

ВЕРЕСЕНЬ-
ЖОВТЕНЬ

2014

№ 5 (119)

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

Всеукраїнський науковий журнал

ЗМІСТ

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Головний редактор

В. О. Дятлов

Заст. головного редактора

О. Б. Коваленко

Редакційна колегія

М. К. Бойко,

О. Д. Бойко,

А. М. Боровик,

Г. В. Боряк,

В. О. Горбик,

В. О. Дятлов,

О. Б. Коваленко,

В. П. Коваленко,

В. В. Кривошея,

С. А. Леп'якво,

О. О. Маврин,

Ю. А. Мицик,

Д. М. Никоненко,

А. М. Острякко,

С. О. Павленко,

В. М. Половець,

К. М. Ячменіхін

Редакційна рада

І. М. Аліференко,

П. В. Грищенко,

Т. П. Демченко,

О. К. Дубина,

А. Л. Курданов,

В. В. Мельничук,

П. М. Мовчан,

С. М. Мойсієнко,

О. П. Моця,

О. П. Реєнт,

В. М. Тканко,

В. Ф. Чепурний.

Випусковий редактор

О. В. Ткаченко

Журнал видається за
фінансової підтримки
Чернігівської
облдержадміністрації.

Засновники –

Чернігівський національний
педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка,
Всеукраїнське товариство
«Просвіта» ім. Тараса
Шевченка,
Інститут української
археології та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН
України.

Рекомендовано до друку
Вченою радою Чернігівського
національного педагогічного
університету імені
Т. Г. Шевченка (протокол
№ 4 від 26 листопада 2014 р.)

У ГЛИБ ВІКІВ

Кондратьєв І. Битва «під Ріпками» 1651 р. 3

Ногін Є. Крем'яна сокира культури кулястих амфор з експозиції Городнянського історико-краєзнавчого музею 13

Адрюг А. Пам'ятки архітектури Чернігова у графіці другої половини XVII – початку XVIII століть 15

Циганок О. Опис курсу риторики Чернігівського колегіуму «Alphabetum oratorium» (1750/1751 н. р.) 24

СФРАГІСТИЧНІ СТУДІЇ

Ситий І. Печатки навчальних закладів, духовних установ та поліцейстерів I половини XIX ст. за матеріалами Державного архіву Чернігівської області) . . 29

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Щара Л. Особовий склад Чернігівської міської управи (1901-1917 рр.) 34

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Мицик Ю. З документації Магасаківського Спасо-Преображенського монастиря XVII-XVIII ст. (частина 3) 44

Тарасенко О. До історії духовної школи у Чернігівській єпархії на початку XIX ст. 78

Травкіна О. Маловідомий опис колишнього Чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря 1796 р. 93

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Власенко С. Документи про О. П. Довженка періоду Великої Вітчизняної війни у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України . . 103

Демченко Т. Роль «Щоденника» О. Довженка у формуванні українського дискурсу історичної пам'яті про Другу світову війну 115

ДО 70-РІЧЧЯ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ

Салтан О. «Имено возможность вести большие операции». Корюківська партизанська каральна акція 27 лютого 1943 р. мовою архівних документів . . 123

Морозова А. «Жди меня, и я вернусь, только очень жди» (фронтові листи 1943 – 1945 рр.) 148

Еткіна І. Понорницький край Чернігівщини у 1942 р. (за щоденником Дмитра Захаровича Браженка) 158

СПОГАДИ. ЩОДЕННИКИ

Події 1708 року в Україні у творі Йоганна Венделя Барділі (переклад та коментарі Володимира Дятлова) 217

СТАРОДУБСЬКА СТАРОВИНА

Чухліб Т. «Стародубщина чекає на повернення...»: історичні, історіографічні та політичні проблеми українського субрегіону Російської Федерації 230

Павленко С. Військо Карла XII на півночі Гетьманщини 256

Лаєвський А. Нові відомості про посадові оклади урядовців полкових і сотенних канцелярій Української козацької держави у другій половині XVIII ст. 288

РОЗВІДКИ

Горб Є. Суспільно-політичне життя другої Речі Посполитої (проблема в історіографії 20-30-х рр. XX ст.) 291

Діптан І. Особистість і діяльність Івана Виговського у баченні Михайла Грушевського 297

Ковальчук О. Роль і місце актової документації в дослідженні історії Нової Запорозької Січі А. Скальковським: джерелознавчий та археографічний аспект 309

Сеніна Л. Наративні стратегії та напрямки англомовної історіографії близькосхідної політики Російської імперії (кінець XIX – початок XXI ст.) 315

Тоцька Ж. Внесок М. Є. Маркова у розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині 323

Реброва Н. Петро Аркадійович Кочубей і заснування Музею прикладних знань . 329

Блакитний М. Послужний список генерала від інфантерії В. М. Троцького . . . 333

Семененко М. Вплив хімізації сільського господарства в кінці 50-х – 60-х років на здоров'я сільського населення та профілактичні заходи, направлені на подолання його негативних наслідків. 337

Курач С. Художнє життя Чернігівщини першої третини XX століття 343

Топчій О. Художньо-масова робота сільської інтелігенції в культурно-освітніх закладах Чернігівщини (1920 – поч. 1930 рр.) 353

Гагін В. Народні ремесла й промисли минувшини Буринщини 359

НАРОДОЗНАВЧІ НОТАТКИ

Рахно К. Некросимволізм приписів у традиційній звичаєвості гончарів Чернігівщини 368

Рахно М. Космогонія і есхатологія в українських думах і повчальних віршах та в германській міфопоетичній традиції 375

ЮВІЛІЇ

Боровик М. Формування викладацького складу та контингенту студентів у Чернігівському педагогічному інституті (1954 – 1982 рр.) 383

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Половець В. Марченко Михайло. Київська Русь у боротьбі з кочовиками до монгольської навали. – К. Видавництво «Промінь», 2012 – 208 с. 390

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Всеукраїнський науковий журнал

Згідно з додатком до постанови президії ВАК України від 26 травня 2010 р. № 1-05/4 журнал «Сіверянський літопис» включено у перелік наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Реєстраційне свідоцтво КВ № 16226 – 4698 ПР від 21 грудня 2009 р., видане Міністерством юстиції України.

Індекс 74325

Адреса редакції: 14000, м. Чернігів, вул. Воровського, 10

Телефон для довідок 95-74-18

Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу «Сіверянський літопис»:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Національна парламентська бібліотека України

Державна науково-технічна бібліотека України

Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника

Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького

Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка

Книжкова палата України

Журнал надсилається також до інших бібліотек, наукових, освітніх та культурологічних закладів України, США, Канади, Англії.

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94 (477.51)«XVI»

Ігор Кондратьєв

БИТВА «ПІД РІПКАМИ» 1651 р.

У статті робиться спроба більш повно відтворити хід «Битви під Ріпками» 26 червня (6 липня) 1651 р. Перебіг цього конфлікту виявився невдалим для козацького війська, армії Великого князівства Литовського вдалося оточити Чернігів та захопити Київ. Однак дії козацьких сил у тилу литовської армії не дали можливості об'єднатися Я. Радзивілу із основними силами Польської корони.

Ключові слова: Лоевська переправа, Ріпки, Чернігівський полк, армія Великого князівства Литовського, польний гетьман Я. Радзивіл, чернігівський полковник С. Пободайло.

Історія воєн – це історія перемог та поразок, й хоча інтерес дослідників прикутий здебільшого до перших, повну картину війни неможливо відтворити без вивчення усіх її аспектів. Так звана «Битва під Ріпками» (чи «Друга лоевська битва») 26 червня (6 липня)¹ 1651 р. стала одним із найкривавіших епізодів боротьби українського народу за незалежність середини XVII ст. На сьогодні маємо кілька ґрунтовних розвідок з історії цієї битви – як українських, так і білоруських дослідників. Порівняння публікацій, що фактично доповнюють одна одну, разом із залученням додаткових матеріалів, дозволяє нам глибше зрозуміти перебіг цього конфлікту.

На початку 1651 р. армія Великого князівства Литовського почала підготовку до нового наступу на Лівобережжя. У свою чергу до литовського кордону поспіхом підтягувалися козацькі сили – до району Любеча та Лоева були передислоковані три козацьких полки (під проводом Мартина Небаби, Матвія Гладкого та Прокопа Шумейка) й союзні татарські загони². Між іншим, одним із сотників Небаби, вочевидь, був Петро Дорошенко – майбутній гетьман України³. Загальна чисельність цього угруповання (станом на квітень) сягала двох-трьох десятків тисяч козаків (називається навіть цифра до 50000 чол.) та 12000 татар. Існують відомості, що для підсилення захисту порубіжжя сюди був направлений Тиміш Хмельницький із кількадесятитисячною армією, однак він не зміг прорватися до наміченого району⁴. У свою чергу армія на чолі з польним гетьманом Я. Радзивілом нараховувала 12800 чол.⁵

1 березня 1651 р. шляхтич С.Павша повідомляв Радзивілу, що до Любеча підійшли три полки на чолі з Небабою, Шумейком та Гладким і що значні сили розміщені також між Любечем та Лоевим. Цю інформацію підтверджував і посол Радзивіла Мисловський. Він доповідав, що литовському війську протистоять Чернігівський та Ніжинський полки на чолі з Небабою та Пободайлом, а також Київський та Переяславський полки⁶. Козацькі гарнізони захищали й інші переправи через Дніпро. 2 березня чернігівський наказний полковник П. Забіла у листі до гомельського підстарости зазначав, що козацькі гарнізони у Боровичах та Яриловичах розташовані немовби для самооборони, адже «недавно з вашої сторони пани ляхи вчинили напад і захопили нашу сторожу». На цьому наголошував і сам Мартин Небаба у листі до підстарости від 21 березня⁷.

Вочевидь загальна кількість козацьких військ не перевищувала 30 тисяч чоло-

---

© Кондратьєв Ігор Вікторович – к. і. н., доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

вік. Уже згаданий Павша в листі від 7 квітня зазначав, що біля Чернігова та Любеча зібралася чимала кількість рядових козаків, які пильнують лоевську та речичьку шляхти та збираються в наступ. Немовби вже й призначений час цього наступу – на 3 травня (20 квітня) 1651 р., коли підсохне земля⁸.

Станом на травень 1651 р. розташування українських козацьких полків виглядало таким чином: київський полковник А. Жданович стояв біля Чорнобиля, ніжинський полк С. Пободайла – під Лоевом (Пободайло особисто керував спорудженням на Лоевській переправі редутив і шанців), війська чернігівського полковника М. Небаби були дислоковані на р. Сож та біля Ріпок⁹. Передові козацькі ватаги стерегли переправи через Сож та Дніпро. По Дніпру та на шляхах були виставлені дозори, організована боротьба з литовськими шпигунами¹⁰. Наприклад, був заарештований шляхтич Фацко (Фац, Хващ). Між іншим, М. Небаба пропонував обміняти на Фаща козаків, що опинились у литовському полоні¹¹. З півночі війська Небаби прикривав наказний полковник С. Окша, що отаборився у Стародубі¹². Стародубська залога згадана у «Распросной речи в Посольском приказе» у записках від 12 квітня 1651 р.: «а другое де войско у Хмельницкого стоит и збираетца от Стародуба к Любечю и к Лоеву за Днепром»¹³.

Як зазначає А. Гурбик, розташування козацького війська було дуже вдалим, Лоевський брід охороняли усього 300 козаків, а основні сили – це 15 тисяч повстанців, були розташовані у двох таборах «під Ріпками», десь неподалік один одного. Однак розпорошеність козацького війська стала й однією з причин його поразки¹⁴.

У травні 1651 р. відбулося перше серйозне зіткнення – козацька сотня була розбита під Яриловичами, а литовський передовий загін зазнав поразки біля Сожу. 9 травня козаки першими здійснили вилазку: «Перед Николиным днем (9 травня) сто человек козаков ходили в загон в литовскую сторону в Гомельской уезд и тех де козаков в селе Ериловичах литовские люди побили всех на голову». Опісля (десь до 15 травня) вже козаки Небаби розгромили біля с. Яриловичів загін литовського війська чисельністю 1 тис. чоловік («литовских людей всех тысячу человек побили на голову»¹⁵). Як бачимо, обидві сторони намагалися перебрати контроль над Яриловичами, що охороняли стратегічну переправу через Сож.

За наказом Хмельницького Небаба надсилав до Гомеля полковників Забілу та Окшу із 7-тисячним козацьким загonom, по дорозі до них приєднуються інші козацькі частини та якась частка місцевого населення. Кількість загону зростає до 17 тисяч. 26 травня розпочалася невдала осада Гомельського замку. Цікаво, що відібрані у гомельської шляхти дорожочинності козаки відправили до с. Яриловичі («Ериловичі»), де вочевидь була розміщена козацька тилова база. Другий загін (4 тисячі козаків та 500 татар) під командуванням Шохова був направлений через Брянщину (за домовленістю із брянським воєводою Д. Великогагіним) до Рославля та Кричева. Мета – будь-якою ціною зірвати похід Радзивіла в Україну. У разі перемоги планувалося розгортати наступ до Бихова. 9 червня цей загін повернувся назад, мабуть, зустрівши сильний супротив¹⁶.

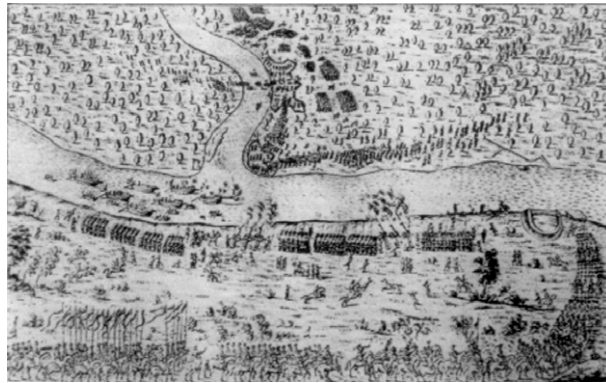
3 червня (13 червня) до речичького табору Радзивіла приїздить козацьке посольство на чолі з С. Пободайлом¹⁷. Існують відомості, що посланці передали польному гетьману лист Хмельницького, у якому той просив його не йти на Лівобережжя, у свою чергу обіцяючи вивести усі козацькі загоны з Правобережжя Дніпра. Радзивіл немов би погодився на цю пропозицією, однак посланці були затримані в таборі якнайдовше (на думку Ю. Мицика, Радзивіл був ображений на неласкавий прийом його гінця Хмельницьким, тому й козацьких послів прийняв лише на другий день і взагалі прагнув не миру, але війни¹⁸). До того ж, Радзивіл вдався до дезінформації – надіславши 21 червня (1 липня) загін у 2500-3000 воїнів на чолі із стражником Мирським немовби під Рославль на допомогу Смоленську. Це повинно було впевнити Небабу у тім, що зіткнення не відбудеться¹⁹. Однак відомо, що 30 червня (9 липня) козаки, що знаходились під Гомелем (козацький корпус так і не зміг взяти добре укріплене місто), отримали наказ М. Небаби «днем та вночі повертатися назад»²⁰.

**Прийм козацьких послів Я. Радзивілом
(гравюра А. ван Вестерфельда)²¹.**

спускалась Дніпром із гарматами на байдаках. По Дніпру спустили і таки собі «гуляй-городки» – споруди з колод, за якими можна було сховатися від вогню під час штурму Лоева. 26 червня військо Радзивіла було готове до бою, трьома пострілами з гармат був даний сигнал Мирському, який у цей час непомітно наблизився до козаків з тилу²².

26 червня (6 липня) розпочалась «Битва під Ріпками» («Друга Лоевська битва»). Побачивши вороже військо, козаки зайняли позиції (як уже зазначалося, чисельність козацької залози дорівнювала 300 чол.²⁴), але тут в їхній тил ударив загін Мирського. Після запеклого бою супротив козаків був зламаний, більшість залози загинула, лише якісь частини вдалося відступити до Любеча. П'ятеро поранених, що вирвалися з оточення, попрямували до Небаби. Розуміючи, що Небаба може вдарити по загону Мирського, останньому було наказано зайняти оборону та забезпечити переправу основних сил²⁵.

**Друга Лоевська битва
(малюнок А. ван Вестерфельда)²³.**

За відомостями польських хронікерів, ледь не за годину («надзвичайно швидко»), коли ще не встигли переправитися усі хоругви Радзивіла, до Лоевської переправи вже підходило основне п'ятнадцятитисячне козацьке військо. М. Небаба, дізнавшись, що «же ляхи прийшли на те місце, де їх залога була, але небагато ляхів», вирішив розбити загін Мирського до того часу, як переправляться основні сили. Поспіхом були зібрані всі наявні ресурси і спішно спрямовані до Лоева. Хоча А. Гурбик схиляється до думки, що основний бій розпочався ополудні²⁶, коли й підійшли основні козацькі війська. Вдаривши по загону Мирського, Небаба залишив відкритими свої фланги, припускаючи, що основні литовські сили ще на правому березі. Але три литовські хоругви вже знаходились на Лівобережжі за чверть милі від загону Мирського. Несподіваний удар з флангу вирішив долю битви, дезорганізовані козаки, зазнавши чималих втрат, відступили. У бою загинув і сам Небаба. Здобутком литвинів стали 14 (за іншими даними – 20) козацьких прапорів – хоругв²⁷. На честь цієї перемоги Радзивіл віддрукував пам'ятну медаль, а придворний художник Абрахам ван Вестерфельд намалював серію батальних полотен²⁸.

З літопису «Самовидця»: «войско литовское переправується през Днепр. Старший казацкий Небаба, полковник черниговский, порвавшись несправне і скочил проти-

вко тому войску справному, которого зараз тоє войско литовское зломило и много козаков порубало, и того самого Небабу, неужажного полковника, там же стято...»²⁹.

Мужність козаків та самого Небаби була високо оцінена литовським гетьманом Я. Радзивілом. У листі до дружини 26 червня 1651 р. він порівняв полковника з відомим полководцем Кричевським³⁰. З листа якогось литовського воїна відомі й останні хвилини М. Небаби – втративши коня, той бився пішим з двома ворогами, отримавши поранення в праву руку, бився лівицею до кінця. На вбитому полковнику був зелений атласний жупан, коштовний панцир, поверх якого була лосина шкіра з золотими гудзиками та шнурком, озброєння також було коштовне – шабля в оправі, з прикрас були каблучка на пальці та золотий хрест. Автор пише: «Товариш, що його вбив, узяв каптан, в якому було 7000 золотих – то йому князь (Радзивіл. – **І.К.**) дарував, а Небабу велів поховати і висипати велику могилу»³¹.

Разом із Небабою загинули ще три полковники – Півторакожух, Капуста та Кравченко. У битві також загинуло щонайменше 4 тисячі кінних козаків, чимало потрапило в полон, серед них і небіж Небаби, полкові сотники, чернігівський полковий писар. У літопису Самовидця в поразці козацького війська були звинувачені козацька чернь, що начебто злегковажила противника: «зоставали безпечне, болшей бавячися пянством, аніжели осорожностію, розуміючи, же юже незвитяжними zostали»³². Тогочасні мемуаристи ВКЛ відзначали, що, дізнавшись про відволікаючий «похід» Мирського під Смоленськ, козаки втратили пильність («загуляли»)»³³.

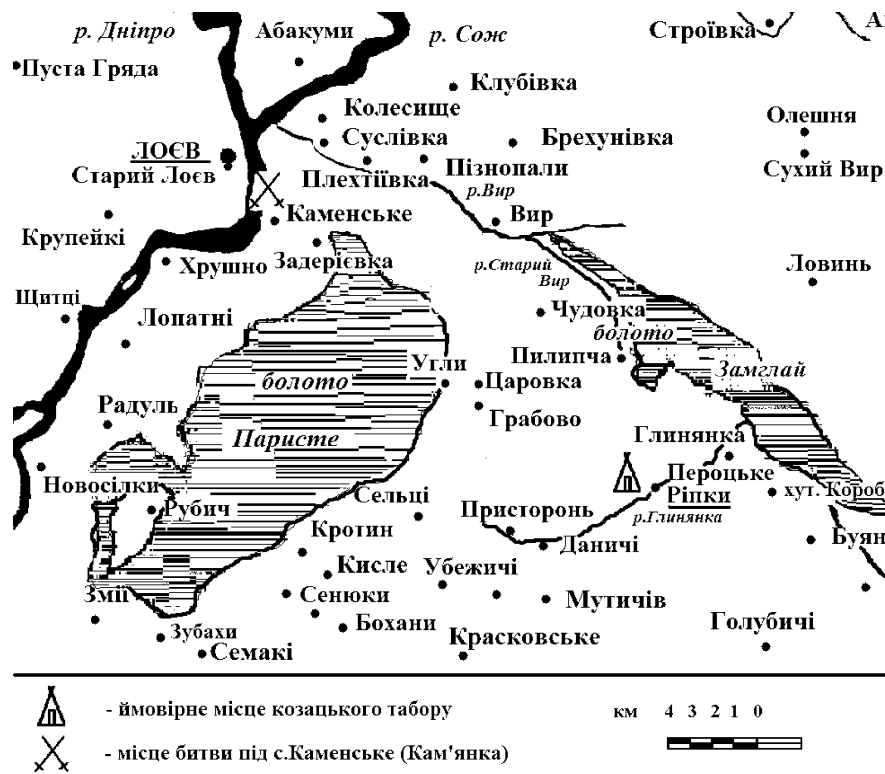
Як уже зазначалося, основний табір Небаби знаходився біля Ріпок, від яких до лоевської переправи усього 24 км³⁴. Постає питання, де був другий табір козаків? Здається цілком логічним, що загін Мирського став переправлятися зі сходом сонця (на початку липня сонце сходить біля 4 ранку), година пішла на налаштування переправи, бій із козацькою залогою навряд чи тривав більше години. Відповідно не пізніше 6.00 ранку до Небаби вже скакали п'ятеро вершників з повідомленням про напад. Швидкість коня риссю становить до 12 км/год. (галопом – 22 км/год., але в нормальних умовах галопом коні можуть пересуватися лише 10-15 хвилин (тренувані – до 30 хвилин), згодом вершник вимушений переводити коня на рись чи звичайний крок – 5 км/год.).

Згадаємо повідомлення, що перші козацькі загони з'явилися через годину після початку переправи. Відповідно, не пізніше 7.00 з'явилися перші козаки із ближнього табору. Відповідно, відстань до першого стану військ Небаби становить не більше 6-8 км (півгодини до табору – півгодини звідти). Основне військо підійшло ближче до 12.00 – 13.00 («у полудень»³⁵.) й відразу вступило в бій. Відстань від лоевського перевозу до Ріпок становить усього 24 км.

Між іншим, шлях від Лоева до Ріпок міг пройти лише між двома великими болотами – Замглай та Паристе, що самі по собі створюють неприступну природну перепону. Шлях до Любеча міг пролягти лише між Дніпром та болотом Паристе (через с. Каменське). Логічним здається, що ближній табір козаків знаходився десь між болотами Паристе та Замглай – це або с. Пізнопали, що на р. Вир – а це якраз біля 8 км, чи село Вир (близько 12 км). Табір міг бути розташований і ближче до Любеча – у селах Лопатні, Радулі чи Новосілках. На думку істориків-краєзнавців, бій з козаками Небаби відбувся взагалі під Пересажем, що між Любечем та Духовщиною (Малинівкою)³⁶.

Наступного дня 27 червня Я. Радзивіл наказав залишити гармати та обоз і рухатися під Ріпки до козацьких таборів Небаби та Литвичонка (Литвиненка). Табори виявилися покинутими, до рук литвинів потрапив козацький обоз та чимало худоби. У полон потрапив й провіантський обоз (200 піших козаків із самопалами, що охороняли борошно), який не знав про поразку та якраз ішов до козацького розташування³⁷.

Поразка під Лоевим спричинила паніку серед козаків, вони стали відступати до Києва та Чернігова, козацька залага (у Любечі була розміщена одна хоругва на чолі з сотником Рубанкою³⁸, вочевидь, з «черні») без бою здала й Любецький замок, залишивши відкритими брами міста: «направив (Я. Радзивіл. – **І.К.**) пана Підбереського... щоб місто (Любеч. – **І.К.**) опанували, що і сталося, бо козаків ще там zostали, але

як швидко до брами прийшли, так вони іншою вискочили». Здобутком литовського війська стали ще чотири козацьких прапори-хоругви. Залишки козацького війська (близько 10 тисяч) відійшли до Чернігова під проводом ніжинського полковника Сухині, полковників Литвиненка та Шумейка. Тоді ж до міста повернувся і Степан Пободайло. Його нашвидкуруч обрали чернігівським полковником і він відразу організував оборону Чернігова, інші частини козацької армії відступили до Києва³⁹.

29 червня війська Радзивіла підійшли до Чернігова. Незважаючи на позицію чернігівського міщанства, яке бажало уникнути бою та здатись, оборону чернігівської фортеці взяв до своїх рук новообраний чернігівський полковник Пободайло. Причому, як зазначає Ю. Мицик, Пободайло не прагнув цієї посади, але відповідально поставився до нового призначення й очолив оборону Чернігова та усього краю. Радзивіл оцінював кількість оборонців міста до 40 тисяч. Намагаючись уникнути кривавого конфлікту, він вирішив обійти Чернігів («юже там нічого не вскуравши, назад повернул на Любеч») і піти на з'єднання з польською армією до Києва. Усі спроби керманича литовської армії виманити козаків з укріплення, виявилися марними, тому гетьман відмовляється від осади міста та повертається до Любеча. До Любеча був спрямований і обоз литовського війська⁴⁰.

Вже на початку липня 1651 р., розуміючи, що у нього замало сил, Радзивіл остаточно відмовляється від штурму Чернігова. Проблематичним був і подальший похід на Київ. Адже Чернігівська фортеця залишалася у тилу, до того ж, військові залоги треба було лишити і у захоплених

Вхід військ Радзивіла в Київ⁴¹.

Любечі та Лоеві. Лише вдалий наступ військ Великого князівства Литовського на Овруцько-Чернобильському напрямку (біля Чернобиля військо Радзивіла розгромило загін полковника Філона Гаркуши) дозволив Радзивілу рушити до Києва⁴². Цікаво, що 14 липня 1651 р. литовський гетьман Я. Радзивіл офірував любецькій церкві Параскеви П'ятниці частину с. Присторонь, а священику цієї церкви Флорину Ревечинському (Рев'ячичу), що «вѣрнымъ будучи, состоитъ при войскѣ Его Королевской милости въ повиновеніи», надав охоронний лист «в лагере под Любечем»⁴³. А вже 4 серпня 1651 р. військо Радзивіла увійшло у покинутий козаками Київ⁴⁴.

Незабаром після виступу головних литовських сил до Києва, Любеч осадили козаки на чолі з наказним гетьманом С. Пободайлом, чигиринським наказним (?) полковником В. Литвиненком і ніжинським полковником П. Шумейком: «Любеч зоставал з жолнерами в обложенію от козаков»⁴⁵. Знаходячись у захопленому Києві, Радзивіл отримує інформацію про активізацію козаків Чернігівського полку. Козацькі сили на чолі з Пободайлом стали здійснювати руйнівні рейди у глиб Великого князівства Литовського. З листа шляхтича Силича, написаного у серпні 1651 р.: «до сих пір любецьке військо (якого є 4000 із паном Францкевичем⁴⁶ старостою мозирським) в оточенні зостається від козаків». Козаки доходили аж до Брагіна та Загалля⁴⁷.

Був оточений і Лоев: «у Лоеві у двох блокаузах знаходиться 800 піхотинців, полковником котрих є пан Нольт. Цей стоїть за Дніпром у потужно укріпленому блокаузі. У Любечі – 5000 різного війська, над котрим є полковником пан Магіаш Фронкевич, мозирський староста». Кілька тисяч козаків «близько підкопалися і щоденно на гердці виходять, стріляють з гармат, нападають на людей, що знаходяться в місті». Тим часом на допомогу осадженому козаками Любечу прийшло 100 литовських кіннотників. 17 вересня до Речиці надійшла нова інформація про Любеч: «вони й так три тижні й кілька днів (як бачимо, бої під Любечем розпочалися раніше 31 серпня як мінімум на тиждень, а 31-го Любеч, вочевидь, був узятий у повну облогу. – **І.К.**) обороняються, не маючи ні в кого допомоги», а «лоєвська піхота не хоче їм допомогти»⁴⁸.

Любечка та лоевська залога армії ВКЛ перебувала у скрутному становищі: «Про потугу любечан кажуть, що три тисячі було, або півтори тисячі, всі кінні сізлі з коней, побитих, померлих велика сила. У Лоеві знати з півтори тисячі було вимерло, піхоти немало. Пан Фронкевич полковник в Любечі. Часті листи приходять до місцевих панів ротмістрів з Любеча, з Лоева, заради Бога слізно просять про допомогу»⁴⁹. За підрахунками Ю. Мицика, у Лоеві залишилося усього близько 800-1000 вояків. Армію ВКЛ до того ж косила якась хвороба. У серпні 1651 р., коли шляхтич Олександр Яблонівський підвозив провіант з Речиці до Лоева, половина його хоругви лежала хвора у Речиці⁵⁰.

Знаючи про осаду Любеча та Лоева та не бажаючи опинитися у повному оточенні, Радзивіл приймає рішення залишити Київ. 1 вересня армія ВКЛ вийшла з Києва, гетьман Хмельницький наказує відкрити їй дорогу: «Хмельницький двох козаків прислав, наказуючи своїм людям припинити бої. Ці ж два козаки до Лоева й Любеча їхали, оголошуючи про перемир'я, аби козаки від облоги там тих полків литовських відступили»⁵¹.

Загалом, у 1651 р. армію Хмельницького спіткали військові невдачі – був узятий Київ, козаки зазнали поразки під Берестечком, як наслідок – був підписаний невідгідний Білоцерківський договір. За угодою від 18 (28) вересня 1651 р. Чернігівське воєводство поверталось до складу Речі Посполитої, а польській шляхті поверталися усі землі: «можуть вступати у володіння своїми маєтками і одразу брати під свою владу всі доходи». Реєстровому козацтву наказувалося переселитися до Київського воєводства (для цього планувалося створити нові реєстри)⁵².

У вересні козаки Чернігівського полку продовжували облогу Любеча та Лоева. Зняли вони її лише 5 жовтня: «чи їм Господь Бог дав страх, чи з Корони мають щось новини, або якихось хитрощів вжили, але повідомили, що мають універсал від Хмельницького про те, що вже настав мир. Того ж таки дня вони тихо відправили артилерію і вози... Пободайло показав універсал Хмельницького про те, що настав мир і що йому наказав (Хмельницький) відступати з військом». 8 жовтня козаки «у

доброму порядку» відступили від Любеча⁵³. 9 жовтня шляхтич О. Яблонівський у листі до Я. Кишки повідомляв, що п'ять тижнів облогу Лоева тримали 250 піхотинців та 260 кіннотників (ще 250 було послано в роз'їзд, та навряд чи встигли повернутися до початку облоги міста). 20 вересня війська Пободайла намагалися взяти Лоев штурмом, загинуло кілька офіцерів, близько 100 обложених було поранено. На кілька днів було укладене перемир'я, у цей час на допомогу осадженому Лоеву прийшли загопи шляхтичів Качинського та Юзефовича з Упитського та Брацлавського повітів. Однак допомога не змогла пробитися до оточених і стала на околиці міста. Облогу припинив лише універсал Хмельницького про укладання Білоцерківського договору. Козаки Пободайла отримали його 5 жовтня, 6-го до Лоева був надісланий трубач-парламентар. На переговорах Пободайло показав лоевському полковнику універсал про мир. Згодовний лоевський гарнізон тоді придбав у повстанців продовольство (запасів котрого козаки мали ледь не на рік), жовніри стали радіючи миру пити з повстанцями горілку. 7 жовтня Пободайло провів другий раунд переговорів, а 8-го козацьке військо пішло з-під стін Лоева⁵⁴.

Хоча Пободайло і виконав гетьманський наказ та зняв облогу міста, рішення Білоцерківського мирного договору його відверто розчарували. На Військовій Раді його, як наказного гетьмана, делегували на поїздку до Чигирини. У столиці Пободайло навіть був ув'язнений за непокору гетьману, однак незабаром його відпустили – з наказом пустити панських урядників до маєтків, але козаків з цих місць не виводити⁵⁵.

Сейм Речі Посполитої не імплементував статті Білоцерківського договору. Це дозволило й Б. Хмельницькому не виконувати його положення⁵⁶. Відповідно, наказ вивести козацькі частини до Київського воєводства виконувався дуже мляво, ймовірно, його саботувало і рядове козацтво, і старшина. Відомо, що взимку 1652 р., коли польське військо рушило на Чернігівщину, Хмельницький лише тоді наказав чернігівському полковнику С. Пободайлу не чинити опір та вивести козаків на Київщину⁵⁷. Опісля перемоги козаків 2 липня 1652 р. під Батогом, Чернігівське воєводство знову було зайняте козаками⁵⁸.

Любеч, що залишився під владою литовського війська, фактично став його головною опорою на Лівобережжі (хоча чимало шляхтичів Любецького староства ще у 1649 р. перейшла на козацький бік, продовжуючи службу у складі Чернігівського полку). У 1651 р. Януш Радзивіл за привілеєм короля Яна Казимира отримав Любецьке та Лоевське староства. Після смерті Радзивіла у 1655 р. Лоев перейшов до чернігівського воєводи (у цей час це була суто формальна посада. – **І.К.**) Криштофа Тишкевича⁵⁹.

У 1652 р. Любеч знову перебував у козацькій облозі, але за наказом Б. Хмельницького «войска, по договорам своим, разошлись, польские по назначенным местам, а козаки в свои дома»⁶⁰. Незабаром Любеч та Лоев були відвойовані козаками. Не пізніше квітня 1653 р. Я. Радзивіл вимагав у Хмельницького звільнити місто, однак гетьман відмовився: «Лоева и Любеча ему не уступит, для того что они стали по обе стороны реки Днепра. И только их поступитца, и поляком и литве будет дорога чиста во всю Украину»⁶¹.

Як бачимо, опісля поразки 1651 р. і втрати Любеча та Лоева, як ключових пунктів Північного Подніпров'я, козацькій армії вдалося взяти ці міста у тривалу облогу. Тим самим дії козаків, фактично у тилу армії Великого князівства Литовського, зробили взяття Києва не стратегічною, а тактичною перемогою. Армія Радзивіла не змогла реалізувати свою перевагу повною мірою, а її очільнику прийшлося відмовитись від планів з'єднання з основними силами польської корони.

1. Тут і далі подане датування за старим та новим (у дужках) стилем. На той час різниця між юліанським та григоріанським календарями становила 10 днів.

2. Гурбик А. О. Вторгнення військ Великого князівства Литовського в Україну та оборона Києва (1651 р.) // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 2006. – Вип. 6 (471). – С. 36-37; Білоруська історіографія відзначає, що це війська Радзивіла готувалися відбити козацьку агресію (Див. наприклад Анисавец М.І. Лоеўская бітва // Беларускі гістарычны часопіс. – 2006. – №7. – С.10).

3. Мицик Ю. А. Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. // УІЖ. – 2001. – № 1. – С.138-139.
4. Гурбик А. О. Вторгнення військ Великого князівства Литовського в Україну та оборона Києва (1651 р.)... – С.37.
5. Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. У 2(3) т. / Рэдкал. Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш. – Мінск: БелЭн, 2007. – 792 с.; іл. – Т.2.: Кадэцкі корпус – Яцкевіч. – С.216.
6. Мицик Ю. Степан Подобайло // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. – Кн.2. – К., 2004. – С.129-130.
7. Мицик Ю. А. Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр... – С.139.
8. Мицик Ю. Степан Подобайло... – С.129-130.
9. Гурбик А. О. Вторгнення військ Великого князівства Литовського в Україну та оборона Києва (1651 р.)... – С.37, 39-40.
10. Гурбик А. О. Вторгнення військ Великого князівства Литовського в Україну та оборона Києва (1651 р.)... – С.37, 41; Мицик Ю. З нових документів про національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверщині. Частина 2 // Сіверянський літопис. – 1998. – №6. – С.23; Макушников О.А. Гомель с древнейших времен до конца XVIII века. Историко-краеведческий очерк. – Гомель: Республиканское унитарное предприятие «Центр научно-технической и деловой информации», 2002. – С.114-116.
11. Мицик Ю. А. Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр... – С.136, 140.
12. Мицик Ю. З нових документів про національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверщині. Частина 2... – С.23.
13. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. – Т.III. 1651-1654 гг. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – С. 21-24.
14. Гурбик А. О. Вторгнення військ Великого князівства Литовського в Україну та оборона Києва (1651 р.)... – С.42, 43.
15. Там само. – С.37, 39-40.
16. Там само. – С.37; Гурбик А. Бойові дії на півночі України та битва за Київ влітку 1651 р. // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. – К.: Видавництво «Генепа», 1998. – С.94; Макушников О.А. Гомель с древнейших времен до конца XVIII века. Историко-краеведческий очерк... – С.114-116, 206; Мицик Ю. З нових документів про національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверщині. Частина 2... – С.23.
17. Гурбик А. О. Вторгнення військ Великого князівства Литовського в Україну та оборона Києва (1651 р.)... – С.41; Мицик Ю. Степан Подобайло... – С.130.
18. Мицик Ю. Степан Подобайло... – С.130.
19. Гурбик А. О. Вторгнення військ Великого князівства Литовського в Україну та оборона Києва (1651 р.)... – С.41; Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя... – Т.2. – С.216.
20. Макушников О.А. Гомель с древнейших времен до конца XVIII века. Историко-краеведческий очерк... – С.114-116.
21. Анісавец М.І. Лоеўская бітва... – С.10.
22. Гурбик А. О. Вторгнення військ Великого князівства Литовського в Україну та оборона Києва (1651 р.)... – С.41; Анісавец М.І. Лоеўская бітва... – С.4, 10; Тарасенко І. Лоїв у літописах і хроніках середини XVII – початку XVIII ст. // Гісторыя Лоеўскай зямлі. Факты, Каментарыі: Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 500-годдзю утварэння г.п. Лоеў (Лоеў, 20 кастрычніка 2005 г.) / Рэдкал. С.А. Чаропка (адк. рэд.) і інш. – Гомель, 2006. – С.52.
23. Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя... – Т.2. – С.217.
24. Білоруські історики оцінюють кількість охоронців лоевської переправи у 3 тисячі козаків Чернігівського та Ніжинського полку (Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя... – Т.2. – С.216).
25. Гурбик А. О. Вторгнення військ Великого князівства Литовського в Україну та оборона Києва (1651 р.)... – С.41.

26. Цієї думки дотримуються і білоруські дослідники (Анісавец М.І. Лоеўская бітва... – С.11).
27. Гурбик А. О. Вторгнення військ Великого князівства Литовського в Україну та оборона Києва (1651 р.)... – С.42; Анісавец М.І. Лоеўская бітва... – С.11.
28. Анісавец М.І. Лоеўская бітва... – С.11.
29. Літопис Самовидця / Підготував до видання Я.І.Дзира. – К.: Наукова думка, 1971. – 208 с. – С.61.
30. Гурбик А. О. Вторгнення військ Великого князівства Литовського в Україну та оборона Києва (1651 р.)... – С.42.
31. Там само. – С.42-43.
32. Літопис Самовидця... – С.61; Тарасенко І. Лоїв у літописах і хроніках середини XVII – початку XVIII ст. // Сіверянський літопис... – С.12-13.
33. Анісавец М.І. Лоеўская бітва... – С.10.
34. Милорадович Г. Местечко Любеч (прежде бывший город). – Чернигов; СПб.: Типография губ. правления и Штаба Отд. Корпуса Внутренней стражи, 1853/1859. – С.9; Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя... – Т.2. – С.216.
35. Гурбик А. О. Вторгнення військ Великого князівства Литовського в Україну та оборона Києва (1651 р.)... – С.42.
36. Глушак Т.П., Жагловський А.П., Пінчук З.М. та ін. Краю Ріпкинський мій... – К.: Чернігівське земляцтво, 2004. – С.13.
37. Гурбик А. О. Вторгнення військ Великого князівства Литовського в Україну та оборона Києва (1651 р.)... – С.43.
38. Мицик Ю. А. Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648 – 1658 рр... – С.146.
39. Гурбик А. О. Вторгнення військ Великого князівства Литовського в Україну та оборона Києва (1651 р.)... – С.43; Гурбик А. Бойові дії на півночі України та битва за Київ влітку 1651 р... – С.98; Йоган-Христіан Енгель. Історія України та українських козаків // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Випуск 9-10: Patria / За редакції В.Кравченка. – Харків: ТОВ «НТМТ», 2008. – С.157; Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя... – Т.2. – С.216.
40. Гурбик А. О. Вторгнення військ Великого князівства Литовського в Україну та оборона Києва (1651 р.)... – С.43-44; Гурбик А. Бойові дії на півночі України та битва за Київ влітку 1651 р... – С.92, 96; Мицик Ю. Степан Подобайло... – С.131; Мицик Ю. З нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверській Україні // Сіверянський літопис. – 1999. – №2. – С.32; Величко С.В. Літопис. Т.1 / Переклад з книжної укр. мови, вступна стаття, коментарі В.О. Шевчука; Відповід. ред. О.В.Мишанич. – К.: Дніпро, 1991. – С.92, 348-351.
41. Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. У 2(3) т. / Рэдкал. Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш. – Мінск: БелЭн, 2007. – 688 с.; іл. – Т.1.: Абаленскі – Кадэнцыя. – С.404.
42. Гурбик А. О. Вторгнення військ Великого князівства Литовського в Україну та оборона Києва (1651 р.)... – С.44-46; Анісавец М.І. Лоеўская бітва... – С.11.
43. Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда. – М.: Университетская типография, 1871. – С.111-112; Василенко Н.П. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка 1729-1730 гг. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1908. – С.62; Гурбик А. Бойові дії на півночі України та битва за Київ влітку 1651 р... – С.99.
44. Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя... – Т.2. – С.216.
45. Енгель Йоган-Христіан. Історія України та українських козаків... – С.157; Мицик Ю. Прокіп Шумейко // Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети / Редкол.: В. Смолій відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий дім «КМ Academia», 1998. – Кн. 1. – 400 с.; Милорадович Г. Местечко Любеч (прежде бывший город)... – С.9-10.
46. Матіаш Фронкевич. – І.К.
47. Гурбик А. О. Вторгнення військ Великого князівства Литовського в Україну та оборона Києва (1651 р.)... – С.50-52.

48. Мицик Ю. З нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверщині. Частина 2... – С.25.
49. Там само. – С.16, 24-25.
50. Мицик Ю. Лоїв у роки Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. // Гісторыя Лоеўскай зямлі. Факты, Каментары: Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 500-годдзю утварэння г.п. Лоеў (Лоеў, 20 кастрычніка 2005 г.) / Рэд.кал. С.А. Чаропка (адк. рэд.) і інш. – Гомель, 2006. – 220 с. – С.33.
51. Гурбик А. О. Вторгнення військ Великого князівства Литовського в Україну та оборона Києва (1651 р.)... – С.52.
52. Ефименко А.Я. История украинского народа. – К.: «Лыбидь», 1990. – С.244; Хрестоматія з історії Української РСР / За ред. І. О. Гуржія. – Т. 1. – К.: Радянська школа, 1959. – С.276; Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право. – К.: Основи, 1996. – С.23.
53. Мицик Ю. З нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверщині. Частина 2... – С.26.
54. Мицик Ю. Лоїв у роки Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр.... – С.33.
55. Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк. У 2 т. – К.: ДЦ «НВЦ «Пріоритети», 2012. – Т.1. – С.7-8.
56. Дорошенко Д.І. Нарис історії України. – К.: «Глобус», 1992. – Т.2. – С.31.
57. Універсали Богдана Хмельницького 1648 – 1657 / Упорядники І. Крип'якевич, І. Бутич. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – С.125.
58. Дорошенко Д.І. Нарис історії України... – С.32.
59. Города, местечки и замки Великого княжества Литовского: Энциклопедия. – Минск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2009. – С.194; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Tom V (Kutowa Wola – Malczyce). – Warszawa: nakładem władysława Walewskiego. Druk «WIEKU» Nowy-Świat Nr. 59, 1884. – S.395; Пашкевіч У. Да пытання аб уладальніках Лоева ў XVI – XVIII ст. // Гісторыя Лоеўскай зямлі. Факты, Каментары: Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 500-годдзю утварэння г.п. Лоеў (Лоеў, 20 кастрычніка 2005 г.) / Рэд.кал. С.А. Чаропка (адк. рэд.) і інш. – Гомель, 2006. – С.59.
60. Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К.: Наукова думка, 1994. – С.204.
61. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. – Т.III... – С.262, 266.

В статье сделана попытка более полно реконструировать ход «Битвы под Репками» 26 июня (6 июля) 1651 г. В результате боя под Репками казацкая армия потерпела поражение. Армии Великого княжества Литовского удалось взять Чернигов в осаду и захватить Киев. Однако действия казацкой армии в тылу армии ВКЛ не дали возможности Я. Радзивилу объединиться с основными силами Польской короны.

Ключевые слова: Лоевская переправа, Репки, Черниговский полк, армия Великого княжества Литовского, польный гетман Я.Радзивил, черниговский полковник С.Пободайло.

The article attempts to reproduce the course of «Battle by Ripky» on June 26 (6 July) 1651 in a more detailed way. The course of that conflict turned out unsuccessful for the Cossack's forces as the troops of the Kingdom of Lithuania managed to surround Chernihiv and conquer Kyiv. Nevertheless, the actions of Cossack's army in the rear of the Lithuanian army have prevented the Radzyvil army to unite with the main Polish forces.

Key words: Loevskiy passage, Chernihiv regiment, Лоевська переправа, Чернігівський полк, army of the Kingdom of Lithuania, field hetman Yanush Radzyvil, Chernihiv colonel Pobodaylo.

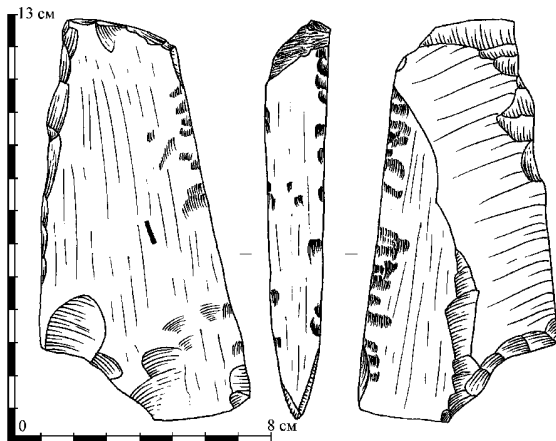
КРЕМ'ЯНА СОКИРА КУЛЬТУРИ КУЛЯСТИХ АМФОР З ЕКСПОЗИЦІЇ ГОРОДНЯНСЬКОГО ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Автор датує вік та походження крем'яної сокири, знайденої в Городні.

Ключові слова: крем'яна сокира, знахідка, Городня.

У грудні 2013 р. під час огляду експозиції Городнянського історико-краєзнавчого музею було виявлено цікавий експонат – крем'яну сокиру (інвентарний номер ГІКМ-14). Точне місце знахідки артефакта невідоме. Зі слів директора вдалося з'ясувати, що до музею він потрапив від місцевого жителя, який знайшов його в околицях м. Городні¹.

Сокира виготовлена з кременю коричневого кольору з включеннями світло- та темно-сірих смуг. Знаряддя – масивне, клиноподібної форми, з дугоподібним лезом, чотирикутне в перетині. Розміри: довжина $\approx 13,0$ см, ширина леза $\approx 6,8$ см. Обух – нерівний, стесаний навскіс; його ширина $\approx 4,0$ см, товщина $\approx 2,3$ см. Більша частина поверхні сокири ретельно зашліфована, за винятком країв, по яких нанесена нерегулярна різновелика ретуш. З одного боку по всій довжині знаряддя в діагональному напрямку йде великий глибокий відкол, що утворює на лезі виїмку, яка підправлена однобічною великою ретушшю. Можна припустити, що ці пошкодження утворилися внаслідок тривалого використання знаряддя, але після додаткової обробки леза воно продовжувало виконувати певні функції (рис. 1).

Рис. 1. Крем'яна сокира.

Прикарпаття та Волині². Про німецьке походження знаряддя свідчать також і клиноподібна форма, чотирикутний перетин, прийоми обробки поверхні (шліфування та ретушування). Вказані ознаки притаманні крем'яним виробам, зокрема сокирам, культури кулястих амфор (ККА)³.

Автор висловлює подяку директору Городнянського історико-краєзнавчого музею пані О. Г. Смалю за люб'язно надану інформацію та можливість ознайомитися з експонатами.

© Ногін Євген Володимирович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського.

Вона належить до раннього бронзового віку і датується часом від 2900 до 2000 рр. до н. е., виокремлена у 1900 р. німецьким археологом А. Гетце. Ареал поширення пам'яток ККА величезний: від р. Ельба на заході до р. Дніпро на сході. Поділяється на три групи: західну, що охоплювала територію Північної Німеччини, середню – поширену в Польщі та східну, пам'ятки якої локалізовані на Правобережній Україні. Населення цієї групи ККА поступається носіям трипільської культури та передуює приходу на терени України племен культури шнурової кераміки. Основними видами господарської діяльності населення ККА було скотарство та підсічне землеробство. Саме для розчищення лісових ділянок під поля використовувалися масивні крем'яні сокири.

Окремі знахідки матеріалів ККА були зроблені на лівому березі Дніпра, неподалік від Києва⁴, а також на Чернігівщині. Під час дослідження поселення часів неоліту-бронзи в околицях хут. Гришівка Борзнянського району Чернігівської області експедицією під керівництвом С. С. Березанської в культурному шарі культурної спільноти ямково-гребінцевої кераміки (КСЯГК) було знайдено предмети, віднесені до ККА. Це фрагмент шоломоподібної глиняної посудини та крем'яне долото, виготовлене із сировини жовто-коричневого кольору⁵. За даними вітчизняного дослідника, провідного фахівця з вивчення пам'яток ККА І.Г. Свешнікова, ці знахідки були найвіддаленішим східним пунктом достовірно зафіксованих матеріалів ККА на території України⁶.

Таким чином, сокира, яка експонується у Городнянському історико-краєзнавчому музеї, є другим випадком виявлення предметів, що належать ККА, на території Чернігівщини. Подібні знахідки можна інтерпретувати як свідчення контактів місцевого населення з культурами раннього бронзового віку Правобережної України у III тис. до н. е. В цей час територія Чернігівщини ще була заселена племенами КСЯГК, що стояли на неолітичному щаблі розвитку.

1. Balcer B., Kowalski K. Z badań nad krzemieniarstwem pasiastym w pradziejach // WA. – Т. 43. – З. 2., 1978 – С. 135–138.

2. Конопля В., Онищук Я. Кременярство Висоцької культури / В. Конопля, Я. Онищук // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 12. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – С. 116.

3. Свешников И.К. Культура шаровидных амфор / И.К. Свешников // Археология СССР. Свод археологических источников / Под ред. академика Б.А. Рыбакова. – М.: Наука, 1983. – В1-27. – С. 21.

4. Археология Украины. Курс лекцій / За ред. проф. Л. Залізняка. – К.: Либідь, 2005. – С. 152–154.

5. Березанская С.С. Неолитическая стоянка у хутора Гришевка на Средней Десне / С.С. Березанская // Советская археология. – 1975. – № 2. – С. 159, рис. 10.

6. Свешников И.К. Указ. соч. – С. 11, рис. 2.

Стаття посвящена інтересному експонату из экспозиции Городнянского историко-краеведческого музея – кремневому топору культуры шаровидных амфор. Этот артефакт является вторым подтвержденным случаем выявления предметов этой археологической культуры раннего бронзового века на Чернигово-Северщине.

Ключевые слова: культура шаровидных амфор, культурная общность ямочно-гребенчатой керамики, кремневый топор, ранний бронзовый век, неолит.

The article is devoted to the interesting artifact from the Gorodnyanskiy historical museum – the made of flint axe of culture of spherical amphorae. This artifact is the second confirmed case of exposure of the articles of this archaeological culture of early Bronze Age on Chernigovo-Siverschyni.

Keywords: culture of spherical amphorae, cultural association of pit comb ceramics, made of flint axe, early Bronze Age, neolith.

ПАМ'ЯТКИ АРХІТЕКТУРИ ЧЕРНІГОВА У ГРАФІЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТЬ

Стаття присвячена зображенням пам'яток архітектури Чернігова XI – XVIII століть на сторінках чернігівських стародруків та мальованому плані міста 1706 р.

Ключові слова: Чернігів, пам'ятки архітектури, план Чернігова 1706 р., чернігівські стародруки.

Чернігів багатий на пам'ятки давньої української архітектури. Для їхнього вивчення, охорони і використання важливе значення мають іконографічні джерела. Першорядне значення мають мальований план Чернігова «Абрис Чернігівський» 1706 р. та гравюри оригінальних видань чернігівської друкарні першого і найбільш цікавого періоду її діяльності 1679 – 1720-х років. План Чернігова 1706 р. виконаний на папері розміром 63 x 97 см. Техніка і матеріали виконання – туш, перо, пензель, олівець. Масштаб (мірило) позначений у сажнях. У центрі вгорі на стрічці підпис – «Абрис Чернігівський». На звороті зберігся первісний напис: «10. Чертеж Черниговской. 706-го октября в 31 день подал в Санкт-Питербурхе ис Чернигова Жилова полку прапорщик Иван Ильин Доли ...». Далі слова не можна розібрати. Нині цей план зберігається у відділі рукописів Бібліотеки Російської академії наук у Петербурзі в зібранні карт, планів, креслень, малюнків, гравюр Петра I [8; 12, С.31 – 32, табл. XXXIII]. Як вважав А. А. Карнабед, «Абрис Чернігівський» створений прапорщиком Іваном Іллічем Долинським [6, С.53]. Його фотокопія зберігається у фондах Чернігівського обласного історичного музею імені В. В. Тарновського (Інв. № ВФ – 4295).

План Чернігова 1706 р. являє собою важливе джерело з історії, архітектури і містобудування, де зафіксовано вигляд архітектурних пам'яток Чернігова від часів Київської Русі до початку XVIII ст. Через невеликі розміри плану в ньому схематично передані просторові відношення ландшафту міста із застосуванням двох масштабних шкал. Крім стін і веж чернігівської фортеці, представлені культові і житлові споруди. Деякі з них не збереглися до нашого часу і тому ці зображення набувають особливої цінності. А ті, що існують і зараз, виглядали на час створення плану інакше. І це теж викликає науковий інтерес. Споруди представлені не об'ємно, а у вигляді фасадів. Деталі архітектурного декору фасадів не позначені. Це – переважно лінійні зображення, наведені олівцем і пером на папері. Лише в деяких місцях використано пензля. Деякі будівлі зображені досить схематично, тоді, скажімо, можна говорити про них лише в загальних рисах. В інших випадках зафіксовані деякі деталі.

У Верхньому замку ближче до східної його стіни стояла дерев'яна Михайлівська церква, яка мала три бані над трьома зрубами. У першому Черкаському замку (територія колишнього Дитинця) зображені три неіснуючі нині храми. У східній частині замку бачимо муровану трибаневу Воскресенську церкву, звернену до глядача своїм південним фасадом. Із заходу – невелика прибудова. Вгорі на рівні бань напис: «Воскресенская», а внизу: «каменная». Трохи північніше – дерев'яна п'ятизрубна з п'ятьма банями Благовіщенська церква. В південно-західній частині першого Черкаського замку ближче до Верхнього замку бачимо Богословську церкву, поставлену з дерева у три зруби з трьома верхами.

© Адруг Анатолій Кіндратович – кандидат мистецтвознавства (доктор філософії), доцент Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

У центрі «Першого черкаського замку» представлений мурований Спасо-Преображенський собор, зведений в 36 – 50-х роках XI ст. Це – найдавніший храм доби Київської Русі на території України, який зберігся до наших днів з деякими перебудовами і доповненнями. Значні роботи були проведені в храмі у другій половині XVII ст., за чернігівського архієпископа Лазаря Барановича. Для з'ясування результатів цих робіт і того, що вони змінили в зовнішньому вигляді споруди, допоможе зображення на плані Чернігова 1706 р. Над зображенням храму є напис: «соборная», а внизу дещо ліворуч: «каменная». Ці підписи засвідчують, що маємо зображення саме Спасо-Преображенського собору. Він звернений до глядача своїм головним західним фасадом, хоча це й порушує його справжню орієнтацію щодо сторін світу. Подібний підхід бачимо і в зображенні інших будівель як на цьому плані, так і в інших документах того часу. Центральна баня отримала двоярусне завершення, а первісно мала один ярус. Обабіч неї дві невеликі бані вже мають грушоподібні завершення на відміну від давньоруських. Всі підбанники світлові – мають вікна, які освітлюють внутрішній простір споруди. Так було за часів Київської Русі і так залишилось і в наші дні.

На фасаді чітко позначена центральна закомара, а бічні відсутні, тобто все виглядає, як і в наші дні. Раніше архітектор-реставратор М. М. Говденко в результаті натурних досліджень дійшла висновку, що закомар над бічними пряслами фасадів Спасо-Преображенського собору не було [4]. Цей малюнок підтвердив її думку. Біля північного кута малюнку храму можна побачити сходову вежу, а симетрично до неї біля південної стіни показані, мабуть, рештки хрещальні. Прапорщик І. І. Долинський зафіксував вигляд чернігівського Спасо-Преображенського собору відбудови головним чином 1675 р. за сприяння В. А. Дуніна-Борковського. Будівничі XVII ст. зберегли первісну основу споруди і не внесли до об'ємно-просторової композиції суттєвих змін. Нове виявилось в надбудові другого ярусу центральної бані та в зміні форм завершень усіх бань. Це пов'язано із влаштуванням перекриття даху над склепіннями на спеціальних конструкціях, яких не було в домонгольські часи. Це змінило художній образ Спасо-Преображенського собору згідно з естетичними поглядами другої половини XVII ст.

Лініями позначені плани інших споруд – Борисоглібського собору, ратуші та споруди, яка відома зараз як будинок Колегіуму. На «Абрисі Чернігівському» приблизно там, де нині стоїть будинок полкової канцелярії, вміщене схематичне лінійне зображення будинку з високим дахом із заломом. На плані ж будинок знаходиться зовні оборонної стіни над зовнішнім ровом. Це можна пояснити тим, що план окомірний, і інші споруди також представлені там, де вони в дійсності і не знаходяться.

У східній частині «Другого черкаського замку» постала на плані дерев'яна Миколаївська церква з сімома банями на п'яти зрубах. На захід від неї – тризрубна з трьома банями та опасанням церква Здвиження. Біля неї із західного боку невелика дзвіниця з одноярусним завершенням, а бані церкви мають двоярусні завершення. Катерининська церква позначена досить схематично як тридільна з трьома банями. Можна припустити, що на 1706 р. вона була ще не добудована. Вгорі напис: «Екатерининская», а внизу: «каменная». На території Третьяка, що прилягав до «Другого черкаського замку» із заходу, майже посередині його стояла на початку XVIII ст. дерев'яна Покровська церква з трьома банями на трьох зрубах.

Варто звернути увагу на зображення споруд чернігівських монастирів. На захід від Третьяка територія Єлецького монастиря обмежена лінійно позначеними стінами. У північній стіні схематично представлена невисока брама, яка зовсім не нагадує муровану дзвіницю, яка на той час була зведена (вона збереглась до наших днів). Вгорі на стрічці напис: «Елецкой монастир». У центрі монастирської території стоїть мурована церква. Під нею напис: «каменна». Ці два написи свідчать, що перед нами Успенський собор чернігівського Єлецького монастиря. Більшість дослідників відносять спорудження Успенського собору до середини – другої половини XII ст. У другій половині XVII ст. храм був відбудований у нових формах. Про це йшлося у книзі «Скарбница потребная» І. Галятовського, яка вийшла друком 1676 р. у Новго-

роді-Сіверському. На «Абрисі Чернігівському» мурований Успенський собор постав своїм західним фасадом з трьома банями у центрі Єлецького монастиря. Центральна баня має двоярусне завершення, а дві бічні – одноярусні. Тут відсутня західна баня над хорами, а східну (якщо вона була) не видно за головною банею. Нині ж на Успенському соборі бічні бані мають два яруси, а центральна – три. Можливо, додатковий ярус з'явився пізніше у XVIII ст. Праворуч біля південного фасаду храму художник показав каплицю святого Якова, освячену 14 вересня 1701 р. В цілому ж західний фасад представлений досить умовно. Чітко виділені лише пілястри, портал входу та вікна. Центральне прясло фасаду має, як і нині, напівкругле завершення. Подібним чином Успенський собор зображений на чернігівській чудотворній іконі «Єлецької Богоматері». Лише на захід від центральної бані бачимо ще один підбанник із завершенням, а прибудова до південної стіни собору відсутня. Відрізняється і завершення фасаду [2., С.46 – 47]. Отже, Успенський собор Єлецького монастиря на «Абрисі Чернігівському» постав до глядача своїм головним західним фасадом із напівкруглим завершенням та трьома банями і прибудовою біля південної стіни. В загальних рисах Успенський храм виглядає майже так само і на початку XXI ст.

На території чернігівського Єлецького монастиря існує єдиний зразок дерев'яного житлового будинку XVII ст., що зберігся в Лівобережній Україні. Саме він зображений поряд з Успенським собором, правда, не біля північної стіни, як є воно в дійсності, а біля східної. Це зроблено, мабуть, для зручності показу, бо там, де знаходиться будинок, замало місця. В одній із кімнат будинку зберігся напис на сволюку: «При Феодосии Углицком архимандрите року 1688». Графічне зображення будинку Феодосія і Дмитра Туптала (Ростовського) являє глядачу одноповерхову споруду майже квадратну в плані. На поздовжньому і причілковому фасадах бачимо по троє вікон. Фундамент позначений двома горизонтальними лініями. Вкритий гонтом високий дах мав один залом.

Далі вздовж високого берега Десни дорога підводить до споруд Троїцького монастиря. Саме так написано на стрічці над зображенням Троїцького собору. Він представлений своїм західним фасадом з невеликим фігурним фронтоном. Над фасадом здійснюються три бані – центральна та обабіч дві менші з двоярусними завершеннями. Членування фасаду відсутні. Прямокутниками позначені вхідні двері та вікна. В центрі – велике вікно у вигляді хреста. Саме в Троїцькому соборі вперше в Чернігові з'явилося вікно такої форми, подібне до герба Лазаря Барановича. Іллінська церква зображена досить схематично і лише пунктиром як невелика споруда з трьома банями. Будь-які деталі відсутні.

На північ від «Другого черкаського замку» позначені стіни і споруди П'ятиницького монастиря. Вгорі на стрічці напис: «Пятницкой девичий монастырь». Стіни обведені лініями. У західній стіні – надбрамна дерев'яна дзвіниця в два яруси із завершенням. Вона дещо нагадує дзвіницю з дерева сєднівської Георгіївської церкви, яку намалював Т. Г. Шевченко весною 1846 року. В центрі монастиря представлена П'ятиницька церква в тому вигляді, якого вона набула до початку XVIII ст. Зведена в кінці XII – на початку XIII століть, споруда протягом багатьох століть зазнавала змін і перебудов. Перші відомі реставраційні роботи здійснювалися до 1670 – 1690-х років, коли тут був заснований дівочий монастир. Церква звернена до глядача своїм західним фасадом. Під центральним входом напис: «каменна». Обабіч від центрального об'єму бачимо південну і північну прибудови з банями. Така сама прибудова з банею із заходу. У кутах між ними дещо нижчі об'єми з вікнами. Центральна баня має (як і дві менші) два яруси, а не три (як можна бачити на фотографіях церкви до руйнувань 1943 р. Можна припустити наявність східної бані, закритої центральним підбанником. Автор плану 1706 р. позначив лініями головні об'єми і елементи, не звертаючи увагу на дрібні деталі. Він зафіксував результати відновлювальних робіт 1670 – 1690-х років, коли була відтворена композиція українських п'ятибанних церков, яка з'явилась спочатку в дерев'яній архітектурі, а потім перейшла до мурованого зодчества.

Важливе значення має зображення будинку чернігівського полковника Павла Полуботка за Стрижем, який не зберігся до наших днів. Його опис 1724 р. не до-

зволяє уявити зовнішній вигляд. На «Абрисі Чернігівському» 1706 р. кам'яниця звернена до глядача своїм головним фасадом. Високий дах із заломом увінчаний з обох боків «сонцями». Високий дах із заломом мав також ганок перед входом у центрі фасаду. Будинок зведений на підкліті. На користь цього свідчить і наявність другого поверху в ганку. Фасад має шість вікон – по три обабіч ганку. Малюнок доволі схематичний і умовний.

Пам'ятки архітектури Чернігова зображувались також на сторінках видань чернігівської друкарні найбільш цікавого і важливого першого періоду її діяльності 1679 – 1720-х років. Не випадково найчастіше зображувався Троїцький собор – головний храм чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря, при якому і діяла друкарня. Вперше зображення Троїцького храму в техніці гравюри на дереві вміщено на звороті титульного аркуша одного із варіантів першого видання «Октоїху» 1682 р. У іншому варіанті гравюра із чудотворною іконою чернігівської «Іллінської Богоматері» без храму, Це – відбиток з дошки, вирізаної у Новгороді-Сіверському для видання «Чуда діви Марії» 1677 р. Гравюра з Троїцьким собором має розміри 163 x 127 мм. Вона повторена у чернігівських виданнях книги Дмитра Туптала «Руно орошенное» 1691 і 1697 років. У центральній частині композиції вгорі на хмарах піднесена ікона чернігівської «Іллінської Богоматері», яку з обох боків підтримують ангели. Над їхніми головами херувими. Внизу під іконою постав Троїцький храм, звернений до глядача своїм західним фасадом. Обабіч собору фігури святих Антонія та Феодосія Печерських. Саме Антоній започаткував Іллінський монастир у Чернігові, викопавши в XI ст. печери. Вся композиція обведена рамкою із двох ліній, а сама ікона оточена однолінійною рамкою.

Важливість і значення цього зображення Троїцького собору полягає в тому, що воно було виконано ще за незавершеного будівництва споруди. Храм було закладено 30 квітня 1679 р. Але інтенсивні роботи почалися лише в наступному 1680 р. після приїзду до Чернігова із Вільнюса досвідченого архітектора Йоганна-Баптиста Зауера. Зодчий представив власний проект будівлі «Абрис» у вигляді креслення чи малюнка західного фасаду. Вже у квітні 1684 р. Й.-Б. Зауер приступив до будівництва Спасо-Преображенського собору Мгарського монастиря на Полтавщині. За 3 – 4 сезони головні будівельні роботи завершили [1., С. 148 – 149]. На нашу думку, художник для зображення храму використав згаданий «Абрис» архітектора Й.-Б. Зауера. Відомо, що пізніше зодчий показував «Абрис» гетьману І. Самойловичу перед початком будівництва собору Мгарського монастиря. А на час виходу із друку «Октоїху» 14 жовтня 1682 р. «Абрис» Троїцького собору знаходився ще в Чернігові в Троїцько-Іллінському монастирі, при якому і діяла друкарня. Це дає можливість наочно уявити вигляд самого проекту («Абрису») чернігівського Троїцького собору архітектора Й.-Б. Зауера. За традицією краківського цеху мулярів і каменярів, де згаданий зодчий був старшим майстром, було зображення на папері головного фасаду споруди. Воно мало розміри значно більші, ніж у книзі «Октоїх», надрукованої в Чернігові 1682 р. Можна припустити, що розміри паперу, на якому було зображення фасаду чернігівського Троїцького собору, наближались до розмірів «Абрису Чернігівського» 1706 р. і становили приблизно 60 x 90 см. Такий проект і показував зодчий гетьману Івану Самойловичу.

Західний фасад Троїцького собору на звороті титульного аркуша «Октоїху» 1682 р. побудований переважно за допомогою горизонтальних та вертикальних ліній, які позначають міжповерховий та вінцевий карнизи, а також пілястри. Їх доповнюють пружні лінії в вибагливого барокового фронтона та трьох бань. Затемнення позначають хрестоподібні вікна, вхідні двері та тіні всередині центрального прясла фасаду. Троїцький собор представлений на білому тлі паперу. Лише на рівні бань з'являється штрихування з фігурними білими проміжками. Деталі лиштв вікон та ніш досить точно відповідають дійсним у споруді. Хоча в нижньому ярусі бачимо по одній високій ніші та квадратній над нею, а в натурі їх по двоє.

Наступне видання чернігівської друкарні з зображенням Троїцького собору вийшло друком 1 березня 1685 р. Це – «Тріодь цвітна». На той час будівельні роботи в

Троїцькому соборі в основному завершилися. На титульному аркуші в нижній частині форти в бароковому картуші постало зображення чернігівського Троїцького собору. Форте «Троїді квітної» віддрукована з дерев'яної дошки, з якої зроблені заголовні рамки в новгород-сіверській друкарні для видання «Анфологіона» та «Мінеї загальної» 1678 р. За взірць правила київські видання, в яких угорі в центрі вміщувалась композиція «Успіння Богоматері», а внизу під нею і заголовком зображення Успенського собору – головного храму Києво-Печерської лаври. Як приклад можна назвати форти таких видань друкарні Києво-Печерської лаври, як «Патерик» 1661 і 1678 років, «Акафісти» 1671 р., «Требник» 1681 р. та інші. Форте згадуваного новгород-сіверського видання «Анфологіона» 1678 р. строго витримана в київських традиціях. Вгорі в центрі – Спас Вседержитель з Богородицею та Іоанном Предтечею («Деїсіс»), а внизу зображення споруд новгород-сіверського Спасо-Преображенського монастиря з головним одноіменним храмом в центрі. Обабіч розлогого заголовка святі і святителі, що вельми нагадують подібні композиції різьблення на дереві царських воріт іконостасів. С.О.Клепиков вважав, що дошка цієї форти вирізана майстром «ВЛ» [7. С.147 – 148]. Відомо кілька гравюр цього гравера у київських виданнях: «Апостол» 1695 р., «Псалтир» 1697 р. та «Акафісти» 1709 р. [9. С.24]. Монограма «ВЛ» поставлена між зображенням Спасо-Преображенського собору та будинком бурси і, певно, відноситься лише до цієї вставки з архітектурними пам'ятками, а не до рамки титульного аркуша. Цю думку підтверджує гравюра на титульному аркуші чернігівського видання «Троїді квітної» 1685 року.

Для оздоблення титульного аркуша «Троїді» вжита та ж сама дошка рамки, що і в новгород-сіверському «Анфологіоні» 1678 р. У нижній частині композиції постав західний фасад чернігівського Троїцького собору Троїцько-Іллінського монастиря, при якому діяла друкарня. Про те, що це саме Троїцький собор, свідчить напис по обидва боки від центральної бані: «Святая Троица». Замінено також і бароковий картуш. Новий теж нагадує соковите і пишне різьблення на дереві іконостасів того часу. Підпис гравера відсутній. Нема його і на рамці. Можна припустити, що гравер «ВЛ» різав лише картуш із зображенням споруд новгород-сіверського Спасо-Преображенського монастиря. В загальних рисах зображення чернігівського Троїцького собору 1685 р. близьке до попереднього 1682 р. Але це не відбиток з тієї самої дошки, це – нова робота. На нашу думку, таку подібність можна пояснити також і спільним джерелом – кресленням Троїцького собору («Абрис») архітектора Й.-Б. Зауера.

У 1697 р. в чернігівській друкарні вийшло друком друге видання «Триакафістного молитвослова». Книга містить три акафісти, присвячені Святій Трійці, Страстям Христовим та великомучениці Варварі. Зміст книги відбився і на композиції гравюри в техніці мідьориту на титульному аркуші. У центрі вгорі в овальній рамці – композиція «Старозавітня Трійця». Обабіч неї в кутах гілки з пишними квітами. Нижче з обох боків від заголовка на постаментах у вигляді звивистих колон стоять Ісус Христос з хрестом та великомучениця Варвара з галузкою і вежею. Внизу під заголовком бачимо західний фасад чернігівського Троїцького собору. Підпис автора мідьориту відсутній. Д. В. Степовик відніс гравюру на титулі «Молитвослова триакафістного» 1697 р. до творчого доробку Івана Щирського [11. С.437; 10. С.106, 156]. На нашу думку, авторство цього твору може належати Лаврентію Крщоновичу, який на час виходу в світ книги був архімандритом чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря. Його ім'я згадується в заголовку книги: «изображенный тщаніем всечестного отца Лаврентія Крщоновича». Гравер ретельно прорисував архітектурні членування фасаду, окремі деталі декору. Мабуть, для спрощення і зручності показано по одній ніші в першому і другому ярусах по обидва боки від центральної частини фасаду. Бароковий фронтон з обелісками представлений дещо схематично, але ближче до дійсного, відомого за натурними дослідженнями і відтвореного в процесі реставрації. Вперше до поля зору художника потрапили невисокий парапет між двома вежами, а також вкриті гонтом відкоси веж та міжярусний карниз. Таким чернігівський Троїцький собор постав після закінчення оздоблювальних робіт і освячення в 1695 р.

Варто розглянути зображення у великій тезі І. Мигури 1706 р., де представлені

шість храмів фундації гетьмана І. Мазепи. Єдиної думки дослідників щодо того, які саме храми постали в цьому мідьориті, немає. На нашу думку, зліва направо можна бачити такі споруди: Преображенський собор Мгарського монастиря на Полтавщині, Микільський собор на Печерську в Києві, Успенський собор Києво-Печерської лаври, Богоявленський собор Братського монастиря на київському Подолі, церква Всіх Святих Києво-Печерської лаври і, можливо, Троїцький собор у Чернігові. Хоча слід зазначити, що фронтон фасаду та фронтончик порталу вхідних дверей відрізняються від самої споруди і від інших зображень Троїцького собору в творах графіки і живопису [1. С.158].

Для нас являє інтерес також ксилографію на звороті титульного аркуша чернігівського видання «Феатрон или позор нравоучительный», яке побачило світ 30 жовтня 1708 р. Загальна композиція нагадує композицію вже згаданої гравюри на звороті титульного аркуша «Октоїха» 1682 р. чернігівського друку. В центрі вгорі тут теж зображена чудотворна ікона чернігівської «Іллінської Богоматері». Обабіч неї святі Ілля та Онуфрій. Внизу під іконою бачимо західний фасад чернігівського Троїцького собору. З обох боків від нього постаті святих Антонія та Феодосія Печерських. У цьому випадку майже повністю повторено зображення Троїцького собору у вже згаданих «Октоїху» 1682 р. та «Тріоді цвітній» 1685 р. Відмінність лише в незначних розбіжностях у формах бань, фронтонів і обелісків.

У 1717 р. в чернігівській друкарні побачило світ перше видання «Нового заповіту». На титульному аркуші вміщено заголовок у рамці, віддрукований у техніці гравюри на дереві. В центрі вгорі композиція «Новозавітна Трійця» поєднана із західним сюжетом коронування Богородиці. В центрі внизу під заголовком постав Троїцький собор своїм західним фасадом до глядача. З обох боків від нього постаті святого Антонія Печерського та пророка Іллі додатково засвідчують, що перед нами саме чернігівський Троїцький собор. Ліворуч в нижньому куті зображення Іллінської церкви чернігівського Тріцько-Іллінського монастиря. З обох боків заголовка у круглих медальйонах на двох галузках виноградної лози вміщено поясні зображення чотирьох євангелістів та апостолів. Це зображення Троїцького собору близьке до подібного на титульному аркуші вже згаданого чернігівського видання «Молитвослова триакафістного» 1697 р. Відмінність полягає у ретельнішому опрацюванні деталей архітектурного декору фасаду. Варто зазначити, що 1745 р. рамка форти з цієї дошки була відбита на титульному аркуші чернігівського видання «Правила к божественному причащенню». Текст заголовка, звичайно, став інший. П. М. Попов відзначив, що на цій рамці є не дуже виразний підпис у вигляді двох букв «КГ» [9. С.60].

1720 року в Чернігові побачило світ друге видання «Правила к божественному причащенню». На титульному аркуші рамка із заголовком виконана в техніці гравюри на дереві. Підпис в лівому нижньому куті свідчить, що автором його є відомий український гравер Никодим Зубрицький. В центрі вгорі у хмарах представлена композиція «Новозавітна Трійця» разом з коронуванням Богородиці. Нижче обабіч заголовка постаті пророка Іллі та святого Онуфрія. Нижня частина композиції містить панораму чернігівської місцевості зі спорудами Тріцько-Іллінського монастиря. У центрі західний фасад Троїцького собору представлений єдиним масивом з гладенькими площинами і майже без архітектурних членувань. Це зображення багато в чому повторює попередні, але в більш спрощеному вигляді. Верхній ярус фасаду показаний досить умовно, а в нижньому вертикальні ніші намічені точно на своїх місцях.

Отже, зображення Троїцького собору в Чернігові на сторінках чернігівських стародруків виконані в техніках гравюри на дереві та мідьориту. Найчастіше вони вміщувались у нижній частині рамки під заголовком на титульному аркуші книги. Вгорі в центрі двічі бачимо композицію «Новозавітна Трійця» у поєднанні із західним сюжетом коронування Богородиці. Лише на титульному аркуші «Молитвослова триакафістного» 1697 р. на цьому місці композиція «Старозавітна Трійця». В «Тріоді цвітній» 1685 р. на цьому місці «Деїсис», бо там використана дошка форти новгород-сіверського видання «Анфологіона» 1678 р. Два зображення Троїцького собору знаходяться на звороті титульних аркушів чернігівських видань «Октоїху»

1682 р. та «Феатрона» 1708 р. В обох випадках над собором є гравіроване зображення чудотворної ікони чернігівської «Іллінської Богоматері», історія існування якої тісно пов'язана і з Троїцько-Іллінським монастирем, і з Троїцьким собором у Чернігові. Гіпотетичним є зображення чернігівського Троїцького собору на великій тезі гравера І. Мигури 1706 р. поряд з іншими п'ятьма визначними храмами Києва та Полтавщини.

Розглянуті зображення чернігівського Троїцького собору поділяються на три групи. Першу групу представляють гравюри з «Октоїху» 1682 р., «Тріоді цвітної» 1685 р. та «Феатрона» 1708 р. Вони найближчі до проекту собору, який показував архітектор Й.-Б. Зауер гетьману І. Самойловичу. До другої групи входять більш схематичні й узагальнені зображення на титульному аркуші «Правила к божественному причащенню» 1720 р. та на мальованому плані Чернігова 1706 р. Третю групу становлять гравюри з «Молитвослова триакафістного» 1697 р. та «Нового заповіту» 1717 р. Варто зазначити, що всі зображення чернігівського Троїцького собору відображають дійсні масштабні співвідношення, архітектурні членування і деталі його західного фасаду. Храм представлений з п'ятьма банями, а східні невеликі бані просто не видно.

Осібні стоїть зображення Борисо-Глібського собору – визначної пам'ятки чернігівської архітектурної школи XII ст. Зведений на території чернігівського Дитинця поряд із Спасо-Преображенським собором, він протягом століть зазнавав руйнувань і перебудов. У 1620-х роках облаштований для домініканського костюлу. У другій половині XVII ст. Борисо-Глібський собор відбудований як православний храм. У 1672 р. із заходу зведена восьмигранна прибудова з банею. Таким чином разом із східною і центральною банями собор отримав об'ємно-просторову композицію трибаневого українського храму. Таким він і постав у реконструкції автора проекту реставрації архітектора М. В. Холостенка. Але єдине зображення Борисо-Глібського собору на титульному аркуші чернігівського видання книги «Алфавіт собранний рифмами сложенный» 1705 р. П. М. Попов висловив припущення, що автором мідьориту був український гравер Іван Стрельбицький [9. С.105].

Дослідники по – різному визначали зображену споруду [1, С.102]. На нашу думку, тут вміщено зображення чернігівського Борисо-Глібського собору. На користь цього свідчать зображення святих князів Бориса і Гліба на рівні бань храму. Крім того, в тексті книги вказано, що в її складанні брали участь студенти чернігівського Колегіуму, який знаходився на території Борисо-Глібського монастиря. Автором (або редактором) книги вважається чернігівський архієпископ Іоанн Максимович, який і заснував Колегіум в 1700 р.

У центрі вгорі замість композиції «Трійця», яка була над зображенням Троїцького собору, тут вміщена інша. В цьому випадку ми бачимо в хмарах покоління зображення Бога отця з розпростертими руками. З-під собору виростають дві виноградні лози, які звиваються догори з обох боків заголовка. Вони утримують круглі лаврові вінки, в яких знаходяться поясні зображення князів і царів, закінчуючи Олексієм Петровичем (сином Петра I), який представлений двічі. Варто зазначити, що серед малюнків Києво-Лаврської іконописної майстерні XVIII ст. є тушкований малюнок, який створений під впливом гравюри на титульному аркуші «Алфавіту» 1705 р. Вгорі у хмарах, як і в гравюрі, Бог-Отець. Внизу постаті князів Бориса і Гліба, а в «Алфавіті» маємо їхні поясні зображення в круглих лаврових вінках. Між ними дещо змінений в деталях західний фасад чернігівського Борисо-Глібського собору [5. іл. 161 на с.64].

Ця гравюра зафіксувала зміни в зовнішньому вигляді Борисо-Глібського собору після відбудови у другій половині XVII ст. Головне, що вона засвідчила – це наявність з півночі і півдня від центральної бані двох невеликих бань. Таким чином, разом з центральною, східною банями і завершенням західної прибудови утворилась об'ємно-просторова композиція українського п'ятибаневого храму з двоярусними завершеннями. Бані розміщувались за осями північ – південь і захід – схід. Гравер чіткими лініями позначив пружні завершення барокових бань, двосхилий дах над західною частиною споруди з трикутним фронтоном. Зафіксовано також і невеликий схил даху із заходу над головним об'ємом споруди, вкритий, вірогідно, дошками. По-

дібний дах бачимо і над північною частиною будівлі. Всі об'єми і членування споруди гравер упевнено намітив лініями. Затемнені вікна художник виділив перехресним діагональним штрихуванням. А тіньова частина західної прибудови заповнена перехресним вертикальним і горизонтальним штрихуванням. Пілястри на кутах споруди, ребра грань західної прибудови та бань виділено окремими коротким штришками. Матеріальність стіни підкреслюється наявністю штришків – крапок на її площині. Варто зазначити, що західна прибудова представлена більш умовно і схематично, із порушеннями масштабних співвідношень.

У стародруках Успенський собор чернігівського Єлецького монастиря вперше був представлений у гравюрі на дереві, вміщеній у книзі І. Галятовського «Скарбниця потребная», яка вийшла друком у Новгороді – Сіверському 1676 р. Пізніше вона була повторена в чернігівському виданні книги І. Галятовського «Alkoran Machometow», яка побачила світ 18 травня 1683 р. У гравюрі передано явлення на ялині чудотворної ікони «Єлецької Богоматері». Це засвідчує напис на стрічці внизу. Зліва від стовбура дерева фортечна стіна з вежами уособлює місто Чернігів. Праворуч внизу видніється верхня половина Успенського собору чернігівського Єлецького монастиря. Лінії окреслюють центральну баню з двоярусним завершенням та дві бічні і одна над нартексом з одноярусними завершеннями. На західному фасаді три напівкруглі закомари, які завершуються двосхилими дахами, влаштованими у XVII ст. Тіні з правого боку свідчать про світло, що йде від чудотворного образу. Це зображення невелике за розмірами і досить схематичне.

Чернігівська Іллінська церква лише один раз представлена на титульному аркуші «Нового заповіту», що побачив світ в чернігівській друкарні 1717 р. Ліворуч від Троїцького собору бачимо Іллінську церкву. До неї ведуть знизу сходи в тому самому місці, де вони знаходяться і нині. У гравюрі сходи йдуть далі догори, чого зараз немає. На північ від церкви невелика дерев'яна дзвіниця, яка не збереглася. Існуюча мурована дзвіниця зведена на початку XX ст. Сама ж Іллінська церква показана тридільною з трьома банями. Центральна баня має двоярусне завершення, а дві менші одноярусні. Таким чином, всі бані мають завершення на один ярус менші, ніж у пам'ятці у сучасному стані. З південного боку апсиди видно невелике приміщення ризниці, яке збереглося до наших днів. Членування церкви визначають лінії. Затемнені місця позначені горизонтальними штрихами, а вікна темними плямами.

Отже, пам'ятки архітектури Чернігова досить повно представлені у графічних творах другої половини XVII – початку XVIII століть. У мальованому плані Чернігова («Абриси») 1706 р. Іван Долинський представив сім мурованих храмів, шість дерев'яних церков, дві дзвіниці з дерева П'ятницького монастиря та церкви Здвиження. Також зафіксовані муровані будинки Павла Полуботка і полкової канцелярії, а також дерев'яний дім Феодосія Углицького. Показані плани Борисо – Глібського собору, будинку Колегіуму та ратуші. План зафіксував вигляд і стан пам'яток архітектури початку XVIII ст. Наукова цінність «Абрису» 1706 р. полягає і в тому, що частина пам'яток (особливо дерев'яні храми) не збереглися до наших днів.

Цей документ доповнюють зображення чернігівських храмів у друкованій графіці – на сторінках видань чернігівської друкарні. Перш за все йдеться про чернігівський Троїцький собор – головний храм Троїцько-Іллінського монастиря, при якому працювала друкарня. Твори виконані в техніках гравюри на дереві та мідьориту такими визначними майстрами як І.Щирський, Н.Зубрицький, І.Стрельбицький. За допомогою цих зображень можна доволі точно уявити проект Троїцького собору архітектора І.-Б. Зажера («Абрис»), який він показував гетьману Івану Самойловичу. Зображення Іллінської церкви та Успенського собору Єлецького монастиря в Чернігові у стародруках доповнили їхній візуальний вигляд у «Абрисі чернігівському» 1706 р. Особно представлений чернігівський Борисо-Глібський собор. Документ дав змогу відновити об'ємно-просторову композицію храму після відбудови у другій половині XVII ст. Поряд з іншими джерельними матеріалами зображення пам'яток архітектури Чернігова на сторінках стародруків та мальованому «Абрисі чернігівському» 1706 р. несуть важливу наукову інформацію про стан та зовнішній вигляд храмових і цивільних споруд історичного міста.

1. Адруг А.К. Архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть / Анатолій Адруг. – Чернігів: Видавництво Чернігівського ЦНТЕІ, 2008. – 224 с.: іл.
2. Адруг А.К. Живопис Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть / Анатолій Адруг. – Чернігів: Чернігівський ЦНІІ, 2013. – 182 с.: іл.
3. Адруг А. Троїцький собор у Чернігові: історія пам'ятки та художні особливості / Анатолій Адруг // Студії мистецтвознавчі. Архітектура. Образотворче та декоративно-вжиткове мистецтво. – 2012. – Число 4(40). – С.138 – 157.
4. Говденко М. Спас чернігівський: дослідження / М.Говденко // З історії української реставрації / За ред. В.Тимофійенка. – К., 1996. – С.143 – 151.
5. Жолтовський П.М. Малюнки Києво – Лаврської іконописної майстерні : Альбом-каталог / П.М.Жолтовський. – К.: Наукова думка, 1982. – 287 с.:іл.
6. Карнабіда А.А. Чернігів: архітектурно – історичний нарис / А.А.Карнабіда. – К.: Будівельник, 1980. –128 с.: іл.
7. Клепиков С.А. Оформление книг, изданных новгород – северской типографией Барановича в 1674 – 1679 гг. / С.А.Клепиков // Книга и графика. – М., 1972. – С. 146 – 151.
8. Пляшко Л. Найдавніший план Чернігова / Л.Пляшко // Наука і культура. Україна. Щорічник. – К., 1989. – Вип. 23. – С.241 – 244.
9. Попов П.М. Матеріали до словника українських граверів / Павло Попов, – К., 1926. – 137 с.: іл.
10. Степовик Д.В. Іван Щирський. Поетичний образ в українській бароковій гравюрі / Дмитро Степовик. – К.: Мистецтво, 1988. – 159 с.: іл.
11. Степовик Д.В. Українська гравюра бароко / Дмитро Степовик, – К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2012. – 495 с.: іл.
12. Чернігівщина: енцикл. довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К.. 1990. – 1006 с.: іл.

Стаття посвячена зображенням пам'ятників архітектури Чернігова XI – XVIII століть на сторінках черніговських старопечатних видань і рисованню плану міста 1706 г.

Ключевые слова: Чернигов, памятники архитектуры, план Чернигова 1706 г., черниговские старопечатные издания.

The article is devoted to the images of architectural monuments of Chernihiv XI – XVIII centuries in the pages of old printed books of Chernihiv and at drawing town plan of 1706.

Keywords: Chernihiv, architectural monuments, plan of Chernihiv of 1706, old printed books of Chernihiv.

ОПИС КУРСУ РИТОРИКИ ЧЕРНІГІВСЬКОГО КОЛЕГІУМУ «ALPHABETUM ORATORIUM» (1750/1751 н. р.)

У статті описується рукописний підручник риторики Чернігівського колегіуму «*Alphabetum oratorium...*» [Ораторський алфавіт...] (1750/1751 н. р.). Подається його повна назва латиною і в перекладі українською мовою, фонд і шифр, назви розділів і підрозділів (параграфів) із посиланнями на відповідні аркуші рукопису, примітки. Курс унікальний за формою – текст поділено на 24 розділи, за кількістю букв латинського алфавіту, підручник має покажчик розділів на початку та покажчик параграфів у кінці. Серед майже двохсот відомих нам українських поетик і риторик XVII–XVIII ст. на таку структуру ми натрапили уперше.

Ключові слова: українські риторики, Чернігівський колегіум, 1750/1751 н. р., рукопис, опис.

Відомий історик філософії та перекладач В. Литвинов 1982 р. описав курси красномовства Києво-Могилянської академії, які зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Учений описував підручники за такою схемою: порядковий номер, автор (якщо відомий), повна назва латиною і в перекладі українською мовою, рік написання (якщо відомий), шифр, кількість аркушів, назви книг і розділів (структура), коротка характеристика (взірці, ступінь оригінальності, характер тощо)¹. Риторики з інших навчальних закладів В. Литвинов описував коротко: назва латиною та у перекладі, шифр, кількість аркушів, у якому навчальному закладі прочитаний курс, короткі примітки. Відповідно, коли учений подав інформацію про збережені підручники риторики Чернігівського колегіуму, то їх структура (зміст) не висвітлювалися². Ще коротше описував ці курси наприкінці XIX – на початку XX ст. М. Петров, не подаючи навіть переклад назв³.

Про чернігівські підручники не згадують нечисленні вітчизняні та зарубіжні дослідники українських курсів словесності, вони вивчали в основному київські трактати (Р. Лужний⁴, В. Маслюк⁵). За інформацією, яку подає В. Литвинов, у ІР НБУВ зберігаються шість чернігівських риторик: «*Reginae hortus eloquentiae prope Desnae...*» [Сад цариці красномовства біля Десни...] (1717)⁶, «*Informatior artis oratoriae...*» [Вихователь ораторського мистецтва...] (1718)⁷, «*Rhetorica ieromonachi Constantini Politanisci...*» [Історія ієромонаха Костянтина Політанського...] (1724/1725)⁸, «*Domus Tullianae eloquentiae...*» [Дім Тулієвого красномовства...] (1726)⁹, «*Tullius in campis oratoris non procul a Desnae aquis...*» [Тулій на полях ораторських недалеко від вод Десни...] (1738)¹⁰ та «*Alphabetum oratorium...*» [Ораторський алфавіт...] (1750/1751)¹¹.

Нашу увагу привернув хронологічно останній із чернігівських курсів, а саме підручник 1750/1751 н. р. Причин цього дві. Справа в тому, що збереглася велика за обсягом поетика Чернігівського колегіуму попереднього навчального року¹², похоронним віршам із якої ми присвятили ряд публікацій¹³. Таким чином, студенти (список яких із помітками про здібності та успішність зберігся), що слухали курс поетичної творчості 1749/1750 н. р. і оплакували власними віршами смерть Амвросія Дубневича, наступного року вивчали риторичний курс, один із конспектів якого зберігся. Велика ймовірність,

---

© Ольга Михайлівна Циганок – кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасних європейських мов Київського національного торговельно-економічного університету.

що викладач поетики через рік читав риторику – такою була багатолітня шкільна практика. Якщо це так, то автором риторики «Alphabetum oratorium...» [Ораторський алфавіт...] (1750/1751) був Серапіон Валуцький. Його ім'я встановила Мирослава Андрущенко, відчитавши помітку на полях чернігівської поетики 1749/1750 н. р.¹⁴. Потрібні додаткові дослідження, поки що можемо сказати, що в манері творення обох курсів помічаємо як спільні, так і відмінні риси. В обох курсах автор дбає про доступність викладу. З іншого боку, поетика рясніє взірцями, чого не скажеш про риторику. Титульний лист поетики не зберігся. Її обсяг (разом із шкільними вправами) майже втричі більший, ніж риторики. Вважаємо, що автор курсу з теорії віршування був непересічним знавцем поезії і, очевидно, вправним віршувальником. Чи так само вільно почувався він у царині красномовства?

Почнемо з повної назви риторики на титульній сторінці (арк. 1): «ALPHABETUM ORATORIUM modorum et modifierum EORUM quae ad facilem rhetorices intelligentiam necessario praerquiruntur et quae iuvenilia sobolis praetexta ducunt AD BENE DICENDUM facundiae amatoribus in Chernihoviano collegio neooperatoribus ACCOMODATUM anno 1750 die 12 Septembris in annum 1751» [ОРАТОРСЬКИЙ АЛФАВІТ способів і ЇХ модифікацій, які з необхідності попередньо вишуковуються для легшого розуміння риторики і які юнацьку красу нащадків ведуть ДО КРАСНОМОВСТВА, шанувальникам словесного дару – у Чернігівському колегіумі неоораторам ПРИЛАШТОВАНИЙ року 1750 дня 12 вересня в рік 1751-ший]. Фонд 312, шифр 695/486 С, арк. 1–123. У описі київських рукописів М. Петрова (1904 р.) помилково вказана кількість аркушів 104¹⁵.

Курс записаний каліграфічним почерком, можливо, це подарункове видання. Багато скорочень. Текст на усіх аркушах у подвійній рамці, що не характерно для українських курсів словесності. Рукопис неправильно зшитий – після 101 арк. автентичної пагінації йдуть арк. 110–113, потім 102–109. Пункти нумеруються. Окрім курсу риторики, інших текстів у рукописі немає. Після «Praefatio ad neorhetores» [Передмови до нових риторів] (арк. 2) йде зміст – «Index rhetorices» [Покажчик риторики] (арк. 6 зв. – 7). В українських курсах словесності ми ніколи не натрапляли на такі покажчики, хоча ознайомилися з усіма описаними. У покажчику – 24 розділи (за числом букв латинського алфавіту, кожному відповідає певна буква). Зазначено сторінки, на яких ці розділи починаються. Зміст є єдиним джерелом, з якого ми можемо довідатися назви розділів, бо у самому тексті вони пропущені (залишено місце, щоб їх мистецьки виписати чи вималювати пізніше). З 8 арк. починається внутрішня пагінація, тому надалі подаємо обидві пагінації – із титульної сторінки і автентичну, яка починається після змісту. Кожний розділ починається з пояснення історії відповідної букви. Розділи такі:

Арк. 8 (1). **A.** Ad quidditatem seu naturam [До субстанції, або природи]. §1. Quid sit rhetorica ex natura sua? [Що таке риторика за своєю природою?]. §2. Quae sint causae rhetorices? [Які цілі риторики?]. §3. Quae sint partes rhetorices? [Які частини риторики?]

Арк. 11 (4). **B.** Ad qualitatem [До якості]. §1. Qualis est rhetorica de essentia? [Якою є риторика за суттю?]. §2. Qualis est rhetorica ex officio? [Якою є риторика за обов'язком?]. §3. Qualis est rhetorica ex fine suo? [Якою є риторика за своєю метою?]

Арк. 16 (9). **C.** Ad quantitatem [До кількості]. §1. Quid sit quantitas rhetorices? [Що таке кількість риторики?]. §2. Qualis est rhetorices quantitas? [Якою за якістю є кількість риторики?]. §3. In quo consistit quantitas rhetorices? [У чому полягає кількість риторики?]

Арк. 22 (15). **D.** Ad extensionem elocutionis [До розширення виразу]. §1. Quo modo extendenda est una dictio(?) in plures? [Яким чином має бути розширений один вислів у багато?]. §2. Quo modo extendenda sententia? [Яким чином має бути розширена думка?]. §3. Quaeenam observanda sint in extensione elocutionis? [Чого саме треба дотримуватися у розширення виразу?]

Арк. 31 (24). **E.** Ad definitionem [До визначення]. §1. Quid sit definitio? [Що таке визначення?]. §2. Quo modo facianda est definitio oratoria? [Яким чином слід робити(?) ораторське визначення?]. §3. Quae pertinet ad definitionem? [Що відноситься до визначення?]

Арк. 35 (28). **F.** Ad divisionem [До поділу]. §1. Quid sit divisio seu distributio partium?

[Що таке поділ або розподіл частин?] §2. Quotuplex sit divisio? [На скільки частин буває поділ?] §3. Quo modo extendenda sit argumentatio a partibus? [Яким чином слід розширити аргументацію від частин?]

Арк. 39 (32). **G.** Ad ethymologiam [До етимології]. §1. Quid sit aethymologia? [Що таке етимологія?]

Арк. 42 (35). **H.** Ad genus et speciem [До роду і виду]. §1. Quid sit genus et species et quo modo ab illis ratiocinandum est nobis? [Що таке рід і вид і яким чином нам треба правильно їх визначати?]

Арк. 44 (37). **I.** Ad causas et effectus [До причин і результатів]. §1. Quid sit causa et qualis? [Що таке причина і яка вона?] §2. Quo modo nobis argumentandum a causis? [Яким чином нам треба аргументувати від причин?]

Арк. 48 зв. (41 зв.). **K.** Ad adjuncta [До другорядних обставин]. §1. Quid et qualia sint adjuncta? [Що таке другорядні обставини і які вони?]

Арк. 51 (44). **L.** Ad antecedentia et consequentia [До антецедентів і логічних наслідків]. §1. Quid sint antecedentia et consequentia? [Що таке антецеденти і логічні наслідки?]

Арк. 52 зв. (45 зв.). **M.** Ad similitudo et dissimilitudo [До подібності і різниці]. §1. Quid sit similitudo et dissimilitudo? [Що таке подібність і різниця?]

Арк. 55 (48). **N.** Ad comparationem et comparata [До порівняння і порівняних]. §1. Quid sit comparatio seu comparata? [Що таке порівняння або порівняні?]

Арк. 57 зв. (50 зв.). **O.** Ad repugnantia [Про те, що протидіє]. §1. Quid sit repugnantia? [Що таке протилежне?]

Арк. 59 зв. (52 зв.). **P.** Ad rationes locorum extrinsecorum et allusionem [Про способи зовнішніх місць і алюзію]. §1. Quid sit ratio extrinseca? [Що таке зовнішній спосіб?] §2. Quid sint rationes magis remotae? [Що таке способи більш віддалені?]

Арк. 64 зв. (57 зв.). **Q.** Ad acumen [Про пунту]. §1. Quid et quotuplex sit acumen? [Що таке пунта і скільки їх?] §2. Quomodo formanda sint acumina? [Яким чином слід утворити пуанти?] §2. Quo modo in elocutione acumina ponenda sint? [Яким чином у виголошенні матеріалу слід викласти пуанти?]

Арк. 72 зв. (63 зв.). **R.** Ad unionem seu combinationem [Про поєднання або комбінацію]. §1. Quid nam sit unia oratoria et quoduplex? [Що таке ораторське поєднання і скільки їх?] §2. Quo modo fit unio inter sensus diversissimos? [Яким чином відбувається поєднання між дуже різними смислами?]

Арк. 74 зв. (67 зв.). **S.** Ad formam seu dispositionem [Про форму або розміщення]. §1. Quid et quotuplex sit forma seu dispositio oratoria? [Що таке форма, або ораторське розміщення, і скільки їх?]

Арк. 83 зв. (76 зв.). **T.** Ad formam propositionis in genere demonstrativo [Про форму речення у показовому роді]. §1. Quid sit genus demonstrativum et quomodo in eo formanda propositio? [Що таке показовий рід і яким чином у ньому слід утворювати речення?]

Арк. 86 (79). **U.** Ad formam propositionis in genere deliberativo [Про форму речення у дорадчому роді]. §1. Quid sit genus deliberativum et quomodo in eo formanda ratiocinativa propositio? [Що таке дорадчий рід і яким чином у ньому слід утворювати побудоване на міркуванні речення?]

Арк. 88 зв. (81 зв.). **V.** Ad formam propositionis in genere judiciali [Про форму речення у судовому роді]. §1. Quid sit genus judiciale et quomodo in eo formanda ratiocinativa propositio? [Що таке судовий рід і яким чином у ньому слід утворювати побудоване на міркуванні речення?]

Арк. 90 (83). **X.** Ad formam argumentorum exiguae orationis [Про форму аргументів великої промови]. §1. Quid sit forma argumentorum exiguae orationis? [Що таке форма аргументів великої промови?] §2. Unde formantur exiguae orationis sensus admirabiles? [Звідки формуються дивовижні думки великої промови?]

Арк. 103 (96). **Y.** Ad majoris eloquentiae partes [Про частини великої промови]. §1. Quid et quot sunt majoris eloquentiae partes? [Що таке частини великої промови і скільки їх?]

Арк. 114 зв. (103 зв.). **Z.** Ad panegyrum et contionem [Про панегірик і проповідь]. §1. Quid sit contio et quotuplex? [Що таке проповідь і скільки їх?] §2. Quid sit panegyris et ex quo? [Що таке панегірик і звідки береться?]

Арк. 121–123. Index paragraphorum et regularum rhetorices. Linea 1 designat folium, 2 regulas extramarginales, 3 intermarginales [Покажчик параграфів і риторичних правил. Лінія 1 позначає аркуш, 2 – зовнішні записи на берегах рукопису, 3 – внутрішні записи].

Вважаємо, що чернігівська поетика 1750/1751 н. р. написана людиною, яка мала поетичне мислення. Традиційно при викладанні вітчизняних курсів словесності поетиці приділяли менше уваги, ніж риторичі, вважаючи останню важливішою, бо мала ширше практичне значення. Наприклад, автор поетики «Самоена in Parnasso» [Камена на Парнасі] (1686) розпочинає свій трактат розділом «Про спільні ресурси як ораторів, так і поетів», де говорить про періоди, тропи та фігури, ампліфікацію, листи та хрію (арк. 6–81). Другий і останній розділ, присвячений проблемам власне поетики, значно коротший (арк. 82–119)¹⁶. У цій київській поетиці виразно бачимо нехтування власне теорією поезії на користь риторички. Така сама ситуація з поетикою «Луга» [Ліра] (1696), де риторична частина (в основному – теорія ампліфікації) більша за власне поетичну¹⁷. У курсі «Fons Castalius» [Касталійське джерело] (1685) перша частина (арк. 2–44) розглядає прозову мову – період, хрію, фабулу, тропи, листи, друга частина (арк. 45–82?) – поетичну¹⁸. Поетика «Cytheron bivertex» [Кіферон із двома вершинами] (1694) у першій главі аналізує засоби, спільні як для поетів, так і для ораторів, і лише друга глава (з 132 арк.) – власне поетика¹⁹. Вступ до курсу «Cunae Bethleemicae» [Віфлеємська колиска] [1686] свідчить, що три трактати – про хрію (арк. 3–33), про поетичне мистецтво (арк. 34–74) і про листи (арк. 75–105) – прочитано упродовж одного навчального року²⁰. Автор поетики «Rosa inter spinas» [Троянда між колючками] (1696) після титульної сторінки, молитви та передмови у першій частині курсу, прочитаного в поетичному класі (арк. 5–61), стисло говорить про поетичну мову, у другій частині (арк. 76–230) – про мову прозову, а саме про ампліфікацію, періоди, листи, хрію, тропи і фігури тощо²¹. Як бачимо із кількості аркушів, у поетичному класі нерідко про риторичку мовилося майже втричі (!) більше, ніж про теорію поезії. У випадку чернігівської риторички 1750/1751 н. р. маємо діаметрально протилежну ситуацію. Курс красномовства у три з половиною рази менший, ніж підручник із поетики 1749/1750 н.р., до того ж у вишуканому словесному оформленні, у поетичних шатах.

Таким чином, риторика, яка у середині XVIII ст. з'явилася в Чернігівському колегіумі, – неповторна принаймні на українському літературному тлі.

1. Стратий Я.М. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии / Я.М. Стратий, В.Д. Литвинов, В.А. Андрушко. – Киев: Наукова думка, 1982. – 348 с.

2. Там само. – С. 142–151.

3. Петров Николай. Описание рукописей церковно-археологического музея при Киевской духовной академии / Николай Петров. – Вып. 1. – Киев, 1875; Вып. 2. – Киев, 1877. – 788 с.; Петров Н.И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве / Н.И. Петров. – Вып. 1. – М.: Унив. тип., 1891. – 322 с.; Вып. 2. – М.: Унив. тип., 1896. – 294 с.; Вып. 3. – М.: Унив. тип., 1904. – 308 с.

4. Łuźny Ryszard. Pisarze kręgu Akademii Kijowsko-Mohylańskiej a literatura polska: Z dziejów związków kulturalnych polsko-wschodniosłowiańskich w XVII–XVIII w. / Ryszard Łuźny. – Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1966. – 170 s.

5. Маслюк В. П. Латинськомовні поетики і риторички XVII – першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні / В.П. Маслюк. – К.: Наукова думка, 1983. – 236 с.

6. Reginae hortus eloquentiae prope Desnae aquas expositus exaratusque ad variis amoenioris sermonis flosculis ab recreandam Roxolanae juventutis mentem neointrantis eum plantatus anno 1717. – IP НБУВ, ф. 312, шифр 679/467 С, арк. 3–183.

7. Informator artis oratoriae praeceptis rhetorices et praxibus manuducens [...]. – IP НБУВ, ф. 307, шифр 511/п1714, арк. 190–308.

8. Rhetorica ieromonachi Constantini Politansci... – IP НБУВ, ф. 312, шифр 683/470С, арк. 9–129.

9. Domus Tullianae eloquentiae quattuor fundamenta confirmata gradibusque adornata [...]. – IP НБУВ, ф. 312, шифр 684/п484, арк. 1–112.

10. Tullius in campis oratoriis non procul a Desnae aquis... – IP НБУВ, фонд 305, шифр ДС/п262, арк. 181–379.
11. ALPHABETUM ORATORIUM... – IP НБУВ, фонд 312, шифр 695/486 С, арк. 1–123.
12. [Чернігівська поетика 1749/1750 н. р.]. – IP НБУВ, фонд 1, № 6528. – 360 арк.
13. Циганок Ольга. «И наших днесь училищъ плач неукротимый...»: про чернігівські фунеральні вірші 1750 р. / Ольга Циганок // Наукові записки НаУКМА. Том СХХІV: Філологічні науки (Літературознавство). – Київ, 2011. – С. 21–25; Циганок Ольга. Опис похорону Амвросія Дубневича (інтермедіальний формат тексту) / Ольга Циганок // Питання літературознавства: науковий збірник. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2012. – Вип. 86. – С. 93–99; Циганок Ольга. Про генологічні функції взірців (на прикладі епітафій із чернігівської поетики 1749/1750 рр.) / Ольга Циганок // Біблія і культура. – 2012. – Випуск 16. – С. 27–32; Циганок Ольга. Об епитафиях Амвросию Дубневичу в черниговской поэтике середины XVIII века / Ольга Циганок // Religious and Sacred Poetry [An International Quarterly of Religion, Culture and Education; edited by Marek Mariusz Tytko]. – Kraków, 2013. – Vol. 3. – S. 19–34.
14. Андрущенко Мирослава. Парнас віршотворний: Києво-Могилянська академія та український літературний процес XVIII ст. // Мирослава Андрущенко / – К.: Українська книга, 1999. – С. 143.
15. Петров Н.И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. – Вып. 3. – С. 294.
16. Samoena in Parnasso Kijovo-Mohilaeano [...] 1686. – IP НБУВ, шифри 657/448 С; 658/449 С, арк. 1–121.
17. Lyra Heliconis intra regiam aviti tentorii supreme domini maecenatis patris pastoris illustrissimi sanctissimo digito citata [...] 1709. – IP НБУВ, шифр 674/463 С, арк. 1–183.
18. Fons Castalius in duplices divisus rivulos solutam scilicet et ligatam orationem Kijovo-Mohilaeanis musis consecrates felici auspicio emanavit anno Domini 1685. – IP НБУВ, шифр 656/446 С, арк. 1–81.
19. Cytheron bivertex irriguis poëtico-oratorii eloquii fontibus rorans in collegio Mohilaeano polonis neovatibus erectus [...] (1695). – IP НБУВ, шифр ДС/п 235, арк. 1–189.
20. [Cunae Bethleemicae] (1686/1687). – IP НБУВ, шифр 499 П / 1729, арк. 1–298.
21. Rosa inter spinas sive Ars poëseos suos continens difficultatum aculeos [...] (1696/1697). – IP НБУВ, шифр 665/456 С, арк. 1–230.

В статъе описывается рукописный учебник риторики Черниговского коллегіума «Alphabetum oratorium...» [Ораторский алфавит...] (1750/1751 уч. г.). Подается полное название на латыни и в переводе на украинский язык, фонд и шифр, названия разделов и подразделов (параграфов) со ссылками на соответствующие листы рукописи, примечания. Курс уникален по форме – текст разделен на 24 раздела, по количеству букв латинского алфавита, учебник имеет указатель разделов в начале и указатель параграфов в конце. Среди почти двухсот известных нам украинских поэтик и риторик XVII–XVIII вв. такую структуру курса мы видим впервые.

Ключевые слова: украинские риторики, Черниговский коллегіум, 1750/1751 уч. г., рукопись, описание.

The paper describes a handwritten textbook on rhetoric from the Chernihiv Collegium «Alphabetum oratorium...» [Public Speaking Alphabet ...] (school year 1750/1751). The full title in Latin and translated into Ukrainian is given, the library code, the sections and subsections names with references to corresponding sheets. The course is unique in its shape: the text is divided into 24 sections according to the number of letters of the Latin alphabet. The manual has the index of sections at the beginning and the index of subsections (paragraphs) at the end. Among the nearly two hundred Ukrainian poetics and rhetoric of the XVII and XVIII centuries, we met such structure for the first time.

Keywords: Ukrainian textbooks on rhetoric, Chernihiv Collegium, 1750/1751 school year, manuscript, description.

СФРАГІСТИЧНІ СТУДІЇ

УДК 94(447)

Ігор Ситий

ПЕЧАТКИ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ, ДУХОВНИХ УСТАНОВ ТА ПОЛІЦМЕЙСТЕРІВ І ПОЛОВИНИ ХІХ ст. (за матеріалами Державного архіву Чернігівської області)

У статті аналізуються печатки навчальних закладів, духовних установ, полицмейстерів Чернігівської губернії та споріднених з нею територій І половини ХІХ ст.

Ключові слова: печатка, навчальний заклад, духовна установа, Чернігівська губернія.

Зазначена тема відноситься до малодосліджених у вітчизняній сфрагістиці. І досі не маємо жодної спеціалізованої статті. Певною мірою заповнити цю прогалину можуть наші знахідки у Державному архіві Чернігівської області. З цією метою нами був опрацьований фонд «Черниговская духовная семинария». Загалом виявлено 13 печаток з хронологічними рамками 1803–1833 рр. Серед них превалюють печатки овальної форми (11), круглих – 2. Обидві форми найбільш зручні для розміщення розлогого напису. Напис складається з ідентифікуючої назви предмета («ПЕЧАТЬ») та назви установи («КИЕВСКАГО : АКАДЕМИЧЕСКАГО ПРАВЛЕНИЯ») чи посади («ПОЛИЦМЕЙСТЕРА ЧЕРНИГОВ:») російською мовою. Іноді біля зображення писали дату створення структури. Для відокремлення слів використовуються крапки, двокрапки, зірочки. З метою втиснення розлогого напису в обмежене коло робочої частини матриці скорочують слова. Домінуючим зображенням є герб Російської імперії. На українських теренах його широке запровадження в сфрагістиці відноситься до часів Павла I¹. Враховуючи підпорядкованість освіти церкви в зображення деінде додавали релігійні символи (всевидоче око, хрести, напис «МАРІЯ»). Цікавим є зображення на печатці Харківського колегіуму. Тут через символіку віддзеркалені основні факультети закладу, у т. ч. створений у 1805 р. медичний. Аналіз зображень свідчить про їхню підпорядкованість головним ідеологічним засадам імперії – самодержавство, православна віра, народність. Звідси відсутня різниця в зображеннях печаток між світськими та духовними навчальними закладами.

Функціонально печатки призначалися для легітимізації офіційних документів, у такому разі їх прикладали під відповідним текстом, та для охорони від сторонніх змісту листування, у такому разі їх прикладали ззовні на конверті.

Виявлені печатки окреслюють перед нами широке коло зв'язків чернігівської семінарії зі спорідненими закладами України, Білорусі та Росії; світськими та духовними структурами.

Нижче подаємо опис виявлених печаток за абеткою. Схема опису: назва, техніка та матеріал виготовлення, форма, розмір, зображення, написи, назва та дата документа,

---

© Ситий Ігор Миколайович – кандидат історичних наук, науковий співробітник музею ім.В.Тарновського.

на якому виявлений відбиток; прикінцевий протокол, якщо в ньому йдеться про печатку, архівний шифр.

ПЕЧАТКИ

1. Білоруського семінарського правління. На червоному сургучі, овальна, 40x34 мм. Зображення: герб Російської імперії на тлі мальтійського хреста, по колу напис: «ПЕЧАТЬ ПРАВЛЕНИЯ БѢЛОРУССКОЙ СЕМИНАРИИ». Атестат від 20.05.1804 р. Ф. 682. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 364; від 22.07.1804 р. – Арк. 367.

2. Київського академічного правління. Сажова, овальна, 41x38 мм. Зображення: герб Російської імперії під всевидючим оком, по колу напис: «ПЕЧАТЬ: КІЕВСКАГО : АКАДЕМИЧЕСКАГО ПРАВЛЕНИЯ :». Атестат від 8.08.1803 р.: «Сей аттестат за подписом и печатью ... дан». Ф. 682. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 118, 119; від 27.06.1804 р. – Арк. 363; від 18.04.1806 р. Ф. 682. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 373.

3. Київського академічного правління. Сажова, овальна, 38x34 мм. Зображення: герб Російської імперії, по колу напис: «ПЕЧАТЬ КІЕВСКАГО : АКАДЕМИЧЕСКАГО ПРАВЛЕНИЯ». Атестат від 28.09.1817 р. Ф. 682. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 304.

4. Київського семінарського правління. На червоному сургучу. Овальна, 36x31 мм. Зображення: герб Російської імперії, під великою короною дата «1817»; обабіч хвоста – «IX», «28»; по колу напис: «ПЕЧ КІЕВСКА : СЕМИНАРСКАГО ПРАВЛЕНИЯ». «Билет» від 19.11.1817 р.: «С приложением казенной печати дан». Ф. 682. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 323; від 1.02.1818 р. – Арк. 334; від 3.02.1818 р. – Арк. 335, 336, 338; від 25.01.1818 р. – Арк. 337; від 11.03.1818 р. – Арк. 355, 356; від 17.11.1817 р. – Арк. 361.

5. Новгород-Сіверських духовних училищ. На червоному сургучі, овальна, 33x27 мм. Зображення: герб Російської імперії, по колу напис: «ПЕЧАТЬ ДУХОВНЫХЪ НОВГОРОД. СѢВЕРСК. УЧИЛИЩЪ». Свідоцтво від 11.07.1833 р. Ф. 682. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 674зв., 675зв., 676зв., 677зв., 678зв., 679зв., 680зв., 681зв., 690зв., 691зв., 692зв., 693зв., 694зв., 695зв., 702зв., 703зв., 704зв., 705зв., 706зв., 707зв., 708зв., 709зв., 710зв., 720зв., 721зв., 722зв., 723зв., 724зв., 725зв., 732зв., 733зв., 734зв., 735зв., 736зв., 737зв., 738зв.

6. Переяславського семінарського правління. Сажова, овальна, 35x30 мм. Зображення: герб Російської імперії, на грудях орла у щитку вензель «П І», по колу напис: «ПЕРЕЯСЛАВ. СЕМИНАРСК. ПРАВЛЕНИЯ ПЕЧАТЬ». Атестат від 21.09.1803 р.: «Сей аттестат из переяславскаго семинарскаго правления за подписом и печатью дан». Ф. 682. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 120.

7. Полтавського семінарського правління. На червоному сургучі, овальна, 30x20 мм. Зображення: герб Російської імперії, по колу напис: «ПЕЧАТЬ [ПОЛТАВСКАГО] [СЕМИНА]РСКАГО ПРАВЛЕНИЯ». Свідоцтво від 12.06.1806 р.: «За подписом и печатью для предъявления дано». Ф. 682. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 380, 381.

8. Севських духовних училищ. Сажова, овальна, 30x27 мм. Зображення: герб Російської імперії, по колу напис: «* ПЕЧАТЬ : СѢВСКИХЪ ДУХОВНЫХЪ : УЧИЛИЩЪ». Свідоцтво від 15.07.1833 р. Ф. 682. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 780, 781, 782.

9. Харківського колегіуму. На червоному сургучі, кругла, діаметр 34 мм. Зображення: угорі стрічка з 3 хрестами, під нею у картуші герб Російської імперії, на грудях орла у щиті напис «МАРІЯ», під орлом – змія обвиває чашу; по колу напис: «ПЕЧАТЬ Х[АРКОВСКАГО] КОЛЛЕГИ[У]МЪ». Лист в Чернігівську семінарію за [1806] р. Ф. 682. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 531зв.

10. Чернігівських духовних училищ. Сажова, овальна, 32x28 мм. Зображення: герб Російської імперії, під великою короною дата «1817», обабіч хвоста орла дата «XII», «16»; по колу напис: «* ПЕЧАТЬ ЧЕРНИГОВСК: ДУХОВН: УЧИЛИЩЪ». Свідоцтво від 1.09.1833 р.: «Дано ему ... надлежащим подписом и печатью сие свидетельство». Ф. 682. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 443, 444зв., 445зв., 446зв., 447зв., 448зв., 458зв., 459, 460зв., 461зв., 462зв., 463зв., 470зв., 471зв., 472зв., 473зв., 474зв., 475, 476, 477зв., 478зв., 479, 490зв., 491, 492зв., 493зв., 494зв., 495, 496, 504, 505, 506, 507, 508, 509зв., 510, 511, 520, 521зв., 522, 523зв., 524, 525зв., 526зв., 527зв., 528зв., 538зв., 539зв.,

540зв., 541зв., 542зв., 543зв., 544зв., 545, 546, 547, 548, 549, 562, 563, 564, 565зв., 566зв., 567, 568зв., 569зв., 578зв., 578зв., 579, 580зв., 581, 582зв., 583, 584, 585, 586зв., 587зв., 598, 599, 600, 601зв., 602зв., 603, 610зв., 611, 612зв., 613зв., 614зв., 615зв., 616зв., 617зв., 618, 619зв., 630зв., 631зв., 632зв., 633зв., 634, 635, 636, 644, 645зв., 646, 647зв., 648зв., 649, 650, 651, 652зв., 664, 665.

11. Чернігівського поліцмейстера. Сажова, кругла, діаметр 31 мм. Зображення: герб Російської імперії, під ним напис: «ПОЛИЦМЕЙСТЕРА ЧЕРНИГОВ:», нижче – 2 лаврові гілки, зв'язані стрічкою. «Прошение» від 28.02.1833 р. Ф. 682. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 894зв.

12. Чернігівської духовної дикастерії. На коричневому сургучі, овальна, 40х32 мм. Зображення: герб Російської імперії на тлі мальгійського хреста, по колу напис: «ПЕЧАТЬ ЧЕРНИГОВСКОЙ ДУХ... ДИКАСТЕРИИ». «Уведомление» від 16.12.1833 р. Ф. 682. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 1016зв.

13. Чернігівської духовної консисторії. На червоному сургучі, овальна, 38х35 мм. Зображення: герб Російської імперії під всевидючим оком, по колу напис: «ПЕЧАТЪ ДУХОВНОИ ЧЕРНИГОВСКОЙ КОНСІСТОРИИ». Указ від 16.09.1805 р. Ф. 682. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 281зв.; від 20.09.1805 р. – Арк. 282 зв.; від 8.12.1805 р. – Арк. 308зв.; від 14.11.1805 р. – Арк. 335зв.

Мал. 1.

Мал. 2.

Мал. 3.

Мал. 4.

Мал. 5.

Мал. 6.

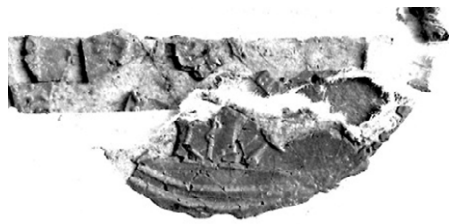
Мал. 7.

Мал. 8.

Мал. 9а.

Мал. 9б.

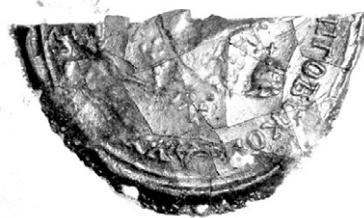
Мал. 10.

Мал. 11.

Мал. 12а.

Мал. 12б.

Мал.13а.

Мал. 13б.

В статье анализируются печати учебных заведений, церковных учреждений, полицмейстеров Черниговской губернии и смежных с нею территорий I половины XIX в.

Ключевые слова: печать, учебное заведение, церковное учреждение, Черниговская губерния.

The author of the article analyses seals of educational and church institutions, seals of police' chiefs of Chernigov province and neighboring territories in the first half of XIX century.

Key words: seal, educational institution, church institution, Chernigov province.

1. Румянцева В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 102.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94 (477.51-25): 352.07 «1901-1917»

Любов Шара

ОСОБОВИЙ СКЛАД ЧЕРНІГІВСЬКОЇ МІСЬКОЇ УПРАВИ (1901-1917 рр.)

Йдеться про особовий склад виконавчої інституції міського громадського управління м. Чернігова. У хронологічній послідовності характеризуються кадрові зміни в управі протягом 1901-1917 рр., подаються біографічні дані про міських голів, секретарів та членів управи. Зокрема, вказується на соціальну приналежність, освітній рівень, політичні переконання, взаємодію з представниками губернської адміністрації.

Ключові слова: міська управа, посадовці, міський голова, секретар.

Міське громадське управління Чернігова початку ХХ ст. структурувалося розпорядчою інституцією – думою та виконавчою – управою. Науковці вже зацікавлювалися історією його формування і функціонування. Зокрема, дослідницький інтерес націлювався на процес делегування до міської думи, особливості її господарсько-побутової роботи у роки революції 1905-1907, Першої світової війни та інше. У загальному контексті фрагментарно інформувалося про деяких гласних (думці, депутати думи)¹. Проте нам видається, що задля об'єктивної оцінки діяльності громадського управління доречно персоніфікувати його виконавчу гілку – міську управу. Адже саме завдяки цим людям, їхньому досвіду, умінню вирішувати нагальні проблеми громади, конструктивно вести діалог із представниками губернського правління чи земства визначався основний вектор розвитку Чернігова. Беручи до уваги означене, проблематика особового складу міської управи має наукову актуальність та новизну. Відтак, ставимо за мету охарактеризувати посадовців виконавчого органу чернігівського самоврядування, що діяв упродовж 1901-1917 рр.

В окреслені часові рамки до управи входили міський голова, секретар і троє-четверо осіб, делегованих гласними. Голова і члени управи обиралися на 4 роки, але, згідно з чинним законодавством, половина управлінців оновлювалася через кожні два роки². У такий спосіб очікували добирати кваліфіковані кадри, віддані справі міста й громади. Секретар управи працював протягом часу, визначеного думцями.

Усі члени управи мали статус державних службовців³. Міський голова та його «товариш» (заступник) затверджувалися міністром внутрішніх справ, секретар і управлінці – губернатором⁴. Правове поле для діяльності виконавчого органу окреслювалося широким колом питань від господарсько-побутових до соціальних. Буквою закону передбачалася і реалізація думських постанов, і право самостійного прийняття рішень, приміром, ухвалювали постанови щодо планів будівництва приватних помешкань, громадських купалень, промислових закладів, безпечних з екологічної точки зору; видавалися дозволи на різноманітні перебудови й капітальні ремонти; спільно з представниками поліції контролювався процес забудови Чернігова⁵. Однак міська управа була вмонтованою у систему губернського правління. Губернатор міг ревізувати її та підзвітні їй установи⁶.

© Шара Любов Миколаївна – доцент кафедри історії Центрально-Східної Європи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Подивимося кого ж обирали до виконавчої інституції громадського управління. Від початку ХХ ст. і до руйнації імперії у Чернігові діяли управи чотирьох скликань: 1901-1905, 1905-1909, 1909-1913 і 1913-1917 рр. В означений період обов'язки міського голови виконували дві особи. Першим був Микола Дмитрович Рудін – із травня 1901 по березень 1906 рр. Достеменно визначитися з роком його народження складно. Це може бути або 1854⁷, або 1856 р.⁸, себто на момент балотування йому виповнилося 45-47 років. Навчався Микола Дмитрович у Костянтинівському медичному інституті м. Москви⁹. Повернувшись до Чернігівської губернії, працював на посаді землеміра у Конотопі, опісля – помічником губернського землеміра. У лютому 1897 р. його обрали міським головою (був у чині титулярного радника), а у травні 1901 р. переобрали вдруге. Підтримали М. Рудіна тридцятьє гласних, висловилися проти – одинадцятьє. Микола Дмитрович, тоді вже колезький радник, висловив «глибоку вдячність за виказану йому довіру й урочисто пообіцяв присвятити свій час і сили на служіння даному місту»¹⁰. Ці слова, як свідчить подальший його життєпис, справдяться. Недарма 2 червня 1905 р. думці, формуючи управу на наступне чотириліття (1905-1909 рр.), знову поставлять на балотування кандидатуру М. Рудіна, який вже дослужився до статського радника. За нього проголосували 45 гласних, троє – проти¹¹. Незважаючи на таку підтримку, Микола Дмитрович не завершив каденції. У лютому 1906 р. адресував новопризначеному губернатору, дійсному статському радникові Миколі Родіонову клопотання наступного змісту: «...через погіршення здоров'я я не можу більше продовжувати службу на посаді Чернігівського міського голови, а тому маю честь покійно просити Ваше Превосходительство зробити необхідне розпорядження і подати пану міністру внутрішніх справ про моє звільнення від служби»¹². Прохання, безумовно, задовольнили, щоправда, М. Рудін виконував обов'язки до березня, доки не надійшов міністерський дозвіл.

Розмірковуючи над причинами, що спонукали М. Рудіна до такого кроку, можемо припустити таке. Відставку, ймовірно, спровокував акт протесту думців проти єврейського погрому 23 жовтня 1905 р. Тогочасний губернатор, статський радник Олексій Хвостов, по суті, підбурих місцевих погромників на безчинства. Коли ж їхня сваволя, вийшовши з-під контролю, набула масштабності, управитель губернії виявився безпомічним й нічого не зробив для відновлення порядку. Відтак, наступного дня після погрому, 24 жовтня, зібралося надзвичайне засідання міської думи, на якому звинуватили О. Хвостова у бездіяльності та адресували голові ради міністрів Сергію Вітте телеграму з проханням «... негайно передати поліцію до рук міста, дозволити організувати міліцію і провести екстрене детальне розслідування дій влади»¹³. Зрозуміло, що всі кроки гласних отримали «добро» від М. Рудіна. Критика губернатора та ще й порушення механізму апеляції до столичної влади – через голову очільника губернії – відзеркалюють опозиційність представницької інституції на чолі з М. Рудіним. Через такий, надто революційний вчинок, висловила припущення Т. Демченко, опальний міський голова отримав прочухана. Утім, губернська влада мусила піти на певний компроміс: М. Рудін склав свої повноваження, виїхав із Чернігова, а за це йому не поспували послужний формуляр небажаними записами¹⁴. У Чернігівському державному архіві зберігається дозвіл губернатора від 26 жовтня 1905 р. про відпустку «... чернігівському міському голові М. Д. Рудіну терміном з цього жовтня на один місяць для поїздки у різні місця Російської імперії»¹⁵.

Залишення посади очільника самоврядування ще не означало відмову від громадської роботи. Після повернення до Чернігова М. Рудін працював на поприщі гласного до 1917 р.¹⁶ Його багаторічну й плідну діяльність оцінили на урядовому рівні, був нагороджений орденами Св. Анни 3 ступеня, Св. Станіслава 2-го і 3-го ступенів, срібною медаллю у пам'ять про імператора Олександра III¹⁷.

За рішенням міської думи Миколі Дмитровичу присвоїли звання почесного громадянина Чернігова¹⁸. Це стало своєрідною дякою громади за наполегливість, уміння конструктивно співробітничати з чиновниками губернського правління, водночас, дбаючи про місцеві потреби й виконуючи нагальні державні завдання. У період головування М. Рудіна удосконалили централізовану систему водопостачан-

ня (збудували водонапірну вежу), у комунальну власність взяли електростанцію, заснували Чернігівське реальне училище, спорудили для нього навчальний корпус, приміщення Селянського банку та багато іншого. М. Рудін працював також управляючим Дворянського і Селянського банків, директором міського громадського банку¹⁹; почесним попечителем реального училища. Його кипуча діяльність дозволила дослужитися до рангу дійсного статського радника²⁰. Не можемо не погодитися з думкою Т. Демченко, що «...швидка кар'єра (М. Рудіна. – **Л.Ш.**) засвідчує наявність неабияких організаторських здібностей, вміння знаходити спільну мову з гласними – людьми дуже різними за своїми політичними поглядами, життєвими цілями, соціальним статусом, з одного боку, а з іншого, підтримувати належні стосунки з місцевою владою. М. Рудіну це вдавалося досить довго»²¹.

Наступником М. Рудіна став Аркадій Васильович Верзилов (квітень 1906 – серпень 1917 рр.). Вибори відбулися 18 квітня 1906 р. На балотування поставили дві кандидатури: А. Верзилова, виконуючого на той час обов'язки міського секретаря, і статського радника Василя Хижняка, який був міським головою Чернігова у 1875-1887 рр. Із мінімальним розривом голосів переміг А. Верзилов (підтримали 23 чол., проти – 19). Відповідно за В. Хижняка проголосував 21 думець, проти – 22²².

Аркадій Васильович народився 8 грудня 1867 р. у с. Ковчині Чернігівського повіту. Батько працював діловодом Чернігівської судової палати, потім в Окружному суді. «Батько і мати, – згадував А. Верзилов, – були ковчинськими полупанками, українцями; у батька було 28 душ, а у матері – 7 душ (кріпаків. – **Л.Ш.**)»²³. Спочатку навчався удома: «грамоті вчив мене батько та його письмоводи...». Потім – у Чернігівській чоловічій гімназії. Після її закінчення вступив «із міркувань наукових і національних» на історико-філологічний факультет Київського університету Св. Володимира²⁴. Входив до студентської громади, очолюваної В. Антоновичем, під його ж орудою досліджував наукову тему, присвячену торгівлі й промислам на українських теренах до Люблінської унії. Співпраця з В. Антоновичем, природно, знаменувала знайомство з громадівцями Кониським, Житецьким, Лисенком, Старицьким, Косачами та іншими непересічними особистостями тієї доби²⁵.

1893 р. А. Верзилов повернувся до Чернігова й був обраний міським секретарем. Відтоді, згадував, «... мене втягло у громадську службу по виборах і в громадську діяльність на ціле життя в Чернігові». А. Верзилов заприятелював із місцевою інтелігенцією, зокрема Іллею Шрагом, Олександром Тищинським, увійшов до заснованої того ж 1893 р. «Громади». У якості її делегата брав участь у Всеукраїнських з'їздах у Києві, Одесі; як представник чернігівського самоврядування був присутнім на відкритті пам'ятника І. Котляревському у Полтаві. Попри громадську активність, Аркадій Васильович, будучи обраним до Чернігівської губернської вченої архівної комісії, продукував наукові студії²⁶.

Революція 1905-1907 рр., у результаті якої відкрилися шляхи для формування політичних партій, спонукала А. Верзилова вступити до лав кадетів. За його власним потрактуванням, упродовж 1907-1908 рр. він «... працював під прапором національним і конституційним демократичним, боровся на місці з реакційним чорносотенним істинно-руським і націоналістичним рухом, під тим же прапором проводив вибори до Державних дум»²⁷. У списку гласних Чернігівської думи 1909-1913 рр. поліцеймейстер позначив навпроти прізвища Аркадія Васильовича – «лівий, октябрист»²⁸. Натомість, характеризуючи А. Верзилова губернатору, повідомив наступне: «не будучи приналежним офіційно до жодної політичної партії, Верзилов повинен бути зарахованим до числа осіб, які співчують програмі партії народної свободи»²⁹. Однак це не вплинуло на рішення губернатора підтримати кандидатуру Аркадія Васильовича на посаду голови чернігівського самоврядування.

Вибори 1913 р. вкотре принесли А. Верзилову перемогу: «за» проголосували 33 гласні, «проти» – 30. Але й тоді в очах поліцеймейстера «образ» А. Верзилова виявився, на позір, вельми непривабливим. Дозволимо собі процитувати найяскравіші сюжети опусу, поданого виконуючому обов'язки губернатора статському раднику Миколі Маклакову. «Будучи особистістю абсолютно безбарвною, – писав поліцей-

мейстер, – Верзилов завжди був керований, з одного боку, темними ділками, які прилаштувалися до міського господарства і переслідували виключно особисту мету, з іншого – політичними діячами з місцевих радикальних адвокатів, нотаріусів, земців і т.п., котрі, користуючись його становищем, як міського голови, вели через нього погану, суто кадетську політичну гру... У політичному сенсі Верзилов провадив цілком визначену ліву позицію, провадив він це і в діяльності міського самоврядування, і в присутстві із земських і міських справ, де він складав постійну опозицію і, нарешті, під час виборів до Державної Думи»³⁰. Підсумовуючи висловлене, поліцеймейстер наголосив, що «теперішня міська дума може виявитися корисною, якщо тільки на чолі її буде перебувати людина визначених правих політичних переконань... Подальше залишення його (А. Верзилова. – **Л.Ш.**) на цій посаді, приносячи лише збитки міському господарству, буде гальмувати будь-який добрий намір уряду і стане політичним ударом для благородної справи у місті»³¹.

М. Маклаков узяв до уваги думку поліцеймейстера, але, очевидно, керуючись іншими критеріями, рекомендував А. Верзилова на міського голову. І цього разу визначальними стали професіональні якості кандидата й солідний досвід роботи. Добросовісне ставлення А. Верзилова до посадових обов'язків неодноразово винагороджувалося. Він отримав два ордени – Св. Анни 3-го ступеня і Св. Станіслава 2-го ступеня, був удостоєний медалі з нагоди сторічних урочистостей перемоги у війні 1812 р. та нагрудного знака для осіб, котрі брали участь у святкуванні 300-ліття царювання дому Романових³². Аркадій Васильович буде працювати в інституціях громадського управління аж до ліквідації їх радянською владою 1919 р.³³ По ієрархічній драбині дослужився до колезького радника.

Обов'язки секретаря Чернігівської міської управи 1901-1917 рр. виконували три особи. Першим був А. Верзилов. Як вказувалося вище, він отримав цю посаду ще 1893 р. у чині колезького асесора. 1897 р. переобрали вдруге, 1901 р. – втретє. Причому кількість голосів на підтримку Аркадія Васильовича засвідчила визнання його продуктивної роботи: «за» – 39 чол., «проти» – двоє. Він подякував за «... обрання, якого вона (дума. – **Л.Ш.**) удостоює його втретє.; сподівається й надалі виправдати довіру...»³⁴. 8 червня 1905 р. А. Верзилова вчетверте делегували міським секретарем, віддавши за нього 44 голоси, троє думців висловилися «проти»³⁵. Повноваження виконував до квітня 1906 р., допоки не став міським головою.

Вільна вакансія секретаря управи була заповнена в результаті виборів 1 листопада 1906 р. Тоді гласні проголосували за губернського секретаря Петра Михайловича Добровольського («за» – 22 думці, «проти» – 9)³⁶.

Постать П. Добровольського, безсумнівно, непересічна. Упродовж надто короткого життєвого шляху (1871-1910 рр.) він зробив надзвичайно багато для збереження й популяризації культурно-духовних надбань Чернігівської губернії й, зокрема, губернського центру. П. Добровольський – виходець з родини диякона с. Яриловичі Городнянського повіту. Освіту здобував у Чернігівській духовній семінарії, але не довчився, пішов з п'ятого класу, ймовірно, через сімейні обставини (одружився, мусив годувати родину)³⁷. Невдовзі склав іспити на звання учителя церковно-парафіяльної школи. Проте, на життя заробляв не лише навчанням: працював псаломщиком Іллінської церкви, у конторі губернської земської лікарні, наглядачем й учителем співів у сирітському домі, протягом 1895-1902 рр. – у Духовній консисторії. Саме там з-під його пера вийшла перша студія, присвячена відкриттю мощів Св. Феодосія Углицького (1899 р.)³⁸. Відтоді Петро Михайлович – знаний автор низки топографічних описів населених пунктів губернії, розвідок про різноманітні аспекти історико-духовної спадщини культурних об'єктів Чернігова, місцеві святині. Ще більше розкрилися його дослідницькі таланти з переходом у липні 1902 р. на посаду керуючого справами Чернігівської губернської вченої архівної комісії, функціональне призначення якої зводилося до виявлення, накопичення й упорядкування документальних матеріалів, ціннісних із наукової точки зору³⁹. Отримавши можливість долучитися до улюбленої справи, П. Добровольський активно публікувався, брав участь в археологічних з'їздах у Харкові, Катеринославі; проводив «титанічну роботу», за висловом А. Верзилова,

при підготовці XIV Археологічного з'їзду у Чернігові 1908 р. (зорганізував збір предметів старовини для виставки та їхню каталогізацію, розкопки мамонта у с. Мезин, вирішував побутові питання стосовно приїзду й розташування учасників зібрання тощо)⁴⁰. «Загалом, – переконаний А. Верзилов, – головним чином завдяки Петру Михайловичу наш маленький древній Чернігів при його багатих архівах і музеях започаткував і підтримував наукові зв'язки з іншими ученими центрами»⁴¹.

Думці доручили обов'язки міського секретаря П. Добровольському і на період 1909-1913 р.⁴² Проте 21 серпня 1910 р. він помер. «Якщо Чернігівський з'їзд (XIV Археологічний з'їзд. – **Л.Ш.**), – зазначив А. Верзилов, – став тріумфом Петра Михайловича, то близькі люди вважали, що на цьому з'їзді він і надірвав свої сили, здоров'я, з того часу почав хиріти і згасати»⁴³. Дума мусила зорганізувати дострокові вибори, делегувавши на посаду секретаря управи Флегонта Андрійовича Шихуцького (1863 р. н.). Він мав чин колезького секретаря, був нащадком відомої козацької родини. Дворянин, закінчив фізико-математичний факультет Імператорського Санкт-Петербурзького університету⁴⁴. Залишили його на посаді і в управі, сформованій на 1913-1917 рр.⁴⁵.

Що стосується кадрових змін членів управи, то на виборах 1901 р. більшість думців переобрала осіб, залучених до роботи у виконавчій інституції ще з 1894 р. Ними були титулярний радник Василь Тимофійович Нерода, колезький секретар Володимир Іванович Харченко та губернський секретар Григорій Миколайович Красовський⁴⁶. Обов'язки заступника міського голови поклали на В. Харченка⁴⁷. Володимир Іванович (1865 р. н.) належав до спадкових дворян, навчався у стінах Чернігівської чоловічої гімназії, утім, як вказувалося у службовому формулярі, «повного курсу не закінчив, залишив 6-й клас»⁴⁸. У міському самоврядуванні працюватиме до 1913 р., делегуватиметься, за визначенням поліцеймейстера, від «лівих, октябристів»⁴⁹. Із 1913 р. перейде у царину Чернігівського повітового земства. Його оберуть членом повітової земської управи та заступником її голови. В. Харченко відомий як аматор місцевого театру, полюбляв грати комічні ролі; входив до Чернігівської громади⁵⁰; дослужився до надвірного радника⁵¹.

Г. Красовський – колишній земський начальник, поміщик⁵². Пропагував крайні праві погляди й вирізнявся схильністю до сутяжництва⁵³. Останнє особливо налаштувало проти нього гласних. Він неодноразово подавав скарги губернатору, доходив навіть до Міністерства внутрішніх справ, критикуючи діяльність міського самоврядування, вказуючи на недоліки під час виборчої кампанії тощо. Але відповіді представників влади були однотипні: «залишити скаргу без уваги через відсутність складу правопорушення». Особистісні риси та політичні переконання Г. Красовського не дозволили йому продовжити роботу в міській управі. 30 квітня 1903 р., у зв'язку із закінченням строку повноважень В. Харченка та Г. Красовського (як зазначалося, кожні два роки половина членів управи переобиралася), на засіданні думи зорганізували вибори. Спочатку на балотування поставили їхні кандидатури, але тільки В. Харченко отримав *voitum* довіри («за» проголосували 26 чол., «проти» – десятеро; удруге делегували його і заступником міського голови). Натомість персону Г. Красовського бойкотували 22 думці, підтримали – 14. Зауважимо, що залишивши посаду управліня, Григорій Миколайович неодноразово делегуватиметься до міської думи Чернігова, востаннє 1909 р., позиціонуватиме себе «правим»⁵⁴. Під час виборчої кампанії 1913 р. потрапить до списку кандидатів у гласні, однак не набере необхідної кількості прохідних голосів.

Оскільки у квітні 1903 р. Г. Красовського не переобрали до управи, то шляхом подання записок думці визначили коло осіб, достойних вакантної посади. Зокрема, запропонували Ф. Вербицького-Антіоха (22 чол. – «за»), О. Острицького (19 чол.), О. Ляшенка (14 чол.) та О. Гортинського (2 чол.)⁵⁵. У процесі голосування найбільше підтримки, щоправда з мінімальним відривом, здобув повірений Чернігівського міського громадського банку Федір Вербицький-Антіох (20 гласних – «за», 18 – «проти») ⁵⁶. Проте, коли постало питання про його затвердження, виникли проблеми. Поліцеймейстер також характеризував службовця управи на предмет «політичної

благонадійності». І в його розумінні особа Ф. Вербицького-Антіоха виявилася, м'яко кажучи, невідповідною. Висновок головного поліціанта ґрунтувався на тому, що уся родина Вербицьких-Антіохів неблагонадійна, у їхньому домі постійно перебувають підозрілі люди, брати і сестри кандидата під наглядом поліції. «Живучи у такій сім'ї, – підсумував поліцеймейстер, – він і сам (Ф. Вербицький-Антіох. – Л.Ш.) безсумнівно поділяв антиурядові погляди... І якщо не притягувався до слідства, то це варто пояснити його хитрістю та виворотливістю»⁵⁷. Ймовірно, довідавшись про такий «компрокат» від поліцеймейстера, на початку серпня 1903 р. Ф. Вербицький-Антіох відмовився від посади в управі⁵⁸.

Дума мусила провести нові вибори. Цього разу делегували достойного для влади, спадкового дворянина, поміщика, 42-річного Олександра Васильовича Ляшенка. «Поведінка і моральні якості Ляшенка гарні, – читаємо в характеристиці очільника поліцейських, – під судом і слідством не перебуває, у політичній неблагонадійності не помічений...»⁵⁹.

Управа 1905-1909 рр. скликання виявилася динамічною з погляду на штатні зміни. Вибори службовців відбулися 8 червня 1905 р., на посадах залишилися В. Харченко, В. Нерода та О. Ляшенко. Довелося переобрати тільки заступника міського голови, оскільки В. Харченко відмовився. Замість себе він запропонував О. Ляшенка, якого й підтримали гласні. У такому складі Чернігівська управа виконувала свої обов'язки до жовтня 1905 р., аж до єврейського погрому й послідуєчої за ним конфронтації між міською думою та губернатором⁶⁰.

27 жовтня того ж року О. Ляшенко подав заяву про відставку за станом здоров'я. Зокрема, вказувалося: «через серйозну хворобу, що перешкоджає мені регулярно виконувати обов'язки на посаді члена управи, маю честь оголосити думі про мою відмову від цієї посади. За станом мого здоров'я, – йшлося далі, – я не можу виконувати обов'язки заступника міського голови, особливо у теперішній неспокійний час...»⁶¹. Напевно, справді були проблеми зі здоров'ям, бо невдовзі О. Ляшенко помер. Але акцентування на «теперішньому неспокійному часі» наводить на думку, що службовець попросту злякався реакції з боку офіційної влади. Подання про звільнення було зроблене через три дні після прилюдного засудження думою поведінки губернатора під час єврейського погрому 23 жовтня. У грудні 1905 р. губернатор, а слідом за ним і міністр внутрішніх справ підписали клопотання О. Ляшенка. Відтак, із грудня 1905 р. до лютого 1906 р. було вакантним місце третього посадовця управи й, водночас, заступника міського голови. З лютого 1906 р. дума нарешті провела вибори, на пропозицію М. Рудіна до виконавчої інституції делегували спадкового дворянина, колезького регістратора Герасима Володимировича Максимовича (1856 р.н.). Освіту здобув у стінах учительської семінарії. Із жовтня 1878 р. працював за фахом – народним учителем, згодом – службовцем Чернігівського міського громадського банку⁶². Особа Г. Максимовича не викликала цілковитого схвалення думи, утім, він отримав достатньо голосів, аби обійняти посаду («за» – 19 гласних, «проти» – 16)⁶³.

1907 р. кадрові перетасування продовжилися. На початку травня акцентували на питанні про посаду четвертого управлінця. Вочевидь, нарешті відчули складність виконуваних обов'язків трьома особами. Оскільки ще з 1904 р. мали міністерський дозвіл на розширення складу управи, то за результатами виборів четвертим її членом став викладач Чернігівського духовного училища, надвірний радник Дмитро Васильович Биковський (1850 р. н.)⁶⁴. Його кандидатура виявилася, з погляду поліцеймейстера, «політично незаплямованою» й позитивно охарактеризованою Антонієм, єпископом Чернігівським і Ніжинським (враховуючи попереднє місце роботи). Усе це дало підстави тодішньому губернатору М. Родіонову затвердити Д. Биковського на посаді члена управи⁶⁵. Він корінний чернігівець, народився у сім'ї священика, закінчив Чернігівську духовну семінарію. Залишився працювати у ній після здобуття фаху на поприщі учителя (протягом 1874-1907 рр.)⁶⁶. Із 1901 р. Д. Биковський виконував ще й обов'язки гласного міської думи; на переконання поліцеймейстера, належав до «правих»⁶⁷.

Наприкінці травня 1907 р. гласні знову зібралися для голосування. Цього разу

завершився термін служби В. Харченка та Г. Максимовича. Процес балотування, по суті, виявився переобранням. Причому обидва кандидати користувалися майже однаковою підтримкою у думі, відповідно «за» – 25 і 24 гласних, «проти» – по 9 чол. за кожного⁶⁸. У жовтні 1907 р. нарешті вибрали заступника міського голови. Після відставки О. Ляшенка обов'язки на цій посаді передавалися, ніби перехідний вимпел, по старшинству. Спочатку їх виконував В. Харченко (до травня 1907 р.), потім – В. Нерода. Вони неодноразово отримували пропозицію офіційного затвердження у цьому статусі, але відмовлялися. В. Харченко, серед іншого, посилався на «свої фізичні вади – недочував», В. Нерода теж, з якихось власних міркувань, не бажав заступати міського голову. Новообраний Д. Биковський відразу ж наголосив, що він «вважає себе новою людиною в управі, ще недостатньо ознайомленою зі справами». Звісно, він мав рацію, проте, гласним, певно, урвався терпець. На загальному зібранні 24 жовтня вони поставили кандидатуру Д. Биковського на голосування й одностайно підтримали⁶⁹.

1908 р. минув для службовців виконавчої гілки самоврядування без змін у персональному складі. Лишився він статичним і в управі, сформованій на 1909-1913 рр. Службовців переобрали заново: заступника голови і водночас члена управи – Д. Биковського та його колег В. Харченка, В. Нероду і Г. Максимовича⁷⁰. Проте наприкінці року, у листопаді 1909, звільнився В. Нерода⁷¹. Важко сказати, чим зумовлювалося дане рішення. У нашому розпорядженні наявне клопотання на ім'я губернатора, але у ньому зафіксовано лише прохання, без пояснень причин: «маю честь покійно просити Ваше Превосходительство звільнити від зайняття посади члена Чернігівської міської управи»⁷². Можемо припустити, що мотивація пов'язувалася зі станом здоров'я, віком, елементарною утомою від роботи чи комплексом усього перерахованого. Як вказувалося вище, В. Нерода прийшов працювати в управу 1894 р., тобто на час відставки виповнилося 15 років служби. Термін більш, ніж солідний. Його місце посів особистий почесний громадянин Іван Васильович Куртов (1869 р. н.) – виходець з селянської родини; освіта – домашня. У Чернігові проживав із 1896 р., до обрання в управу працював у Чернігівському губернському акцизному управлінні на посаді монтера, потім – старшого позаштатного контролера⁷³.

Персональний склад міської управи 1913-1917 рр. скликання оновився повністю. Були делеговані Іван Григорович Дзвонкевич (заступник міського голови), Федір Петрович Валяєв, Іван Олександрович Сачок та Андрій Микитович Балака. Декілька слів про них. Дворянин І. Дзвонкевич (1863 р. н.) закінчив Чернігівське духовне училище, мав чин губернського секретаря. Будучи задіяним до процесу обліку населення імперії, йдеться про Перший Всеросійський перепис 1897 р., І. Дзвонкевич отримав медаль за гідну роботу. Полковник у відставці Ф. Валяєв – випускник Казанського піхотного юнкерського училища та Вольської військової прогімназії. З-поміж посадовців управи у нього було найбільше нагород: чотири ордени (Св. Станіслава 2-го і 3-го ступенів, Св. Анни 3-го ступеня, Св. Володимира 4-го ступеня) і дві пам'ятні медалі (з нагоди успішного завершення російсько-турецької війни 1877-1878 рр. і на честь правління імператора Олександра III)⁷⁴. Губернський секретар І. Сачок (1863 р. н.) – купецький син; здобув освіту у Ризькому політехнічному училищі за спеціальністю агронома. Сходження по кар'єрній драбині розпочав із посади молодшого штатного контролера Чернігівського губернського акцизного управління, потім – молодший помічник наглядачів в округах, із 1908 р. – помічник секретаря даної установи. Тоді ж отримав службовий чин. У зв'язку зі святкування 300-річчя правління Романових І. Сачок був нагороджений пам'ятною медаллю⁷⁵.

А. Балака – козак за соціальним походженням. До посади у громадському управлінні, як зазначалося у послужному списку, працював народним учителем; нагород не мав⁷⁶.

Через два роки, у травні 1915 р., відбулися перевибори членів Чернігівської управи. У когорті службовців з'явилося нове обличчя – Олександр Олександрович Гортинський. Народився він 1867 р. у дворянській родині, що походила з Могильовської губернії. Батько Олександр Стефанович виконував військову службу,

пішов у відставку у званні майора. Олександр Олександрович здобув фах інженера, закінчивши 1892 р. Санкт-Петербурзький технологічний інститут. До квітня 1899 р. працював за спеціальністю на Південно-Західній залізниці, звільнився «за сімейними обставинами». 1907 р. долучився до роботи в органах муніципального управління – був делегований гласним до Чернігівської повітової земської думи, з жовтня того ж року – виконував обов'язки члена управи⁷⁷. Можемо припустити, що здобуті досвід й авторитет сприяли обранню його на посаду члена Чернігівської міської управи.

«Поведінки і моральних якостей, – характеризував поліцеймейстер О. Гортинського, – гарних...»⁷⁸. Однак за ширмою загального висновку чітко проглядався певний скепсис щодо «політичної благонадійності» О. Гортинського. З огляду на його революційно налаштованих родичів, поліцеймейстер висловлював певні сумніви й стосовно самого кандидата у члени управи. Сестри О. Гортинського Юлія Дебогорій-Мокрієвич і Зінаїда Яценко-Хмелєвська відомі департаменту поліції як затяті революціонерки. Юлія Олександрівна арештовувалася Київським губернським жандармським управлінням, була вислана за кордон. Але, інформував поліцеймейстер зі знанням справи, таємно приїздила в Росію з революційними дорученнями і, природно, зупинялася у будинку свого брата. Отож і «... Гортинський викликає сумніви щодо своєї політичної благонадійності, хоча до допитів... політичного характеру не залучався»⁷⁹. Певно складнощі воєнного періоду, в яких особливо необхідною була злагоджена робота органів самоврядування й порозуміння з губернським правлінням, не дозволили очільнику губернії заперечити вибір гласних.

Таким чином, на підставі викладених матеріалів можемо констатувати, що особовий склад Чернігівської міської управи упродовж 1901-1917 рр. формувався переважно вихідцями зі станів дворянства та духовенства, котрі мали вищу або середню освіту, досвід роботи за спеціальністю, в органах муніципального (земського і міського) чи державного управління. Вікові параметри службовців варіювалися в межах 40-50 років.

Кадрові зміни відбувалися вкрай рідко. Одні й ті ж управлінці неодноразово переобиралися. Політична ідентифікація посадовців ускладнена через брак належної інформації. Утім, наявні матеріали вказують, що деякі персоналії були, з точки зору поліцеймейстера, «політично неблагонадійними», опозиційно налаштованими до діючої влади. Та коли ж актуалізувалося питання про затвердження їх на посадах губернатором, то останній уповні очевидно керувався не політичними уподобаннями кандидатів, а їхнім професіоналізмом.

1. Демченко Т. Чернігівська міська дума у 1905 році: (До століття першої російської революції) / Т. Демченко // Сіверянський літопис. – 2005. – № 6. – С. 27-35; Демченко Т., Тарасенко О. До історії діяльності Чернігівської міської думи в жовтні 1905 року / Т. Демченко, О. Тарасенко // Сіверянський літопис. – 2006. – № 2. – С. 11-19.; Качмала В. Наростання загальної кризи на Лівобережній Україні в роки Першої світової війни / В. Качмала // Краєзнавство: Науковий журнал. – К., 2011. – № 4. – С. 238-246.; Шевченко В. Проблема біженців на Чернігівщині в роки Першої світової війни / В. Шевченко // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів, 1999. – Вип. 4. – С. 54-57; Вільшанська О. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни / О. Вільшанська // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 56-71; Чорний Д. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). – Х., 2007. – 304 с. та інші.

2. Земский сборник Черниговской губернии. – 1892. – № 8-9. – С. 47.

3. Там само. – С. 46.

4. Там само. – С. 45.

5. Там само. – С. 38.

6. Там само. – С. 39.

7. Демченко Т. Названа праця. – С. 32.

8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (далі – ІР НБУ), ф. Х, од. зб. 4936 – 4937, арк. 35 зв.
9. Демченко Т. Названа праця. – С. 32.
10. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО), ф. 145, оп. 2, од. зб. 1165, арк. 82.
11. Там само, оп. 3, од. зб. 1558, арк. 80 зв.
12. Там само, арк. 120, 122.
13. Демченко Т., Тарасенко О. Названа праця. – С. 17.
14. Демченко Т. Названа праця. – С. 33.
15. ДАЧО, ф. 145, оп. 3, од. зб. 1552, арк. 64.
16. Там само, оп. 1, од. зб. 588, арк. 35.
17. Демченко Т. Названа праця. – С. 32.
18. Там само. – С. 33.
19. ІР НБУ, ф. Х, од. зб. 4936 – 4937, арк. 35 зв.
20. ДАЧО, ф. 145, оп. 2, од. зб. 366, арк. 1.
21. Демченко Т. Названа праця. – С. 32.
22. ДАЧО, ф. 145, оп. 3, од. зб. 1558, арк. 124.
23. ІР НБУ, ф. Х, од. зб. 4930, арк. 1.
24. Там само, арк. 2.
25. Там само, арк. 3.
26. Там само, арк. 4.
27. Там само, арк. 5.
28. ДАЧО, ф. 145, оп. 1, од. зб. 588, арк. 35.
29. Там само, оп. 2, од. зб. 1373, арк. 6.
30. Там само, арк. 5 зв.
31. Там само, арк. 6 зв.
32. Там само, оп. 1, од. зб. 868, арк. 59.
33. ІР НБУВ, ф. Х, од. зб. 4930, арк. 6.
34. ДАЧО, ф. 145, оп. 2, од. зб. 1165, арк. 82.
35. Там само, оп. 3, од. зб. 1558, арк. 87, 87 зв.
36. Там само, арк. 132.
37. ІР НБУ, ф. Х, № 4935, арк. 4.
38. Там само, арк. 4 зв.
39. Там само, арк. 5 зв.
40. Там само, арк. 6 7.
41. Там само, арк. 8.
42. Путеводитель по городу Чернигову и указатель торгово-промышленных фирм г. Чернигова. – Чернигов, 1912. – С. 46-47.
43. ІР НБУ, ф. Х, № 4935, арк. 7 зв.
44. ДАЧО, ф. 145, оп. 1, од. зб. 868, арк. 60 зв.
45. Там само, арк. 60 зв.
46. Там само, оп. 2, од. зб. 1165, арк. 72.
47. Там само, арк. 114.
48. Там само, оп. 1, од. зб. 868, арк. 14.
49. Там само, од. зб. 588, арк. 35.
50. ІР НБУ, ф. Х, № 4936 – 4937, арк. 42 зв.
51. ДАЧО, ф. 145, оп. 1, од. зб. 588, арк. 31.
52. Там само, оп. 2, од. зб. 555, арк. 15 зв.
53. Демченко Т. Названа праця. – С. 32.
54. ДАЧО, ф. 145, оп. 1, од. зб. 588, арк. 35.
55. Там само, оп. 2, од. зб. 1165, арк. 99.
56. Там само, арк. 100.
57. Там само, арк. 103, 103 зв., 104.
58. Там само, арк. 105.
59. Там само, арк. 105 зв.

60. Там само, оп. 3, од. зб. 1558, арк. 87, 87 зв.
61. Там само, арк. 110, 111, 112.
62. Там само, оп. 1, од. зб. 588, арк. 31.
63. Там само, оп. 3, од. зб. 1558, арк. 115.
64. Там само, арк. 148.
65. Там само, арк. 148.
66. Там само, оп. 1, од. зб. 588, арк. 31.
67. Там само, арк. 35.
68. Там само, оп. 3, од. зб. 1558, арк. 142.
69. Там само, арк. 161, 161 б.
70. Путеводитель по городу Чернигову... – С. 46-47.
71. ДАЧО, ф. 145, оп. 3, од. зб. 1558, арк. 178.
72. Там само, арк. 177.
73. Там само, оп. 1, од. зб. 588, арк. 31.
74. Там само, од. зб. 868, арк. 59 зв.
75. Там само, од. зб. 866, арк. 34-37.
76. Там само, од. зб. 868, арк. 60.
77. Морозова А. Чернігів і відомий, і невідомий / А. Морозова // Сіверянський літопис. – 2012. – № 1-2. – С. 44.
78. ДАЧО, ф. 145, оп. 2, од. зб. 1373, арк. 10.
79. Там само, арк. 9, 9 зв.

Личный состав Черниговской городской управы (1901-1917 гг.)

Рассмотрен личный состав исполнительной институции городского общественного управления г. Чернигова. В хронологической последовательности характеризуются кадровые изменения в управе на протяжении 1901-1917 гг., наводятся биографические данные о городских головах, секретарях и членах управы. В том числе указывается на социальную принадлежность, образовательный уровень, политические убеждения, взаимодействия с представителями губернской администрации.

Ключевые слова: городская управа, служащие, городской голова, секретарь.

Staff of the Chernihiv town council (1901-1917)

The staff of an executive institution of municipal public government of Chernihiv is considered. The personnel changes in the town council during 1901-1917 are characterized in the chronological sequence, biographical facts about mayors, secretaries and members of the town council are presented. Also, the social belonging, the educational level, political views, interactions with representatives of the provincial administration are indicated.

Key words: town council, employees, mayor, secretary.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 94(744)

о. Юрій Мицик

З ДОКУМЕНТАЦІЇ МАКСАКІВСЬКОГО СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО МОНАСТИРЯ XVII-XVIII ст. (частина 3)

Ми вже писали у попередніх двох статтях-частинах (1) про Максаківський Спасо-Преображенський монастир і його документацію, збережену в копії цього монастиря, своєрідній «книзі-архіві», одну з небагатьох вцілілих українських монастирських збірок такого типу XVII-XVIII ст. Ця копійна книга, що була створена у другій половині XVIII ст., зберігалась у колекції рукописів О. М. Лазаревського, котра перейшла потім на зберігання в Інститут рукопису (далі – ІР) Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі-НБУ) (Ф. VIII, № 255 М/154). Документи цієї збірки можна розділити на дві частини. У першій подавалися публічно-правові акти (універсали й листи королів, інших представників урядових кіл Речі Посполитої, гетьманів України, також полковників і сотників), у другій – приватно-правові акти (дарчі, купчі, заповіти тощо) і не випадково копіст дав їй назву «купчі». Друга частина була скопійована нами повністю і тут подаються всі її документи, які не увішли в попередні дві подачі. Добігала кінця й робота над першою частиною збірника. Її полегшувала та обставина, що гетьманські універсали (наприклад, Богдана Хмельницького та Івана Мазепи) були вже переважно видані, а з другого боку, універсали королів та інших представників не публікувались раніше, були написані польською мовою з домішкою латини й вимагали перекладу. Але щоб картина була максимально повною і об'єктивною, ми звернулися до найбільшого українського архівосховища дореволюційної доби – Центрального державного історичного архіву в Києві (далі – ЦДІАУК). І там виявився цілий фонд Максаківського монастиря (№ 143), у котрому зберігалось понад 100 документів тієї ж категорії, що і в копійній книзі. Частина з них дублювала документи копійної книги, але більша частина була оригінальною. Опрацювання всього цього масиву є досить трудомістким, і публікація всіх документів вимагала б значно більшого часу і значно перевищила б обсяг запланованої статті. Внаслідок цього ми вирішили поставити тут кому в надії, що ще продовжимо публікацію документів даної обителі – однієї з найбільших і найавторитетніших на території Сіверської України. Щоправда, виникла одна проблема. Документи, як правило, подаються при публікації за оригіналом, а ми подаємо їх тут у більшості випадків за копіями XVIII ст. Але, як виявилось, ці копії дуже точні (це не дивно, бо вони створювались в монастирі для використання в ході можливих судових процесів), розбіжності ж незначні і стосуються в основному мовних особливостей. Так, чернець-копіст, який створив більшу частину копійної книги, замість «у» ставив «оу», чітко позначав літеру «ї», ставлячи над «и» своєрідне коромисло з крапкою посередині тощо. Але деякі документи були опубліковані нами за оригіналами, що походять з ЦДІАУК.

Не будемо переказувати змісту попередньої статті, а подамо нову серію документів (всього 38) з монастирської «книги-архіву», у більшості з умовно виділеної

© Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор (м.Київ).

нами її другої частини. Це викликано тим, що документи першої частини (гетьманські й полковницькі універсали) були вже опубліковані переважно за списками з інших рукописів. Документи, які наводяться з другої частини, це купчі, дарчі, заповіти, створені представниками духовенства, козаками, селянами. Вони являють собою не меншу цінність, ніж попередні з першої частини, бо містять у собі чимало важливих фактів з життя міст і містечок Чернігівщини, насамперед Борзнянщини (Берестовець, Високе, Воловиця, Красностав, Носалівка, Прачі (Пральники), Сидорівка, Степанівка, Ховми (Холми), Ядути) та Менщини (Мена, Макошине, Максаків, Киселівка, Красностав, Нові Млини, Носелівка, Ушня), також Ніжин, Новгород-Сіверський, Салтикова Дівиця та деякі інші.

У першу чергу відзначимо гетьманські документи: 7 універсалів Івана Скоропадського, 2 універсали Данила Апостола, 1 універсал Івана Брюховецького, кілька універсалів ніжинських полковників, які насамперед будуть використані при публікації «Українського Дипломатарія XVI-XVIII ст.» і є неабияким джерелом до історії монастирського землеволодіння і взагалі розвитку монастирської економіки. Не менше значення мають універсали королів Владислава IV (1632-1648), Яна Казимира (1649-1668) і високопоставлених осіб Речі Посполитої, особливо «фундуш» київського воєводи Адама Киселя (помер у 1653 р.), які дають чітку картину виникнення монастиря і появу його перших володінь, наданих Киселем у зв'язку з його тяжкою хворобою. Тут виникає одна цікава обставина. Привілей, яким монастирю дарується **навічно** весь ключ «задесенський красноставський», підписаний А. Киселем 18.07.1650 р., а вже наступного дня він видав новий, в котрому обмежує строк володіння цим ключем монастирю 13-ма роками, зніме згадку про свою тяжку хворобу і підкреслить, що цей ключ перейде по його смерті брату – Миколаю Киселю. Хтозна, чим було викликане таке поспішне рішення (можливо, тиском з боку брата?), але брат Миколай загине під Вінницею у лютому 1651 р., а сам Адам Кисіль помер 1653 р., так що цей привілей хоча й буде фіксувати копійна книга, але виписів з нього не буде зроблено керівництвом монастиря, бо ченці не хотіли представляти в суд документ, який міг підважити право монастирю на володіння ключем.

Ці ж документи представлені у копійній книзі і у вигляді виписів з гродських та земських книг Києва, Мінська, Новгород-Сіверського та Орші. Основна частина їх тотожна, але тут цікаві додатки, які вказують на імена представників міської верхівки, писарів тощо. Важливий і сам факт внесення документів не тільки до книг Києва та Новгород-Сіверського, що цілком зрозуміло, але й Мінська та Орші, що свідчить про міцніші україно-білоруські зв'язки, ніж досі вважалося. У документах другої подачі ми наводили купчу моголівського міщанина Семена Торуги (Торутенка), який придбав будинок у Ніжині у свого швагра Бориса Максимовича і видно сам тривалий час проживав у цьому місті. Відзначимо, що у другій половині XVIII ст. ще один житель Могилева – Степан Шпак (Шпаковський) замолоду покинув рідне місто, певний час жив у Ніжині, а потім перебрався до Києва (на Поділ), де й одружився й осів назавжди (даний документ ми не наводимо тут, бо він походить з іншого фонду ЦДІАУК (№ 193) і не має відношення до Максаківського монастиря). Надзвичайно важливе значення для історії Чернігівщини, точніше Менщини, має «розиск» – слідство у справі конфлікту за кордони земель між чернігівською архієпископською кафедрою і Максаківським монастирем. Зокрема, він засвідчує, що після Смоленської війни 1632-1634 рр. на білоруських землях почався голод, внаслідок чого багато жителів голодуючих районів переселилося на Чернігівщину, зокрема білорус з м. Белиничі (нині – місто у Могилевській області Білорусі) Гаврило Потапович Жакгунович старожил с. Ховми (помер 26(15).09.1703 р.; йому було тоді під 100 років), про існування с. Волосківці (суч. Менського району) згадує у 30-х рр. XVII ст., (тобто як мінімум на 30 років раніше, ніж досі вважалося краєзнавцями) (2), а село Ховми називає містечком. Не менш цікава історія з переселенням ченців з Брянщини і заснуванням Свято-Преображенського монастиря в Максакові (вона в загальних рисах була відома ще О. М. Лазаревському). Нагадаємо, що після передачі у 1645 р. Московській державі міста Трубчевськ, ченці не захотіли залишатися під московською кормигою,

незважаючи на монастирські маєтності в Брянщині та на гарантії, дані ченцям царем Олексієм, і переселилися на Чернігівщину, де їм Кисіль надав нові маєтності – ряд сіл (Максаків, Високе, Красностав, Пральники (Прачі), Ховми, Ядути). Максаків як місце для заснування монастиря було обране не випадково. По-перше, тут знаходився колись монастир ще за московського панування (у проміжку між 1500-1503 рр. і 1609 р.), по-друге, він займав вигідне з торговельно-економічної точки зору місце (коло перевозу через Десну). Привілей А. Киселя (№ 3) проливає світло на ранню історію Красностава, яке вже тоді йменувалося містечком, і на характерні для нього промисли. Тут згадані землевласники краю: знаменитий дипломат Речі Посполитої Адам Кисіль, якийсь Грязний та Казановський. У першій половині XVII ст. відомі чотири представники цього роду, які обіймали досить високі державні посади, але ніхто не був коронним канцлером, як твердив згаданий Гаврило Жагунович. З представників цього роду (Адам, Адам, Олександр, Марцін), мабуть, останній (помер у 1636 р.) був саме тим, котрий володів землями задесенського «ключа». Він обіймав такі посади як польний гетьман коронний у 1633-1636 рр. (тому Жагунович називав його канцлером), каштелян галицький, подільський воєвода, староста предборський, тлумацький і, що особливо важливо, ніжинський. Він подає ряд цінних фактів щодо історичної географії краю, про населені пункти (купівля Мени Кисілем у Казановського, про перевезення церкви Максаківського монастиря, яку перевезли Десною з Чонська). Є скупі дані про Чонський монастир у Білорусі (Гомельщина), тоді видно церкву перевозили Дніпром, а потім Десною. Є згадки про Кримський похід 1689 р. й виступ до нього Ніжинського і Чернігівського полків.

Водночас документи дають важливі факти про інші сфери життя, зокрема дозволяють встановити імена й прізвища сотників та іншої старшини або міської верхівки (городові отамани, війти, бурмистри) Борзни, Ніжина, Новгород-Сіверського та ін. Так, саме ці документи дозволяють встановити, що автор літопису Самовидця – Роман Ракушка-Романовський був у 1655 р. наказним ніжинським полковником; уточнити час каденції борзнянських сотників: Тарас Петрович Забіла подає свою розписку в 1682 р. і підписався як сотник, хоча досі вважалося, що він сотникував у 1669-1672 та 1677 рр., а далі його змінив на цій посаді його родич Василь Петрович Забіла (1680-1686). Знаходимо й нове ім'я: менським наказним сотником у 1704 р. був Павло Слітченко.

Акт 1722 р. продажу млина на Сеймі у Батурині Оленою Чечіль, який ми наводили у попередній подачі, можна дещо доповнити: у 1727 р. млин не був викуплений (всупереч сподіванням Олени Чечіль і її синів) і перейшов у повну власність монастиря.

Якщо говорити про духовні особи, то особливе зацікавлення викликає той факт, що конфліктну справу між Чернігівською архієрейською кафедрою і Максаківським монастирем у 1702-1703 рр. розбирав з виїздом до Максакова і св. Антоній Стаховський, кафедральний намісник (наводиться в «інквізиції» і лист св. Антонія Стаховського), спеціально посланий для цього св. Іоанном Максимовичем, чернігівським архієпископом. Про це говорить наведений нами документ («інквізиція»), який яскраво свідчить про механізм проведення такого слідства (вивчення документів, допит свідків і прийняття від них присяги, виїзд на кордони маєтностей, посилення на Литовський статут). До речі, слово «інквізиція», яке часто викликає негативні асоціації, насправді в перекладі з латини означає «дослідження, пошук».

Не менше зацікавлення викликає і згадка імені Лаврентія Касперовича. Останній був військовим капеланом ще до гетьманування Многогрішного і той за його значні військові заслуги (ще як світської особи) 11(1).06.1669 р. підтвердив універсали-привілеї, якими попередники Многогрішного (очевидно Петро Дорошенко і Павло Тетеря) надавали о. Лаврентію село Дурні під Салтиковою Дівицею і Лопатинський млин на р. Снов під Седневом, а також власним універсалом надавав йому Римшин млин на р. Снов (3). Гетьман Іван Самойлович своїм привілеєм від 15(5).09.1673 р. дав йому як військовому капелану дозвіл перекопати луку Лажницький (Лазницький) Ріг і утворити озеро біля Десни (вище Салтикової Дівиці біля с. Хибалівки) (4). (До речі, заснування Хибалівки досі відносили до першої половини XVIII ст.,

між тим як тут вона згадується ще у 1673 р.). о. Лаврентій тут згадується вже як померлий в універсалах Івана Мазепи до 1705 р. (5) і скінчив своє життя як настоятель церкви Пресвятої Богородиці («пречиської») у Салтиковій Дівиці. (У 1685 р. він подарував своє Лазницьке озеро коло Хибалівки Максаківському монастиреві). Можливо, це той о. Лаврентій, якому Мазепа підтвердив права на млин у 1688 р. (6) В документах, опублікованих у двох попередніх подачах, були встановлені чи уточнені імена ігуменів Максаківського монастиря і час перебування їх на ігуменстві: Йоасафат Осиповський (-1642-1665-), Каліст Меновський (-1696-1703-), Ієремія Ширкевич (-1668-1676-), Герман Кердановський (-1682-), Йосиф Білицький, який був ігуменом уже в 1709 р. і перебував на цій посаді як мінімум до 1726 р.*, Гедєон Маркоцький (-1732-), Йоасаф Квістницький (-1740-), Ігнатій Бугановський (-1745-). Є й імена чи прізвища представників рядового православного духовенства згаданих міст і сіл Чернігівщини: оо. Григорій Іванович Величковський (протопоп Борзни і Нових Млинів) (-1702-), можливо родич св. Паїсія Величковського, Захарія (Борзна), Василь Іванович Барщевський (Берестовець), Леонтій Федорович (Киселівка), Петро (Степанівка), Федір (Ушня), Григорій Чайковський (Ядути), а також ряд імен та прізвищ братії Максаківського монастиря.

Цікаві ці документи і для мовознавця. Жива українська мова активно пробивається через канцелярську. Можна виявити багато українських слів, як от «завжди».

Зазначимо, що ми подали документи в хронологічній послідовності, бо в рукописі цей принцип не вповні витримується. При їхній публікації ми керувалися правилами передачі тексту, розробленими Я. І. Дзирою і про які вже неодноразово писали, але титла не розкривали, бо вони стосуються загальнозрозумілого: Гд-Господь, Бг-Бог, Хрсті – Христі, а також зберігали написані в тексті літери «ou»- у, «g» – кг, г. Нерозбірливі місця позначали наступним знаком (...)*. Латинські слова й вирази перекладені к. ф. н. Наталею Янівною Пухальською, якій ми висловлюємо щирю подяку.

Примітки:

1) Мищик Ю. З документації Максаківського Спасо-Преображенського монастиря XVII-XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 2013. – № 1. – С.14 – 22. Друга частина: «Сіверянський літопис». – 2014. – №4. – С.111–126.

2) Досі вважалося, що Волосківці засновані у 1660 р. (История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. – К., 1983. – С.436).

3) Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). – К. – Львів, 2004. – № 341-342.

4) Там само. – № 473. Про початок Хибалівки у п.п. XVIII ст. див.: История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. – К., 1983. – С.415. Про початки с. Сидорівки під Ховмами це видання взагалі мовчить, між тим як їх слід віднести як мінімум до самого початку XVIII ст.

5) Універсали Івана Мазепи (1687-1709). – К. – Львів, 2006. – №№ 304, 305.

6) Універсали Івана Мазепи 1687-1709. – К. – Львів, 2002. – № 99.

*) До речі, універсал Івана Самойловича від 5 червня (26 травня) 1682 р. свідчить, що ігуменом Максаківського монастиря був також св. Димитрій Ростовський (Туптало, Тупталович) (Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1557-1687). – К. – Львів, 2004. – № 593)

* * *

№ 1

1646, вересня 8. – Варшава. – Привілей Владислава IV (подано в перекладі українською).

«Владислав IV, милістю Божою король польський, великий князь литовський, руський, пруський, мазовецький, жмудський, інфляндський, смоленський, чернігівський, шведський, готський, вандалський дідичний король.

Повідомляємо цим нашим листом всіх взагалі і кожного зокрема, кому це належить знати. Доніс до нашої королівської відомості і доклав нам вельможний Адам з Брусилова Кисіль, київський каштелян, гоцівський староста, що при віддані

московському цареві Трубецька, ченці монахи Трубецького монастиря, котрих було разом кількадесят братії, маючи древню фундацію від князів Трубецьких, дідичів цих добр, і чотири тисячі злотих річної інтрати, прагнучи нам і Речі Посполитій дотримати віри і не бажаючи бути іншого пана, тільки нашими богомольцями, і цю свою фундацію і монастир, будинки, праці, crescentie і що тільки було infundo, причому московський цар обіцяв їх зберегти в цілості і ще пога (?) до цього на той монастир, все це полишивши, до згаданого вельможного київського каштеляна, нашого коронного комісара, прийшовши до московських кордонів, просили, щоб за ними клопотався перед нашою величністю, щоб їм будь - де місце на монастир було вказано, воліючи (якщо на сеймі дасть Господь Бог майбутньому не мала б бути вчинена компенсація їм від нас і Речі Посполитої) emandatis suffragiis бути під нами, ніж під московським царем; за чим згаданий київський каштелян у своїх власних ленних добрах, в кисільгородському і менському тракці і при ріці Десні, де колись давно за Москви був монастир біля Максаківського перевозу, давши їм im receptaculum, клопотався перед нашою величністю, щоб ми дозволили йому на це місце для прийняття цих ченців монахів і на монастир, де і за наше достоїнство Його Святу величність благаючи, своє чернече життя могли вести, приєднати і поступити. Ми тоді utramq. зглянувшись piellem (?) і цих ченців, що як сини вітчизни і наші вірні піддані воліли при нас залишатися і вельможного київського каштеляна у своїх власних добрах ресеріт, котрим слухну нагороду Річ Посполита за їх фундацію повинна вчинити(?), а при цьому, що це діється на хвалу Божу, на котру ординацію цих добр, звільнених від Москви primam hostem їх conservavit за радою панів сенаторів, які у цей час були при нашому боці, на це даємо згоду і дозволяємо, що що тільки своєї землі згаданий вельможний київський каштелян цьому монастиреві силою цього нашої згоди дасть і засвідчить у будь – яких книг, то при цьому монастирі має залишатися цілим і непорушним на майбутні часи, на що для ліпшої віри нашою рукою підписавши, коронну печатку наказали притиснути.

Дано у Варшаві двадцять восьмого вересня року Божого MSCXII (1612; помилка, тут пропущено L, отже, має бути 1642-Ю.М.), королювання нашого польського 14, а шведського – 15(року)».

(НБУ. – IP. – Ф. VIII. – № 255 М./ 154. – Арк.9-10. Копія XVIII ст. Напрукінці документа запис копійста «W oryginalnym podpisano: «Vladislaus rex», тобто «В оригінальному підписано «Владислав король». Також намальоване коло, в середині якого написано: «miasto pieczęci wielkiej koronnej», тобто «місце печатки великої коронної»).

№ 2

1646, жовтня 23 (13).– Новгород-Сіверський.– Випис з гродських книг Новгорода-Сіверського.

«Выпис с книг кгородских Новагородска Сиверского.

Року тисеча шестсот чотиридесят шостого місяця октоврия тринадцятого дня.

На вряде кгородском в замку его кор. мл. Новагородка Сиверского перед мною, Самуилем Дидковским, коморником граничным и наместником подстароства судового кгородского Новагородка Сиверского, так же актами нынешними кгородскими новагородским, поневаж суди земские черніговские и новагородские не доходят, теди на сей час яко в найближчим кгороде и уряде становши очевисто ясневельможный его мл. пан Адам з Брусилова Кисел, каштелян и генерал зем киевских, носовских и староста, прихиялючис во всем до права посполитого и коньституції року недавно минулого тисеча шестсот тридцат пятого и ординации Речи Посполитой добр земьских дидичних ухваленное, во всем праву посполитому досит чинячи еа адепта кавтеля тие слова ведлуг вышгменованое конституции суб фиде гоноре ест консцыенция, же тую фундацію чиню де ново радице з добр моїх власних жадних пінязей за нее не взявши, сине улло коньдиктаmine, але еист пуро зело ет пропри мера либералитате, не чинечы ничег[о] ин фравдем теперешнее коньституцыи права посполитого на вряде нынешним ет корам актис такто пекторе вырекши и выразивши запис фундації

за особливим его кор. мл. ленних вечистих менских и макошинских в тракте киевском будучим у воеводстве Черниговским и над рекою Десною у перевозу Максаковского, где старожитное городисче ест, и монастыр там негде, естче снат за Москви бывал, яко тот от его кор. мл. привилей в собі опевае, для уфундованя на том местцу через ясневелможного его мл. пана киевского де нова радице монастыра и в нем законников, которые их отдаю Трубецка до Москвы, не хотячи быт за царем московским с тамтого местца, где старожитную фундацыю свою от князюв Трубецких мели, яко сынове отчизни и верные подданне при отчизне заставаючи, рушились, монастыр заложене светого Спаса, то ест Пана Збавителя ншого Преображене, также село, названое Максаков, з другою стороны Десны лежачое, сит аттиненцыис за (?) писанем и ограниченем через особый его мл. запис часи вечными ад пиа впера на сей час вже на том местцу згромажонных велебных в Бозе отцов и на потом наступающих, уфундовавши тот запис свой и вечное а неодменное фундацыи с печатю и с подписом руки своею, также с печатми и с подписом рук их мл. панов приятелей, нижей на том записе выражонных во всем оног и з ним а добровольным сознаньем ствердивши и змоцнивши для вписаня до книг нынешних кгородских Новагородка Сыверского подал, о чом тот фундацыи запис ширей а меновите в собі обмавляет, просячи, абы принят и до книг нынешних вписаний бил, которого я, уряд, приймуочи, перед собою у акт читати казалем и тые сут слова его полским писмом писаные: [...] (*дали йде текст привілею-фундушу А. Киселя від 9.10. 1646 р., який вміщено у копійній книзі Максаківського монастиря на арк. 17-18 зв. (наводиться нижче № 3) і який багато в чому подібний до вищенаведеного універсалу Владислава IV – Ю.М.*).

У того запису фундацею при печатех подписи рук тими слови [...] (*тут продовжується цитування привілею-фундуша А. Киселя – Ю.М.*). Которий то запис фундацею за поданем и очевидним признанем ясневелможного его м. пана Адама з Брусилова Киселя, каштеляна и генерала зем киевских, носовского и старозы (?) и просбою оног а за принятем урядовим, яко се в собі маєт увес, слово от слова до книг нынешних кгородских Новагородка Сыверского ест уписан. А по уписаню того запису фундацыи тот же сознаваючий ясневелможный его мл. пан киевский самий оригинал того запису до себе взявши уряд писарский квитовал. Што все для памяти до книг нынешних ест записано, с которых и сей випис под печатю кгородскою новагородскою ест выдан.

Писан в замку Новагородка Сыверского.

Самуел Некгрыевич, писар кгородский Новагородка Сыверского.

Корыкговал Ревонтовский».

(НБУ. – IP. – Ф. VIII. – № 255 М./ 154. – Арк.25-27 зв. Копія XVIII ст. Наприкінці документу намальоване коло, в середині писано «місто печати». Потім йде запис від 4.05. 1650 р. Остапа Виговського, намісника кийвського замку, про вписання цього випису у кийвські гродські книги. Цей запис опубліковано: «Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр.» – К., 2013. – Т.2. – № 14)

№ 3

1646, жовтня 13. – Новгород-Сіверський. – Випис з гродських книг Новгород-Сіверського, який містить універсал-привілей А.Киселя від 9.10.1646 р. (регест)

Універсал А. Киселя містить докладний опис кордонів маєтностей Максаківського монастиря, який варто навести.

„[...] почавши від ріки Ложі вище млинка Максаківського, збудованого на ріці Лож, від цієї теж річки Ложі, взявши мокрою улоговиною (?) (smużalina), йдучи через озеро Попове і через дорогу, котра йде від перевозу до Ховмів простим звичаєм через сіножаті і луки, йдучи аж до річки Берези, цією річкою Березою йдучи вниз до річки і ручая (?) (żuwca) Хомутця, цим Хомутцем вниз йдучи до річки Десни, залишаючи землі по лівій стороні до річки Горла, цією річкою Горлом йдучи вниз до ріки Десни, залишаючи землі по лівій стороні до містечка Ховмів, а по правій

стороні до монастиря, а пройшовши згаданим Горлом в ріку Десну, цією ж рікою Десною йдучи вгору аж до озера Максаківського і Романового входу (wstępu), тоді залишаючи ріку Десну по правій стороні, а вліво в це озеро Романове увійшовши і цим озером йдучи вгору аж до річки Чорнки (?) (Czornky (?), цією річкою Чорнкою йдучи вгору і в лівій стороні з цієї Чорнки повернувши Ролойську улоговину, цією Ролойською улоговиною йдучи вгору до самих морських лоз, від цих морських лоз через ліс до великого болота через це болото йдучи аж до дороги, котра з села Куликовець йде до села Осьмаки, цією куликівською дорогою йдучи аж до дороги і великого шляху, який йде з міста Мени до перевозу через Десну і до містечка Ховмов (Chełmów), цим шляхом йдучи аж до ріки Десни, залишаючи постійно монастирські і максаківські землі по правій стороні, а по лівій стороні менські і куковицькі землі, а тоді, дійшовши до ріки Десни, від згаданого менського шляху, тою ж річкою Десною вгору проти течії пішовши в десенське річище, цим десенським річищем йдучи вгору виш (?) згадану річку Ложею, цією річкою Ложею йдучи вгору, а проминувши монастирський млинок аж до дубів, які стоять по обидва боки річки Ложі, і згадану улоговину, що виходить з річки Ложі, тоді перша п'ядь (pięta) ховменської землі з монастирською є відзначена. Тоді всі ці землі, йдучи за ходом сонця згаданими ручаями і ріками, по правій стороні лежать землі монастиря святого Спаса, тобто Господа Спасителя нашого Преображення, а по лівій стороні ховменські, менські і куковицькі землі, заявляючи й те, що ці всі згадані річки, тобто ріка Десна, десенське річище, річка Ложя, річка Береза і вступне Романівське озеро з обома берегами мають належати в цих тільки місцях, куди циркуль (cirkul) цих земель згаданими урочищами заходить, залишаючи вільну пристань з обох боків рік Десни і перевоз на ріці Десні тут же, після вищезгаданого монастиря будучий, який належить до міста Мени і містечка Ховмів з усіма прибутками цього перевозу[...]

(НБУ. – IP. – Ф. VIII. – № 255 М./ 154. – Арк. 12 зв. – 15 зв. Копія XVIII ст. Наприкінці документа намальоване коло, в середині писано «місто печати»).

№ 4

1648, квітня 20. - Кобижча. – Привілей Адама Киселя Красному Ставу (подається в перекладі українською).

«Адам з Брусилова Кисіль на Гощі, Кобижчі і Кисільгороді, берестейський воєвода, гошовський староста.

Повідомляю цим моїм листом, що новому містечку, яке формується над рікою Борзною, названому Красностав, при Нових Млинах, дав слободу на двадцять років і цим моїм привілеєм даю, дозволяючи роблення пива, горілок і шинкування, також інших всіляких напоїв, ловлення риби у Красному Ставі і на низу, в ріці Борзні і по Десні-ріці, займання пуці і всіляких в ній пожитків, розробку полів, роблення ставків, ставлення пасік, також всілякі торги, привласнюючи собі пожитки, яким хто хоче способом, а податків жадних не повинні давати, але на вольності як міщани залишаються вільними і свобідними, будучи тільки під владою ізавідуванням адміністратора моєї кисільгородської і менської маєтності, уродного пана Яна Себестіановича, новгородського войського, і перед ним судитися; а після скінчення слободи, дасть Господь Бог, після двадцяти років, не повинні давати більших податків, тільки будут платити з дому по копій подимщини, а постарому як міщани мають залишатися вільними. Чого всього обіцяю притримуватися моему згаданому місту Красном у Ставу і даю цей мій лист з печаткою і підписом моєї руки.

У Кобижчі 20 квітня року 1648».

(НБУ. – IP. - Ф. VIII. – № 255 М./ 154. – Арк. 33. – Копія XVIII ст. Наприкінці документа запис копійста «В оригіналом подпис «Idem qui supra», тобто «так як вище». Також намальоване коло, в середині якого написано: «miasto pieczęści», тобто «місце печати»).

№ 5

1650, травня 12 (2). – Київ. – Випис з київських гродських книг.

«Випис с книг кгородских воеводста Киевского року тысяча шестсот пятидесятого мсца мая второго дня.

На вряде кгородском в замку его крол. млсти киевском.

Передо мною, Остафием Виговским, наместником замку киевского, становши очевисто велебний в Бгу отц Иозефат, законник мнстра Кисилевского, своим и всей капитулы того ж мнстра именем для вписаня до книг нынешних кгородских киевских подал пер облятам конфирмацию от его крол. мл. фундушу на тож мнстр киселевский в треке киселкгородским и мянским при реце Десне, где давний монастир кдгис за Москви бывал у перевозу Максаковского, с печаттю коронною болшое канцелярии с подписом руки светое памяти короля его мл. Владислава Четвертого, так теж из сусцептою кгороду Новгородка Сиверского на сей (?) в той (?) конфирмации и нижей инсрванной (?) меновите виражоную помененним законником киселевским даную и служачую, о чом тая конфирмация фундушу ширей в себе обмовляет, просячи, абы принята и до книг тутошних кгородских киевских вписана была. Я теди, уряд, оную до книг приймуючи, читалем, которая так в себе писмом полским мает писана:

«Władysław...» (далі йде текст привілею Владислава IV, який наводився нами вище під № 1 – Ю.М.)

У той конфирмации его кор. млсти печат коронная болшое канцелярии ест притиснена, а подпис руки его кор. млсти тими слови: «Vladislaus rex», на затилку тоей конфирмации его кор. млсти фундушу сусцепта кгороду Новгородка Сиверского тими слови писанная: «Anno tysiąc sześćset czterdziestego szóstego mscia oktobratrznastego dnia. Jaśnie wielmożny jego mśc pan Adam z Brusłowa Kisiel, kasztellan kijowski, ocze wiście stojąc na urzędzie przy zeznaniu cessiej ten fundusz jego krol. mści do akt podał jako namiestnik podstarostwa sądowego Nowogródka Siewierskiego przyjąłem Samuel Didkowski, komornik graniczny powogródzky». Которая то конфирмация его кор. млсти за поданием и прозбою вишпреченное особы, а за принятием моим врядом слово в слово до книг нынешних кгородских киевских ест уписана, с котрих и тот випис под печатю кгородскою киевскою ест видан.

Писан в Кieve.

В небытности его мсти пна писара подписуюся Евстафий Виговский, наместник замку киевского.

Кориговал Искоростенский (?).

(НБУ. – ІР. – Ф. VIII. – № 255 М./ 154. – Арк.Зв. – 5. Копія XVIII ст. Наприкінці документа намальоване коло, в середині якого написано: «місто печату кгородской киевской», а також записано копієм «Lecta per Didkowski»).

№ 6

1650, липня 19. – Мена. – Універсал-привілей Адама Киселя (подається в перекладі українською).

«В ім'я Господа Отця і Сина і Святого Духа.

Адам з Брусилова Кисіль, воевода, генерал київських земель, комісар України, вишгородський, носівський староста, на честь і хвалу Всемогутньому і милостивому Господу Богу, Котрий віддаливши Свою святу справедливу кару за наші гріхи - громадянську війну, повернув святий мир і мене негідного до моїх добр, чиню (...)* мое, у цьому написаному висловлюю трирічну (очевидно помилка, треба розуміти «тринадцятирічну». – Ю.М.) ординацію, що на вшанування (?) Божого дому у моему монастирі Кисільгородському над Десною на тринадцять років даю весь Красноставський ключ з максаківським поромом і озерами холмськими і ядугинським і інтрату з цього ключа таку: з Холмів (маються на увазі «Ховми». – Ю.М.) аренда і озера триста, Красностав з млинами – тисяча злотих, максаківський пором – п'ятсот злотих, ядугинського озера – сто злотих. Юридика з цих сіл – сто злотих. Сумма складає дві тисячі. До цього послушенство підданих, коли прийдеться вивозити дерево та віддавати дерево до цегли, з усього задесенського ключа. Оренди тільки ядугинська,

[з] Високого і Пральників (*маються на увазі «Прачі»*. – **Ю.М.**), котра складає п'ятсот п'ятдесят злотих, залишається у цьому ключі при моєму шафару поповичу (можливо це прізвище, якщо читати першу літеру як велику – «Поповичу»-**Ю.М.**), так само як і фільварок небіжчика пана Ведевського в Ядутах з розробком і повинністю жнива, [належних] до цього фільварка, котрий має залишатися при моєму слугі, котрий там буде для охорони пущі. Від мельників теж річний податок до менського замку мають віддавати. А ці вищезгадані дві тисячі будуть належати монастиреві на тринадцять років, почавши від святого Іллі руського нинішнього [року] аж до такого ж свята через тринадцять років, даючи це в розпорядження вельможного отця ігумена, щоб збудував церкву, на початок даю [йому] готівкою тисячу злотих. І на це дав цей мій лист моєму монастиреві з печаткою і підписом моєї руки, тут же і вельможного його мості пана черкаського старости, як такого, котрому після мого кінця дарую менську і кисільгородську маєтність.

Дан в Мені 19 липня 1650.

В подлинном подписано:

Адам з Брусилова Кисіль, воевода генерал київських земель, вишгородський, гощівський староста.

Миколай з Брусилова Кисіль, черкаський ротмістр.

(НБУ. - ІР. - Ф. VIII. - № 255 М./ 154.- Арк.8-8 зв. Копія XVIII ст. Наприкінці документу намальоване коло, в середині якого написано: "miasto pieczęci", тобто «місце печатки»)

№ 7

1654, жовтня 11(1). – Ніжин. – Універсал ніжинського наказного полковника Романа Катіржного.

«Роман Катержний, полковник Войска его црского величества наказний ніжинський и всего Сівера.

Атамане и войте висоцкий, пральницький, едутинский, холмянский, красноставский. Росказую вам сурове под срогим каранем войсковым, жебысте были во всем послушни ведлуг універсалу его млсти пана Богдана Хмельницкого, гетмана Войска Запорозского, послушенство отдавали до мнстря Максаковского, жебысте не были спречни против оных чернцов и вшелякое послушенство отдавали, сурово вам розказую. А що стороны гребли красноставской, жебысте вси одностайне угатили, а пожиток до монастыра отдавали. А если бы хто мил спречным быть воли и росказанию моем, таковий сролгаго караня не уйдет. Зачим вас Гспду Бгу отдаю.

З Ніжина октября 1 року 1654.

В подлинном подписано: «Роман Катержний, полковник наказний ніжинський рукою».

(НБУ. – ІР. – Ф. VIII. – № 255 М./ 154.– Арк.42 зв. – Копія XVIII ст. Наприкінці документа намальоване коло, в середині якого написано: «місто печати»).

№ 8

1655, лютого 24 (14).–Ніжин.–Універсал-наказ наказного ніжинського полковника Романа Ракушки-Романовського борзнянському і шаповалівському отаманаму.

«Пане атамане борзенский и шаповаловский!

Доходит до нас відати от отцев монастыра Максаковского, же вы их подданым, которих его млсть пан гетман наказний (*Іван Золотаренко.* – **Ю.М.**) Войска, знайдуючися при боку его царского величества Запорозского, им для хутнійшого уфундованя церкви Божой надал, кривди чините и в тягlost до себе их притягаєте, для чога мужики отмовляються в послуги отцем. Зачим сурово вас упоминаю именем его млсти пана гетмана, жебысте того понехавши, дали им во всем покой под неласкою его млсти пана гетманскою. Селянам зась, которие под претекстом отцев монастыра Максаковского знайдутся, приказую, жебы конечно никому, кроме отцев, послушенства не отдавали и по селах, яко нас доходит відати, же тилко атаманы, а войтов ні маш, для чога непорядок діється меж вами в послушенстві. Росказую, жеби зараз

и войтов обобрали для вшелякого порадку, не чинячи иначей под. сроким каранем войсковим. Затим вас Гсду Бгу поручаю.

Дата з Ніжина дня 14 февраля 1655.

Роман Рекушка (!), полковник наказний ніжинский Войска его цар[ского] вел[ічества] Запороского».

(НБУ. – ІР. - Ф. VIII. – № 255 М./154.- Арк.62. Копія XVIII ст. Наприкінці документу намальоване коло, в середині якого написано: «місто печати»).

№ 9

1664, квітня 30(20).– Мінськ. – Випис з мінських гродських книг (регест).

«Випис с книг кгородских замку кгородского минского.

Лета от Нарожения Сына Божого тисеча шестсот шестдесят четвертого мсца априля двадцятого дня.

На ураде кгородском в замку кгородском минском передо мною, Мартином Казимиром Володкевичем, городничим и подстаростим минским, постановившиися очевисто в Бозе превелебний его млсть отец Викторий Бобьленцевич, старший монастыра Макошинского и Соломерецкого(*Свято-Покровський Соломерецький монастир знаходився містечку Соломеречі неподалік Мінська. – Ю.М.*), поклада ку акътикованю до книг консенс святоблिवее памяти найяснейшого короля его млсти Владислава Четвертого, з речю в нем в середине нижей вираженою, просячи абы той консенъс был до книг справ кгородских минских актикован и уписан, которий уписуючи у книги слово до слова, так ся в себе мает:

(далі йде текст універсалу Владислава IV від 28.09. 1642 р., котрий подано вище (№ 1) і котрий в основному повторює привілей Адама Кисіля, який наводиться вище – Ю.М.)

У того консенъсу печат притиснена коронъная, а подпис руки его королевское млсти подписаний в тие слова (*тут продовжується вищезгаданий універсал Владислава, який списано з випису Новгород-Сіверського – Ю.М.*). Которий же тот консенъс за покладанем и просбою через особу верху мененую ест до книг справ кгородских минских акътикован и уписан. С которих книг и сес випис под печатю вradoвою в Бозе велебному его млсти отцу Виктору Боблецевичу, старшому монастыра Макошинского и Соломерецкого ест видан.

Пысан у Минску.

Подписано в подлинном: Александер Танаевски, писар кгородский минский.

Корикговал с книгами Горошко».

(НБУ. – ІР. – № 255 М./154. – Арк. 31-32. – Копія XVIII ст. – Наприкінці документа намальоване коло, в середині якого написано: «Місто печати кгородской минской»).

№ 10

1664, квітня 30(20).– Мінськ. – Випис з мінських гродських книг (регест).

Тут подається з випис тих же книг, здійснений тими ж особами, але з доданням тексту універсалу короля Яна Казимира від 13.01.1664 р. (*даний з табору під Новим и Млинами*), який містить у собі текст вищезгаданого універсалу короля Владислава IV від 28.09. 1642 р. Однак універсал Яна Казимира містить деякі нові дані: по-перше він був даний ігумену Йоасафату Осиповичу, по-друге підтверджуючи права Макошівського монастыря на володіння селами Ядути і т. д., він додає: «також ... в місті Мені і хутір на передмістю, названий Пилиповський (Filipowski)»

(НБУ. – ІР. – № 255 М./154. – Арк.5 зв. – 7 зв. – Копія XVIII ст.)

№ 11

1665, липня 13(3).– Табір під Переяславом. – Універсал гетьмана Івана Брюховецького.

«Іван Брюховецький, гетман з вірным Войском его пресвітлого царского величества Запороским.

Ознаймуем сим писанем ншим кождому, кому о том відати належит, старшини и черні Войска его пресвітлого царского влчства Запорозского, а особливо пном полковником и сотником тим, в которых полках и сотнях, нижей именованние добра мнастирские найдутся, так с побожности христианской, яко и з самой слушности на прозбу велебного отца Иоасафа Осиповского, игумена и всей братії общежителной мнстря Максаковского, всі права и привилегия, а особливе універсальи антецессора ншего помененному мнстреві на село Максаков, Холм, Едуть, Пралники, Высокое, Красный Став з млинами, озерами и перевозом и всіми пожитками и приналежностями, при тих селах знайдуючимися, ствержаем и конфірмуем, поневаж и о т великого гедра ншого, от его царского пресвітлого влчства, жалованную грамоту менованный мнстр на тие ж села сым (?) данную мает. Прето приказуем, абы нихто з старшины и черні Войска его пресвітлого црского влчства Запорозского помененному мнстреві кривди и перешкоди чинити не важился, а помененных сіл обыватели абы пререченному мнстреві Максаковскому належное послушенство отдавали. Що так и не иначей міти хотячи и повторе сурово приказуем.

Дан в таборі спод Переяславля юля 3 1665.

В подлинном подписано: «Иван Бруховецкий звышменованный гетман».

(НБУ. – IP. – № 255 М./154. – Арк. 45. – Копія XVIII ст. – Наприкінці документа намальоване коло, в середині якого написано: «Місто печати»).

№ 12

1668, серпня 29(19). – Ніжин. – Універсал ніжинського полковника Матвія Юрійовича (Гвинтовки).

«Матвій Юревич, полковник Войска Запорозского ніжинский.

Пном сотникові борзенскому, шаповаловскому, атамані городовой, всему старшому и меншому в тих сотнях найдуючомуся товариству, кождому кому того відати будет потреба, ознаймуем, иж донесена нам скарга от пречестного гспдна отца Иеремія Ширкевича, игумена Всемлстивого Спса максаковского, о долегливость, которую обытел свтая в кгрунтах своїх, барзій в наданных от побожных ктиторов маетностях, от нікоторых войсковых малоуважных людей поносит; для которое причины подданние их мнстирские належное монастиреві повинности отдавать не хотят, поносячи на себї от таких своевольних людей здирства. Прето мы, запобігаючи тому, абы болш подданным мнастирским ні от кого якая ж колвек кривда не діялася и через що бы не изнищала обытели свтой маетность, але цале без нарушення жадного, яко за анетецессоров наших бувало, в послушенствї и подданствї монастиреві зоставала, по вас того жадаем и приказуем, абысте вы жаден з старшины и черні козацкое подданным мнастирским, в сотнях ваших будучим, найменшое кривды и здирства чинити, станції брать, або под свое послушенство прихиляти, не важился, поневаж оное обытели свтой законники за все Войско Запорозское, за вельможного его млсти пна гетмана, за народ православный хрстианский щоденно Найвишшаго Бга просят. То теди на мнастреві и наданем мнастирским шкоди чинити не треба. Если бы хто з старшины и черни козацкое от того часу з сотен ваших албо з инших полку наше(о) товариш в помененых маетностях мнастирских якую важился задавати кривду, такого кождого за скаргою срогое войсковое не минет каране, а не иначе.

Дан в Ніжине август[а] 19 дня 1668.

В подлинном подписано: «Матвій Юревич, полковник».

(НБУ. – IP. – № 255 М./154. – Арк. 46 зв. – Копія XVIII ст. – Наприкінці документа намальоване коло, в середині якого написано: «Місто печати».
Опубліковано за іншим списком: Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). – К. – Львів, 2004. – С. 902-903).

№ 13

1669, січня 27(17). – Батурин. – Універсал ніжинського полковника Пилипа Уманця.

«Пилип Уманец, полковник Войска его царского пресвітлого величества Запорозского ніжинский.

Ознаймуем сим ншим писаним кому бы о том відати будет потреба, а меновите пну согнику борзенскому, шаповаловскому, атамані городской и всему старшому и меншому в тих сотнях найдуючомуся товариству до відомости подаем, иж мы, поглядаючи на выразный універсал его млсти пна Деяна Игнатовича, гетмана Войска его црского пресвітлого влчства Запорозкого сіверского, наданный в Бгу пречестному гспдну отцу Иеремію Ширкевичу, игуменови Всемлстивого Спса мнстря Максаковского, на маетност. Зачим и мы, не нарушаючи того ж універсалу и волі его млсти пна гетмана овшем потверждаем и умоцняем, абы так вышей менованной старшины яко и (...)» в Бгу пречестный гспдн отц Иеремій Ширкевич з братиею не поносил найменшой перешкоды и жадного утяження, але яко своїми до обителі свтой маетностями спокійне под претекстем (?) держал и чого будет потреба на обьгел свтую замышлял, а ежели бы через наше сие писане и выразный універсал міл от когоколвек перешкоду поносити, таковый каждый за донесенем от пречестного гспдна отца игумена скарги не увойдет срокового войскового караня без респекту обецуем, иначей не будет.

З Батурина 17 януаря 1669 року.

В подлинном подписано: «Звышменованный полковник ніжинский»

(НБУ. – ІР. – № 255 М./154. – Арк. 50. – Копія XVIII ст. – Наприкінці документа намальоване коло, в середині якого написано: «Місто печати полковничой»).

№ 14

1679, червня 13(3). – Орша. – Випис з земських книг Оршанського повіту (подано в перекладі українською).

«В ім'я Господа Отця і Сина і Святого Духа.

Адам з Брусилова Кисіль, воевода, генерал київських земель, комісар України, вишгородський, носівський староста, на честь і хвалу Всемогутньому і милостивому Господу Богу, Котрий віддаливши Свою святу справедливу кару за наші гріхи - громадянську війну, повернув святий мир і мене негідного до моїх добр, чиню знаменито на вічні й потомні часи, кому про це відати тепер і потім належить, цим листом, записом вічної моєї фундації, що будучи я від Господа Бога спітканий тяжкою хворобою, а завжди пам'ятаючи про кінець мого життя і ті добра, котрі від Господа Бога подані мені до хазяйнування і управління, я задумав за свого життя за згодою короля його мості, мого милостивого пана, надати до першої моєї фундації Максакова і перевозу, додаю моему монастиреві, ченцям побожного життя, в добрах моїх ленних вічистих менських, макошинських, на тракті кисільгородським будучих, тобто ключ весь задесенський красноставський, до котрого належать села Ховми (Chelmy), Красностав, Ядути, Прачи (Pralniki), Високе. Тоді я згідно з цією згодою його королівської мості весь згаданий ключ із згаданими селами згідно із згодою його королівської мості, мого милостивого пана, на вічні майбутні часи віддаю, уступаю, даю, дарую, фундую і записую так, як в своїх кордонах має бути монастирське надання зразу до володіння згаданий ключ із згаданими селами ченцям і подаю їм до володіння через возного, будь-якого захочуть закликати ченці; тоді вже згадані ченці цього монастира і игумени і їх наступники мають вічно й спокійно згідно зі згодою його королів якої мості і цієї фундації – моєї данини цей ключ із селами тримати і інших (?) вживати, всякі прибутки знаходити, а за достоїнство і довгощасливе панування його королівської мості, пана мого милостивого, за сега факта побожных нащадків його мості, за згаданих королів їх мостей польських просити Господа Бога, не забуваючи і мене, котрий із своїх добр виділив цю частину на вічну хвалу Бога, щоб при щоденних жертвах біля олтаря Божого і за мою грішну душу до Його Божественного Маєстату просили, щоб був милосердним, а вже сам і мої нащадки і жоден із спадкоємців мого дому ленних Кисільгороду, Мени і Макошина, вічних власників, до цієї частини добр на хвалу Бога з волі і дозволу його королівської мості, мого милостивого пана, відданих і виділених, жодного вступу і приводу не маємо і не будемо мати і жодного не будемо чинити impedimentu вічними часами. А це під заставою у десять тисяч червоних золотих і винагородженням шкод словом, крім присяги опрацьованим, про яку заставу і шкоди генеральний форум

приймаю і призначаю у земському гроді і люблінському коронному трибуналі на консервантах і на власних воєводствах Київському, Волинському, Брацлавському, Чернігівському подвійним терміном ставити оборону жодних ingenere caspesci (?) і правних добродійств dilatiej appellatiej prosenguntu fatalii submissi не заживаючи respondere satis facere toties quores (?) потреба цього буде з моїми нащадками записуємо і на це даю цей мій лист цесіональний з печаткою, (підписом) моєї руки і усно запрошених печатарів.

Писано у моєму замку Мені вісімнадцятого липня тисяча шістсот п'ятдесятого року.

(далі йде текст українською мовою. – Ю.М.)

Адам з Брусилова Кисіль, київський воєвода, вишгородський, носівський староста.

Усно запрошений до цього листу печатар від ясновельможного його mostі пана київського воєводи Миколай Кисіль, дорогинський, писар земський вітебський.

Усно запрошений до цього листу печатар від ясновельможного його mostі пана київського воєводи Казимир Правський, писар гродський стародубський.

(ЦДАУК. – Ф. 143. – Оп.1. – № 18. – Оригінал. Запис: «Fundaty na monaster należący», тобто «Фундація, яка належить до монастиря»).

№ 15

1682, серпня 4 (липня 24).- Борзна.- Розписка борзенського сотника Тараса Забіли.

«Я, Тарас Петрович Забіла, сотник борзенский, даю тое мое писане превел[енному] гспдну отцу Иеремію Ширкевичу, игумену и всей братії монастира максаковского на то, иж що купил есми я у Тимоша Ивановича аптекара, бывшего мельника красноставского, третью мірочку мельницкую в старой еще клітці в млині на греблі в Красноставі стоячої, за золотых пятьдесят, теды я и тепер знову клітку новую на тоеж місце збудовавши своим власним коштом, за що й дефалкацію слушную от тых же отцев максаковских за тую мою утрату, на клітку выданую, выдержовавши, знову позволяю отцем максаковским дві мірочки з млина моего, як и в иных млинах красноставских отбирают, до монастира брати, а я третью мірочкою мельницкою, которая на мене власне належит, буду ся коньянговаты. На що им и далем тое мое писане с подписом рук людей зацных, устне от мене упрошенных, яко то вел[ебного] гспдна отца Григория Ивановича, протопопа борзенского, так и его млсти пна Петра Михайловича Забіли, обозного Войска Запороского енералного, родича моего.

Діялося в Борзні року 1682 мсця июля 24 дня.

Тарас Петрович Забіла, сотник Войска его цар[ского] прес[вітлого] вел[ячества] Запорозкого борзенский.

Петро Михайлович Забіла, обозный Войска его црского пресвітлого величества Запорозкого енералный, при печати своей веліл подписал руку.

Устне прошоний от особ вишменованных и там (?) згодном листу о подпис руки Григорий Иванович Величковский, протопопа борзенский и новомлинский».

(ЦДАУК. – Ф. 143. – Оп.1. – № 55. – Оригінал. – Документ завірено печаткою, яка добре збереглася)

№ 16

1689, вересня 26 (15). – Борзна. – Купча козака Матвія Ковалевського.

«Року тысяча шестсот осмдесят девятого місяца сепьтеврия пятогонадцать дня.

На вряде нашом борзеньском, а пред нами Тарасом Тарасовичем Забілою, сотником, Петром Макаровичем, атаманом городовим, Кирилом Марковичем, войтом, и при битности многих товариства из міщан борзенских на той час будучих, постановившиися очевисто Матвей Ковалевский, козак и жител наш з притомьною малжонкою своею, явне, ясне и доброволне без жадного усилованя признавалы, иж дом свой власний куплений за готовие грошы, так в собі міється з одним будинком виставленный, нікому ні в чом не пенний и в жадних долгах не заведенный, стоячий в городе Борзне в тиловой улице у Пречиской парахії против отца Захарії пречиского

сторони Степанови Волошинова дому стоячого; котрий дом свій власний продал учтивому пану Леонтию, купцови, бившому, жителеви менському, за певную сумму и готовие гроши, то ест сполна за осмдесят золотих з прикладом правним и могоричем, которую сумму Матвей Ковалевский з малжонкою своею до рук одобравши, мощно варуючи, зрелися проданого дому и сим добровольным ствердили записом, иж волно свой пожиток оборочати, так малжонке и их низпоходячим потомком, под утраченъем совитостю вишьпомянутое суммы в правах на таковых описанными, хто бы важился на одзов близкостю доходити. При том могоричу были годние мещане борзенские Стефан Волошин, крамар, Мосій Денисович, Сава Данилович, бурмистр, с котрими ставши зобополне, презентовали уряд добровольного зезнания (повторено двічі – Ю.М.) борзенских записат, а записавши, веліли до рук з притисненем печатей стороні потребующей сее писмо наше видати.

Діялося в Борзні року и дня звишписаного.

Звишменованный уряд борзенский.

Федор Романович, писар міській, рукою власною».

(ЦДІАУК. – Ф. 143. – Оп.1. – № 25. – Оригінал. – Наприкінці документа поставлена печатка).

№ 17

1696, червня 24 (13). – Максаковський монастир. – Розписка Григорія Будника, жителя Борзни.

«Я, нижей описанный, чиню відомо сим моим писаннем, иж позычилем грошій сумы готовой, таяров сорок, в превелебного его млсти гспдна отца Калиста Меновского, игумена мнстра сто Спаского максакковского, за которую суму в заставу даю млин або част малу (?) мельницкую в том млыні належачую у Красном Ставі, до того часу нім я отдам тую суму отцу игумену максакковскому, а ховай Бже, якого на мене припадку або теж смерти, то вічними часы мнстру максакковскому млынови част моя на пожиток мнстрский офірую, що для ліпшої віри и певности даю сие писанне мое з подписом имени моего.

Писан в мнстру сто Спаском максакковском року 1696 июня 13.

Ту теж имена и уряду ншего борзенского подписуются.

Иван Круглик, атаман городовий борзенский.

Кирило Маркович, войт з бурмистром.

Григорій Будник, жител борзенский.

Потом знову взяв пан Григорий десят таярей того ж року о[к]товрия 6.

А до поданя тоей сумы волно будет пану Григорию в то млыні на свой двор молоти без черги и без мірочки, а тее будет тривати до року от сего часу».

(ЦДІАУК. – Ф. 143. – Оп.1. – № 28. – Оригінал. – Наприкінці документа поставлена печатка).

№ 18

1702, грудня 11 (листопада 30)-1703, вересня 29 (18). квітня 10 (березня 30). – Справа Семена Савича про вирішення конфлікту щодо маєтностей між Чернігівською архієпископією і Максаківським монастирем.

«Инквизиция

По указу ясневельможного его млсти пна Иоанна Мазепи Войска Запорожского пресвітлого велчтва гетмана и славного чину святого апстола Андрея кавалера в справі ясне в Бгу преосвященного гспдна его млсти архиепска черніговского и новгородского з превелебными отцами мнстира Максаковского законныками о кгрунта межи селами Воловицею и Степановкою до катедры архиепскопии черніговской належачими, а Ховмами и Сидоровкою, до мнстира Максаковского прислушаючими, в своем давном ограниченю лежачия и о гать через річку Смоляж з ліса на березі сидоровском порослого, а превелебными отцами максакковскими од Чигиринского літа (!) до пасіки своей занятого через подданных катедралных за росказанем отца старости

ушенского для перевозу новопостроенною точающегося через мене, Семена Савыча, на том розізді будучого чиненая ведлуг признания старинных людей о границы тих кгрунтов кому здавна належати з обох сторон свидомых и выставленных выделенная.

Року тысячного сімсотного второго мсця ноеврия тридцатого дня

За прибытием мене, высланного до села Сидоровки, где и превелебные отцеве, так честный гспдин его млсть отец Антоний Стаховский, катедральный намістнык од яснепреосщенного его млсти гспдна отца Иоанна Максимовича, архиепскапа черніговского и новгородского, з притомными собі иеромонахом отцем Ипполитом, на сей час старостою ушенским будучим, присиланный, яко теж честный гспдн его млсть отец Каллист Меновский, игумен мнстира максаковского, з братиею зехавшиися, притомными находивалися. При зобраной з обох сторон многих людей козаков и посполитых околичных сел., меновите ховменских, ушенских, воловыцких, степановских и сидоровских жителей бытности, висоцеповажный ясневелможного его млсти пна гетмана и кавалера універсал з войсковой канцелярії мні, Семену Савичу, на розсмотр и розиск од боку его панской велможности высланному, данный, читан был.

А по вычитаню рейментарского універсалу жалобу од преосщенного архиепскапа его млсти черніговского ясневелможному его млсти пну гетману и кавалеру на отцев максаковских занесенную о зруйноване гаты, через речку Смоляж построенную, выражающею кгда питалем отцев максаковских для чего бы тую гать в кгрунтах катедральных ушенских и воловыцких будучую здавна, для перевозу потребную, порубали и всю преч роскидали. Теды превелебный гспдн его млсть отец игумен максаковский на тое такой дал отвіт: «На восхищение чужого не желаю, а мнстирских кгрунтов цілости бороню и для того, мовит, велілем тую гать роскидати, же оная не здавна и не в кгрунтах кафедральных зостае, але в кгрунтах нших мнстирских по річку Смоляж границею лежачих, недавно од літ килка ку пожиткові катедральному, а ку значной мнстира ншого шкоді, и особливо перевозом через Десну против Ушні новоучиненным перешкодї без зезволения и согласия ншого подданными катедральными квалтовне за росказанем старостов ушенских бывших построена была, же не тилко, мовит, в щуплих нших мнстирских кгрунтах лісных од Perezдных через оные новопроложенным тим шляхом гостящих людей одпочинками и попасами немалое діется спустошене, але надто болшую еще узнает собі обитель Максаковская в том кривду, же що прошлые ушенские старости катедральнии потаемене який раз подданным своим через Смоляж уторгнувшись в лісе максаковском на тую гать хворост и лозу, близко над берегом будучую, веліли и то незначно рубати, то теперешний отец староста ушенский тот ліс нш через неслухное прежде бывшее хворосту рубане, вмівивши собі быти за кгрунт катедральный и явне оный присвоюючи, на вигачене мененой гати немалую обширным значным, бо великим дерев порубом нам там учиныл шкоду, яко ж и той кривдї и шкоді и протестация од отцев максаковских до ясневелможного его млсти пна гетмана и кавалера через лист жалосне занесенная, а мні высланному до того розиску врученная потвердила. В которой протестация же и тое отцеве максаковские доложили и выразили, шо мы, мовит, знаючи добре своих кгрунтов здавна ограничене по річці, названую Смоляж, на шо и людей старинных для зезнания міемо, того собі желаемо, абы ништо д о нших кгрунтов жадного не міл вступу, яко ж и сами в чужие кгрунта не хочемо міти. Теды непевный тих слов выписанный довод обох сторон, в контроверсії будучих, я высланный, если бы слушных о давной границі в тих кгрунтах лежачом на лыстах не міли документов, жадаем, абы мні оные старинных людей правдивых и добре о границі тих кгрунтов свидомых для совершенного розиску, а найбарзій о кгрунтах од устя річки Смоляжи у Ворону річку впадающее, ровцями починающихся. и вгору понад Смоляжю будучих, где тая гать и ліс порубанный, о чом спор находуется, кому оны здавна належали, для зезнания поставили.

А так первой преосвщенний его мл. отец намістнык катедральный черніговский на свою сторону потребовав людей для зезнания з околичных сел, а именно з села катедрального Ушні Гарасима Халимоненка, козака, и Артема Чумака, тож козака, з Воловыці села, Хвеска Рудого, катедрального подданого, з села Степановки Михайла

Шелеста, козака, и Гаврила, козака з села Ховмов, Гаврила Потаповича, старого козака, а из села Берестовця Семена Холошу, козака. Которых всіх людей на жадане преосвященного отца намістника, ведлуг реестру, мні высланному, данного, поважним панского ясневелможного его млсти пна гетмана имена указом перед себе зисковалем. Которые люде зачим з сел своих вышей именованных поприездили. Тим часом превелебный отец игумен максаковский з своей стороны представил пна Адама Киселя, воеводы и енерала земель киевских, фундушовой лист на построене мнастира и на маетности у вічност максаковским законникам з кгрунтами одведеные даный, Который так ся в собі мает. *(далі йде текст «фундушу» А. Киселя за виписом 18.07. 1650 р., даний з Мени; цей документ наводиться нами вище під номером 6)*

А надто становил старинных людей, жителей ховменских, особливо козаков, межи которими и тот Гаврило Потапович, прозиваючийся Жакгунович, старинный козак, на которого и отцеве катедральные здавалися, знайдовалися на тот час честный отец намістник от себе и всего консисториум черніговского суплікаційную своего жаданя, о що ишло их млстем и о чом бы мні чинит розиск, подал карту. Которая так в собі мает:

«Млстивый добродію, мсці пне высланный.

Именем архиерейским и всея консисториум черніговского чолом бьем мсти вшой, блгодітелеви ншому, в настоящом заводу з пречестным отцем игуменом максаковским и благодарумно просячим разсмотрения и розпросу людей старинных в тих пунктах. Перво. Понеже отец игумен злоревнюет (?), присвоюючи ліски тые, о которих справа, просим в том велце мсти вшое старинных людей о том розпросити; за пнов, именно за пна Киселя и пна Грязного и за отца Мефодия, потом также поки была максаковци з степановцами граньця и куда тие ліски належали, о чом як стариннии зезнают под совістію истину, просим тое записати. Знову отец игумен виразил в своем листі, же будто мы ново през ліски тья проложили дорогу, в том пункті питати велце просим в. млст старинцов: чи новая то и чи давняя през гат тую дорога и чи ест з Борзны, кромі того тракту иншая дорога до Степановки? Питати знову, где хворост бирали на гачене тоей гаги и тое зезнане записати; стороны спустошения ліса и рубаня дров на воз килка сот велце упрошати особую (...) * своею изволь в. млсть м[илостивый] п[ан] быти там для разсмотрения. О що велце и постокротне упрошают млсти вшой, чолом бьем з обіщаным за поднятие труды трегубой нагороды од Бга и од преосвещенного архиерея и од нас, богомолцов нашего велце мсцівого пна и ласкавого блгодітеля богомолци до услуг поволные.

Иеромонах Антоний н[амістник] к[атедры] ч[ерніговской] з братиею.

Я, теды ведлуг жаданя отца намістника взялем перед себе мененного старожила ховменского Гаврила Жакгуновича одного при бытности зо мною посланного пна Ивана Сухины. А их млсти превелебные законныки обидви стороны за ухвалою своею абы не были притомными, по господах розийшлися. А его Гаврила Жакгуновича обовязавши, абы мні под совістію христианскою, на жадную не схиляючися сторону, истину признал, одколя и куда межи сими кгрунтами пна Киселя и пна Грязного давняя идет границя, подробно розпрошувалем. Который Гаврило, Бгу ховаючи дшу, под сумненем так сказал, когда король Владислав под Смоленском осадивши Шеїна, взяв его, на тот час в Великом князстві Литовском Бжиим посіщением немалый был голод, для которого яко многие люде, не маючи ся, по чужих сторонах шукаючи хліба, розходилися. Так и я з города Белинич, за Биховом будучого, уступивши, зайшолем, мовит, на Україну и пришолем на мешкане до села Ховмов под пна Казановского, на тот час канцлера великого коронного, который над городом Меною и над всякими (?) селами, под Максаковского мнастира державою тепер застаючими, дідичным был паном, а над теми селами, тепер до катедры черніговской належачими, особенно над Воловицею, бо Степановки села еще, мовит, не было, был, мовит, наш ніякийсь п[ан] Грязный и любо, мовит, я, яко новый пришлоец на тот час, совіременно граньц межи моего пна и пна Грязного кгрунтами лежачой не відалем, тое однак добре знаю, же за приходом и переселением моим в Ховмы, тот пан Казановский на таковую собі мене зараз зажив услугу, абым з иншими его панскими болоховцами, по пуци и лісах

ходячи за звіром и пуши од воловецких людей боронив по річку Смоляж, и так, мовит, по указу панском не тилко я з товариством воловицких жителей наробок, потаемне через Смоляж в лісі уторгаючихся, ловил и оных коні и сокіри грабили, але и в самой речцы Смоляж (...) * воловичаном до занятя иза и пойманя рыбы жадного уступу міти не было волно тот зас ліс, до которого тепер подданий катедралный построена гать, о якої спор, Дубовою називається градою, в которой, мовит, зпрацовавшись, ходячи по пуши, мівалисмо свой одпочинок, а также и по инших лісах на попели рубовали дерево будники до буды пна Казановского. Которая также над болотом, недалеко Смоляжи будучим, коштом пна Казановского заведена и построена была, стороны зас граници совершенной одколы почалася и якими урочищами идет и где скончалася, на том уже, мовит, довідаемса и сталем знати таким способом.

За короля, мовит, Казімера як купив город Мену и всі маетности задесенские, около Мены и на сем боку Десны будучие, у пна Казановского пн Кисель, воевода киевский, еще и мнстира Максаковского не было. Тогда одного літа староста в Мені од пна Киселя застаючий, запродав был травы на сіножати на граници при стороні пна Грязного будучой, оленовским жителям за три осмаки овса (тая потом сіножат досталася Дацкови, воловицкому жителеви, которого тепер сн у Воловиці священствует еще). В тот час воловицкий пан Грязный зараз упоминавса, же тая сіножать запродавная, у моем, мовит, кгрунті найдуетса и так по розиску помірковалися, же що мів староста менский од оленовских людей овса взяти, тое пн Грязный узав як свое власное до себе. Потом тот же пн. Грязный, уходячи болшой трудности, жебы в дальший час за невідомостю подобным способом его кгрунтов не займано. Допрошувався того у пна Киселя на комиссию в тот час украинную од королевского влчства и од Річи Посполитой ординованного, абы межи кгрунтами тими границу давную, як за пна Казановского державы была, для самой відомости пн Кисіль рачил розехавшис и утвердити. Которий розезд за согласиєм без жадной, мовит, спреки, так чиненый был: почавши од Максаков Десною до річки Горла сухим Хомутцем угору против воды до річки Березы, где озеро катедралное черніговское, Березою против воды до рычки Липок, Липками попод горою уз лісок Янкув под кручею над выром Хрещатим, стоячий у вершини річки Вороны, Вороною униз попод горою до ровцов, которыми ровцами річка Смоляж у Вороны упала, а Смоляжою против воды под Берестовцем под Валки, а од Валков под Красный Став село до болот, галами называючихся //(арк. 5 зв.) и в річку Борзну впадаючих, а через Борзну річку и через річку Дочь до села Высокого и до Прачов, понад которими вишеписанными річками, особливае од річки Горла до річки Смоляж, оден берег по річки держал пн. Грязный, котрий тепер належит до катедры черніговской, а другой берег з річками и в них рыбные ловли державци Казановский и пн Кисіль, котрый на то под час комиссий, зпровадивши з Чонского мнстира законников, уфундовав им сей Максаковский мнстир, до которого, мовит, и церков зпліченую и Десною з Чонска припровоженую, на берег з воды з ховменцами вытягали, а уфундовавши, всі тие кгрунта и села з подданными законникам максаковским отдав, що всі ховменці козаки и посполитые старожили потвердили. Стороны зас шляху и гати через річку Смоляж, подданными катедралными построенной, о якої завод, так сказал: же здавна за державы пна Казановского и пна Киселя и за пна Грязного до пна Богдана Хмельницкого гетманства и ближей гаразд, жадного, мовит, там шляху не было з Воловыці и з Степановки и если бывала кому потреба до Борзны, то мовит, ежзовали на бруд через Смоляж понад Вороною річкою. Сюди зас через Смоляж на Дубовую гряду, о чом завод, в який час почали іздити и якого року шлях проложен и коли гать погачена? Того, мовит, не буваючи там для старости своей и слабости, не відаю. На яком сим признаню своем як правдивом, а не фалшивом, учинил он, Гаврило, словесную на собі облігкацию и присягу, если бы указовала потреба, выконати. Я теді, высланный, Гаврилову о граници, яко обосторонного свідка, повість записати; кгда предложилем оную отцу наміснику черніговскому, так отец намісник сказав, же тая граньця давняя за п.п. Киселя и Грязного была Вороною річкою не по Смоляж, як он, Гаврило, признает, але од Вороны по Гнилицу річку, що под Сидоровкою слободкою //(арк. 6) максаковскою

идет, а од Гнилиці по млынок Зеленского, под Комаровскими гаями стоячий, по якої граньці и небожчик, отец Мефодий, епскп, тых кгрунтов заживав, и при том дав мні признати Михайла Шелеста и Гаврила Макаренка, козаков и жителей степановских, также Гарасима Халимоненка, козака и жителя ушенского, о границі сознаня, в Ушні дяком степановским записанное, так ся в собі маючого:

Року тысячного сімсотного второго місця октоврия дня одиннадцятого.

Я, иеромонах Ипполит, архипастирский послушник, застаючий в Ушні на послушании, розпитовал людей честных и віри годных, жителей степановских, именно Грицко Макаренка, атаман степановский, Василь Ващенко, войт того ж села и Иван Потреба, при тих же людех повідал, именно Михайло Шелест, козак степановский, и Гаврило Макаренко, тож козак, такими словами, иж преждними часи за панов, которые держалы кгрунта максаковские и степановские кгрунта держал пн Грязной, а максаковские кгрунта держал пн Кисіль, воевода, и чинили промеж себя границу од Максаков по Хомутец, а од Хомутця у верх вершины озера Вороны, од озера Вороны по самую Гнилицу, що под селом Сидоровкою идет, од Гнилиці по млынок Зеленского, що под Комаровскими гаями стоит, поти поділили помеж собою кгрунта, а напотом оддав пн воевода тие кгрунта на мнастир Максаки по вышейнаписаную границу, а по их руині остались кгрунта степановские небожчику Мефодию, а по Мефодию оддано тие кгрунти блженныя памяти архиепску Лазару Барановичу и за его архиепскства стали люде збиратися у слободку Сидоровку и вже потом позаймали подданные максаковские село Сидоровка у кгрунтах архиерейских катедры черніговской. Кожды собі и тие кгрунта и переліски поодийманы до мнастира Максаков, а в кгрунтах архиерейских стали собі своїми для пасіки, а тую пасіку держал Кузма Занко, и оддав єї до мнастира Максаковского, //(арк. 6 зв.) а що перелісков не держал, бо в ных жадной власти нее міл, бо то не в их кгрунтах застают, що и сей отец игумен максаковский не за свое вчинает завод, не в максаковских кгрунтах тое рубали на гать для всіх людей переправы. Що и я, тоей моы вислухавши, од вышейнаписанных людей веліл записати. Року и дня вышей написаного. Діялося в дому Мартина Янченка. Иеромонах Ипполит, послушник архипастирский.

Василь, дяк степановский на тот час будучий, руку подписал.

Я, иерей Петр, священник на тот час бывший степановский, руку подписую. Под тими рук подписами и тое написано. Гарасим Халимоненко, козак житель ушенский старинный, признал таким способом, же кгрунта были за пнов давних приложил к катедрі лежачая граница под Максаковом вышше Горла річки перевал лежачий впаив угору у Березу, а Березою идучий впал у Ворону вгорі, а Ворону идучая граница упала у річку Гнылицу под самую Сидоровку под село. При сем признаню был честный гспдн отец Феодор, священник ушенский, и пан атаман Кирило и Артем Чумак, козак, ушенский житель, и руки свои приложили Феодор, священник ушенский. Потом я, высланный, при бытности отца намісника черніговского тих людей отцем городничим ушенским розспрошуванных и записанных питалем: Чи были оны на тот час? Як пн Кисіль з пном Грязным граньцю розездил? И еслы знати з якої причины был тот розезд и ліс оны граньцю по річку Гнилицу кажут? И если тую самую річку Гнилицу кажут? И если тую самую річку Гнилицу відают? Одколя она взялася? И куда идет? И где у Ворону упадет? И если отец Мефодий, епскп, по тоей границі будучи над селами Ушнею, Воловицю и Степановкою паном и державцею, тими кгрунтами понад Смоляжю од берега сидоровского лежачими владіл? Теды Михайло Шелест сказав: Я, мовит, того не знаю який Кисіль з пном Грязным розездил границу, же, мовит, мні небожчик Адам, Максаковского мнстира пасічник, //(арк. 7) казав, же я, мовит, в тот час при пну Киселю гайдуком заставаем, як з пном Грязним границу розездил и так споминав, же по річку Гнилицу розехали и копец будто дал признаки положен был у могилок над кручею, где наметами пн Кисіль стояв (але містца того мні не знав никто показати), причины зас для якої был тот розезд, не відаю и тот пасічник, мовит, не споминав, а о Гнылиці річці всі Михайло Шелест, Гаврило Макаренко и Гарасим Халимоненко сказали, же под Сидоровкою идет, которую Гнилицу сам потом Шелест видів, же не под Сидоровкою идет, то мапша указует, але под Сидоровкою болото и озеро, називаючоеся Хвесково, од Смоляжи рвется под Сидоровку и в Гнилицу річку

упадає. А (?) тые ж вышайописаненные свідки Шелест з товарищи стороны отца еписпа Мефодия що говорили, теды он, будучий над Ушнею, Воловицею и Степановкою паном, кгрунтами од берега сидоровского, над Смоляжю лежачими, владіл и тое не довелося, тилко Семен Макаренко, житель берестовецкий, тое признал, же отец Мефодий, еписп, завладівши мененими селами, не скоро в килка літ потом хотячи в свое держане озеро Ворону обняти, а од максаковских законников одехали. Которого озера здавна (як тот же Семен говорив) отцеве максаковские заживали, однак разом пославши своїх подданных, велів невод у ховменцов, озеро Ворону тянучих, забрати. До того свідителства и самим ховменские жители признавалися, же забрав был отец еписп невод, которого любо потим знов на прошение максаковских законников велів назад оддати. Прикладад однак, жебы вперед до мененой Вороны жадного не міли вступу и так на тот час яко обоіх епархий влдіці без прекословия отцеве максаковские мүсіли того озера Вороны уступити.

Для слущнійшого потом розиску еще я, высланный, особно питалем при отцу намістнику **//(арк. 7 зв.)** черніговскому Гарасима Халимоненка в Ушні записанную: по чому бы відав п.п. Киселем и Грязным розеханую границу и по яких оная річка идет. Одказав, же я, мовит, тое чув од своего отца, що од Вороны до Гнылицы границя лежит, а сам, мовит, я о ней не знаю и пнов тих, як звалися, не відаю.

Я прето, вышайнаписанной, всіх людей з обох сторон признати о границі пилно вислухавши и записавши на жадане того ж честного отца намістника черніговского ездилем сам и до гати на Смоляжи будучой о давности оной и о давности шляху через ліс проданного розиск чинити, также выдїти шкodu о там максаковских од отца старости ушенского од подданных катедралных через тую гать в лісі діуючюся. Где при собранию многих зо обох сторон старинных людей з превелебными так катедралными, яко и максаковскими законниками, через ліс переехавши и на той гаті зостановившися з межі инших людей взялем я, высланный, перед себе подданого катедралного, который и войтом у Степановці за городнычого ушенского отца Феодосия был, на имя Хвеска Симоненка и питалем его абы под сумненем признав як давно шлях через ліс тот проложено? И од якого часу тая гать через Смоляж вшими людьми строитися и гатити почала? И где на тую гать рубовали хворост? Которий Симоненко взглядом шляху через ліс признав, же мы, мовит, тилко воловыцкие и нши степановские селяне перед отцем еписпом Мефодием и за державы отца Мефодия, если не уплыни (*вплав. – Ю.М.*), то в бруд, вибираючис місцами, кому было треба на торг через Смоляж и через ліс, уже того часу як, мовит, памятаю, випустошений, а потом знову отцами максаковскими забороненый и викоханный езджовали и если, мовит, на одном містцу, где згрузят, то черетом на другом містцу проложат дорогу. Взглядом зас гати через Смоляж устроенной, он же, Хвеско Симоненко так сказал: за бывшего гетмана пна Ивана Самойловича **//(арк. 8)** як ишли, мовит, козаки так полку Ніжинского, яко и полку Черніговского, в кримский поход до войска на тот час перший раз для ліпшой собі переправы зробили через Смоляж гать, робячи на оную и в околичных лісах над берегом степановским будучих, и в мнастирском максаковском лісе напротив через Смоляж на другом берегу Смоляжи хворост; через которую гать яко до Войска ишли, так и назад тые ж козаки повернувшись, переходили, где, мовит, и нам степановским жителям, латвійший учинився переход. Которого не хотят окупити, в килка літ потом я, мовит, войт на тот час степановский, з селянами своїми упросилем отца городничого, мененого Феодосия, смолового дерева, з которого мосток через Смоляж к той гати построилисмо, на которую гать хоч то, мовит, часом по указу инших отцев городнычих ушенских в лісе максаковском вистерегаючис и незначне малый хмиз прихватком рубовалисмо. Болшей однак хворосту з своих лісов для гачени приспособлялися и од того, мовит, часу всім околичным людям шлях, котого перед тим не бувало, через Смоляж и через ліс отворився, що и другой катедралный подданный, житель степановский, о том шляху од якого часу проложен, потвердив. Также и ховменский житель и козак Марко Холява слово в слово о той гаті, як и Хвеско Симоненко, признав. По которых людей розпросах, кгда я, высланный, питалем отца Ипполита, теперешнего старости ушенского, для чого такое в лісе

мناستيرском значное великих дерев порубом чинит спустошене и шкоду, одказав, же прежные мои антecessорове турбовали, для того и я велілем рубати. Зачим я, высланный, увес тот розиск людское так о границі, яко и о гати кгрунтах найдовалася, признате записавши, а барзій свідителство помененного Гаврила Жакгуневича, ховменского старушка, на которого обидві стороны в своем заводи здавалися, благим моим умом (*підкреслено в оригіналі-Ю.М.*) од всіх за найдосконаліішее принявши, тую гать подданными катедральными через Смоляж построенную //(арк. 8 зв.) не в катедральных, але в максаконских кгрунтах узнаю и твержу быти, бо тоєю границею, як мні он, Гаврило, признавав, особливе где спор о річку Гнилицю, почавши од Липок річки, у Ворону впадающее, и понад Вороною через усте Гнилиці униз до самых ровцов, где Смоляж у Ворону впала, и против воды и оной Смоляжю кгрунта, то ест сіножати и ліси. Все людей сидоровских подданных максаконских одних, а болш ничиих нит, которые кгрунта для слушнійшого доводу и документу чии? И яких господаров? Всіх именно описалем и сам оных видіти на око умислне ездилем. Первая на границы сіножать к Липкам Никити Трубяника. Вторая над Вороною сіножать Самойла Андриенка. Помеж з тоєю сіножать Евфима Шинкаренка. Помеж тоєю сіножать еще Никити Трубяника. Помеж з тоєю сіножать Ничипора Пикуліна. Уз тую сіножать Павликова, уз Павликову еще сіножать Михайла Дудченка, берег тоєю сіножати Козмы Токарского. Подле тоєї сіножать Уласа Нагорненка. Подле тоєї сіножать Стефанова Бондарцева. Подле тоєї сіножать в розі на ровцах, где Смоляж у Ворону впала, Павликова. Там же над Смоляжю в гору крайною од ровцов сіножать Стефана Куриленка. Ведле тоєї сіножать Юска кривого Геценка. Ведле тоєї сіножать еще Игната Шинкаренка. Ведле сіножати Шинкаренковой далее вгору Смоляжи ліс Андрия Грищенка. Ведле того ліса помеж ліс Леска Шинкаренка. Помеж того еще ліс Анитипа Выляенка. Тот Выляенков ліс вгору Смоляжю притяг до гати и до ліса мнаستيرского, о якої завод, где и пасіка мнаستيرская знайдется. А вгору того мнаستيرского ліса еще ліс з сіножатию Грицка Омелченка. Ведле того еще ліс з сіножатию Уласа Нагорненка и інших многих сидоровских людей угору річки Смоляж, аж под Берестовец кгрунта протяглися. Если прето тие сіножати и ліси вышописанные понад Вороною униз //(арк. 9) до річки Смоляжи и понад Смоляжю вгору до самое гати и за гатию лежачие в заживанію у людей сидоровских, а подданных максаконских, здавна знайдутся, то и тая мененая гать в кгрунтах мнаستيرских максаконских, а не кеатедральных без похибы быти показуется (*підкреслено в оригіналі – Ю.М.*). О чом всем до превисочайшого и блгородного ясневелможного его млсти пна гетмана и кавалера разсмотрения и премудрой его панской велможности уваги через мене, высланного, виразне донесено и предложено было.

А по виведенію вышпейписанной сей инквизиции, кгда тая справа за многими поважными ясневелможного его млсти пна гетмана и кавалера войсковыми ділами в забвенной и неуспокоеной через немалое время без жадной децизиональной росправы ваковала продолжено. Теды по многокrotnых так од превелебного его млсти отца Каллиста Меновского, игумена мнастира Максаковского, конечной в той справі децизии у ясневелможного его млсти пна гетмана допрошующихся листах, яко по особливых архипаستيرских од ясне в Бгу преосщенного его млсти отца Варлаама Ясинского, митрополити киевского, галицкого и всеи Малыя Россіи, до его панской велможности о совершенной тоєї заводной землі розмежованію интерцедующих листах; повторе Року тысячного сімсотного третого місця септеврия осмнадцатого дня.

Самого его ж ясневелможного его млсти пна Иоанна Мазепи Войска его царского пресвітлого влчества Запорожского обох сторон Дніпра гетмана и славного чину свтого апстла Андрея кавалера я, вышпей в инквизиции и ныжей именованный на скучное тих спорных межи обоима катедральным архиеспкпий черніговской и мнастира Максаковского сторонами кгрунтов успокоене и на конечную росправу болем высланный з висоце поважными его панской велможности з канцеляриі войсковой выданным універсалом таковым //(арк. 9 зв.) (*тут наводиться універсал гетьмана Івана Мазепи від 21(11).09.1703 р., який опублікований за цим списком у книзі: Універсали Івана Мазепи (1687-1709). – К. – Львів, 2006. – № 275. – Ю.М.*), з

которым преможенный ясневелможного его млсти пна гетмана и кавалера в універсалі вираженым указом при обоих сторонах в справі будучих, превелебного его млсти отца Антония Стаховского, черніговской катедры намістника, од ясне в Богу преосщенного его млсти отца Иоанна Максимовича, архиепска черніговского и новгородского, з притомными собі иеромонахом отцем Ипполитом, старостою ушенским, и честным отцем Афанасием Ясинским, дияконом, присиланного и превелебного его млсти отца Каллиста Меновского, игумена з присутствующими //(арк. 10) превелебным отцем Пахомием, игуменом, Кузмичем, намістником, честным отцем Давидом Дранніцким и з иншою мнастира Максаковского братиею, при бытности честных отцев Иоанна в Воловыці и Григория в Ховмах, священствующих и при многолюдном всіх инквизиции прежде бывших войсковых и посполитих з обох сторон катедралных и максаковских сел жителей собраний, именно з стороны катедральной Артем Коваль, атаман воловицкий, Лукян Малюжич, войт воловицкий, Василь Бондаренко, войт степановский, Иван Борисенко, Феско Рудый, Мойсій Куліш, Михайло Рагоза, Яков Поповыч, Михайло Поповыч, Феско Самойленко, Герасим Халимоненко, Кузма Козюберда и Кирик Кришненко, а з стороны максаковской – Иван Шаля, атаман ховменский, Марко Холява, Свирид Кисіль, Остап Тарасенко, Петро Придаток, Омелко Гавриленко, Федор Гавриленко Жакгуневичи, Никита Старий, Васко Чермник, Роман Тягленко, Андрушко Старый, Яцко Пустовуйтенко, Евфим Павленко, Антип Выляенко и Юско Геценко, выехавши на тие спорные кгрунта, а меновите гать, для которой вщался завод, на землю которою од села Степановки будучую переехавши, первой (...) * вышей переписанный ясневелможного его млсти пна гетмана и кавалера поважний універсал на успокоене заводу мні, высланному, данный, а потом и инквизиция через мене учиненная вголос и вслух всім читана была. А по вычитаню оных писм, прихилиючися, высланный, подлуг права до певнійших доводов, досконалших од инших, в инквизиции найменованного а иле обосторонного свидка Гаврила Шакгуневича, старожителя ховменского, повістителных о границі сознанем объясненых, як о том обширне в инквизиции виразилося, для лучшего того свидительства певности, абы люде з стороны максаковское выставленые самим skutком тую мененными річками и урочищами, где спор, особливе //(арк. 10 зв.) од гати новой Смоляжю до ровцов, а од ровцов Вороною до Липок и далее Липками до Березы лежачую границу, мні при обох сторонах будучих наочне показали, потребовалем. Которые старожилы од мененной рушившия гати и провадячи мене з помененными сторонами и з притомностью всіх людей, именно вышей зкомпутованых, землею катедральною понад Смоляжю, привели до самих ровцов на усту річки Смоляж, у річку Ворону упадающей, будучих, через которые на сторону кгрунтов максаковских переправившия, ехалем зо всіми вгору понад Вороною до самой оной вершины, а приехавши до річки Липок за показанем од людей максаковских, виділем тот лісок, в инквизиции именуемий Янков, под кручею над выром Хрещатым стоячий, где многие сіножати в людей катедральных межи Липками и Вороною на кгрунтах максаковских в заживаню будучие. Сам превелебный отец игумен максаковский и люде его честности притомные, мні показуючи, жалостне прекладали тое, же яко в тие сіножати воловичане и степановці безправне оными владіют и користуют, так и катедра черніговская, любо не од тепер, однак кгвалтовным безправем, як инквизиция повідует (?), озера или рыбные ловли, в річке Вороні будучие, собі привлащает, и тепер подобным способом хотят ліс мнастирский, именуючи оный быти своим, захат, а через Смоляж ново дорогу небывалую на свой новый перевоз ушенский, ку власной кривді ншой проложили, з ншого ліса и на ншом березі будучого, тую гать отец городничий ушенский, строячи кгвалтовне, немалую зрубанем оного ліса нам учинил кривду и шкоду, в чом явное укривжене стой обители своей максаковской честный отец игумен видячи, разсмотрительной собі подлуг права росправы и стой справедливости жадал и допрошувался. //(арк. 11) Я теды, высланный, также на мененных сіножатах через границу Липками идучую, людми катедралными, як жалоба посвідчает, однятих и владімих, застановившия и так поводовое стороны честного отца гспдна его млсти игумена максаковского жалобы, яко и честного гспдна его млсти отца намістника катедралного и отца старо-

сти ушенеского, ему ассистующого, отвитов, также людских з обох сторон границу, о квалтовное через небожчика блженныя памяти Мефодия Филимоновича, еписпа, озера Вороны одняте и заволодіне, о сіножати и о лісовые максаковские кгрунта через отца старости ушенеского ушкоженые, споров и контроверсий словесно вимовленых, пилне вислухавши и уваживши, любо зрозумілем, леч и узнаем, же стороны отца игумена максаковского виставленых свидков, особливе помененного Гаврила Жекгуневича сознания слушное досконалые певные и доводные показалися быти, однак еще на том голословном оных свидетелстві не фундуючися, а стосуючись до прав статуту литовского в розділі девятом, в артикулах втором и дванадцятю в паракграфех первых о одняте иміния в границах описаного, иж если бы в такой справі чии писма ліпшие и знаки граничные поважнійшие и свидки слушнійшие оказалися? Которих належит быти члвк девят, теды подкоморий или комисар тую сторону по вислуханю свидоцтв ку доводу припустивши, присягу оной з трома свидками, которых сторона противная з тих девяти оберет, всказати мает. А кгда тим обичаем присягу самочварт учинит. Теды тот кгрунт, о котором спор ишов, одержати мает. Подлуг оного права таковой в той справі феровалем декрет, абы поводовая сторона максаковская яко до доводу досконалшими своими свидителствами блызшая, вибравши з межи себе девят члвк, а з тих десяти од противной стороны катедральной ку своему уподобаню обраные три члвка для досконалшой певности. Свое, а барзій Гаврилово о границі давной за п.п. Казановского //(арк. 11 зв.) и Киселя будучой, свидетелство и сознание присягою потвердили. До якого наказаной мною, высланным, присяги выконания, любо помененного свидка не поставили, поневаж трома днями наперед, то ест септеврия пятнадцатого, за моим до обители максаковское для докончания справы приезду, важнійшим а неухронным судеб Бжиих декретом од жизни сея преставился был на вічност, однак же он, Гаврило, яко за дней жития своего, в инквизиции выписанное, од себе чиныл о границі сознание и оное сумненем своим потвердити готов был, так и при смертной кончині перед дховным своим честным отцем Григорием, священником ховменским, и перед многими старожилами ховменскими тую свидетелственными урочищами річками лежашую границу непременно твердил быти, якою річ его тот же отец Григорый под. иерейским сумненем словесно и на писмі своею рукою изображенную, мні, высланному, и вышшейменнованными справы акторм, презентовал не тилко тие три особы, Иван Шаля, атаман, Марко Холява, Свирид Кисіль, до присяги виставленные, или кого бы иншого в тройственном числі подлуг права противная сторона назначити зезволила; леч и иншие старожилы ховменские и сидоровские, а особливе его, Гаврила, сны Омелко и Федор Жекгуновичи, підкріпляючи отца своего свидетелство, на юрамент безпечне забиралися.

А так кгда по декреталном виroku тамже на спорных сіножатах, близко границі над річкою Липками будучих, помененный отец Григорий, священник ховменский, з стим евангелием готовым притомне находвался, и рота на выконане присяги была зготовлена таковым стилем:

Мы н. н. н., жителі ховменские, присягали Гспду Бгу во Тройци Свтий Единому на том, иж то небожчик Гаврило Потапович Жакгуневич за живота //(арк. 12) и при смерти своей свидчил быти давную за пп. Казановского и Киселя з пном Грязным межи кгрунтами границу тими певными урочищами и річками (до которых пн. Грязный и поддание его воловичане жадного не міли вступу) именно от Максаков Десною на низ з Десны річкою Горлом до Сухого Хомутця. Хомутцем против воды до Берези, Березою вгору до Липок, Липками на низ до Вороны озера, Вороною на низ до ровцов и до Смоляжи, Смоляжою вгору под село Берестовец и далее самим берегом од Грязного кгрунту лежачую. Тую и мы границу непременно и не иначе присягою своею посвидчаем не ложное, леч истинною и правдивое было и як здавна жадного з Воловиці и з Степановки до Березы шляху через ліс максаковский и гати через Смоляж до ліса не бывало, але иншим належитым трактом на бруд через Смоляж понад Вороною річкою до Борзны и з Борзны езжовали. Так нам Всемогущий Бже и невынная Хрса Збавителя ншого страст помози, а если не справедливое и не по истині прилагаем, то скажи нас, Бже, в сем и в будучом віці. Аминь.

Теды превелебный игумен намісник катедральный черніговский, не желаючи и не хотячи тоей слухати присяги, по которой не тилко безправне завладілих сіножатей и озера Вороны пречестным отцем максаковским уступити, але и шкоды через указ отца старости ушенского в лісе максаковском на построение гати квалтовным порубом учиненная ему отцу старости належало б было пополнити (?) и шлях ново через ліс проложеный, а особливе гать зруйновати. Просил мене, высланного, о тое, абы тую их заводную справу безприсяжным между ими успокоил поміркованем, в чом любо мні свого подлуг права сказаного не належало отмінати декрету. Видячи однак и превелебного отца игумена максаковского до компромисорской згоды соизволяючогося, //(арк. 12 зв.) давалем их млтем розные до поміркованя стегаючиеся сродки, о чом много з собою переговорюючи, таковым полюбовным тот свій завод закончили и вічне уморили поміркованем.

Превелебный отец Антоний Стаховский, намісник катедральный черніговский, узнавши без присяги на тих річках и урочищах, на яких міли люде присягнути, не премінно быти границу помененных сіножатей межи Вороною и Липками будучих всіх и половину озера Вороны до заживаня отцом максаковским вічне уступил, з тим декляруючися, же ясне в Бгу преосщенный его млсть отец архиепскп черніговский за донесенем сего компромиссорного поступку одмінати и превращати не будет. А превелебный отец Каллист Меновский, игумен максаковский, з братиею согласно тую фундуючи згodu, а схиляючися до желания отца намісника черніговского, недавно проложенную через Смоляж и через свой ліс мнстирский ку потреби катедральной дорогу и новопостроенную на кгрунтах максаковских гать, о которой был завод, вовся невозбранно міти катедрі попустил з таковым докладом, абы до переездных людей, а барзій од катедральных подданных под час поправованя мененой гати, жадное и наименшее максаковским и их подданных кгрунтам порубок в лісах хворосту или лозы никогда тепер и в потомные часи не діялося ушкоджене, але абы в поправованю тоей гати отец староста ушенский ннішний и по нем будучие з своих лісов катедральных пригодным хворостом доволствовались и ни в чом одна сторона другой над сию угоду жадного не чинила утиску и развращения. На чом обидві стороны полюбовную составивши угоду и оную не премінно под иерейским декляруючися посполитим рукоданным при моей бытности межи собою ствердили примирем. Я теды //(арк. 13), высланный, видячи таковое добровольное и згодливое од обоих сторон зезволения, вічне ставшоеся помірковане за докладом о том самому ясневелможному его млсти пну гетману и кавалеру по виразной рейментарской его панской велможности волі и росказаню сим моим комисарским ствержаючи оное муніментом, докладаю и варую тое, абы сая полюбовным поміркованем учиненная згода з обоих сторон, в справі бывших, без жадного нарушеня в вічной трвалости не премінно была содержана и захована. На чом зарукою тысячи талярей до скарбу войскового на проступную сторону стягаючюся закріпивши, и письмо сее з подписом моей власной руки и притисненем печати в обитель максаковскую, яко требующой стороні, видано есть.

В Батурині року и дня вышей положенного.

Семен Савыгч, писар судов войсковых енералный»

(Дописано іншою рукою – Ю.М.):

«Року тысяча сімсот чотиридесят пятого мсця марта тридцятого дня //(арк. 13 зв.)

Ея императорского всепресвітлійшаго величества ніжинский маистрат, высоце в Бгу преподобнійший его млсть отец Игнатий Бугановский, игумен монастыра максаковского, при своем просителном писмі чрез отца диякона Иоасафа Самборовича сию инквизицию прислал для уписання в книги міские ніжинские, по которм писанням его преподобия прошению сия инквизиция до книг маистрата ніжинского как есть принята и вся от слова до слова точно уписана, так в том для відома на оный же инквизиції в ніжинском маистраті учинена поміта и печатию маистратового при подписі рук наших стверждена часу вышпиписанного.

Ея императорского всепресвітлійшаго величества города Ніжина войт Петро Стериевич Тернавиот

бурмистр Иван Радионов

бурмистр Андрей Костенко

бурмистр Яков Мироновский
райца Федор Гафаревич
райца Иван Менский».
(ЦДІАУК. – Ф. 143. – Оп. 1. – № 31. – Оригінал завірений підписом і печаткою. Притиска також затверджена підписами і печаткою)

№ 19

1704, липня 27 (16). – Мена. – Купча козака Левка Мищенко, жителя Мени.

«+»

Року 1704 мсця июля 16 д.

Я, Левко Минченко, козак и жител менский, відомо чиню сим листом купчим моим, иж лісок з сіножатю власний мой, нікому ні в чом не пенний и не заведенний, поміжний з нивою с паном Иваном

Леонтиевичом Курским, стоячий от Максаков по самую черенецкую границу максаковскую, продадем и у вічистую посессию пустилем ему ж пану Ивану Леонтиевичу Курскому ценою за десят золотих; которую мою продажу сим листом подтвердивши, докладаю, иж тим ліском от мене приданим и сіножатю волне будет пану Ивану Курскому, жоні и потомком его вічисто владіючи, пожитковати, а я сам, жона и потомки мої, так близкие и теж далекие покровние мої, яко и сторонним людем, аби в той лісок проданий не интересовалис под винами правними варую, задля чого просилем вряду міського менского до сего листу о подпис рук и о притиснене звиклих врядових печатей.

Павел Слитченко, сотник наказний менский, Санцим (?) Коваленко, городничий, при печатах (?) руки подписание».

(ЦДІАУК. – Ф. 143. – Оп. 1. – № 18. – Оригінал. – Наприкінці документу поставлено дві печатки. Запис на звороті пізнішого часу «Продажа и купля менских жителей»)

№ 20

1709, лотога 1 (січня 20). – Ніжин. – Універсал І. Скоропадського.

«Пресвітлійшого и державнійшого великого гсдра его царского влчства Войска Запорожского гетман Иван Скоропадский.

Всеї старшини и черні Войска его црского прсвтлого влчства Запорожского, а особливе пну полковнику ніжинскому з старшиною полковою, сотником борзненскому и шаповаловскому зо всім тых сотен товариством и посполством и кому бы колвек о том відати належало, сим ншим універсалным ознаймуем писанем, иж превелебний в Бгу гспдн отц Іосиф Білицкий, игумен монастира максаковского, прекладал нам чрез супліку свою, что в маетностех, здавна от антецессоров нших до того монастира наданных, же тие жители, подданные мнастирские, разверіпивши и побунтовавшись, удаляются от своей тяглої повинности и не хотят належитого отдавати послушенства. Тудеж доносит нам поменнный гспдн отец игумен, же пп. сотники, в которих сотнях найдуются села мнстрские, втручаются неналежне до подданных мнастирских, притягаючи их до своего присуду и права. Мы теды, гетман, яко всі маетности по прежних універсалах антецессоров наших надання, при обители стой максаковской ненарушне заховуем и в зуполное владіние превелебному отцу игуменови сим універсалом нашим стверждаем так, абы пп. сотники и нікто инший в тых мнстрских маетностех до посполитых людей не интересовался ни в чом и жадной найменшой не важилс мнастирским селам чинити перешкоди, пилно варуем, а тяглие в тых мнстрских селах живучие люде, абы без жадной противности належитое во всем подданическое до мнстра максаковского отдавали послушенство, міти хочем и под суровим каранем приказуем.

Дан в Ніжині януария 20 року 1709.

Звышменованный гетман, рукою власною».

(НБУ. – ІР. – Ф. VIII. – № 255 М./ 154. – Арк. 35. – Копія XVIII ст. – Наприкінці документа намальоване коло, в середині якого написано «місто печати рейментарской»)

№ 21

1709, вересня 17 (6). – Глухів. – Універсал І. Скоропадського.

«Пресвітлішого и державнішого великого гсдра его црского стлішого влчства Войск Запорожских обоих сторон Дніпра гетман Иоанн Скоропадский.

Всей старшині и черні Войска его црского пресвітлого величества Запорожского ознаймую кожному комуколвек о том відати належит, тепер и в потомние часи сим універсалом ншим ознаймуем, иж просил нас превелебний в Бгу отц Иосиф Білицкий, игумен монастира Всемилоствого Спаса максаковского, о привернение сіножати их монастирской, под селом Макошином будучой, якую славной памяти небожик антецесор наш и гетман Иоанн Самуйлович для певной потребности на время одобрал был, которая аж до сего часу, то в владінии пнов Дорошенков находилася, то на двор гетманский кошовано.

Мы тедеи, гетман, от давна знаючи, что тая сіножат власная есть монастирская, яко сим універсалом ншим в потомние часи до спокойного владіния оную помянутому монастиреви максаковскому приворочаем и ствержаем так, абы никто з войсковых и посполитых всякого чину людей не сміл и не важился в владінию той сіножати, монастиреви максаковскому чинити шкоди, перешкоди и трудности, пилно варуем и приказуем.

Дан в Глухові сентеврия 6 року 1709.

Иван Скоропадский, гетман, рукою власною».

(ЦДІАУК. – Ф. 143. – Оп.1. – № 43. – Оригінал. – Наприкінці документа поставлена печатка. Копія XVIII ст. знаходиться в НБУ. – IP. – № 255/154. – Арк. 57).

№ 22

1709, вересня 17 (6). – Глухів. – Універсал І. Скоропадського.

«Превелебний в Бгу мсци отче игумене монастира максаковского, мой ласкавій гспдне отче и приятелю гспдне!

За повіншоване зичливих Бгом дарованной побіды над общим неприятелем ншим дякуем вшой превелебности. По прошенію вшой же превелебности перед сим и тепер до нас занесеному стороны сіножати приворочаем оную на потомние часи в владінии до обители максаковской, которую и універсалом потвердивши посилаем оний до рук вшой превелебности. Сіно зась на той же сіножати будучое на потребу ншу укошенное, любо радибысмо вшой превелебности позволили забрати. Однак будучий и мі сами тепер на оное оскуденые не можем того учинити, поневаж на всіх антецесора ншого и наших сіножатех згола трава не родила, и для того мусим тое сіно на потребу ншу тепер обернено быти. Еднак розглядівшися и порозумівшися з товаром, чи не можна будет з оного що до обители вшой превелебности уділити. Тое вшой превелебности предложивши его стим млитвам себе вручаем.

Стой превелебности зичливий приятел Иоан Скоропадский, гетман Войска его црского величества.

З Глухова сентевр. 7 року 1709»

(ЦДІАУК. – Ф. 143. – Оп.1. – № 44. – Оригінал. – Наприкінці документа поставлена печатка. Адреса: «Превелебному в Бгу его милости отцу Иосифу Білицкому, игуменови монастира Всемилоствого Спса максаковскому, моему ласкавому гдину отцу и приятелю»).

№ 23

1710, липня 29(11). – Табір під Макошином. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Пресвітлішого и державнішого великого гдра ншого его црского священнішого величества Войска Запорожского обоих сторон Днепра гетман Иоанн Скоропадский.

Всім, комуколвек о том відати належало, сим нашим універсалним ознаймуем писаним, иж превелебний в Бгу отц Иосиф Білицкий, игумен максаковский, представил нам, гетманові, подтвержателний на легкацию чили о надавние от покойного Лаврентия Касперовича, презвитора Сто – Похвалского девицкого и капеляна на тот час будучого войскового, прозиваемого озера Лазницкого з островом, з лугом,

сінними покосами и всякими приналежними до его угодиями до монастира их максакковского и о угоді межи кафедрою чернігівскою и мнстра максакковского законникамы о спорній кгрунта межи селами Сидоровкою и Степановкою лежачие, точачогося заводу през пана Семена Савича, на тот час писара судов войскових енералних висланого на розиск успокоенной антиеессора ншего бывшаго гетмана універсал и просил нас, абысмо крипостою ншего універсалу ствердили оные кгрунта. Ми теди, гетман, видячи слушное его гспдна отца Иосифа Біліцкого, игумена максакковского, прошение, казалисмо з канцелярії войскової сей наш видати універсал, которого повагою яко виданный на легкованние от покойного Лаврентия Касперовича кгрунта и на угоду межи кафедрою чернігівскою и мнстра максакковского законникамы о поміркованных кгрунтах, межи Сидоровкою и Степановкою лежачих, антеессора ншего універсал ствержаем, так позволяем ему, отцу игуменови з братиею тими всіми помененными угодиями, яко власними добрами тоей обители максакковской добрами владіти и пожитковати відаючи теди о сей волі ншой абы ніхто будто з свіцкой и дховной власти не міл и не важился предреченному отцу игуменови з братиею в владінію и заживаню вишпомянутих добр чинити найменшой кривди и перешкоды пилно варуем и рейментарско приказуем.

Дан в обозі под Макошином июля 19 1710 году».

(ЦДІАУК. – Ф. 143. – Оп. 1. – № 46. – Оригінал, завірений особистим підписом і печаткою. На звороті міститься запис того ж часу: «О озері капеляновском о ограниченою з кафедрою чернігівскою Скоропадского універсал». Копія XVIII ст. знаходиться в НБУ. – IP. – № 255/154. – Арк. 57 зв.).

№ 24

1713, липня 10 (червня 29). – Табір під Києвом. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Его царского пресвітлого величества Войска Запорожского гетман Иоанн Скоропадский.

Пном сотником борзненскому и шаповаловскому, атамані тамошнему и всем старшому и меньшому тех сотен товариств и кожному, комуколвек о том відати належит, сим нашим ознаймуем універсалом, иж превелебний в Бізі его милост отц Иосиф Біліцкий, игумен монастира максакковского, прекладал нам жалосте, что многие козаки в маестностях монастирских в сотнях Борзненской и Шаповаловской будучих подданих их в подсудки поприймавши, заступаючи оних од належитой в выдачи на компанійцев повинности місячного и одбуваню подвод и всяких наездов повинности, чрез що поддание монастирские сами тую двигают во всем тяжест, мусіли до крайнего прийти знищення и разорения. Того ради просил у нас респекту и подданим своїм фолгги. Мы прето, гетман, прошение его превелебности принявши за слушное, яко выдаем сей наш універсал и так повагою оног варуем и пилно приказуем, абы всяк з товариства поменутих сотен, хто подданих монастирских в подсудки поприймал, уступили, вперед не важилися приймаати, а од выдачи на компаніцев місячного и од споможения на почту коней и од всякой необходимой повинности своїх подсудков не заступали.

Дан в обозі од Киева юня 29 року 1713.

Звишменованный гетман рукою власною».

(ЦДІАУК. – Ф. 143. – Оп. 1. – № 49. – Оригінал, завірений особистим підписом І. Скоропадського і печаткою. Копія XVIII ст. знаходиться в НБУ. – IP. – № 255/154. – Арк. 58).

№ 25

1716, грудня 19 (9) – 1720, січня 16 (5). – Розписки кисилівського священника Леонтія Федоровича.

«Року 1716 місяця декаврия 9.

Я, нижей на подписі именованный, чиню відомо сею моею карткою в потомние часи, иж взялем позиченим способом з обители святой Семилюстивого Спаса

Максаковския у превелебного в Бгу отца игумена Иосифа Білецького готовой суми грошей золотих сто. Против которой то суми до отданя оной записую грунта свої власние, мні от тестя моего, отца Дионисия, за дочкою его в посазі записанние в трох змінах, в початку нива, под Даниловку лежачая, у Олещенькова стана (?), оний на осм, другая у Осняка днів на три з упругом, третия на два упруги знову ж у середній руці у Царского шляху нива дни на осм и у третуй руці под Александровку нив дві, дни по три, третая днів на два, четвертая на ден з упругом. Которими грунтами як ся више намінило позволяю их мосціом отцем з обители святой обрїтающимся, яко своїм власним добрим (?) владіти и користовати, а теж до оногo грунѣту до отданя оной суми не повинен жадною мірою иньтересоватися и жадного упоминку чинити, ані тест мой, отец Дионисий. Для ради лучшого увірення даю сей мой запис з подписом имени моего. Року и дня вишеписанного.

Леонъгій Феодорович, поп киселювский.

Дописано збоку: «До того ж грунту приписую и огород з садом Якубовским».

«На сем же обліці я, именованный, докладаю, что прежде сего взял я у отца економа Иони, сей же святія обители, також де готових грошей золотих сорок и таляр битий. Против которой суми заставляю грунѣт прозиваемый Ярмолинский, у тестя моего от мене оплачений, таляров за десят бытих. Для лучшого увірення и повторним (?) разом руку мою подписую.

Леонъгій, поп киселювский.

Року 1719 иануария 28 на тие грунта я, више именованный, взяли у его мосці отца игумена до той суми, як ся више виразило и еще коп десят. А не могл бым я тоей суми вистатчити обители святой отдати, грунѣта при обители святой вічними часи повинни зоставати.

Леонъгій, поп киселювский».

(ЦДІАУК. – Ф. 143. – Оп. 1. – № 52. – Оригінал).

* * *

«Року 1720 януария 5.

Я, нижей на підписі именованный, чиню відомо сею моею картою, на потомние часи, иж взяли у превелебного отца игумена максаковского суми коп десят. Против которой то суми заведілем ниву з засівом житним днів на два, мні также отвденную за преставшие дві дши Леска Яременька и жони его Евдокиї от дітей их Ивана и Петра. Теди за их же відомом и позволением, тое так ся могло учинити.

Для лучшого увірення руку свою подписую

Леонъгій Феодорович, поп кисюлювский.

А нивку тую заводит от іх руки и по их прошению до онии обидва на тот час при великой слабости здоровья зоставалы.

Иван панамар и Феодор дворник монастырский».

(ЦДІАУК. – Ф. 143. – Оп. 1. – № 62. – Оригінал. – Запис: «В Леонтия попа киселювского, нивка купленая»)

№ 26

1717, липня 31 (21). – Самбір. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Его царского пресвітлого влчства Войска Запорожского гетман Иоанн Скоропадский.

Пну полковникови ніжинскому з старшиною его полковою, тут же п. сотникови борзненскому и урядом и кому о том відати належит, сим ншим ознаймуем універсалом, иж жалостливе доносил нам превелебный в Бгу отец Иосиф Білицкий, игумен монастыра максаковского, з братиею, что в маестностях их, до обители стой належачих, от многих тамошних посполитих жителей, подданных монастырских, обывателей сотні Борзненской, ліси и иние кгрунта потаемним способом, мимо відомо их, законников, яко державцов, поскоповали, через що тие маестности до крайнего пришли и приходят знищєня и разорєния, в чом его превелебность про-

сил себі ншое рейментарское оборони. Мы теди, гетман, відаючи здавна ухвалений зде в Малой Росії порадок, же не волно нікому в державских маестностях, в посполитих людей жадних кгрунтов скуповавати, пилно через сей універсал упоминаем и грозно приказуем, абы так духовние особи, яко козаки и посполитие, поменутой сотні Борзненской обиватели, жадною мірою не важилися у подданих монастира максаковского ані явним, ані потаємним способом кгрунтов куповати. А если бы хто над сей нш указ сміл тое чинити, таковий за донесенем не поблажне каран будет, декляруем, а понеже донесл нам тут же превелебний отц игумен, что козаки красноставские и адамовские в ставу тамошном, где они, законники, млины свої міют, яко власном (?) их здавна купленном, не чинячи никогда найменшой в гаченю греблі помощи насилно и самовластне забивают свої їзы, немалую діют перешкоду в молотю и в ловленю риби, они зас, законники, своїми толко подданими тую греблю гатят и направуют. Теди упоминаем пилно, абы ніхто з козаков красноставских и адамовских отнюд не дерзал вперед їзов там забиват и тим чинити млинам монастирским убитку, якая воля нша, абы ненарушне была (...)* по десяте приказуем.

Дан в Самбурі юля 21 1717 року.

Звишменованный гетман рукою власною».

(ЦДІАУК. – Ф. 143. – Опр. 1. – № 54. – Оригінал, завірений особистим підписом І. Скоропадського і печаткою. Запис на звороті двома почерками: «Скоропадского не волно нікому куповат ґрунту монастирского и в ставу красноставском їзов забивати и риби ловити». Копія XVIII ст. знаходиться в НБУ. – ІР. – № 255/154. – Арк. 59).

№ 27

1718, травня 13 (2). – Максаківський монастир. – Купча Марії Курчихи, жительки Мени.

«Року 1718 мсця мая во 2 днь

Я, Мария Курчиха, жителька менская, оудовствующая, з сином моім Гавриілом Курченком, чиню відомо сим моім доброволним записом тепер и на потом и во вічніе часи кому би колвек о том відати належало, иж продалам на обытел свтую Всемилоствитого Спса максаковскую превелебному в Бгу его млсти гспдну отцу иеромонаху Иосифу Біліцкому, игумену тоеиж обытели теперешнему и по нем прочіім превелебним отцем игуменом в той же свтой обстели міючим бити и всей о Хрсті братії тоеиж свтой обытели ниву з ліском Тишковщину за сорок золотих во вічніе часи, а полкута за дши наши також во вічніе часи на тую ж свтяую обител даровалам, якую суму всю сполна сорок золотих сн мой отобравши руками своїми, до которой Тишковщину ліска и ниви от мене проданих, ані я сама, ані потомки мої, так теж крвение мужа моего и мої, жадного приступу и належитости не повинни міти, такожде и до кута, которие во вічніе часи за дши наши легование и волно ест и будет превелебному в Бгу его млсти отцу игуменови теперешнему и по нем прочіім отцем игуменом наступуючим и всей о Хрсті братії тоей ж свтой обытели максаковской тим от мене проданим кгрунтом, частю проданим, а кутом наданим и легованим до свтой обители, яко своїм власним добрим (?) владіти, дати, продати, замінити и на який хотя (?) пожиток свтой обытели употребляти и на тое все для лучшего віроятія сие мое и его млсти пна полковника нашего черніговского теперешнего Павла Полуботкка потвердителное писание его млсти отцу игумену даю, хотячи его таковою поваги и моци міти як бы на самой уряду таковом черніговском міло (?) зознано быти под. зарукою на его млсти ясновелможного пна гетмана талярей сто бытих, а на пна полковника нашего черніговского також талярей сто.

Діялос в мнастиру Всемилоствитого Спса максаковском року місця и дня вишпи-санного.

Място Марії, матки моей, яко не уміючої писати, я, Гавриіл Курусский, крст свтій подписую и сам свою руку подписую».

(НБУ. – ІР. – Ф. VIII. – № 255 М./ 154. – Арк. 113 – 113 зв. – Копія XVIII ст.).

№ 28

1720, лютого 17 (6). – Глухів. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Его императорского величества Войск Запорожских гетман Иоанн Скоропадский.

Пну полковникові ніжинському, старшині его полковой, особливе п. сотнику шаповаловському, тут же дозорци, покуховним збором завідуючому, сим ншим ознаймуем універсалом, иж я по прежде сего видал был листовний указ, увольняющий село Высокое обители максаковской от (?) выдачи покуховной належитости. Так поневаж просил нас отц игумен тамошний з братиею, жебы тот нш лист чрез універсал нш для далшой кріпости подтвержен. Того ради определилисмо чрез сей нш універсал таковое позволяем, жебы там (?) на обитель для вспоможеня тую покуховную свободно одбирати повинност, якої уже не міют до зборов, покуховним збором завідующие, з того села мнстирского домогаться, міти хочем и приказуем. А же помянутий отц игумен предложил свое нам прошение и о показанщині, жебы тогож села з трох члвков подданих мнстирских, робячих горілку, позволилисмо на обитель взимати. Теды если так ест, те тие люди сут поддание мнстирские и толко три члвка робят горілку, позволячем з оних належную показанную повинност на мнстирские потребности стягати, в чом абы ніхто законником тамошним не чинил препятія и повторе рейментарско упоминаем.

Дан в Глухові февраля 6 року 1720».

(ЦДІАУК. – Ф. 143. – Оп. 1. – № 61. – Оригінал, завірений печаткою. На звороті міститься запис того ж часу: «О збору покуховного и показанщині, на село Высокое». Копія XVIII ст. знаходиться в НБУ. – ІР. – № 255/154. – Арк. 58 зв.)

№ 29

1720, червня 12 (1). – Купча козака Семена Стриевського .

«Року тысяча сімсот двадцятого мсця и юня во 1 день.

Я, нижей на підписі именованій, чиню відомо сим моім записом добровольним и ни в чом не заведенним и не припушоним записом кому бы о том відати належало тепер и в потомние часи, иж продаем власний мой кгрунт под селом Берестовец знайдуючийся, то есть окуп и на острові гай, як сам собою есть, дві ниви, една сего літа под житом зостае на сім ден, а другая – в толоці ореться на усім дний, за суму певную и до рук моїх одобранную готових гроший золотих триста тридцят и три до мнастира Всемлостивого Спса максаковского висоце в Бгу превелебному его млсти гспдну иеромонаху отцу Иосифу Біліцкому, игуменови тоей же обители, и всей о Хрсті братіи тамошней тепер жиючим и по них будучим во вічніе часи, до которого кгрунту, от мене проданного, ані я сам, ані сини мої, ани кривні мої, так близкій, яко и далекий, жодного приступу и належитости не повинни будут іміти тепер и в потомние часи и на тое сие мое ему ж висоце в Бгу превелеб[ному] отцу игуменови от себе писание даю, и подписом руки моеї власной стверджаю и з подписом людей зацних и віри годних на той час прошенных. Для лучшого оувірення я, Семен Стриевский, писаним сим подписуюся рукою своею, що ест и подписана крст Хрстов +

Василий Иванович Барщевский, священник берестовецкий, рукою.

Оустне были прошоніи люде от Семена Стриевского, напрод Тимофій Невжинский, атаман берестовецкий, так теж и Павел Гармаш, атаман курінний, Иван Гукич, войт берестовецкий, Федор Шулга, житель берестовецкий, Хведор Ващенко, жител того ж села яко не уміющие писания свтаго крст свтій нехай пишут +».

(НБУ. – ІР. – Ф. VIII. – № 255 М./ 154. – Арк. 114 – 114 зв. – Копія XVIII ст. Оригінал зберігається у ЦДІАУК Ф. 143. – Оп. 1. – № 59).

№ 30

1720, вересня 1 (серпня 21). – Максаківський монастир (?). – Заповіт красноставського козака Кирила Кривошеї щодо красноставського двору.

«Року тысяча сімсотного двадцять місця августа дня двадцять первого.

Я, Кирило Кривошея, красноставский козак сотні Борзенской, при старости літ моїх будучи (...) * Бг таковой хотівшу преносит (?) своїм щедротам) не (...) * по-

сещенний, а всегда помня (?) на конец живота моего и страшним (...)»* этих лих еще за живота своего прежде літ еже бы дати

(ЦДІАУК. – Ф. 143. – Оп. 1. – № 60. – Оригінал.)

№ 31

1722, серпня 9 (липня 29). – Ядути. – Купча Романа та Івана Андрушенків.

«Року 1722 июля во двадесят девятый день.

Извѣстно творим сим нашим пысаным всякому, о сем відаты хотящому, тепер и завжды и в потомные часы, иж по изволению в Бгу превелебног[о] его млсти отца игумена Иосифа Білицкого максаковского со всею о Хрсті братиею, а особливе и по желанию ншем стала слушная згода и заміна власног[о] ншог[о] млина, стоячог[о] о одном колі на греблі красноставской монастырской, на млин, стоячий на греблі ядутинской, также монастырской и о одном колі, до которого то млина красноставского мы, нижей подписанній, и огород из гаем власний, не пенный и ні в чом не заведенний, тамже под Красним Ставом найдуючийся, на тую обител придали и на вічніе часы во владіне заступили. Тог[о] ради слушног[о] достовірия сим ншим добротным писаним его млсти превелебному в Бгу отцу игумену со всею о Хрсті братиею с подписом нашой руки власной даемо сие писание, даби ціле по изволению его превелебности бывший наш млин, стоячий на греблі красноставской, вічне нас в тую обител и с приданным огородом, тамже обрѣтающогося. И нам, нижей подписанним, на ядутинской греблі в млині также вічную област міти, и не смѣли би не тилко мы, нижей подписанній, в тот красноставский млин и в огород упоминатися, але и з близких и з далеких крвних инших нікто бы не важьлся упоминатися, тилко вічными часы на обител их стую и не міли бы з обоіх сторон помежду собою жадног[о] за тое препятія и веліли записати при людях зацних и віри годних во первых при честному гспдну отцу Григорью Чайковскому, презвытеру ядутинскому, и при Хведору Набоку, на тот час бывшим ктитором цркви Бжой ядутинской, и [м]ногих людях, на тот час пригодившихся.

Писан в Ядутах року, мсця и дня вишеписанног[о].

А як була нам на греблі красноставской третя част, так и в сем ядутинском третая, а на обител свтую частей дві.

Подписуемся брати единоутробние Роман, Иван, жителі ядутинские».

(ЦДІАУК. – Ф. 143. – Оп. 1. – № 63. – Оригінал. Запис на звороті: «Замінное письмо Романа и Ивана Андрушенков»).

№ 32

1725, листопада 25(14). – Купча Романа Стриєвського.

«Року тысяча сімсот двадцят пятого мсця ноеврия четвертого дня.

Я, нижей именованний, з супругою моею чиним відомо сим ншим добровольним писанием кому бы о том відати належало, тепер и в потомные часы, иж міючи на хуторец наш в Красном ставі купленний, нікому не пенний, ані заведенний, лежачий об межі двorca монастырского максаковского з одной стороны, а з другой об меж двора Петра Пилипенка, козака красноставского, з доброй воли ншой на бгмолця за дши нши отдалисмо поменений хуторец нш з дворцем, хатою, садом и огородом, як в своем положеню знайдуется зо всім, до свтой обители Всемлстивого Спса максаковской висоце в Бгу превелебному его млсти отцу Иосифу Білицкому, церкви и всей о Хрті братіі, тоей ж свтой обители максаковской и по нем протчіім превелебный в Бгу их млстем отцем игуменом максаковским за отпушение гріхов своїх на вічніе часы в спокойное владіне хуторца того, до которого ані я сам, ани жена моя, ані потомки наши не повинни будут жадного приступу и належитости иміти вічными часы, а превелебному в Бгу его млсти отцу игуменови максаковскому тепершнему и на потом міючому бити и всей о Хрсті братіі волно есть и будет тим хуторцем, от нас данним, як хотячи диспонувати, дати, продати, заменяти и ку пожиткові свтой обители наилучшему его употребляти, моццю сего ншого писания, а что напротив того ж хуторца ншого, в Красном ставу лежащего, особливий огородец з частью садка и гайком, куплении же иміем, теди тот огородец з садком и гайком при

себі и потомках нших застауем для потреби ншой и на тое даем сие нше висоце в Бгу превелебному его млсти отцу игуменови максаковскому и всей о Хрсті братії его писание з подписом рук нших, хотя его таковой моци иміти, жеби на уряді міском борзенском міло од нас сознано бити.

Діялос в Борзні року и дня вишей положенних. Я, Роман Стриевский, не уміючи писати, покладаю крст свтій.».

(НБУ. – ІР. – Ф. VIII. – № 255 М./154. – Арк. 117 зв. – 118. – Копія XVIII ст.)

№ 33

1726, березня 30(20). – Борзна. – Купча на продаж землі Павлом Бойко, жителем села Ядути.

«Року тисяча сімсотного двадцять шостого мсця марта двадцятого дня.

На уряді міском борзенском пред нами, нижей подписавшимися, ставши в ратушу борзенском Павел Бойко, жител ядутинский, явне, ясне и доброволне сознавал в тие слова, иж міючи грунт свой там же, в селі Ядутах найдуючийся, помеж з одной стороны от двора Василя Ледаяченка, а з другой стороны от плеца вдови Роговой, жителей ядутинских, ради нужной своей грошей потреби продал оний в Бгу превелебному его млсти отцу Иосифу Білицкому, игуменові монастира Всемлостиваго Спса максаковского, за сумму певную и готовие гроши, а именно за десят талярей, якие вцалі до рук своїх одобравши, вічисто уже того (??) собою проданного грунту зрекаючис такими своїми варовал словами, что волно (мовит) буде его превелебности з всею братиею як хотя тим грунтом диспонувати и ку найліпшому монастирскому пожиткові оборочати или хотя продати или в заміну дати, а себе юж помененний Павел Бойко вічисто от оного грунту своего отдаляючи сим доброволним записом ствержал и упевнял, что так он сам, продавца, яко и потомки его и жадние кривніи его ж, близкие и далекие, и нікто весма не повинни будут жадним способом вічними часи в вышозначенний грунт интересоватися и ниякой трудности и перепони в держаню и заживаню онаго монастирскому чинити не важилса под оутраченем сугубой предреченой сумми и под обовязком накладов правних, хтоб міти важилса близкостю того проданного грунта доходити.

Теди мы, уряд міский борзенский, вислухавши такового доброволного сознаты, а так продажи, яко и куплі, велілисмо для лучшого в том достовірия тое записавши и сей запис притисненем звиклой ратуша борзенского печати и з подписом рук наших уряднических, стороні потребующей, то есть его превелебности отцу игуменові максаковскому, до рук для оппонованя видати.

Писано в ратуши борзенской року мсця и дня вижей спецификованных.

Андрей Білич, атаман городовий борзенский.

Гордій Пахомов, войт.

Лаврін Зіновиев, бурмистр.

А вмісто их вишписанних атамана, войта и бурмистра, по их же прошенію руку приложил Михайло Иванов син Греков, козак сотни Борзенской».

(НБУ. – ІР. – Ф. VIII, № 255 М/154. – Арк. 121 – 121 зв. – Копія XVIII ст. Наприкінці документа намальоване коло, в середині якого написано «Місто печати»).

№ 34

1727, грудня 11(листопада 30). – Глухів. – Універсал Д. Апостола.

«Его императорского влчства Войска Запорожского обоих сторон Дніпра гетман Даниїл Апостол.

Пну полковнику ніжинскому з старшиною полковою, п сотнику батуринскому и кому о том відати надлежатимет, сим нашим обявляем універсалом, иж супліковал до нас превелебний отц Иосиф Білицкий, игумен монастира максаковского, з братиею, просячи на вспарте своїй обители на греблі батуринской в млині, у Чечелихи купленном, о трох колах будучом, войсковой часты, которую оны з того млина и прежде брали по определіению антecessора нашего бывшего гетмана пна

Скоропадского. Теди и мы того антецессора нашего определения нее преміняючи, яко приняли прошение его, отца игумена максаковского з братиею, за слушное, так на вспоможене максаковского мнстра, в помянутом монастырском млині о трох колах на греблі батуринской, их же купленном, част войсковую до далшой волі нашої и ласки войсковою определяем, позволяючи им до онога мнстра з тоей войсковою части розміровие користи отбрати, на что велілисмо и сей наш видати універсал, чрез которий приказуем, абы пн полковник ніжинский, також сотник батуринский, и ниhto инший в отбиранию в вишнаміненном их монастырском млині войсковою части жадного препятствия чинити не важился, міти хочем и приказуем.

З Глухова ноевр. 30 1727 году.

Звышменованный гетман, рукою власною».

(НБУ. – IP. – Ф. VIII. – № 255 М./ 154. – Арк. 35 зв. – Копія XVIII ст. – Наприкінці документа намальоване коло, в середині якого написано «місто печати рейментарской».

№ 35

1729, серпня 11 (липня 30). – Глухів. – Універсал Д. Апостола.

«Его императорского влчства Войска Запорожского обоих сторон Дніпра гетман Даниїл Апостол.

Всім обще и кожному кому о том відати будет належало, меновите пну полковнику ніжинскому з старшиною его полковою, також сотникам борзеньском у и шаповаловскому з урадом тамошним, сим нашим ознаймуем універсалом, иж жалосливе донесл нам превелебный в Бгу отц Иосиф Биліцкий, игумен мнстра максаковского, з братиею, что в маєтностях их до обители стой надлежащих в полку Ніжинском в сотні Борзенской и Шаповаловской власние лісы и кгрунта монастырские потай отважаются скуповати, а скуплеными владіти, от чого немалий обители стой діється убиток и разорение. О чом и до антецессора ншого покойного Скоропадского менений отц игумен супликовал, которому дан універсал о возбранении таковых скуповат грунтов. Мы прето прошению его отца игумена з братиею задосит чинячи и стосуючися до данного антецессора ншого універсалу, приказалисмо з войсковою енеральной канцелярії сей наш видати універсал, чрез которий упоминаем и грозно приказуем, абы так с козаков, яко и посполитих людей помянутой сотні Борзенской и Шаповаловской, ніhto жадною мірою у подданих мнстра максаковского ні явним, ні потаємним образом лісов и грунтов мнстрских не важился скуповати, а если бы хто над сей нш указ сий (?) тоє чинити, таковий в своих денгах, якие бы за купленный грунт дал, шкодовати и иміет и неслушне купленного грунту уступити мусит, зверх того за ослушание ншого указу и наказанием прикрим будет. А поневаж сие нам меженный отц игумен и донесл, что от козаков красноставских и адамовских и ставу тамошнему, где оны, законники, млини свои иміют, жадной в гаченю греблі помощи не чинячих, а в забытю ими изов немалую утерпивают перешкоду. Теди упоминаем пильно, абы ниhto з козаков вишреченних сего чинити не дерзал.

Дан в Глухові июля 30 д. 1729 году.

Звышменованный гетман, рукою власною».

(НБУ. – IP. – Ф. VIII. – № 255 М./ 154. – Арк. 36 – 36 зв. – Копія XVIII ст. – Наприкінці документу намальоване коло, в середині якого написано «місто печати рейментарской».

№ 36

1732, липня 24 (13). – Ховми (?). – Купча козака Стефана Придатка, жителя села Ховми.

«1732 году місця июля 13 дня.

Я, нижей именованный, Стефан Придаток, козак и жител ховменский сотні Борзенской, извістно твору сим моім рукоданным и добровольним писанием всім обще и кожному зьособна, кому о том належатимет відати, что продаем власний мой и ни в чом не пенний гай, превелебнійшому гспдну отцу игумену иеромонаху Гедеону Маркоцкому, игумену мнстра максаковского з братиею за коп шест ровно

во вічне владініе, до которого жаден з крвних моїх жадним способом втручатис не повинен. Що для лучшаго віроятія власною моею ж рукою, яко неграмотний, крст святий напишю.

Василь Иванов, дяк ховменский подписался.

Стефан Придаток. Остап Щур, войт ховменский, при том будучий, подписался Иван Никитенко, козак ховменский».

(НБУ. – IP. – Ф. VIII. – № 255 М./ 154. – Арк. 119. – 119 зв. – Копія XVIII ст.).

№ 37

1740, січня 20(9). – – Купча козака Борзенської сотні.

«Року тисяча сімсот чотыридесятого генваря в девятый день.

Я, нижей подписавшийся, чиню відомо, кому тепер и впредь відати о сем надлежатимет, иж діставшуюся мні чрез куплю в селі Ядутах у козака сотні моеї Федора Мелника, тамошнего жителя, млина третюю часть на реці Борзні по всеповажном прошению его превелебности отца игумена монастыра максаковского Иоасафа Квистніцкого со всею о Хрсті братиею уступилем продажею во вічне владініе максаковскому мнстру, именно за сумму денег сто двадцать рублей и оние денги всі сполна своїми руками принявши, впред до одного млина третей части нікакого упоминку чинити не имію и в том для лутшой впредь вірности и безпрестанного владінія сие письмо вышписанному его превелебности отцу игумену з братиею з підписом собственной моеї руки и при печати даю.

Року, мсця и дня вишей спецификованных».

(НБУ. – IP. – Ф. VIII. – № 255 М./ 154. – Арк. 122. – Копія XVIII ст. Наприкінці листа написано: «В подлинном таков підпис: «Пантелеймон Забіла, сотник борзенский», намальовано коло, в середині якого написано: «місто печати»).

№ 38

1755, червня 23 (12). – Купча козака Борзенської сотні Михайла Придибайла, жителя села Ховми.

«1755 года мсця июня 12 числа.

Я, нижей именованный козак и житель села Ховмов, даю сей купчий запис обители максаковской честному отцу иподиякону Паїсью в том, что в потребности своей про свою дворовую нужду в неіменії гдѣ препитатися в хлібу и в протчем яденіи, продал ліс свой отчизний и ныкому и ни в чом не заведенний самовластной без всякого принужденія манастиру максаковскому в битность честного отца Паїсія во вічне владініе мнстревы максаковскому, имеющийя поміж мнастирским лісом, а з другой стороні – Матвій Василевский, борзенский житель, за цену доброй русской монеты за двадцать рублей и вольность даю обители максаковской тим от мене проданным лісом вічне владіти илы по их воли кому хотя в заміну илы в продажу попуститъ, а я, також крвные мої, близкие и далекие, во оний, от мене проданный ліс, въпред неповинны втручатися и ни жаднійшой во оном лісі претенціі ділат, буди же за то я (?), жена моя или брат мой с племянники какою б либо впред турбацию илы претенцью зділают могут, то должны будут за то непорлажному (?) в суді надлежащом тілесаанству (?) и денежному штрафованию, в том волнutoe (?) прошение сей от мене обители Свято – Преображенской максаковской мнстря сей купчий запис дан.

Мы, нижеподписавшихся началу ховменскому, а тамошнему войту и при том бывших свидітелех року и дня више писанных

Михайло Придибайло, житель козак села Ховмов напишю крст саморучно+

Жена Михайла Придибайла Агафия напишю крст саморучно+

Свидетели сего писания купчого

Атаман Стефан Непевный подпишюся крест саморучно+

Войт Яков Василчук, приложил крест саморучно +.

Козаки

Иван Холява, подпisał руку крестом саморучно +

Яков Иллюша (?) подписался крестом саморучно +
Мужыкы.
Кирыло Жуковский (...)*
Даныла Остаповця написал крест
Стефан Литовченко написал крест +
Игнат Гугленко (?) написую крест +
Иван Галепа написую крест +
Вмісто вишшеписанного началу и свидетелей неграмотних по их прошению Васил
Иванов, дяк села Ховмов подписался».
**(НБУ. – IP. – Ф. VIII. – № 255 М./ 154. – Арк. 122 зв. – Копія XVIII ст. На
початку листа написано: «Копія»).**

Олександр Тарасенко

ДО ІСТОРІЇ ДУХОВНОЇ ШКОЛИ У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ЄПАРХІЇ НА ПОЧАТКУ XIX ст.

Публікується архівний матеріал, що стосується процесу становлення духовної освіти в Чернігівській єпархії на початку XIX ст.

Ключові слова: Церква, Чернігівська єпархія, духовенство, реформа, духовна школа.

Дослідження історії вітчизняної освіти традиційно є актуальним науковим завданням, хоча духовній освіті, як частині загального процесу, не завжди таланило. У радянській історіографії цей напрямок опинився дещо на узбіччі. Нині інтерес до нього поновлено. Дослідження духовної освіти на теренах Чернігівщини має певні здобутки. Наприклад, Чернігівська духовна семінарія стала об'єктом вивчення Н. О. Ципляк [1], а церковно-парафіяльні школи кінця XVIII – першої половини XIX ст. – чернігівського педагога й дослідника О. П. Удода [2]. Архівний матеріал, який публікується нижче, розширює джерельну базу вивчення духовної освіти в Чернігівській єпархії на початку XIX ст. То був час реформи освіти в цілому, і реформування духовної школи відбувалося на тлі загального процесу. На думку церковного історика І. К. Смоліча, це спричинило ряд негативних наслідків. Справа в тому, що кожна окрема реформа духовної школи в XIX ст. не була спрямована на вдосконалення галузі, а відображала пануючі політичні настрої в царському уряді щодо освіти загалом [3; с. 418 – 419]. Відтак Церква і її керівний орган Святіший Синод ніколи не ініціювали реформ, а були тільки провідниками, виконавцями прожектів імператорів, міністрів народного просвіщення.

В даному випадку мова йде про реформу духовної школи, що безпосередньо була здійснена протягом 1808 – 1814 рр., але її підготовка почалася з імператорського указу від 26 січня 1904 р. «Об устройстве училищ» [4]. У «Предварительных правилах народного просвещения» визначалися 4 типи («рода») училищ: парафіяльне, повітове, губернське (гімназія), університет. Щодо нижчого рівня, то «всякий церковный приход или два прихода вместе, судя по числу прихожан и отдалению их жительства, должны иметь по крайней мере одно приходское училище» [4; с. 438]. Вчителями парафіяльних училищ у казенних селах мали стати священники, а в кріпосних – поміщики, які б навчали читати, писати, першим діям арифметики, початкам закону Божого та добродійності [4; с. 440]. Усі училища кожної губернії, включно з парафіяльними, підлягали управлінню шести навчальних округів, центром яких були університети. З шести вже діяли – Московський, Віленський та Дерптський. Незабаром мали відкрити Санкт-Петербурзький, Казанський та Харківський.

Чернігівська губернія підлягала Харківському університету. Акурат у зв'язку з діловодним листуванням між правлінням Харківського університету і тогочасним Чернігівським єпископом Михайлом (Десницьким) відклалися архівні документи, що використані в даній публікації [5]. Список населених пунктів з назвами церков і священнослужителів – потенційних учителів парафіяльних училищ – став основою для майбутніх кадрових призначень. У Харкові відомості розглядали, затверджували і повертали на місця [5; арк. 1, 4 – 7]. Як свідчать виправлені й надіслані з Харкова до Чернігова списки, університетське правління слідувало букві закону, бо не в кожній парафії містечка або села пропонувалося відкривати училище. Зрозуміло,

© Тарасенко Олександр Федорович – к. і. н., доцент, докторант Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

що не всякий священнослужитель затверджувався на посаді вчителя. За якими лишень критеріями відбиралися кандидати. У формулярі списку тільки дві графи з характеристичними ознаками – вік та освіта. Оскільки в список потрапили вочевидь не всі парафії (реально їх було більше), тож можна зробити припущення, що в Чернігівській духовній дикастерії навмисно «оминули увагою», «відсіяли» такі, де посідали священники без освіти або з освітою нижче риторичного класу. Порівняльний аналіз підготовлених у Чернігові і виправлених у Харкові списків доводить, що в університеті для призначення на посаду вчителя віддали перевагу священнослужителям середнього віку. Лише шестеро з них мали вік понад 40 років, один понад 50, усі інші – до сорока років. За другим критерієм – освітою – перевага надавалася випускникам богословського і філософського класів.

Однак така життєва й чутлива справа не мала шансів відбутися лише формальним підходом. Після оприлюднення списків про призначення учителів до архієрея посипалися численні скарги та прохання. Виявилось, що не всі батюшки раділи вчительській посаді й наводили різноманітні причини, аби їх звільнили від неї. Деякі священнослужителі не задовольняли своїх парафіян, котрі також не шкодували уяви, аби змалювати безліч моральних і професійних недоліків своїх духовних пастирів і новопризначених учителів.

Іншою, дещо кумедною, причиною численних скарг були суперечки священнослужителів: кому бути вчителем, а кому його помічником. Так у парафії с. Шептаки Новгород-Сіверського повіту 1-го священника-намісника – Іоанна Духневича – призначили вчителем, а другого священника – Максима Полторацького – його помічником. Але, згідно з відомістю перший мав «за плечима філософію», а другий – «богословію». Отак і скаржився Полторацький: «Стидно для меня по учению моему, которое я в семинарии продолжал через все классы и окончил богословию, быть помощником у священника Духневича, который не только (как он не справедливо показывает по формулярным ведомостям) не обучался философским предметам, ниже риторики, а получал только сие Шептаковское место за службу при бывшем епископе Новгород-Северском Илларионе» [5; арк. 16 – 16 зв.]. Аби Духневич не вихвалявся службовим старшинством, Полторацький принагідно зауважував, що кілька років виконує посаду депутата від духовенства і навідується у справах до різних товариств. Очевидно, він вважав для себе принизливим з'являтися серед шанованих людей у статусі помічника вчителя. Вище наведені інциденти на ниві впровадження реформи духовної освіти в Чернігівській єпархії на початку ХІХ ст. можуть слугувати додатковою ілюстрацією висловленого І. К. Смолічем зауваження щодо негативних проявів подібних реформ.

Фактично реалізація реформи духовної школи розпочалася в 1808 р. і загалом тривала до 1814 р., коли були затверджені штати парафіяльних училищ. Але вертикаль і система духовної освіти формувалися протягом кількох наступних років. Урядом було прийняте рішення підпорядкувати початкові й середні духовні навчальні заклади духовним академіям замість університетів. 1816 р. Св. Синод повідомив Чернігівського архієпископа Михайла (Десницького), що на зразок Московського духовно-навчального округу, відкритого 1814 р. (час заснування Московської духовної академії), планується невдовзі відкрити подібний Київський округ [6; арк. 2 – 5 зв.]. Але реформування Києво-Могилянської академії в Київську духовну академію затягнулося, як повідомлялося з Св. Синоду, через брак підготовлених викладацьких кадрів [6; арк. 8 – 9 зв.]. Допоки відбудеться реорганізація, усі духовно-навчальні заклади Київського округу (в тому числі Чернігівської єпархії) перебуватимуть у віданні Санкт-Петербурзької духовної академії. Лише 1820 р. з завершенням реорганізації Київської духовної академії чернігівські духовні школи перейшли в її відання.

Оприлюднений документ є цікавим і важливим історичним джерелом. Список охоплює значну кількість парафій і священнослужителів Чернігівської єпархії початку ХІХ ст., що дозволяє простежити генеалогію багатьох родин духовенства, проаналізувати діючий склад священнослужителів за віковими та освітніми параметрами, уточнити кадрові призначення. Загалом фіксація персонального складу священнослужителів на зламі ХVІІІ – ХІХ ст. є актуальним завданням, бо в цей період відбувся перехід від Старої України до імперських часів, коли духовенство

остаточно замкнулося в корпорацію і поступово почало втрачати свою національну ідентичність.

* * *

СПИСОК

учиненный в дикастерии с именных за 1804 год ведомостей, о священно и церковно служителях, проходивших семинарское учение, состоящих в местечках, так же при сельских однокомплектных, двухкомплектных и трехкомплектных церквах с показанием против каждого, чему обучался, и коликих от роду лет

№	Местечко, село, церковь, причт	лет	обучался
Повета Глуховского			
<i>В местечке Воронеже церквей 6</i>			
1	Михайловской священно-наместник Иоанн Щуцкий	52	философии
2	Успенской священно-наместник Афанасий Зотокевич	31	риторики
3	Покровской священно-наместник Василий Артовский	42	философии
<i>В местечке Ямполе церквей 2</i>			
4	Преображенской священник Василий Петренко	34	философии
5	Георгиевской протоиерей Иоанн Зубковский	51	пиитики
Повета Кролевецкого			
<i>В заштатном городе Коропе церквей 7</i>			
6	Вознесенской протоиерей Евмений Якубовский	67	богословии
7	Преображенской священник Иоанн Константинович	56	пиитики
8	Михайловской священник Феодор Русобтовский	47	философии
9	Покровской священник Яков Кордовский	55	риторики
10	Успенской священно-наместник Василий Шкляревский	49	философии
<i>В местечке Попорнице церквей 2</i>			
11	Михайловской протоиерей Иоанн Загорский	46	богословия
12	Рождество-Богородичной протоиерей Евфимий Никонов	58	философии
Повета Сосницького			
<i>В местечке Александровке церквей 2</i>			
13	Сошествия Святого Духа священник Петр Корсунов	26	богословия
14	Троицкой священник Иосиф Орловский	26	риторики
<i>В местечке Мена церквей 3</i>			
15	Рождество-Богородичной священник Иерофей Пашковский	36	философии
<i>В местечке Сиявке церквей 2</i>			
16	Покровской священник Иоанн Созонтовский	40	пиитики
17	Троицкой священник Григорий Могилевский	72	риторики
Повета Новоместского			
<i>В местечке Симеоновке церквей 3</i>			
18	Михайловской протоиерей Петр Марковский	61	философии
19	Николаевской священник Григорий Крыловский	62	философии
20	Димитрий Стефановский	46	философии
<i>В местечке Новом Ропске</i>			
21	Николаевской священно-наместник Петр Пригаровский	54	по риторику
Повета Козелецкого			
<i>В местечке Новой Басани церквей 3</i>			
22	Рождество-Богородичной священник Антоний Сахович	42	богословии
23	Андрей Здор	42	риторики
24	Вознесенской священник Тимофей Шияновский	24	по риторику
<i>В местечке Кобижче церквей 4</i>			
25	Успенской священник Феодор Нагорский	32	риторики
26	Покровской священник Павел Кременецкий	51	философии
27	и Иоанн Виридарский	30	философии
28	Христо-Рождественской священник Тимофей и	55	философии

29	Иоанн Платоновы	45	философии
30	Троицкой диакон Иоанн Савицкий <i>В местечке Быкове церковей 2</i>	26	риторика
31	Успенской священник Алексей Яснопольский	25	философия
32	Кирилл Кустовский <i>В местечке Олишевке церковей 2</i>	43	риторики
33	Михайловской священник Павел Краковецкий	28	богословие
Повета Остерского			
<i>В местечке Летках</i>			
34	Троицкой церкви на диаконском месте священник Тихон Машевский <i>В местечке Броварах церковей 2</i>	39	риторика
35	Троицкой священник Стефан Стеблинский <i>В местечке Моровске церковей 2</i>	35	философии
36	Николаевской священник Иоанн Янчевский <i>В местечке Гоголеве церковей 2</i>	46	риторика кончил
37	Рождество-Богородичной священник Антоний Рожевский	47	философию
38	Преображенской священник Василий Лузанов	56	по риторику
39	Михаил Симонович	24	философии
Повета Неженского			
<i>В местечке Веркиевке церковей 2</i>			
40	Троицкой священник Феодор Косинский	34	богословии
41	и Емилиан Гриценков	27	философии
42	Николаевской священник Иоанн Лазебников	27	богословии
43	Иоанн Митькевич	29	тоже
<i>В местечке Монастырище церковей 2</i>			
44	Рождество-Богородичной священник Михаил Данилевский и	64	философии
45	Иосиф Саханский	47	риторики
46	Михайловской священник Павел Румницкий <i>В местечке Володковой Девнице церковей 2</i>	26	богословии
47	Богословской священник Феодор Павловский	28	богословие
48	Николаевской священник Василий Косинский	68	риторики
49	на диаконском месте Тимофей Огиевский <i>В местечке Носовке церковей 5</i>	32	философии
50	Воскресенской протопоп Симеон Тимошевский		богословии
51	священники Иоанн Малотин и	23	риторике
52	Антоний Тимошевский	39	философии
53	Троицкой протоиерей Илия Лукашевич	66	кончили
54	Успенской священники Феодор Кременецкий и	43	богословию
55	Василий Турин	29	богословии
56	на диаконском месте Николай Огиевский	34	богословии
57	Николаевской священник Василий Терешкевич	29	риторики
58	на диаконском месте Прокопий Топольский	39	
Повета Борзенского			
<i>В местечке Ивангороде церковей 2</i>			
59	Преображенской священник Антоний Якубовский	32	Философии
60	Златоустовской священник Димитрий Сияницкий и	49	Кончили
61	Симеон Сияницкий	41	богословию
<i>В местечке Новых Млинах церковей 4</i>			
62	Рождество-Богородицкой священник Павел Коеиский	61	Риторике
63	Николаевской священник Андрей Левицкий	33	богословию

Повета Новгород-Северского			
<i>В местечке Гримячи церквей 2</i>			
64	Рождество-Богородицкой священник Григорий Полтарабабин	27	философии
<i>В местечке Середней Буде церквей 3</i>			
65	Рождество-Богородицкой протоиерей Иоанн Лузанов	57	богословии
66	Николаевской священно-наместник Иаков Пясецкий	49	риторики
67	Троицкой священник Иоанн Милитанский	50	философии
Повета Конопотского			
<i>В местечке Батурине церквей 4</i>			
68	Иоанно-богословской священник Василий Прединский	31	философии
69	Троицкой священник Иоанн Петровский	35	богословию
70	Воскресенской диакон Евдоким Джунковский	35	риторике
71	Покровской священник Александр Джунковский	31	богословию
<i>В местечке Красном Колядине церквей 2</i>			
72	Николаевской священно-наместник Петр Салогуб	54	риторике
<i>В местечке Бахмаче церквей 2</i>			
73	Успенской священник Стефан Вербицкий	59	риторике
74	Воскресенской священник Петр Лукашевич	58	философии
75	Иосиф Дончевский	29	риторике
Повета Мглинского			
<i>В местечке Почепе церквей 7</i>			
76	Николаевской священник Михаил Криловский	28	богословии
77	Воскресенской священник наместник Корнилий Дворецкий	63	богословии
78	Святых мучеников Флора и Лавра священник Иоанн Криловский	46	философии
79	Преображенской священно-наместник Павел Антонович	35	богословии
80	Успенской священно-наместник Иоанн Михайловский	49	риторики
81	Рождество-Богородичной священник Михаил Радоминов	26	богословии
82	Ильинской священник Симеон Тимков	25	богословии
Повета Черниговского			
<i>В заштатном городе Березне церквей 4</i>			
83	Вознесенской протоиерей Макарий Риндовский	32	богословию
84	Священник Феодор Страховский	27	риторики
85	Благовещенской священно-наместник Трофим Наленч-Подольский	56	риторики
86	Священник Симеон Григорович	24	богословии
87	Покровской священник Алексей Антонович	47	риторики
88	и Симеон Марута	53	философии
89	Петропавловской священники Василий Щербацкий	37	богословии
90	на диаконском месте Андрей Григорович	44	философии
<i>В местечке Седневе церквей 4</i>			
91	Рождество-Богородичной священник Фома Крупицкий	25	риторики
92	Николаевской священник Георгий Однорал	44	риторики
<i>В местечке Салтыковой Девице церквей 3</i>			
93	Николаевской священник Моисей Прокопович	30	риторики
94	Петропавловской священник Феодор Княжицкий	65	риторики
При двухкомплектных церквях			
Повета Конопотского			
95	В селе Поповни Троицкой церкви священник Александр Федорович	55	богословия
96	Стефан Леонтович	30	богословии
97	Того ж села Преображенской церкви священники Михаил и	64	философии
98	Андрей Кривецкие	61	философии
99	В селе Тинице Покровской церкви священник Николай Крачковский	34	философии

100	В селе Галёнке Михайловской церкви протоиерей Александр Боровский	55	философии
101	Александр Боровский	25	богословии
102	В селе Гайвороне Покровской церкви священник Петр Левицкий	38	философии
103	В селе Подлипном Николаевской церкви священник Даниил Черневич	27	философии
104	В селе Семяновке Михайловской церкви священник Иоанн Королев	53	риторики
105	Села Обмачева Рождество-Богородичной церкви священники Александр и Иоанн Фиялковский	65	философии
Повета Мглинского			
106	В селе Ивантенках Преображенской церкви священно-наместник и благочинный Григорий Барановский	63	философии
Повета Городницкого			
107	В селе Листвене Михайловской церкви священник Симеон Заставский	74	философии
108	В селе Боровичах Успенской церкви священники Роман Политковский	58	богословске
109	Иоаким Андриевский	38	учение кончили
Повета Глуховского			
110	В селе Березе Успенской церкви священник Афанасий Фоминский	61	богословие
111	В селе Дубовичах Рождество-Богородичной церкви священники Василий Пискорский	47	богословие
112	Михаил Корсун	28	богословие
Повета Сосницкого			
113	В селе Бабе Михайловской церкви священник Никифор Барзиловский	31	богословие
114	В селе Киселёвке Николаевской церкви священник Иоанн Левицкий	32	философии
115	В селе Лаве Покровской церкви священно-наместник Никифор Имшенецкий	31	философии
116	В селе Перелюбе Николаевской церкви священно-наместник Иоанн Нарочницкий	29	богословие
117	В селе Погарельцах Васильевской церкви священники: Евграф Левданский	28	философии
118	Петр Довгополов	47	философии
Повета Кролевецкого			
119	В селе Чаплеевке Успенской церкви священники Андрей Наранович	7	богословие
120	Иоанн Сочава	25	богословие
121	В селе Мутине Воскресенской церкви священно-наместник Мартин Виницкий	69	богословие
122	В селе Спаском Успенской церкви священник Григорий Адамович	49	философии
Повета Нежинского			
123	В селе Вересоче Параскеевской церкви священно-наместники: Николай Сребницкий	49	богословие
124	Иаков Бордонос	31	философии
125	В селе Лосиновке Богословской церкви священник Петр Белуга	56	богословие
126	В селе Мокиевке Вознесенской церкви священник Иосиф Базилиевский	33	философии
127	В селе Талалаевке Параскеевской церкви священник Кирилл Огиевский	51	философии
128	В селе Дроздовке Параскеевской церкви священник Иаков Прокопович	28	философии
129	В селе Орловке Михайловской церкви священник наместник Кондрат Стопановский	56	философии
130			

131	дьячек Андрей Лесючевский В селе Плоском Михайловской церкви священник Михаил Меньшиковский	40 23	философии богословии
Повета Козелецкого			
132	В селе Рудковке Николаевской церкви священники: Матфей Облакевич	41	богословии
133	Иоанн Софронский	40	богословии
134	В селе Ярославе Покровской церкви протоиерей Александр Злотницкий	60	философии
135	В селе Усовке Троицкой церкви священники: наместник Герасим Максимович	32	богословии
136	Иаков Евфимович	32	богословии
137	В селе Красном Рождество-Богородичной церкви священно- наместник Андрей Котловский	57	богословии
138	священник Иоанн Гриневич	25	философии
139	В селе Козачине Николаевской церкви священник Георгий Кустовский	40	богословия
140	В селе Воронках Покровской церкви священник Михаил Смиринский	25	философии
Повета Новгородско-Северского			
141	В селе Шептаках Рождественской церкви священно- наместники: Иоанн Духневич	45	философия
142	Максим Полторацкий	36	богословия
143	В селе Печеногах Николаевской церкви протоиерей Николай Блансевич	44	философия
144	священник Фома Блансевич	48	философия
145	В селе Машеве Троицкой церкви протоиерей Иоанн Померанский	59	философия
Повета Суражского			
146	В селе Летяхах церкви Успенской священник Петр Бокуревич	28	богословия
147	Села Верещах церкви Рождественской священник Василий Кончаловский	32	богословии
148	Села Латаков Рождество-Богородичной церкви священник Феодор Пригоровский	33	философии
149	Села Городечни церкви Введенской священник Кондрат Щеляговский	27	философии
150	Села Поповой Горы церкви Троицкой священники Петр Коровкевич	29	философии
151	Иоанн Коровкевич	27	философии
152	Села Медведовой церкви Покровской священник Андреай Бонч-Бруевич	28	тоже
Черниговского повета			
153	В селе Локнистом Николаевской церкви священник Антоний Ладонька	32	богословии
154	дьячек Павел Свѣтницкий	61	философии
Борзенского повета			
155	Села Комаровки двуприходной Михайловской церкви священник Иосиф Синдаровский	39	богословие
156	Села Стрелников Преображенской церкви священник Андрей Якимовский	41	богословие
157	Села Великой Загоровки церкви Успенской священник Николай Шименицкий	39	тоже
158	Села Проخورов церкви Рождественской священник Феодор Михайловский	62 53	философии философии
160	Села Сиволожи церкви Троицкой священник Феодор Жуков Села Мартиновки церкви Богословской священник Николай Кондратович	38	богословие

При трехкомплектных церквях			
Повета Конотопского			
161	В селе Красном церкви Рождество-Богородичной священник Григорий Пучковский	33	философии
162	В селе Курене церкви Николаевской священники: Иоанн Дончевский	35	философии
163	Григорий Кибальчич	28	философии
164	Максим Горунович	35	богословие
Повета Суражского			
165	Села Заборье церкви Николаевской священник Павел Кибальчич	33	богословия
Повета Козелецкого			
166	Села Бобровицы церкви Михайловской священник Иаков Тимоновский	33	философии
Повета Новоместского			
167	В селе Великой Тополе церкви Преображенской священники: Иоанн Кибальчич	38	богословия
168	Филипп Лемешевич	30	богословия
Повета Кролевецкого			
169	В селе Клинках церкви Покровской священники: Василий Щуцкий	48	богословия
170	Иоанн Ильич	44	философии
171	Матфей Белый	32	философии
172	В селе Алтиновке церкви Преображенской священник Иоанн Масютин	34	богословие
Повета Борзенского			
173	В селе Парафеевки церкви Николаевской священники Петр Иванишев	32	богословие
174	Григорий Лисовский	26	богословие
175	В селе Шаповаловке церкви Николаевской священники: Григорий Ильенков	32	богословие
176	Павел Косминский	26	богословие
При однокомплектных церквях			
Повета Стародубовского			
1	В селе Синине Николаевской церкви священник Федор Танский	33	богословии
2	В селе Березовке Вознесенской церкви священник Максим Корейша	28	философии
3	В селе Юдинове Покровской церкви священник Павел Кочановский	26	философии
4	В селе Гриневе Троицкой церкви священник Иоанн Виноградский	36	философии
5	В селе Суворове при Рождество-Богородичной церкви священник Максим Головачевский	28	богословии
6	В селе Евдокольи Покровской церкви священник Василий Вавыловский	30	философии
7	В селе Случевске Михайловской церкви священник Феодор Имшенецкий	40	богословии
8	В селе Кистре Троицкой церкви священник Димитрий Головачевский	27	богословии
9	Того ж села Георгиевской церкви священник Савва Борнатный	26	богословии
10	В селе Борщеве Воскресенской церкви священник Мокий Нажевский	64	богословия
11	Того ж села священник Симеон Туткевич	34	богословия
12	В селе Лобкове Покровской церкви священник Димитрий Ивницкий	43	философии

13	В селе Дарцове священник Тимофей Аренский	28	философии
14	В селе Тарасовке Вознесенской церкви священник Герасим Низовец	67	философии
15	В селе Чубковичах церкви Зачатия Анны священник Евфим Тихонович	27	философии
16	В селе Сергеевке Рождество-Богородичной церкви священник Иоанн Ждановский	26	богословия
17	В селе Лищихах Рождество-Богородичной церкви протоиерей Андрей Веницкий	74	философии
18	В селе Павличах Дмитриевской церкви священник Гавриил Бутинский	38	богословии
19	В селе Запольских Халеевичах Николаевской церкви священник Иоанн Левицкий	31	философии
20	В селе Пятовске Дмитриевской церкви священник Григорий Вишневецкий	23	философии
21	В селе Высоком Покровской церкви священник наместник Иоанн Силатицкий	37	богословии
22	В селе Рохманове Михайловской церкви священник Иоанн Смилницкий	33	философии
Повета Новгород-Северского			
23	В селе Горбове Георгиевской церкви священник Мойсей Короткевич	29	богословии
24	В селе Калеевке Николаевской церкви священник Феодор Демянович	23	богословии
25	В селе Костобобре Покровской церкви священник Климент Завацкий	30	философии
26	В селе Прокоповке Иоанно-Богословской церкви священник Григорий Чубровский	23	богословии
27	В селе Олтаре Покровской церкви священник Гурий Рахинский	32	богословии
28	В селе Жахове Михайловской церкви наместник иерей Феодор Чернявский	56	философии
29	В селе Каменской Слободе Рождественской церкви священник и благочинный Иоанн Бардовский	37	богословии
30	В селе Лесноногах Благовещенской церкви священник Иоанн Самчевский	29	философии
31	В селе Смячи Рождество-Богородичной церкви священник Алексей Христочевский	30	философии
32	В селе Архиповке Рождество-Богородичной церкви священник Павел Кочерга	27	философии
33	В селе Воробьевке Крестовоздвиженской церкви священник Григорий Буяльский	33	богословии
34	В селе Дехтяровки Покровской церкви наместник иерей Василий Максимович	68	философии
35	В селе Рыкове Троицкой церкви священник и благочинный Иоанн Кришталецкий	68	философии
36	В селе Поповне Иоанно-Богословской церкви священник Матфей Величковский	33	богословии
37	В селе Старожадове Рождества-Богородичной церкви священник Иоанн Громаковский	24	богословии
38	На месте диаконском священник 2-й Алексей Громаковский		
39	В селе Новом Жадове Михайловской церкви священник Алексей Шелестовский	28	тоже
40	В селе Железном Мосте Рождества Богородичной церкви священник Иоанн Марценкевич	36	тоже
41	В селе Шатрицах Успенской церкви священник Савва Миропольский	55	философии
		38	богословии

41	В селе Юриновке Троицкой церкви священник Иосиф Богославский	32	богословии
43	В селе Порохне Введенской церкви священник Прокопий Калининский	40	богословии
44	В селе Новгородской Знобе Николаевской церкви священник Игнат Тарнежевский	28	философию
45	В селе Кренидовке Варваринской церкви священник Максим Волошкевич	51	богословии
46	В селе Очкине Успенской церкви наместник священник Алексей Чернявский	61	философию
Повета Конопотского			
47	В селе Рябухах Петропавловской церкви священник Димитрий Соханский	46	богословию
48	В селе Дмитровке Троицкой церкви священник Иоаков Светилский	38	богословию
49	В селе Кропивном Успенской церкви священник Матфей Логолновский	37	богословию
50	священник Иоанн Кондратович	25	философии
51	В селе Фесбёвке Троицкой церкви священник Максим Синдаровский	28	богословию
52	на диаконском месте священник Иоанн Пеший	25	философии
53	В селе Куриловке Рождество-Богородичной церкви священник Дионисий Лукашевич	44	богословии
54	В селе Пальчиках Троицкой церкви священник Кирилл Дедевич	35	философии
55	В селе Митченках Покровской церкви наместник-иерей Иоанн Прокопович	64	философии
56	Того ж села Преображенской церкви священник Иоанн Костинский	25	философии
Повета Сосницкого			
57	В селе Воловице Михайловской церкви священник Василий Кочерга	42	философии
58	В селе Великой Усте Георгиевской церкви священник Иоанн Барзиловский	29	богословии
59	В селе Волынке Михайловской церкви священник Григорий Кузминский	29	богословии
60	В селе Городище Николаевской церкви священник Федор Есманский	26	философии
61	Того ж села Михайловской церкви священник Феодор Малявка	61	философии
62	В селе Загребелье Рождество-Богородичной церкви священник Косма Барзиловский	32	богословии
63	В селе Кудровке Рождество-Богородичной церкви священник Герасим Маджучинский	57	философии
64	В селе Макошине Успенской церкви священно-наместник Артемий Крестинский	30	богословии
65	В селе Величковке священно-наместник Артемий Крестинский	41	так же
66	В селе Стольном Преображенской церкви наместник-иерей Иоанн Воронкевич	45	философии
67	В селе Степановке Троицкой церкви наместник-иерей Феодор Миславский	34	философии
68	В селе Черногичах Дмитриевской церкви наместник Василий Петровский	29	философии

Повета Нежинского			
69	В селе Кагарликах церкви Михайловской священник Самуил Збанковский	38	богословии
70	В селе Хибаловке Рождество-Богородичной церкви священник Иоанн Колчицкий	30	философии
71	В селе Переяславке Воскресенской церкви священник Кирилл Григорович	38	богословии
72	В селе Крутах Михайловской церкви священник Григорий Матвеевко	31	философии
73	В селе Пашковке Преображенской церкви священник Иосиф Яновский	24	философии
74	В селе Данёвке церкви Архидиакона Стефана священник Петр Греченко	35	богословии
75	В селе Синяках церкви царя Константина священник Василий Губский	49	философии
76	В селе Володковой Девце на диаконском месте священник Тимофей Огиевский	29	философии
77	В селе Кукшине Димитриевской церкви священник Матфей Плиски	65	богословии
78	В селе Сваричевке церкви Успенской священник Иоанн Подгорский	30	философии
Повета Козелецкого			
79	В селе Данёвке Воскресенской церкви священник Григорий Баранович	30	философии
80	В селе Ничеговке Троицкой церкви наместник-иерей Симеон Стопановский	43	философии
81	В селе Ковалях священник Антоний Моджучинский	60	философии
82	В селе Сморшках Троицкой церкви священник Иоанн Леонтович	52	философии
83	В селе Медведовке Успенской церкви священник Трофим Корсакевич	28	философии
84	В селе Коптеве Димитриевской церкви наместник-иерей Евфим Павлов	54	философии
Повета Остерского			
85	В селе Пуховке Покровской церкви наместник-иерей Алексей Мазюкевич	30	богословии
86	В селе Светилкове Михайловской церкви священник Тимофей Гуляницкий	34	богословии
87	В селе Семиполках на диаконском месте священник Василий Статкевский	31	богословии
88	В селе Святом Петропавловской церкви священник Иосиф Шматковский	40	философии
89	В селе Выползове Крестовоздвиженской церкви наместник-иерей Василий Засимович	38	богословии
90	В селе Глибове Михайловской церкви священник Тит Неволовский	33	богословии
91	В селе Олбине Николаевской церкви священник Иаков Кизимовский	31	богословии
92	В селе Котове Михайловской церкви священник Федор Неволовский	47	философии
93	В селе Требухове на диаконском месте священник Моисей Радькевич	33	философии

Повета Глуховского			
94	В селе Слоуте Рождество-Богородичной церкви священник Василий Рознатовский	36	богословии
95	В селе Макове Николаевской церкви священник Павел Базилевич	36	богословии
96	В селе Полошках Николаевской церкви священник Евдоким Прозоров	29	философии
97	В селе Чернорях Рождественской церкви священник Александр Орловский	32	богословии
98	В селе Некрасове Покровской церкви священник Иоанн Базилевич	36	богословии
99	В селе Викторове Рождество-Богородичной церкви священник Петр Кроткевич	28	богословии
100	В селе Кочергах Николаевской церкви священник Иаков Фоминский	29	философии
101	В селе Ротовке Симеоновской церкви священник Иоанн Бардановский	30	богословии
102	В селе Сваркове Николаевской церкви священник Михаил Иллич	35	богословии
103	В селе Кучеровке Михайловской церкви священник Петр Коженовский	68	богословии
104	В селе Уланове Успенской церкви священник Иоанн Покотило	34	богословии
105	В селе Годуновке Покровской церкви священник Иоанн Смоленский	33	богословии
106	В селе Марчихиной Бude Предтеченской церкви священник Симеон Корсун	37	богословии
107	Того ж села Николаевской церкви священник Димитрий Клечановский	38	богословии
108	В селе Княжичах Димитриевской церкви священник Симеон Садовский	38	богословии
109	В селе Гримячи Михайловской церкви священник Василий Спановский	66	богословии
110	Села Порохового Завода Рождественской церкви наместник-иерей Фома Николаенков	31	богословии
111	В селе Брославце Благовещенской церкви иерей Иоанн Радченко-Стефанович	74	богословии
112	В селе Воргле Рождество-Богородичной церкви священник Емилиан Бучевский	28	философии
Повета Кролевецкого			
113	В селе Каманке Троицкой церкви священник Михаил Шугаевский	35	богословии
114	В селе Краснопольи Успенской церкви священник Михаил Галабуский	65	богословии
115	на диаконском месте священник Максим Яснопольский	30	богословии
116	В селе Атюши Николаевской церкви священник Иоанн Вербицкий	31	философии
117	В селе Рождественском Рождество-Богородичной церкви священник Георгий Гаврилцов	32	богословии
118	В селе Райгородке Преображенской церкви благочинный наместник-иерей Сильвестр Писаревич	41	богословии
119	Села Былки священник Федор Сахновский	28	богословии
120	В селе Лопни Софийской церкви священник Тимофей Рудевич	30	философии
121	В селе Вишняках Успенской церкви священник Иоаким Лукьянович	42	богословии
122	В селе Иванкове Покровской церкви священник Алексей Смилницкий	56	философии
123	В селе Покошичах Троицкой церкви священник Иоанн Моджучинский	33	богословии
124	В селе Андреевке священник Захарий Понирка	24	философии

Повета Городницкого			
125	В селе Куликовке Воскресенской церкви священник Прокопий Динаровский	37	богословии
126	В селе Малом Листвене Успенской церкви священник Иоанн Быченко	46	философии
127	В селе Смячи Троицкой церкви священник Иаков Троцкий	36	богословии
128	В селе Каменке Троицкой церкви священник Самуил Чайковский	38	философии
129	В селе Хотуничах Троицкой церкви священник Андрей Пекулицкий	30	философии
130	В селе Солоновке Николаевской церкви священник Алексей Щербацкий	55	философии
131	В селе Андреевки Рождество-Богородичной церкви священник Иоанн Страдомский	29	богословии
132	В селе Елинке Покровской церкви священник Григорий Фалиевский	46	богословии
133	В селе Кучиновке Николаевской церкви священник Павел Малиновский	38	богословии
Повета Мглинского			
134	В селе Осколкове Михайловской церкви священник Моисей Василькевич	34	философии
135	В селе Разритом Михайловской церкви священник Лука Антонович	29	богословии
136	В селе Павловке Воздвиженской церкви наместник-иерей Максим Полтарабаба	43	богословии
137	В селе Тубольском Троицкой церкви священник Петр Дворецкий	27	богословии
138	В селе Старосельи Георгиевской церкви священник Гурий Павловский	28	богословии
Повета Борзенского			
139	В селе Евлашовке Димитриевской церкви наместник-иерей Иоанн Кушакевич	67	философии
140	Другой на диаконском месте священник Димитрий Кушакевич	30	богословии
141	В селе Смолеже Воздвиженской церкви священник Иаков Баранович	24	богословии
142	В селе Едутах Михайловской церкви на диаконском месте священник Стефан Кордовский	30	богословии
143	В селе Тростянке Михайловской церкви священник Иоанн Головачевский	32	философии
144	В селе Рожновке Покровской церкви священник Иоанн Дмитренко	40	богословии
145	В селе Шилевичах Параскевиевской церкви священник Федор Подгорский	38	богословии
146	В селе Буромке Параскевиевской церкви священник Михаил Прозоров	33	богословии
147	В селе Кладковке Параскевиевской церкви священник Исидор Шекун	39	философии
148	В том же селе на диаконском месте священник Роман Зубковский	30	богословии
Повета Новоместского			
149	В селе Вишнове Василиевской церкви протоиерей Никифор Дмитромский	42	богословия
150	В селе Новых Бобовичах священник на диаконском месте Григорий Крещановский	29	философии

151	В селе Старых Бобовичах Рождество-Богородичной церкви священник Симеон Бочков	48	философии
152	В селе Каташине Николаевской церкви священник Лаврентий Червинский	27	богословия
153	В селе Бровничах Петропавловской церкви священник Феодор Зебницкий	34	философии
154	В селе Соловьевке Николаевской церкви священник Григорий Прокопович	31	богословия
155	В селе Ропской Буде Рождество-Богородичной церкви священник Павел Пиневиц	29	богословия
156	В селе Сачковичах Покровской церкви священник Антоний Зубаревский	32	богословия
157	В селе Старом Ропске Рождество-Богородичной церкви священник Фома Росиневиц	56	философии
158	В селе Боровке Борисо-Глебовской церкви священник Тихон Пригоровский	40	богословия
159	В селе Замышеве Покровской церкви священник Андрей Крушовский	36	богословия
160	В селе Денисковичах церкви Михайловской священник Михаил Еланский	33	философии
Повета Суражского			
161	В селе Шираевке Покровской церкви священник Иаков Левтринский	38	богословия
162	В селе Гордеевке церкви Рождество-Богородичной священник Андрей Носачевский	28	богословия
163	В селе Жовнецах священник Матфей Ножевский	28	богословия
164	В селе Кажанах Успенской церкви священник Игнатий Громаковский	31	философии
165	В селе Неглобке церкви Николаевской протопоп Константин Максимович	43	философии
166	В селе Рожнах церкви Благовещенской священник Леонтий Дополович	33	богословия
167	В селе Богородицком церкви Николаевской священник Стефан Росинский	33	богословия
Повета Черниговского			
168	В селе Рудчанке Георгиевской церкви священник Михаил Петровский	46	богословия
169	В селе Полуботках Николаевской церкви священник Алексей Чайковский	37	богословия
170	В селе Роицах Михайловской церкви священник Симеон Неговский	26	богословия
171	В селе Жукотках Николаевской церкви благочинный наместник-иерей Иоанн Хорошевский	46	философии
172	В селе Бегаче Троицкой церкви священник Иоанн Петровский	34	богословия
173	В селе Сахновке церкви Васильевской протоиерей Петр Марковский	61	философии
174	В селе Навозе церкви Николаевской священник Борис Еланский	29	богословия
175	В селе Пакуле церкви Троицкой пономарь Василий Грабовский	24	философии
176	В селе Корховке церкви Успенской священник Максим Чернявский	47	философии
177	В селе Шостовице церкви Николаевской протопоп Григорий Морачевский	25	богословия
178	В селе Козле церкви Покровской священник Феодор Баран	59	философии
179	В селе Козле церкви Покровской священник Феодор Баран	28	богословия
	Повытчик 14 класса Лука Масловский		

Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 2, стр. 1418, арк. 33 – 48.

1. Ципляк Н.О. Чернігівська духовна семінарія у соціокультурному та громадському житті Північного Лівобережжя (кінець XVIII – початок XX ст.): Дис. на здобуття наук. ступеня к. і. н. – Чернігів, 2012.

2. Удод О.П. Церковно-парафіяльні школи на Чернігівщині // 100 років Чернігівській єпархії: Тези доповідей церковно-історичної конференції. – Чернігів, 1992. – С. 98 – 101; Його ж. Церковно-парафіяльні школи на Чернігівщині (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів, 1993. – Вип. 2. – С. 7 – 9; Його ж. Педагоги початкової школи Чернігівщини (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Тези доповідей міжвузівської науково-практичної конференції. – Чернігів, 1995. – С. 22 – 24.

3. Смолич И.К. История Русской Церкви: 1700-1917. – М., 1996. – Кн. 8. – Ч. 1. – С. 418 – 419.

4. ПСЗ I. – Спб., 1830. – Т. XXVII. – С. 437 – 442 (№ 20.597).

5. Сведения о назначенных священно-церковно-служителях, окончивших семинарию, учителями в приходские училища // Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 2, спр. 1418.

6. Дело об открытии духовных училищ // Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 2, спр. 2700.

К истории духовной школы в Черниговской епархии в начале XIX в.

Публикуется архивный материал, который отображает процесс становления духовного образования в Черниговской епархии в начале XIX в.

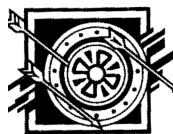
Ключевые слова: Церковь, Черниговская епархия, духовенство, реформа, духовная школа.

Alexander Tarasenko

To history of spiritual school in the Chernihiv diocese at the beginning XIX of century

The archived material that represents becoming of spiritual education in the Chernihiv diocese at the beginning XIX of century is published.

Key words: Church, Chernihiv diocese, clergy, reform, school is spiritual.

Ольга Травкіна

МАЛОВІДОМИЙ ОПИС КОЛИШНЬОГО ЧЕРНІГІВСЬКОГО КАФЕДРАЛЬНОГО БОРИСОГЛІБСЬКОГО МОНАСТИРЯ 1796 р.

Оприлюднюється маловідомий опис приміщень колишнього чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря 1796 р. з коментарями.

Ключові слова: Борисоглібський монастир, будинок архієпископа, будинок Чернігівського колегіуму, духовна консисторія, корпус приміщень.

Чернігівський Борисоглібський монастир, ймовірно, був заснований ще у давньоруські часи у північно-західній частині Чернігівської фортеці. З 1672 р., коли до Чернігова переїхав впливовий церковний і культурно-освітній діяч чернігівський і новгород-сіверський архієпископ Лазар Баранович, який 20 років з перервами був місцеблюстителем київської митрополії, Борисоглібський монастир став не лише резиденцією чернігівських архієпископів, але й осідком місцеблюстителя київського митрополита. Лазар Баранович розпочав розбудову Борисоглібського монастиря, але більш енергійно продовжив її у кінці XVII ст. – на поч. XVIII ст. чернігівський архієпископ Іоанн Максимович, заручившись підтримкою гетьмана Івана Мазепи. За сприяння та фінансування гетьмана Івана Мазепи у кафедрі було розгорнуто будівництво цілого комплексу приміщень, що складався з монастирської трапезної, дзвіниці, келій, корпусу шкільних приміщень Чернігівського колегіуму та мурів. На дзвіниці Борисоглібського монастиря була влаштована закладна дошка, яка збереглася до нашого часу, з гербом Івана Мазепи, монограмою та записом про пожертвування гетьмана. Дослідники XIX ст. М. Марков [1, с. 17], М. Маркевич [2, с. 95] стверджували, що у дзвіниці містилися класи колегіуму та колегіумська церква. За свідченням письмових та картографічних джерел до 1786 р., коли Борисоглібський монастир за наказом Катерини II було ліквідовано, він складався з традиційних для кафедральних монастирських комплексів будівель: собору, заснованого на честь св. Бориса і Гліба ще на поч. XII ст., на північ від нього – двоповерхової трапезної з церквою Всіх Святих та дзвіниці, побудованої на поч. XVIII ст. коштом гетьмана Івана Мазепи. До цього корпусу впритул із заходу прилягав комплекс келій, який закінчувався господарськими приміщеннями і тягнувся в напрямку монастирських та фортечних Любецьких воріт, а зі сходу – до трапезної у 1749 – 1765 рр. прибудували корпус духовної консисторії (дикастерії). Ще один корпус келій з господарськими службами розташовувався у південній частині монастиря. На планах XVIII ст. паралельно трапезній у південному напрямку позначено ще одну видовжену споруду, яка зі сходу завершувалася апсидою. Скоріш за все, це був будинок, де жили чернігівські архієпископи та єпископи. Тут була хрестова церква в ім'я св. Стефана, де навчали ставленників, які готувалися стати священиками: «В кафедральном Борисоглебском монастыре...церкви Борисоглебская с правым приделом Рождества Богородицы, в трапезе Всех Святых, на колокольне Предтеченская, крестовая во имя архидиакона Стефана – для обучения ставленников», – повідомлялося у донесенні до Синоду

© Травкіна Ольга Іванівна – кандидат історичних наук, завідувач відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

1740 р. [3, с. 610]. Можливо, будинок звели теж за часів Іоанна Максимовича на кошти гетьмана, і церкву назвали на честь патронального святого батька Івана Степановича Мазепи архidiaкона св. Стефана. Після 1776 р. на планах цей будинок уже відсутній, його розібрали, натомість у 1780 р. на схід від Борисоглібського собору на ділянці, яку прикупили, спорудили новий будинок для архієрея. Тобто його побудували на ділянці, яка до цього не належала монастирю, а не на місці старого будинку архієпископа, як вважалося раніше. Монастир був обнесений кам'яними мурами і мав двоє воріт. Чернігівський кафедральний Борисоглібський монастир ліквідували згідно з указом Катерини II від 10 квітня 1786 р. [4, с. 265]. Проте він продовжував залишатися резиденцією чернігівських архієреїв, поки у 1790 р. їм було наказано переселитися до Троїцько-Іллінського монастиря. Проте чернігівський архієпископ переїхав туди лише 1796 р. [5, с. 289] після закінчення там ремонту архієрейського будинку, а будівлі колишнього кафедрального Борисоглібського монастиря («архієрейського дома») передали у казенне відомство. З цією метою у 1796 р. були описані будівлі монастиря. Опис зберігся у вигляді копії 1838 р., котру в цей час затребувала Чернігівська духовна консисторія, оскільки церква прагнула знову повернути собі колишні монастирські будівлі [6]. Цінність цього опису полягає в тому, що частина монастирських споруд, які зазначені в ньому, до нашого часу не збереглися, а саме келії, духовна консисторія, приміщення, де навчалися студенти колегіуму, господарські служби. Мури були розібрані у кінці XVIII ст. на поч. XIX ст. На сьогодні уцілили лише Борисоглібський собор, двоповерхова трапезна з дзвіницею (нині відома як будинок колегіуму) і будинок архієпископа. До того ж більш ранній опис монастиря 1782 р., якими користувалися, певніше всього, Опанас Шафонський та Філарет Гумілевський, на жаль, дослідниками поки що не виявлений. Можливо, він утрачений. В опису 1796 р. зазначені не лише основні споруди монастиря (окрім Борисоглібського собору), котрі на той час ще збереглися, але й описані приміщення, з яких склалися будівлі, та їх стан. Опис здійснено за усталеним зразком: перш за все йде назва споруди, потім зазначаються приміщення, в яких фіксується наявність печей, кількість та стан вікон, дверей, металевих засовів, замків, описується підлога, стеля. Важливим доповненням до опису 1796 р. може слугувати «План Черниговскаго архиерейскаго дома, состоящаго в крепости» за підписом генерала М. Кречетникова, який з 1790 р. був малоросійським генерал-губернатором. План М. Кречетникова міг бути створений приблизно в той час, що і опис 1796 р. Треба зазначити, що було декілька планів колишнього кафедрального Борисоглібського монастиря кінця XVIII ст. У статті подається один із них. На ньому зазначені споруди, які зафіксовані в опису 1796 р., і їх зіставлення та порівняння з описом може допомогти уточнити як розташування, так і планування приміщень, оскільки в опису не вказується їх місцерозташування, на якому поверсі вони містилися, якщо будівля була двоповерховою, тощо.

Найбільше уваги приділено опису двоповерхового будинку архієпископа, збудованого у 1780 р. Вказується, що дім був кам'яний, мав криту галерею (галдирею), яка оперізувала його з заходу – на той час головного фасаду з боку монастирського двору та Борисоглібського собору. Зі сходу його прикрашав бароковий ганок зі сходами. Після закриття монастиря 1802 – 1804 рр. будинок архієпископа, де мало розміститися губернське правління, реконструйовано за проектом архітектора А. Карташевського: галерею з західного боку розібрали, головним став східний фасад, на місці ганку збудовано шестиколонний портик іонічного ордера з трикутним фронтоном [7, с. 43]. У плані будинку архієпископа має прямокутну форму, на кінцях завершується двома ризолітами, зверненими на захід. Система планування – анфіладно-коридорна. Опис 1796 р. свідчить, що будинок мав залу, домову церкву, на жаль, її назву не зазначено, вітальню, буфет, спальню, кабінет, бібліотеку, які розташовувалися на другому поверсі, а також господарські приміщення та кімнати для обслуги, котрі містилися на нижньому поверсі. У кімнатах печі були облицьовані, як зазначено в опису, «калужськими изразцами», а у обслуги та господарських приміщеннях – простими кахлями. Щодо калужських кахлів, то відомо, що Калуга та її околиці були значними центрами виробництва поліхромних кахлів, розквіт якого припадає на XVIII ст. Калужькі ках-

лі вивозилися до Москви та в інші губернії. Є відомості, що калузькі кахельні печі прикрашали будинок Малоросійської колегії у Глухові. Невідомо, чи справді печі в будинку архієпископа прикрашали калузькі кахлі, чи так називали поліхромні кахлі, які могли виготовлятися і в Україні, на відміну від простих кахлів без поливи. В опису вказується кількість вікон у приміщеннях. Як правило, вони мали шибки «белой воды», тобто білі. В цей час за якістю скляні шибки поділялися на білі, напівбілі та зелені. Зелені шибки застосовувалися тільки в дворових та жилих службах, погребях, коморах. Двері були дубові, фільончасті, одно- або двостулкові, петлі та засуви — залізні, замки — мідні. Стіни, стеля отиньковані, з ліпним карнизом та панелями в парадних кімнатах, підлога — із соснових дощок. Будинок архієпископа був покритий гонтом, покрівля пофарбована.

Далі описується приміщення духовної консисторії (дикастерії), яке впритул було прибудовано до монастирської трапезної зі сходу і, судячи з плану, на заході примикало до будинку архієпископа. Приміщення, побудоване у 50-60 роках XVIII ст., з південного боку оперізувала галерея. Воно складалося з канцелярії, кімнати, де засідали присутні, та кімнати, де зберігався архів, і сіней. Приміщення консисторії розібрали на поч. XIX ст.

Досить цікавим є опис монастирської трапезної (поч. XVIII ст.), що входить до складу споруди, відомої нині як будинок Чернігівського колегіуму. Згідно з описом, трапезна, яка розміщувалася на другому поверсі, на той час мала чотири вікна. На сьогодні маємо тут ще три вікна з північного боку. Очевидно, первісно трапезна таки мала чотири вікна з півдня, а з півночі вікон не було, оскільки з цього боку її оперізувала двоповерхова галерея. У той же час дослідниця та реставратор будинку Чернігівського колегіуму М. Говденко вважала, що північна галерея була одноповерхова, про що свідчить відсутність декору на північній стіні першого поверху будинку [8, с. 166]. Відсутність вікон на північному боці двоповерхової трапези може слугувати доказом, що галерея, яка її оточувала з півночі, була двоповерхова. Припускаємо, що коли її розібрали на поч. XIX ст., то пробрили ще три вікна з північного боку трапезної. Далі опис засвідчує цікавий факт про наявність галереї з дев'ятьма вікнами, де містилася трапезна церква (в ім'я Всіх Святих. — **О. Т.**). Отже, трапезна церква Всіх Святих на другому поверсі була свого часу оточена галереєю, яку пізніше розібрали. Під час післявоєнної реставрації її, очевидно, не відновили. На першому поверсі розташовувалися три «кухельні» кімнати без дверей та вікон зі сходами. Це приміщення, де зараз коридор у фондах, фондосховище та кімната вченого секретаря і завідувача господарським відділом Національного заповідника «Чернігів стародавній». Далі з кухні вліво — дві великі кімнати: перша — нині приміщення фондів, друга — науково-просвітницького відділу. У цей час ці кімнати були з'єднані між собою і не мали перегородки. В опису також зазначено про наявність під цим корпусом «амбара» і невеличкого погребя, погріб із залізними дверима був і під дзвіницею. Описувач указав, що покрівля трапезної «вовся согнила», і через замокання цегляні склепіння «в большой опасности».

Далі описується корпус «братерской и вместе инеоческий». Певніше всього це корпус, який був впритул прибудований із заходу до дзвіниці і тягнувся до західних монастирських та фортечних Любецьких воріт. Скоріш за все, його побудували на поч. XVIII ст. разом із дзвіницею, трапезною з церквою Всіх Святих. Можливо, спочатку саме в цьому корпусі містилися класи Чернігівського колегіуму, як зазначалося у збірнику «Зерцало от писанія Божественнаго», котрий був піднесений 1705 р. гетьману Івану Мазепі як патрону колегіуму: «съоружи оучилищъ каменныхъ шесть за скудость мейсца, под единымъ покровом» [9, арк. 15]. Корпус мав секційне планування приміщень, які були згруповані по дві кімнати з обох боків сіней. Усього чотири кімнати, троє сіней, у кінці корпусу — господарчі приміщення: — «амбари». Відомо, що корпус первісно був двоповерховий. Як стверджував Опанас Шафонський, у 80-і роки XVIII ст. за часів чернігівського єпископа Феофіла Ігнатовича його перебудували в одноповерховий. На поч. XIX ст. розібрали.

Потім в опису мова йде про корпус, «где типография находилась». Скоріш за

все це був корпус келій, який розташовувався з іншого боку від монастирських та фортечних Любецьких воріт у південному напрямку. Перед цим корпусом проходив відкритий коридор, з якого можна було потрапити в сіни, обабіч — кімнати з печами: всього двоє сіней і чотири кімнати. Під корпусом — невеликий погріб. Можливо, сюди були переміщені пізніше класи Чернігівського колегіуму, бо, як свідчив у 1739 р. чернігівський єпископ Никодим Сребницький, «латинския школы зделаны в тесном и непристойном месте при самой з ворот городовых в город Чернигов въездной дороги» [17, арк. 1], а в донесенні чернігівського єпископа Кирила Ляшевецького 1767 р. доповнено: «четыре избы каменные об одном апартаменте с накатными потолками» [11, с. 771]. Саме цей корпус келій, згідно з фортечними планами XVIII ст., тягнувся вздовж «въездной» дороги і складався з чотирьох досить великих кімнат. Він, певніше всього, був розібраний на поч. XIX ст. На момент складання опису в ньому розташовувалася друкарня. Скоріш за все, це була гражданська друкарня, яку заснували у кінці XVIII ст. на основі царського указу від 15 січня 1783 р. при губернському правлінні для друку указів, розпоряджень тощо. Правда, у дослідженнях зазначено, що ця друкарня була створена 1797 р., а згідно з описом 1796 р., вона вже на той час існувала [11, с. 85].

Неподалік від цього корпусу в опису зазначений «Економический корпус», який складався з сіней та двох кімнат обабіч них, а також двох погребів під ними. На плані М. Кречетникова він розташований окремо від попереднього корпусу, в південній частині монастиря. Описувач указував, що обидва ці кам'яні корпуси вкриті шалівкою «подъ железный гвоздь». На останок в опису зазначено ще один корпус «неподалеку техъ корпусовъ», який складався з двох кімнат обабіч сіней, ще одних сіней та кімнати при них, а також шести кам'яних комірчин. На плані цей корпус примикав до корпусу, «где типография находилась». Його також розібрали на поч. XIX ст.

Таким чином, опис 1796 р. є поки що єдиним детальним описом приміщень колишнього чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря кінця XVIII ст. Він містить чимало цінної інформації, зокрема про внутрішнє планування приміщень та їх досить докладний опис. Його оприлюднення та вивчення дадуть можливість уточнити як розташування, особливості планування споруд монастиря (тим більше, що частина з них не збереглася до нашого часу), так і окремі будівельні конструкції, матеріали, які застосовували на той час. Текст опису 1796 р. подається мовою оригіналу зі збереженням фонетичних та стилістичних особливостей.

Опись

**состоящему въ крепости архиерейскому дому принятому въ казенное ведомство
съ означениемъ сколько покоевъ и другихъ службъ.**

Учинена декабря 2 дня 1796 году.

Въ архиерейскомъ доме покрытая, галдирея со входомъ

Заль

Въ немъ две печи вишедшие съ зеркалами с калужскихъ изразцовъ в одной стороне душникъ медной бес крыши четыре окошка въ дубовыхъ рамахъ в каждомъ стекло белой воды по двенадцать, въ томъ числе четыре битые в каждомъ задвижокъ железныхъ по четыре пары в томъ числе трехъ пар неимеется окошечныхъ петель шеснацать двое растворчетыхъ дубовыхъ стеклянныхъ дверей в нихъ стеколь двадцать четыре, с коихъ три битые при нихъ железныхъ задвижокъ четыре пары коленчетыхъ петель шесть паръ; шесть дверей столярныхъ створчетыхъ хвиленчетыхъ при нихъ въ пяти дверяхъ задвижки железные спритяжными железными жъ замки медные, а при шестой двери задвижки железные без замка петель коленчетыхъ двацать две поль дубовой потолокъ щикатурною работою украшенъ с карнизомъ панели округъ стень столярной работы;/

По правую сторону перед церквою

галдиреи

В ней печныхъ угольников два изразцовъ калужскихъ съ однимъ душникомъ без крыши в ней окошокъ пять в дубовыхъ рамахъ в каждомъ по восьми стеколь белой

воды, в томъ числе битыхъ 6 и три пары задвижокъ в томъ числе двухъ неимеется десять паръ крючковъ железныхъ. Двери въ олтарь растворчетые дубовые стекляные в нихъ стеколь простыхъ шесть замockъ медной, задвижокъ пара, притяжка железная двери в сени дубовые растворчетые с железными задвижками и железною клямкою петель коленчетыхъ в обеихъ дверяхъ четыре пары панели вскругъ стень столярные поль сосновой потолокъ счекатурной работы с карнизами липными: /

Церковь

В ней печь вышедшая зеркаломъ с калужскихъ изразцовъ, в ней окошокъ семь въ дубовыхъ рамахъ в каждомъ по восьми стеколь белой воды въ томъ числе битыхъ десять задвижокъ четыре пары, а трехъ паръ неимеется, крючковъ пять пар двое дверей дубовыхъ растворчетыхъ филинчетыхъ, съ задвижками железными верхними с крючками и притяжками железными, петель коленчатыхъ четыре пары. В чулане дверь одинакая дубовая на двухъ коленчетыхъ петляхъ въ чулане окошко одно, с железною решеткою панели в церкви столярные поль сосновой в церкви потолокъ убранъ сщикатурною с налипною карнизною работою: /

Пред церковою комната

В ней печь с калужскихъ изразцовъ без дверецъ и вьюшки и затулки душникъ окошко одно в рамахъ дубовыхъ створчетое с одною задвижкою в ней стеколь белой воды восемь, двери на крыльцо столярные дубовые ветхие о четырехъ стеклахъ с крючкомъ две петли коленчетые двое дверей растворчетые дубовые, петель коленчетыхъ четыре задвижокъ пара замockъ два, с нихъ одинъ железной другой медной спорченые без крючковъ клямockъ две накладныхъ железныхъ поль сосновой потолокъ сщекатурной: /

Сени с лестницею в коихъ два окошка растворчетыхъ. Задвижки верхние две, стеколь битыхъ, четыре поль сосновой лесницы и ступени сосновые и баллистратъ крашиный.

Економические две келии

В нихъ одна печь простыхъ образцовъ ветхая дверцы, и вьюшка из затулкою окошекъ четыре две пары задвижокъ а третая изпорченная петель шесть паръ дверей одинакихъ трое съ однимъ вънутреннымъ замockомъ и ключомъ при сихъ келияхъ находится кладовая съ чуланомъ в коихъ одно окошко большое а другое половинчетое в нихъ шесть стеколь битыхъ. Задвижка изпорченная полы сосновые потолки щекатурные при кладовой дверецъ маленькихъ двое: /

Между галдереею и сенми комната

В ней печь калужскихъ изразцовъ с дверцами железными и затулкою безъ вьюшки двое окошекъ в рамахъ дубовыхъ створчетые стеколь белой воды шеснатцать въ томъ числе битыхъ три задвижекъ две пары и крючковъ две пары, четыре пары петель поль сосновый потолокъ сщекатурной: /

Комната гостинная

В ней два угольника печныхъ калужскихъ изразцовъ окошокъ три в рамахъ дубовыхъ растворчетыхъ в нихъ стеколь в каждомъ по восьми в томъ числе разбитыхъ два, две пары задвижокъ железныхъ двенадцать петель и крючковъ при пары притяжокъ три двое дверей растворчетыхъ дубовыхъ пара задвижокъ и четыре пары коленчетыхъ петель панели кругомъ стень столярные поль дубовой потолокъ убран липною работою с карнизами: /

Бухветъ

Въ которомъ печь с двумя топками, а другая зеркаломъ вышедшая калужскихъ изразцовъ двое дверецъ одна вьюшка две заслонки, двое окошокъ в дубовыхъ рамахъ растворчетые каждое въ восьми стеколь въ томъ числе битыхъ две задвижокъ две пары крючковъ две пары петель четыре пары поль сосновой потолокъ сщикатурной: /

Спальня

С нишомъ две печи вышедшие с зеркалами во онои стороне топка без дверецъ одна вьюшка три окошка въ дубовыхъ рамахъ растворчетые стеколь белой воды в каждой по восьми, задвижокъ две пары а третей испорченая, крючковъ три пары петель простыхъ шесть паръ одни двери створчетые дубовые с железными задвижками три пары коленчетыхъ петель, двое дверей одинокихъ и с железными засовками и крючками при нихъ двое коленчетыхъ петель панели округъ стенъ выключающа ниша полъ дубовой потолокъ сщикатурной нишь карнизами убран липною работою:/ при спальни кладовая маленькая с малымъ окошкомъ с железною решеткою.

Кабинетъ

Печь калужскихъ изразцовъ, окошокъ в дубовыхъ рамахъ два в каждомъ по восьми стеколь в томъ числе битыхъ два задвижокъ пара крючковъ две пары петель четыре пары, дверь растворчетая одна с верхнею задвижкою и железною накладкою две пары коленчетыхъ петель, а другая дверь одинакая дубовая, при ней пара петель притяжачна железная, панели округъ стенъ мост сосновой потолокъ счекатурной работы:/

Библиотека

И с шкафою въ стене в которой верхнихъ дверей неимеится петель две пары окошко въ дубовыхъ рамахъ о восьми стеклахъ белой воды съ одною задвижкою с железною решеткою, дверь одинакая дубовая с четырьмя стеклами и внутреннимъ замкомъ безъ ключа полъ сосновой потолокъ сщекатурной съ карнизами при библиотеки чулан.

Кладовая

В ней два окошка о восьми каждое стекла белой воды в томъ числе битыхъ три двери дубовые растворчетые задвижокъ две пары железною решеткою петель четыре пары одинакая дверь одна дубовая с парюю коленчетыхъ петель, полъ сосновый, потолокъ сщикатурной работы с карнизами:/ При ней чуланъ в которомъ лестница наверхъ дверью завесами железными и накладною защепкою другая дверь внишь открытая:/

Сени на крыльцо

В коемъ одно окошко в дубовыхъ рамахъ с задвижками и петлями в восьми стеклах, одна дверь выходная на галдарею с четырьмя стеклами двери одинакие дубовые при ней четыре пары петель и две накладки железные, при сеняхъ в переходе въ спальню печь кирпичная с топкою при ней железные дверци вьюшка и затулка:/

1я

Людская

В ней печь простый кахель зеркаломъ вышедшая с топкою три окошка растворчетыхъ пара задвижокъ крепкихъ и другая испорченая крючковъ две пары петель шесть в каждомъ окошки стеколь по восьми битыхъ одинатцать трое дверей одинокихъ з двумя внутренними замками и железными накладками петель три пары коленчетыхъ полъ сосновый потолокъ сщекатурной ветхой:/

2я Людская

В ней печь вышедшая зеркалом калужскихъ изразцовъ двое окошокъ в дубовыхъ рамахъ каждое окно о восьми стеклах битыхъ семь пара задвижокъ спорченые, петель четыре пары полъ сосновой, потолокъ сщекатурной работы:/

3я Людская

В ней печь простыхъ изразцовъ два окошка в дубовыхъ рамахъ петель четыре пары в ней восемь стеколь битыхъ пара задвижокъ крепкие а другая пара испорченая крючковъ две пары полъ сосновый обветшалой потолокъ щекатурной в которой часть упала:/

Сени

С лесницею на низъ двое окошкѣ с парюю задвижками железными о восьми стеклахъ битыхъ шесть петель четыре пары полть кирпичный на лесницы ступни дубовые балистрадъ крашеный поручни крашиные: /

Внизу сей лесницы

Два окошка растворчетые в дубовыхъ рамахъ петель четыре пары стеколь битыхъ четыре дверь выходная с подсветомъ петель железныхъ две пары крючокъ железный другая дверь одинакая на двухъ коленчетыхъ петляхъ: /

Отъ лесницы первая передная

В ней три окошка с крючками и петлями, стеколь петнатцать, битыхъ три двери одинакие три пары коленчетыхъ петель: /

Кладовая

съ однимъ окошкомъ одна железная решетка и верхъ полукруглой переплеть: /

Комната

Съ двумя окошками в обеихъ железные решетки

Коредоръ продольной

Въ которомъ десять окошкѣ в нихъ рамы ветхие стекла побитые двое дверей выходныхъ: /

Со оногo каредора

Комната была на баню в которомъ два окошка с одними решетками железными, двое дверей ветхие при ней маленькие сенечки: /

Три комнаты людскихъ

В которыхъ шесть окошкѣ ветхихъ в нихъ две печи ветхие с нихъ одна простыхъ другая калужскихъ изразцовъ: /

Погребовъ маленькихъ

Пять в томъ числе одинъ для льду: /

Изби кухельные

Две с ветхими печми и очагами в коихъ и крючья железнаго неимеется окошка все ветхие, разбитые при сихъ кухняхъ маленькая одна кладовая: /

Комнаты

Две с одною печью простыхъ кахель у нихъ четыре окошка в рамахъ ветхие и стекла побитые решетки железные двери ветхие при сихъ комнатахъ два чулана и сени с лесницею в коихъ дверь выходная, и одно окошко ветхое: /

Оное все строение каменное покрытое гонтою под железной гвоздь крыша выкрашенная ветхая слуховыхъ окошкѣ восемнатцать в коихъ переплеты ветхие и стекла побитые: /

Консistoriи корпусъ

В которомъ сени окошкѣ и дверей нетъ

Канцелярская

В которой четыре окошка в рамахъ ветхие стекла побиты два окошка меньшие ветхие на крепость с железными решетками двое дверей одинакихъ с внутренними двумя замками петель четыре пары печь калужскихъ изразцовъ старая но при ней вьюшокъ и дверецъ нет: / помость корпичной.

Комната где присутствующие заседание имели

В ней два большихъ окошка, и два меньшихъ рамы ветхие стекла побиты, в малыхъ

окошкахъ две железные решетки, печь с калужскихъ изразцовъ ветхая без дверецъ и вьюшокъ во оной комнате панели полъ сосновой:/

Комната где архива содержалась

В ней четыре окошка съ одними решетками железными двое дверей стеклами и внутри иными замками:/

Со оной сени выходные с двумя окошками при кой одни решетки железные и одни двери выходные на галдерею:/

Комната где трапеза монашествующихъ была

В которой четыре окошка в рамахъ и одной двери ветхие:/ при сей комнате малая галдерея где церковь была и чуланъ для ризницы в которыхъ девять окошекъ в рамахъ и двое дверей ветхие.

Под симъ корпусомъ амбаръ и маленькой погребъ под колоколнею погребъ и железною дверью:/

Три кухельные комнаты с леснецою на низъ в коихъ дверей и окошекъ нетъ при входи в кухню на левую сторону две большие комнаты и два чулани

На трапезной комнате крыша вовся согнила и о происходящей течи сводъ каменной весьма в большой опасности:/

Корпусъ братерской и вмести инеоческий

Сени с двумя чуланами комната одна с чуланомъ с печью простою ветхою окошекъ пять в томъ числе две меньшихъ неспособные при сихъ окошкахъ решетокъ железныхъ четыре всеи комнаты трое дверей одинакихъ:/

Другие сени

З двумя чуланами в нихъ окошко с решеткою железною:/

На правую сторону

комната с чуланомъ

в коихъ печь простая ветхая, пять окошекъ ветхихъ з двумя железными решетками двое дверей ветхихъ:/

По левой стороне сеней

комната с чуланомъ

в коихъ печь простая ветхая четыре окошка ветхие одна решетка железная, трое дверей ветхихъ:/

Сени

с тремя чуланами в коихъ два окошка с железными решетками:/

по левой стороне амбаръ а по правой комната небольшая с чуланомъ печь простая ветхая окошекъ четыре ветхие железныхъ три решетки трое дверей ветхихъ:/

хлебной амбаръ в немъ окошки с решетками:/

на верху оного две комнаты одна на другой в кой ни окошекъ ни дверей не находится, вверху при окошкахъ решетки железные:/

Сени

две комнаты по обеимъ сторонамъ и двумя кладовыми; в нихъ двери ветхие окошекъ семь ветхихъ в нихъ железные решетки двери одне наружные:/

При семъ корпусе амбаровъ два, а за онымъ маленькая комната одна при самыхъ воротахъ в ней окошко ветхое, двери ветхие:/

Корпус где типография находилась

Передъ онымъ каридоръ отъкрытый

Въ первыхъ сеняхъ

Два чулана в обе староны две комнаты в нихъ окошекъ восемь неспособные три железные решетки две печи простые изразцовые безъ дверецъ шесть дверей ветхие:/

с сегожь коридора во вторые сени

в коихъ также два чулана, и по обеи стороны две комнаты с чуланами окошекъ восемь неспособные, решотки три железные, печи и дверей шесть вовси неспособные: /
Подъ симъ корпусомъ погребъ небольшой: /

Экономической корпус

Сени со входомъ наверхъ по обеимъ сторонамъ сеней по два покои с чуланами три печи простые старые окошекъ четырнатцать ветхихъ четверо дверей старыхъ поль деревянной: /

Подъ сими комнатами два погребъ и кладовая в нихъ пять окошекъ с железными решотками и трое дверей: /

Оные корпусы каменные покрытые шелевками по железной гвоздъ: /

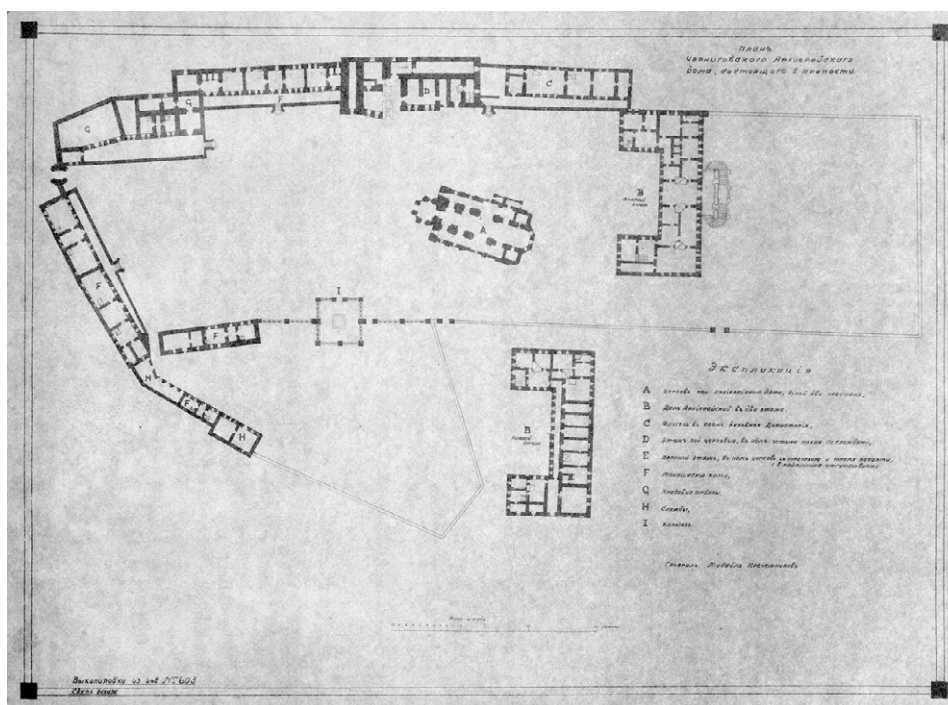
Неподалеку техъ корпусовъ

Старой одинъ корпусъ каменной в коемъ сени в нихъ по обеимъ сторонамъ по одной комнате две простыхъ старыхъ печей четыре окошка ветхие, с одной железною решоткою двое дверей ветхихъ: /

Сени другие с двумя окошками в коихъ одни железные решотки при сеняхъ комната в коей три окошка ветхие с железными решотками двое дверей старыхъ железными завесами: /

При томъ шесть чулановъ каменныхъ безъ дверей: /

С подлинное верна копиист Степан Бушуев

План колишнього чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря кін. XVIII ст.

1. Марков М. О достопамятностяхъ Чернигова /М. Марков — М.: Универ. тип., 1847. — 27 с.

2. Маркевич Н. А. Историческое и статистическое описание Чернигова /Н. А. Маркевич //Черниг. губерн. ведомости: Ч. неофиц. — 1852. — № 10. — С. 95.

3. Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего правительствующего синода / [Сост. Комиссия для разбора и описания архива Святейшего

правительствующего синода] – СПб.: в Синод. Тип., 1740 г. – Т. XX. – 1908. – VII с., 1216 стб. : табл.

4. Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание./ А.Ф. Шафонский. – К. : Универ. Тип., 1851. – 697 с.

5. Краткий исторический очерк Черниговской епархии на основании исследований о. Диева и Филарета Гумилевского /Прибавление к Черниг. епар. изв.: Ч. Неофиц. – 1898. – № 6. – С. 283 – 289.

6. По сообщению здешней Духовной консистории о доставлении в оную описи, по которой приняты в гражданское ведомство здания бывшего монастыря. 1838 г. / Державний архів Чернігівської області. – Ф. 179. – Оп. 1а. – Спр. 1515. – 16 арк.

7. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К. : «Укр. Рад. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 1990. – 1006 с.

8. Говденко М. Чернігівський колегіум /М.Говденко //Архітектурна спадщина України. Вип. 5. – К.: НДІГІАМ; Головкивархітектура, 2002. – С. 153-169.

9. Зерцало от писанія Божественнаго. – Чернігів: Друк.Троїц.-Іллін. монастиря, 1705. – 71 арк.

10. О преображении Черниговского женского Пятницкого монастыря в мужской и образовании при нём латинских богословских школ (1739-1740 гг.). – Держархів Чернігівської області. – Ф. 679. – Оп. 1. – Спр. 1556. – 1 арк.

11. Благовещенский М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии //Прибавление к Черниг. епар. изв.: Ч. Неофиц. – 1903. – № 22. – С. 769-783.

12. Печатное дело в Малороссии в начале XIX ст. //Киев.старина. – 1900. IX. – С. 83 – 88.

Малоизвестная опись бывшего черниговского кафедрального Борисоглебского монастыря 1796 г.

Публикуется малоизвестная опись бывшего черниговского кафедрального Борисоглебского монастыря 1796 г. с комментариями.

Ключевые слова: Борисоглебский собор, дом архиепископа, дом Черниговского коллегиума, духовная консистория, корпус помещений.

Not popular apartments' description of former Chernihiv Borys and Hlib cathedral monastery of the 1796th

Not popular apartments' description of former Chernihiv Borys and Hlib cathedral monastery of the 1796th with comments is published in the article.

Key words: Borys and Hlib cathedral, the house of the archbishop, the house of Chernihiv College, clerical consistory, housing premises.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

УДК 94 (477)

Світлана Власенко

ДОКУМЕНТИ ПРО О. П. ДОВЖЕНКА ПЕРІОДУ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ У ФОНДАХ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ УКРАЇНИ

Подано огляд та добірку документів про діяльність видатного кінорежисера та письменника О. П. Довженка в роки Великої Вітчизняної війни, які зберігаються у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Вони не лише стосуються О. П. Довженка, а й відтворюють моральну атмосферу, що склалася в середовищі української творчої інтелігенції того періоду.

Ключові слова: О. П. Довженко, кіно, Спілка радянських письменників України, Велика Вітчизняна війна, архівний документ, ЦДАГО України.

Документи Національного архівного фонду, що зберігаються в державних архівах України, є основним джерелом з вивчення як соціально-політичної, економічної, духовної історії нашої держави, так і діяльності видатних представників українського народу. В фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) зберігаються документи радянського періоду історії України. Серед них відклалися й свідчення про всевітньо відомого українського кінорежисера та письменника Олександра Петровича Довженка (1894-1956 рр.).

Документи з фондів ЦДАГО України містять інформацію як суто біографічного характеру, так і відомості про його творчу діяльність. Серед них найбільш повно представлений період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. Довоєнні ж часи репрезентують кілька документів: матеріали з архівно-слідчої справи на О. П. Довженка та ін. за 1919 р., що підтверджують факт його арешту Волинською губернською надзвичайною комісією в м. Житомирі¹; постанови Політбюро Центрального комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (ЦК КП(б)У) «Про картину Довженка «Іван» від 3 квітня 1933 р., в якій народному комісару освіти УСРР В. П. Затонському доручалося «усунути всі перешкоди щодо постановки картини» в кінотеатрах України² та «Про присвоєння звання працівника мистецтв» від 23 листопада 1939 р. з відповідним указом Президії Верховної Ради УРСР, за яким режисеру Київської кіностудії О. П. Довженку присвоювалося звання Заслуженого діяча мистецтва³. Документи повоєнного періоду ілюструють кампанію цькування О. П. Довженка за його творчу діяльність, що розпочалася ще на початку 1944 р. у зв'язку з появою кіноповісті «Україна в огні»⁴ (детальніше див. далі), а також стосуються питань вшанування його пам'яті (постанова Президії ЦК Компартії України «Про увічнення пам'яті письменника-кінорежисера О. П. Довженка» від 15 березня 1957 р., за якою передбачалося

© Власенко Світлана Іванівна – начальник відділу використання інформації документів Центрального державного архіву громадських об'єднань України, кандидат історичних наук.

видання повної збірки його творів, а його ім'я присвоювалося Київській кіностудії художніх фільмів, Сосницькій середній школі Чернігівської області тощо⁵; повідомлення Державного комітету УРСР по кінематографії в ЦК КП(б)У від 25 жовтня 1984 р. про проведення Днів О. П. Довженка в штаб-квартирі ЮНЕСКО⁶ та ін.).

У документах часів Великої Вітчизняної війни міститься інформація про роботу О. П. Довженка на посаді художнього керівника Київської кіностудії художніх фільмів, а також про його літературну та кінематографічну діяльність. За видами та виходячи зі змісту документів, їх умовно можна поділити на декілька груп.

– Постанови керівних органів Центрального комітету КП(б)У: нелегального ЦК «Про Київську кіностудію» від 25 січня 1943 р., за якою художнє керівництво студією покладалося на О. П. Довженка⁷, Політбюро «О. П. Про Довженка» від 12 лютого 1944 р.⁸, Оргбюро «Про виведення О. П. Довженка зі складу Республіканської комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників...» від 29 березня 1944 р.⁹

– Довідки, доповідні записки, повідомлення, плани, звіти, листи керівництва Київської кіностудії художніх фільмів до ЦК КП(б)У та Ради Народних Комісарів (РНК) УРСР, а також відповідних відділів ЦК КП(б)У та управлінь РНК УРСР, відповідальних партійних і радянських працівників щодо діяльності студії, зйомок фільмів, кадрових питань тощо. В них можна відстежити кінематографічну діяльність О. П. Довженка, зокрема хід робіт над картинами «Битва за нашу Радянську Україну», «Український кіно-концерт», «Щорс» та ін., планування зйомок фільму «Україна в огні» тощо¹⁰. Питання кадрового характеру містяться в довідці «Про О. П. Довженка» у зв'язку зі звільненням його з посади художнього керівника Київської кіностудії в 1942 р.¹¹, що зберігається серед матеріалів відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У; довідці відділу кадрів ЦК КП(б)У секретареві ЦК КП(б)У Д. С. Коротченку «Про поїздку в м. Ташкент, Ашхабад і Самару з питання ознайомлення з роботою та умовами роботи української інтелігенції, евакуйованої в зв'язку з війною» від 22 жовтня 1942 р., в якій піднімається питання про призначення О. П. Довженка на посаду художнього керівника Київської кіностудії художніх фільмів, а також про майбутні зйомки фільму «Україна в огні»¹²; довідці Управління в справах мистецтв при РНК УРСР про стан української драматургії, в якій згадується про введення О. П. Довженка до складу постійної комісії при РНК УРСР з керівництва творчою роботою українських драматургів¹³. На особливу увагу заслуговує лист О. П. Довженка першому секретареві ЦК КП(б)У, члену Військової ради Воронезького фронту М. С. Хрущову від 5 червня 1943 р. з оригінальним підписом режисера, в якому він піднімає питання щодо організації зйомок фільму «Український кіно-концерт», а також повідомляє про свою роботу над новим кіносценарієм «Україна в огні»¹⁴.

– Тематичні плани, звіти, переліки та списки праць, листи Державного видавництва та Видавництва ЦК КП(б)У, відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У та ін. із зазначенням публіцистичних і художніх творів О. П. Довженка, їх обсягу, тиражу тощо (брошури, нариси та статті «Відступник», «Кіно на Україні», «Криклій», «На колючому дроті», «Не господарювати німцям на Україні», «Ніч перед боєм», «Нічим нас не візьмеш», «Україна в огні», «Чого прийшли і що творять німці на Україні», «Що принесли гітлерівці українському народові», «Щорс» та ін.)¹⁵.

– Плани, протоколи засідань спеціальних комісій, списки учасників, листи та інші документи стосовно участі О. П. Довженка в різноманітних суспільних заходах (в якості безпосереднього учасника чи як автора тез виступів), зокрема, в 2-му та 3-му антифашистському мітингах представників українського народу в містах Саратові та Москві в серпні 1942 р. та в лютому 1943 р. відповідно¹⁶, відзначенні 25-ї річниці проголошення Радянської України в грудні 1942 р.¹⁷, вечорі пам'яті письменника М. М. Коцюбинського з нагоди 30-х роковин смерті 27 квітня 1943 р.¹⁸, радіомітингу представників українського народу в Москві 16 травня 1943 р.¹⁹, вечорі єднання російської та української культури влітку 1943 р.²⁰ та ін.

– Протоколи та стенограми пленумів, зборів, засідань, нарад, а також повідомлен-

ня та довідки відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У про них, в яких у тій чи іншій мірі згадується О. П. Довженко, дається оцінка його літературній творчості: протокол загальних зборів письменників м. Києва з журналістами і працівниками мистецтва від 12 березня 1944 р., на яких фактично всі виступаючі та учасники обговорення не обійшли критикою О. П. Довженка²¹; витяги зі стенограм ІХ пленуму правління Спілки радянських письменників СРСР 5-9 лютого 1944 р.²², наради українських письменників у секретаря ЦК КП(б)У Д. С. Коротченка 10 червня 1946 р.²³, засідання Комісії Політбюро ЦК КП(б)У по науці 5 травня 1947 р.²⁴, пленуму Спілки радянських письменників України 15 вересня 1947 р.²⁵; інформаційні повідомлення та довідки про прийом Й. В. Сталіним української інтелігенції 30 січня 1944 р.²⁶, збори письменників у м. Києві 12 березня 1944 р.²⁷, пленуми Спілки радянських письменників України в січні 1943 р. і червні 1944 р.²⁸ та ін.

Серед усього комплексу документів періоду Великої Вітчизняної війни про О. П. Довженка, які зберігаються у фондах ЦДАГО України, на окрему увагу заслуговують ті, що розкривають один із складних періодів життя режисера, пов'язаний із його роботою над кіноповістю «Україна в огні». Архівні документи дозволяють простежити процес створення кіносценарію – від позитивних оцінок та схвального очікування при його написанні й до нищівної критики після його появи. Хронологічно вони охоплюють період 1942-1947 рр.

Зокрема, в доповідній записці директора Київської кіностудії художніх фільмів Я. Лінійчука до ЦК КП(б)У «Про роботу Київської кіностудії в 1941 році і перспективи роботи на 1942 рік» від 14 березня 1942 р., а потім і в загальній довідці «Про стан культури, науки і мистецтва» повідомлялося: «Режисер О. П. Довженко працює над сценарієм «Україна в огні» для своєї постановки. Це буде фільм про український народ у Вітчизняній війні, про героїзм і патріотизм кращих синів України, про красу їх духу. Сценарій буде на початку квітня місяця. Фільм намічається до здачі в ІV-му кварталі 1942 року»²⁹. В довідці відділу кадрів ЦК КП(б)У від 22 жовтня 1942 р. відмічалось: «Коллектив студії з великою надією чекає початку роботи О. П. Довженка над фільмом «Україна в огні»³⁰. А ось як сам О. П. Довженко пише про майбутній фільм «Україна в огні» в листі до М. С. Хрущова від 5 червня 1943 р.: «Зараз закінчую свій сценарій. Він великий. Це ціла повість хвилююча і зворушлива. В ній дуже багато гіркоти та гострих по видимому місць. Можливо прийдеться злегка стесувати деінде кути. Але я відчуваю вже, що вона живе»³¹.

Зберігається в архіві й два примірники рукопису кіноповісті «Україна в огні»³². Зокрема, на примірнику, що міститься серед матеріалів секретної частини загального відділу ЦК КП(б)У, є відмітки та зауваження російською мовою щодо змісту тексту з зазначенням сторінок на кшталт: «знування над евакуюв[аними] та відступаючими, 32-33», «наклеп на партію, 27, 34, 35», «ненависть до ідеї класов[ої] боротьби [...], 23, 27, 25, 26, 37, 73», «за що б'ємося ... Укр[аїна] (не соц[іалістична] не рад[янська], 113» і т. п.³³.

Зовсім іншого характеру набувають документи після зустрічі представників української інтелігенції, партійних та радянських діячів із Й. В. Сталіним 30 січня 1944 р., на якій обговорювалась кіноповість О. П. Довженка «Україна в огні». Зосереджені у фондах ЦДАГО України матеріали досить різнопланово висвітлюють даний аспект (див. добірку).

Нижче мовою оригіналу подаються документи та витяги з документів, що зберігаються у фондах ЦДАГО України й розкривають діяльність О. П. Довженка в роки Великої Вітчизняної війни, а також одну із найдраматичніших сторінок його життя, пов'язану з написанням кіноповісті «Україна в огні». Вони не лише стосуються О. П. Довженка, а й демонструють моральний стан української творчої інтелігенції того періоду. Дані документи, безперечно, є важливим історичним джерелом, проте їх використання обов'язково потребує ґрунтовного аналізу та критичного підходу під час наукового дослідження.

Довідка відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У про кінорежисера О. П. Довженка
[1942 р.]

Начальник Управления кинофикации при СНК УССР т. Карасев сообщил, что кинорежиссер т. Довженко А. П. приказом председателя Всесоюзного Комитета по делам кинофикации при СНК СССР³⁴ отстранен от работы художественного руководителя Киевской киностудии.

Официальное освобождение т. Довженко мотивируется тем, что он должен работать над фильмами на современном материале об Украине. По существу же вокруг т. Довженко на киностудии создана обстановка необоснованного обвинения о его якобы дезертирстве из Киева, развале работы и т. д. Снята с работы на киностудии и жена т. Довженко режиссер т. Солнцева.

Работники Комитета по делам кинофикации при СНК СССР сообщили т. Карасеву, что из киностудии на т. Довженко поступило коллективное заявление за многими подписями. Используя это заявление т. Большаков освободил т. Довженко от художественного руководства киностудией.

Из письма т. Коваленко (работника киностудии) на имя т. Шмигалья (работник СНК УССР) видно, что организовывал это коллективное заявление на т. Довженко зав[едующий] сценарным отделом киностудии т. Сирота. Он подходил к т. Коваленко с предложением подписать заявление, заявляя: «Довженко дезертировал из Киева. Развалил работу и т. д.».

На самом деле т. Довженко был эвакуирован из Киева вместе с академиками по предложению секретаря ЦК КП(б)У по пропаганде тов. Лысенко И. Г.

Освобождение тов. Довженко от работы художественного руководства киностудией неправильно и необоснованно.

Тов. Довженко поставлен в трудные материальные условия и, кроме того, это освобождение дало возможность отдельным распоясавшимся склочным элементам незаслуженно оскорбить и унижить заслуженного деятеля искусств УССР.

*ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, стр. 66, арк. 34-35.
Оригінал. Машинопис.*

Лист О. П. Довженка М. С. Хрущову з робочих питань

5 червня 1943 р.

Дорогой Никита Сергеевич!

Хотя накануне самых решающих, может быть, сражений Вам и не до меня, не до малых моих дел, и мне самому, пожалуй, приличествовало бы не беспокоить вас в это время и не отвлекать Ваше внимание никакими мелкими текущими делами, тем не менее осмеливаюсь просить Вас помочь мне. Писатель сценарист Любомир Дмитренко один из очень немногих, умеющих писать сценарии, привлечен мною к этой работе. Он пишет сценарий «Украинский концерт» для одного из моих режиссеров. Фильм запланирован к постановке этим летом. Письменное обращение Леонида Романовича³⁵ к А. С. Щербакову³⁶ об откомандировании Дмитренка в распоряжение ЦК КП(б)У увенчалось отказом. Вторичное обращение М. С. Гречухи³⁷ дало Дмитренко только три недели отпуска, конечно недостаточные и уже истекшие. Я долго ломал себе голову, как же его выйти из этого бедственного положения, и наконец, подобно генералу Макару Нечипоруку³⁸, решил пуститься на военную хитрость, а именно, обратиться к Вам с просьбой, чтобы Вы позвонили т. Щербакову о немедленном откомандировании его, Дмитренка, в распоряжение Вашего фронта³⁹, после чего также немедленно предоставит ему, Дмитренко, откомандирование в мое распоряжение до окончания сценария. Зная Ваше доброе ко мне отношение, глубокоуважаемый и дорогой Никита Сергеевич, я утешаю себя надеждой, что Вы не проминете воспользоваться моим планом временного извлечения Дмитренка для

помощи кинематографии, за что наперед выражаю Вам свою глубокую благодарность. Я немного болен. Сейчас заканчиваю свой сценарий⁴⁰. Он большой. Это целая повесть волнующая и трогательная. В ней очень много горечи и острых по-видимому мест. Возможно придется слегка стесывать кое-где углы. Но я чувствую уже, что она живет. Сейчас собираю вокруг себя режиссерскую молодежь, я думаю, что в кинематографии нас будут лимитировать не режиссеры, а сценаристы. У нас слабенькая литература, малочисленная и неяркая. Не гневайтесь на меня, что до сих пор не написал письма этим проклятым немецким офицерам. Я света не вижу из-за сценария. Осталась еще неделя. Недавно смотрел много немецкой хроники, захваченной нами в освобожденных районах. Воочию увидел, что этих офицеров и особенно генералов нужно физически уничтожать всех. Нужно очищать землю от этих существ. Это явление глубоко клиническое, противопоказанное жизни, миру. Это авторы и слуги смерти и разрушений. Я ушел с просмотра подавленный и глубоко оскорбленный, как человек. Никита Сергеевич, в какую пропасть пошлости скатилась Европа!

Будьте здоровы и благополучны. В лучших своих мыслях ежедневно с Вами.

Глубокоуважающий Вас

(А. Довженко).

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 448, арк. 21.

Оригінал. Машинопис.

№ 3

**Повідомлення про прийом Й. В. Сталіним представників української інтелігенції
30 січня 1944 р.**

[Не раніше 30 січня 1944 р.]

СЕКРЕТНО

О посещении товарища Сталина 30 января 1944 г. в составе гг. Коротченко Д. С., Корниец Л. Р., Старченко, Богомолец А., Гречуха М. С., Бажана Н. П., Корнийчука А. Е., Рьльского М.,⁴¹ Довженко А. П.

Прием состоялся в 21-00 час. 30.1-44 года.

У товарища Сталина присутствовали: гг. Молотов В. М., Маленков Г. М., Берия Л. П., Микоян А. И., Хрущев Н. С., Щербаков А. С.⁴²

На столе у товарища Сталина лежала книга – сценарий Довженко «Украина в огне» с завернутыми уголками.

После приветствия товарищ Сталин, обращаясь ко всем, сказал, что мы вызвали вас по вопросу книги, написанной Довженко «Украина в огне».

Обращаясь к Довженко, товарищ Сталин сказал, что Ваш сценарий «Украина в огне» не может быть пропущен.

– Сначала думали критику на сценарий опубликовать в печати, но пожалели автора. В Вашей книге выдвинуто изрядное количество положений, где прямо пытаетесь ревизовать ленинизм. Характерно, что в большинстве случаев или почти всегда сценарии пишут без предисловия, однако Ваш сценарий написан с предисловием.

– Прежде чем говорить о предисловии, необходимо сказать о всей книге. Сценарий «Украина в огне» – это попытка ревизовать ленинизм, это вылазка против нашей партии, против советской власти, против колхозного крестьянства, против нашей национальной политики. Книга отражает враждебную идеологию у автора. Враждебные напады пересыпаны по всей книге. Это не ошибка у автора, это не так например, как человек шел со своими мыслями, но в ходе не получил необходимых данных или материала и пришел в своих выводах к неправильным результатам. Это просто враждебная вылазка, имеющая своей целью проревизовать ленинизм

– Что автор очень озлоблен свидетельствуют такие факты: характерно, что ни одного положительного героя нет в сценарии. Неужели так бы было, если бы у нас в учреждениях и в армии были все люди с такими сплошь отрицательными свойствами, разве мы могли бы иметь такую армию и такой тыл, разве могли бы сами устоять против такого сильного врага, вести во время войны так хозяйство и одерживать такие победы.

- Обратимся к предисловию автора. Вот, что он пишет:
 «Нехай вибачливий читач, мій сучасник і друг не нарікає, коли вирощене мною невелике дерево, що не цілком гіллясте, коли багато гілок тільки відчувається, не встигнувши ще вирости. В моїй свідомості все тут написано – тільки прозора основа великої майбутньої книги боротьби українського народу за визволення з-під ярма гітлерізма».
- Что это такое есть, – выращенное, еще не совсем развитое молодое дерево. Это и есть платформа направленная против ленинизма и изложенная автором в книге.
- Это подтверждается и последующим изложением предисловия:
 «Якщо в наслідок гостроти моїх переживань, сумнівів чи помилок серця, які-будь міркування мої виявляться несвоєчасними чи занадто гіркими, чи не досить урівноваженими іншими міркуваннями, то це, можливо, так і є».
- Я уже говорил, что враждебные напады пересыпаны по всей книге.
- Вы послушайте, как автором представлены в его книге советские люди. Он вывел тип советского работника – председателя сельсовета со сплошь отрицательными свойствами, вывел глупца, лентяя, бездельника. Причем этого бездельника, дурака, по словам автора, партия поставила.
- А вот другой тип, выведенный автором, тип советского человека – командира, который бросает раненых и людей, спасая себя на грузовой машине.
- Здесь он выступает прямо против советских людей.
 Дальше товарищ Сталин остановился на выступлении автора против классовой борьбы, говоря –
- А вот я Вам зачитаю места из сценария, которые характеризуют отношение автора к классовой борьбе.
 «Иди ти під три чорти з твоєю боротьбою, – сказав Запорожець.
 – Він збожеволів перед смертю, – сказав партизанам Гулак.
 – А по моему, ви показалися, позивкали до класової боротьби як п'яниця до самогону. Ой, приведе вона нас до загибелі. Вбивайте, прощу вас, вбивайте, ну! Доставте радість полковнику Краузу. Соблюдіть чистоту лінії. – Терпка гіркота і біль почувлись у голосі батька п'яти синів».
- Здесь автор озлобленно выступает против классовой борьбы.

*ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 282, арк. 200-203.
 Оригінал. Машинопис.*

№ 4

Витяг із стенограми вечірнього закритого засідання ІХ пленуму правління Спільки радянських письменників СРСР

9 лютого 1944 р.

Александров⁴³ – [...] Но об одном вопросе, о котором не говорилось в Союзе писателей, мне хочется сказать подробнее. Я имею в виду последнее произведение украинского писателя и режиссера Довженко, его сценарий «Украина в огне». Этот сценарий был разослан по журналам и газетам и широкий круг журналистов и политических работников знаком с этим последним произведением писателя Довженко.

Почему на него особенно следует обратить внимание? Потому что в этом произведении ошибочность позиции писателя. Если он недостаточно тщательно вдумался в то, чем живет народ и недостаточно пережил интересы народа, хотя я знаю, Довженко очень болезненно переживал, тяжело переживал оккупацию немцами Украины, но, к чему приводит этот недостаток писателя, свидетельствует его произведение «Украина в огне». [...]

Но я не хочу рассматривать это произведение, как произведение советской литературы. Это исключение. Это не характеризует нашу литературу. Это выпадает из пределов нашей литературы, но случилось это потому, что оказались идеологические

основы мировоззрения писателя Довженко не теми, что у нашего народа, не совпало мировоззрение Довженко и мировоззрение нашего народа. Отсюда ошибка и отсюда, между прочим, и задача, не только относящаяся к этим товарищам, которые ошибались. Это тяжело им, но лучше сказать им в глаза правду. Но это относится к нам ко всем. [...].

*ЦДАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 84, арк. 91, 94.
Оригінал. Машинопис.*

№ 5

**Постанова Політбюро ЦК КП(б)У «О. П. Про Довженка»
(витяг із протоколу засідання Політбюро)**

12 лютого 1944 р.

У творах українського письменника і кінорежисера Довженка О. П., написаних за останній час («Победа» і «Україна в огні») мають місце грубі політичні помилки антиленінського характеру. В зв'язку з цим ЦК КП(б)У постановляє:

1. Рекомендувати Всеслов'янському Комітету ввести в склад комітету від Української РСР замість Довженка т. Рильського М. Т.

2. Рекомендувати Комітету по Сталінських преміях при Раднаркомі СРСР ввести в склад Комітету замість Довженка т. Юру Г. П.

3. Вивести т. Довженка О. П. з складу редакції журналу «Україна»⁴⁴. Замість нього затвердити членом редакційної колегії журналу українського письменника Андрія Малишка.

4. Звільнити Довженка О. П. від обов'язків художнього керівника Київської кіностудії.

Просити ЦК ВКП(б) затвердити цю постанову.

*ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 715, арк. 34.
Оригінал. Машинопис.*

№ 6

**Витяг із робочого матеріалу відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У
з підготовки критичної довідки про О. П. Довженка⁴⁵**

[Лютий 1944 р.]

II.

О Довженко

Довженко знали как политического путаника, «смелого критика», «человека с сумасбродными проектами», большее внимание которых было уделено Довженко в получении помощи ему:

- а) по Сталинским премиям
- в) в Славянском Комитете
- с) в печати
- д) в республиканской комиссии по зверствам
- е) худ[ожественный] руководитель студии худ[ожественных] фильмов.

Политические убеждения – явно националистические, особенно его работа «Україна в огні».

Примеры и факты:

- а) Клевета на наш народ –
  - б) Клевета на большеви[стскую] партию –
  - в) Клевета на Красную Армию –
  - г) Антисемитизм в духе большевизма –
- Во всех этих вопросах Довженко выступал как антиленинец.

Как отнеслись к этому наши писатели:

- а) одна группа – как это могло случиться?
- б) вторая -//- – от него это можно было ожидать
- в) третья -//- – ничего особенно не случилось
- г) четвертая -//- – решили вообще это замолчать.

Об ответственности, замкнутости и разобщенности?

«Считают, что можно сидеть, как в норе и оттуда наблюдать, как мимо текут события».

О критике Довженко в среде украинских писателей говорят с сожалением и не признают.

– Это самое важное. Значит есть люди, которые ему сочувствуют, а может быть и разделяют его точку зрения – в этом опасность.

Считать неправильным в этом отношении выступление М. Рыльского, П. Панча и Николая Бажана на Пленуме Союза писателей в Москве ⁴⁶.

III.

Наши политики победили – в этом наша сила и довженки будут отброшены украинским народом, как бы они не рядились в друзей украинского народа.

Украинский народ верит своей Родине – Великому Советскому Союзу.

Из докл[ада] тов. Хрущева. [...]

*ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 282, арк. 191 та зв., 192.
Оригінал. Рукопис.*

№ 7

Записка (робочий варіант) заступнику завідувача відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У К. З. Литвину щодо підготовки критичної довідки про кіносценарій О. П. Довженка «Україна в огні»

[Лютий 1944 р.]

Уважаемый К. З.!

Не смогли окончить вчера, хотя и работали до 5 ч[асов] утра. Написали общую оценку, данную т. Сталиным И. В. сценарию Довженко «Украина в огне» и два пункта конкретных фактов. Тов. Сталин И. В., анализируя и критикуя сценарий, преподал нам не по страницам, а по важности запрашиваемых вопросов. Схема примерно следующая.

1. Общая оценка (Вступление сценария и др.).

2. О выступлении против советских людей.

3. О вылазке против классовой борьбы.

4. Ленинская оценка войн и наше положение среди капиталистов, ведущих войну.

а) Почему мы отступили в первый момент войны;

б) Примеры – Англия, Америка.

Агрессор почти всегда имеет успех в первоначал[ьной] стадии войны (он готовится и внезапно нападает).

5. Не выведено типа националиста. Автор националист.

6. Лозунг Защита украинцем Украины на каких бы фронтах он не был.

*ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 282, арк. 195-196.
Оригінал. Рукопис.*

Витяг із протоколу загальних зборів письменників м. Києва з журналістами і працівниками мистецтва

12 березня 1944 р.

Повістка денна:

1. Про підсумки Пленуму правління СРП СРСР – доповідь М. Т. Рильського⁴⁷. В обговоренні взяли участь:

1. Тов. Бажан М. П. – Треба на перших наших зборах поговорити про провідні ідеї нашої творчості. На пленумі СРП слово українських представників звучало неповною мірою. Переважав момент інформативності, навіть в доповіді тов. Рильського. Більш публіцистичним аніж літературним, був і виступ П. Панча.

Незабутня зустріч з товаришем Сталіним⁴⁸ була для нас великим уроком більшовицького думання. Вона дала яскравий зразок партійності, більшовицького підходу до розв'язання творчих і політичних питань.

В сценарії Довженка⁴⁹ розкидано дуже багато шкідливих, наклепницьких місць щодо нашої дійсності. Не можна відмовити Довженкові в таланті. Але сам талант не допоміг йому розібратися в дійсності. Він не володів основним інструментом – ленінізмом, партійністю, народністю сприймання. Треба особливо чітко підкреслити, що цієї народності не можна досягти без більшовицької партійності.

Далі тов. Бажан доповнює повідомлення доповідача додатковими даними про глибоку критику тов. Сталіним шкідливого сценарію Довженка.

Наклепи Довженка щодо колективізації, щодо виховання жіночої честі тощо є справді кричущими.

В сценарії Довженка – жодної позитивної постаті з радянського, партійного, червоноармійського середовища.

Прикрий урок з антиленінським твором Довженка повинен бути плідним і глибоким. Безсмертні твори в наш час можна створити лише стоячи на ґрунті більшовицької партійності і народності. [...]

2. Корнійчук О. Є. – Чи одійшов од партійності Довженко? Ні, так навіть не можна ставити питання. Довженко ні в чому не помилявся, в смислі окремих помилок, – він написав наскрізь ворожий нашому ладові твір. Він звів наклеп на колективізацію, на партію, на радянську молодь, на радянську жінку. Я не читав сценарію Довженка, але з витягів бачив, що це брудні помії на нашу дійсність.

Звідки це пішло в Довженка. Він не вірив у нашу перемогу, він не хотів дивитися на те, що робить радянська влада. Він хворів на хворобу страшного зазнайства. Йому зараз треба дуже й дуже подумати над собою, над своєю творчістю. Довженко повинен зрозуміти політику партії, повірити⁵⁰ в неї.

Радянських людей Довженко вивів мерзотниками. Він спаплюжив один з найдоржчих для українського народу і української літератури образів – образ нашої жінки.

Такий же обурливий наклеп Довженка і про те, що ми не виховували молодь.

Треба створити справжню партійно-більшовицьку атмосферу в наших рядах. Треба говорити одверто про помилки тих, хто їх допускає. [...]

3. Тичина П. Г.⁵¹ – [...] Товариш Сталін у своїй доповіді високо похвалив нашу інтелігенцію. Тим більше прикрим є те, що сталося з Довженком. Це говорить і про ідеологію Довженка, і про велике його зазнайство. Мені пригадується, як він брався написати історію України... за кілька місяців. Ол. Довженко кладе своїм твором тінь на всю нашу організацію. [...]

5. Новиченко Л. М.⁵² – Прикра історія з О. П. Довженком послужила для всіх нас морально-політичним уроком. Довженко зазнав краху тому, що не хотів мислити по-партійному, не позбавлена хисту і розуму людина, він хворів на хворобу гіпертрофованої претензійності, намагаючись повчати всіх і вся. Він наважився «повчати» партію в найскладніших політичних питаннях, забувши про те, що обов'язок митця є, насамперед, бути борцем за ідею Леніна і Сталіна. Не прийнявши позиції ленінізму, Довженко став на антиленінський шлях. Прикро і гірко бачити, як у такий

напружений час людина спрямовує свій твір не проти ворогів батьківщини, а проти передових сил нашого суспільства. Це тяжке політичне падіння Довженка. Надалі, осмислюючи складні процеси дійсності, ми повинні завжди мати перед очима ганебний урок Довженка – тобто, в інтересах істини, в інтересах народності, в інтересах мистецької краси і сили завжди свято йти за тими єдиними дороговказами, що їх дає нам велика теорія Леніна-Сталіна. [...]

8. Копиленко О. І.⁵³ – Довженко був завжди надто одірваний од усіх нас, за винятком невеликої групи товаришів, що захоплювались окремими його творами. Тіні на всю українську радянську літературу своїм антиленінським твором Довженко не кладе, бо він фактично протиставив себе нашій літературі. Ми не можемо прийняти на себе відповідальність за його шкідливі твердження і ворожі погляди. [...]

10. Паламарчук Л.⁵⁴ – Я повинен висловити своє ставлення до Довженка. Його можна було поважати за такі речі, як «Відступник», «Ніч перед боєм». Але Довженко ніколи не володів ленінізмом і це призвело його до найтяжчих політичних викривлень. Претензія бути пророком, учити всіх і вся, призвела його до того, що він написав пасквіль на радянський народ. Трапляються у нас люди, що прагнуть над усе критикувати всі галузі нашої культури: літературу, малярство, кіно тощо. Довженко був виразником цієї групи критиків.

11. Гофштейн Д. Н.⁵⁵ – Я наведу один лише випадок. Я пригадую, як Довженко в Уфі різко обірвав мене, коли я оптимістично висловився в ті тяжкі часи про перспективи подій на фронті. Ця невіра в сили народу була завжди характерною для Довженка.

12. Литвин К. З.⁵⁶ – [...] Хотілося б, щоб справжній стан нашої літератури було краще висвітлено в виступах українських представників на пленумі. Доповідь тов. Рильського хороша, але не треба було йому позитивно згадувати про Довженка. Адже і в попередніх творах Довженка були помилки, зокрема, в оповіданні «На колючому дроті», яке в зародку містило усе те, що згодом виявилось в сценарії. [...]

Далі промовець переходить до докладної критики шкідливого сценарію Довженка, наводячи приклади з тексту сценарію.

Довженка ще й до його «України в огні» основна частина інтелігенції справедливо вважала політичним плутаником. Хоч йому була виявлена велика довіра – доручено ряд посад, – проте його політичні переконання лишались попередніми.

Зміст сценарію Довженка – це наклеп на радянський народ, на його історію, на сучасність, на боротьбу проти німців, це антисемітизм і буржуазний націоналізм.

У всіх питаннях, зачеплених ним, Довженко виявляє себе, як антиленінець, як націоналіст.

Довженко не знайшов для себе прихильників, але він не зустрів належної гострої критики, коли читав ряду письменників свої сценарії.

В цьому була небезпека.

Для того, щоб цілковито з'ясувати суть твору Довженка, щоб довести до відому письменників ту глибоку, блискучу критику, яка була дана цьому творові тов. Сталіним, ми скликали ці збори. [...]

*ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 858, арк. 20-30.
Оригінал. Машинопис.*

1. ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 52928.
2. Там само, ф. 1, оп. 6, спр. 282, арк. 131.
3. Там само, спр. 568, арк. 55-57.
4. Там само, спр. 1083, арк. 53; оп. 23, спр. 2499, арк. 117-118; спр. 4474, арк. 72, 75, 77; спр. 4512, арк. 16-18, 237-238.
5. Там само, оп. 6, спр. 2706, арк. 53-54.
6. Там само, оп. 25, спр. 2767, арк. 77-81.
7. Там само, оп. 19, спр. 5, арк. 94.
8. Там само, оп. 6, спр. 715, арк. 34; спр. 756, арк. 172.
9. Там само, оп. 9, спр. 193, арк. 199.
10. Там само, оп. 23, спр. 448, арк. 6, 10, 16, 23, 24, 27, 30, 34; оп. 30, спр. 16, арк. 91,

174, 182, 201; спр. 212, арк. 13; оп. 70, спр. 43, арк. 209; спр. 60, арк. 25; спр. 64, арк. 20; спр. 65, арк. 12, 38, 75, 173; спр. 66, арк. 11; спр. 68, арк. 5; спр. 282, арк. 63, 118, 134, 139, 204.

11. Там само, оп. 70, спр. 66, арк. 34-35.

12. Там само, спр. 65, арк. 12, 13, 31, 32.

13. Там само, спр. 175, арк. 96, 98.

14. Там само, оп. 23, спр. 448, арк. 21.

15. Там само, оп. 9, спр. 186, арк. 3, 5, 7; оп. 23, спр. 67, арк. 75зв.; спр. 451, арк. 2, 107; оп. 70, спр. 27, арк. 2, 14, 15, 16, 19, 21, 29, 30, 32, 58, 68зв., 69зв., 72 та зв., 74, 75зв., 79, 94, 100зв., 101 та зв., 110, 113; спр. 32, арк. 1, 5, 116; спр. 44, арк. 48.

16. Там само, оп. 23, спр. 67, арк. 75зв.; спр. 86, арк. 26, 31, 37, 39, 65.

17. Там само, спр. 84, арк. 64.

18. Там само, оп. 70, спр. 43, арк. 205.

19. Там само, оп. 23, спр. 447, арк. 2.

20. Там само, спр. 396, арк. 1.

21. Там само, спр. 858, арк. 20-30.

22. Там само, оп. 30, спр. 84, арк. 91-95.

23. Там само, оп. 23, спр. 2499, арк. 117-118.

24. Там само, спр. 4474, арк. 72, 75, 77.

25. Там само, спр. 4512, арк. 16-18, 237-238.

26. Там само, оп. 70, спр. 282, арк. 200-203.

27. Там само, спр. 43, арк. 174-177.

28. Там само, оп. 23, спр. 685, арк. 82; спр. 858, арк. 31-35; оп. 70, спр. 43, арк. 112.

29. Там само, оп. 70, спр. 60, арк. 25; спр. 66, арк. 11.

30. Там само, спр. 65, арк. 12.

31. Там само, оп. 23, спр. 448, арк. 21.

32. Там само, спр. 4504, арк. 1-128; оп. 30, спр. 15, арк. 1-228.

33. Там само, оп. 23, спр. 4504, арк. 1а.

34. Із 1939 р. Комітет у справах кінематографії при РНК СРСР очолював І. Г. Большаков.

35. Йдеться про голову РНК УРСР Л. Р. Корнійця.

36. Начальник Головного політичного управління Червоної армії.

37. Голова Президії Верховної Ради УРСР.

38. Художній персонаж О. П. Довженка.

39. Йдеться про Воронежський фронт, членом Військової ради якого на той час був М. С. Хрущов.

40. Мова йде про кіноповість «Україна в огні».

41. Коротченко Д. С. – секретар ЦК КП(б)У; Корнієць Л. Р. – голова РНК УРСР; Старченко В. Ф. – перший заступник голови РНК УРСР; Богомолець О. О. – президент Академії наук УРСР; Гречуха М. С. – голова Президії Верховної Ради УРСР; Бажан М. П. – поет, заступник голови РНК УРСР, член Спілки радянських письменників (СРП) України; Корнійчук О. Є. – письменник-драматург, член СРП України; Рильський М. Т. – поет, голова правління СРП України.

42. Молотов В. М. – перший заступник голови РНК СРСР, народний комісар закордонних справ СРСР, заступник голови Державного комітету оборони (ДКО); Маленков Г. М. – секретар ЦК ВКП(б), член ДКО; Берія Л. П. – народний комісар внутрішніх справ СРСР, член ДКО; Мікоян А. І. – заступник голови РНК СРСР, народний комісар зовнішньої торгівлі СРСР, член ДКО; Хрущов М. С. – перший секретар ЦК КП(б)У; Щербаков А. С. – перший заступник народного комісара оборони СРСР, начальник Головного політичного управління Червоної армії, секретар Московського міського та обласного комітетів ВКП(б).

43. Александров Г. Ф. – начальник Управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б).

44. Популярний громадсько-політичний і літературно-мистецький ілюстрований часопис, заснований у м. Києві в травні 1941 р.

45. Даний і наступний документи є унікальними, оскільки чорнові записи, відпо-

відно до ведення діловодства, на постійне зберігання не залишалися. Їхнє існування є випадковим, проте зміст має велику інформаційну цінність.

46. Йдеться про ІХ пленум правління Спілки радянських письменників СРСР, що проходив 5-9 лютого 1944 р. у Москві.

47. В архіві зберігається текст виступу М. Т. Рильського (ф. 1, оп. 23, спр. 858, арк. 1-15) на ІХ пленумі правління Спілки радянських письменників СРСР в м. Москва 7 лютого 1944 р., в якому він лише раз згадав О. П. Довженка: «Новое явление в нашей литературе представляют собой страстные рассказы Александра Довженко» (арк. 5).

48. Йдеться про зустріч 30 січня 1944 р. в Москві.

49. Йдеться про кіноповість «Україна в огні».

50. Підкреслено олівцем у документі й навпроти стоїть знак питання.

51. Тичина П. Г. – поет, народний комісар освіти УРСР.

52. Новиченко Л. М. – літературний критик та літературознавець, відповідальний редактор газети «Література і мистецтво».

53. Копиленко О. І. – письменник, критик.

54. Паламарчук Л. Х. – журналіст, письменник, відповідальний редактор газети «Радянська Україна».

55. Гофштейн Д. Н. – поет, член Єврейського антифашистського комітету.

56. Литвин К. З. – заступник завідувача відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У.

Предоставлен обзор и подборка документов о деятельности выдающегося кинорежиссера и писателя А. П. Довженко в годы Великой Отечественной войны, хранящихся в фондах Центрального государственного архива общественных объединений Украины. Они не только касаются А. П. Довженко, но и отражают моральную атмосферу, сложившуюся в среде украинской творческой интеллигенции того периода.

Ключевые слова: А. П. Довженко, кино, Союз советских писателей Украины, Великая Отечественная война, архивный документ, ЦГАОО Украины.

Тамара Демченко

●

**РОЛЬ «ЩОДЕННИКА» О. ДОВЖЕНКА У
ФОРМУВАННІ УКРАЇНСЬКОГО ДИСКУРСУ
ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО
ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ**

Бідний мій народе-мученику,
Який же ти був нещасливий,
Яка нещаслива твоя доля,
Якою злою мачухою була твоя історія.

Олександр Довженко.

У контексті підходів новітньої української й зарубіжної історіографії у статті аналізується значення «Щоденника» О. Довженка як унікального джерела формування історичної пам'яті про Другу світову війну в сучасній Україні.

Ключові слова: Друга світова війна, український народ, моделі історичної пам'яті, джерело особового походження, «Щоденник» О. Довженка.

Окрім ювілеїв великих українців, 2014 рік багатий на важливі історичні річниці виразно мілітарного забарвлення – 100 років тому розпочалася Перша світова війна; 75 років – Друга, неоголошена війна, на превеликий жаль, точиться на українській землі й сьогодні. Те, про що писав наш геніальний земляк – кіномитець, письменник, журналіст, громадський діяч Олександр Довженко у своєму знаменитому щоденнику, не тільки не втратило своєї актуальності (хоча краще б так і сталося), але набуло прямо таки кричущої злободенності. Цей унікальний документ особового походження перевидавався декілька разів ¹ і при всіх купюрах, які вносили туди пильні цензори й редактори, постійно перебував в полі зору українських істориків. Мабуть, не буде перебільшенням твердження, що всі узагальнюючі праці вітчизняних учених останньої доби з історії Другої світової війни містять посилання на «Щоденник» ². Більше того, ідеї й міркування його автора залучаються й до аналізу реалій сучасної війни на сході України.

Так, одна з газетних статей Ю. Щербака ³ розпочинається епіграфом з О. Довженка: «На українських полях і селах, у вогні й полум'ї вирішується доля людства на нашій недолі. Така нещаслива земля наша. Така наша доля нещаслива». Далі йдеться про знищення російськими терористами 17 липня 2014 р. цивільного повітряного лайнера Малайзії (з 298 мирними людьми на борту), подію, котра стала «поворотним пунктом у ланцюзі подій, пов'язаних з агресією Росії проти України» ⁴.

Автор уже зверталася до зазначеної проблематики ⁵, однак поява нового, повного видання щоденникових записів ⁶ змусила заново проштудіювати тексти, бо деякі «незручні» записи вилучалися у попередніх виданнях з тих чи інших ідеологічних міркувань. Нарешті з'явилася можливість прочитати майже все ⁷, що занотувала рука О. Довженка, а відтак переконатися, настільки складним і суперечливим було

© Демченко Тамара Павлівна – кандидат історичних наук (Чернігів).

бачення події автором. Особливої актуальності запропонованій темі надали також тривожне сьогоднішнє та ювілей О. Довженка. Через умови воєнної доби 120-річчя не було відзначено належним чином. Популярна газета писала, що єдиний подарунок, який отримав ювіляр – «за кошти мецената вдалося оновити дах у хаті в Сосниці на Чернигівщині, де народився Довженко»⁸. Однак це не зовсім так: вшануванням пам'яті генія й подарунком усій українській спільноті стали вже згадуване перевидання славнозвісного «Щоденника» і книга з красномовною назвою «Довженко без гриму»⁹, яку в пресі вже охрестили «біографічним шоком»¹⁰. На 120-ту річницю великого митця газета «День» відгукнулася статтею С. Грабовського, в основу якої покладено тривалий час недоступні, відомі тільки з самвидаву, щоденникові записи О. Довженка¹¹.

Отже, кардинальні зміни надихнули на своєрідний «рімейк» – спробу ще раз проаналізувати зроблені в різний час щоденникові записи О. Довженка в контексті завдань формування історичної пам'яті, акцентувавши увагу на ті аспекти його візії війни та її наслідків, що набули особливої актуальності в умовах російської агресії на Сході України та нагальної потреби звільнитися від радянської ідеологічної спадщини та інформаційного впливу путінської Росії.

На думку І. Гирича: «Історична пам'ять не є об'єктивною, істинно правдивою історією – це своєрідна система цінностей, що через минуле дивиться на теперішній час. Скоріше – це трактування історичних подій спільнотою, її ставлення до подій минулого та його персоналій. Історична пам'ять – найважливіший чинник національного самоусвідомлення. Саме вона лежить в основі того чи іншого вибору людини, її національної самоідентифікації»¹². Український дискурс історичної пам'яті про Другу світову війну щойно почав формуватися за президентства В. Ющенка. В. Гриневич ще на Міжнародній науковій конференції «Друга світова війна та (від)творення історичної пам'яті в сучасній Україні» (23–26 вересня 2009 р., Київ) виокремив три типи історичної пам'яті про останню світову війну. «Демократичні суспільства загалом виявили неприйняття помпезного, грандіозного святкування 8 травня як «Дня визволення», – стверджував він, – натомість вони вшановують пам'ять усіх жертв війни та засуджують війну як антигуманну подію». З іншого боку, «у сучасній Росії перемогу над фашистами у «Великій Вітчизняній війні» 1941–1945 років розглядають як одне з найважливіших загальнонаціональних свят. Російська практика й традиція трактування 9 травня як Дня великої перемоги й наповнення його політичним та ідеологічним змістом відрізняється від підходу багатьох європейських націй. Насправді це можна вважати серйозною спробою російської держави здійснити політичну та ідеологічну реабілітацію Сталіна та сталінізму, а також відзначити російський націоналізм й пропагувати ідею потуги Росії як нації та держави».

«Офіційну політику України» дослідник охарактеризував «як спробу об'єднати складники «старої» (радянської) та «нової» (західної) традиції в новій моделі». Вона «дуже нагадує моделі пам'яті, вироблені в низці посткомуністичних країн Європи»¹³. Громадськість України схвалила «сучасні наукові інтенції ХХІ століття»¹⁴. Однак процес формування європейського типу національної пам'яті був суттєво загальмований за часів президентства В. Януковича. Відтак проблема знову постала у всій своїй складності, бо нині «сучасна історична пам'ять про Другу світову війну в українському суспільстві не є чимось всезагальним, спільним і усталеним»¹⁵. Записи «Щоденника» О. Довженка при системному й умілому їх використанні у навчальній і виховній роботі, популяризації в ЗМІ можуть відіграти важливу роль у розвінчанні міфів і стереотипів радянської доби у свідомості мільйонів людей.

О. Довженко, як твердять історики¹⁶, був зразковим радянським громадянином і патріотом. На початку 1942 р. він відправився з Ашхабада, куди було евакуйовано з столиці України працівників Київської кіностудії¹⁷, на Південно-Західний фронт як кореспондент газет «Известия» і «Красная звезда». Йому було присвоєне звання полковника, нагороджено орденом Червоного Прапора. Військовий журналіст багато часу віддавав літературній творчості, був членом Надзвичайної державної комісії по розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників, членом Всеслов'янського

антифашистського комітету, Комітету по сталінських преміях¹⁸. В. Марочко в науковій біографії О. Довженка переконливо показує, як виразно позитивний, успішний, хоча й непевний з огляду на залежність від прихильності вождя, статус О. Довженка розлетівся вщент після нападу нацистської Німеччини на Радянський Союз: «Війна пробудила в Довженкові характерний для кожної людини інстинкт самозбереження, але не власного, насамперед національної ідентичності українців, їхньої культури»¹⁹. Відтак «в пожежі війни художник себе й Україну побачив без рожевих скелець. І хоч зберіг романтичну форму своїх піднесено-сповідальних монологів, та водночас почав робити цілком реальні страх які болючі історичні констатації»²⁰.

Зауважимо, що стріли праведного гніву автора «Щоденника» в першу чергу спрямовувалися проти агресорів – німецько-фашистських загарбників. Він їх проклинав, показував ницість, безсоромність, підлість, нікчемність, висміював, вживаючи зневажливих порівнянь. Такий підхід цілком закономірний, типовий в умовах війни. Німців, з якими воювала Російська імперія в роки Першої світової війни, на шпальтах тогочасної преси порівнювали з віслюком, «хвалькуватою синицею», яка хотіла запалити море, крокодиллом, свинею, мавпами й тарганами²¹. У О. Довженка теж впадають в око «тваринні» порівняння: «Німецькі солдати, криві, тонкі як глисти»²². Це самий початок записів, 1941 р., надалі тональність не змінюється, обростає новими жакливими подробицями, причому увага автора фокусується на тих злочинах, які носять винятково огидний характер.

Однак паралельно з'являється і не менш потужно звучить в «Щоденнику» інший лейтмотив, який послужив Ю. Щербаку епіграфом: «Така наша доля нещаслива. Така нещаслива земля наша»²³; «На українських ланах і селах в огні і полум'ї рішається велетенська проблема світової гегемонії, рішається доля людства на нашій недолі. Така нещаслива земля наша. Така наша доля нещаслива»²⁴; «Краще загинути в бою, ніж конати в животінні другорядного пасинка історії. [...] Не судилося нам розвістити в житті. Все у нас було для цього – і земля добра, і багатство, і люди чесні і трудящі, і здорові, і красиві. Всім узяли – не вистачало тільки доброї долі. Погубила нас наша слава, наша географія і невідомо наша історія»²⁵. Такий підхід – це свого роду протест проти вимог сталінської системи вірити в мудрість вождів, бачити в їхніх діях винятково позитив, виявляти казенний оптимізм. О. Довженко не бажає належати до діячів «аплодисментних мистецтв» (його власний вислів). З іншого боку, постійні нарікання на долю – це й узагальнення причин особистих страждань і драматичних поворотів власного життя: «Прибила мене доля народу», – стисло констатує він²⁶.

Могутнім акордом звучить тема усвідомлення трагедійного характеру війни в описі Параду Перемоги 24 червня 1945 р. в Москві. Всупереч поширеній версії, О. Довженко не був безпосереднім учасником цього урочистого дійства. Автори коментарів до останнього видання його «Щоденника» вважають, що запис 24 липня 1945 р. було зроблено під впливом перегляду кольорового документального фільму²⁷: «Не було ні павзи, ні траурного маршу, ні мовчання. ... Тридцять, якщо не сорок мільйонів жертв і героїв ніби провалились в землю або й зовсім не жили ... Мені стало сумно, і я вже далі не інтересувався нічим. ... Мені було жалько убитих. Героїв, мучеників, жертв. Вони лежали в землі, безсловесні. Перед величчю їх пам'яті, перед кров'ю й муками не стала площа на коліна, не замислилися, не зітхнула, не зняла шапки. Мабуть, так і треба. Чи, може, ні? Бо чого ж плакала весь день природа? Чого лилися з неба сльози? Невже віщували живим?»²⁸.

Це не просто мінорний настрій автора, а картина вселюдського трауру, який поділяє навіть природа, але не сприймає влада та й маси. Для О. Довженка неприйняття бравурних ритмів, бездумної глорифікації вистражданого завершення війни стає немовби канонам. І в наступному, 1946 р., на першу річницю Перемоги він відгукується ще більш гострим осудом: «Очі горять, музика грає. Майорять кров'ю стяги Перемоги. Гримає майдан Червоний під тягарем іржавої надлюдської божевільної слави. Скрежешуть танки, виють радіопоеми панегірики маршалам, коням, залізу і знакам нагрудним великих подій. [...] А на полі позапрягавшись в плуг, напругши м'язи і голови зігнувши від потуги, орали вдови і корови і тихо плакали, вмиваючи

своїми слізьми свої права і обов'язки неухильні і найточнішу в світі достовірність – страждання»²⁹. Майже такими ж образами відображено в «Щоденнику» майстра й враження від параду на честь чергової річниці Жовтневої революції. Єдине, що тут з'являється і дивує якимось моторошним пророцтвом «музичний» сюжет: «Музика грає «Слався, слався наш руський цар»... Новий гімн потрясає урочистою міддю й барабанами мою кімнату. І я вилітаю з неї. Я лину на Україну, заглядаю в вікна убогих хатин, де вдови сумують і діти, де пухне од голоду народ»³⁰. Щоб зрозуміти рівень протиставлення й контрасту, варто нагадати, що «від 1937 року офіційна пропаганда возвеличувала росіян як «великий російський народ». Російська класична музика й література, доти засуджувані як «дворянські» чи «буржуазні», так само дістали підтримку режиму [...]. Переробка ж канонічної промонархічної опери Міхаїла Глінки «Жизнь за царя» на патріотичного «Івана Сусаніна» та її вистава 1939 року перетворилися на тріумф російської національної гордості»³¹. Саме таким чином прославлення «русського царя» стало можливим під час параду на відзнаку річниці більшовицького перевороту.

О. Довженко не обмежувався констатацією трагічного становища українського народу, він намагався, не виходячи за рамки радянської парадигми, виявити причини його страждань, які, окрім воєнних дій, посилювалися проявами «дуроводства» (неологізм О. Довженка для позначення бюрократичного стилю радянського керівництва). Сторінки «Щоденника» переповнені прикладами, які переконливо засвідчують байдужий до потреб суспільства, а то й прямо ворожий йому характер функціонування республіканських владних структур.

Одна з суттєвих ланок агітаційно-пропагандистської роботи стосувалася історико-патріотичного виховання. В умовах війни почастишали звертання до славних діячів українського минулого як взірця для наслідування. Ці заходи детально проаналізував С. Єкельчик у монографії «Імперія пам'яті»³². Зі знущальним сарказмом О. Довженко показує, як вони сприймалися в країні, де маси людей не знали власної історії або їх навчали її в неймовірно спотвореному вигляді. Автор спародіював дані потуги у блискучому діалозі: «– Бийте, товариші, німців! Рятуйте народ, як славні Богдан, Богун, Сагайдачний, Байда! – викрикують патетики. – А що це за люди? – питають один одного адресати промов. – А хто їх зна. – Байда, та це ж наш старший лейтенант. – А Сагайдачний? – Це редактор німецької газети, читав його українські статті у звільнених селах. Страх, який ненависний»³³. А розпочинається цей сюжет роздумами автора, які, до речі, напрочуд сучасно виглядають: «Боже ж ти мій! Двадцять п'ять років немає історії і нема словника. Яка ганьба! Яка мерзота! Чия огидна рука тут діяла і во ім'я чого? Країна виховання безбатьченків! Безбатьченків без роду, без племені. Де ж і рости дезертиру, як не у нас?»³⁴. Масову появу дезертирів, колаборантів, зрадників О. Довженко пояснював просто: «Темрява. Незнання історії. Історична неповноцінність державна. Хибне виховання – як основні фактори зрадництва і продажництва (Підкреслення автора «Щоденника». – Т. Д.)»³⁵. Тепер історики дещо по-іншому трактують цей феномен, дослідження якого в радянській історіографії було заборонено, а в пострадянській залишається небажаним. Це прояви дефетизму – небажання воювати. Червоноармійці «погано воювали не тому, що не вміли воювати. Вони не бажали воювати за той лад, при якому були можливі депортації, голодомори і масові репресії (Виділено автором С. Кульчицьким. – Т. Д.)»³⁶. О. Лисенко теж дотримується цієї ж точки зору: «Слід мати на увазі, що масова здача радянських військовослужбовців у полон на початковому етапі війни стала наслідком не тільки оперативно-стратегічних прорахунків Ставки й особисто вождя, а й виявом нелояльності до більшовицького режиму»³⁷. Однак і світосприймання «недобитків невдалої історії»³⁸ не варто скидати з рахунку. Знову й знову О. Довженко звертається до проблем історичної пам'яті. «Ніхто не хотів вчитися на історичному факультеті, – занотовує він. – Посилали в примусовому плані. Професори заарештовувалися майже щороку, і студенти знали, що така історія [...] це паспорт на загибель»³⁹. Або ж дещо інший підхід до тієї теми: «І убогий нелюдський вигляд наших кладовищ говорить мені уже давно про це. Кладовище теж дзеркало живих»⁴⁰. Особливо боліло митцю

незнання славних імен діячів минулого. У кіносценарії «Україна в огні» згадувалася шабля Б. Хмельницького, яка експонувалася в музеї в Чернігові з написом «Шабля відомого ката українського народу». «Удавши, ніби вони не розпізнали глузування зі своїх колишніх заяв українські чиновники звинуватили Довженка у знеславленні гетьмана»⁴¹. І хоч уже наприкінці листопада 1943 р. стало відомо, що «кіноповість «Україна в огні» не сподобалася Сталіну, і він заборонив ставити її й друкувати»⁴², О. Довженко не облишив задуму показати всю міру несправедливості тодішньої влади до історичних цінностей. Маленьким шедевром і, можливо, вершиною роздумів про посмертну долю історичних осіб та історико-культурних пам'яток став запис від 21 вересня 1944 р.: «Над Десною музей-в'язниця»⁴³.

Сумнозвісна «справа Довженка» виникла не тільки через інвективи проти високих чиновників, чи тому, що кіномитець «пожалів» плівки для вождя – загальна тональність і «Щоденника», й кіносценарію, і невеликих, публіцистично загострених новел – неминуче приводить читача до висновку, який тільки не так давно обґрунтували історики (ті з них, котрі посміли подивитися правді в обличчя): війна проти німецького фашизму була бездарно програна радянським керівництвом на чолі з «полководцем всіх часів і народів», а виправляли ситуацію, «великою кров'ю», рятуючи свою батьківщину від загарбників, громадяни й патріоти, а не лакузи вождів.

В. В'ятрович слушно зауважив: «Свобода в обмін на порядок та безпеку – таку негласну угоду пропонують суспільству недемократичні (авторитарні чи тоталітарні) режими. Іноді громадяни погоджуються на цю умову. [...] І програють, втративши свободу і не здобувши безпеки. Адже для режиму більш небезпечними завжди будуть саме внутрішні, а не зовнішні вороги, і подальша боротьба з першими поглинатиме всі його ресурси». Науковець навіть класичний приклад: Сталін, захоплений боротьбою з «внутрішніми ворогами» в СРСР, прогавив зовнішню агресію. Народ розплатився мільйонами життів⁴⁴. Цю ж рису вождя відзначив і зарубіжний дослідник: «Політичний талант Сталіна, крім іншого, полягав у вмінні поставити знак рівняння між іноземною загрозою і провалами у внутрішній політиці, так ніби це одне й те ж, а він тут ні за що не відповідає. Такий хід звільняв його від провини за політичні помилки і дозволяв виставляти внутрішніх ворогів агентами іноземних держав»⁴⁵. На цей маловідомий, ретельно приховуваний аспект взаємин влади й народу пролив яскраве світло О. Довженко. Описуючи життя й смерть свого батька в окупованому німцями Києві, він писав: «Умираючи в Києві од голоду, од голодної водянки, нещасний мій батько не вірив у нашу перемогу і в наше повернення. [...] Він проклинав Сталіна за невміння правити і воювати, за те, що мало готував народ до війни і віддав Україну на розорення Гітлеру, нагодувавши перед тим Німеччину і помігши їй підкорити собі Європу»⁴⁶.

Звичайно, О. Довженко не міг оцінити як дослідник тоталітарної сутності сталінської системи. Це сьогодні останню цілком справедливо порівнюють з гітлерівським режимом. Т. Снайдер зокрема, відзначив: «Радянський Союз переміг нацистську Німеччину на східному фронті Другої світової війни і, в такий спосіб, забезпечив Сталінові вдячність мільйонів і центральну роль у встановленні повоєнного ладу в Європі. Та Сталінові здобутки на ниві масових вбивств були майже такими разючими, що й у Гітлера. У мирний час він навіть перевершив Гітлера»⁴⁷. Інший зарубіжний учений висміяв захисників політики Сталіна: «позаяк Сталін вбивав в ім'я вищих ідеалів соціалізму й людського прогресу, його вчинки не можна ототожнювати з ніцими спонуками, які рухали іншими народобивцями ХХ століття»⁴⁸. У контексті дослідження Довженківського «Щоденника» важливо наголосити, що обидва цитовані автори й чимало інших учених переймаються не політичними настановами та ідеологічними концептами лідерів воюючих держав, а фактом загибелі з їх прямої вини й злої волі мільйонів людей. Тут зайвим буде епітет «безвинних» – сама страхотлива кількість вбитих у першій половині ХХ ст. виключає будь-яке юридичне трактування провини. О. Довженкові було важко визнавати, що його Батьківщина в цьому, зрештою, головному питанні – життя і смерті народу, мало чим відрізняється від ворога, але в «Щоденнику» він не став брехати.

Суттєву роль в усвідомленні подібності режимів відіграє концепт «звіра». Спо-

чатку поняття вживається для позначення загарбників: «У німців проти нас ненависть ненажерливих розлютованих звірів. У нас до фашистів ненависть розгніваних людей. [Підкреслення автора. – Т. Д.] Звіра переможе людина»⁴⁹. Запам'ятаємо цей образ. У епізоді з «наївним» академіком математиком М. Криловим він постане знову. У 1941 р. вчений розповів Авторові, як у нього в академічній їдальні в Уфі (туди була евакуйована Академія наук УРСР) украли парасольку. Академік бідкався, що дрібні крадіжки у такий відповідальний час – поганий знак: війну ми програємо. О. Довженко втішав його, як міг. А в 1942 р. записав у «Щоденнику»: «Тільки зараз я думаю, що він був тим зоологом, що по манесенькій кісточці бездоганно вгадав увесь кістяк звіра»⁵⁰. У липні того ж року він занотував трагічну історію одного бійця, який, щоб вирватися з полону, зголосився стати німецьким агентом, потім хоробро воював на фронті, був поранений і в шпиталі розповів про те, що завербований. Його заарештували й розстріляли. Свої, звичайно. «Цей факт кричить до неба на цілий світ. Він є кісточка, що по ній видно кістяк звіра точно», – висновує О. Довженко⁵¹. Нарешті у своєму «Щоденнику» митець являє нам портрет «звіра». «Вихвалявся, як легко і приємно йому вбивати людину, коли вона ворог.

– Нічого не стоїть. Скільки завгодно. Одного націоналіста я повісив униз головою, і палив на повільному вогні, і різав з нього шмаття м'яса.

Я трохи не спитав його: і жарив теє шмаття і глітав?..

– А він гадюка, – очі героя засвітилися жорстоким огнем, і великий його рот похожий на щілину, з білими губами заходив ходором, а він, гадюка, так і вмер, кричучи «Слався, Україна». От гадина. Скільки я їх перемучив!

Я побачив, що йому скучно на вищих партійних курсах, де він зараз вчиться. Йому хочеться мучити. Звір покоштував м'яса і понюхав отруйного пару крові. І кров кличе убогу його двоногу душу»⁵². Цей запис датовано 4 липнем 1945 р. І це теж – своєрідний підсумок війни. У публікації С. Грабовського наводиться початок цього повчального сюжету, який робить його взагалі нестерпним для сприйняття: «Прийшов до мене герой-партизан з вчителів»⁵³. Перетворення вчителя на ката-садиста – це ще одна «кісточка» з кістяка звіра, який ховається аж ніяк не в нацистському лігві.

Прихованих змістів і відвертих міркувань у, можливо, найвеличчішому творінні О. Довженка надто багато для того, щоб поставити під сумнів його щирість, компетентність, справедливість. У будь-якому випадку його думки, спостереження, критичні зауваження, інвективи, вболівання й судження – той безцінний будівельний матеріал, на основі якого можна сформувати сучасну, європейську, модель історичної пам'яті українців про Другу світову війну.

1. Довженко О. Щоденник / О. Довженко; упоряд. і прим. С. П. Плачинди; ред. тому О. М. Підсуха // Довженко О. Твори в п'яти т. – К., 1966. – Т. 5. – С. 197–320; Його ж. Щоденник // Довженко О. Твори в п'яти т. – К., 1985. – Т. 5: Записні книжки; Щоденник; Листи. – С. 177–288; Його ж. Україна в огні; Кіноповість; Щоденник / упоряд. і автор передм. О. М. Підсуха. – К., 1990. – С. 103–415; Його ж. Щоденник // Довженко О. Господи, пошли мені сили: Щоденник, кіноповісті, оповідання, фольклорні записи, листи, документи. – Харків, 1994. – С. 55–420; Його ж. Щоденник // Довженко О. Зачарована Десна: кіноповість; Україна в огні: кіноповість; Щоденник (1941–1956). – К., 1995. – С. 173–549; Його ж. Щоденник // Довженко О. Зачарована Десна: кіноповість; оповідання; Щоденник (1941–1956). – К., 2001. – С. 139–502; Його ж. Сторінки щоденника (1941–1956). – К., 2004. – 384 с.

2. Гриневич В. Неприборкане різноголосся: Друга світова і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. / В. Гриневич. – К.; Дніпропетровськ, 2012. – 508 с.; Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: Іст. нариси. У двох кн. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К., 2012. – Кн. 1. – 733 с.; Кн. 2. – 942 с.; Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі / С. Кульчицький. – К., 2013. – Кн. 3. – 388 с.

3. Щербак Ю. Путін програв Україну: Три причини, що привели Росію до статусу

- міжнародного терориста № 1 / Ю. Щербак // День. – 2014. – 5 серпня. – С. 8–9.
4. Там само. – С. 8.
  5. Демченко Т. П. Роль «Щоденника» О. Довженка у формуванні історичної пам'яті про Другу світову війну / Т. П. Демченко // Сіверщина в історії України: Збірн. наук. праць. – Київ; Глухів, 2013. – Вип. 6. – С. 503–506.
  6. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956 = Дневниковые записи, 1939–1956 / О. П. Довженко; худож.-оформлювач О. М. Іванова. – Харків: Фоліо, 2013. – 879 с.
  7. Упорядник видання «Щоденника» (Харків: Фоліо, 1994 р.) Р. Корогодський констатував: «На жаль, «Щоденник», архівні Майстра, передруковується з купюрами: на сучасну пору відтворити первісний текст неможливо» // Довженко О. Господи, пошли мені сили... С. 5. Майже через 20 років по тому С. Тримбач висловив обгрунтовані сумніви щодо повноти щоденникових записів: «Архів Довженка просяно Солнцевою, частина його зникла, швидше за все, безслідно». Див. докладніше: Довженко без гриму: Листи, спогади, архівні знахідки / упоряд. і коментар В. Агеєвої і С. Тримбача. – К., 2014. – С. 65.
  8. Жук О. Обкрадений Довженко / О. Жук // Україна молода. – 2014. – 10 вересня. – С. 12.
  9. Довженко без гриму: Листи, спогади, архівні знахідки / упоряд. і коментар В. Агеєвої і С. Тримбача. – К., 2014. – 472 с. – (Серія «Persona»).
  10. Тихий В. О. Коли життя розчехнуло навіл: Довженко без гриму: біографічний шок / В. О. Тихий // Україна молода. – 2014. – 4 вересня. – С. 11.
  11. Грабовський С. Хто довкола мене? Олександр Довженко: предтеча шістдесятників / С. Грабовський // День. – 2014. – 12–13 вересня. – С. 8.
  12. Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина ХІХ – початок ХХ ст.) / І. Б. Гирич. – К., 2014. – С. 94.
  13. Друга світова війна та (від)творення історичної пам'яті в сучасній Україні: Міжнарод. наук. конференція. (23–26 вересня 2009 р., Київ). – Без пагінації.
  14. Сюдюков І. Пам'ять як ресурс впливу / І. Сюдюков // День. – 2009. – 29 вересня. – С. 4.
  15. Пилявець Р. І. Друга світова війна: історична пам'ять і необхідність деміфологізації / Р. І. Пилявець // Національна та історична пам'ять: Збірн. наук. праць. – К., 2011. – Вип. 1: Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. – С. 197.
  16. Коваль М. В. Справа Олександра Довженка (До 100-річчя з дня народження) / М. В. Коваль // Укр. іст. журнал. – 1994. – № 4. – С. 108–120; Марочко В. І. Зачарований Десною: Іст. портрет Олександра Довженка / В. І. Марочко. – К., 2006. – 285 с.: іл.
  17. Довженко без гриму... – С. 373.
  18. Коваль М. В. Справа Олександра Довженка... – С. 108–109.
  19. Марочко В. І. Зачарований Десною... – С. 196.
  20. Корогодський Р. Велика містерія: життя після смерті / Р. Корогодський // Довженко О. Зачарована Десна: кіноповість; Україна в огні: кіноповість; Щоденник (1941–1956). – К., 1995. – С. 563.
  21. Басенко І. В. Образ німців у воєнній поезії: за матеріалами преси Києва (серпень – грудень 1914 р.) / І. В. Басенко // Укр. іст. журнал. – 2014. – № 3. – С. 74.
  22. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956... – С. 48.
  23. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956... – С. 55.
  24. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956... – С. 89.
  25. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956... – С. 230.
  26. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956... – С. 378.
  27. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956... – С. 844–845.
  28. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956... – С. 348.
  29. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956... – С. 412.
  30. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956... – С. 420.
  31. Єкельчик С. Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / С. Єкельчик. – К., 2008. – С. 37.
  32. Єкельчик С. Імперія пам'яті... – С. 57–66.

33. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956... – С. 94.
34. Там само.
35. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956... – С. 189.
36. Кульчицький С. Червоний виклик... – Кн. 3. – С. 48–49.
37. Лисенко О. Є. Пам'ять про Другу світову в Україні як суспільний та світоглядний феномен / О. Є. Лисенко // Національна та історична пам'ять: Збірн. наук. праць. – К., 2011. – Вип. 1: Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. – С. 185.
38. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956... – С. 94.
39. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956... – С. 99.
40. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956... – С. 111.
41. Єкельчик С. Імперія пам'яті... – С. 104–105.
42. Коваль М. В. Справа Олександра Довженка... – С. 111.
43. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956... – С. 244–245.
44. В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно». Українське ХХ століття / В. В'ятрович. – Львів, 2013. – С. 575.
45. Снайдер Т. Крижаві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним: монографія / Тимоті Снайдер / Пер. з англ. М. Климчука і П. Грицака. – К., 2011. – С. 83.
46. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956... – С. 270.
47. Снайдер Т. Крижаві землі... – С. 8.
48. Наймарк Н. М. Геноциди Сталіна / Норман М. Наймарк; Пер. з англ. В. Старка. – К., 2011. – С. 14.
49. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956... – С. 163.
50. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956... – С. 227–228.
51. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956... – С. 239.
52. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956... – С. 344.
53. Грабовський С. Хто довкола мене? Олександр Довженко: предтеча шістдесятників... – С. 8.

Демченко Т. Роль «Дневника» А. Довженко в формуванні українського дискурсу історическої пам'яті о Второй мировой войне

В контексте підходів новейшої української и зарубешной історіографії в статті аналізується значення «Дневника» А. Довженко як унікального джерела формування історическої пам'яті о Второй мировой войне в сучасній Україні.

Ключеві слова: Вторая мировая война, український народ, моделі історическої пам'яті, джерело особистого походження, «Дневник» А. Довженко.

Demchenko Tamara. The role of the O. Dovzhenko's «Diary» in the formation the Ukrainian discourse of historical memory about World War Two.

The article analyses on the point of view by the recent Ukrainian and foreign historiography the importance of O. Dovzhenko's «Diary» as the unique source of formation of historical memory about the last World war in the contemporary Ukraine.

Keywords: World War Two, Ukrainian people, models of historical memory, the source of personal origin, O. Dovzhenko's «Diary».

ДО 70-РІЧЧЯ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ

УДК 355.425.4(477.85)

Олександр Салтан

●

«ИМЕЮ ВОЗМОЖНОСТЬ ВЕСТИ БОЛЬШИЕ ОПЕРАЦИИ». КОРЮКІВСЬКА ПАРТИЗАНСЬКА КАРАЛЬНА АКЦІЯ 27 ЛЮТОГО 1943 р. МОВОЮ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ

На підставі наявних документів, що містяться в Центральному державному архіві громадських об'єднань України, проаналізовано дії партизанських загонів М. М. Попудренка та О. Ф. Федорова, які 27 лютого 1943 року здійснили напад на селище Корюківка Чернігівської області.

Плани, шифротелеграми та звіти бойових дій дозволяють зрозуміти не тільки логіку передбачуваних та вжитих заходів партизан, а й процедуру інформування керівництва УШПР, тактику «замітання сліду», замовчування деталей, які могли спричинити масовану відплату з боку нацистських спецвідділів по відношенню до цивільного населення смт. Корюківка 1-2 та 9 березня 1943 р.

Вивчення першоджерел такого типу допомагає відновити більш-менш реальну картину подій сімдесятирічної давнини, відомої як корюківська трагедія.

Ключові слова: військові збитки, доцільність, напад, партизани, план операції, Український штаб партизанського руху, шифротелеграма.

Відновлення історичної справедливості в оцінці минулого, яке набуло актуальності в роки незалежності, спонукало науковців зайняти критичну позицію по відношенню до низки канонізованих радянською пропагандою епізодів Великої Вітчизняної війни. У часи неупередженого ставлення до героїки та трагізму подій тих років сучасні вчені вдалися до критичного переосмислення її фундаментальних постулатів. Одним з таких історичних стереотипів є концепція ідеалізації народних месників – радянських партизан та підпільників.

Неможливо з'ясувати, в який спосіб розгорталися ті чи інші події, визначити їхні наслідки, не з'ясувавши факторів, що їх спричинили. Встановлення причинно-наслідкового зв'язку в процесі дослідження минулого є базовим постулатом для історика. Такий взаємозв'язок має спиратись на досить конкретну першоджерельну базу: спогади учасників подій, свідчення очевидців, мемуари керівників, аналіз архівних документів, доповнені логічно і фактично обґрунтованими умовиводами дослідника тощо.

Однією з таких подій, причини якої до цього часу остаточно не з'ясовані, є масове знищення гітлерівцями мешканців містечка Корюківка Чернігівської області в березні 1943 року.

© Салтан Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, доцент Харківської державної академії фізичної культури.

Попри значну кількість публікацій, присвячених нацистському геноциду жителів Корюківки, цей трагічний епізод Великої Вітчизняної війни залишається маловивченою сторінкою історії. Корюківська трагедія вважається наймасовішим одномоментним знищенням цивільного населення в роки Другої світової війни. Незважаючи на це, німецький геноцид корюківчан не фігурує як доказ антилюдяності нацизму на Нюрнберзькому процесі. Корюківська трагедія не стала хрестоматійним канонічним епізодом звірств німецько-фашистських окупантів на теренах СРСР, який мав би потрапити в підручники історії [21].

Попри її масштабність та резонанс, за більш ніж сімдесятирічний відрізок часу історична наука спромоглась окреслити лише загальні контури тих трагічних подій. Загалом історики зосереджували увагу на результатах й наслідках, ніби свідомо замовчуючи причину та привід до реалізації нацистською айнзацгрупою акції масованої відплати.

Вважається, що такі неадекватні дії німецької зондеркоманди спричинив попередній напад на містечко Корюківка радянських партизан. Саме корюківська партизанська диверсійна акція стала поштовхом, а можливо, й однією з вагомих причин планомірного і поетапного знищення гітлерівцями цивільного населення вищезазначеного населеного пункту.

Дослідники попередніх років головну увагу акцентували переважно на мізантропії, пов'язаній зі звичайним знищенням мешканців Корюківки. Аналіз причин, визначення мотивації та надмірної жорстокості з боку карателів до цього часу залишалися поза увагою науковців.

Використання мемуарної літератури (яка стосується корюківської трагедії), ретельно відцензурованої ще за радянських часів, унеможлиблює встановлення бодай би якої об'єктивної картини тих подій. Ніби свідомо не звертає на неї увагу один з лідерів партизанського руху на Чернігівщині Г. Балицький [20]. Не додає об'єктивності і щоденник О. Попудренка, який за дивним збігом обставин обривається за півтора місяці до цього трагічного епізоду [20, 22]. Корюківська трагедія випадає з поля зору керівника українським партизанським рухом Т. Строкача [27]. У своїх спогадах О. Федоров взагалі не згадує геноцид корюківчан [31].

Натомість представники середньої ланки керівного складу та рядові партизани залишили по собі спогади про напад на містечко та звірства карателів на початку березня 1943 р. У цьому контексті варто виділити спогади Г. Артозеєва [5], Ф. Бикова [6], І. Водоп'яна [7], М. Шеремета [34-36].

На відміну від безпосередніх очільників та координаторів партизанського руху на півночі Чернігівщини, мемуари керівників окремих партизанських груп та учасників тих подій дозволяють відновити загальну картину партизанського бою, який став поштовхом до відповідної реакції з боку нацистських катів.

Поодинокі свідчення свідків та очевидців, акти державних комісій з розслідування злочину нацистів змальовують наслідки корюківської трагедії, але чомусь мало приділяють увагу розкриттю її причин [1-2, 8, 11, 17, 24-25, 28].

Яскраво описуючи загальний результат, вони ніби підсумовують те, що відбулося на фінальній стадії цього трагічного видовища. Тому цілком закономірним є те, що їх фабула, просякля духом ненависті до ворога, який планомірно, в декілька етапів, з особливою жорстокістю, вбивав цивільне населення цього населеного пункту Чернігівської області.

З роками учасників тих подій стає все менше й менше і скоро не залишиться взагалі. Властивості людської пам'яті не безмежні. Спогади свідків дуже часто носять емоційний та суб'єктивний характер. Свідчення партизан короткі, офіційно-канонічні і вписуються в класичні постулати презумпції невинуватості. Тому не дивно, що станом на початок ХХІ ст. архіви залишаються чи не єдиним достовірним джерелом інформації, яка здатна змінити уяву про подію, в якій тісно переплелись трагізм, героїзм і авантюризм.

Закритість та недоступність архівних фондів за радянської доби унеможлиблю-

вало залучення найбільш достовірних першоджерел, аналіз яких міг би розставити акценти і пролити світло на справжній стан речей, пов'язаний з корюківською трагедією. Вчені та історики могли задовольнитися лише копією неповної радіограми М. Попудренка, опублікованій у 1949 році, разом із відцензурованою частиною щоденника Миколи Микитовича [22].

За дивним збігом обставин у питанні популяризації та меморіалізації на теренах СРСР українська Корюківка поступилася місцем білоруській Хатині, де було знищено 149 чоловік, та російській Хацуні з 318 загиблими мирними жителями. Радянський пантеон трагічних епізодів Великої Вітчизняної війни на теренах України передбачав наступну ієрархізацію: *Бабин Яр – голокост – концтабори – оstarбайтери* (тут і далі курсив наш. – О.С.). Планомірне знищення нацистами великої кількості населених пунктів на окупованих територіях партійні ідеологи віднесли до загальнонастатистичних даних, які тьмяніли на тлі тисяч міст і сіл, зруйнованих упродовж 1941 – 1944 рр.

Відбувалося цілеспрямоване переформування свідомості та підсвідомості людей, які мали перестати сумувати і почати відбудовувати зруйновану війною інфраструктуру свого краю. Така штучна ідеологічно виважена мотиваційна пасіонарність сприяла відродженню країни, але водночас поступовому витісненню з пам'яті того, що вписувалось в рамки воєнно-стратегічної похибки, з непередбачуваними наслідками.

Локальне ритуалізоване вшанування пам'яті загиблих корюківчан навіть у роки незалежності не перетворилось у символ національної трагедії. Сучасні підручники історії акцентують увагу на трьох найбільш масових місцях знищення цивільного населення: **Бабин Яр – 220 тис., Янківське кладовище – 160 тис., Дробицький Яр – 60 тис.** Про одномоментну загибель близько семи тисяч мешканців Корюківки – жодної згадки.

Нацистський геноцид цього населеного пункту час від часу згадували у зв'язку з наближенням чергового скорботного ювілею подій, які відбулися 1-2 та 9 березня 1943 року. Програми урочистих заходів вшанування жертв корюківської трагедії передбачали проведення круглих столів, наукових конференцій, встановлення монументів, видання мартирологів тощо. Але виявлення першопричин цього кривавого епізоду нацистської окупаційної політики чомусь залишалось поза увагою [3, 12-16, 19, 21]. Іншими словами – меморіалізована шана знищених гітлерівцями корюківчан перетворилась на сумний канонізований ритуал, який гальмував можливий інтелектуальний імпульс у формі запитання: «чому це сталося»?

Отже, попри наявні наукові та публіцистичні публікації, спогади учасників тих подій, численні газетні статті, проблема виявлення причинно-наслідкового зв'язку дій та бездіяльності головних діючих персонажів до цього часу залишається не дослідженою. Тому автор, користуючись археографічним та загально-логічним методом, робить спробу проаналізувати низку архівних документів, зміст яких указує на імовірні чинники, які стали приводом та першопричиною корюківської трагедії 1943 року, що і є метою даної публікації.

Окремі документи, приведені та використані автором у цій статті, зберігаються в фонді № 62 Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), значна матеріалів якого містить інформацію щодо партизанського руху в УРСР. Деякі з них були введені в науковий обіг в 2006 році у збірці О. Гогуна та А. Кентія, присвяченій розкриттю специфіки діяльності радянських партизан, в контексті перегляду усталених героїзованих тенденцій комуністичної доби [26].

План нападу на Корюківку та звіт результатів партизанської акції було виявлено та розміщено на сторінці українського інтернет-ресурсу «Історична правда» 4 березня 2011 року О. Зінченком [10].

Архівні першоджерела, викладені ним на цьому сайті, є результатом опрацювання матеріалів фонду № 64 ЦДАГОУ. В описі 1 наш колега Олександр Зінченко знайшов низку документів штабу Чернігово-Волинського партизанського з'єднання. Справа за номером 19 містить «**Справки и схемы боевых действий соединения за период с 16 декабря 1941 г. по 17 января 1944 г.**». Саме там і знаходиться детальний опис

диверсійних партизанських заходів та підсумковий звіт начальника штабу з'єднання щодо нападу на містечко.

Дві шифротелеграми (приведені в статті) за підписом М. Попудренка від 2 березня 1943 року (перша з яких – в повному об'ємі) були опубліковані автором в попередній статті, присвяченій цій події [23].

Аналіз даних першоджерел продовжив архівно-документальну фазу дослідження подій, пов'язаних з корюківською трагедією. Цей етап став альтернативою мемуарного періоду констатації окремих епізодів геноциду цивільного населення Корюківки. Він відкрив нову сторінку у систематизації історіографії та джерельної бази в ході вивчення даної наукової проблеми.

Нижчезазначені архівні документи, подані у відповідності до хронологічного принципу. Їх умовно можна розділити на дві категорії: **донесення спецагентів та документи оперативного-тактичного характеру**. За характером – це *шифротелеграми, плани та звіти бойових дій*.

Дослідження першої групи даних першоджерел дозволяє відчутти внутрішню атмосферу, яка панувала в першому Чернігівському партизанському з'єднанні в лютому 1943 році. Це так звана моральна сторона партизанської дійсності, яка традиційно залишалася за кадром і, як відомо, безпосереднім чином впливала на бойовий дух народних месників [див. документ №1-2].

Друга група приведених документів за змістом та тематикою має безпосереднє відношення до подій, які нас цікавлять, адже вони носять планово-підсумковий характер. Їх автори головні фігуранти подій, пов'язаних з корюківською трагедією: начальник штабу першого Чернігівського партизанського з'єднання – **Дмитро Іванович Рванов (1917 – ?)** та його тимчасовий очільник – **Микола Микитович Попудренко (1906 – 1943)**.

ДОВІДКА

Рванов Дмитро Іванович – активний учасник партизанського руху на тимчасово окупованій нацистами території України в 1941-1944 рр.; майор; народився в селі Юр'ївець Юр'ївецького району Іванівської області РРФСР. На початку Великої Вітчизняної війни – лейтенант Червоної армії. Після виходу з оточення під Києвом у листопаді 1941 р. приєднався до чернігівських партизан і вже в кінці року його було призначено начальником штабу Чернігівського обласного партизанського загону ім. Й.В. Сталіна, потім – начальником штабу Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання О. Ф. Федорова. У квітні 1944 р., після створення на базі з'єднання О. Ф. Федорова декількох мобільних партизанських з'єднань (600-800 бійців), Д. І. Рванова було призначено командиром одного з них, однак в подальших бойових діях це з'єднання участі не приймало, тому в травні 1944 р. було розформовано [26, с. 622-623].

Перший з документів – план нападу на Корюківку – постає як досконала, виважена, продумана до найменшої дрібниці військова операція, яку здійснили, як то кажуть, «з коліс»: через день після її розробки. Вивчення цього документа відкриває шлях до аналізу сценарію партизанської диверсійної акції, в успіху якої (судячи з тексту) народні месники не сумнівалися [див. документ №3].

Невідомо, чи існував запасний варіант плану нападу на Корюківку, в разі, якщо б план «А» не спрацював. Принаймні поки що такої інформації нами не виявлено.

Шифротелеграма за підписом Попудренка за № 902.209 та звіт Д. Рванова відповідно до змісту носять підсумково-узагальнюючий характер, на окремих аспектах яких варто зупинитись детальніше.

Судячи з пафосності обох повідомлень – все пройшло якнайкраще: містечко захопили, гарнізон знищили, звільнили в'язнів, людям допомогли, повернулись із трофеями. Здійснену акцію подано як масштабну та результативну операцію, причиною

якої було бажання нанести ворогу непоправних втрат, а не звільнити сім'ю якогось рядового партизана. Вочевидь визволення дітей Феодосія Ступака було лише приводом і аж ніяк не причиною нападу на корюківський гарнізон. Власне, результати нападу умовно можна розділити на дві групи: **військову** (*знищення ворога*) і **трофейну** (*захоплення матеріальних ресурсів*). Шляхом співставлення та систематизації можна зробити висновок, що другий чинник був домінуючим [див таблицю № 1].

Хлопці розгулялись. І партизанський наскок на містечко став чимось схожим на соціалістичне змагання зі знищення ворога та захоплення матеріальних ресурсів. Архетип партизана мало чим відрізнявся від партійного прототипу. Просто змінився **modus vivendi** (лат. *умови існування – тут і далі курсив наш. – О.С.*), а психотип залишився той самий.

Результати виконаної роботи і втілилися у звіт щодо виконання та перевиконання плану [див. документ №7]. Однак Попудренко пішов ще далі. Маючи цілодобовий доступ до рації, він повідомив «на гору» про успішно проведену антинацистську акцію, засвідчивши при цьому, що «має можливість і бажання вести великі наступальні операції» [див. документ №6].

В якості «передовиків виробництва» він виділяє Рванова, Лисенка і себе, ніби натякаючи, що їх варто якось заохотити. При цьому Микола Микитович чітко окреслює рольову участь усіх діючих персонажів: **Рванов – організував та втілює, Лисенко – розвинув успіх, він (Попудренко. – О.С.) – здійснював загальне керівництво**. Про керівну роль тимчасового командира партизанського з'єднання підкреслює і О. Федоров. «*За кілька днів до мого повернення з Москви кілька наших загонів, за вказівкою Попудренка, здійснили наскок на Корюківку. Це була одна з славних операцій, проведених нашим з'єднанням за останній час*» [31, с. 465].

Виходячи зі специфіки партноменклатурної ієрархії, системи кругової поруки в питаннях відповідальності, яка сформувалась ще в 30-х роках минулого століття, ризикували усі: але більш за всіх саме Попудренко. Якби щось пішло не так, трибуналу було б не уникнути, але Микола Микитович у будь-який момент міг усе спихнути на своїх підлеглих, які проявили надмірне натхнення до справи. В будь-якому випадку негатив треба було ретельно приховати. Тому не випадково о пів на першу ночі 2 березня 1943 р. Попудренко відсилав радіограму, насичену переможними реляціями. Про німецьку акцію масової відплати, яка фактично перетворила захоплення партизанами Корюківки на піррову перемогу, ані пари з вуст [див. документ №4].

Слід звернути увагу також і на досить короткий час між корюківською операцією і партизанським звітом, який розкриває її деталі. 27 лютого було здійснено напад, а в ніч з 1 на 2 березня 1943 р. Попудренко надсилав легендарну переможну радіограму № 902.209. Її текст командир партизанського з'єднання мав ретельно продумати. Часу було більше ніж достатньо – майже дві доби. Її зміст майже бездоганний з точки зору даних, які там зазначені. Якщо порівняти результати корюківської операції (нібито складеної Рвановим) з текстом вищезазначеного послання Попудренка, слід зауважити, що Микола Микитович мінімізував її масштаби [див. таблицю № 1]. Такі дії можна пояснити суто номенклатурним прагматизмом. У середовищі партійних функціонерів існувало неписане правило: «*не стоить проявлять излишний энтузиазм: иначе вышестоящее начальство может поднять планку*».

Заниження масштабів отриманих результатів дозволяло отримувати допомогу з великої землі. Зайвих боєприпасів не буває. А якщо їх вдосталь, то можна обміняти на харчі, одяг та кінно-гузовий транспорт у місцевого населення, або... у німців [9, 26].

Водночас Попудренко розумів, що в загоні є агенти, які нададуть Москві свої звіти, нарешті – «федорівці». Не секрет, що успіх операції значною мірою залежав від них. Навряд чи вони б хотіли розділити славу з «попудренківцями», які, судячи з архівних документів, не претендували на лаври «передовиків виробництва».

Автор звертає увагу на низку цікавих деталей, врахування яких дозволяє по-іншому оцінити сутність події, що сталася. Масштаби акції, точніше її наслідки, Рванов описав досить яскраво і детально. Судячи з усього, ця людина мала беле-

тристичний талант і оцінювала подію як колишній військовий. А от Попудренко, судячи з тексту вищезазначеної шифротелеграми, є талановитим статистом. Він більш конкретно, але без високих показників подає звіт про виконану роботу. При цьому він не забув відмітити виконавця в особі Рванова, а також протиставити йому не менш героїчного Федора Лисенка, група якого знищила ворогів, захопила зброю, провіант і розігнала німецькі стани. До речі, останнє речення цього документа з незрозумілих причин частково зникло з тексту цієї ж радіограми, опублікованої разом з щоденником Попудренка ще в 1949 році [див. документ №4-5].

Окрім того, в радянському виданні йдеться про розгін поліцейських осередків, які вочевидь склалися з місцевих колаборантів. Відсутність назв населених пунктів у додатках до щоденникового видання призвичаює до думки, що мова йде про корюківський підрозділ жандармерії, знищений партизанами в ході операції.

У друкованому архівному оригіналі шифротелеграми № 902.209 йдеться про німецькі опорні пункти (стани) в районі населених пунктів Рокновичі та Дасев-Студенверцкая. Проблема полягає в тому, що ні районів в містечку Корюківці, ані будь-яких адміністративних одиниць з такою топонімічною назвою не існувало [18]. Тоді де ж лисенківці розігнали німецькі стани? Фантазії та небилиці у спілкуванні з УШПР були великим ризиком. Дані Москва отримувала з декількох джерел, влаштовуючи перехресну перевірку. І Попудренко, незважаючи на відносно молодий вік та незначний партноменклатурний стаж, це чудово мав розуміти. Під ці зашифровані, спаплюжені, а можливо й вигадані назви співзвучно підходять два населені пункти Чернігівщини: Гута-Студенецька та Тихоновичі. Обидва села знаходяться далеко на північний захід від Корюківки, в межах Щорського району. До речі, в роки війни ці населені пункти також були знищені карателями.

Отже, можна зробити умовивід, що група Лисенка мала якесь окреме завдання або взагалі діяла автономно. Його прізвище не фігурує в плані операції, яка потребувала узгоджених і скоординованих дій усіх без винятку її учасників. Попудренко підкреслює, що Лисенко очолив другу групу, яка *«знищила кустовий гарнізон жандармерії і розогнала німецькі стани»*... Тож виходить, що група Лисенка здійснила відволікаючий каральний рейд в той час, коли основні сили партизан були сконцентровані навколо Корюківки. Не можна виключати факт переслідування ворога, адже противник зазнав незначних втрат, незважаючи на формальну тактичну досконалість запланованого заходу.

Федір Ілліч Лисенко (? – ?) досить цікавий персонаж. Відомо про нього мало, але в контексті поданих подій цю людину не обійшли увагою лідери партизанського руху. Як зазначає Микола Попудренко в своєму щоденнику, під час важкого бою за н.п. Новий Путь, 15 серпня 1942 р. частина бійців Лисенка загубилася [22, с. 224].

Подійкували навіть про те, що Лисенко боягуз, який утік з поля бою. Останній факт згадує в своїх мемуарах і О. Федоров. *«Він тут, на Чернігівщині, поки ми ходили в Орловську область, теж не гаяв часу. Коли розвідники доповіли, що в Єлінських лісах діє загін імені Щорса під командуванням якогось Лисенка, я, звичайно, збагнув, що це наш Федір Ілліч. Думав, доведеться його з партії виключити. А деякі товариші вимагали навіть розстрілу... – Уявіть, Олексію Федоровичу, – продовжував Попудренко, – Лисенко тут без нас таку розгорнув діяльність, що його не те що карати – нагороджувати треба»* [31, с. 435].

Читаючи спогади О. Федорова, бачимо, що фігура Ф. Лисенка їх автором винесена на перший план. Федоров ніби свідомо приділяє надмірну увагу саме йому, відвівши другорядну роль Попудренку і навіть Рванову. Потім Олексій Федорович досить побіжно згадує про корюківську операцію. *«Розповіли товариші також і про найбільш значні бойові операції, проведені в час нашої відсутності. Найцікавішим був вдалий наскок на корюківський гарнізон. Не забували наші партизани це містечко»* [с. 437].

Як бачимо, логіка спогадів Федорова цілком виражена. Прослідковується чіткий взаємозв'язок **Лисенко – Корюківка**. Олексій Федорович ніби натякає на виняткову роль Федора Ілліча Лисенка в подіях 27 лютого 1943 року.

Що змушувало Попудренка грати роль адвоката Лисенка перед Федоровим: героїчні результати шестимісячного блукання лісами Чернігівщини чи роль «лисенківців» у ході корюківської операції?

Півроку ніякої інформації стосовно загубленої групи Лисенка партизани не отримували. Відсутність рації не дозволяла групі зв'язатись з «великою землею». Нарешті 23 лютого 1943 р. підрозділ Лисенка знайшовся. А вже 27 лютого 1943 р. він бере активну участь у Корюківській операції. Виснаженим, озлобленим та здичавілим «лисенківцям» не дають перепочити. Більш того – їм не влаштовують перевірку. Адже досить довгий час це партизанське формування вешталось хтозна-де. Скоріше за все тимчасовий командир першого чернігівського партизанського з'єднання (М. Попудренко. – **О.С.**) вирішив здійснити перевірку на благонадійність, запланувавши своєрідний обряд ініціації у бойових умовах, але подалі від основних сил ударного угруповання «федорівців». Ось чому прізвище Лисенка не фігурує в плані нападу на Корюківку, розробленою Д. Рвановим.

Як бачимо, в ході операції «лисенківці» яскраво проявили себе як професійні інтенданти. Попри незначні воєнні трофеї, група Лисенка забезпечила з'єднання зерном та м'ясом у такому об'ємі, що зайве просто роздали місцевому населенню. У зазначеній шифротелеграмі Микола Микитович прозоро натякає, що це його хлопці. Втім, цей натяк не можна трактувати однозначно.

Достеменно невідомо, до якого з партизанських угруповань слід віднести ново-знайдених «лисенківців». Упорядники фундаментального фотоальбома, присвяченого славі українських партизан, ототожнюють Федора Ілліча Лисенка з «федорівцями» [4, с. 1132]. Як відомо, Лисенко піде разом з О. Федоровим у рейд на Західну Україну. Цей факт є свідченням високої довіри Олексія Федоровича до цієї людини, яка формально разом зі своїми хлопцями до і після корюківської операції підпорядковувалася йому. Втім, за відсутності О. Федорова, М. Попудренко міг тимчасово підпорядкувати «лисенківців» собі. Героїв треба було перевірити. Фактично Ф. Лисенко мав реабілітуватися, довівши, що він не німецький агент. Тому до повернення Федорова його доля цілком залежала від волі М. Попудренка. У цій ситуації Микола Микитович опинявся у вигідній позиції. Сили з'єднання формально знаходяться у його розпорядженні. Операцію планує і втілює Д. Рванов. «Лисенківці» діють самостійно, завдаючи допоміжного удару або ж виконуючи відволікаючий маневр. Успіх та провал операції в першу чергу лягає на Рванова, він (М. Попудренко. – **О.С.**) же здійснює загальне керівництво, виступаючи в ролі наглядача.

Цілком очевидно є формальна нескоординованість дій партизанських підрозділів у ході корюківської операції, і Микола Микитович чітко розділяє їх і нашу роль у цих подіях. Його логіку легко зрозуміти. Німецька зондеркоманда вже завершила перший етап зачистки Корюківки: тому хтось рано чи пізно має взяти на себе відповідальність за неможливість попередити нацистське жакіття. Тінь знищеної Корюківки дамокловим мечем висіла над головою Попудренка. Тому він у будь-який спосіб намагається виправдати себе і підставити іншого.

Однак, окрім штучних документальних лакун, є факт, який зазначений у неповній і максимально достовірній публікації вищезазначеної шифротелеграми. Мова йде про єдину персону з числа захоплених партизанами ворогів. Поряд з мадярами згадується один німець. На відміну від угорців Попудренко акцентує увагу саме на ньому. Ким був цей військовополонений залізничний майстер з Дрездена? Не виключено, що ця людина була вкрай важливою персоною, яку можна було використати як аргумент або предмет певних домовленостей у ході переговорів з німецькою стороною. Можливо, обмін не відбувся. Німця розстріляли або вбили, застосувавши жорстокі тортури. І саме це й спровокувало жорстокість з боку карателів?

Жорстокість та садизм партизан з'єднання О.Федорова є доконаним фактом. Так, в доповідній записці письменника **Миколи Спиридоновича Шеремета (1906 – 1986)**, надісланої на ім'я першого секретаря ЦК КП (б) У – **Микити Хрущова (1894 – 1971)** від 15 травня 1943 року, зазначалося: *«Особливою жорстокістю відрізнялись партизани О. Федорова. Я був свідком, як поліцаїв забивали до крові, різали ножами, підпалювали на голові волосся, прив'язували за ноги і на аркані конем тягли лісом, обварювали гарячим чаєм, різали статеві органи...»*

Таку жорстокість по відношенню до ворога партизани пояснюють тим, що вони є народними месниками і мстяться за повішених і розстріляних своїх дружин, сестер, дітей. Розстріл дуже легка кара для зрадника батьківщини.

На відміну від партизан Федорова, в загонах Ковпака – не застосовують тортур до ворогів. Два рази будь-який партизан, зацідить ворогу у пику так, що той юшкою вмиється, а потім розстріляє» [26, с. 123].

Письменник Микола Шеремет з грудня 1942 р. по 17 квітня 1943 р. перебував у загоні О. Федорова. Він є безпосереднім свідком та учасником подій, в яких приймали участь партизани О. Федорова та М. Попудренка. Спогади М. Шеремета містять також і відомості про події 27 лютого – 9 березня 1943 року [34, с. 65-69; 35, с. 118-121; 36, с. 134-135].

Підсумок Д. Рванова і радіозвіт М. Попудренка має ще деякі суттєві розбіжності. Слід звернути увагу на масштаб операції. У документі Д. Рванова йдеться про весь населений пункт. Власне, судячи з тактично-стратегічних міркувань, зазначених у плані нападу, до цієї акції залучалися значні сили партизан, перекривалися усі напрямки, які вели до Корюківки, тощо.

Натомість звіт М. Попудренка значно звужує масштаб проведеної операції до рівня захоплення залізничної станції. То що ж тоді захопили партизани: містечко чи залізничний вузол? Як відомо, станція – місце постійної зупинки залізничних поїздів та інших видів сухопутного транспорту. Вона традиційно розташовується на околиці того чи іншого населеного пункту. Теоретично для нападу на в'язницю долучати сили усього з'єднання було недоцільно. З цим завданням чудово могли впоратися декілька диверсійних груп за підтримки корюківського підпільного осередку. Читаючи документ, складається враження, що планувалося захопити залізничну станцію, але розмах операції, її неконтрольованість, бойовий запал партизан значно розширили театр бойових дій?

І саме це дало підстави Попудренку позиціонувати напад на Корюківку як вдалу і стратегічно важливу акцію, підкреслюючи в наступній шифротелеграмі, що він і його хлопці мають можливість вести великі операції? І чи не могло це якось вплинути на надасиметричні дії з боку карателів, що і призвело до масових жертв серед цивільного населення?

Заслуговує на увагу ще один цікавий факт – підписанти документів. План нападу розробляє і підписує одна людина – начальник штабу Чернігівського з'єднання партизанських загонів – Дмитро Іванович Рванов. Попудренко, який за відсутності О. Федорова фактично очолив з'єднання, та **Федір Іванович Коротков (1905– ?)**, який в той період виконував обов'язки командира партизанського загону О. Федорова, чомусь не зазначені в переліку осіб, які спланували напад. Вони дали усну згоду, свідомо самоусунулись від планування операції, переклавши відповідальність на партизанський штаб, чи Рванов їх не інформував щодо її проведення?

ДОВІДКА

Коротков Федір Іванович – активний учасник партизанського руху на тимчасово окупованій нацистами території України в 1941-1944 рр.; народився в селі Думіно Калінінської області РРФСР. З 1929 р. жив і працював в Україні; з травня 1932 р. по вересень 1937 р. – секретар Семенівського, з часом – Корюківського райкомів комсомолу в Чернігівській області УРСР; з вересня 1937 р. по вересень 1941 р. – голова Корюківського райвиконкому, потім – секретар райкому КП(б)У. У середині вересня 1941 р. організував Корюківський партизанський загін, який увійшов до складу Чернігівського партизанського з'єднання. На початку липня 1943 р. після загибелі в бою М. М. Попудренка, Ф. І. Коротков – командир Чернігівського партизанського з'єднання і начальник Чернігівського обласного штабу партизанського руху [26, с. 648].

У підсумковому резюме нападу на містечко фігурують прізвища людей, які фізично не могли бути присутніми на момент його укладення [див. документ №7]. Мова йде про комісара чернігівського партизанського з'єднання – **Володимира Миколайовича Дружиніна (1907 – 1976)** та його голову – **Олексія Федоровича Федорова (1901 – 1989)**, які в цей час знаходились у Москві. Період їх перебування в столиці, зокрема те, чим вони займалися з 13 лютого по 5 березня 1943 р., яскраво описує в своєму щоденнику командир одного з загонів чернігівського партизанського з'єднання – **Григорій Васильович Балицький (1906 – 1989)**. *«Я став жити разом з Федоровим, Дружиніним, Коваленком, Працуном в готелі «Москва». В 859-м номері. Про цей номер знала майже уся Москва. Час проходив весело: тили, гуляли. Так минали дні і ночі. Випили спирту і горілки стільки, що можна було б запустити водяний млин»* [20, с. 433].

Але відсутність Дружиніна і Федорова, прізвища яких містить згаданий документ, доповнюється відсутністю дати його укладення. Це дозволяє зробити висновок, що його надрукували і підписали, як то кажуть, «заднім числом». Не підлягає сумніву бажання Д. Рванова цим документом убезпечити себе, в разі, якщо б військова прокуратура почала слідство щодо причин знищення Корюківки. Але навіть Дружинін та Федоров (хоча і формально) долучалися до подій, у яких ніякої участі не брали? Є очевидним той факт, що Рванівський звіт було якщо не складено, то принаймні підписано Дружиніним і Федоровим не раніше 5 березня 1943 р. – після їх повернення з Москви. Можливо, вони в такий спосіб захищали Рванова, на якого скося дивився Попудренко. Не виключено, що Рванов і Попудренко конфліктували між собою. І хоча уважне прочитання тексту щоденника Миколи Микитовича це не підтверджує, незрозумілим залишається те, чому Попудренко, друкуючи текст шифротелеграми № 902.209, не взяв за основу результати корюківської операції, зафіксованої у звіті Рванова? Адже основний об'єм роботи виконали «федорівці» – тому їм і звітувати. В той же час Попудренко у вищезгаданій шифротелеграмі підкреслює, що вона надійшла з загону Федорова. А це означає, що Микола Микитович чітко окреслив ключові вузли системи *«організація» та «безпосередня участь»* – **Рванов** – *«загальне керівництво»* – **він** (М. Попудренко. – **О.С.**).

Ці факти мали підтвердити глибокозаконспіровані спецагенти НКВС – зокрема так званий «Федя». Як свідчать архівні документи, він час від часу надавав своїм «кураторам» інформацію компрометуючого характеру, яка стосувалась керівництва першого чернігівського партизанського з'єднання.

Стосовно Попудренка агент «Федя» займає двояку позицію. З одного боку, він наголошує на правильності кроків командира щодо питань партизанської моралі [див. документ №1].

З іншого – критикує Попудренка за млявість та злочинну халатність щодо забезпечення секретності роботи радіовузла [див. документ №2].

У той же день вже о 22.30 Микола Микитович відправляє другу шифротелеграму Тимофію Строкачу, де зазначає, що не все пройшло якнайкраще. Є важкопоранені, а можливо, і загиблі, витрачено велику кількість боєприпасів – тому потрібні нові. Воєнних трофеїв, захоплених у ворога, недостатньо для ведення активних диверсійних дій, до яких загін в цілому готовий [див. документ №6].

Теоретично, після нападу на Корюківку, радянські партизани очікували масштабної акції з боку окупаційної влади щодо знищення їхніх загонів. Тому Попудренко і квапить «центр» щодо найшвидшого отримання боєприпасів. Виникає питання: чим викликаний такий поспіх у забезпеченні боєприпасами: бажанням помститись чи необхідністю у відбитті імовірного нападу гітлерівських спецзагонів зі знищення партизанських угруповань?

Утім, незрозумілим залишається і наявність важкопоранених. Слід звернути увагу на той факт, що під час нападу на корюківський гарнізон партизани втрат не зазнали. Принаймні в звіті Рванова та шифротелеграмі Попудренка таких даних немає [див. документ №4, 7].

Це коротке послання ватажка партизан Чернігівщини висловлювало в першу чергу готовність вести великі військові операції. У тексті шифротелеграми фігурує словосполучення «**имею возможность**», на противагу альтернативній фразі «**маю бажання**». Фактична можливість бити ворога, здійснити акт відплати за знищення Корюківки мало базуватись на впевненості успіху таких кроків. Інакше кажучи, в чернігівських партизан були усі необхідні засоби: особовий склад, високий рівень професіоналізму, підтримка місцевого населення, нарешті – достатня кількість боєприпасів. За умов наявності усіх перерахованих чинників бажання (*хочу воювати*) мало доповнюватись функціональною складовою (*можу воювати*) партизанських формувань, які діяли в північних районах Чернігівської області.

Незважаючи на відносно молодий вік (на той момент Попудренку було 33 роки. – **О.С.**), Микола Микитович чітко усвідомлював, що на війні колективна відповідальність спрацьовує не завжди. Незважаючи на розмах корюківської операції з боку партизан, німецька каральна акція її не просто затьмарювала. Вона перетворювала дії загонів Рванова – Лисенка на піррову перемогу. Про масштаб геноциду есесівців щодо Корюківки та її жителів обов'язково стане відомо в Москві. І тоді карі не уникнути. Тому не дивно, що Микола Микитович майже через добу після «героїчної радіограми» надсилає нову – «чолобитно-прохальну». Мовляв: «*ми готові спокуювати провини, навіть помститися – лише заберіть важкопоранених (наявність яких гальмує мобільність дій з'єднання) і дайте боєприпаси!*»

Німці знищили ще один населений пункт. До цього такі акції відбувалися досить часто. Активізація партизанського руху на Чернігівщині слабо вплинула на послаблення динаміки знищення населених пунктів та їхніх мешканців у північних районах області. Геноцид цивільного населення Корюківки переважив загальні втрати мирних мешканців трьох північних районів Чернігівщини за весь період німецької окупації [див. таблиці № 3-4].

Про знищену Корюківку рано чи пізно дізнались «на горі». Але, мабуть, статистичні дані щодо причин демографічних втрат даного населеного пункту тоді мало цікавили радянське керівництво. На війні як на війні – тому все списали на німців. В юридичній практиці це називається **ексцес** – *вихід за межі дозволеного* або **casus improvisus** (*лат. непередбачений випадок*), основний зміст якого за зовнішніми ознаками відповідає тому, що сталося 1,2 та 9 березня 1943 р. в Корюківці.

Спеціальна комісія, яка проведе розслідування у вересні 1943 та 1944 року, обмежиться лише з'ясуванням трагічних наслідків цієї події. Серед мотивів фігурувала лише констатація звірячої жорстокості окупантів [1-2, 19, 25].

Воєнна прокуратура СРСР не проводила розслідування цієї справи, яка скоріше за все свідомо гальмувалася зацікавленими людьми. Не виключено, що однією з таких зацікавлених персон міг бути О. Федоров. Врешті-решт, смерть М. Попудренка, на думку автора, поставила крапку в процесі виявлення винуватців цієї трагедії з радянського боку.

Підводячи підсумки даної статті, слід зазначити, що уважне та неупереджене вивчення архівних документів, присвячених корюківській трагедії, дозволяє розставити акценти щодо дійсних факторів, які її спричинили. Звертає на себе увагу певна диспропорція між імовірною та формальною стороною цієї події.

Приведені архівні документи містять досить суттєві розбіжності. Очевидною є суперечливість підсумкових даних різних адресатів. З чийх слів партизанські ватажки: Д. Рванов і М. Попудренко (адже факт їх участі у нападі на містечко не підтверджений) записували та склали власні звіти – невідомо.

Беручи до уваги зміст вищезазначених документів та строки їх укладення, звертає на себе увагу тенденція створення власного алібі та свідомого «замітання сліду». Виходячи з цього, приведені воєнно-статистичні дані партизанських ватажків включають у себе правду, напівправду, свідоме замовчування фактів та відверту брехню. Дані аргументи є свідченням їхньої часткової фальсифікації шляхом їхнього затвердження «заднім числом».

Загалом ще залишається низка запитань, які стосуються окремих деталей партизанської каральної акції – зокрема місця і ролі в цих подіях окремих особистостей: Ф. І. Лисенка, Д. Рванова, М. Попудренка, нарешті сумнозвісного військовополоненого з Дрездена; ставлення партизан до трофеїв тощо.

Подальше висвітлення деталей корюківської трагедії можливе за умови ґрунтовного опрацювання архівних фондів СБУ, ЦДАВОУ та ЦДАГОУ, дослідження першоджерел російських архівів, передусім РДАНІ та РДВА. Чи не найціннішими в цих архівах були б суб'єктивно-критичні свідчення спецагентів та «заздрісників», які виступали в ролі індикатора діяльності радянських партизан. Більш об'єктивну картину того, що відбулось насправді, можна було б усвідомити, прочитавши надсекретні журнали бойових дій партизанських загонів. Співставивши інформацію, зазначену в них, з партизанськими звітами, науковці б отримали можливість відновити реальну картину того, що сталося насправді.

Не зайвим було б порівняти мемуаристику та документально-публіцистичні видання, які описують не стільки нацистський геноцид, скільки партизанську диверсію, адже саме в ній криється не тільки привід, а й першопричина надасиметричних дій карателів. Незважаючи на високий ступінь кон'юнктурності, заангажованості, такий тип першоджерел буде сприяти проведенню порівняльного аналізу архівних та мемуарних даних щодо партизанської воєнної операції.

Появі нового імпульсу в розкритті цього трагічного епізоду радянсько-нацистського протистояння сприяло б створення спільної україно-німецької комісії учених, яка має опрацювати воєнні архіви ФРН. Їх вивчення дозволить максимально об'єктивно оцінити цей трагічний епізод Другої світової війни.

Науковий аналіз вищезазначеної історичної події доцільно проводити з врахуванням фактичних кроків як представників партизансько-підпільного руху, так і окупаційної влади. Саме співставлення спонукальних позицій обох ворогуючих таборів буде сприяти відтворенню найбільш правдивої та реалістичної картини подій, що відбувалися навколо містечка Корюківка в лютому – березні 1943 р.

Таким чином, дослідження подій, пов'язаних з геноцидом корюківчан у березні 1943 року, виходить на якісно новий рівень. Його основний зміст базується на виявленні справжніх мотивів як радянської, так і німецької сторони. Адже лише усвідомлення мотиваційних чинників дасть змогу з'ясувати справжні причини досить неординарних кроків протиборчих угруповань на переломному етапі радянсько-німецької війни. Нарешті виявлення істинних причин дій суб'єктивної сторони даного злочину дасть відповідь на питання «чому так сталося»? Отримавши його, вчені зможуть назвати справжні імена усіх злочинців, а вітчизняна історична наука позбудеться однієї з своїх «білих плям», відомої, як корюківська трагедія.

№1

**РАДИОГРАММА «ФЕДИ», НАЧАЛЬНИКУ УШПД
Т. СТРОКАЧУ О ДЕЙСТВИЯХ ЗАМЕСТИТЕЛЯ КОМАНДИРА ЧЕРНИГОВСКОГО ПАРТИЗАНСКОГО СОЕДИНЕНИЯ ПОД КОМАНДОВАНИЕМ
А. ФЁДОРОВА Н. ПОПУДРЕНКО**

5 февраля 1943 г.

Шифровка вх. № 369

Попудренко очистил свой штаб от женского персонала, распределил их по отрядам. Это к лучшему.

05.02.43. «Федя».

ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1308. – Арк. 22.

Копія. Машинопис.

[26, с. 184]

№2
**РАДИОГРАММА «ФЕДИ», НАЧАЛЬНИКУ УШПД Т. СТРОКАЧУ О
СИТУАЦИИ В ЧЕРНИГОВСКОМ ПАРТИЗАНСКОМ СОЕДИНЕНИИ
ПОД КОМАНДОВАНИЕМ А. ФЁДОРОВА**

18 февраля 1943 г.

Шифровка вх. № 654

Состояние и настроение отрядов отличное. Бойцы рады успехам Красной Армии. ПОПУДРЕНКО не хочет спешить, он ждёт освобождения Черниговской области. ПОПУДРЕНКО ругается с жёнами, а основное забывает. Подписывает больше телеграммы за ФЁДОРОВА. СТЕПАНОВ мало проявляет инициативы – ждёт ФЁДОРОВА. В штабе радиogramмы быстро разглашаются. Охраны радиозула нет.

18.2.43 г. «Федя».

ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1308. – Арк. 30.
Копія. Машинопис.
[26, с. 184]

№3
**БОЕВОЙ ПРИКАЗ № (б/н)
НА РАЗГРОМ ГАРНИЗОНА г. КОРЮКОВКА 26.02.1943**

Лес 2 км. южнее Лупасова

Сведения о противнике (тут і далі шрифт і курсив наш. – О.С.). Жандармерии 100 чел., Венгерская карательная экспедиция 70 чел. Расположение в центре города. Охрана Лесозавода и мукомольной мельницы 20 чел.

Основной удар произвести пятью ударными группами.

1 группа 60 чел. Отряд им. Ворошилова – командир Приступа уничтожает противника на лесозаводе и мукомольной мельнице.

2 группа. Вторая рота отряда им. Сталина командир Коротков уничтожает противника в районе Общежитий и почты (бывшего сахарного завода).

3 группа рота отряда Зибицкого с приданным с одним станковым пулемётом с расчётом отряда им. Сталина уничтожает противника в районе (ранее занимаемых домов Райсовета и НКВД).

4 группа – автоматчики – 20 чел. Занимают сахарный завод с задачей не допустить противника в здание сахарного завода.

5 группа 30 чел. Отряда им. Чапаева, 6 чел. Подрывников – командир группы Федоренко И. И. уничтожает ж. д. станцию и полотно линии ж. д. и обеспечивает охрану от. Низковки.

Для прикрытия дорог выставить заслоны:

- 1) на шляху со стороны г. Щорса 40 чел. Отряда им Щорса – командир Ковтун;
- 2) на шляху со стороны с. Наумовки 15 чел. Командир Карпачёв
- 3) -//- со стороны Охромеевичи (?) 10 чел. -//-
- 4) -//- со стороны с. Холмов 36 чел. Отряда им. Кирова, командир Бочонков
- 5) На дороге со стороны Гуриновка выставляет отделение командир Приступа
- 6) На дороге со стороны Дома (речення незакінчене імовірно Домашлина – прм. О.С.) Силой отделения выставляет командир Зибицкий.

4. Исходное положение для наступления занять к 6.00 27.2.1943 г.

Начать наступление в 7.00 27.2.1943 г.

Сигнал отхода две зелёные ракеты.

Мой первый командный пункт в районе лесозавода. Последующий в районе действий второй группы.

Командир операции Нач. штаба Соединения партиз. от-(не розб.)
/Рванов/

26.2.1943 г.

ЦДАГОУ. – Ф.64. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 21, 21 зв.

№4

**РАДІОГРАМА М. М. ПОПУДРЕНКА, НАДІСЛАНА НА ІМ'Я НАЧАЛЬНИКА
УКРАЇНСЬКОГО ШТАБУ ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ Т. А. СТРОКАЧА,
В ЯКІЙ ПОВІДОМЛЯЄТЬСЯ ПРО НАПАД ПАРТИЗАН НА МІСТЕЧКО
КОРЮКІВКА 27 ЛЮТОГО 1943 р.**

ШИФРОВКА ВХ. № 902.209

Поступила: 2 марта 1943 00.30

Расшифрована: 2 марта 1943 в 1.15

От кого: из отряда Федорова

Направлена: начальнику Украинского Штаба Партизанского Движения (*великі літери в другому третьому та четвертому слові назви установи – так в документі.*
– **О.С.**) Т. Строкачу

тов. Строкач

27 февраля группой партизан под командованием начальника штаба РВАНОВА разгромлен немецкий гарнизон на ж. д. станции Корюковка.

Уничтожено – 8 однотонных прицепов, 160 покрышек для автомашин, 2 гаража, механическая мастерская, слесарная, 2 лебедки на автомашинах, склад горючего с бензином, склад с сеном, пакугаз с картофелем, телефонная станция, склад с дровами и оборонной леспродукции 1000 кубометров.

Взорван эшелон, при этом уничтожено 18 вагонов, выведены из строя 110 ж. д. стрелок и взорван путь на протяжении 5 километров. Взорван деревянный мост длиной 8 метров, уничтожено здание госбанка с денежной кладовой и связь.

Взяты трофеи: 2 станк. пулемета, 119 винтовок, 2500 патронов, зерно, продукты и масло.

Взяли в плен – четыре мадьяра и одного немца – бывшего ж. д. мастера г. Дрездена. Захвачены документы управы и комендатуры.

Освобождено 97 заключенных приговоренных к расстрелу.

В это день другая группа Лысенко уничтожила кустовой гарнизон жандармерии.

Убито – 18 жандармов.

Взято 2 ручных пулемета, 12 винтовок.

Роздано крестьянам 220 тонн зерна, забрано 100 свиней с отправочного пункта.

Разогнаны немецкие станы в с.с. около Рокновича и Дасев-Студенверцкая.

1.3.43 г.

№ 109

ПОПУДРЕНКО

[ЩДАГОУ.– Ф. 62.– Оп.1.– Спр. 1368.– Арк. 47]

Оригінал. Машинопис.

№5

**ШИФРОТЕЛЕГРАМА, НАДІСЛАНА В УКРАЇНСЬКИЙ ШТАБ
ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ ПРО ВДАЛУ ПАРТИЗАНСЬКУ АКЦІЮ
В МІСТЕЧКУ КОРЮКІВКА.**

*(опублікована та перекладена українською мовою неповна копія поданої
вище шифротелеграми № 902.209)*

2 березня 1943 р.

27 лютого група партизанів під командуванням начальника штабу Рванова розгромила німецький гарнізон на залізничній станції Корюківці.

Знищено 8 однотонних причепів, 160 покришок для автомашин, 2 гаражі, меха-

нічну майстерню, слюсарню, 2 лебідки на автомашинах, склад пального з бензином, склад з сіном, пакгауз з картоплею, телефонну станцію, склад з дровами і оборонною лісопродукцією 1000 кубометрів.

Висаджено в повітря ешелон, при цьому знищено 18 вагонів, виведено з ладу залізничні стрілки і зірвано колію на протязі 5 кілометрів. Висаджено в повітря дерев'яний міст довжиною 8 метрів, знищено будинок Держбанку з грошовою коморою і зв'язок.

Взято трофеї: 2 станкові кулемети, 119 гвинтівок, 2500 патронів, зерно, продукти і масло.

Взяли в полон 4 мадярів і 1 німця – колишнього залізничного майстра з м. Дрездена. Захоплено документи управи і комендатури.

Визволено 97 в'язнів, приречених німцями на смерть.

Цього ж дня друга група Лисенка знищила кустовий гарнізон жандармерії. Убито 18 жандармів. Взято 2 ручні кулемети, 12 гвинтівок. Роздано селянам 220 тонн зерна, взято 100 свиней з відправочного пункту.

Розігнано поліцейські стани.

[22 с. 147].

№6

ШИФРОВКА ВХ. № 921

Поступила: 2 марта 1943 22.30

Расшифрована: 2 марта 1943 в 23.55

От кого: из отряда Попудренко

Направлена: начальнику Украинского Штаба Партизанского Движения
Т. Строкачу

тов. Строкач

Имею возможность вести большие операции. Еще раз убедительно прошу, несмотря на погоду, выбросить боеприпасы, а также послать самолет для переброски тяжелораненых. Посадочная площадка вполне пригодна

2.3.43

№100

ПОПУДРЕНКО

ЦДАГОУ.– Ф. 62.– Оп.1.– Спр. 1368. Арк. 34.

Оригінал. Машинопис.

№7

ПАРТИЗАНСЬКИЙ ЗВІТ ЩОДО РЕЗУЛЬТАТІВ НАПАДУ НА МІСТЕЧКО КОРЮКІВКА 27 ЛЮТОГО 1943 р.

РЕЗУЛЬТАТЫ ОПЕРАЦИИ г. КОРЮКОВКА

Уничтожено противника – 78 человек

Взято в плен 9 чел. венгер, в т. ч. начальник ж. д. станции.

Уничтожено:

Один лесозавод

Одна паровая мельница

Маслозавод

Ж. Д. станция

Горуправа

Комендатура

Райбанк 14 автомашин

Один паровоз

6 вагонов

Зерносклады с зерном

Уничтожено 3 км. ж. д. пути

Бензина 50 тон.

2 трактора ЧТЗ

3-и бандарных цеха

2 подъёмных крана на автоходу

3 автоприцепа

2 гаража и механическая мастерская

Разгромлена тюрьма и выпущено

арестованных 101 чел.

Взяты трофеи: 2 станковых пулемёта,

119 винтовок и 3 тонны соли и др. воен.

имущ.

Командир Соединения Партиз. отр:

/Федоров/

Комиссар соединения Герой Сов. Союза партиз. отрядов

/Дружинин/

Нач. Штаба Соединения

/Рванов/

ЦДАГОУ.– Ф.64.– Оп. 1.– Спр. 19. Арк. 22

Таблиця № 1

**ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДІЙ ПАРТИЗАНСЬКИХ
ПІДРОЗДІЛІВ В ХОДІ НАПАДУ НА МІСТЕЧКО КОРЮКІВКА
27 ЛЮТОГО 1943 р.**

ПІДСУМКОВИЙ ЗВІТ Д. І. РВАНОВА	ШИФРОТЕЛЕГРАМА М. М. ПОПУДРЕНКА
ВОРОЖІ ВТРАТИ	
Знищено противника – 78 чоловік	Вбито – 18 жандармів (група Лисенко)
ВЗЯТО В ПОЛОН	
Взято в полон 9 чол. угорців, в тому числі начальник залізничної станції ¹	Взяли в полон – чотирьох маляр і одного німця – колишнього залізничного майстра м. Дрезден.
ЗАВДАНІ МАТЕРІАЛЬНІ ЗБИТКИ	
Один лісозавод ²	Склад з дровами і оборонною лісовою продукцією 1000 кубометрів
Райбанк	Знищено приміщення держбанку з грошовою коморою та зв'язок
2 гаражі і механічна майстерня	2 гаражі, механічна майстерня, слюсарня
Бензину 50 тон	Склад палива з бензином
2 підйомних крани на автомобілях	2 лебідки на автомобілях
Один паровоз, 6 вагонів	Підірвано ешелон, при цьому знищено 18 вагонів
3 автопричепи	8 одиотонних причепів
Знищено 3 км. залізничних колій	Підірваний шлях довжиною 5 км.
Одна паровий млин	160 покришок для автомашин
Маслозавод	Склад з сіном
Залізнична станція	Підірвано дерев'яний міст довжиною 8 метрів
Міська управа	Зіпсовано 110 залізничних стрілок
Комендатура	Телефонна станція
14 автомашин	Пакгауз з картоплею
2 трактори ЧТЗ	–
3-и бандарних цехи	–
Зерносклади з зерном	–
Розгромлено в'язницю	–
ВИЗВОЛЕНО МІСЦЕВИХ МЕШКАНЦІВ	
Випущено арештованих 101 чол.	Визволено 97 в'язнів засуджених до страти
ТРОФЕЇ	
2 станкових кулемети, 119 гвинтівок и 3 тони солі та іншого воєнного майна	2 станкових кулемети, 119 гвинтівок, 2500 набоїв, зерно, харчі та масло

–	Захоплені документи управи і комендатури
–	2 ручних кулемети, 12 гвинтівок (група Лисенко)
ІНШІ ЗАХОДИ	
Не повідомляється	Роздали селянам 220 тон зерна, конфісковано 100 свиней з відправного пункту (група Лисенко)
ВТРАТИ ПАРТИЗАН	
Не повідомляється	Не повідомляється

[Таблицю складено автором на підставі архівних документів, використаних в статті за № 4, 7]

Таблиця № 2

**ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДІЙ ПАРТИЗАНСЬКИХ
ПІДРОЗДІЛІВ Д. І. РВАНОВА ТА Ф. І. ЛИСЕНКА, В ХОДІ
ЗДІЙСНЕННЯ КОРЮКІВСЬКОЇ ДИВЕРСІЙНОЇ ОПЕРАЦІЇ
27 ЛЮТОГО 1943 р.**

ПАРТИЗАНСЬКІ ПІДРОЗДІЛИ ПІД КЕРІВНИЦТВОМ Д. І. РВАНОВА	ПАРТИЗАНСЬКІ ПІДРОЗДІЛИ ПІД КЕРІВНИЦТВОМ Ф. І. ЛИСЕНКА
ЗАВДАНІ МАТЕРІАЛЬНІ ЗБИТКИ	
Склад з дровами і оборонною лісовою продукцією 1000 кубометрів	–
Знищено приміщення держбанку з грошовою коморою та зв'язок	–
2 гаражі, механічна майстерня, слюсарня	–
Склад палива з бензином	–
2 лебідки на автомобілях	–
Підірвано ешелон, при цьому знищено 18 вагонів	–
8 однотонних причепів	–
Підірваний шлях довжиною 5 км.	–
160 покришок для автомашин	–
Склад з сіном	–
Підірвано дерев'яний міст довжиною 8 метрів	–
Зіпсовано 110 залізничних стрілок	–
Телефонна станція	–
Пакгауз з картоплею	–
ВЗЯТО В ПОЛОН	
Взяли в полон – чотирьох мадяр і одного німця – колишнього залізничного майстра м. Дрезден.	–

ТРОФЕЇ	
2 станкових кулемети, 119 гвинтівок, 2500 набоїв, зерно, харчі та масло	2 ручних кулемети, 12 гвинтівок
ВОРОЖІ ВТРАТИ	
–	Вбито – 18 жандармів
ІНШІ ЗАХОДИ	
Визволено 97 в'язнів засуджених до страсти	Роздали селянам 220 тон зерна, конфісковано 100 свиней з відправного пункту
	Розігнано німецькі стани біля Рокновича та Дасев-Студенверцької
МІСЦЕ ПРОВЕДЕННЯ АКЦІЇ	
Залізнична станція м-ка Корюківка	Згідно документу: Рокновичі та Дасев-Студенверцької. Імовірно, мова йде про населені пункти Щорського р-ну: с. Тихоновичі та с. Гута-Студенецька

[Таблицю складено автором на підставі архівних документів, використаних у статті за № 4, 7]

**ДИНАМІКА ЗНИЩЕННЯ КАРАТЕЛЬМИ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ ТА ЦИВІЛЬНИХ ЖИТЕЛІВ ТРЬОХ ПІВНІЧНИХ РАЙОНІВ
ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ, ДЕ ДІЯЛИ РАДЯНСЬКІ ПАРТИЗАНСЬКІ ЗАГОНИ ПРОТЯГОМ 1941-1942 рр.**

Район	Назва населеного пункту	Дата знищення	Хто і з якої причини знищив даний населений пункт	Кількість жертв, знищених дворів або будинків
КОРЮКІВСЬКИЙ РАЙОН	с. Богдалівка, Рейментарівська сільська рада (на час знищення – хутір, Холменський район)	14 грудня 1941 р.	Каральне формування окупантів	Спалене повністю
	с. Олійники, Рейментарівська сільська рада (на час знищення – Холменський район)	14 грудня 1941 р.	Каральне формування окупантів	Вказано, що «хто не зміг піти був розстріляний». Спалено 50 споруд
	с. Самогути, Сядринська сільська рада (на час знищення – Холменський район)	24 грудня 1941 р.	Каральне формування окупантів після бою з партизанами	25 жителів розстріляно, 30 жителів стали оstarбайтерами; 87 жителів вбито. Спалено половину села
	с. Тополівка Погорільська сільська рада (на час знищення – Холменський район)	2(3) грудня 1941 р.	Каральне формування окупантів	Розстріляно 150 жителів. 111 жителів повністю спалені. 209 дворів знищено
СЕМЕНІВСЬКИЙ РАЙОН	с. Лосівка, Погорільська сільська рада (на час знищення – Холменський район)	2(3) грудня 1941 р.	Каральне формування окупантів	Розстріляно 165 жителів. Повністю спалене
	с. Погорільці Погорільська сільська рада (на час знищення – Холменський район)	2(3) грудня 1941 р.	Каральне формування окупантів	Загальні дані про відомих знищених мирних жителів сіл: Тополівка, Лосівка та Погорільці становить 190 з 264 чол.
	м. Семенівка	29-30 грудня 1941 р.	Підрозділ №00555 10 піхотного полку 1-ї мотобригади СС	Масове знищення єврейського населення міста

Таблиця № 3 (продовження)

Район	Назва населеного пункту	Дата знищення	Хто і з якої причини знищив даний населений пункт	Кількість жертв, знищених дворів або будинків
ЩОРСЬКИЙ РАЙОН	с. Єліне, Єлінська сільська рада	23 березня 1942 р.	Каральне формування окупантів	Замучено 500 осіб, повністю 120 сімей. Спалене повністю – знищено 519 селянських дворів, чотири колгоспи, всі будівлі. Відомі імена 73 осіб, що загинули цього дня, а також 222 чол. розстріляні в м. Гомель 26.03.42
	с. Клюси, Клюсівська сільська рада	13 серпня 1942 р.	Каральне формування окупантів	Вбито і заживо спалено 182 мешканців села. Відомі імена 62 чол. Повністю спалене
Загальна кількість жертв цивільного населення, згідно з офіційними даними, становить 5720 осіб за умови повного знищення 7 населених пунктів, трьох вищезазначених районів Чернігівської області				

[Таблицю складено автором на підставі даних, що містяться в інформаційних джерелах, поданих у списку літератури до статті за № 12-16]

**ДИНАМІКА ЗНИЩЕННЯ КАРАТЕЛЯМИ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ ТА ЦИВІЛЬНИХ ЖИТЕЛІВ ТРЬОХ ПІВНІЧНИХ РАЙОНІВ
ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ, ДЕ ДІЯЛИ ПАРТИЗАНСЬКІ ЗАГОНИ ПРОТЯГОМ 1943 Р.**

Таблиця № 4

Район	Назва населеного пункту	Дата знищення	Хто і з якої причини знищив даний населений пункт	Кількість жертв, знищених дворів або будинків
КОРЮКІВСЬКИЙ РАЙОН	м. Корюківка (на час знищення – селище міського типу)	1 – 2, 9 березня 1943 р.	Каральне формування окупантів: батальйон 56-го карального полку фельдмаршармерії на чолі з начальником чернігівської служби безпеки Крістензена, після нападу партизан на корюківський гарнізон	6700 мирних жителів вбито і спалено. Повністю знищено (спалено 1290 будинків)
	с. Майбутнє , Білошицько-Слобідська сільська рада (на час знищення – хутір, Холменський район)	квітень 1943 р.	Каральне формування окупантів	6 колгоспників розстріляно. Спалено повністю
	с. Прибиль , Прибинська сільська рада (на час знищення – Холменський район)	15.04.1943 (?)	Каральне формування окупантів	Вбито 55 жителів. Спалено 150 дворів, всі колгоспні споруди, установи культури
	с. Рейментарівка , Рейментарівська сільська рада (на час знищення – Холменський район)	Під час німецької окупації (вер. 1941 р. – вер. 1943 р.)	Каральне формування окупантів	115 жителів розстріляно. Усі двори жителів, школу, клуб, медичний пункт, бібліотеку та інші культурні установи
	с. Зелений Гай , Іванівська сільська рада (на час знищення – хутір, Холменський район)	10 квітня 1943 р.	Каральне формування окупантів	220 жителів. Повністю спалено
СЕМЕНІВСЬКИЙ РАЙОН	с. Калинівське , Тимоновицька сільська рада (на час знищення – хутір, Холменський район)	10 червня 1943 р.	Каральне формування окупантів	Вбито 7 жителів. Повністю спалено
	с. Тимоновичі , Тимоновицька сільська рада	влітку 1943 р.	Каральне формування окупантів	17 жителів вбито (можливо набагато більше), дорослих розстрілювали, дітей живцем кидали у вогонь. Спалено 384 двори

Таблиця № 4 (продовження)

Район	Назва населеного пункту	Дата знищення	Хто і з якої причини знищив даний населений пункт	Кількість жертв, знищених дворів або будинків
ЩОРСЬКИЙ РАЙОН	с. Гута-Студенецька, Гута-Студенецька сільська рада	Під час німецької окупації (вер. 1941 р. – вер. 1943 р.)	Каральне формування окупантів	24 жителі, спалено 34 двори
	с. Тихоновичі, Тихоновичська сільська рада	17 квітня 1943 р.	Каральне формування окупантів. За допомогою партизанам	112 осіб. 237 дворів, школи, лікарню. Відомі імена 65 чол.
	с. Загребельна Слобода	18 квітня 1943 р.	Каральне формування окупантів.	Спалено живцем 81 людину
с. Ількуча		18 квітня 1943 р.	Каральне формування окупантів.	Відомі імена 25 розстріляних
Загальна кількість жертв цивільного населення, згідно з офіційними даними, становить 7256 осіб за умови повного знищення 9 населених пунктів трьох зазначених районів Чернігівської області				

[Таблицю складено автором на підставі даних, що містяться в інформаційних джерелах, поданих у списку літератури до статті за № 12-16]

ПРИМІТКИ, ЩО МІСТЯТЬСЯ В ТАБЛИЦІ № 2

¹ Характер шкоди, завданої ворогу, інформація про яку має певні розбіжності.

² Характер шкоди, завданої ворогу, інформація про яку майже повністю співпадає.

³ Характер шкоди, завданої ворогу, інформація про яку носить індивідуальний характер.

**Коротков
Федір Іванович**
Командир партизанського
загону ім. Й.В. Сталіна.
[4, с. 1057]

*Керівний склад загону Чернігівсько-Волинського
партизанського з'єднання під командуванням
О.Ф. Федорова.*

**Ковтун О.Г. Лисенко Ф.І., Сеньков П. П.,
Анапрейчук В. Г., Алексеев Л. Є.**
Фото в тилу ворога 1943 р. [4, с. 1132]

*Командний склад Чернігівсько-Волинського
партизанського з'єднання*
**Рванов Д. І., Федоров О. Ф.,
Балицький Г. В. [4, с. 1198]**

**Попудренко
Микола
Микитович**
Командир
Чернігівського
з'єднання
партизанських
загонів. [4, с. 1235]

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Акт Корюковской районной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков о массовом уничтожении мирного населения города Корюковка. 2 сентября 1944 г. [Текст] // Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): сб. док. и материалов. – К., 1978. – С. 98-99.
2. Акт о зверствах фашистских захватчиков в Корюковке Черниговской области. 21 сент. 1943 г. [Текст] // Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945: док. и материалы в 3-х т. – К., 1985. – Т. 2. – С. 301–303.
3. Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни: Матеріали Міжнародної наукової конференції, м. Корюківка, 14 грудня 2011 р. [Текст] / Чернігівська обласна державна адміністрація, Український інститут національної пам'яті. Упоряд.: С.В. Бутко, Р.І. Пилявець. – Чернігів: Десна Поліграф, 2012. – 144 с.
4. Альбом партизанської слави українського народу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. [Текст]: до 70-ї річниці Перемоги радян. народу у Великій Вітчизнян. війні: кн.-пам'ятник / Коміс. у справах колиш. партизанів Великої Вітчизнян. війни при Верхов. Раді України, Всеукр. спілка учасників війни ; [авт.-уклад. кол.: Л.В. Василюк, О.Г. Соколенко (авт.-уклад.), О.В. Рябоконт]. – К.: Всесвіт, 2012. – 1429 с.
5. Артозеев Г.С. Партизанская быль. Текст] / Г.С. Артозеев. – Литературная запись И. Бразуль. – М.: Военное издательство министерства обороны СССР, 1956. – 267 с.
6. Быков Ф.И. Из детства – в бой: Воспоминания [Текст] / Ф.И. Быков / Литературная запись В.А. Маняка. – К.: Молодь, 1987. – 168 с.
7. Водоп'ян І.І. Граніт: мемуари [Текст] / І.І. Водоп'ян. – К.: Політвидав України, 1982. – 175 с.
8. В тилу ворога. Документи і матеріали про участь партизанів Чернігівщини в боротьбі проти фашистських загарбників [Текст] / Упор.: С.М. Мельник, М.К. Бойко. – Чернігів.: Деснянська правда, 1994. – 150 с.
9. Гогун А.В. Сталинские командос. Украинские партизанские формирования, 1941 – 1944 [Текст] / А.В. Гогун. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2012. – 527 с.
10. Зінченко О.М. Чотири документи про корюківську трагедію / Українська правда. – 4 бер. 2011. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/03/4/28873/>. – Заголовок з екрана. – 12.10.14.
11. Из доклада областной государственной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков на территории области с сентября 1941 по сентябрь 1943 года. 16 марта 1945 г. [Текст] // Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): сб. док. и материалов. – К., 1978. – С. 102–106.
12. Книга скорботи України. Чернігівська область [Текст]: [Іст.-мемор. вид. / Редкол.: І.О. Герасимов (голова) та ін.]. – Чернігів.: Деснянська правда, 2003.– [Т.] 2 : Ічнянський район. Козелецький район. Коропський район. Корюківський район. Куликівський район / [Редкол.: В.П.Фаль (голова) та ін.]. – 2004. – 447 с.
13. Книга скорботи України. Чернігівська область [Текст]: [Іст.-мемор. вид. / Редкол.: В.М. Тандура, Я.І. Рутар, О.Б. Коваленко та ін.]. – Чернігів.: Деснянська правда, [Т.] 4 : Ріпкинський район. Семенівський район. Сосницький район. Срібнянський район. Талалаївський район. – 2006. – 399 с.
14. Книга скорботи України [Текст]: [Іст.-мемор. вид. / В.М. Тандура, Я.І. Рутар, О.Б. Коваленко та ін. – Чернігів.: РВК Деснянська правда [Т.] 5 : Чернігівський район. Щорський район. – 2007. – 336 с.
15. Корюківка, 1943: злочин проти людяності. Зб. документів і матеріалів [Текст] / Український інститут національної пам'яті, Чернігівська обласна державна адміністрація, Корюківський історичний музей; Упоряд.: С.В. Бутко, Т.В. Макаренко. – Чернігів.: Видавець Лозовий В.М., 2010. – 88 с.
16. Корюківська трагедія: наймасовіший злочин гітлерівців. Березень 1943 р.: біб-

- ліогр. покажч. [Текст] / Скл. Т.В. Сіренко, Л.В. Студьонова; авт. вступ. ст. С.В. Бутко; ред. І.Я. Каганова, відп. за вип. І.М. Аліференко. – Чернігів.: ОУНБ ім. В.Г. Короленка, 2013. – 27 с.
17. Наріжний Б.М. Горобінова заграва: Розповідь-документ про героїзм і трагедію Корюківки [Текст] / Б.М. Наріжний. – 2-ге вид. доопр і доп. – К.: Молодь, 1988. – 176 с.
18. Павленко С.О. Мікротопоніми Чернігово-Сіверщини [Текст] / С.О. Павленко. – Чернігів: ПАТ ПВК «Десна», 2013 р. – 600 с.
19. Партизанська і підпільна боротьба в Україні (1941–1944 рр.) [Текст]: історія, люди, пам'ять / [В. О. Коньков, В. М. Сатурін, В. Ф. Римар та ін.]; Коміс. у справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. при Верхов. Раді України, Укр. ін-т нац. пам'яті. – К.: Парламентське вид-во, 2011. – 495 с.
20. Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений 1941 – 1944 [Текст] / Колл. составителей: О.В. Бажан, С.И. Власенко, А.В. Кентий, Л.В. Легасова, В.С. Лозицкий. – М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. – 670 с.
21. Пилявець Р.І. Корюківська трагедія 1943 року: національно-наднаціональний вимір [Текст] / Р.М.І. Пилявець // Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. – Вип. 6. – К.: «НВЦ «Пріоритети», 2013. – 293 с.
22. Попудренко М.М. Щоденник [Текст] / М.М. Попудренко. – К.: Державне видавництво політичної літератури, 1949. – 154 с.
23. Салтан О.М. «Сделано мало, будет сделано больше». Корюківська трагедія, мовою вхідних шифротелеграм, отриманих Українським штабом партизанського руху з 9 лютого по 27 березня 1943 р. [Текст] / О.М. Салтан // Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал. – 2014. – № 1-3 (115-117). – С. 61-74.
24. Скрипка М. Операція в містечку [Текст]: [спогади колишньої партизанки] / Марія Скрипка // Маяк. – 2003. – 8 лют. – С. 6.
25. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны, 1941 – 1945. Документы и материалы [Текст]. В 3-х т. – Т.2. – К.: Наукова думка, 1985. – 511 с.
26. «...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...» Красные партизаны Украины 1941 – 1944: малоизученные страницы истории. Документы и материалы [Текст] / Авт.-сост. Гогун А., Кентий А. – К.: Украинский издательский союз, 2006. – 403 с.
27. Строкач Т.А. Наш позывной – Свобода [Текст] / Т.А. Строкач / Лит. запись П. Автомонова. – К.: Советский писатель, 1966. – 494 с.
28. Тихоновський А.М. Тридцять років тому [Текст] / А.Тихоновський // Маяк. – 1973. – 20 вер.
29. Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941 – 1945): Наук.-довід. вид. [Текст] / Авт.-упоряд.: О.В. Бажан, А.В. Кентий, В.С. Лозицкий та ін. – К.: Парламентське видавництво, 2001. – 319 с.
30. Україна під нацистською окупацією: спалені села (1941-1944): Анований покажчик [Текст] / За ред. В.Ф. Солдатенка; автори-упорядники: Бутко С.В., Герасименко Л.С., Киридон А.М. та ін. – К.: ДП НВЦ Пріоритети, 2012. – 362 с.
31. Федоров О.Ф. Підпільний обком діє [Текст] / Літ. запис Є. Босняцького; пер. з рос. А. Шияна / О.Ф. Федоров. – К.: Політвидав України, 1981. – 831 с.
32. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 62. – Оп. 1. Спр. 1368. – Арк. 47.
33. Там само. Арк. 34.
34. Шеремет М.С. В лісах України [Текст] / М.С. Шеремет. – К.: Укрдержвидав, 1944. – 93 с.
35. Шеремет М.С. В партизанських загонах [Текст] / М.С. Шеремет. – К.: Українське видавництво політичної літератури, 1947. – 163 с.
36. Шеремет М.С. Ми відходили останніми [Текст] / М.С. Шеремет. – К.: Радянський письменник, 1964. – 179 с.

Салтан А.Н. «Имею возможность вести большие операции». Корюковская партизанская карательная акция 27 февраля 1943 г., языком архивных документов.

На основе архивных документов, хранящихся в Центральном государственном архиве гражданских объединений Украины, проанализировано действия партизанских отрядов Н.Н. Попудренко и А.Ф. Федорова, которые 27 февраля 1943 года совершили нападение на местечко Корюковка Черниговской области.

Планы, шифротелеграммы и отчеты боевых действий позволяют понять не только логику предполагаемых и осуществленных мер партизан, но и процедуру информирования руководства УШПД, тактику «заматания следов», умалчивания деталей, которые могли спровоцировать акцию возмездия со стороны нацистских спецподразделений относительно гражданского населения снт Корюковка 1-2 и 9 марта 1943 г.

Изучение такого типа первоисточников помогает воссоздать более-менее реальную картину событий семидесятилетней давности, именуемой корюковская трагедия.

Ключевые слова: военные потери, целесообразность, нападение, партизаны, план операции, Украинский штаб партизанского движения, шифротелеграмма.

Saltan O.M. «Having possibility to perform considerable operations». Koryukivka, partisan punitive expedition of February 27, 1943 by language of archival documents.

On the basis of real documents which are in the central state archives of civil societies of Ukraine we analyzed activities of the partisan detachments under N. M. Popudrenko and O. F. Fedorov, who at the night of February 27, 1943, committed attack on village Koryukivka, Chernihiv region. The plans, cipher messages and records of combat activities allow to understand not only logic of envisaged and introduced measures of partisans but also procedures of informing the leaders of Ukrainian H Q of the partisan movement tactics «covering up their traces» to hush up details which might create mass revenge from the side of Nazi special detachments in regarding civil people of village Korukivka, 1-2 and 9 march 1943.

Researching of the primary sources of such types allows us to obtain a little more real scene of events of the seventy-year remoteness known as the Koryukivska tragedy.

Keywords: military losses, expediency, attack, partisans, plan of operation, Ukraine H. Q. of partisan movement, cipher message.

Анна Морозова

**«ЖДИ МЕНЯ, И Я ВЕРНУСЬ,
ТОЛЬКО ОЧЕНЬ ЖДИ»
(фронтові листи 1943 – 1945 рр.)**

Публікація вводить до наукового обігу листи учасників Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. з фронтів.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна 1941 – 1945 рр.; епістолярій; М. А. Васечко; П. Ф. Гавриловський; О. А. Пилипенко

Цього року виповнюється 70-та річниця визволення України від нацистських загарбників.

У далекі 1960-ті рр. працівники Чернігівського обласного історичного архіву почали готуватися до відзначення 40-річчя Перемоги й започаткували збирання документів періоду Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. 1968 року окремим описом до Колекції «Чернігівщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.» увійшли матеріали, зібрані Б. Ф. Юр'євим і В. М. Бурганом про чернігівців-фронтовиків, зокрема й листи від них. Ці матеріали поповнялися протягом 1971 – 1975 рр.

Настав час, коли інтерес науковців і громадськості до цих джерел дозволяє їх оприлюднити. Мета публікації – не лише запровадити до наукового обігу документи Держархіву Чернігівської області, але й оприлюднити й зберегти для нащадків імена безпосередніх учасників війни, показати події, що відбувалися, їхніми очима.

До добірки увійшло 8 листів, автори яких належали до різних соціальних груп, мали різний освітній рівень і життєвий досвід. За їхньою допомогою ми намагаємося показати реальне відношення учасників воєнних дій до подій, що відбувались, їхній світогляд і духовні пріоритети.

Публікуються листи з фронтів учасників Другої світової війни за 1943 – 1945 рр. Це пов'язано з тим, що до вересня 1943 р. Чернігівська область була окупована німецько-фашистськими загарбниками й зрозуміло, що листи не доходили до своїх адресатів. Тим не менше навіть збережені листи фронтовиків рідним і близьким дозволяють глибше зрозуміти психологію, світогляд, витоки щирого патріотизму покоління переможців.

У листах 1943 року значне місце посідають описи звірств гітлерівців. Наприклад, М. Васечко писав рідним: «Тут, где я прохожу, почти нет такой деревни, чтобы была цела». Він же повідомляв, як мешканці звільнених населених пунктів «рассказывают, что делал им немец» (док. № 2).

У 1944 – 1945 рр. зміст листів дещо змінюється: у них все більше ностальгії та майже немає розповідей про бойові дії. Стомлені від нескінченних боїв і картин розрухи солдати в основному цікавилися здоров'ям рідних, їхніми успіхами в навчанні й праці, освідчувалися, тужили за мирним життям.

На жаль, листів, відправлених на фронт, на зберіганні в Держархіві Чернігівської області немає, адже зберегти їх у бойових умовах було майже неможливо.

Зрозуміло, що фронтові листи не саме надійне джерело для вивчення історії Другої світової війни. Здебільшого їх писали після бою, у хвилини затишшя, деякі речі згадувалися. Вважається, що люди боялися відверто висловлювати свої думки, пам'ятаючи про цензуру. Але можливо, що небажання детально розповідати про війну диктувалося не стільки страхом перед воєнною цензурою, скільки намаганням хоча б

© Морозова Анна Валеріївна – кандидат історичних наук, головний спеціаліст відділу використання інформації документів Держархіву Чернігівської області.

ненадовго відірватися від страшної реальності, спробою повернутися до привычного домашнього миру. Саме тому бійці так чекали листів з дому й намагались на них відповісти. Особливо ті, чії рідні та близькі довгі два роки перебували на окупованій території й про долю яких вони довгий час нічого не знали. «Я как получил письмо от вас и стал читать, то стало мне и радостно, и досадно... за два года получить письмо с родины, а то был как в лесу диком» (док. № 1). А це інший лист: «...читая ваше письмо, я буду припоминать свой дом, родное место, где я провел свое мирное прекрасное детство» (док. № 3). Листи, що публікуються, – це наочне свідчення того, чим людина жила на фронті: думати весь час лише про бої неможливо, солдат завжди тягло до мирного життя.

Документи друкуються мовою оригіналів згідно з сучасними правописними нормами із дотриманням лексичних і стилістичних особливостей оригіналу. В окремих випадках збережені орфографічні й синтаксичні особливості оригіналів. Скорочені слова, в разі потреби, доповнено у квадратних дужках.

У коментарях наведені відомості про осіб, події та факти, що згадуються в документах. Про окремих осіб відомостей виявити не вдалося.

№ 1

Лист О. А. Пилипенка¹ матері – Пилипенко Агафії Софронівні

5 листопада 1943 р.

Письмо от известного вашего сына Лёни.

Здравствуй, дорогая мамаша. Первым делом я хочу вам прописать, что я ваше письмо получил, за которое очень благодарю. Я не думал, что мое письмо получите и пишете, что получили как раз в праздник Покрову², я тоже получил к празднику Октябрьскому³, то мне будет веселее проводить праздник.

Я как получил ваше письмо вечером, то тот вечер не знаю какой рад, что не знаю, что делать с радости. Мне все хорошо, но плохо, что нет батька. Но, может, и батько жив, только его нет. Я получал от него письма в 1941 году из города Воронежа⁴, как я был в Днепрпетровске. Меня взяли в армию в 1941 году. 20 августа нас из колхоза взяли 8 человек. Нас осталось в армии 4 человека, остальные дезертиры. Я, мама, не решился. Хотел служить добросовестно, честно, хотел добросовестно защищать свою родину и также свой долг выполнил – защищаю свою родину, дрался с гитлеровскими разбойниками, освобождал свою родину, и меня ранило в правую ногу так, как я вам уже писал, но теперь уже вылечили меня. Я теперь уже здоров, уже готов и сегодня бить немцев, отомстить за свою кровь. Я честно выполнял свой долг, не жалел свою кровь и даже жизнь. Теперь, мама, уже проехал весь свет.

Я хочу вам прописать, чтоб вы дуже не волновались за мной. Живите, как можете. Скоро кончится война, как очистим свою родину, то вернемся домой и так заживем! Вы прописывали, что Ваня переживал большие трудности, но ничего, теперь пошел в армию, то как пришлют домой письма, то дайте его адрес и также братьев Саша, Сени, Антона. Еще пропишите Гриша Йовхимис где находится, про дядю Федю и Максима Омелка и Левка – словом всех родичей и соседях. Мама, я как буду выезжать на фронт, то пропишу. Я нахожусь от Москвы 100 км. в г. Коломна⁵. Живем пока хорошо – получил к Октябрьскому теплую одежду: кухайку, ватные брюки, шапку, теплые портянки, бельё и рукавицы. Пропишите, щось есть кушать или що забрал немец. Корова есть? Вообще, пропишите про свое хозяйство. Но, мама, вам посылаю фото. Я получил от вас фото, за что очень благодарю. Я на этом кончаю вообще все писать, то очень много и бумаги не хватит. Я как получил письмо от вас и стал читать, то стало мне и радостно и досадно, но не знаю, что и делать. За два года получить письмо с родины, а то был как в лесу диком.

*Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 6, спр. 5, арк. 17–17 зв. Рукпис, оригінал.
№ 2 – № 7.*

Листи М.А. Васечка⁶ до рідних
29 вересня 1943 р. – 14 квітня 1944 р.
№ 2

29 вересня 1943 р.

Здравствуйте, родные!

Поздравляю вас с днем получения моего письма. Сообщаю о том, что я жив, здоров, чего и вам желаю. Жизнь моя проходит в очень интересном, но и до некоторой степени трудном положении. Вы сами слышите о том, что мы сейчас наступаем, освобождаем нашу родину. Мама, вы если бы знали, как нас ласково встречают мирные жители освобожденных районов. Со слезами на глазах выходят к нам, рассказывают, что делал им немец. Прекрасные их украинские дома он сжег и разрушил. Убил скот, угнал с собой. Мама, я не знаю, как наша деревня – уцелела или нет, пропишите. Тут, где я прохожу, почти нет такой деревни, чтобы была цела. Мама, я уже за Днепр перешел. Бои идут тяжелые. Я со дня на день ожидаю от вас письмо. Я вам уже послал много писем, но в ответ – ни одного пока.

Если будете писать, пропишите, кто из вас остался жив. Много немец забрал в плен? Как вообще проходит жизнь.

Мама, пока все. Пишу быстро во время обеда в окопах на поле боя.

Пока, родная. Всего хорошего.

Целую крепко. Николай.

Привет всем родным и знакомым.

Пишите. Жду.

Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 6, спр. 12, арк. 1–1 зв. Рукопис, оригінал.

№ 3

1 грудня 1943 р.

Здравствуйте, родные папа, мама и Надя!!!

Итак, дорогие мои родители, разрешите вам сказать о том, что письмо ваше, а для меня мучительно долгожданное, я получил, за которое от всего сердца благодарю. Это письмо было ваше, папаша, второе, и второе я получил за этот большой промежуток времени первым, а остальных вашего и Нади письмо я не получил почему-то и их судьба мне неизвестна. Родные! Вы, наверное, не представляете той радости, которая была для меня тогда, когда я впервые за такое большое время увидел конверт из родного дома, на котором был знакомый почерк отцовской руки. Я никогда еще не испытывал такой радости, как сегодня. Со стороны, может быть, было смешно смотреть, как я, глядя на письмо, улыбался и делал какое-то быстрое движение, подобно малому ребенку. Я был очень рад, что мои родные живы и здоровы. Папаша, скажу открыто, не тая: я никогда не думал, чтобы вы были дома! Я думал, что немцы сожгли мое село, забрали отца, и только лишь предполагал, что дома может остаться чудом просто одна мамаша; на Надю и Володю⁷ я тоже думал, что их взяли в Германию. Папаша, я очень рад, что вы все живы и здоровы и находитесь все вместе дома и все целое из хозяйства. Папаша, из слов вашего письма я вижу, что Володя взят не так давно, т. е. он был все это время дома, да? Здорово! Пишите, как он поживает и как он испытывает солдатскую жизнь. Я только очень жалею, почему вы не дали его адреса мне и адрес Ивана Фадеевича. Жаль, но я его жду – пропишите. Интересно, где он сейчас и что делает.

Папаша, вы если бы знали, как я ждал вашего освобождения, просто не знаю – не описать. Я когда услышал о Конотопском направлении, я не спал даже ночами, ждал и следил за картой о продвижении наших войск. Но когда сообщили о том, что освобожден Бахмач⁸, я до того обрадовался, что не описать, хотя даже не знал судьбу своих родных.

Вы мне вкратце описали о своем хозяйстве, вы представьте, я просто удивлялся, когда это все читал. Просто чудо. Теперь я уже на 50 % успокоился, зная о том, что мои родные обеспечены всем необходимым для дальнейшего существования. Это прекрасно. В отношении того, что вы имеете тел[енка] – это хорошо, разводите – хорошая вещь. Я, будет счастье, приеду, надеюсь. Папаша, в это лето я много имел возможности быть в тылу и жил у одного хозяина, он был хороший человек и меня считал за сына. У него есть пасека, вот я с ним и поработал, учил его. Жил у него очень хорошо, знание мое пригодилось и на войне.

Папаша, все-таки я мало познакомлен с вашей жизнью до прихода К[расной] А[рмии]. Письма вашего я не получил первого. Потому убедительно пишете обо всем, пишете, не стесняйтесь и не считайте, что это будет лишнее. Учтите, что, читая ваше письмо, я буду припоминать свой дом, родное место, где я провел свое мирное прекрасное детство, которому теперь нет возврата. Так что, папаша, пишете обо всем. Не ждите, что нет от меня ответа, а вы пишете новое письмо, потому что в настоящее время мне не приходится иметь много свободного времени. Но ладно, я постараюсь и буду вам писать тоже без всякой задержки. Надя, сестренка! Прошу и обязую тебя, пиши почаще письма, в которых помещай все-все. Даже пропиши, как у нас во дворе, в хате, какая домашняя обстановка. Пиши, как себя чувствует мамаша и что она делает с утра и до вечера. Пиши, помогаешь ты ей или нет во всех хозяйственных вопросах.

Надюша, теперь ведь тебя некому обижать – ты одна. Помнишь детство – мы ругались, глупенькие. А теперь бы увидеться – мы бы не знаем... Эх, сестренка! Интересно, какая ты есть. Ты, наверное, взрослая! И кудрявая по-прежнему. Надюша, пришли мне свое фото, а по возможности всей семьи, если она есть. Пришли обязательно, прошу. Я хочу видеть вас, родные.

Папаша, вы просите «Приходи на хвилинку». Эх, папаша! Благодарю! Благодарю. Я далеко, родной, теперь в чужих краях. Так что это почти невозможно. Есть фронтовая песня, в которой говорится: «Я теперь далеко-далеко. Между нами поля и поля. До тебя мне дойти нелегко, а до смерти четыре шага»⁹. Но ничего, родные, живите, ждите, мы вернемся с победой, тогда загуляем. Тогда много кое о чем вместе поговорим. Папаша, я часто вспоминаю некоторые ваши поучительные слова, которые вы мне раньше говорили. Много всего мне подсказала еще сама жизнь. Я даже не замечаю, как я стал уже почти самостоятельным в смысле жизненных вопросов. Ведь мне сейчас 22 года. Я не верю, что я такой. Да еще выпало на нашу долю такое трудное испытание. Я вот сижу часто и думаю: такую же тяжесть переносил и мой отец. Но он остался жив, так почему же тужить – переживем и мы. А все-таки трудно. Война! Но ничего. Я только просил бы вас – устройтесь и живите мирной жизнью вы, а нам так и быть. Папаша, а почему вы сейчас работаете в колхозе? И как думаете в дальнейшем?

Мамаша, прошу вас в Надином письме пропишите хоть пяток слов своей рукой кое о чем, пусть я, читая эти простые слова, почувствую и вновь припомню материнскую ласку. Пропишите. Мама, интересно, какие вы сейчас с папашей. Неужели старики? Нет, вы, наверное, еще молодые. Как охота вас всех родных увидеть, хотя бы верно на одну минутку – и то бы хорошо. Пишите, родные, письма почаще. Опишите, как живет Иван М. и его семья. Взрослые ли его дети Саша, Оля. Интересно, какой Володя сейчас, мой друг, который все проводывал меня с раннего утра и до ночи. Он уже большой, да?

Ну, этим я кончаю свое письмо. Пишите, Моргуновы как живут. Пишут ли им письма Иван и Николай. Если есть адрес – пишите мне его. Все пока, до свидания, мои родные. Крепко целую вас всех.

Николай. Привет всем родным и знакомым. Пропишите, пишет ли Пантюша письма, адрес его дайте мне. Все.

Надя, пиши, жду, приказываю (в шутку). Надеюсь только на тебя – ты будешь главный писарь.

Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 6, спр. 12, арк. 3–4 зв. Рукопис, оригінал.

---

* Далі наприкінці аркуша текст підкреслений й дописано: «Еще скажу одно, папаша. Если нужна справка от меня или нужны деньги, любая сумма, пишете – я вышлю».

Папаша, мама и Надя, живите и здравствуйте!

Сегодня я получил от вас, папаша, письмо. От всего сердца благодарю вас за ваше внимание ко мне. Вы не знаете, как я жду вашего письма. Я жду почту мучительно, и когда приходит она – я стрелой лечу к почтарю, чтобы спросить, нет ли мне с родины письма. Иногда письмоносец по-прежнему кивнет головой и скажет: «Нет». От сердца что-то оторвется, вздохнешь сам про себя и скажешь: «Эх, родина! Родные!» Навить пишут. И верно, письма, которые я от вас получаю через месяц, – как долго они идут.

Из письма вашего я теперь вижу, какие вы трудности пережили за это время. Но ничего, папаша, как-нибудь переживем. Мы с вами, я считаю, пока счастливы. Мы все пока с вами живы и здоровы, мы имеем возможность говорить, хотя пока в письменной форме. Папаша, значит Володя был до мобилизации дома? Здорово! Теперь, что он хотел поехать с Пантюшей вместе? Безобразник он. Неужели у него нет самостоятельности? Благодарю вас, папаша, за то, что вы поставили его на правильный путь. Теперь он свободно защищает нашу родину. А то что? Ах! Пантюши риск неважный, не отразилось ли на О. Т.? Теперь Моргун Н. тоже был дома, крепко и много остальных, даже поженились с нечего делать. Ох! Я как волк на них сердит! Недаром я было спрашиваю своих земляков во всем мире, но не мог найти, ибо они дома, поженились. Здорово!!! Папаша, я теперь знаком с адресом Ивана Ф. Ему я написал письмо. Жду ответа. Интересно, как и где живет он. Дедушка. Значит, еще жив. Хорошо, ведь он теперь остался одним из старших мужчин нашего края. Пусть живет, узнает, чем закончится начатое, увидит нас, внучат, только не такими, как были, а взрослыми, самостоятельными.

Мне жалко бедной Марии, которую постигла тяжелая участь. Всё крепкого здоровья теперь какая-то неизвестная самка мотает последние силы, избивает ее. Бедная Мария!!! Но мы мстим за наших Марий своему врагу.

Папаша! Значит наш край остался чудом маловредим благодаря умному руководству ведения боя. Да, я еще тогда удивлялся маневрам наших войск. Папаша, вы если бы знали, что он, гад, делал по ту сторону Днепра – ужас! Он все сжег и разрушил, побил скот и угнал много людей. Сумно, когда проходишь. Вас интересует моё путешествие за этот большой промежуток времени – с 20 сентября 1941 и по сегодняшней день (только вы ошиблись – не 18, а 28 месяцев). Да, интересно! Много, папаша, я прожил за это время, много. Постараюсь вкратце передать. Вы хорошо знаете, что я до войны был в г. Харькове. Когда началась война, я из Харькова со школы, которую тогда закончил, поступил в другую школу – в училище в г. Сумы, я вам об этом писал. Испытание сдал и начал учиться. Проучился 4 месяца курсантом, по приказу выехали на фронт все. Я помню 29 сентября 1941 г.: мы погрузились в г. Сумы, где я еще собрал свои фотокартки и написал маленькое письмо, и когда поезд тронулся, я передал какой-то незнакомке, чтобы она бросила его в ящик. Не знаю, получили вы его или нет тогда. Итак, мы тронулись и приехали, знаете куда? Почти домой – в Ворожбу¹⁰. Там мы разгрузились и заняли оборону. Почти дома были. Вот там мы путешествовали: Белополье, Теткино, Бабаковка, Путивль¹¹. Принимали тяжелые бои. Там я перенес очень много трудностей. Но был на родине. Признаться, много моих «товарищей» ушло домой тогда, безобразники. Но я этого не сделал.

Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 6, спр. 12, арк. 5–6 зв. Рукопис, оригінал.

Родные папа, мама, сестренка Надя. Здравствуйте!

Итак, вновь я сегодня имел счастье получить от вас, дорогие родные, ваше долж-

---

** Датовано за змістом документа.

данное письмо. За него я вас крепко, крепко благодарю. Благодаря вашим письмам теперь вновь пополняется в моей умственной памяти изображение о моей родине. Проясняется то, что было затянато туманами на протяжении большого времени. Папаша, я когда прочту ваше письмо, мне кажется, что я побывал дома, со всеми говорил или еще что. Как-то поднимается настроение, приходит радость. Папаша, значит, вы теперь работаете на старом месте! Это очень хорошо. Но почему-то я ни от вас, ни от Нади – чем она занимается в настоящее время? Я прошу, чтобы она как можно больше уделяла внимания учебе. Пусть занимается, читает, пишет. Давайте ей задачи вечерами, проверяйте выполнение последних, прошу еще раз вас. Работает где-нибудь школа в Бахмаче? Папаша, не посчитайте за труд, вышлите мне адрес Лященко П. А. я хочу иметь с ним переписку. Интересно, в каком районе его семья, и в какой деревне, ибо Курскую область я в 1941, 1942 и 1943 исколесил почти всю. От Ивана Ф. и Владимира я имею хорошую переписку. Об этом я писал в своем внеочередном письме. В письме я еще получил адрес Моргуна Н., который мне написала Надя. Благодарю за внимательность, но по правде признаюсь (пусть это будет только между нами), я на него так недоволен за его прошлые и настоящие поступки, что даже не желаю писать ему письмо. Мне не надо таких друзей с топором за спиной. Правда, отцу его я послал уже давно письмо, но ответа почему-то нет, хотя прийти ему время.

В отношении Пантюши-предателя. Ну что же, может быть где и встретимся на поле жестокого боя, где судьба бывших кровных друзей будет решаться всего лишь секундами, когда он с разгона будет мчаться на лихом коне на своего же товарища, стремясь зарубить его, сделав взмах острого клинка над моей головой. Но не быть этому!!! Пусть попытается! Пусть помнит, что противник мой будет поражен мною при первых попытках нанести урон мне. Я его не считаю за друга, нет... я полностью отрекся и проклял его. Я теперь остался сам. Мои друзья подвели меня.

Опишите, где хоть Иван П. Моргун, не сделал ли он этого.

Вот, папаша, а я ищу третий год своих земляков на фронте. Конечно, теперь мне их трудно найти, честных мало осталось. Так что приходится искать «своих» среди этих проклятых немцев, которые еще на нашей земле. Суровая кара их постигнет. Они крепко поплачутся. Только жалко одного, что где-то гуляет по спине тяжелая нагайка прокленного «казака» Пантюши по нашим пленным, беззащитным товарищам. Но ладно, об этом у меня слов больше нет!!! Папаша, вы просите справку. Вышлю обязательно. В отношении денег. Чего же стесняться? Не надо так, я вам выслал уже 1600 руб. Пишите, получили или нет. Пропишите, где находится Иван Макарович, а то вы про семью описали, а о нем ни слова. Дайте его адрес мне. Интересуюсь, а с кем теперь живет наш дедушка-старичок? Кто ему помогает в старости, облегчая в работе? Папаша, прошу, не скупитесь в словах, пишите обо всем почаще. Ведь вы сами бывалый солдат и хорошо знаете, что значит в войну, на фронте получить письмо от родных, а особенно с теми, с которыми не было связи такое большое время.

Там скажите особенно Наде, что Николай просто сказал, что она скупая в отношении писем. Просто не хочет писать и всё. Я на нее немного того... пусть учтет. Ну, в отношении моей жизни скажу пару слов. Живу хорошо. Как еще можно сказать лучше? Жизнь протекает, правда, в трудных условиях. Сами слышите, какие сейчас успехи на фронтах, наши части идут вперед, идут на некоторых участках жестокие бои, хотя, правда, боя легкого вообще не бывает. Во всех этих боях участвую и я.

Конечно, будем живы, встретимся, то кое о чем больше поговорим. А разве все на бумаге скажешь? Но вот примерно пока все, дорогие родные. Чем интересуетесь, пишите. До свидания, папа, мама, Надя. С родительским приветом ваш сын Николай. Привет знакомым и близким.

Пишите. Жду, как Бога. Не медлите ни минуты. Привет тете Фанасии, Саше, Оле и особо Володе. Привет дедушке и всем остальным. Пишите, к вам кто-нибудь ходит из родных, моих знакомых или нет? Особенно*** Описим и его жена?

Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 6, стр. 12, арк. 7–8 зв. Рукопис, оригінал.

*** Далі два або три слова нерозбірливі.

«Жди меня и я вернусь,
Только очень жди.
Жди, когда находит грусть,
Летние дожди»

Здравствуй, Надюша!

Дорогая Надя, спешу сообщить тебе о своей большой радости на сегодня. Сегодня я получил от тебя, сестра, аж четыре письма. Я рад был им до безумия. Но они были написаны разными числами, им словно поодиночке страшно идти ко мне и вот они собрались целой компанией. Благодарю тебя, Надюша, за внимание ко мне.

Много кое-чего я узнал, когда прочел твои письма. От них становится порой легче на душе. Я стал все чаще мечтать о родине, о родных, о тебе, кудрявая сестренка. Мне о вас не забыть! В памяти моей царит одна мысль: когда-то встретимся-увидимся и о многом поговорим. Надюша, ты пишешь, что ты меня представляешь, какой я есть на сегодня. А не ошибаешься ли ты? Ой, ошибаешься, сестра! Ведь ты меня забыла и при встрече не узнаешь. Я немного подрос, окреп. Конечно, постарел на лице от такой суровой обстановки. Я суровый на взгляд. Одним взглядом насквозь пронзаю стоящего впереди. Лицо загорелое, смуглое, часто бреюсь.

Надюша, ты никогда не узнаешь меня, пройдеши мимо и не заметишь.

Надя, с того времени, как я имею с вами переписку, вы мне часто видитесь во сне. Я часто вижу вас, говорю с вами, вижу домашнюю обстановку. А потом проснусь и вновь вижу тревожную степь, вижу холодную землянку.

Надя, ты пишешь, что Люба отказывается писать письмо мне, когда ты предложила ей это. А зачем ты это делаешь? Не надо так. Я это все учту и сделаю соответствующие выводы. Надя, я прошу тебя одно: умей ориентироваться в просторе (в людях). Умей поставить так, чтобы тебя ценили в обществе!!! Не разбрасывайся лишними словами. Умей честно и умно говорить. Теперь ты пишешь, что будешь учиться на зав. фермы. Это неплохо, но... А разве нет другого выхода? Смотри, ты можешь остаться среди той массы, которая редко видит свет. Ты много отстанешь. В общем, смотри, сестра. Советуйся с папашей.

Надя, вы с мамой интересуетесь, нахожусь ли я на одном месте? Да, в настоящее время я стою пока, временно, конечно, на месте. Но то, что вы думаете послать посылку, то не выйдет у вас. Благодарю. Во-первых, я живу хорошо, всем обеспечен. А во-вторых, посылку у вас не примут, ибо сейчас транспорт загружен без этого. Вы представьте, здесь, где я, уже весна, снег давно потаял. Тепло. Даже прилетели кое-какие птицы. Но такая ужасная грязь, что ужас. И поэтому даже письма ходят очень плохо. Я далеко на юге. Близко море. Скоро будет сухо, лето. Надя, о Володе я теперь узнал. Плохо, что ему не подвезло. Но прошу одно. Пишите мне, как он себя чувствует. Ибо я теперь с ним не буду иметь переписки до тех пор, пока у него не будет постоянного адреса. А это будет не скоро. От д. Вани Ф. я что-то долго не имею переписки: ему написал, а ответа нет.

Надя, ты просишь извинения, что письмо не прикладное, плохо написанное. Вот видишь, сестра, в чем дело. Сама видишь. Поэтому работай больше над собой. Читай. Пиши, учись. Как можно быстро все забыть, когда не учишься. Ведь сама знаешь мое дело. Я теперь от стремления к вершинам науки далеко ушел. Я теперь выполняю большое, всем известное дело. Учиться приходится мало. Но я и здесь не забываю науку, кое-чего учусь. А ведь за войну выучился и стал командиром-лейтенантом. Громлю врага своей техникой.

Надя, в одном из писем я прочел такую выдержку: «В марте месяце нам пришлось уходить из дома на долгое время». Но я никак не пойму, почему это было? Чем именно знаменита эта дата для вас?

Надя, помню еще с начала войны я откуда-то узнал, даже уже забыл точно, как

будто при бомбежке убита Вера Лапа. Верно это или нет? А где, Надя, ее сестра? Как живет Антон М.

Надя, ты иногда пишешь, что нет новостей. Неверно! Я вижу из писем, что там очень много нового. А ты просто не замечаешь и не пишешь. Почему ты не описала подробно о семье Лапы Кати и об ее матери? Не хочешь, правда? И много такого. Ходишь ли в город. Что там нового. Как он живет. Интересно узнать, кто есть там из знакомых девушек и ребят. Где Вера та, которая есть на фото с косами, которая была у нас летом тогда. Кто играет на гармонии? Где и чем работает Люба, где ее сестра Проня. Пишет ли им Василь письма. В общем, учти – за тобой, сестра, большой долг. Напоминать не буду. Я тебя заставлю все написать.

Надия, ты пишешь, что мать летом посадила фикус и задумала на меня. Это хорошо. Прошу вас, ухаживайте за ним, он будет расти мне на память – я ведь люблю цветы. Пусть растет, а когда кончим войну, конечно, приеду домой, если не совсем, то в отпуск, увижу роскошный цветок, выращенный вашим трудом в честь моего здоровья. Я тогда вас за это отблагодарю. И теперь считайте, что в вашей хате стоит фикус, который должен напоминать вам обо мне.

Ты еще пишешь, что рубаешь сама дрова. Ах, сестра, теперь, конечно, придется делать самой, ибо нет больше нас, «лоботрясов», как ты говорила. Помогай теперь сама.

Надя, я попрошу тебя одно (только по серьезному). Опиши, как себя чувствуют папа и мама. Какие они на вид. Такие как и были? Старые? Седые? Или еще какие? Очень прошу.

Теперь мама интересуется моим здоровьем... Мамаша, родная, я жив-здоров. Как Бог. Себя чувствую прекрасно во всех отношениях. Таких приключений, как с Володей, не имел. В общем, пока цел и невредим. Может это потому, что вы своей материнской любовью и лаской ко мне отводите от меня шальную пулю или еще что. Я живу сейчас хорошо. Правда, жизнь та военная. Дни идут почему-то быстро. Люди у меня очень хорошие. Мы привыкли друг к другу, война сближает человека, хотя он и подчинен по службе. Товарищи мои хорошие.

Мама, остановка за одним – разбить врага. А потом... нас ждет хорошее. Приедем домой, увидимся. Поженимся, как говорит Надя, хотя это не так просто, как это сделали некоторые там. Прежде чем это делать, нужно много другого. Так что, Надя, у тебя еще узкое понимание о жизни. Это не есть цель. Этого хватит, была бы голова.

Ну, я на этом заканчиваю. До свидания, Надюша, мама, папа. С приветом к вам Васечко Николай.

Привет всем родным и близким. Привет бабушке, Тане Б. и всем твоим подругам. Получил письмо от Шуры, пишу ей тоже.

Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 6, спр. 12, арк. 9–10 зв. Рукопис, оригінал.

№ 7

14 квітня 1944 р.

Здравствуй, дорогая сестричка Надя!

Надюша, выбрал минутку свободного времени, решил написать тебе пару слов. К моему стыду в настоящее время у меня, поверь, даже нет времени, чтобы сесть и написать хорошее письмо. Надя, тебе уже будет известно из первого письма о том, что я уже нахожусь на территории Бессарабии. Идут тяжелые бои. Надя, возьми карту и посмотри, какой большой боевой путь я прошел без отдыха и без передышки от Валуск¹² и до территории, где сейчас нахожусь. Надюша, я живу хорошо. Сейчас идет весна. Какая радость. Пиши, как вы ее встречаете. Как проводите весенние вечера. Как и чем посеяли огород. С какими успехами закончила курсы, как работаешь. Пиши, как провела 1 Мая.

На этом заканчиваю. До свидания, Надюша. Привет папе и маме. Пишите, где Володя.

Жду ответ, твой брат Николай****.

Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 6, спр. 12, арк. 11–11 зв. Рукопис, оригінал.

№ 8

Лист П. Ф. Гавриловського¹³ батькові – Гавриловському Федору Гавриловичу
1 квітня 1945 р.
п/п 07132 «Н»

Здравствуйте, папаша!

Передаю вам свой боевой, гвардейский, офицерский привет из черной, за-
одерской, всеми проклятой германской земли! Желаю вам здоровья, спокойствия и
счастья.

Здоровье мое хорошее.

Письмо ваше получил – очень благодарен. Хорошо, что вы держитесь одного
места и части, хорошо, что вы в Варшаве. Я нахожусь в настоящее время в обороне
(временно), готовлюсь к более мощным наступательным операциям по уничтожению
нацистской Германии, окончанию войны. Получаю повышение в чине. Награжден
двумя орденами: орденом «Красной Звезды» и орденом «Красного Знамени». Думаю,
что это только начало.

Получаю письма от Любы¹⁴. Сын уже прыгает. Да, Любе живется без меня тяже-
ловато, но ничего, я ей выслал аттестат на 650 руб. в месяц, выслал переводом 2 тыс.
руб. и посылку, думаю, что немножко оправится. К маю получит.

Получаю письма от мамаша. Мамаша живет по-старому. Я ей высылал справ-
ку и 300 руб. Пишет – не получала. Вышлю вторую. Написал письмо Лаврику
Вл[адимиру]. Ив[ановичу]. и предкол[хозу] Шевченко, чтобы они помогли ей.

От Васи уже месяц не получаю ничего и о его судьбе мне ничего не известно.
Война может пожрать всех нас, она полна всяких неожиданностей. Пишите о нем.

Наши союзники оккупировали г. Франкфурт-на-Майне¹⁵, там был на каторге наш
Миша. Возможно, он чудом остался жив и сейчас находится у англичан, которые
обязательно отошлют на родину и мы его увидим. Вот пока и все. Остаюсь жив, ваш
сын Петя.

Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 6, спр. 5, арк. 8–8 зв. Рукопис, оригінал.

Коментарі:

1. **Пилипенко Олексій Андрійович**, 1922 р. н. Уроженець с. Нехаївка Коропського
району. Призваний до лав Червоної армії в липні 1941 р. Коропським райвійськком-
матом. Зник без вісті у лютому 1944 р. (Центральний архів Міністерства оборони
РФ, ф. 58, оп. 977520, спр. 641 // Інтернет-ресурс: obd-memorial.ru/html/info/htm).

2. Йдеться про релігійне свято Покрови Пресвятої Богородиці, яке відзначається
14 жовтня.

3. Йдеться про державне свято – річницю Жовтневої революції 1917 року, яке
відзначалося 7 листопада (за новим стилем).

4. Воронеж – місто обласного значення, РФ.

5. Коломна – місто Московської обл., РФ.

6. **Васечко Микола Андрійович**, 1921 р. н. Мешканець м. Бахмач. Призваний
до лав Червоної армії у 1941 р. Нагороджений медаллю «За отвагу». (Центральний
архів Міністерства оборони РФ, ф. 33, оп. 690155, од. зб. 2003 // Інтернет-ресурс:
podvignagoda.mil.ru).

7. Йдеться про брата – **Васечка Володимира Андрійовича**, 1922 р.н. Мешканець
м. Бахмач. Рядовий 416-го стрілецького полку. Убитий 2 жовтня 1943 р. поблизу
с. Ясногородки Київської обл. (Центральний архів Міністерства оборони РФ, ф. 58,
оп. 977525, спр. 256 // Інтернет-ресурс: obd-memorial.ru/html/info/htm).

**** На берегах листа написано «Высылаю тебе открытку».

8. Бахмач звільнений 9 вересня 1943 р. (див.: Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник док-ів і мат-ів. – К., 1963. – С. 440).

9. Рядки з пісні «Землянка» на слова Олексія Суркова.

10. Ворожба – місто Сумської області, знаходиться в 144 км від Бахмача.

11. В оборонних боях 1941 р. брали участь 227-а, 293-я стрілецькі та 1-а гвардійська Московська мотострілецька дивізії, 3-й повітрянодесантний корпус та загін особливого призначення Харківського військового округу, що входили до складу 40-ї армії Південно-Західного фронту.

20 вересня противник прорвав оборону і повів наступ на с-ще Ворожба і м. Білопілля. Війська армії чинили противнику впертий опір. Рубіж с. Тьоткіне – с-ще Ворожба – м. Білопілля – с. Кальченки – с. Сергіївка – с. Терни війська 40-ї армії обороняли до 7 жовтня, 8 жовтня, у відповідності до директиви командуючого Південно-Західним фронтом, вони відійшли на новий рубіж за межами району.

12. Валуйки – місто Белгородської обл., РФ.

13. **Гавриловський Петро Федорович**, 1919 р. н. Уродженець с. Нехаївка Коропського району. У 1940 р. призваний до лав Червоної армії Костянтиновським райвійськкоматом Смоленської обл. Командир взводу, гвардії молодший лейтенант 4-ї артилерійської ордена Кутузова дивізії. Убитий 25 квітня 1945 р. неподалік Берліна (Центральний архів Міністерства оборони РФ, ф. 33, оп. 11458, спр. 654, 759 // Інтернет-ресурс: obd-memorial.ru/html/info/htm).

14. Дружина Любов Олександрівна проживала у м. Мелітополь.

15. Франкфурт-на-Майні – місто в Німеччині, було зайняте союзними військами наприкінці березня 1945 р.

Анна Морозова

«Жди меня, и я вернусь,

Только очень жди»

(фронтовые письма 1943 – 1945 гг.)

Публикация вводит в научный оборот письма участников Второй мировой войны 1941 – 1945 гг. с фронтов.

Ключевые слова: Велика Отечественная война 1941 – 1945 гг.; эпистолярій; Н. А. Васечко; П. Ф. Гавриловський; А. А. Пилипенко

Anna Morozova

«Wait me, and I will return,

Only very wait”

(front letters 1943 – 1945)

This publication enters in the scientific turn the letters of participants of the Second World War 1941– 1945 from the fronts.

Keywords: Great Patriotic war 1941– 1945; letters; Vasechko N.; Havrilovs'kyi P.; Pili-penko A.

Ірина Еткіна

ПОНОРНИЦЬКИЙ КРАЙ ЧЕРНІГІВЩИНИ У 1942 р. (за щоденником Дмитра Захаровича Браженка)

У даній публікації вперше оприлюднений черговий уривок щоденника сільського вчителя с. Авдіївки Чернігівської області Д.З. Браженка часів Другої світової війни. В передмові матеріали даного уривка співставлено з іншими джерелами та даними наукової літератури, увага приділяється проблемам репресій окупаційної влади проти селянства, примусового вивезення жителів сіл на роботи до Німеччини, становища сільських шкіл під окупацією.

Ключові слова: щоденник, німецька окупація, партизани, повсякденне життя селян, сільська школа, примусове вивезення.

Дана публікація є продовженням оприлюднення щоденника Дмитра Браженка часів німецької окупації [7;8;9]. Хронологічні рамки цього уривка (1 січня – 21 серпня 1942 р.) не випадкові: початок року для автора є приводом осмислити прожите та подумати про майбутнє, а 21 серпня 1942 р. він покинув с. Авдіївку Понорницького району, де прожив 10 років, і виїхав із сім'єю до своєї рідні в село Ново-Аврамівку Хорольського району Полтавської області.

Причиною переїзду стало посилення німцями репресій в селі Авдіївці, від яких постраждала родина дружини Євдокії: загинув батько – Петро Мусійович Жук (колишній голова колгоспу «Перемога») та брат – Назар Петрович Жук (учитель, член підпільної групи у с. Верби Понорницького району). Автор щоденників думав, що вони були розстріляні, але сьогодні завдяки місцевому експедиційному загону на чолі з його онуком А. М. Лазаренком відомо, що батько і син Жуки були заживо поховані 30 липня 1942 р. у Понорниці. Разом з ними прийняли мученицьку смерть жителі с. Лузіки: ланкова місцевого колгоспу Софія Петрівна Іващенко і завідуючий школою у с. Рихлах (за німецької окупації) Іван Васильович Ковпинець, який збирав розвіддані про окупаційні війська та стан справ у райцентрі і передавав їх партизанам, ним же була створена молодіжна підпільна організація, яка розповсюджувала листівки у Понорницькому районі [1, с. 11].

Причиною репресій німців у свою чергу стала активізація дій партизанів у цьому районі. Проблема страшного трикутника: окупаційна влада – селянство – партизани, де селянство виступало найбільш жертвовною складовою, детально розглянуто у попередній статті [9]. Там же визначено, що щоденник Д. З. Браженка та командира партизанського загону імені Й. Сталіна М. М. Попудренка сходяться як сусідні пазли єдиного історичного полотна, які з протилежних світоглядних позицій розповідають про ті ж самі події.

Отже, 4 липня партизани обласного загону переправляються в Орловські ліси, що недалеко від Авдіївки, а 6 липня вчиняють напад на поліцію села Чорний Ріг, про що є записи і у Попудренка [14, с.334], і у Браженка. 17, 19 липня поліція Авдіївки виїжджала до с. Разльоти, де партизани готувалися до форсування р. Десни. 20 липня, згідно із записами Д. Браженка, в селі введено надзвичайний стан: під загрозою розстрілу селяни не мали права виходити за межі села, печі дозволено топити тільки до 5-ї години ранку, худоба залишилася без паші, населення було у паніці. Справа

© Еткіна Ірина Ігорівна – кандидат історичних наук, викладач Чернігівського національного педагогічного університету ім.Т.Г.Шевченка.

у тому, що з середини літа 1942 р. німецьке командування вирішило одним централізованим ударом розгромити чернігівських партизанів. Німці підтягнули частини 105-ї і 108-ї угорської дивізій. Загін О. Федорова спочатку прагнув прорватися до брянських лісів, але це йому не вдалося. Врешті загін стрімким маршем опинився у холменських лісах [1, с.17-18]. А це на підходах до Авдіївки. 24 – 25 липня 1942 р. партизани О. Ф. Федорова та М. М. Попудренка переїхали до Кістерських та Рейментарівських дач [14, с.338], чим спричинили надзвичайно напружену ситуацію у навколишніх селах. Однак становище партизан ускладнювалося, і німці підтягували значні сили: на станції Щорс висадилися частини 221-ї охоронної німецької дивізії, у Корюківці розташувався Туркестанський каральний батальйон (представників якого Д. Браженко прийняв за вірмен), з північного сходу наступала угорська група Цвіслера, місцем базування якої стала Авдіївка. Щоб вийти з оточення, 28 липня 1942 р. на території рейментарівських лісів завершилося формування обласного партизанського з'єднання. Його командиром призначено О. Ф. Федорова, а першим заступником і командиром загону ім. Сталіна – М. М. Попудренка. Із загальної кількості 1200 осіб, 900 партизанів були з Чернігівщини. 30 липня до села вступає німецький каральний загін есесівців і козаків [1, с.18], з чим і пов'язані численні жертви і крайня жорстокість покарань жителів Авдіївки.

М. М. Попудренко у своїх щоденниках зазначає кількість вбитих німців та поліцаїв у сутичках з партизанами, а селянство переказує страшні новини про те, як партизани руйнують хати поліцаїв і службовців, а німці створюють списки колишніх активістів комуністичного руху з намірами помсти за співчуття партизанам. Жертвою такої помсти і став тесть автора щоденників, якого закатували лише за те, що у зв'язках з партизанами підозрювався його син Назар, що зовсім невчасно прийшов додому. І це після того, як старого і хворого вже чоловіка в самий мороз з січня до березня 1942 р. відрядили підводчиком до Новгород-Сіверського зустрічати німців, звідки він повернувся ледь живий.

Кульмінацією цього періоду у щоденниках Дмитра Браженка можна назвати 3 серпня 1942 р., день, коли в центрі села привселюдно було повішено одного з організаторів комуні «Свобода», колишнього голову Авдіївської сільської ради Миколу Омеляновича Васюка, якого радянська влада залишила у селі керувати підпільною групою. Він довгий час переховувався від німців у власній хаті, що мала вихід у підземні схованки. Вже до цього його дружина Наталія Петрівна і діти Петро, Марія, Володимир і Валентина були розстріляні. Докладний опис цієї події у щоденниках містить багато важливих нюансів: і психологічний осуд Васюка односельцями за те, що продовжував ховатися, коли забирали його родину; і моменти злорадства тієї частини села, що десять років тому була за його участі розкуркулена; й ідеологічні настанови німців місцевому населенню, задля чого вже використовувалися послуги професійного перекладача з німецької на українську мову. В цей же день були розстріляні жителі села: Софія Трохимівна Роговенко, дружина партизана, і Олександр Якович Куценко, за зв'язок з партизанами [1, с.11-12].

А партизани Федорова і Попудренка з оточення вирвалися і після боїв 1 і 3 серпня 1942 р., що відбувалися недалеко від Авдіївки, прорвалися на північний захід.

Автор щоденників, який з дня на день очікував власного арешту, вирішив більше не ризикувати і виїхати у більш спокійну Полтавщину, де немає лісів, партизанів, а отже, і німецьких репресій. Адже на той момент велика родина його дружини (Жуків) вже втратила батька, сина, зятя, та до Німеччини була вивезена найменша донька Катерина.

Другою важливою темою, піднятою у даному уривку автором щоденників, є замовчувана у радянській історіографії проблема остарбайтерів, що сьогодні закономірно стала предметом зацікавлення та дослідження провідних наукових установ та істориків України [2; 13]. Однак дана тема, як і всі інші аспекти Другої світової війни потребують подальшого збагачення джерелами особового походження. Щоденники часу створення, одномоментного з найтрагічнішими подіями, зустрічаються нечасто, але вони допомагають виявити ті випадки нетипового індивідуального досвіду лю-

дини, що демонструє розмаїття та взаємовинятковість життя часів Другої світової війни [6, с.71-73]. Як раз такі «винятки» з правил, що зводять нанівець стереотипи та схеми, в тому числі і з проблеми примусового вивезення сільського населення до Німеччини, описані у щоденнику Дмитра Браженка.

Жителі с. Авдіївки Понорницького району Чернігівської області вперше відчули на собі загрозу насильницького вивезення 2 червня 1942 р., хоча чутки ходили з зими. Комендант Понорниці спустив у село «наряд» на 133 особи. Швидко стало зрозумілим, що добровольців немає. Староста села перекинув невдячне завдання вербовки на бригадирів обшинного двору. Ті теж намагалися ухилитися, але змушені були давати списки людей. У списках було прізвище Катерини Жук – сестри дружини Дмитра Браженка, що була незаміжньою. До виїзду в Німеччину призначали переважно дівчат. Отже, на Чернігівщині, в зоні військового управління, з початку літа 1942 р. окупанти почали впроваджувати «другу програму Ф. Заукеля» (головного уповноваженого з використання примусової робочої сили), за якою планувалося доставити в Райх 200 тисяч українських жінок для роботи у домашньому господарстві [2, с.51].

Автор щоденників намагається передати не лише інформацію про подію, але і детальний опис емоційного стану самих від'їжджаючих та їх близьких. Закінчуючи сюжет про Катерину Жук, яка більше всіх боялася від'їзду у невідомість, слід додати, що родина Браженків почала отримувати від неї звістки вже на Полтавщині через рік після її виїзду. Катя дізналася про новини Авдіївки з листування з сусідкою, довідалась про нову адресу сестри Дуні, але все не могла повірити, що батька і брата Назара вбито, перепитувала про це. Про себе писала, що жила у господаря, який мав 8 корів, численну іншу худобу та птицю [9, 6 травня 1943 р.]. Влітку 1943 р. вислала аж 3 картки та фотографію, але Браженки отримували не все. Писала, що живе добре, святкувала свої іменини, справила обновки з одягу і взуття. Після закінчення війни Катерина Жук повернулася додому, хоча дехто з вивезених односельчанок залишилися в Європі, вийшовши заміж і оселившись у Польщі, Франції і т. п. [10]

Автор щоденників зазначає, що окупантам стовідсотково вдалося виконати лише перший «наряд». В подальшому населення чинило пасивний спротив, кожна наступна кампанія давалася місцевій владі все складніше. Навіть староста та бригадири виконували завдання формально – заносючи до списків тих, хто вже був відбракований у Мені німецькими лікарями, що Браженко оцінює схвальною приказкою: і кози ситі, і сіно ціле.

Український факт датовано у щоденнику початком серпня 1942 р.: серед 15 арештованих у сусідній Шаболтасівці осіб був довоєнний директор Авдіївської школи Петро Леонтійович Макій, якого комісія забракувала у Мені, хоча він виявив бажання їхати на роботу до Німеччини. 3 серпня 1942 р., одночасно зі стратою Васюка, Петра Макія розстріляли у Шаболтасівці. В інтерв'ю з онуком автора щоденників А. М. Лазаренком вплив факт того, що загинула не вся родина Миколи Васюка – його старший син – Борис Миколайович Васюк, що мав зв'язки з підпіллям і приймав участь у розклеюванні листівок, устиг до цього добровільно виїхати до Німеччини остарбайтером, чим врятував собі життя [10]. Отже, Борис Васюк та Петро Макій являють собою яскравий приклад нетипового індивідуального досвіду – попри існуючі стереотипи того, що добровольцями до Німеччини їхали виключно колабораціоністи та зрадники батьківщини, виявляється, що таким чином намагалися врятуватися учасники радянського підпілля. Відмінність лише у тому, що одному з підпільників це вдалося, а другому ні.

Третя важлива для автора тема – це робота авдіївської школи, яку він очолив за часів окупації. Отже, дане джерело проливає світло і на таку проблему воєнного повсякдення як становище освіти у період окупації, якій останнім часом приділяється достатньо уваги у вітчизняній історіографії [3;4]. Якщо наукові праці сучасних істориків висвітлюють тонкощі доктринальних ліній Е. Коха та А. Розенберга щодо освіти українців, то щоденники Браженка демонструють, як умоглядні конструкції впроваджувалися у конкретному селі Авдіївка.

Проблеми завідуючого школи спочатку виникали не з окупаційною владою,

а зі своїми односельцями, які порозтягали майно школи по дворах і почали його зносити назад тільки після німецьких погроз, при цьому і Дмитро Браженко нажив собі немало ворогів. Для нього така поведінка свідчила про невігластво односельців. Тільки у лютому 1942 р. стало відомо, що відкривають 4-річну школу (до цього автор щоденника не вірив, що німці обмежать навчання тільки початковою освітою, тобто зупиняться на доктрині Е. Коха).

Перші розпорядження окупаційної влади були зовсім безглуздими – з ідеологічних причин дозволялося користуватися тільки дореволюційними підручниками. Але навряд чи вдалося б такі роздобути, адже вони були заборонені і давно вилучені звідусіль радянською владою. Пізніше дозволено було користуватися радянськими підручниками, але викресливши і заклеївши все «шкідливе в настоящий момент». Малися на увазі всі кліше радянської ідеології та портрети Сталіна. Для вихованого в душі радянської ідеології Браженка такий світоглядний стрибок виявився досить болісним, він відчував, що робить злочин не стільки через любов до Сталіна, скільки через страх до радянської тоталітарної машини. Виризанням та заклеюванням підручників займалися учителі й інших шкіл на Чернігівщині, що відомо з матеріалів окупаційної преси. Не менш дивною була кадрова політика у галузі освіти: всім членам комуністичної партії заборонено було займати посади вчителів. Але на селі люди з вищою освітою майже стовідсотково співпадали з членами ВКП(б), а Дмитро Браженко в силу молодості просто не встиг ще вступити до партії (був кандидатом у члени). Така політика привела до того, що у школі викладали учителі без відповідної освіти.

Чи не найбільшим головним боєм завідувача школи була вкрай низька явка учнів: упродовж тримісячного навчального року (з лютого по травень 1942 р.) вона не перевищувала 25 %, незважаючи на відчайдушні зусилля Дмитра Захаровича у відвідуванні батьків у люті морози і заметілі. З початком весняних сільськогосподарських робіт ситуація тільки погіршилася – учнів задіяли у випасі кіз. Тому, виходячи з даного джерела, можна цілком погодитися з висновком про те, що німці затято проводили політику «деінтелектуалізації» в Україні [4, с.147], але вона природно сприймалася українським селом, яке впродовж радянського довоєнного періоду так і не вийшло з власної вікової «деінтелектуалізації». Підтвердженням цієї тези є той факт, що у четвертому класі Дмитро Браженко з'ясує, що діти не знають назв місяців року. Очевидно, що у цьому була винуватою не німецька окупаційна влада. Говорити про насадження ідеологічних штампів нацизму в сільській школі принаймні у 1942 р. не приходиться, оскільки спочатку ці штампи треба було донести до вчителів. Перші спроби у цьому напрямку можна вбачати у намаганні німців організувати двотижневі курси для вчителів, яким викладалися історія України, географія «Нової Європи» та України. Наскільки це була ефективна практика, виходячи з того, що учителі не мали і базової освіти, можна сумніватися. Складно не погодитися з враженням очільника прифронтового району «Б» групи армій «Південь», який у серпні 1942 р. доповідав своєму керівництву: «Рівень підготовки учня, який закінчив 4-класну школу, настільки низький, що його недостатньо навіть для роботи ремісником чи конторським службовцем» [12, с.108].

Щоденник Д. З. Браженка окреслює також проблему трудової експлуатації селянства окупаційною владою: і введення податку на землю, натуральних податків молоком, м'ясом, яйцями. Безперечно, політика німців була спрямована на перетворення України на продовольчу базу Німеччини. Однак в умовах військової зони управління, особливо в умовах постійно існуючого фронту з партизанами, зробити це було не так легко, і голови німецьких військових були зайняті більш актуальними проблемами. Податки були вкрай обтяжливими для самого автора щоденників, який практично не мав власного господарства. Крім того, виходячи з тексту джерела, оподаткування використовувала одна частина села, яка більше постраждала від радянської політики розкуркулення, як помсту іншій частині, чиїми руками вона здійснювалася. Саме цим автор пояснює реквізицію корови, що годувала дві родини, у свого тестя. Кількість молока і яєць, що була розкладена на селянство, не була зовеликою, про що пише сам Браженко. Щоб оцінити рівень визиску селянина с. Авдіївки, треба порівняти

становище у зоні військової окупації з відповідною ситуацією у райхскомісаріаті «Україна», що дає можливість дане джерело, оскільки його автор переїхав у 1942 р. з Чернігівщини на Полтавщину, про що буде мова у наступних публікаціях.

Щоденник Д. З. Браженка дає багатий ґрунт для роздумів і з проблеми релігійного життя в Україні за часів німецької окупації, що також є актуальною у наукових колах [11]. Джерело чітко відображає той маятник, що колихнув українське село від войовничого атеїзму радянської доби до обов'язкової церковної релігійності часів окупації, що окреслює ще одну лінію розколу українського села. Ну а про рівень релігійного світогляду самого автора та містичних уявлень його односельців, мабуть, не можна читати без посмішки.

1. Авдіївка в роки окупації. Рукопис. Експедиційний загін «З попелу забуття» під кер-м А.М. Лазаренка. – Авдіївка, Сосницький район, Чернігівська область, 2004. – 30 с.

2. Гальчак С., Пастушенко Т., Шевченко М. Українські робітники нацистської Німеччини: вербування, примусова праця, репатриція // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), Г.В. Боряк, Ю.А. Левенець, В.М. Литвин, О.Є. Лисенко (відп. ред.), О.С. Онищенко, О.П. Реєнт, П.Т. Тронько; – К.: НВП «Видавництво «Наукова думка, НАН України», 2011. – Кн. 2. – С.44 – 91.

3. Гінда В. Культура, освіта і спорт під час окупації // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), Г.В. Боряк, Ю.А. Левенець, В.М. Литвин, О.Є. Лисенко (відп. ред.), О.С. Онищенко, О.П. Реєнт, П.Т. Тронько. НАН України. Інститут історії України. – К.: НВП «Видавництво «Наукова думка, НАН України», 2011. – Кн. 1. – С. 697-732.

4. Голиш І., Голиш Л. Трагедія знівченого дитинства // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. Є. Лисенко (відп. ред.), О. С. Онищенко, О. П. Реєнт, П. Т. Тронько; Рецензенти: О. С. Рубльов, В. Ф. Шевченко. НАН України. Інститут історії України. – К.: НВП «Видавництво «Наукова думка, НАН України», 2011. – Кн. 2. – С. 127 – 174.

5. Греченко Г. Чернігівщина на шпальтах окупаційних газет // Сіверянський літопис. – 1999. – №2. – С.82-102.

6. Дубик М. Індивідуальне і колективне у досвіді українських жертв нацистських переслідувань: джерелознавчий аспект // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. ред. В.А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. – Вип. 13. – К., 2010. – С.70-77.

7. Еткіна І. Понорницький край Чернігівщини на початку німецької окупації (за щоденником Дмитра Захаровича Браженка) // Сіверянський літопис. – 2013. – №2. – С.71-89.

8. Еткіна І. Понорницький край Чернігівщини наприкінці 1941 р. (за щоденником Дмитра Захаровича Браженка) // Сіверянський літопис. – 2014. – №1 –3. – С.90-119.

9. Еткіна І. Чернігівщина напередодні німецької окупації очима сільського вчителя (Дмитра Захаровича Браженка) // Сіверянський літопис. – 2012. – №3-4. – С.44-60.

10. Інтерв'ю з Лазаренком Анатолієм Миколайовичем (онуком автора щоденників).

11. Лисенко О., Михайлуца М., Поїздник І. Релігійне життя в Україні (1941 – 1946 рр.) // // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), Г.В. Боряк, Ю.А. Левенець, В.М. Литвин, О.Є. Лисенко (відп. ред.), О.С. Онищенко, О.П. Реєнт, П.Т. Тронько –К.: НВП «Видавництво «Наукова думка, НАН України», 2011. – Кн. 2. – С. 175 – 230.

12. Потильчак О. Трудові ресурси цивільного населення України і система примусової праці в часи німецької окупації // Там само. – Кн. 2. – С. 92 –127.

13. «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських оstarбайтерів / гол. ред.

Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. НАН України. Інститут історії України; Український дім Дюссельдорф; Міжнародний благодійний фонд «Україна 3000»; Східний інститут українознавства ім. Ковальських. – Х.: Право, 2009. – 208 с.

14. Щоденник М.М. Попудренка // Партизанська слава. Чернігівська область/ Упорядники: О.Б. Коваленко, О.В. Лисенко, І.М. Цимбаленко; довідникові матеріали: Т.А. Афанасьєва, Т.В. Донченко, О.М. Сидоренко, І.К. Чаус. – Чернігів: Десна Поліграф, 2011. – С.270 – 372.

Щоденник Д. З. Браженка

Січень 1942 рік

1 СІЧНЯ

Пройшов тривожний 1941 рік. Це був рік жахливих страждань і важких переживань. Друга половина цього року пройшла у війні між СРСР і Німеччиною. Перегорнувши сторінки світової історії [...]

З цих режимів. Інакше світ існувати не може. Коли б не виникла війна учора, то вона б виникла сьогодні або завтра. Так написано на судьбі людського суспільства.

6 місяців війни показали силоміць германської армії і її блискавичні удари. Немає тепер ніяких точних даних які б говорили про місце фронту. Доходять слухи, що фронт дійшов до Волги. Ленінград і Москва ще не зайняті але оточені. Війна тепер ще й тим жахливого типу, що вона іде одразу [...]** і в тилу. Сотні, тисячі [...]***

Коли знаєш, що брат чи батько, чоловік чи син десь перебувають на фронті і можливо що і в живих немає.

Я зараз маю посаду. Дуже вдячний окремим громадянам в цьому. Людина я була безвредна а й корисна для народу. Мабуть не знайдеться таких, які б ганьбили мене, може й є та я б їх не назвав людиною, що за копійку готов умертвити людину. Але істотна відмінність людей в позитивному до мене відношенні. В цьому подяка і всьому колективу. Я тепер працюю директором Авдіївської середньої школи. [...]****

Кожен день тепер буваю в школі і та прежня пригніченість і смуток пустці в стінах школи зникають. Буду готувати школу до готовності прийняти знову дітей в свої обійми. Хай це буде хоч і через 8 місяців. А тим часом я наберусь енергії, закріплю свою силу волі. Мене мучить в ряді моїх поступків безсилість волі, хоч цього можна і позбутися. Хай перший день нового 1942 року буде днем моєї присяги в тому що всі антиморальні і антипсихічні вчинки будуть усунені, а на їх місце виникнуть життєрадісні, сильно вільні і здорові мої поступки і вчинки.

Положивши на кілька секунд перо і дивлячись в одну точку, в чолі роєм снують різні думки. Ось пробіг перший день січня 1941 року, коли я був на дорозі з Авдіївки до Бахмача для поїздки в Бахмач. А згадавши за Бахмач, мимовільно згадується моя рідна оселя, бо завжди їдучи додому проїзжаєш робиш пересадку в Бахмачі. Рідна оселя!. Рідна моя мати! Рідні мої брати і сестри! Де ви що з вами? Нас чотири брати було взято на фронт. Я нахожусь дома, а де ще три брати. Можливо що більше й не прийдеться побачити. Яка буде тоді жаль! А як хотілося побути літом 1941 р. дома, побачити свою рідненьку, братів і сестрицю.

Не знаєш тепер і не відаєш що дома твориться. Коли б хоч скоріше ходили листи. Дістанеш звісточку хоч з двох слів і то повеселієш. Я їм про себе передавав звістку через трьох утікачів з пліну, які йшли в Хорольський або через Хорольський район. Коли б хоч вони одержали звістку про мене, то може б полегшало б на душі моїй старій матері. Думаю в 1942 році літом побувати дома, а той зовсім переїхати туди.

День сьогодні сонячний і морозяний. Я замість того щоб справляти новий рік, звонив карти і дошки в школу та стеклив вікна.

* Перша сторінка окремого зшитку вирвана, обірвана знизу та затерта

** Перша сторінка окремого зшитку вирвана, обірвана знизу та затерта

*** Обірвання перша сторінка окремого зшитку (на звороті)

**** Затерті два рядки внизу сторінки

2 СІЧНЯ

Ходив сьогодні у Лузіки в початкову школу з приводу інвентаризації майна. Вперше був у Лузіках після приходу німців. Там де колись були вулиці тепер лежать тільки кучі кирпича та огарки дерева. Під час бою одна вулиця зовсім згоріла, а інші погоріли окремими участками. Згоріло щось біля 36 дворів. Колись убивство людини, або пожежа одного двору були причиною довгого говору і здивування, а тепер це увійшло в привичку і не приводить до здивування. Погода морозяна і взялась інієм.

3го СІЧНЯ

Продовжую приймати шкільне майно. Нагадування громадянам щоб зносили майно тільки приводить до наживання ворогів. Так і тепер чомусь окремі громадяни стали нарікати на мене і кричати на всі лади, взиваючи часто непристойними словами. І це здійсмають гамір ті баби, які найбільше потягли шкільного майна. Враховуючи їх несвідомість і дурість я не зацікавлений донести про них в старостат. Але якщо і далі це не буде припинятися я їм нагадаю останнім попередженням. Від зла на цих людей, від того, що я ж працюю на благо народу, а не для себе, сьогодні чуть було не написав про них в старостат.

Сьогодні моя діяльність ще була крім приймання шкільного майна, і інвентаризацією наявного майна. Провели оцінку всього майна, що складає на 1 січня року 289997 крб. включаючи вартість школи 200.000 крб. а всі будівлі 288200 крб., а останнє – майно.

Погода сьогодні ще холодніша ніж учора. Вечером в місячну погоду природа являла щось живописне. Іній окутав красивим ковром дерева і провода. Вечером гуляв у Корнія.

4 СІЧНЯ

Неділя. Вихідний день, але сьогодні я його в цьому розумінні не використав, закінчував складати сміту по ремонту Авдіївської середньої школи. Робив обміри школи, вираховував кількість необхідного скла та інше.

Погода сьогодні морозяна. Говорять, що мороз досягав до 35^о можливо що трохи є й брехні, ну та недалеко від цього. Вечера тепер я провожу як по шаблону в грі в карти. Так і сьогодні просидів з тестем за ігрою до 10 годин вечора. Ріжимо в дурачка. «Дураками» буваємо майже порівні а коли й він переважить.

5го СІЧНЯ

Рано вставши закінчив писати сміту, а потім, поснідавши пішов у Понорницю, по справах школи. По шляху зайшов у сільстаростат, ознайомив старосту з смітою. Старости не прийшлося побачити. Ознайомив його замісника, а потім з ним поїхав у Понорницю. Там мені сказали що школи цю зиму зацікавитися не будуть і ремонт зараз проводити тільки своїми силами.

В райстаростаті отримав заробітну плату за 5 днів 50 крб., виходячи з місячної ставки завідуючих середньої школи 300 крб. Але що ці гроші. Сьогодні був на базарі, ціни на все самошеші. Молоко 3 крб. літра, сало 50 крб. хунт, масло 40 крб. хунт, м'ясо бичаче 3 хунти жита за хунт, цибуля 1 крб.штука, за хунт гасу 40 хунтів жита і таке інше. Щоб все купити необхідно в місяць одержувати не менше 3000 крб. Добре коли б щоб хоч пайок дали. Ходив після базару до Параски, де побувши годин дві пішов додому.

Зайшовши в одну уборну і пробувши там кілька хвилин, заходять в друге отделение якісь видно два чоловіки і не знаючи що там є третя особа почали балакати про fronti. Чуть як один каже, що ходять слухи ніби Ростов і Смоленськ зайняті красними, що вони ніби запропонували вибратись германцям з Чернігівської області і Сумської. Зараз ідуть бої за Курськ. Я підтримую безумовного другого, який сказав, що лише чутки, а не дійсність. Оказалось, що то розмовляли два поліцаї.

Прийшовши додому узнав що одного поліцай з с. Авдіївки Сокола Микиту убито партизанами в селі Жуклі. Загін поліції почав оточення партизанів в результаті чого й виник бій. Деталів обстановки бою не відомо.

Сю ніч мені приснився мій брат Коля. Сниться наче він літав над нашим двором радянським літаком і кинув записку на парашуті. Записка горівши проявила писання, що він живий і скоро повернеться.

6го СІЧНЯ

Сьогодні випав надзвичайно теплий для січня день. Правда хмарний, а з стріх капало. Завтра Різдво, але не помічається серед населення того пошвавлення, що було в попередні роки. Багатьом невеселе це буде свято. Ось сьогодні ховали поліція вбитого в Жуклі партизанами. Ховали його з воєнними почестями. Впускання в могилу проводили під залпи рушничних пострілів, автоматів і пушки. Стрілянина було така піднялася, що ті хто не знав причини її хотіли було ховатися в погреб. Я в цей час був у школі і стеклив вікна. Така моя натура і вдача. Не можу сидіти, згорнувши руки, коли бачу що можна щось зробити. Вікна з розбитими шибками. Чому не вставити шибки, коли є скло, а стекольцику хоч кланяйся в ноги.

Сумні звістки надходять з сел. Ось сьогодні ходять балачки, що в Крисках розстріляно 12 чоловік. Хто говорить що явилися партизани в германській формі і розстріляли 12 охоранників. Хто говорить, що то були німці і розстріляли 12 охоранників і партійців. Сьогодні так точно і не в'яснилось хто кого постріляв. Це було наче позавчора.

7го СІЧНЯ

Хоч і не віриш снам, а коли присниться якийсь сон то задумаєшся, що він значить. Ось сьогодні приснився мені такий сон: наче захотів я риби свіжої. З ким саме, знаю що втрюх, наче з воєнними ми вирушаємо в придесенські села за рибою, наче в якесь село де живуть Крижанівський В.Г. і Козел І.П. Ось тягнуться валки підвід з свіжою й великою рибою. Але купити нам не вдалося, бо вже продається на хліб. Потім пригадую, що я їду по якомусь вузькому крутому хребту. Далеко унизу вирує життя. Боюсь щоб не впасти. Ось на шляху наче в будинок Крижанівського зустрічаю його дружину, яка збиралася спати. Трудно було її обминати, так уже було вузько. Я держусь за неї рукою все ж таки обминув не впавши з гори. Потім я наче там в дворі Крижановського на високій вишці зрізаю лопатою траву і скидаю її далеко вниз. Як зліз з вишки не пригадую. Пригадую далі, що двір Крижанівського стоїть високо над Десною. В дворі ходить велика отара овець, яка на пастбище посилається на луг далеко в низ. Отара овець не його і чиясь чужа. Від різних думок дньом не заснеш спокійно.

Сьогодні перший день різдво. Річницьке свято християн. Але мало чим цей день відрізняється від буденного дня, особливо для мене. Умови склалися такі, що немає за що погулять, а до другого когось не наслідно сходити. Бо тепер один одного боїться. Прийшов було в село. Там ходять балачки, що в Понорниці розстріляно вчора чотирьох поліцейських. За що – невідомо. Очевідно за черезмірну їх поведінку серед населення, за бандитські дії, спираючись на німців. Дньом і вечером час переводив за картожною грою.

9го СІЧНЯ

Третій день різдвяних свят але в установах уже робочий день. Школа хоч і установа, але наскільки там немає чого робити, то для мене і цей день як вихідний. До цього ще й погода сьогодні паршива. Майже з самого ранку розігралась така хуртовина, що й світу не видно.

Перед вечером зайшов у контору колгоспу «Веселий гай». Там чуть зашло дві жінки, щоб переночувати в колгоспі з конем. Самі вони з під Києва і їдуть за чоловіками що в пліну в Новгород-Сіверську. Вони розповідали про бідкування населення Києва через недостачу харчових продуктів. Цього й треба було ужити, бо це є безпосередній продукт війни. Населення Києва їде в села і за безцінь віддає раніше нажите майно. Добрий якісний костюм чи пальто можна придбати за 1¹/₂ – 2 пуди жита. На гроші ціни такі: пуд муки – 500 крб., жита – 300 крб. Яйця десяток – 30 крб. в столовій пообідати суп – 25 крб. курка 150 крб., коробка спичок 15 крб. і т. і. Питається що буде весною, коли тепер уже ходять пухлі люди? Особливо для тих що немає в себе запасів майна і продуктів.

10го СІЧНЯ

Субота. Ранком стояла красива тиха й морозяна погода. Снігу за вчорашній день і за ніч навалило вколіна. Якщо в такій пропорції будуть випадати осадки і далі, то зима буде обильна на сніги. Ранком ідучи в школу, мене зазвала до себе баба Савковна.

Попитала чи буде пайок. На щастя її я її потішив тим що бачив, а бачив, що її занесено в список для одержання пайка. Потім почала гадати.

Ану скажи хліб сіль, чи бути Дмитрію Захаровичу в школі? Як бути на хліб на сіль, справа в ліво кругом. Як не бути на печину на вугіль, а бути зліва направо кругом, на місці.

Бути вам в школі Захарович. Бачте показує на хліб на сіль і зупинилась на місці. Переводячи гадання кілька разів христилась.

А ну скажи хліб сіль чи бути в Авдіївці порунянам (партизанам) і чи горіти силу, як що так бути на печину на вугіль, а якщо не бути і селу не горіти, на хліб на сіль марш. Ну тут голка з ниткою настромено в кусочок хліба і пішла не то на хліб на сіль, не то на печину й вугіль.

Щось за перестрашка буде.

Коли ув'яжешся в розмову з бабою, то скоро не відстанеш.

Прийшовши в школу сторож мені сказав, що хтось ноччу приходив і дьоргав за двері. Слід мене довів до одної хати на Єгоровці. Ухожу в хату. За столом бачу сидить кілька стариків, в хаті людно і топиться піч. Зир на лавку, аж там лежить покойник. Оце думаю вскочив. Поздоровавшись сказав.

Ладно колись другий раз скажу. А потім коли хазяїн попитав чого я прийшов, я йому сказав чому.

То мабуть жінка ходила до того діда, вказавши на Пимона, – то може й зайшла в школу. Тепер я добре придивився що покойником була старуха.

Дньом я був зайнятий в школі по підготовці квартири. Вставляв шибки в другі рами, а потім вставив і рами. Думаю переходити в школу жити. По різних обставинам набридло мені жити в тестя. Може чим буде і хуже, але сам собі буду хазяїн. Сьогодні остаточно взнав в колгоспі, що я заробив в колгоспі 121 трудовень.

Вечером було зайшов до Картіля. Там грали в підкидного «дурачка». Не повезло мені. Був кілька разів «дурачком».

– Не заробив вечеряти, – сміялися з мене.

11го СІЧНЯ

Ранком не знаєш чим тепер будеш дньом зайнятий. Побрившись, пішов було до одного товариша, щоб підстригтись, але його дома не було і не удалось підстригтись. Ще учора вечером договорились у Картіля щоб прийшов я і сьогодні грати в карти. Пообідавши я й пішов. Спочатку було везло, а під кінець як науручив хто – одна масть попадалась і ні одного козирчика. І так кілька разів, та к що додому прийшлося іти і сьогодні «дурачком». Зате вже дома себе оправдал. В ігрі з жінкою і тестем я був менше дурачком.

Говорять, та учора і сам я бачив, як направляли в Новгород-Сіверськ арештованих понорницький поліцаїв. І правильно. Поліція організована для дотримання порядку, а не для безпорядка. Дехто з них був такої думки щоб в поліції були тільки бандити і розкуркулені в свій час. Це означало що поза законом мститися над тими хто приймав участь в розкуркулюванні і репресірував. То був один період, були такі закони. Тепер другий період і другі закони. Люба дія поза законом повинна бути суворо засуджена. Поскільки законів ще немає то до любої дії треба підходити обережно. Бандитські дії і тепер ще також строго переслідуються. Що значить зайти до якогось дядька і без всяких основ забрати кабана, або майно чи що інше, опираючись, що так приказали германці. Частина поліцаїв пиячить, а не охороняють село. Тверда дисципліна відсутня. Це великий порок. Ось являється один поліцай з Авдіївки в Понорницю, озброєний як треба. Взяв на спит тамошню поліцію. Обійшов увесь будинок де розміщене райправління, оглядав усе, наче чогось шукав. Десь на санях лежав один п'яний. Заходить в будинок, ходить по коридору, заглядає в кімнаті. Заходить в штаб поліції, там було два поліцейських. Починає перебирати рушниці. Потім виходить звідти і заглянув у кімнату де сиділи арештовані.

– Ей, ти, побуть тут, а я збігаю кудись! І вискочив.

І ніхто не попитав чого він тут ходить і що йому треба. Вірить у білу пов'язку на рукаві. Але ж цю пов'язку може надіти хто завгодно. Називається одержав установку

авдіївський поліцай, чого він їздив. Приїхав же він у Понорницю з старостою колгоспу добрим конем, а назад їхали клячою, бо поліцаї забрали його і поїхали на Авдіївку по «дуже» важливих ділах: обслідувати причини убивства дівки, що було уже зроблено і поліцаєм з Авдіївки акта було доставлено підчас його візиту по Понорниці. В поліції мусять бути люди самостійні, розсудливі, обережні, находчиві, уміючи і знаючи з ким і коли випити, менше носа задирати і тільки тоді порядок буде, а не безпорядок. Безпідставні постріли повинні бути усунуті. Зробити постріл в селі чи в хаті може привести до неприємностей і невдоволення населення. Правда в цьому відношенні починає укріплятися дисципліна.

12 СІЧНЯ

Все привожу в школі порядок. Приказав сторожу щоб повимітав класи. Не перешкоду нечисті і запущеності, а тим більше коли є кому зробити і нічого не робиться. Сам же я позабивав фанерою вікно без шибок в бувшому воєнному кабінеті. Перед вечером був в сільуправі. Говорив з приводу матеріалу для школи. Треба зробити 100 парт! Тільки тепер треба починати заготовляти ліс. Дещо договорився. Колгоспи почнуть возити ліс. Сьогодні дружина ходила в Понорницю на базар. Ціни високі. Купила хунт сала за 60 крб. і 10 хунтів цибулі за 50 крб.

13 СІЧНЯ

В школі готовив свою квартиру, протопив її, законопатив вікно досками в сусідній квартирі, а більше нічого й не зробив. Стоїть морозяна погода. Скільки вже зими пройшло, а з відлигою ні одного дня не було. Встановились морозяні дні. Чуть не кожен день стоять морози вище 20°. Зимна птиця мерзне. Біля школи лежать замерзші синиці і горобці.

Вечером нас з Дунею пригласили гулять до Горового Івана Тимоховича. Добре погуляли. За різдво вперше гуляю і випив кріпкої самогонки.

14го СІЧНЯ

Як не мороз, так сніг. Ноччю знову увалило снігу. Та і днём проходив сніг. Якщо вся зима така буде, то обільна весна буде водою. Вже в полі лежить вколіна снігу. Сьогодні старий новий рік. Майже увесь день я перевів у гульні. Було пішов за патефоном до Горового Ів. Т. і там загулявся. На столі появилася пляшка спирту і там біля неї я одгуляв до самого вечора, ще й Дуня попробувала, а вона також прийшла за мною, а більше того що також хотіла погулять.

15 СІЧНЯ

День перевів у школі. Вечером було пройшов у контору «Веселого гаю», там дізнався нового те що незабаром будуть налоги. Безумовно що при появі їх ціни на ринку зменшаться. Червонець знову буде набирати силу. Тепер дядько розсуждає так: грошей мені не треба, а може ще й пропадуть. Краще їсти сало.

По селу пронеслися слухи, що партизани зайняли село Елементаровку****. Місцева поліція приведена в бойову готовність і в тривозі. Що буде завтра – переночуємо то побачимо.

16го СІЧНЯ

Я коли що уже рішив зробити, то доведу до краю, так і з шкільною квартирою, коли вже вирішив перейти, то перейду, хоч бачу мої старі починають себе вдавати, що вони б і не проти того щоб ми вже зимували в їх. Сьогодні вже Дуня і Катя провели побілку кімнат. Помагав уже й я їм води носить та топити грубку. Ідучи по воду, мені сказав один хлопець, що партизани зайняли села Козилівку за 9 км. і Орлівку за 15 км. від Авдіївки. Віднісши воду в школу, пішов я в село добитися правди чи правда цьому. Правда.

Козилівський староста втік і уже тікаючи бачив, як його хата горіла, вартовому в селі крикнув: «Спасайсь! Партизани зайняли Козилівку і Орлівку». Воєннополонені, що йшли на Орлівку, повернулися назад і розповідають, що чули постріли і бачили що село Орлівка горить. Інші навіть розповідають, що були в селі, та випустили їх партизани. В селі партизанів багато, загромаджені ними школа і вулиця. Наче б то

**** Перша сторінка окремого зшитку вирвана, обірвана знизу та затерта.

піймали кількох поліцейських, розділи їх наголу і водили по селу. Село горить з чотирьох сторін.

В Авдіївці піднялася паніка. Найбільше бояться пожежі, та ще й тепер зимою. Вечерком хто підводою, а хто пішком з дітьми евакуїрувалися з кутка Наточієвки і інших кутків що прилягають до лісу, в другу сторону села. Ми більш цінне майно поховали в погребі, а потім відправив я дружину з дітьми з Вальою та Ніною на другий край села до Євгені (жінчиної сестри). Чомусь сльози появляються, коли побачиш дітей, що не знаючи чому їх евакуїрують. Вечером поховавши під піч зерно, з старим до 11 год. грали в карти.

17 СІЧНЯ

Спав не роздвіваючись і не роззуваючись. На випадок тривоги не прийшлося б затрачати часу на вдівання. Умившись і тепло одівшись пішов провідати сім'ю. Все в порядку. Приказав щоб ще посиділи і сьогодні до особого мого розпорядження. Ідучи додому зайшов до учителя Кочкарди. Бачу, що живе не хуже за мене, а ще краще. Муки хватає, терти ще не приходилося.

Учора вечеряли, а сьогодні обідало і снідало в нас два поліцейських з Жуклі, приведених до нас начальником місцевої поліції. Від партизанів утекли в Авдіївку поліцаї з Жуклі, Козилівки і Авдіївки*****. Жукляни розповідають, що в Елементарівці***** позавчора вбито одного дядька з Жуклі, що їздив купляти туди поросля, вважали ніби його за розвідчика, також двох місцевих селян, хто вони – не знаю.

Зараз 16 годин, але ще тривожно. Нічого про партизанів, про їх місцеперебування невідомо. В Авдіївці заведено, вірніше притягують все населення до чергування. Всі жінки і чоловіки від 16 до 55 років чергують ноччу по кутку. Сьогодні мені також випало чергувати з Кашичем А. і Жук Ів. на сьомому кутку. Рушниця не давали. Та й період зараз!

18го СІЧНЯ

І на волосок не спав ноччу. Чергували втрійох. Один постоїть 20 хвилин, потім другий, а потім третій. Не подобається мені організація охрани села. Наперед висилаються беззбройні чергові, які коли що замітять неладне повинні доносити в штаб, який розміщений позаду. На випадок чого то таким черговим вірна погибель. Прийшов було додому хотів заснути, але також сон не бере. Чомусь від безсоння нападає безсонниця.

Ось сьогодні приклад одної несправедливості. В Новгород-Сіверськ колгоспи посилають підводи за німцями. Наче кожне село по 15 підвід. З 1^ї бригади підводчиком виділили мого тестя. Невже не можна бригадиру було знайти молодшого і здоровішого чоловіка. І це на 8 день по морозу! Старий так і каже: пропаду в дорозі. Яка в цьому нікчемність бригадира.

Сьогодні всі люди ходять наполохані, наче горобці коршунном. Але більше паніки чим правди. Одні толкують одно, другі друге по питанні партизанів. Орлівка остається в руках партизанів. Навіть дехто говорить що і Жуклі взято. Це ніби розповідають втікачі з Жуклі. Орлівка і посольки наче горять. Одні колгоспники брали дубину в лісі, то бачили клуби диму над Орлівкою і чули постріли. Так от одні авдіївчани бояться бути розстріляними, другі бояться пожежі, а інші заражаються страхом, наче епідемією і также тремтять. Я вихожу з такого міркування, що партизани зараз виконують принцип «хліб за хліб», за спалені села мадярами і поліцією, палять села активні боротьбою проти партизанів. Ось цього Авдіївка і боїться, поскільки Авдіївка в цьому відношенні має певні заслуги.

З Чернігова вже повернувся директор МТС Порубій, його розповідають що призначили інспектором Обл.ЗУ. Наче він то привіз і газету, що видається в Чернігові. Там де колись писалось: «Пролетарі, всіх країн єднайтесь», надруковано: «В своїй хаті, своя правда, сила і воля». Вираз Шевченківський.

***** Обірвана перша сторінка окремого зшитку (на звороті)

***** автор мав на увазі село Рейментарівка Холменського району.

19го СІЧНЯ

Сьогодні населення Авдіївки було перепужалось. І через необережність когось з поліцейських. Було біля 12 годин дня, під час водохресці. В Авдіївку приїхало багато прочан з Жуклі, Хлоп'яників і інших сел, щоб святити воду. Хтось було доніс поліцейським що охороняли село, що вже йде стрільба на площі. Насправді ще йшло богослужіння і вода ще не святилась. В цей час почувлися по напрямку лісу постріли з автомата і рушниць, згідно християнських обичаїв. Поліція що була в селі на площі подумала, що тривога і кинулись на підводи і бігом до лісу. Народ кинувся з водохресці бігом додому. Дехто і гладишки набив. Через кілька хвилин поліція повернулася назад, повідомивши, що нічого немає. Народ знову зібрався на площу. В цей час уже кінчилася вода святитися і почалась стрільба. Мабуть не було такої стрільби ніколи на водохресці. Хвилин 3 площа і центр села гриміли від пострілів, рушниць, автоматів і кулеметів.

Про Орлівку нічого невідомо. В Жуклі нічого не було. Все в порядку. Тепер нічого не приходиться приймати за чисту правду, доки точно не впевнився в цьому.

20 СІЧНЯ

Учора мені було поручено переписувати населення по селу на кутку Аксютівці. Переписувалось все населення від малого до старого. За день в селі нічого особливого не трапилося, крім того що було убито єврейку Черню*****. Через село їхали мадяри, чи хто їм сказав, чи може самі попитали чи є в селі юд, а потім дізнавши що є пішли до неї в хату, забрали і зарубали кінжалом. Зараз стоять сильні морози. Ця зима випала якась холодна. Жодного дня не була з відлигою.

21го СІЧНЯ

Ранком сьогодні їздив у амбари «Перемоги» за пайком. Мені визначено на сім'ю 21 кг. муки з мірчуки по 22 крб. 50 коп. за пуд. Ожидуючи комірника зайшов в сільуправління. Там мені Аврам Никонович виніс обвинувачення в тому, що під час водохресці хто-то в школі стріляв з нагана. Це мене чуть не вбило, коли сказав що п'ятно це лягає на мене. Чому? В школі я в той час не перебував, був на селі. Та й взагалі ніякої там стрільби не було, про це питав і сторожа. Хтось стріляв з поліцаїв на огородах Наточіївки, що вдавало наче в школі. Обвинувачення це серйозне. Достатньо матеріал скласти і заявити в відповідне місце, як зовсім безвинна людина може пострадати. Попробою доказати що в цьому я зовсім безвинний і стрільба з револьвера зовсім не була в школі, для цього є сусіди школи.

Сьогодні також переписував населення села по Аксютівці. Всього людей на кутку 312 чол., немає з армії 52 чол. що складає 14 %. Якщо з усього населення СРСР такої частини немає, то це складає 28 мільйонів чоловіків. Число солідне. Весь день пройшов при пригніченому настрої.

23 СІЧНЯ

Учора нічого істотного не трапилось. Мороз досяг до 39°. Пройшли по селі слухи, що наче заарештовано Куліша Євраха з жінкою* і відправлено в Понорницю. Причина не відома. Ясно що без причини не заарештували. Тим більше говорять що навіть їх розстріляли. Це говорить за те що обвинувачення на його ствердилось.

Учора поїхав в Н.Сіверськ з продуктами Лазаренко Я. який сказав що підводи виправлені в город не скоро повернуться. Де совість бригадира – виправить старого чоловіка в далеку дорогу в такі морози.

24 СІЧНЯ

День пройшов не відзначившись нічим. Вечером по справах школи заходив в сільуправління. Там офіційно було оголошено про податок. Встановлювалися такі податки:

хто має усадьбу до 0,25 га – 200 крб.

– // – від 0,25 до 0,50 га – 300 крб.

– // – від 0,50 і більш – 400 крб.

Було начальником поліції оголошено про те, що усі неукраїнці повинні негайно

***** Медведева Черня Іцківна.

взятися на облік. Україна для українців. Неукраїнці не мають права займати будьякі посади, хіба тільки тоді коли не знайдеться українець на цю посаду. Мороз і сьогодні не поменшав. Держало – 38^о.

25 СІЧНЯ

День пройшов в скуці і при нудоті. Вихідний, але немає де розважитися. Война. Наце приходиться зважити. В бригаді №1 були бригадні збори. Обрано другого бригадира Васюкова Ол. Андр. Там ще підтвердив староста села про введення податку на всіх без виключення. Мені прийдеться платити 200 крб. поскільки я маю 0,15 усадьби.

Балакають, що сьогодні хотіли похоронити за християнськими обичаями Куліша з жінкою, але заборонено чи поліцією, чи старостою.

По собачому жив, як собаку і похоронить, – казав староста.

Видно, що крупно обвинувачувався Єврах з жінкою. І похоронили як собак, покидавши в ямку без трун.

26 СІЧНЯ

В списку чергування дньом по селу мене все не було, а це вже ввели й мене. Сьогодні випало мені чергувати. Ось мені вручили молока, ліберку без затвора. Просто сміх бере. Для чого таку винтовку? Від дітей, так їх тепер і без винтовки напужаєш. Від партизанів? Та тільки коли він прийде то йому ніяка винтовка не страшна. Другий нібаче що чергуєш за такою гвинтовкою скаже, що не довіряють дати справної. А чому не дали справної, то й не відомо. Говорять, що ніби немає кращої. Сьогодні мороз з вітром. Надуло до 40^о морозу.

27 СІЧНЯ

Учора був у Понорниці базар. В зв'язку з введенням податку ціни на всі продукти значно впали. Мені кається, що це тимчасове явище. Ще 2-3 понеділки ціни впадуть, а потім коли податок буде виплачений знову піднімуться ціни. Сало мало таку ціну: старе 35 крб. хунт, молоде – 20 крб. мука 100 крб. жито – 60 крб. м'ясо свинина 9-10 крб. овече – 6 крб. і т. ін.

Сьогодні погода змінилася. Коли то стояли морози до 40^о – то сьогодні увесь день бушувала хуртовина і снігопад. Для багатьох в знаки добре буде ця зима.

28 СІЧНЯ

Весь учорашній день і всю ніч хуртовина неприпинялася. Не пригадую, щоб коли намітало такі кучугури снігу. Ні проїхати, ні пройти. На всю зиму Наточіївка ізольована від їзди. Поперемітало шлях висотою в 2-3 метри. І сьогодні дньом майже не припинялася хуртовина. В управлінні мені поручено щоб переписав колгоспників «Веселий гай» на великий лист бумаги з нарахуванням кожному одноразового збору.

29го СІЧНЯ

Ночу знову добавило снігу. Ранком кожного дня тільки й роботи що сніг відкидати. Думав було сьогодні поїхати по дрова у Кленове десь біля Жуклі, але снігопад помішав цьому. Зайнятий був тим що з бухгалтером колгоспу «Веселий гай» виписували площу усадьби колгоспників для нарахування збору.

Як видно з настроїв ряду селян що вони не вельми задоволені податками, особливо тим що мають невелику площу присадибної землі.

30го СІЧНЯ

Учора по справах МТС у Понорницьку райполіцію визивали 21 чоловіків. Будьто визов їх був обгрунтований розбазаренням майна МТС. Чим справа закінчилася – не знаю. Знаю тільки те що за німецькими законами розмови короткі: взяв – поверни негайно інакше до стінки становись.

Церковні обряди набирають свою попередню силу. Сьогодні вперше за кілька років вінчались в церкві. Кому, кому а попу найбільша з цього вигода.

31го СІЧНЯ

Останній день січня. Пригадується як прошлий рік 31 січня я закінчив заочно інститута і як добре ми з товаришем гульнули і ходили з співами по Харкові. Що коли б, тоді сказав що буде через рік. Так і тепер – живеш і не знаєш що буде через рік, через півроку, через місяць, через день. Ось пишу я зараз щоденника, а чи знаю я, чи можу представити собі що буде зі мною через кілька хвилин. Ні не можу, і не

тільки я а кожна з живих людських душ країни що перебуває в огні великої війни. Інший раз коли подумаєш про створивші умови, то сам собі не віриш, поки привикнеш до оточуючого.

Ті люди які раніше були в якихось політичних організаціях зараз взяли за зброю проти більшовизма. Або ж тоді вони маскірувались, або тепер маскіруються так круто повернувшись. Більшість я вважаю, що тоді маскірувались, манівркуючи в складних умовах існування. Бувші комуністи тепер в похоронних процесіях не-суть попереду христа. Оце та діалектика, що говорить: нічого постійного немає все рухається, а душевні предмети привичаються до оточуючого світу.

ЛЮТИЙ

1го ЛЮТОГО

При пригніченому настрої пройшов день. Інший день ще і нічого себе почуваш. А от сьогодні нічому не рад. Одних тільки дітей і жалко. Їм тільки і радієш. Інші люди знаходять розвагу в зброї. Які можуть бути шутки з бойовою зброєю. Ось сьогодні через необережність, а інші говорять через надмірно веселий настрій (без сивухи тут не обійшлося) один поліцейський вистрелив і попав другому в ногу. Пуля була розривна. Ноги як не було. Кістка посипалась на кусочки. Остався чоловік без ноги.

Бригадир 1^{ої} бригади загадав мені, щоб я ночю чергував на Наточіївці з сусідкою Яценко Марією П. Безумовно, що без рушничі. Було щось біля 9 годин. Я знаходився в одній хаті, грівся. Нам туди навідались один хлопець, що в Авдіївку з лісу приїхав лижник. Прийшлося залишити хату і йти на пост. Мені кажеється, що лижник був не хто інший, як хтось з хлопчаків сільських, бо такі хлопця і бачили як їхав, ще й з одною палкою. Тільки чому йому треба було їхати повз могилки і школу? Та і часи вже пізні.

2го ЛЮТОГО

От цю ніч не спав, але і дньом сон мене не бере. Часто виникає безсонниця. Голова болить, але не засну. Безумовно, що це все через напруженість мозгової діяльності. Без думок ні заснеш, ні пообідаєш. Сьогодні особливо настрої пригнічений.

Сьогодні понеділок. Люди стараються добути грошей на налоги. Погода вітряна і холодна. Дорогу засуває снігом. Але це не заважаю, то поодинокі, то групами, чи саньми їдуть люди на базар. Ціни падають. Та тільки це явище тимчасове. Налогі виплатяться, ціни піднімуться. Сало старе було 25 крб., свіже – 20 крб. жито – 60 крб. мука 100-105 крб.

3го ЛЮТОГО

Зайнятий сьогодні був тільки тим, що приводив у порядок деякі шкільні справи, як інвентарна книга, відомості за будівлі. Погода вчорашня, морозяна і вітряна. Не пригадую я такої зими морозяної і сніжної. Скільки пропаде народу в ці холода на фронті і в лагерьях. Десь і моїх три брати. А де? Нічого не знаю. Може вже голови поклали. Ох життя, ти життя! Яке ти не веселе настало. Розбрелись по світу люди, очікуєш смерті на кожному повороті. Я не перенешу особливого тягару війни але співчуваю їм.

4го ЛЮТОГО

Різкий вітер з морозом прямо таки забиває дихання. Ось уже другий тиждень не перестає східний вітер. Говорять, що з тих підводчиків, що поїхали разом з старим багатом померзло: поодморозували вуха, носи, руки і ноги. Кожному вже набридла зима і радіє коли чуть відлигне мороз. Навіть деякі роботи в колгоспі припинилися через холод. В мене все настирливіше і настійчиво виникає думка перейти в школу жити. Особливо коли мені стало позавчора відомо відношення старости села до старого. Чуть тільки потепліє перейду в школу.

5го ЛЮТОГО

Настрої увесь день гіршому вже й не терба бути. Нічому не рад. Одні тільки діти і служать потіхою. А до всього цього ще в побуті з мене хочуть зробити якусь неряху, некультура. Якщо скажу щоб було так як це буває в путящих людей, то мало на мене зважають. Вдаватися в нарікання в даний період непристойно. Погода вітряна

і холодна. Вечером розійшовся сильний вітер, який туманом поніс сніг. На півдні горизонт покритися хмарами. Вітер був насичений вологістю. З цього в мене виникло таке предбачення: ночью треба очікувати сніжного опаду. Всі дані наче говорять за це. Якщо до цього вітер був різкий, то це говорить за проникнення з верхніх шарів атмосфери повітря. Тепер же вітер надземний, а в верхніх шарах меншої сили, поскільки хмари майже незмінно чорніють на півдні і на сході. Вітер перегнав хмари, а тому і м'ягший в своїй різкості. Можлива зміна вітра з східного на південного, бо наче південь все більше і більше засувається хмарами. За близькість опадів говорить і те, що зірки не мерехтять попередніх вечорів, а наче розміщені в легенькому тумані.

7го числа буде непогана погода.

6го ЛЮТОГО

Мої вчорашні предбачення погоди на сьогоднішній день справдились. Ночью почали осадки. Весь день пройшов в хуртовині. З обіду більшої сили. Вітер чуть змінив курс південніше. На завтра очевидно погода буде така як і сьогодні, поскільки сніг падає набігами тучах, що являється явищем кількох днів. До обіду 2 рази звернувся за дровами з лісу, зараз же за селом. Жалко становиться того лісу. Але далі не поїдеш по цій дорозі. А тут ще морози. Чудно привикати до того становища, що є. Сьогодні зайшов у сільуправу. Там на покуті в углі висіла ікона.

7го ЛЮТОГО

Погода не зовсім погана. Вітер південно-східний. Зрідка прояснювалось сонце, а зрідка поросив і сніжок. Нічим важним діяльність моя сьогодні не була зайнята. Поблукав по селу, пройшов у школу, а потім узяв пружину з патефона і пішов її кудинебудь склепати. В колгоспі зустрів одного слісаря, який і взявся склепати пружину. Договорились за роботу випити бутилку самогону за мої гроші. Дістав таку за 1 германську марку. Так що сьогодні вперше пропив германську марку.

8го ЛЮТОГО

Сьогодні неділя. Заговіни на масляну за християнськими обичаями. До родичів, чи знайомих поспішають парами. Багато сьогодні полетиться самогону. В цьому питанні я почуваю себе самотнім. Ніхто мене не зове, бо немає кому і самому не має за що звати.

Черга мені сьогодні на діжурство в селі. Цей раз дали рушницю з затвором, правда без подаючого механізму. Стоючи на розі усього надивився. Начальство села гуськом пройшло випивши, кудись гулять. Там проїхала підвода з втікачами з Малоюрославця кудись до Конотопа. А день випав теплий.

9го ЛЮТОГО

І сьогодні випав день не холодний. Правда ночью підкинуло снігу. Я рішив сьогодні з'їздити на базар в Понорницю, щоб купити що, чи дізнатися ціни на продукти.

І так я в Понорниці. Грошей в кармані ні копійки. Зато зарплата буде видаватися. Доки одержав зарплату, то і базар почав розходитися. Думав, що ціни на продукти знизяться, вийшло ж не так на хліб повисились. Пуд муки не 75 крб., а 90, жито не 50-60, а 75 крб. Тільки й купив соняшнику 10 стакан за 15 крб.

10го ЛЮТОГО

В сільуправі мені поручено переписати по «Веселому Гаю» сад в колгоспників. Було сьогодні і пішов по Наточіївці переписувати, а потім облишив через деяку неясність.

11го ЛЮТОГО

Нагрянуло таке сьогодні повідомлення: з 15 лютого повинні розпочати школи заняття. Так швидко. А тут ще не маленький кусочок роботи. Сьогодні продовжував переписувати сад на Єгорівці. В двох місцях наскочив на виробництво самогону. Спасибі і людям дали попробувати.

12го ЛЮТОГО

Стоять теплі дні. Сьогодні навіть закапало з стріх. Вперше за цю зиму відлига. Зранку рушив був лапастий мокрий сніг. Було зібрався в Понорницю, але облишив. Рішив накреслити необхідні негайні роботи в школі, щоб потім про це говорити в школі. А роботи багато. Тип школи 4^х-річний. З паралельними класами буде всього сім. Тут же є по 2 класи на 5 класів треба робити столи. І за такий короткий час! Це

можна було робити і раніше, але вважали, що в цьому нав. році заняття вже не буде.

13го ЛЮТОГО

По питанню школи спеціально зробив сьогодні поїздку в Понорницю, дізнатися про умови шкільного навчання. Але нічого ясного в це питання не вдалося внести. Нач. земвідділу з програмами і установкою ще не прибув. Що до підбору вчителів бачу підход з густим ситом просіву. Ні комуніст, ні комсомолец не повинні бути на роботі. Буде велика трудність в кадрах. Більше 50 % учителів були або в партії чи комсомолі. Не дивлячись на те, що відкриваються чотирьохрічні школи кадрів не вихватає. В Понорниці з начальства опитано було мене про належність до партії, чи комсомолу.

14го ЛЮТОГО

Зайнятий був в шкільних питаннях. Добував досок та виконував інші об'єкти роботи. Погано іде на зустріч окремі громадяни села. Прийшли було плотники біля 11 годин, тоді коли я до цього часу їх ждав, а потім поїхав за досками. Мало й ждали пішли додому. Чув від окремих громадян села, що моя посада в школі ще стоїть під питанням. Іншу хвилину подумаю – для чого прикладуєш енергії – коли не буду працювати в школі. Для чого сьогодні потів, доставляючи доски в школу, коли тому всьому правда. Погода тепла. Правда хмарно. Відлига.

15го ЛЮТОГО

Неділя. Ось ідеш кутком і чуєш співи в багатьох хатах. Проводять заговіну. Та краще не пити тієї горілки в настоящий момент. Може привести це лише до неприємностей, як це було сьогодні в гульні начальства села. Правда нудно ходити одному. Що наче всі мене цураються. Кожен тепер хоче дружити з раніше заможною частиною села. На днях відкривається школа. Сьогодні так треба мені було побачити старосту «Веселого Гаю», але через гульню навіть на наряд не прибув. Погані риси людини якщо водка вище громадських інтересів. Погода сьогодні похолодала. Піднявся вітер, що зривав сніг.

16го ЛЮТОГО

Ще рано збігав до плотників, щоб прибули сьогодні на роботу в школу ремонтувати парти і столи. Потім пішов у Понорницю по питанню роботи школ. Остаточо про це розв'яжеться питання 18 лютого на нараді завшкол. З програмою ознайомився. Німецька мова вводиться з 2го класу. Учителів комуністів, комсомольців і тих що прибули з других районів не дозволяється приймати на роботу.

Базар сьогодні в Понорниці зірваний найжкими спекулянтами. Спекулянти забігали напроти їдучив на базар і гнали ціни на хліб. Коли в прошедший понеділок пуд житньої муки коштував 80 крб., то сьогодні догнали до 200 крб. Сало з 20 до 60 крб. хунт і т. ін. З такими спекулянтами треба вести боротьбу. Вони тут думали купити за 100 крб. пуд муки а продати в Шостці за 200 крб.

Читав сьогодні обласну газету за 4 і 6 лютого. В номері за 4го лютого пишеться, що Московська армія прорвалася, але оточена і буде знищена. Бої ідуть біля Курська.

Здивував сьогодні мене толк одної людини, що хоче робити в школі. В одному місці він заявив, що колиб Браженка убили, то його поставили б завшколою. Безглузда і дурна та людина коли бажає моєї крові. Кровожадна гіена і не що інше. А ще має освіту за учительський інститут.

17 ЛЮТОГО

Посилено працюєш в школі, щоб дати їй належний вигляд, щоб підготувати її до заняття. В відповідь на шукання О.А. ***** мене, я зайшов до неї. І така неприємність. Наскочив на якийсь від неї могорич видним людям села. Страх не люблю магаричів. На могоричі далеко в'їдеш. Безумовно совість підказала О.А. пригласити й мене, хоч в душі як потім догадався посилала к чорту. Це вийшло з того, що позвавши одного з учасників, щось шепнула їй в сінцях і кудись збиралась. Той, кому шепнула сказав мені, що вона хоче замість мене піти. Наче мене зове сторож школи Прокіп Семенович. Потім ще у присутніх і запитав: «А хто це Прокіп Семенович? «Та це ж дід Прокіп,

***** 23 січня розстріляний у Понорниці радянський активіст Єврах Єфремович Куліш з дружиною Онисею Федотівною

що живе біля вас. Бачу що не бажають щоб я там був, і іменно небажає О. А. Хутко зібравшись вийшов, хоч і переніс незручність. Хай буде так.

18 ЛЮТОГО

Чудна стоїть погода останніми днями. З дня в день тепліє. Приміщення стає тісним. Хочеш погуляти надворі. Сьогодні їздив у Понорницю на нараду завідуючих шкіл. Дали настанову про початок навчання. Перед нарадою було опитано хто з завідуючих комуніст або комсомолец. Я змалював картину за себе, і підтвердив документами. Питання так про мене ще залишилося неясним чи буду працювати в школі. Було оголошено про те, що ті учителі комуністи і комсомольці, щоб поступити на учительство, повинні одержати на це дозвіл від комендатури Сосниці. Залишилося працювати якихось три місяці, але роботи – ой-ой-йой-йой! Підручники учитель може використовувати тільки видання до 1917 року. Зошити відсутні. Учителі в більшості будуть набрані з контингенту молодих, що ще не працювали. Але діти не повинні гуляти. Вони мусять учитись. Планування упрощається. Завідуючому надаються великі права. Думаю що Авдіївська школа розпочне заняття з 23 лютого з дня моїх іменин.

19 ЛЮТОГО

Надзвичайно чудовий сьогодні день. Проти сонця в затишку не відчуваєш, що лютий місяць. Днём зайнятий по школі. Через це шкільне ніколи навіть спізнився було на чергування в село. Через перегруженість роботою треба б для мене чергування відмінити. Все ж таки три часа прочергував.

20 ЛЮТОГО

Сьогодні сама поживалена діяльність в школі. Возка, різка дров, побілка класів, виготовлення столів та інше. Через ніколство тільки сьогодні вдалося зносити чоботи шити до сапожника. Зовсім вже обірвався. Не офіційно ще, дізнався сьогодні, що мене затверджено завом Авдіївської школи, а О. А. відмовлено в прийомі на роботу вчителем.

21 ЛЮТОГО

На кожного учителя треба скласти особові листки, завірити старостою села і відправити в Понорницю. До півдня учителя складали листки. Біля 2^х годин були вже готові. Відправити в Понорницю не вдалося, староста був у Понорниці, та й підводи не вдалося взяти. Погода днём тепла. Сонце добре пригріває.

22 ЛЮТОГО

Ранком відправили в Мізин п'ять підвід за партами. Ранок і день шукав старосту, щоб завірити документи учителів. Але не знайшов. Де був і чим зайнятий не знаю. Завтра ранком завірю документи і поїду в Понорницю.

По селу циркулюють слухи, що наче в Мізині чи Радичеві висадився парашутний десант. Вечером ці слухи підтвердилися, що захоплено одну парашутистку, яка зачипилася на вербі парашутом. При неї обнаружено: самопал, конфети, шоколад, гранати та інше. Сама говорять добре була вдіта. Цінне пальто і валянци, при часах. Скільки їх висажено невідомо. Говорили 4, а насправді цього ніхто не знає. Кілька ночей підряд літали самолёти і говорять по кілька штук. Очевідно їх візит не закінчився одною парашутисткою. Говорять що в неї був і радіопередатчик. Стоїть дивна погода. Ноччу мороз дозягає до 25°, а днём його не відчуваєш.

23 ЛЮТОГО

В моєму житті сьогоднішній день виключний. Мені сьогодні сповнилось 31 рік від народження. Відзначити цього дня так і не вдалося. Обіднів, а до то й період не потішний. Хотів було відзначити свої іменини в своєму сімейному крузі. Пошукав було де купити горілки, але безрезультатом. Але випити вечером таки вдалося. Зайшов до К. там саме гнавса самогон і тут же його п'ють. Посадили й мене за стола.

Був сьогодні в Понорниці з приводу комплектування учителями школи. За двох молодих вчителів прийшлося застоїти. Однак плохий підбор вчителів. З семи вчителів, тільки два, що вже працювали – я і Кочкарда, а треба три для першого і двох четвертих класів. Про це поставив перед Ніною Павловною питання. Що буде побачимо.

Була в Понорниці і О. А. В добрий перець попалася за Стриженця. На роботу її не призначають.

Сьогодні в Понорниці базарний день. Ціни тіж що і в той понеділок: мука – 200 крб пуд, сало 50 крб. хунт, масло – 60 крб. хунт і т. і. Але під кінець дня ціни помітно почали падать.

Погода стоїть холодна для цього періоду. Ранком говорять інші було 27^а морозу, а інші 36^а. Днем якщо потепліло, то на якийсь десяток градусів. Було б тепліше, та був вітер.

24 ЛЮТОГО

Посилено іде підготовка до навчання в школі. Плотники продовжують робити столи і інший дрібний ремонт. К-п «Перемога вислав двох жінок для мойки школи, «Веселий» підкачав. Дід сторож підкачав сьогодні погано натопив. Вода замерзає на полу. Прийшлося мойку обмежити витиранням пилі з карнизів і вікон. Погода тепла. Чуть мороз.

25 ЛЮТОГО

На сьогодні призначив на 2 годині дня нараду вчителів Авдіївської школи. До початку наради треба було провести уборку школи, щоб вона мала належний вигляд. Колгоспи дали 8 жінок і 3^х плотників. Прийшов і стекольщик. Поліція направила трьох чоловіків на рубку дров, за невихід на роботу в колгосп. В школі закипіла робота. З колгоспу доставили досок на ослони. До обіду класи і коридор були помиті. Облік школи змінився. Канцелярію привели в належний порядок. Вона стала уютною і приємною.

В дві години відкрили першу нараду цього навчального року. Класів організувалось сім: 1 – перший, 2 – других, 2 – третіх, 2 четвертих. Учора прийшла в школу О.А. яка заявила, що її призначили в школу. Дивно. 23 лютого при мені їй було відмовлено, а 24 вже призначено. До в'яснення класу не даю. Картіль К. говорить відмовлено. Відлига. Бризкає дощ.

26 ЛЮТОГО

Учора на нараді було рішено сьогодні ще не розпочинати заняття, поскільки школа до цього ще не готова. Розпочнемо завтра. З усіх днів для мене сьогодні найбільше роботи. З старостату требають відомості за перепис саду. Чуть почало світати, схопився і пішов переписувати на Асютовку сад. До 9 годин переписав майже всю Асютовку. Потім пішов у школу і там організував збирання по селу столів, скамейок і ступців бувших шкільних і колбудовських. А тут дома напірають, щоб захвалювать сім'я і вибити олію. Хвалювать відмовився, а допомогти бити пообіцявся в 2 год. дня. І знову подався в школу, бо й сьогодні повинні зібратися, щоб запланувати. О. А. дав перший клас. З старостату знову приходять за відомостями про сад. Було перший час дня.

Дома сказав тільки, що йду в старостат, насправді пішов переписувати сад на подолі, Ковалівці і Хлоп'яницькому шляху. Бігаючи стала сорочка мокра до 3^х год. переписав і доставив в старостат. Після чого не заходивши додому обідати пішов помагати олію бити. Там саме приготувались і через півтора часа олія була вибита. Олійниця набагато мені більше сподобалась ніж на заводі. Легше і швидше бити. Після цього забіг у школу, де планували всі учителі. Дякую старим учителям, що допомогли без мене молодим. Уплатив сапожнику за шиток чобіт 70 крб. Погода тепла.

27 ЛЮТОГО

Перший день навчання в цьому навчальному році. Добро пожаловать вам діти! Бажаю успіхів вам в навчанні. Будьте відмінниками навчання. Широко відкриваю вам двері школи.

Як слід було очікувати явка в школу дорівнювалась 25 %. Мало ще знає про початок навчання. Пройде кілька днів і кількість учнів значно збільшиться. А тут ще погода сьогодні значно погіршала. Зробилося холодно і вітряно. Здіймав вітер сніг і мело. Уроків не було. Порішили уроки розпочати з завтрашнього дня, а сьогодні їх ознайомити з завданнями, що стоять перед учнями, розмістити їх по класах. Схвилювано себе почувають молоді вчителі. не дивлячись що перед ними сиділо кілька учнів. Я класовод 4^а класу. Не мішало б відзначити початок навчання трапезою в кругу вчителів, та з складом учителів і в настоящій момент трудно добитись цього.

Сьогодні я дізнався про те, що в Хоролі в лікарні лежить ранений, один житель Авдіївки, і що за ним думають їхати. Обов'язково зв'яжусь з Ново-Аврамівкою, з моїми рідними. Скільки буде для них радості коли дізнаються про мене, або для мене коли дізнаюсь про них. Правда для мене може бути і смуток, якщо що погане повідомлять. З жінкою, що їде в Хорол мав сьогодні беседу і накреслив маршрут.

28 ЛЮТОГО

Останній день холодної зими. Завтра весна. Це по календарю. Насправді ж ще стоять не малі морози. Ось і сьогодні ранком добрий був морозяка, хоч днём від нагрівання капає з стріх. Дивно дивитися на сніжні шляхи по яких після 9 місяців ідуть учні до школи. В першу зміну в школі займаються 1-3 класи, а в другу 4 класи, в тім числі і я займаюся у другу зміну. З 36 учнів у мій клас явилось тільки 11. Очевідно багато не думають ходити. Завтра частину з них відвідаю. Все ж таки по чотири уроки кожен учитель провів.

БЕРЕЗЕНЬ

1^{та} БЕРЕЗНЯ

За день нічого істотного не трапилось. Погода тепла. Днём зовсім похоче на весну. Зайшов було до А. Н. який угостив спиртом. Прийшло сьогодні на думку один такий випадок. Нервний староста «веселого». Коли що не по його, кричить скільки сили і б'є кулаками по столу. Так було позавчора на нараді. Росердився на бригадира і почав скільки сили кричати, б'ючи по столі кулаками.

– Ви партизани, таку вашу мати!! і аж рве сорочку на собі. Це почув на шляху прохожий поліцейський. Чуючи, що щось не благополучно і мабуть чи не вдарило в голову, що партизани в конторі, побіг в штаб. Незабаром в двері, що хутко відкрилися, показали дула кількох рушниць, а незабаром і поліцейські, чоловік на сім.

2^{та} БЕРЕЗНЯ

Заняття іде своїм чередом. З дня на день кількість учнів збільшується. Лише в 4^х класах відвідування погане. В моєму класі з 36 учнів сьогодні було лише 9 учнів. Батки вважають, що вони мусять уже в господарстві працювати нарівні з дорослими. Але вийде не по їхньому. Навчання мусить бути обов'язковим. Приложу зусилля щоб навчити дітей грамоти хоч до 4^х кл.

3^{та} БЕРЕЗНЯ

Не дивлячись що навчання почалося, але настрої нікчемний, нічому не радий. Все це ця проклятуща війна псує. А кінця їй ще не видно. Прийде літо, а разом з ним всякі сюрпризи. Тільки тепер починаю відчувати що значить війна, її тягар.

4 БЕРЕЗНЯ

Сьогодні відвідав одну громадянку села, чоловік якої лежить ранений в лікарні в Хоролі. До неї прийшла телеграма з Хоролу, щоб їхала за ним. Так ось її сестра їздила в Новгород-Сіверсь до коменданта з пропуском і учора повернулася звідти. Дав їй маршрут, в який включив і Ново-Аврамівку. Обіцяє заїхати туди. Скільки буде радості, особливо для матері, якщо дізнається про мене. Для мене також не менш буде радості якщо дізнаюсь про моїх рідних. А скільки пройшло вже ось місяців, як не переписуємось. Мільони загинули за цей час. Сотні міст і сіл знищені. Може спіткала така ж участь і Новій-Аврамівці. Написав листа, та просьбу до старости видати мені справку. Жалко, що я такий бідний, що нема чого ї передати.

Завтра конем виїжає. Бажаю щасливої дороги.

5^{та} БЕРЕЗНЯ

Знову повернулася зима. Учора вже й з стріх не капало, а сьогодні день відзначився сніжною погодою. Весь день трусив сніг, а з обіду піднявся вітер, а з ним і хуртовина. Пишу щоденника вечером, а хуртовина не втихає. І ось в таку погоду прийшлося лазити по заметах на Забігайловці і Чепурнівці, відвідуючи тих учнів, які не явилися у школу та ще й вечером у 7 годин. При такому відвідуванні можуть об'єднати два 4^х класи в один. Не хочеться цього, бо можуть тоді звільнути одного учителя від роботи.

Сьогодні пішла підвода в Хорол. Жду щасливого повернення.

6^{та} БЕРЕЗНЯ

Як під багатопудовим пресом, під таким гнітом сьогодні почуваю себе, особливо ввечері, коли саме пишу щоденника. Здоров'я чогось також не в порядку – кашель не дає дихати. Холодом трусить, а до цього побутові умови огидно впливають на мене. Інколи себе за пенюк вважаю.

Та ні за чоловіка тебе не вважають. Хочуть зробити, щоб вовк у ліс не дивився. Соромно від людей, коли хто в хату зайде. Чуринки – і все. Інший раз подумаєш – то наче краще не жити чим животіти, та жаль дітей. До свого в мене слабкий характер. Не можу настоїти свого.

Говорине говорити не буду. З приводу шкіл. Сьогодні в учителів виникла ініціатива повісити ікони в школі. Про це і я ставив питання, але не купиш їх. Але все ж мені кається що виховання в німецьких школах не тісно зв'язане з релігією. Молись в церкві, учись в школі. Там ікони, а тут учебні прилади, картини, карти повинні бути богом. Буду в Понорниці виясню це питання.

Погода не відповідає березню. Весь день метелиця. Вітер північний, холодний. Кашель душить. Закінчую писати і йду на лежанку спати.

7^{та} БЕРЕЗНЯ

День холодний, морозяний. Хоч би одна капля капнула з стріхи. В заняття вже втягся. Втомленість почуваєш значно більшу ніж в попередніх роках. Це пояснюється насамперед тим, що прийшлося пережити і переживаєш страхітливий період, особливо біля лісів, де з дня на день очікуєш партизанів і наслідки після їх відвідування відомі. Сьогодні читав газету за 28 лютого з якої дізнався, що Східні землі поділено на два імперських комісаріата. До першого віднесено Прибалтійські землі і Литву та Білорусію, до другого Україну. Галіція увійшла як п'ята провінція Генерал-губернаторства. Імперський комісар України призначений якийсь Ерїх Кох. Серед Українців були і думаю що й тепер не мало тих що хотіли і хочуть незалежну Україну. Офіційно вже оголошено в зверненнях і в газетах що ніякої незалежності України не буди.

Не ясно мені одне питання – це розвиток української культури, мистецтва і ідеалів. В одній статті газетній сказано, що за спиною бандуристів виступають спекулянти, лихварі проти яких треба вести жорстоку боротьбу. Багато ще неясного, говорити про завтра ніяк не можна, тим більше не читаючи газет, не слухаючи радіо. Від себе не видумаєш. Тепер чуть збочився – можеш бути покараним.

8^{та} БЕРЕЗНЯ

Як розповідають, сьогодні цікавий був конфлікт у церкві. Як уже ті богомільні і моляться туди ходять. Після богослужіння відбулися збори, щоб обрати старосту релігійної общини. Одна жінка (К. Дорогенька) сказала:

Якщо вже проситься, то й переберіть.

Не витерпів староста і:

Я вже давно казав батюшці, не ходіть до Дорогенької.

Дечка ти дурний! А докажи! – закричала Катя. Староста села тоді:

Та хіба ж можна таке в церкві казати.

Днем в школі відбулися збори колгоспників Веселий Гай про наслідки господарювання 1942 року. А наслідки то плачевні. Всього припадає на трудодень всіх зернових культур по 1 кг. 200 грам. На зборах було оголошено, що землею присадибною будуть наділятися покищо лише ті, хто буде вести активну боротьбу проти партизанів. по стількі, скільки в його вже є усадьби. Службовці і робітники, які можуть робити на землі одержать землі середню норму по селу. Об'явлено що землю будуть ділити на трудодні. Багато тепер всього нового коли подумаєш, то не приведеш, що до чого.

А партизани не забувають про себе дати знати. Говорять що з Авдієвки їх аж вісім чоловіка.

9^{та} БЕРЕЗНЯ

Надворі мороз. Очікуєш по порі тепла, а маєш такий холод. В школі холодно. Рями в вікнах одні, а дров мало. Ось сьогодні очікував до самого вечора дров з «Веселого Гаю» і тільки в 10 год. вечора привезли. Говорять що їх було затримано поліцією.

Строго тепер в питанні опалення. Лякають великими штрафами (до 1000 крб.) і

навіть розстрілом за самовільну рубку лісу. А народ цього не розуміє рубає аж тріски летять.

В Понорниці сьогодні базарний день Ціни, лякаєшся від них. Мука вже досягла до 250 крб., але базар розбігся. Бачте в Понорницю прибув комендант. Він явився на базар, віддав за кілька хунтів сала по 6 крб. а потім заборонив дорого продавати. Базар розбігся.

10го БЕРЕЗНЯ

Учора було збирався відвідати Понорницю. Інспектор наросвіти прибув з Новгород-Сіверська. Туди їздив по питанню в'яснення самого болючого і інтересуючого учителів питання – їх ставок. Сьогодні й рішив пожертвувати день для цього і розв'язання інших питань. Підводи вже не хотів брати. Не великі вже ті сім кілометрів, ноги привичні до цього.

Прихожу в Понорницю і незабаром вдалося побачити інспектора наросвіти Ніну Павловну Зюскову. Поки що в неї прийомної нема. Живе в сусідах і то за чужим столом. Перш за все в'яснив про учительські ставки. Аж ніяк вони мене не потішили. Ось вони: учителю з середньою не спеціальною освітою – 270 крб., з середньою спеціальною освітою – 300 крб. тоже з стажем до 10 років – 330 крб. тоже з стажем більше 10 років – 360 крб. За завідування мені – 100 крб. Отже ставка моя 430 крб. всього на два пуди хліба.

Виходячи з цих ставок там же в Понорниці виписав відомість на зарплату за лютий і одержав гроші. Заняття будуть до 20 травня. Підручниками радянськими користуватись дозволяється з рядом поправок. Ікони в класах вішать покищо утриматься. Хай вони назавжди буде так. Назад уже найшлися люди, що підвезли хоч і боком на одних ребрах саней.

11го БЕРЕЗНЯ

Рішено було в школі зібрати всі підручники в учнів і те, що не потрібне для навчання, як шкідливе в настоящий момент заклеїти або викреслити.

Сьогодні мене хотіли вислати дома по дрова, якое вдалося відказатися. Чудно що про це приходиться писати в щоденника. Рідко щоб коли завустановово кидав установу і їхав по дрова! Ще смішніше коли його дружина на собі возить з лісу санками дрова. Взяти б з школи дров, так на це є не дві, а аж 6 таких рук, та й начальство села буде нарікати, що кому я дрова на квартиру везу.

Послав було жінку одержати пайок мукою 21 кг., але така була відсутня. Теща з боязні заколола сьогодні кабана.

12го БЕРЕЗНЯ

До чого сьогодні був розхвилювався через несправедливість. Списки на одержання пайку передані в сільмах. Мені голова кооперації особисто сказав, щоб я поспішив її одержати, бо кращої якості муки небагато. Посилаю дружину. І він нечестивий своїми руками насипав якоїсь дерті, а не муки. Там і горохова, і вікова, і овсяна і яка тільки не є мука. Не так би за це було обідно як за те що ряд працівників села (верхушка) там же і цей нечестивий, повиписували пайок на своїх «утриманців», що вже здорові, що ті бики і мають сотні трудоднів. Знаю що три чоловіки виписали своїм утриманцям по три душі сім'ї, що було саме в розквіті своєї працездатності (по 20-25 і 40 років). І їм кращу муку нечестивий залишає.

До того був сьогодні не при собі, що розгнівавшись на одного учня в школі (за баловство), допустив себе до того що дав кілька щолчків пальцем руки йому по голові. Це вперше за 8 років мого вчителювання.

Учора вечером явився один з сподвижників мого старого до Курського. Десь говорить іде. Бачу що моя вже теща рада і чуть не на одній кривій нозі вертиться.

А погода сьогодні розігралася. Сніг пішов. Рідко коли й зимою такий буває.

13го БЕРЕЗНЯ

Всі сьогодні очікують старого. Ось уже майже два місяці пройшло з часу виїзду його з Авдіївки. Щось було 1 година дня як являється. Казалось що найбільше радості було в Валі, так уже вона реготала від радості появи діда. Та тільки дід не був похожий на того діда що виїзжав. Тепер він явився бритим, стриженным і приніс одні кості та

шкіру, та вошей, що тої полови. Наче солдати на муштрі, так і вони бігають по діду.

При таких умовах життя як він розповідає – хоч у кого заведуться. Майже два місяці пройшло, а ніразу не був у бані і не передівався. Спали як свині покотом на соломі. Харчі погані півбуханочки на два дні та якась юшка. До цього ще холод. Не думав мій старий, щоб ще прийшлося майже воювати. Був недалеко біля фронту. Чув канонаду. Потім всіх таких як він відпустили, забравши в них коней і вручивши їм пропуски.

До чого паскудна погода. Особливо з обіду розігралася. Вітер північно-західний. Сніг іде зверху і зриває з землі. Інколи так повіє, що за 100 метрів нічого вже не видно за хуртовиною. Дивує мене зараз поведінка одного учителя, який говіє. Треба було йому учора вечером відпустити учнів раніше, сьогодні утром пішов, і вечером раніше відпустив учнів та пішов до церкви. Думаю, що досить булоб сьогоднішнього вечера і завтра ранку.

14го БЕРЕЗНЯ

Уже сьогодні і по старому перше марта, але погода схожа на середину січня. Днём коли сонечко вже високо стоїть в небі то й то не відчуваєш цього коли стоїш в класі біля вікна проти нього. Ночю добрий мороз ударив. До морозу й північно-західний вітер, який з силою весь день дув, зриваючи сніг і намітав кучугури снігу в затишках.

Зовсім мало учнів явилось в школу (25 %). Прийшлося зробити уроків по два. В другу зміну три. На другу зміну не явився учитель, що говів. Це вже черезміру мені не сподобалось. Не хочеться приймати і мір. Який глухий його поступок. Учнів було мало і я зацікавився, об'єднавши обидва класи.

Не обмину такого моменту. Сьогодні до мене заходила за порадою і допомогою дочка сільського писаря Катя. Вона поступає на вчительську роботу в с. Хлоп'яники. З її освітою, та особливо при германських законах і вимогах – сидіти дома. Фактично її освіта – 8 класів середньої школи, хоч і має справку за 9 класів. Але людина бажає цієї роботи. Буває так що «премудрих немудрі одурять». Є зараз момент влаштуватися на роботу, чому не влаштуватися. Потім дасть непогані наслідки в роботі, пошлють на курси і буде не погана вчителька. Я ж допомогти в корисному кожному завжди готовий. Багато є в селі, що не хочуть, щоб вона робила. Тому вона й не розповсюджується призначенням.

15го БЕРЕЗНЯ

День сьогоднішній провів, то за ігрою в карти, то за виправленням тексту в підручниках з української мови. Карти не погані нарисовав на фотобумазі і сьогодні, навіть ще учора вечером знімав з них пробу. Днём закреслював і заклеював шкідливе для учнів в даний момент. Коли ще якбудьго вчора говорив про великого й мудрого Сталіна, а сьогодні приходить його ім'я закреслювати. Від непривички аж не віриш цьому і почуваєш, що робиш великий злочин.

Погода сьогодні вітряна, холодна. Зараз коли пишу вечером щоденника, знову розігрався вітер і піднялась хуртовина.

16го БЕРЕЗНЯ

Казалось би що по періоду повинна стоять тепла весняна погода, але це приходить забути і почувати себе наче в січні. Ночю був добрячий мороз, а до цього ще й північно-західний вітер. В цей весняний день одна вчителька нашої школи приморозила щоку. В школі холодно. Вода замерзає навіть в канцелярії. Заняття проводив в кожусі. Винувний в цьому не так мороз, як дід сторож. Учора школи не топив, а сьогодні затопив пізно і дров було мало.

Розповідають, що сьогодні базар в Понорниці був розігнаний. Забороняється продавати по спекулятивним цінам.

17 БЕРЕЗНЯ

Сьогодні в кооперації давали спички. Одну коробку за двоє яєць. В Авдієвці кооперація організована, хоч правда і немає там чим торгувати. За свої майже три місяці існування продано по 2 кг. солі на двір, кілька центнерів крейди та оце заготовка яєць за сірники. Добре що є люди з яйцями. А я чоловік без яєць, безумовно курячих, а

тому й спичек стільки ж. Але все ж таки пару коробок взяв, бо службовцям рішено було дати й без яєць.

Погода як той осел вперлася – холод і холод. Правда вітер трохи зтих, то днём проти сонця відчуваєш тепло.

18 БЕРЕЗНЯ

Днём наче почувається тепло, наче похоче на весну, але ранком і вечером на весну не похоче.

Будучи в сілуправі, я бачив біжинців з Харкова: дві жінки з дітьми. Скільки того народу тепер пішло по світу. Частина їх їде від села до села підводами ті що мають дітей, а більше їде пішком або тягнуть санки.

І найбільше їх їде з Донбасу, звідти їх гонить голодна смерть, хочуть ще жити. Шахти за їх розказом затоплені і не працюють. Донбас раніше називався всесоюзною кочегаркою. З цього визначення видно було значення його і питому вагу в промисловості і ось тепер ні одна шахта не працює, всі затоплені. Правда і працюють вони не можуть, поскільки зараз через Донбас проходить фронт. Говорять що Ворошиловград, Ізюм ще в руках Червоних.

Ось і ці харківчани розповідають, що в Харкові центр розбитий, універмаг, пасажи, вокзал розбиті. Фронт проходить між Харковим і Чугуєвим, навіть через район заводів: ХТЗ та інших.

Та й тут не спокійно. Знову позвано решти поліції з села (більшість уже виїхало) на якусь операцію кудись до Сновська, не то на партизанів, не то говорять десант висадився. Поскільки це таємниця, то точно не доб'єшся, та й добиватися не інтерес. Вечером подавалися в селі якісь ракетні сигнали.

19 БЕРЕЗНЯ

Сьогодні рано-вранці по напрямку на Ховми* проїхав загін Батуринської поліції чоловік двісті. Так як учора вечером авдіївські поліцаї терміново визвані, так же і вони по цьому очевидно завданню їдуть. Біля Сновська говорять партизан чоловік 800. Населення Сновщини дотримується традицій Щорса. Щорс також був із Сновська.

В Понорниці організовується вільне козацтво – регулярні частини України. Говорять що забезпечення козаків і їх сімей нарівні з німцями. Сім'я одержує щомісячну допомогу грошима від 600 до 900 крб. і іншими продуктами. Цікаво вечером було спостерігати за цілим обозом з дровами, що був затриманий лісниками і направлений до штабу поліції.

По шкідницькому винищується ліс. З приводу цього є розпорядження комендатури, що злісних лісокрадів, або тих що чинять опір розстрілювати на місці. Але й це не помагає. Ліс винищується. Ось і ці п'ятнадцять чи двадцять підвід затримані з чудовим безрезультатом. На їх складено акта і тільки передать його далі як одержать штраф до 1000 крб. Товщі колодки вони скидають, а останнє везуть додому. Боротьбу проти винищувачів лісу вести треба, але треба б старостам колгоспів в лісництві договорити участки для розчистки, звідки брали б населення дрова.

20 БЕРЕЗНЯ

Сьогодні приїхав один поліцейський з операції проти партизанів, приїхав за підкріпленням. Він розповідає що робиться в Сновському районі. Партизанів там зібралось чотири роти, командує якийсь черніговець.

Одного дня партизани з пов'язками на руках явилися у одно село, де стояли мадяри і сказавши що прийшло підкріплення з Сновська. Так перебили вони там 100 мадярів. Щотижня, розповідають, прилітає від Червоних до їх самолёт від Червоних. Для цього зробили посадочну площадку. Населення окремих сіл вороже настроєне проти німців і поліції. Коли в такі села з'являються поліцаї, то їх обстрілює населення з рушниць. Розправляються партизани з поліцейськими, як розповідає поліцейський, страхотливо: розрізають живота, випускають кишки і вішають.

Зараз видно з розповіді, що збираються сили для оточення партизанів і повного їх знищення, щоб не залишити їх на літо. Говорять що щоденно туди літають німецькі літаки (4 шт.) і скидають на позиції партизанів по 60 бомб.

Погода стоїть ясна. Ноччю стоять сильні морози, а днём тільки проти сонця трохи капає з стріх.

21го БЕРЕЗНЯ

Мене сьогодні поразило таке явище: днём у школу прийшов староста села. Я тоді саме був дома. Прихожу в школу він сидить за столом. Учитель Кочкарда дав говорити по питанню церкви і школи. Ставить питання про ікони в школі, про відпуск учнів на великодні свята передчасно, про те що я вчора виніс своє невдоволення з приводу того що не домовившись зі мною відпустив учнів з п'ятого урока.

Я не проти того щоб передчасно відпустити учнів, щоб вивісити ікони в класі і інше. Але на це немає ніякої установки. Є лише одно роз'яснення, що закон божий в школі до особих вказівок покищо не вводять, а з цим і другі релігійні обряди. Коли я сказав старості що така була установка з району, то він це назвав більшовицькою стрункою. В чому прояв цієї струнки? Релігія не є наука, релігія для совісті позвана людині. В релігії свобода вибору вірувань. В установах, де вивчають різні науки і повинно відводитися належне місце цим наукам. Я ще не знаю правильної точки зору на релігію німців. Але сподіваюсь що релігія в них в пошані, але не в такому стані і віровченні як вона була в Царській Росії. Є багато таких, які думають її зробити такою, як була в Царській Росії.

Німці дали свободу релігії. Віруй, справляй всі обряди, ходи на богослужіння. Але горе тому, хто щиро вірує і одночасно наносить ущерб державі, її обороні. Ніщо тоді не допоможе від кари.

Ось ти учора відпустив учнів з урока, наче б тому що співати по случаю поста не можна, а потім коли я йому сказав, що можна б замінити цей урок співів арифметикою, чи мовою, то він знову мені віднікується тим, що в церкві сьогодні похвалу вбирають, то треба учнів відпустити. Якщо так, так тоді треба було тобою організуватись і повести їх організовано до церкви. Я вважаю цей факт не чим іншим, як недисциплінованістю, як факт розгільдяйства, чому не місце в трудовій діяльності. І доки я стою на своєму дорученому місці, буду вести боротьбу аби була сувора дисципліна праці. Залишилось якихсь 2 місяці до кінця навчання, а ще тільки місяць прозанимались. За три місяці треба підготувати учнів і перевести в наступний клас. Сумлінному вчителю дорога кожна година, кожна хвилина. А ти ними розкидаєшся вже втретє. Підводити збираєшся мене, тіряєш людський облік. Будь сам справедливий і чесний, сумлінний в роботі! Але цього в тебе немає. Ледарів ніхто не любить.

22 БЕРЕЗНЯ

Сьогодні от неділя. Вихідний день, але ніякого вдоволення не одержуєш. Ніяких розваг, а до того холодна погода надоїла і впливає на нерви.

23го БЕРЕЗНЯ

Кілька слів про партизанів. Говорять, що командує партизанами перший секретар обкома партії Федоров, і що він уже спійманий. Говорять що навіть в партизани пішла бувша учителька Авдієвської школи Рибалко Ст. Порф. і що наче її послано в розвідку, яка приставилася нищою, а потім спіймалася і її виказав бувший її учень, який був у Сосниці.

24го БЕРЕЗНЯ

Школу сьогодні відвідали з Понорниці санітарний лікар і інспектор наросвіти. Лікар зробив санітарний огляд. Було указано на антисанітарний стан учнів, що вони займаються в верхньому одязі і частина з них не стрижені. При таких умовах і стані шкільне помешкання трудно отопити. Але думаю що це вскорому буде усунуто.

Сьогодні було вже офіційно оголошено про доведення на корову двісті п'ятдесят літрів молока за перше півріччя. При нинішніх умовах це небагато.

25 БЕРЕЗНЯ

Сьогодні вже всі признаки весни. Правда день випав хмарний. Вітер віє з заходу і приніс туман, який хутко поїдав сніг. На вечер уже було помітно що снігу ген-ген поменшало.

Я все ждав тепла, щоб перейти в шкільну квартиру. Нарешті тепло прийшло. Витопив шкільну квартиру. Слухи про те що спіймано вагажка партизанів Федорова сьогодні не справдились. Ходять інші слухи, про те що частина партизанів вирвалася з оточення. Зараз оголошено набір добровільців в загін по боротьбі з партизанами. Сім'ї і вони добре забезпечуються.

26 БЕРЕЗНЯ

Повірте, мало коли в житті буває стільки радості, як є її в мене сьогодні. Доки ліг спати кілька разів перечитав листа, якого я одержав з дому. Жінка, що їздила в Хорол нарешті повернулася. Правда для своєї сестри не привезла вона чоловіка, бо не пускають його звідти, зате для мене вона зробила незабутню услугу. Вона привезла для мене звісточку про моїх рідних, про моє рідне село. Тільки дізнався, що вона приїхала хутко пішов до неї. В мене наче молотками по ковадлі било, колотилось серце. Бо ще не знаю що дома. Може нікого і в живих немає, може від досади померла моя мати старенька. Все може трапитися в цей страшний період, в цю страшітливую війну.

Як там дома!.. було першим моїм запитанням, коли ввійшов я у хату.

Краще рідко коли буває, промовила втомлена від дороги жінка.

Наче важкий тягар, що гнітив мене довгий час спав з моїх плечей після такої відповіді. І я почав з нею розмовляти. Інший раз кажеється що я розмовляю не з цією жінкою. Ось перед мною в уяві стоїть уже стареча постать, втомлена від турбот і заботеньки, що від радості заплакала і витирала сльози й наче рибонька об лід б'ється, так хоче щоб я був біля неї. Ось в уяві промелькнув мій брат Петро, який, як каже жінка, заплакав теж від радості за звістку від мене, що я живий, і теж турбується і за те щоб і документ мені дістати, і щоб дістати махорки для хворого авдієвця, що лежить в пліну в лікарні і що тільки не робить щоб послужити вістовому нашому. Ось в уяві стоїть сестра Галя, обездолена судьбою і теж рада-рада. То промелькне в уяві уся рідня з дядьками, тітками і дядинами. Всі дядьки дома, трохи пощастило нашому роду.

Що далі буде, то цього ще невідомо. А братів два. Де ви є? Живі чи може вже і кістки ваші проклятим воронням покльовані, в чужих землях поховані, та ні поухажувані ніким, ніким не посажені квітами могила, а може щастя нашої сім'ї, що живі ви десь і прийде може та щаслива година, коли зустрінемося ще ми всі і з сльозами від радості на очах будемо згадувати дні пройшовший страхіть і переживань. О, коли б так!

Кілька разів перечитую листа, і щораз здається що все щось не все прочитав, знову тягнє до листа і я знов і знов читаю і перед мною знову й знову в уяві і мати і брат Петро і Галя і найменший братик Антоша, який, як розповідає жінка, перед виїздом в Авдієвку ночі не спав все турбувався об мені, то чи так справку написали, візьме було й прочитає, то чи завірять же то в Хоролі, то хоч би ж то він приїхав до нас. Ось він перед мною в уяві уже здоровий такий, лежить на полу, кулаки під головою і не засне від думок. Думки наче ті бджоли нападають, ніяк не дають заснути. Бідний мій брате, скільки я тобі вдячний твоєму клопоту. Ти лежиш так і думаєш, а старенька мати порастєється біля печі, готує мені гостинця орішків, пече хліб. Інколи втре сльози. Але ті сльози не від горя, а від радості за дану мною звістку.

Все кругом таке знайоме і рідне мені. Як сильно в'їдається в пам'ять, сказати б у кров все те оточуюче, в якому проводив своє дитинство. В яких би розкошах не жив, серед якого б доброго товариства не мешкав, а те де проводив дитинство тягне до себе, не забувається ніколи.

Були б крила полетів би!

В листі мені повідомляють, що Петро був у страшних боях, пройшов усю Білорусію, був недалеко від Авдієвки в Мені, у полон попав 18 вересня в Пирятині в Хорольський лагерь пригнали 23 вересня. Тільки подумати яке щастя – остатися після таких страшних боїв живим і потрапити в полон в Хорол за 8 км. від рідної оселі. 25 вересня він уже був відпущений і був у кругу своєї сім'ї, своїх рідних і дрібненьких дітей.

Брат Іван 11 серпня під Києвом у боях був ранений в правий бік. Пуля пройшла наскрізь через м'якиш легенів. Лежав у госпіталі в Серго Ворошиловградської області. Цю звістку вони було одержали 25 серпня, а потів ні слуху. Що з ним і де він – невідомо. Я думаю що живий і деє ще лічиться. Ворошиловградська область ще не зайнята і можливо, що він у Серго, або ж більше того що відправлений далі у тил.

Брат Микола 27 серпня дав телеграму з Тамбовської області з м. Рассказово. Тоді він був у тилу і думаю що й тепер він у тилу поскільки така його спеціальність, що треба бути подалі від фронту.

В листі мене просять, щоб я не гаявся і їхав додому. Знаю те чого вони не знають,

що виїхати зараз ніякої можливості немає. Коли б нігде не працював, вірніше коли б не був на посаді тоді б була інша справа. Але при першій можливості поїду. Думаю, що ця можливість раніше травня не прийде.

Ну сьогодні вже весняний день. Погода вітряна. Вітер з заходу. Уже на шляхах появилися перші калюжі. Та коли б скоріше хоч весніло.

27 БЕРЕЗНЯ

Учора вже була весна, а сьогодні знову вернулася зима. Грає природа наче в шахмат. Інший раз як набіжить хмарка та схопиться вітер то зніметься таке, що й світу не видно. Сніг іде його вітер підхоплює і аж страшно робиться. Вітром чуть з корнем дерев не валяє.

А з стріхи все ж таки капає. Був третій урок. Раптом щось як зашумить, загуркоче. Вражіння таке наче не то будинок валиться, не то бомба розірвалася, не то самолёт пролетів повз самі вікна. Всі учні аж ойкнули з переляку. Та я й сам перелякався. Вспіло тільки в голові промайнути – бомба, самолёт. А то створило такий шум і переляк сніг що лежав товстим покривом на криші і зсунувся наниз.

Вечерком заходив знову до побувавшої в Новій Аврамівці жінки. Думаю може вона мені не все розповіла, та й я не все спитав. Поговоривши з нею наче дома побуваеш. Жінка ця думає удруге поїхати до хворого і хоче щоб і я з нею поїхав. Та тільки почуває моє серце що раніше двох місяців звідси я не виїду.

28 БЕРЕЗНЯ

Була весь день тиха погода. Треба ожидати повороту вітру. Сонце ледве світило через легеньку пелену хмар, що застиляли все небо. Розтає погано, правда трохи краще ніж учора. На вечер дійсно вітер з заходу обернувся у східний і уже туди ген-ген к 10 год. вечора пішов сніг (?!). Дивуєшся природі!

Жаль бере за тих людей, що самотужки тягнуть санки, або з дітьми їдуть від села до села. Вони такі схудалі і змучені. Частина з них ледве волочить ноги. Ось їде одна сім'я – жінка і кілька дітей, одному з них шостий день, родилося в дорозі. Не добродушно їй прийняли в старостаті.

Надоїли ви мені, – каже староста.

Ну що ж хоч і надоїли, а прошу з дітьми, дайте притулок, щоб переночувати де, а також підводу від села до села.

Направили до одної жінки, дочка якої вчителька. Світ не без добрих людей. Кілька жінок зібралось і не могли не поцікавитися як же їй малих, старих, хворих і втомлених в дорозі приймуть хазяїва. Через якийсь час вони послали посланця в хату, який приніс їм вдовolenня. Всі подорожні: і старушка, і хвора жінка і маленькі діти були на печі і грілась уже вода, щоб вимити мале дитя, яке від непристойних температурних умов було обірване.

В дні іменин, як живе буде, буде мати і більшенькі дітки згадувати, щоб їй ніколи нікому не було, далекої і трудної подорожі. Не помилюся і впевнено від імені населення винесу тобі Проня Катренко подяку за добродушний прийом судьбою обіжених подорожніх-біженців.

В цьому обов'язок людини де б вона не була. В чому тільки сила і змога треба допомагати потерпілим від війни жінкам дітям і старикам в далеких подорожах. Чи знає кожний, що з ним завтра буде?

Є люди, які заа для себе, для своєї шкури скоріше б штовхнули ніж підняли б ледве плентаючи від втоми людину, відняли б кусочок хліба з рук голодної дитини. Ех, земля, земле! Для чого ти на собі держиш таких людей?... І не караєш ти їх всевишній.

Дуже я вдячний своїм матері, братам і сестрі за добродушність, за гостинність. Жінка, що їздила в Хорол своїми очима бачила і своїми ушами чула гостеприймність полтавську, удачу галушників. Скільки сліз проливали і тепер проливають мати і сестра. Останні копійки збирали і подавали вони розиски нас трьох синів і братів, заплативши за кожного по 150 крб.

29 БЕРЕЗНЯ

Ранок

Примушений кілька рядків написати ранком. Ось через пару днів квітень. Одна тільки назва – квітень уже говорить про квітки. В цьому місяці уже появляються

перші квітки. А от тепер на дворі чудна погода. Снігу за ніч увалило вколіна. Зима от проходить але ніколи за ніч чи за день не падало стільки снігу. Годинник показує половину на восьму, а сніг нахально валить, ще й вітром запахає де й не було його ніколи.

* * *

От і вечер. Погода наче покращала. Не було за цю зиму такої ще погоди, як була сьогодні. Увесь день ішов снігопад з сильним вітром, який здіймав сніжну хуртовину. За 50 м. нічого невидно.

І от в таку погоду я ходив аж у другий кінець села на поминки Федора. Не хотілось було і йти, а просить уже його жінка. Не цікаво було відказатися. Не був на похоронах і уже було кілька поминок і я теж не був. Рішив сьогодні сходити. Федя був не поганий чоловік, можна за його упокой випити і закустити. Мало коли в його я в хаті буваю. Ось уже шість місяців як він відпочиває вічним сном. Але ніяк цьому не віриться і думається що ось-ось відкриються двері і його висока постать повільно переступить порога. Ніяк не забуду того як ми з ним весною 1941 року пішли в ліс на прогулку. Хотіли в Дерпі рибку поудити, але загубили крючок. Ідучи додому пішли напрямку. Ось перед нами болота. Я в ботинках, а він в чоботях. Вода ще була холодна і він рішив мене перенести на плечах. І ось серед рівчака одна його нога полізла в глей і я серед рівчака шубовснув прямо в воду в своєму новому шерстяному костюмі. Було вже потім сміху. Годин 2 чи три сушилися на горбику проти сонця. Ідучи з поминок додому пішли було навпростки, поскільки дороги поперемітало.

Кажуть що та ворона що навпростки літає ніколи дома не ночує. Так і нам ще було гірше. Скрізь грузне. В одному місці вскочив підплечі. Найгірше попало Дуні. Нахолодила голінки.

Частина поліцаїв повертається з операції проти партизанів, вони розповідають, що вони було сильно укріпились. Поробили було гнізда на деревах і звідти сікли з автоматів. Трупів біля їх лагерів сила-силенна – і мадьярів і якихсь вільних не воєнних, і свіжих і давніх з повикльовуваних воронами очей і поїдених лисицями. Доки вибили партизанів, то багато поклато голови і німців і мадьяр і поліцаїв. Але бої ще ідуть з партизанами що прорвали передові лінії.

30 БЕРЕЗНЯ

Добрячий був сьогодні мороз. Правда днём сонечко нічого гріло, але куди не так як це треба б було по періоду. З стріх побігло тільки з соняшної сторони будівлі. Вечером знову вдарив мороз.

Один з поліцейських підтвердив, що партизани одчайдушно бились. Один з них примостившись на дереві кукушкою держав фронт кілька часів, очевидно прикриваючи відступ партизанів. Дуже багато трупів валяється біля лагерів. Тільки одного разу було окружено 400 мадьярів, з яких тільки й залишилось чоловік 60. За 1 час бою було виведено з строю 50 німців. Багато перебито й партизанів, але багато й прорвало передові лінії. Але розповідають, що й ті оточені. Характерно те що вони з собою забрали всі воєнні припаси і зброю. Найдено в їх лагерьх 60 парашутів.

Розповідають, що кількох партизанів вдалося спіймати живими і поскільки партизани мучили поліцейських, так і цих партизанів роздіто, руки зв'язали на потилиці і в такому стані робили допит. Трудно в них тільки випитать. Вони одно твердять: – не хочемо і не подобається нам німецька влада. Одного вб'єте, десять народиться. Прийде літо і коли будуть партизани, то тривожно буде в лісних селах.

31го БЕРЕЗНЯ

Сьогодні з приводу відпуску учнів перед пасхальними днями а чи на бездоріж'я і за зарплатою їздив в Понорниці. Гроші вдалося одержати. Але не рад їм. Що з цих грошей тепер? Базару немає. Учора на базарі відбирався хліб, яйця, сало і передавалося в магазин, навіть не даючи гроші. Ці міри приймаються з приводу черезмірно високих цін. По цих цінах моєї місячної получки не хватить на два пуди муки, бо ціни її 250 крб. а одержую я з вичитом 405 крб.

Хоч підстригся та побрився за троячку в Понорниці.

Сьогодні погода зовсім холодна. Не розтає. Наче іде к різдву.

КВІТЕНЬ

1го КВІТНЯ

Другий місяць весни, місяць квіток, але ніяких признаков на це немає. Тільки дньом чуть капає з стріх. Не видно що йде до паски. В селі зараз іде говіння в церкві. Кілька разів уже староста села заявляв, що говіння обов'язкове для всіх.

В настоящий момент безумовно, що на тих що не говіють будуть дивитися вороже. Скільки терпіння, видержки і переживань треба було мені перенести, щоб прийняти ісповідь і мені. Але вірь що біле є чорне. Христос чи Микола Чудотворець творили не такі чудеса! Коли зайшов до церкви, то кажеться що всі на мене дивляться, бо фактично це в неї я перший раз за 16 років. Останній раз говів і був у церкві в 1926 р. Купивши свічку за 1 крб. пішов на ісповідь. З ісповіді пішов додому і добре наївся.

Багато говіючих іде не з своєї власної охоти, а гонить їх страх. Щоб зробити з невіруючого віруючого робота церкви в цьому значна. Не страхом його зробити віруючого, а внушенієм, доказами.

2го КВІТНЯ

Ранком знову ходив до церкви. Богослужіння мені не сподобалося. Можливо хіба тільки тому, що воно є постове. Піп кілька разів відкриває вітар. Дрож по спині проходить мурашками, коли здумаєш, що колись де тепер піп читає молитви, проводить богослужіння, міст аж ходором ходив від танців в різних п'есах як в п'есі «Ой не ходи Грицю та й на вечорниці» та численно інші. Я теж любитель грати в п'есах. І мені приходилося не раз виступати на сцені і як артист і як доповідач.

І ось такий крутий поворот. З нас молодняка ніхто тоді б не повірив коли б хто сказав що буде так як сьогодні є. Але це совершилось. Тепер це наявний факт.

Сьогодні телефоном прийшло розпорядження з Понорниці що займатися всі дні перед паскою. Одпустити учнів лише на три дні з 5 по 7 включно. Вечером з 4 годин була страсть. Я не був. Підготовляв квартиру в школі.

Говорять що виступив староста села, який заявив, що ті які крізь пальці дивляться на церкву являються прибічників жидів і партизанів і говіння обов'язкове для всіх. Краще було коли б він про це говорив не в церкві.

3го КВІТНЯ

Ранком погода знову було налякала, піднявся було такий сніг, оце думаєш знову буде таке як в неділю. А дньом це замінила весна.

В школу відвідування учнів погане. В другій зміні в 4^й клас явилось 5 учнів, а в 4^а клас 4 учнів. Краще б отпустили учнів, а ніж так займатися. Товчешся на одному місці, бо нового матеріалу проходити не можна.

З поведінки поліції видно що в селі тривога. Десь мабуть близько появились партизани. Сьогодні рушили говіть всі бувші і теперешні службовці МТС і ін.

Вечером добре вибанився.

4 КВІТНЯ

В другу зміну сьогодні зовсім заняття не було. З IV^а класі не прийшло жодного учня, а з мого класу лише чотири. Підозріваю, що керівник четвертого б класу поставився щоб ні один учень у школу не з'явився. Великий ущерб в роботі принесли передпасхальні дні. З дні нового матеріалу не було можливості проходити, приходилося тупцювати на однім місці. А холод ніяк не може покинути нас. Вечером вдарив мороз.

Вечером з старим грали в карт. Переграли 46 раз. 18 раз був я обіграний.

5го КВІТНЯ

З-за любовитства рано-вранці пішов до церкви. Був ще малим коли ходив на Великдень у церкву. А тоді я любив ходити на всюночну. Було якось одного літа на пастівнику мені сподобалася одна дівчина. Так ми з нею зустрічалися кілька днів. А потім де ж її побачиш? Тільки в церкві. Було прийдеши в церкву і вже очима її любиш.

Як дорослий сьогодні в церкві вперше на Великдень. Вражіння склалось не погане щодо організації великодного богослужіння. Багато жінок плакало. Велике християнське свято. Тільки подумає жінка чи мати про свого чоловіка чи сина, якого немає в сімейному кругу і десь воює чи може кості зложив, то не може не заплакати.

Торжество із торжеств Великодне свято і таки насправді. Людина що мало обізнана з науками швидко може стати віруючою. Але була велика невідповідність в керівників церкви. Один з хорів зовсім погано співав, що ті щука лебедь і рак. Великодне богослужіння почалося в 5 годин утра. Ноччу по случаю тривожного періоду ніякого богослужіння не було. Кінчилося в 8 год. 30 хвилин.

Днем мене позвано гуляти до М. Чуть тільки зібралися як заходить священник з дияконом христосувать хазяїна дома. Піднесено і мені цілувать хреста. Гулянка була не погана. Одночасово прийшли свати висватать дочку за одного вчителя. Все пройшло благополучно. Хліб дочкою був розрізаний перед початком загальної трапези.

6го КВІТНЯ

Якщо вчорашній день перевів непогано, то сьогодні був увесь день дома. З Понорниці прийшов гостити Іван Трапезон, то з ним і перевів час, то за ігрою в карти, то так в балачках.

По селу ходє говор як учора піп з дияконом гуляли в особняку попа. Чи вони вже не хотіли щоб хто побачив, посідали прямо долі і ще з двома жінками солдатками давай випивать. Дві любопитни ж жінки поцікавились чому в хатині тій світиться заглянули в вікно, а потім почали добиваться в хату, коли побачили що там серед хати випивка і закуска проходить. Їм відчинили.

Давайте ж і нам закусувать яєшні, – каже одна.

Яєшні вже нема, горілку дам, а хочеш беріть сирі яйця і закусуите, – каже піп.

Ми люди не з голодного краю і хочемо яєшні, – каже вже другий непроханий гість. А вони й яєшні не хочуть, як захотілось їм посміятися не так з того що старики з молодичками гуляють, як з того що серед хати долі випивають.

7 КВІТНЯ

Пригадую прошлогдній день 7 квітня. Саме тоді в школі був перерив і ранком було чуть морозяно. В Понорницю добре можна було проїхати. Була тоді неділя і багато поїхало на базар. Був невеличкий вітрець, але особливо теплий. Сонце почало добре пригрівати.

І вже після півдня почала іти сильна вода. Дорога спортилась і санками вже їхать не можна було, а тих що переїзжали ручейок через шлях за селом, коней збивало і кілька санок перевернуло і підхопило разом з людьми і понесло по водотечі. Декому вдалося вилізти з води тут же таки, а одного чоловіка з сестрою понесло геть-геть далеко за кілометр і чуть підняжки не загинули. Спасибі людям спасли. А от сьогодні мороз і тільки проти сонця капає з стріх. Ця зима на диво дуже рання, холодна і довго тягнеться.

Мені сьогодні донесено, що ніби я був сватом позавчора. Ішли наче ми з Сашком, він грав на гармонію, а я шов з хлібом і танцював на шляху. І чешуться в когось язика. Вечерком зайшов до М. А. (одної вчительки) де угостила кількома рюмками спирту.

8го КВІТНЯ

Паска пройшла наче її не було.

Як стало відомо, що тоді коли ми провадили свято за якихось 9 км. проходили жорстокі бої – з одної сторони німці, мадяри і поліція, а з другої сторони партизани. Про це стало відомо сьогодні коли пробули німці (24 чоловіка) з Козиловки. Вони розповідали, що вбито 20 німців, 40 мадяр і 50 поліцаїв. Інші говорять що багато, партизанів убито 264 чоловіка, і взято в полон 50 чоловіка.

Тривожні часи тепер настали. Живеш сьогоднішнім днем. Сред народу ходять всякі слухи. Говорять про те, що наче Семенівку і Згруй бомбила радянська авіація. Ходять слухи й про те що партизани зайняли Гремячський район, що десь за Шостокою партизани ввійшли в одне село, де вбили 80 німців і багато ще дечого балакають. Багато з балаканого є й вибалаканого, але є й доля правди.

Німці вимушені признати те що партизани вперто деруться і не здається до посліднього патрона. А якщо й прийдеться скрутно, то живим в руки не дається. Як преса так і німці визнають, що Червоні зараз роблять небувалі атаки на фронтах. Особливо ідуть жорстокі бої за місто Харків, де, як пишуть газети, ідуть скажені небувалі атаки червоних. Доля Харкова зараз невідома.

9го КВІТНЯ

Тільки учора та сьогодні похуже на весну. Сьогодні селом пішли ручейки на водотечі вже появилася вода. Всі признаки весни. Коли б ще тільки не холоднуватий вітер, то вода рушила б каламутними потоками по водотечі. Багато опасуються, що цю весну вода повалляє печі в хатах.

Деякі батьки моїх учнів недовольні мною, що наче б то непосильний матеріал я даю учням. Я сам бачу це, але це не від мене залежить, а залежить від їх підготовки, від тих учителів, що учили їх в попередніх класах. Жахаєся інший раз їх слабою підготовкою. Наскільки безвідповідально ставилися раніше учителі (безумовні не всі) до дорученої почесної їм роботи учити і виховувати дітей. Інші діти не знають таблички множення. А ось сьогодні мене здивувало те, що багато учнів не знають назов місяців в році, скільки їх, які відносяться до весни, літа, осені і зими.

Вразив мене сьогодні один момент уже не з шкільного, а громадського життя. Зайшов я до Х., там мені сказано, що мов якомусь Браженку дають 0,70 га землі (бачте це казала в Х одна жінка, що хоче очевидно подавитися землею), що мов і раніше він грабував (?!). Обідно стало коли пальто пришивають собачого хвоста. Де, коли і що? Очевідно що ця жінка умом помішалася. Ніякої садибної землі я ще не просив, а спасибі «людям» що хоч вони мене нею наділили.

10го КВІТНЯ

Здивував мене сьогодні такий момент: мене саме не було дома, коли до мене приходила одна жінка, одного в свій час розкуркуленого селянина. Не було дома і Дуня. І чого вона приходила?

– Ваші дочки мій платок шовковий зносили, то я прийшла, щоб повернути його мені, – каже вона старим. А платок цей був для Дуні куплений в одній громадянці, яка ніби купила з публічних торгів. Та не бачить їй цього платка як своїх ушей, бо й поганій тряпки не залишилося з нього.

Погода сьогодні тепла. Ноччу йшов дощ, ранком сніг. Вечером зовсім похуже на весну. Збираються великі лощини. Пішла водотечею вода.

11 КВІТНЯ

Скільки настало тої неправди!!! І ніхто її не осудить, а якщо і осудить, то не гласно. Кожен хоче жити, кожен боїться смерті. Дізнались би німці і ті б осудили дію місцевої влади.

Пригадую, що не так давно в сільстаростат було відношення, щоб перевірили точність відомостей за утриманців для одержання пайка. Так-так тепер хліб має основне стремління робітника, щоб утримувати сім'ю, бо вікно в завтрашній день засунулось пеленої невідомості. Можна ожидати за вікном і голоду який той грім серед ясного неба нагряне в хату.

Так ось в цьому відношенні і писалось, що утриманцями з'являються діти до 14 років і старики з 70 років. Так чому ж ви тоді, місцева владо, не перевірила цього, а поставили своїми утриманцями дочок, синів чи жінок, здорових, як бики чи лошиці, що від жиру і бездіяльності почали товстіти?

Наскільки я ознайомився з германськими законами, то вони строго переслідують таку неправду. Якщо ці утриманці мають право на ті 6 кг. муки, то чому цього права позбавлена моя дружина з грудною дитиною, а також багато інших жінок теперешніх службовців. В інших свій хліб з пельки лізе, а вони ще одержують державні, незаконні кілограми, а потім гонять самогони, і особливо це торкається В.Я., який і невеличким являється заправилом села всього навсього поставщиком крейди, мусорних ящиків і іншого скабяного товару. Хай уже тим, хто має численну сім'ю і бідно живуть. Зараз серед селянства, точніше серед окремої частини, іде пожвавлення з приводу наділу присадибною землею і в першу чергу бувших розкуркулених, поліцейських і потім службовцям та тим у кого мало садибної землі, а сім'я велика.

Заяви в земельну комісію посипалися наче спілі груші. Думаю і я подати заяву. Бо на тих 0,5 га не приживеш, а за гроші дзуськи тепер що купиш. Хоч і думаю виїзжати на батьківщину, але як говорять: умирать готовися, а хліб паши.

Весна в своєму розквіту. Коли б тільки пригріло сонце, то вода пішла б бурхливими потоками, але днів кілька все хмарно. Учнів зовсім мало в школі. В другу зміну було по 4 учні з класу. На кілька днів прийдеться припинити заняття.

12-КВІТНЯ

В вихідний день скучніше, ніж в буденний. А до того ще й погода наче нарочно гнітить і до того гнітючу від тоски і досади душу. Проходить половина весни, а весна наче кіт бавиться з мишею, а з'їсти викіне. Так і сніг тільки взявся водою. Сьогодні ранком було почав іти сніг і так увесь день зривався. Вітер обернувся з північного сходу і температура повітря впала.

Щоб укоротити день пройшов у село. Але й там нічого потішного. Кілька блюстителів порядку – поліцейських з співами пройшли п'януваті селом.

13^т-КВІТНЯ

Ноччу і ранком немало увалило снігу. Весь день переривами також сніг. Дув холодний північно-східний вітер. Температура якщо була і вище нуля то не більше 2°З°. Заняття в школі через погану погоду не було.

Думаю отпустити учнів на три дні, але зараз боюсь, бо весна затягується. Видно буде завтра.

14-КВІТНЯ

Вечером значно потепліло. Ожидаю зміну погоди. За християнськими обичаями сьогодні поминають дідів, і всі гуляють. Діставши бутилку самогону за 30 крб. поминати і я пішов до діда Андрія і випиваючи рюмку говорив: – Хай царствують.

15-КВІТНЯ

Сьогодні чуть не рву чуба, через невдоволення сам собою. Через міру випивши, стаю дурнуватим. Немає в мене сили волі дотримувати обіцянкам даних самому собі. Не раз мені приходилось будь таким п'яним і завжди говорив: це востаннє стільки п'ю. От учора випив черезмірно і потім пішло цілування, безладне танцювання та інші некультурні трюки. Зараз усього в пам'яті і не пригадую. Не пригадую як і додому прийшов.

Погода зовсім паскудна. Вітер майже північний, холодний. Зранку ішов дощ. Дав розпорядження по школі отпустити учнів на три дні, до неділі, бо відвідування погане.

16-КВІТНЯ

21 година 30 хвилин.

Пишу перед сном. Першу ніч ночуємо в шкільній квартирі після прибуття німців в Авдіївку. Дуня зараз заколихує Ніну, а Валя чуть заснула. Жили ми це все в мого тестя, а сьогодні перейшли в школу. Буде краще і удобніше. Дуня боїться. Говорить, що завтра буде в батька ночувати. А я вважаю бояться немає чого. Кожен чоловік має свою судьбу і куди б ти від лиха не ховався, але воно тебе найде, якщо це написано на судьбі людини.

Сьогодні я відчув настоящу весну. Вода пішла бурхливими потоками. Особливо тепло відчувлось вечером. В школі на дереві помістились ворони. Почали гніздитися, якщо не покинуть, завтра побачу, бо вечером, ідучи сюди, попужали їх і полетіли ночувати кудись геть у ліс.

Цікаво спостерігати як мостять гнізда. Ламають тут же вітки і укладають їх. Сильніші ворони налітають на гнізда слабших і розтягують їх. Або ж вихоплюють з клюва і більше ця боротьба закінчується, що вітка падає додолу. Під цими деревами на землі потіряні воронами численні гілочки з яких можна зробити кілька гнізд. Вперше сьогодні побачив диких вутят. Говорять що ще 7 квітня летіли назад на південь дикі гуси. Позавчора бачив уже шпаків. Дехто бачив їх тиждень назад.

17-КВІТНЯ

Чудовий весняний день. Тільки сьогодні відчувається настояща весна. Вода пішла найбільше з попередніх днів. Скучною і тісною стає хата. Кожного тягне на сонце.

На північний схід учора і сьогодні все грюкає. Говорять що на Десні лід рвуть. Сьогодні відвідав Шаболтасовку. Носив патефон ладить.

18 КВІТНЯ

А сьогоднішній день краще учорашнього. Любо й мило в весняний день стає, коли бачиш що все оживає. Та як тільки подумаєш, що іде війна, то сум і жудкість знову оволодіває тобою.

19го КВІТНЯ

І в гадці в мене не було, щоб сьогодні прийшлося гуляти. Вийшло не ждано. Іду в Шаболтасовку за патефоном. Прийшлося вернутися, бо того кого мені було треба зустрів, ішов в Авдієвку до директора МТС. Зайшов і я до нього. Виянилось, що там організовується трапеза по случаю його новоселля. Залишили і мене. Спирту було доволі хоч саме трапеза проходила примітивно, обстановка була бідна. Звісно без хазяйки в кожного так. Багато понапивалося так, що рачки звідти лізли.

Після цього ще зайшли до старости села (в чотирох) і там випили бутылку. У бесіді з А. Н. виясняється що на мене падало підозріння в час боїв, що з хати тестя хтось стріляв з кулемета.

Всі в мене є докази, що я сидів тоді в бліндажі. Для цього є посторонні свідки. Мені говорять, що я тепер притаїв дух та інше, що на мене були різного змісту заяви і могли б мене уже коцнути, так зрозумів принаймні я.

В роду не без уроду так і село не без моїх ворогів. Але тільки чому та вражда до мене. Я ж нікому кажеться ніколи плохого не робив, окрім доброго. Тривожне времячко настало, можеш погибнути нізащо й ще ніхто тебе потім не оцінить.

20 КВІТНЯ

В 4^й б клас явилось всього лише три учні і то накінець урока, а фактично на початок урока було лише один учень. Прийшлося об'єднати їх з 4^а класом, а собі звільнити руки від заняття.

Вирішив справити патефона і поніс в Шаболтасовку. День сонячний теплий.

21 КВІТНЯ

Ну сьогодні в мій клас явилось учнів більше аж ... шість. В багатьох батьків відроджується традиція царської Росії, коли навчання було не обов'язкове і то його закінчували третім класом. Глибоко вони помиляються. Прийде час каяття, і особливо дітей, та буде пізно.

22 КВІТНЯ

До чого була моя необережність 19 квітня в час гулянки, коли я був підпивши. Оказується що наші розмови були підслухані трьома громадянками, поскільки ми говорили на шляху. Можливо що і я щось погане казав. Одна з громадянок докоряла мене, тим що черезмірно я напився і припустив до суперечок з А. і Х. Й справді, коли подумаєш, що горілка може щозавгодно зробити. Чому не слідувати в цьому відношенні людей Заходу?

Зараз стоїть чудова погода. Майже зовсім снігу немає. Хіба тільки там і знайти де були трьохметрові перемети.

23го КВІТНЯ

«Як не перед добром», «наче що віщує», – говорять люди з приводу весілля на Наточіївці. Й насправді женяться три хлопці і йде заміж чотири дівчат.

В настоящий час я б менше всього думав про одруження, тим більше, тим, що в цьому не мають великої необхідності. Учора один з поліцейських, вісімнадцятирічний Іван розписався з одною дівчиною. Через годину після цього прибігає в сільуправу його сестра й пропонує секретаря їх розписати назад (?!) А потім і він приносить заяву. Зеленьяк. Там тільки уявити прокльони і погрози над його головою. Вечером його учора добре прибрали хлопці і дівчата на гулянці. Сьогодні вже порішив забрати заяву для знищення.

24 КВІТНЯ

З 20 учнів, що було явились спочатку в школу сьогодні прийшло лише сім учнів. Це примусило ще з першого дня цього тижня задуматись мені над тим, як їх притягти до школи. Перш за все порішив побувати в них дома.

Відвідування додому сьогодні мною було закінчено. Але наслідки плачевні. Добавилось тільки три учні. Інші учні не являються, причиною чого з'являється це їх

пастушество. Кіз найнялись пасти. Науку міняють на пастушество. Дивна поведінка їх батьків! Хіба не можна обійтись без цього учня якихось три неділі? Інші батьки спираються на те що не хоче їх дитина ходити в школу. Не хоче треба заставити. Ви ж батьки, а не нейтрати.

25 КВІТНЯ

Сьогодні вечером починається весілля в учителя Стеблинко. Весілля йде по всіх обрядах християнства. Староста села за нього віддає свою дочку. Тому й вирішив мабуть відзначити цю першу в себе свадьбу.

Ідучи з села зупинився і я послухати музик. Починають звати в хату весільни. Кілька разів пройшов повз мене сам виновник цього торжества – товариш по роботі, і сам хазяїн, але і слова не проронили щоб зайшов у хату, хоч правда хазяйка й тягла за рукав. Але якщо хтось один не бажає мене, та ще сам хазяїн, нізащо не піду в хату. Це для мене є закон.

26го КВІТНЯ

День недільний. Якщо учора була чудна погода, то сьогодні дув сильний холодний північний вітер.

Рано-вранці мене найбільш цікавило як іде сік, бачте в двох березах я пропустив сок. Так вони оце й капало ніч і сьогоднішній день, і накапало мабуть так що відра два. Та вже вечером нічого в діжещі не було. Хтось з відром приходив, і забрав.

Ранком годин у 9 пішов у Шаболтасовку до Оріховича за патефоном і попав на сватання. Віддає свою дочку за Чортополоха. Учора хустки побрали. Я спочатку не знав про цю штуку і було проговорився, запитавши де жінка його. А про це я знаю що він женатий був. Але де тепер його жінка для мене невідомо.

Підпивши, мене взяла сміливість і я йшовши додому зайшов до старости на весілля. Такого нічого мені там не сподобалося. Більше то вечером весілля закінчилося скандалом. Вважає тільки через якісь старі рахунки між Харитоном і сусідом Михалом виникла суперечка. Михаль вискочив з хати Х. в крові і тут почалося... Один один перед розбитим вікном кричать «я тебе застрелю» (Михаль поліцейський. Потім сюда включились як того так і другого сім'я в повному складі. Чим би закінчилося коли б не завели Михала додому, а в Х. не взяли гвинтівку. (з рук) Потім підняли тривогу в штабі. Зза-чого, через що?

Тільки налякала ця тривога населення села. В час весілля, між іншим, в Михала була гулянка куди більша. Хто хотів бути п'яним ішов до його, де почтували спиртом.

27го КВІТНЯ

Холодна і сьогодні погода. Вітер прямий північний. А учнів в школі зовсім мало. Що буде ще через кілька днів. Опасуюсь, що до 20 травня залишиться не більше як по 5 учнів у четвертих класах.

Весілля в Х. і сьогодні проходило. Бажані ним учора офіцери також явились, не спеціально а так з дороги завернуті. Вечером був і я з дружиною на роздачі короваю. Обичай проходив без особливого. Я сказав побажанням для молодих, щоб у їх було щастя і долі стільки як зірок у небі або води у морі. Більше всього мені не сподобалось «молотіння горіху», десь взяли нечистої пеньки і давай молотить дробленими ціпами. Піднялась пиль, воду ллють на голови, горши б'ють. Тягнуть за руки людей і серед хати валяють.

28 КВІТНЯ

25го квітня вже почались польові роботи: оранка і посів ранніх. Погода сьогодні знову каверзнула. Північний вітер, як і треба було ожидати, приніс ноччу морозу. Вода замерзла і випав невеличкий сніг. Весь день була відворотня погода.

Пригадую кинокартину «Дванадцять», де здобувши воду, говорив один українець: «тече помаленьку», так оце і мій сік з берез чуть капає. А тут ще сусіди хай би йшли з ротами, а то з кувшинами по сік.

Сьогодні спостерігав за своєю дочкою Ніною. Дуня позавчора вже її відлучила, але до грудей вже відвикла і навіть уже й не просить – так скоро відвикла.

29го КВІТНЯ

Місяць на ісході. Кінець другому місяцю весни. А тепла немає. Сю ніч мороз був

ще більший за минулої ночі. На жолобках біля соку сосульки утворились, чуть не до самої землі.

Днем подув південно-західний вітер. Ожидаю завтра теплішої погоди.

30 КВІТНЯ

Як обычно в попередніх роках це сьогодні було б стільки бігатні шуму з приводу підготовки до святкування 1го Травня. Дивно тепер, що все це увійшло в область минулого. Діти в школі тільки усміхаються. Тільки незрозуміла їх усмішка.

ТРАВЕНЬ

1го ТРАВНЯ

Як обычно раніше це сьогодні скільки того шуму біганини, а к вечеру лементу співів нетрезвих. Святкували Перше травня. Тепер цей день буденний. Всі роблять на своїх місцях наче ніколи нічого й не було, наче інакше й не повинно бути. В школі зайняття проходило нормально. Говорять що німці святкують 1^{ше} травня. Але ніяких же настанов немає.

2го ТРАВНЯ

День суботний на диво й холодний. Холодна і пізня цього року весна. От хоч і сьогодні ранком був морозчик. Не віриться вже чи й буде весна цього року, та й наспрді травень це ж останній місяць весни.

3го ТРАВНЯ

Неділя. Здивувався коли устав ранком. Глянувши в вікно бачив що земля вкрилась снігом, який ще продовжував падати. І доки буде ця надокучлива погода? Згодом сніг перетворився в дощ і незабаром грязі утворилося, що й не ступнути за неї. З обіду розігрався сильний вітер.

4го ТРАВНЯ

Вітер набирив невірної сили. Гніздо грачів, що намостили на осокомах біля школи скинуло вітром.

Вияснюється що й німці святкують першотравень. Це розповідає один старост обцинних дворів, що був у Н. Сіверську. Тільки вони святкували 2 і 3 травня, очевидно щоб не разом з більшовиками. Але як іменують це свято невідомо покищо. Так же стало тепер відомо й те що за Новгород-Сіверським оперують 12 тисяч партизан. Сила не маленька в спину може нанести сильний удар.

В Авдієвку сьогодні прибув інспектор шкіл Зюсько Н. П. але в школу вона не з'явилась, а перебула в старости села, де очевидно підпивши добре уснула.

5го ТРАВНЯ

Рано-вранці вийшли з дружиною копати огород. Тут тепер не приходиться надіятися на коней. Так і скопали за півдня 0,06 га, а вечером засіяв старий ячменем половину.

Зюсько таки з'явилася сьогодні в школу. Відвідала кілька уроків, побувала в другу зміну і в мене на уроці німецької мови. Саме й учнів з'явилося лише шість. Мало коли їх і буває більше. Більше дев'яти тепер не ходить. Але нічого вона а ні мені, а ні останнім учителям в яких була на уроках нічого не сказала, не проаналізувала жодного уроку і не підвела підсумків.

Вечером сильно похолодало.

6го ТРАВНЯ

Сьогодні день Григорія. В церкві готовилися вийти святити жито. Однак цьому помішала погода. Годин з 10 пішов дощ, що не переставав аж до самого вечора. Дощ був холодний. По дорогах пішли ручейки, до того він був сильний. Заняття, через відсутність учнів, не було.

7 ТРАВНЯ

Значно потепліло, порівнюючи з минулими днями, але вітер був особливої сили. Він ламав на деревах гілля, а в лісі й с корінням вивертав дерева. Останнє гніздо ворін біля школі на осокорі було скинуте. По часу весни дерева повинні вже вкритися зеленню, але вони ще не розвиваються.

8го ТРАВНЯ

Сьогодні веломашиною їздив у Понорницю за зарплатою для учителів, але не одержав, хоч і пробув там до вечора. Цю зарплату можна було б давно держати. Але мало кого тепер цікавлять гроші. Обично попередніх років, коли просрочиш одержати зарплату на яких три дні, то учителя чуть не з'їдають директора школи. А тепер гроші не радують, бо вони що та половина, нічого тепер за них не купиш, та ще за такі малі.

В Понорниці циркулюють слухи що за Н. Сіверськом ідуть сильні бої, і що там не партизани, а ціла 13 армія, що перезимувала в лісах і тепер приступила до воєнних дій.

9го ТРАВНЯ

Сьогодні ранком вже одержав такі гроші. Але поки одержав, поки справився з іншими справами школи, то й час минув. Думав, що не спізнюся на уроки, аж спізнився на десять хвилин. Кочкарда об'єднав 4 класи і зацікавився. Моїх 7 та його 9 учні утворили невеличкий клас з 16 учнів.

10го ТРАВНЯ

Сьогодні день випав чудовий – теплий і тихий. До обіду визвали в сільуправу переписувати списки громадян наділивших землею. В поле сьогодні вийшли з хороговми молитися на жито, щоб добре воно вродило. Койде ще сніг лежить. Так біля школи в тіні і ямі ще сьогодні лежав.

Годин у 12 заскочив до Вукола Андр. там саме сиділи за чаркою Вукол і Чепурний Т. К. згодом всі утрюх пішли в Шаболтасовку до жінки старого друга і приятеля Савицького Ол. Дм., де добре випили. Самогон був що той спирт. Тимох заснув там. Себе я також почував уже трохи черезміру випившим.

11го ТРАВНЯ

Базарний день сьогодні в Понорниці. Необхідно для моєї сім'ї жирів, цибулі купити. От через це й пішла моя дружина в Понорницю. Однак нічого там з жирів не вдалося купити, бо нічого не було. Остача продуктів, що була на базарі мала самодешдші ціни, тільки уявити хунт цибулі 9 крб. Заплатила за 10 хунтів цибулі 90 крб. Тай мало чого за гроші можна купити. Одиницею обміну на базарі тепер стали не гроші, а хліб чи сіль, саме того, чого в мене немає. Ащо буде як війна ще значно продовжиться? Очевідно найвищу ціну набере сіль.

14го ТРАВНЯ

Сьогодні Вознесіння або Вшестя. Десь там дома на Полтавщині храм. Знаю що зібралися туди родичі, найбільше уважаю своїх дядьків (материних братів) і толкують про се, про те, про мене.

Учнів у школу сьогодні з'явилося зовсім мало, в інших класах по одному, два. Прийшлося зовсім відпустити їх додому. Не хочуть приходити тепер до школи в різні релігійні свята. Сьогодні мене взяла була така досада, що не знаю де б себе дів. А тут ще так уперто говорять цілим селом про виселку з села сімей бувших раніше активістів. Чого доброго комусь зажадається і мене туди зарахувати. З досади випив вечером бутилку самогонки з старим.

15го ТРАВНЯ

Не сподобалась мені поведінка уборщиці Запорощенкої Т. Ав. Кожен намагається виставляти своє я. Приказував їй зкопати в дворі школи грядки для квіток, категорично ж відмовилась і в робочий час пішла копати свій город. Прийдеться зняти з роботи.

День випав напрочуд тихий і теплий.

16 ТРАВНЯ

Сьогодні вже настояще тепло. Земля так і проситься. Гаятись не приходиться. Сьогодні таки вдалося взяти коней й зорати та засіяти 0, 22 га картоплею. Написав наказа по школі про зняття з роботи уборщиці Запорощенко Т. Ав.

17 ТРАВНЯ

Де й не думав сьогодні погуляв. Випадково потрапив на відводини свадьби. В Іпатія ця штук трапилась. Позвав зятя з жінкою закінчити свадьбу, то оце й я туди потрапив.

А тепер кілька слів за погоду. Я люблю завжди літню погоду тих днів, коли відчуваеш тепло. На горизонті в'ються густі купчасті хмари, та й все небо услає пір'ястими хмарами, що наче хвилююча пашня пересувається наввипередки по синій блакиті неба. А кругом стоїть тиша, тільки інколи роздаються далекі удари грому. Такий був сьогодні день. Вперше в цьому році гримів грім і ішов грозовий дощ.

18 ТРАВНЯ

Згідно раніших обіцянок 20 травня мусить закінчитися заняття в школах. З приводу цього я їздив у Понорницю і одержав настанову, що заняття таки закінчуються 20 травня, але поскільки зацікавилися мало ніяких переводів учнів і наступні класи не буде. Залишати в тих класах, в яких зацікавилися.

20 ТРАВНЯ

Зайняття скінчилося. Учнів відпустили до наступного учебного року. Коли він почнеться ще не відомо. Немає тепер того плачу, що колись був, бо всі учні залишаються на другий рік в тих класах в яких і зацікавилися. Після відпуску учнів з'їздив велосипедом у Понорницю за придбанням проявителя. Один патрончик удалося дістати.

Підтверджуються слухи, що правда в тому, що за Н.-Сіверськом оперує велика 13 армія червоних, що вона в себе має самолёти, танки і багато іншого воєнного спорядження. Як вона могла зберегти свої сили зимою і тепер розвивати наступ і наносити в спину німцям удари.

22го ТРАВНЯ

Говорять якийсь сьогодні празник Миколая. Колиб усі празники святкувати, то з неділями їх назбиралось би 182. І робить не було б коли. Учора Івана, сьогодні Миколая і так без пересадки якщо не кожен день, то через день, через два. Сьогодні учням раздавали картки успішності.

23го ТРАВНЯ

Субота. З самого раннього ішов дощ і так без перерви до обіду. Потім перестав. Цим багато колгоспників скористалося і закінчували порать свою усадьбу, бо через дощ в колгоспі роботи не було. В школі я також зорав біля 0,05 га і засіяв проса. Тепер тільки хай родить. Всього обсемінив 0,38 га. Вечером був в Шаболтасовці. Думав самогонку гнати, але апарат бути тільки на завтра.

24 ТРАВНЯ

Сьогодні думав бути в Понорниці в Івана, так йому я обіцяв, але через ряд причин залишився дома перш за все майже до вечора був зайнятий біля самогоніння. Що треба було ще учора вигнати, то почали гнати тільки сьогодні в 11 г. дня. Гнали в Шаболтасовці на паровий апарат. Народ до всього призвичаюється. Самогонка не плоха – чиста і майже не смердить. Первак що той спирт. Подруге помішала погода, що являла собою вітряну і дощову, ту погоду, що завжди навівала писімізм і скуку.

Село сьогодні було уквітчане молодими і дружками – стільки багато завтра весілля.

25 ТРАВНЯ

За вікном гуде ненасний вітер, той же що і учора. Холодний дощ б'є в шибки.

Весільний день сьогодні. Такий вже звичай в християн не в неділю клечанну гуляти, а в понеділок. Не знаю куди і йти на весілля – стільки пригласень. Вирішив щоб ні в кого в Авдієвці пішли з Дуною в Шаболтасовку до Оріховича, який віддавав свою дочку в Понорницю. Дуня взяла з собою Ніну, потім випивши алдігину оп'яніла і з Ніною почала падати в багні на шляху. Тепер я дивуюсь як це могло трапитися. Ось скільки я живу і не бачив ще ніразу її п'яною, а тут ще дитя на руках. Це вивело мене з рівноваги і вперше за десять років подружжя я її ударив, що вона сторчака полетіла в канаву біля профіля траси. Потім велів одній дівці забрати дитя і понести до себе додому, за нею вже попленталась і жінка. Згодом взяв я Ніну і поніс додому на няньчіння старухи-тещі.

Після цього погуляв ще на свадьбі в Катеринчика, де таки добре випив і знову таки потіряв рівновагу не витримав і вдарив в обличчя Дуню, яка проспавшись протверезіла і прийшла додому вся в грязюці з ніг до голови. П'яний не пригадую як і додому прийшов.

26 ТРАВНЯ

Ще спав як в хату зайшли фотографуватися два Шаболтасовці. Аж ніяково зробилося через моє положення в якому вони мене застали. Не роздівшись і не роззувшись лежав я на кроваті на безпорядочній купі подушок з розкуйдовшаним волоссям. Тільки тепер я збагнув все. Так учора прийшовши додому, скинувши лише верхній одяг і не замкнувши дверей, звалився в постіль.

З винною усмішкою прийшла додому й дружина, побоюючись щоб знову я її «гостинно» не зустрів. Але ці Шаболтасовці підбадьорили її. Потім похмелились і випили мирову вже в тестя. Ще й з-за столу не повилазили як мене знову зовуть гулять на весілля до сусіда школи Феді, який ще вчора кілька разів приходив звати та мене дома не було. Почалося з Феді, а потім у дружків і так до самого вечора за столом і чаркою самогону провів час. Та тільки закаявся пити так як учора, а то зараз хоч обминай деяких жінок. В мене п'яного погана звичка, чіпати жінок і лізти в їх «ну-ну» місце. Так було з старостиною села жінкою її дочкою та іншими.

Погода сьогодні тепла, сонячна. День був робочий, але мало хто робив, майже всі гуляли. Пошовши в Лузіки на весілля комендант побив кількох селян палкою, гонючи на роботу.

27 ТРАВНЯ

Сьогодні нічим особливим не був зайнятий. Велисопедом з'їздив у Шаболтасовку до Оріховича. Дістав у нього спиць і договорився вигнути раму в велосипеді. Думаю я таки привести його в належний вигляд, а потім підбравши момент поїхати на Полтавщину. Погода чудово тепла і тиха.

28 ТРАВНЯ

Сьогодні я заробив на фотографуванні 10 хунтів проса і чотири хунти солі. В Шаболтасовці узяв просо, а в одного авдієвця за 4 карточки солі. Що буде з сіллям в дальнішому. Відсутність її починає багатьох тривожити. В мене вже вона була виїшла до грудочки. Дякую цьому випадку.

29^{те} ТРАВНЯ

На заводі іде розборка огорожі для школи. Рішив огородити школу, як вона буде як у путніх людей. Нарешті приїхав жених ще вчора до Картіль Каті і сьогодні вечером в неї хусти. Багато було позвано, та мене обійдено. На кого найбільше надіявся ті не позвали. Багато в чому я їй usługовував і допомагав і вийшло так всяка повага до таких людей тіряється і виникає якесь огидне відчуття до них. Живши на світі – пізнавай людей і тільки пізнавши їх серця і розкривши душу будь таким яким себе хочеш мати перед ними. Буду бачити завтра. Бо ж завтра настане весілля.

30^{те} ТРАВНЯ

Субота. День непоганий – теплий. Ранком зібрався в Понорницю за зарплатою для вчителів. Однак в Понорниці довго не забарився і в дві години дня був дома. Гроші пообіцяли видати в понеділок.

Весілля справді було в Картільових, а мене так і не звано. Якимсь був наскочив на момент коли везли молоду, то мене затягли в хату гладить дороги. Хотів було відмовитись, але цим би зовсім зіпсував дружбу, прийшлося гладити дорогу з п'яною компанією і бабами. Так же не позвав до себе і молодий Лебедь Д. і тільки тоже затяг у хату, коли я проходив мимо, як скінчилася загальне гульбище. Таких нас випадкових, не передбачених суб'єктів знайшлося чоловіка п'ять. А в мене вже така натура, що не відкажуся. Так попав і я туди.

Але й це весілля закінчилося скандалом. Ще коли всі були за загальною трапезою, почалася сварка, що скінчилася мордобиттям. Один з учасників заїхав розмахисто три рази в обличчя начальника поліції м. Сновська, який схопившись за револьвера хотів було вже стріляти в свого противника. Вечером скандал досяг своєї кульмінаційної точки, коли виникла серйозна суперечка між директором МТС і нач. поліції Сновська з однієї сторони і начальника поліції Авдієвки за право носіння револьвера першого і останнього. Середній говорить про свої права і тиче якісь бумажки, що зовсім говорять про друге, а останній каже, що я в селі начальник, а перший, як собачка на прив'язі скочить гаркне і замовчить. Не бажаючи бути свідком скандалу я рішив облишити поважну компанію і пішов додому.

Через півгодини згодя в тому напрямі почулися рушничні і револьверні постріли. А потім тривожні постріли біля штаба поліції. Висновок один – не уміє наш народ поводити і придержувати себе в трапезі, а тим більше з зброєю в руках.

31^{тв} ТРАВНЯ

Як виянилось ранком, учора на весіллі скандал закінчився так: після того як я пішов додому, суперечки між особами зазначених мною за учора, закінчилися бійкою, коли директор МТС ударив два рази начальника місцевої поліції, потім з'явилися ще ряд поліцаїв, які були тим же угощені ад'ютантом Добровольського, що також прибув на весілля з Сосниці. Цей ад'ютант по прізвищу Бровченко не пригадує хто йому ножиком розрізав палець на руці. Після цього кожен доведений до відчаю почали стрілянину а хто сп'яна і заплакав.

Один з поліцаїв подзвонив в комендатуру і годин в три ночі в Авдієвку з'явилися комендант з переговорщиком та ще іншими особами і заарештували Бровченка, Лебеда, шофера і Чепурного, також прибувшого з Сновська, який ніби там працює пом. начальника тюрми. Директора МТС Порубая було велено посадити в холодну в місцевому штабі поліції. В злості від цього ним там зараз же було повибивано всі шибки в двох вікнах. Над вечер молодого було випущено. Але не дивлячись на це велику свиню було загнано в весілля.

Днем я, дружина і тесть гуляли в Понорниці в Івана, справляли заговіни, а більш того позвані були на свіжину (ковбаси). Туди й назад прокатався велосипедом з Валею. Вечером гуляли в Лебеда М., який перезивав молодих, де тоже закінчилося скандалом між бригадиром 1 бригади і його жінкою. Він охотник до чужих молодичь, а вона упрікає. Так вони йшовши додому безперестанно сперечались. Слідом бігло двоє діток, а їх батько дощем найогидливіших ругань обсипав жінку. На кладбищі почав бити, а вона в крик «пробу». Прийшлося бігти на крик і їх проводити додому. Але в хаті знову теж саме, і той галасливий крик. Вже й сосіди почали збігатися. Де взявся і начальник поліції Сімоненко, який пригрозивши вгамував сварку. Але все ж таки через страх бути висікшою жінка бригадира пішла з дому ночувати. Отаке діється на світі що на старість одно одному надоїдає і шукає другої, що виховує своїх дітей в вирі ругані, кошмару і страхі бути висікшим в безправдивості.

ЧЕРВЕНЬ

1го ЧЕРВНЯ

Сьогодні їздив у Понорницю за зарплатою для працівників Авдіївської школи. Одночасово одержав і відпускні з розрахунку 4 дні за пророблений місяць. Тубто кожний одержав відпустку по 12 днів. Як відпуск так останній час до початку навчання учитель мусить працювати в обцинному дворі, таку настанову дає директива з району.

Щодо завідуючого, то він залишається платним по 100 крб. у місяць!! Тільки подумати 100 крб. у місяць. Заробиш на хунт сала або курку. Сьогодні був на базарі і чув за ціни. Не червоніючи просять за курку по 100 крб., а сала рідко побачиш, хутко його розхоплюють, ну також по 100 крб. Сіль по 30 – 35 крб. хунт. Хліба зовсім немає. Що буде далі, коли подумаєш, один жах бере. Зараз і працюєш лише за пайок. Дають на сім'ю 21 кг. На жінку не дають. Сьогодні одержав його. Переглядаючи списки бачиш всіяку несправедливість. Староста одержує пайок на всю сім'ю, хоч вони і працездатні, але цього мало один член сім'ї, хоч і не робить він одержує як санітарка, а другий член – дочка вийшла заміж і чоловік одержує і на неї пайок. І це не тільки його. А каже що він стоїть за правду і справедливість.

2^{тв} ЧЕРВНЯ

Те про що глухо говорив народ прийшло в Авдієвку. Ще з зими ходили слухи, що працездатне населення буде вербуватися на роботи в Германію. На Авдієвку дано комендантом наряд на 133 чоловіка. Вечером визначали в колгоспах, бо добровільно нікого не знайшлося.

Бригадири всяк намагалися увильнути від такої «вербовки», але на них насідали старости і вони прижаті до стінки примушені давати людей. На роботи визначали людей незалежно від їхньої минулої діяльності і партійності. Більше того, ознайо-

мившись з списками визначених, бачиш, що він пестрить бувшими активістами, або бувшими службовцями. Визначено також і Катю, сестру моєї жінки.

3^{тв} ЧЕРВНЯ

Кілька слів за настрої призначених до виїзду в Німеччину. Перш за все призначено переважно дівчат. Визначали тих якіб своїм виїздом мало відразили на роботі в обцинних дворах, як тепер наз. колгоспи.

Дехто з неохоти їхати аж захворів, і почалися візити до фельдшера за справками, інший в Понорницю аж до самого старшого, тобто до коменданта. Чому ж стільки плачу, стільки переживань і навіть суперечок чи то з старостою, чи бригадиром, чи старостою, хоч як обіцяють вербують лише на 6 місяців. Мало в кого з виїзжаючих є віра в це. Шлях не близький, та й народу ж його їде. З одної тільки Авдієвки 133 чоловіка. Так от кожен і думає, що їде не в Німеччину, а кудись блище, на якісь важкі роботи (збирати камень, чи що інше подібне).

Старий думає, що його Катю визначили через особисті справи. Що його стара і дочки й штовхали, щоб ішов він добиватися відміни, як неправильно визначеної, бо обоє старі не працездатні, і вона лише одна в них. Але до цього його нічим не підважать.

Робить собі на заводі по розборці горожі й уборної для школи. Помагав і я йому в цьому. Трудно тепер найти робочих. Приходиться самому дещо робити. Проскочиш на завод вечерком і викопаш якийсь десяток стовбиків. Так уже біля 4^х десятків і вирвав, заробивши стільки ж і грошей.

4^{тв} ЧЕРВНЯ

Мало хто був сьогодні на роботі. Якщо не свого сім'янина, так товариша чи подругу виправляли в Німеччину. Народу в селі зібралось стільки, що хіба тільки буває стільки на ярмарок. Спеціально для виїзжаючих було влаштовано молебень, очевидно постарався староста.

Найбільше плакала Катя з кутчан. Від її плачу аж Ніна перелякалася. Годин у 9 вирушили на Понорницю. Багато провозаючих в дорозі в обіймах розцілювалися ридуючи, прощаючись може й назавжди. Приїхав я велосипедом в Понорницю звичайно їх. В дорозі таких же перегнав лузичан, хлопеньчан.

Скільки того народу було в Понорниці!! Для чого стільки? Що він робитиме?!

5^{тв} ЧЕРВНЯ

Дивуюся відвертістю Савки Ом. який зайшов учора до мене. Мета його візиту до мене так і залишилася туманною.

Сьогодні нічого особливого не трапилось, і нічим я не зацікавився, крім хіба того, що вирвав кілька стовбиків огорожі на заводі та підбивав ворини. Вечером летів самольот, чутно, що високо, але встановити чий, так і не вдалося.

Кілька слів за странствуючих. Один тільки жаль бере, як згадаєш про положення переїзжаючих з Донбасу людей. Цілі обози їх назбирається і гуськом самотужки вигинаючись тягнуть, а в багатьох слідом п'ятилітні діти біжать. Була б в мене сила все б для вас зробив, щоб лише не страдали.

6^{тв} ЧЕРВНЯ

Язики роблять, чи й справді факти дійсні. Говорять що вчора летіло не один, а кілька самольотів і що вони бомбили Макошино, Бахмач і Ромни. В цьому навіть впевнені місцеві поліцейські, які бачили ракетне освітлення, взриви бомб і зарево пожежі.

Частина відкомандированих в Германію людей повернулося через вибракровку в медкомісії в Мені. В колгоспах знову визначили в Германію всього 23 чоловіка. Думаю, що це ще не остання вербовка. Буде їх ще немало.

Погода вітряна. Часто набігали хмарки і йшов дощ.

7^{тв} ЧЕРВНЯ

Увесь день ішов дощ. Думав перевозити з заводу огорожу для школи, та так і не вдалося. Крім дощу був сильний вітер, який вивертав з корінням дерева. Вечером дали наряд підводам на завтра.

8^{тв} ЧЕРВНЯ

Як спеціально для відпочинку був учора дощ. І так майже щонеділі. За розпо-

рядженням німецької влади всі повинні робити і в неділю. Сьогодні чудовий день. Був у Понорниці. Одержав грошей на ремонт 1000 крб.

І сьогодні була відправка в Германію. З Авдієвки поїхало 12 чоловіка.

9го ЧЕРВНЯ

Ранком мене визвано в сільстаростат. Ніяк не міг догадуватися причиною цього визову. Оказується, що поручають мені провести перепис худоби (свиней і рогатий скот) по селу, щоб мати свіжі дані з приводу наявності їх в селі. Безумовно для цього щоб я мобілізував учителів. В функції мені це не входить і я відказався, а собі взяв переписати Наточієвку і Єгорівку.

Таку худобу як свині багато втаюють, не бажаючи бути здатчиком, а завтра ножем в серце ... і чини та їж ковбаси. Втаїли б і корови, та шила в мішку не заховаєш.

10го ЧЕРВНЯ

Рано встав і пішов переписувати скот. Бачу знову таки, що утаюють свиней, та нецікаво доказувати їм цього. Годин у вісім перепис скінчив.

Після цього городили з Сіриком Іваном шкільне подвір'я. Огородили 55 метрів по 3,50 крб. метр і поставили одні ворота за 25 крб., по 108 крб. 50 коп. заробив кожний. Договірив чоловіка вже робити побілку школи. За побілку головного приміщення і справити кирпичні угли та цементні роботи оцінили 2000 крб. Нащо й написали з ним договір.

11го ЧЕРВНЯ

Погана погода. Ранок випав хмарний, а потім пішов дощ. Сьогодні городили подвір'я втрюх. Хотіли через погоду кидати роботу. Та ось вітер розвіяв хмари, показалось сонце і встановилось непогана тепла погода.

12го ЧЕРВНЯ

Багато повішало голов, коли пронесли по селу слухи, що на село не менше 200 їхати в Германію. Якщо цьому правда, то справи не важні. Не що інше як евакуація населення. Та не йму я цьому віри. Я продовжую участвувати в городінні. Огородили сьогодні 36 мт. (удвох).

13го ЧЕРВНЯ

Майже щоденно «гримить» кудись на захід. Так і сьогодні було чути такі громи в погожий, сонячний день. Трудно тепер дізнатися причину канонади. Та приходиться тут тільки догадкою спотворяти причину.

Сьогодні читав газету «Голос Новгород-Сіверщини» за 9 червня. Нічого нідлякого там потішного немає. Фронт на місці. Червоні все атакують. Вміщено виступи Гітлера 24 квітня. З змісту його видно що війна ще в своїй стадії розвитку з великими ще труднощами вперед і кінця їй ще не видно, якщо уже почалась підготовка до зими.

14 ЧЕРВНЯ

Неділя. Циркують слухи, що мого тестя намітили корову в заготовку. Спеціально півдня шукав старосту, щоб поговорити з приводу цього, об'яснитись з ним, що корова це і моя. З обіду мав таки таку розмову але неприступ, корова старого і в першу чергу вона підлягає здачі (бачте тут хліб за хліб, «а він же грабив колись, коли у власті був» – таку відповідь одержав я).

На вироблені трудодні ще в минулому році сьогодні давали картоплю. Одержав і я 120 кг.

Погода холодна. Зрідка сів дощ. Настрій убивающий.

15 ЧЕРВНЯ

Добрі люди підтримують мене, дають підписку, що корова Жука П. М. є і моя, бо вже рік як я з неї питаюся і доставляю харчі. Сьогодні з приводу цього був у Понорниці, був і в нач. земуправи і в бургомістра, і в коменданта; перший і останній сказали, що ані обмін, ані здачу на скотобазу свіжодійних корів заборонено. Це мене трохи підбадьорило, та не надовго. Вечером знов пропонується завтра здати корову.

Тільки особисті справи старости до П. М. і більше нічого відривають корову від моїх дітей вибивають з рук стакан молока. Рішено завтра відвести в Понорницю.

16 ЧЕРВНЯ

Жінка з старим повели в Понорницю корову. Думаю і я проскочити. Поладивши

веломашину рушаю в Понорницю. В самій Понорниці наздогнав їх. Побувавши знову в старости району (вже вдвох), але візит даремний: «староста ваш краще знає, ідіт до нього», – одержано було відповідь. Пішов було до коменданта, та його не було, кудись виїхав у село. Тоді й було рішено відвести корову на скотобазу. Я справившись з деякими справами в районі поїхав додому.

17го ЧЕРВНЯ

Жалко дітей коли гляну і подумаю про них. Позавчора городив хлів для корови. Валя з радощів підскакувала, лепечучи: «в нас буде коровка». А тепер і вона з за-смученими очима і зажуреним личком все говорить: «забрали коровку, де тепер ми молочка візьмемо». А коли її бабушка плакала, то вже веселіша прошебетала: «Ми купемо козку і вам молочка принесемо».

В школі був сьогодні інспектор шкіл Крижановський з приводу ремонту школи. Запропонував скласти смету і надіслати в район.

І сьогодні дощ не забув відвідати.

18го ЧЕРВНЯ

Весь день був зайнятий на огорожі школи. Втрюх загородили 83 пог. метри і поставили одні ворота. Заробили 232 крб. 50 коп. Погода сьогодні чудова: тепла сонячна.

19го ЧЕРВНЯ

І сьогодні працював фізично. Городимо шкільне подвір'я. Удвох огородили 76 метрів і заробили по 95 крб. кожний. Погода стоїть паршива. Земля ще в цьому році не бралась пилукою. Уже черезмірні. Починають шкодити хлібним і огородним рослинам.

Один з моментів дорожнечі. Сьогодні дружина хотіла купити квочку з курчатами. За курча (чуть з яйця) було запрошено 50 крб.

Вимушено сьогодні прийшлося уронити кілька сліз. Поразив до всієї глибини душі такий факт. Дньом бачив як троє дітей пішком мандрували з Донбасу в Семе-нівку. Батька і матір їх убито снарядом ще дома у Слов'янську. Найменшому 4 роки на п'ятий. Старшому 15 років. Середньому 10 років. Через що і через кого вас по світу розпущено? Обсирочено дітей? Бідні ви! Мале все присіда на лавку і каже: «Я замочевся». Хоч не хочеш, то випустиш сльозу.

20 ЧЕРВНЯ

Ремонт школи зараз в повному розгарі. Був сьогодні в Понорниці. Одержав 1000 крб. грошей на розплату людям, що городили школу. Відчитався також за ті 1480 крб. що одержав раніше. Погода не нормальна цього літа. Якщо не дощ, то холода. От уже знову встановилася холодна погода.

21го ЧЕРВНЯ

Неділя. Але ця неділя для мене була буденним дньом. Для школи не хватило огорожі, то майже весь день розшукував ополків, чи шильовки на бувшому пенько-вому заводі. Лазав у ставок розбивати двоє воріт. А холод! Чи хоч хто спасибі коли скаже за моє старання.

22го ЧЕРВНЯ

Сьогодні сповнилося один рік російсько-німецької війни. Скільки пережитого за цей невеликий в історії час! Скільки пройшло історичних подій! Що ж сулить наступний рік війни? Трудно сказати. Тим більше нам пішкам, що не читають ні газет, ні слухають радіо. Та розв'язка війни не близька. Фронт більше півроку стоїть на місці. Сили повстали одна супроти одної як два велетні. Червоні все атакують. Чим це закінчиться!?

Одне лише відчуття тягаря війни – це злиденіння населення: робітники і службовці збувають свої що раніше були так необхідні речі і купляють харчі, селяни від страху, щоб в їх не забрали, убивають скот. Якщо це не припиниться, то це сулить великою небезпекою. Відзначаться і 90 корів, що мусить село здати державі.

23 ЧЕРВНЯ

Тільки сьогодні вдалося діждатися підводи з «Веселого Гаю» для перевозки до школи шильовок з заводу. До чого було розгнівався я, коли дізнався, що ті доски, що позавчора я наодбивав, день лазючи в воді, половина було забрані і ще учителем

зятєм старости села. Побачивши його ранком добре було пробрав. Треба скоріше догорожувати школу, ато в неогорожений учасок люди роблять нову стежку і саме через мій огород. Жінка спокою не дає. Я рішив ход через шкільне подвір'я закрити. Так буде краще. Школа не прохідний двір. Вона мусить бути культурно озабочено.

Погода паршила. День подобний морському. Вітер, хмарність низька. Мряка.

24 ЧЕРВНЯ

Сьогодні весь день полов просо. Тепер нема за що найняти політника, а тому приходитьса самому виконувати жіночу роботу. Вечерком проскочив було в село. Там сам чув від старости села, що є наказ від коменданта району, аби лишки зернових і картоплі зняти в селян, залишивши норму, на робочого 9 кг. зерна, а на утриманця 6 кг. Знаю я натуру селян – поховають. Але біда буде й тому селянину в якого знайдуть заховані продукти. Німці як видно цього не люблять. Говорять, що за це можуть розстріляти.

Якщо встановити пайок для всіх, то можливе падіння цін, бо менше буде гонитви за хлібом і базарним мірилом знову стануть гроші, а не пуд.

25 ЧЕРВНЯ

Ще рано вийшли з жінкою на просо і до обіду таки закінчили полоти, цур такому полоттю! Сидиш і лежиш шукаючи його. А воно там і заросло, що той кожух. До обіду погода добра. З обіду пішов громовий дощ. Хоч тепло встановилось.

26 ЧЕРВНЯ

Переключились сьогодні на полотна картоплі. Вечером їздив в Шаболтасовку купляти козу. Приходитьса, немає чого їсти, ми б дорослі ще й пережили без кози, та діти, діти. Але просять по сім пудів хліба за паршивеньку козку. А де я візьму їх?

А й люди є! Кілька днів тому сторгував було за 5 м. матерії козу. Утром пішов за козою, а її вже й слід простив. Продав другому. Говорять що в таких людей совість мірками.

27 ЧЕРВНЯ

До обіду полов картоплю. В обід пішов було за перегоном, але одержав каблучку на носа. Немає певних часів відпуску, коли отпускає ранком, а коли в 12, 14 годин. Хоч стій з самого ранку. Тут сидиш на пайку на 21 кг. муки і 300 крб. і прожива як хочеш сім'єю з чотирох душ, коли пуд жита 400 крб. сало 100-120 крб. хунт, сіль стакан 30 крб. і інше.

А тут ще й заготовку яєць довели мені 60 штук. Нема правди! Та чи буде ж вона? Творять її на місцях. Сотих одержуєш як службовець 0,15 га, одержуєш пайок 9 кг. на себе і 6 кг. на утриманця і ще щоб вести г-во нарівні з селянином!

28^{та} ЧЕРВНЯ

Неділя. З обіду відбулися збори громадян села на які з'явилося не більше як десятків 6-7. Питання стояло про здачу лишків державі (зерно, картоплю та інше). Найбільше мене здивувала заява старости села про придбання дзвону для церкви. Той дзвін що колись був в Авдієвці тепер в Козиловці, то вони за його вимагають 50 пудів хліба. Якщо без хліба не удасться повернути дзвона, то тоді хліб наложим лише на тих, хто знімав хрести в церкві, чи підштовхував до цього, або с...и під церквою.

Його заяви я в цьому відношенні ніяк не оправдовую, не зняли б ті, зняли б другі. Був такий період, були такі закони, може чого хто й не хотів, то приходилось робити. Погода дощова. До обіду ішов дощик.

29 ЧЕРВНЯ

З приводу авансового звіту і одержання зарплати їздив у Понорницю. Як раніше я писав зарплата моя в місяць 100 крб. Тепер встановили вже стару тоб то 300 крб. Але й то нічому не варто, коли пуд хліба коштує 400 крб. 10 % вивертається прибуткового. В Авдієвці проектується відкрити семирічку, в обсязі її і провадити зараз ремонт.

По селу пройшли слухи, що Семенівку зайняли партизани, які з'явилися до неї в формі мадярів і німців. Чи вірогідні ці слухи, про це приходитьса ще сумніватися, бо тепер більше говору чим гонору. Буває так що наговорять, чого й не було. Бувший директор школи Макій П.Л. сьогодні добровільно поїхав в Германію. Сьогодні випадково з ним здибався в Понорниці.

30 ЧЕРВНЯ

З приводу вербовки пару слів. Перша вербовка пройшла чуть не на 100 % . Але зараз проходить туго. Так з Авдієвки поїхали в суботу лише 4 чоловіка і то добровільці, а 28 чоловіка не з'явилися. З Понорниці ні один не поїхав, так же і з других сел або 1-2, чи й ніодного. Поліцією в мене мобілізовано веломашину. Наче другої не було, хоч і на один день, та неї до Коропа не доїдеш через несправності. Та й не для поліції, а для механіка МТС для поїздки по справах комендатури. Дньом в селі була тривога. Наче в Кучугурах під Орлівкою хтось бачив партизав, то поїха в тому напрямку.

Дощ не забуває. Рано пройшов не малий дощ. Правда день був теплий.

ЛИПЕНЬ

1го ЛИПНЯ

Не розгинаючи спини все полимо з жінкою, бо як раніше сказав немає за що наймати полотників. Вечером одержав в «Перемозі» сім'я для переробки на олію для замазки в школу.

Історія з моїм велосипедом. Учора ніхто не їздив нею в Короп, а вечером їздили на п'янку, і до того напився пасажир, що велісопед бросив і ночував в ячмені, то сьогодні ранком найшли його діти і направили в 3 бригаду. Хотів було сьогодні забрати додому але не було, того кому його дано.

2го ЛИПНЯ

Знову ранком ходив переписувати людей і тварин та птицю на Ковалівці. Не так давно була перепис як знову ось вона наче її й не було. Все уточнення наявності таких, не що інше, щоб видно було реальну картину з чого потім можна проводити різні міроприємства.

Погода не погана, хоч і вітряна зате тепла. Як і учора робота моя – це полотна. Що раніше закінчеш, тим краще для урожаю, а звідси й для себе. Людські обози продовжують пересуватися з дня на день все більше. Коли закінчиться війна? Коли прийде її плід – кошмару кінець?

3го ЛИПНЯ

Ще рано по селу пішли слухи, які вечером офіційно підтвердилися, про те що учора з Понорниці направляли в Новгород-Сіверськ арештованих, серед них були три авдієвці, арештованих за переховування зброї, останніх для мене не відомо за що. Говорять що вели кількох плінних, очевидно почитаних за партизанів. Авдіївські – всі конюхи, ночюю на ночлізі з кінями в лісі й проводили стрільбу з урізів автоматів в що приходилося. Так їх і накрили коли вони стріляли залпом в диких вуюк. По шляху десь за Іваньковим на них напали партизани і забрали всіх 12 чоловік, разом з поліцейськими. Інші говорять, що самі заарештовані вибрали момент, напали на конвойних, обеззброїли їх, понабивавши їм пики і скрилися. Два арештованих (авдієвці) втекли в Понорниці. Втекло частина поліцейських. Справжню суть справи поки що ніхто точно не скаже. Дньом була тривога. Чуть не вся поліція району поїхали туди, де скоїлась ця подія, чи то ловити партизанів, а чи втікачів.

К чому сю ніч приснився сон, що ніби дома (Полтавщина) я бачив свою хату розкриту. Правда лежала куча нового очерету і ми з матір'ю толкували як би вкрити хату. Стара покрівля пішла б на топливо, бо вона лежала або на землі, чи частина була ще на хаті. В дядька Палтимона бились навкулачки дядько Опанас і дядько Палтимін.

Сьогодні кілька разів проходив дощ. Весь день я полов.

4 ЛИПНЯ

Не можу й я пропустити в своєму щоденнику того що говорить все село. Це про тих же арештованих. Як вияснюється авдієвський мешканець Лазаренко Яків зговорився з такими ж і по дорозі і напали на конвой, понабивали їх, обеззброїли і зникли. Два авдієвців не захотіли з ними і в момент бійки зникло в жито, а потім і в Понорницю, перш за все заявивши місцевій владі про скоївшє.

Сьогодні одержав я пайок за червень місяць. Яюсь виписали 27 кілограмів (6 кг. на жінку добавили). Нарешті полотна закінчилося. Якщо і залишилося дополоти просо то всього на пару годин.

Закінчив і горожу школи. Дивуюсь погодою. Це літо ще не було тепла. Ось і сьогодні. На вгороді в рубашці від холоду не вдержися. До обіду погода була хмарна, мрячило. Вечером ішов дощ.

5 ЛИПНЯ

Розбудили мене розкатисті удари грому і дружнє шарудіння по криші крапель дощу. Добрий дощ пройшов ранком. Після дощу потепліло.

Вже ось три дні як я не виходив у село. Сьогодні ж вийшов погуляти і стільки нового дізнався. Говорять, що вчора сильно тривожно було в Авдієвці, сьогодні також не спав ще цей запал. Дехто вже на колесах. Одні говорять що десь недалеко в Чорному Розі червоні, інші говорять що партизани, що ними зайнято кілька сіл. Чому вірити не знаю, але тривога не без підстав. Учора вечером і перед вечером я сам чув розриви бомб чи снарядів, кудись на північ чи північний захід. Вечером від авторитетного чоловіка чув, що справді за Холмами кілька сіл зайняли партизани.

Тепер кілька слів з приводу тої події, що скоїлась з арештованими і поліцейськими. Арештованих було п'ять, а поліцейських два, один з яких сидів на возі, а другий ішов за кілька метрів від воза. До того що сидів на возі підійшов Яків попросив закурити, коли той давав йому закурити, то Яків схопив за гвинтівку і промовив: «Мені ось чого треба, а не закурити», два арештованих плінних вели розправу з другим поліцейським. Інші два арештованих кинулись тікати в лісок десь за Кудлаївкою, як їх тут настиг Яків

– Ви куди тікаєте, таку вашу...! – прокричав він. Хлопці тоді в яр і посунулися. І вдалося втекти спочатку в Кудлаївку, де вони й розповіли про скоїше, а потім у Понорницю. Поліцейські, що прийшли понабивані, розповідали, що на їх наскочила банда партизанів і забрала заарештованих. Вони не розраховували, що два арештованих утечуть додому, і хотіли гладко збрехати та не вдалося і їх посадили, а втікачів авдієвців випущено.

Сьогодні з приводу школи заходив до старости. На привітання його жінка й не відповіла. Староста також чогось понуро і холодно мене зустрічає. Чим пояснити зміну їх відношення до мене точно не знаю, але догадуюсь, що тут щось не гаразд. Невже їх заділо за яйця?! Було кілька днів тому таке:

Зайшов я в сільуправу там побачив списки здатчиків яєць, в якому був і я. Сільписар заявив що яйця накладаються на кожне господарство. Тоді я запитав, а чому ж не всі службовці є в списку, в тому ж числі назвав зятя старости Стеблину, тоді писар і вніс у список, а вже виконавець сказав старості що ніби через мене його внесено в список, що цього я настояв. Староста то його викреслив з списку, а мені така тепер неприємність. Очевідно тут грають і ті доски, за які я пробрав Стеблину; можливо іде підготовка, щоб зняти мене з роботи і поставити свого брата Павла Махійовича за яким поїхали в Харків. Обгорчило мене й те що сьогодні стоячи купкою староста сказав, що багато ходить партизан у нас за спинами. Кого він має на увазі, але може він подумати на зовсім безчасного в цьому чоловіка.

6го ЛИПНЯ

Кажуть, що сьогодні приходив додому Лазаренко Яків. Відчайнний чоловік. З другої сторони організація чергування охрани погана. Правда він вибрав момент коли чергові додому пішли, бо це було коли вже сонце сходило, а поліцейські лягли придримнути. Потім спохватились та було вже пізно. Житами він зник в ліс. Це бачили й ночліжники, що вели вже додому коней. Гвинтівку він оставив дома, яку поліція забрала.

В селі знову запановує спокій. Те що вчора говорене воно більше зафарбоване було бабськими язиками. Погода сьогодні чудова – тиха і тепла. Все добре росте. Жита значно покращали, особливо відмінний стан вони мають на усадьбах.

7 ЛИПНЯ

Чудовий літній день. Все на очах росте. Радієш всьому цьому, інколи в красоті і гармонії природи навіть забуваєш за загрозливий і смутний період.

8го ЛИПНЯ

Сьогодні в Шаболтасовці в гумні якоїсь тітки спіймано Лазаренко Якова. Заміти-

ли його після того як він в тітки попросив води й пішов в напрямку гумна. Гумно було оточене і таким чином спіймано втікача. Що вигадав він цієї втечею? Коли б він був не тікав можливо Новгород-Сіверськ його випустив би, а тепер безумовно після такого злочину, коли плінні невідомо куди зникли, тільки й треба очікувати смертної кари.

Днем їздив у Понорницю за одержанням грошей на ремонт. Вдалося одержати кілограм солі з кооперативу по записці від коменданта. День сьогодні ще краще учорашнього – теплий і тихий, коли говорити з погляду погоди.

9^{те} ЛИПНЯ

Як розповідав пійманий, він прийшов у Шаболтасівку, щоб роздобути харчів для всіх трьох втікачів. Він розповідає що один серед оставшихся в лісі бувший начальник Новгород-Сіверського НКВД, а другий бувший голова сільради одного з сіл Новгород-Сіверського р-ну. В пійманого був наган, що заховав у стріху гумна. Сьогодні до 2^х год. дня була добра погода, а потім пішов добрий грозовий дощ.

10 ЛИПНЯ

День полов просо. Цим і думаю заговіти полоття. Дехто упрікав сьогодні мене цією ніби занадто низькою бабською роботою. Я роботою не перебираю. Ця ж людина помиляється. Високо літатъ, та ще і в цих умовах для мене буде згубно.

А життя не дивлячись нінащо іде своїм чередом. Люди барахтаються, що ті мурашки вивернені на поверхню з усім своїм збіжжям, народжуються, одружуються, умирають. Ось біля школи кладбище. Хрестів все потроху прибуває. Так сьогодні похоронили одну ще не так пожилу жінку-вдову, що залишила трьох дітей сирітами. Так ці діти судьбою обездолені, залишилися сиротами як курчата без своєї матері безпорадні, беззахисні, так і вони тепер, аж доки то вони вийдуть в люди, тобто вб'ються в колодочки.

Але й дітки! Це вони частково й винувники скоропостижної смерті своєї матері. Старший часто через свою незвичайну поведінку нервно розхвильовував її, цим і іншим і визвана запалення мозгів і нервне розстроєння.

Скільки не живу, лише сьогодні вперше їв локшини з козячим молоком. Відворотню почуваш себе, таке воно вже «добре». Але в цих умовах буде таки і добре. Погода тепла. Сильно парило. Ожидав дощу, аж обійшлося без нього. Та це й краще.

11 ЛИПНЯ

Читав сьогодні газету «Українське Полісся» за 5 липня. В ній було вміщено сводку верховного командування німецької армії за 2 і 3^{тє} липня. За 2 повідомляється, що німцями після 25 денного бою взято фортецю Севастополь 1^{тє} липня, а так же на інших ділянках фронту мають великі успіхи. Дано зведення потірь в людськїм складі німецької і союзних армій за один рік війни з СРСР. Убитих, ранених і пропавших без вісті командного і рядового складу сягає всього 337342 чол. Про інші потірі не говориться.

Цікаве зведення дає радянське інформбюро. Говорять, що з літаків червоних скидали листівки з зведенням одного року війни. Потіря війська становить близько 10 мільйонів, з них одних тільки убитих 3,5 мільйонів. Потіря пушок 30500, танків – 24000, літаків – 20000. Як бачите і каплі близості в вірності сводок немає.

Як я догадувався, так воно і вийшло. Сьогодні я звернувся до старости села за характеристикою. Як топором одрубав мені:

Я вам характеристики не підпишу.

Чому? – питаю я

Всі докази говорять за те що ви були партійний.

Наче з неба звалились йому ці докази. Безумовно причина тут зовсім інша. Їде його брат з жінкою, обоє вчителі, думає тут учителювати жінка судді. Я чия шкура ближча біля тіла, безумовно, що своя. Тут і пішло витискання тих, хто стоїть на шляху благоустройства свого роду і по крові і по черзі всіх колін на роботу.

Не пройшло поза увагою і той конфлікт за яйця і ополки, і мною не було умовчане, бо я чоловік любящий правду. Справа була не в вартості того зробленого чи в фізичному виконанні його, а в справедливості і рівності всіх перед законом. Та тут виходить так, що бачиш неправду – мовчи і обернувшись піди від неї.

Сьогодні в школу прибув сказав би я на оглядини один учитель-мовник для роботи, та видно з його настрою, що не приходитьсь на його сподіватися.

Тепер же коли мені відказано, і навіть заявлене в районі старості, що для чого ти мов держиш в себе на роботі його (тобто мене). Знаю, що це продукт видумки старости, бо на роботі держить не староста а район і треба б було, то зняв би давно мене з роботи.

Жалко становиться ту знецінку людей, які до поту працюють на благо народу в користь його. Авдіївська школа, що потерпіла найбільше за всіх мала умови для відновлення її в належному стані занадто нелегкі. Жодної щекошини огорожі не лишилося, парти були спалені, та взагалі школа мала вигляд грусний. Тепер же коли привів її в належний стан, коли в інші моменти самому приходилося лазити на колінах в розшукуванні матеріалів і в самому ремонті школи, то тепер в подяку за це ти негоден.

Погода сьогодні сонячна з південно-західним вітром.

12 ЛИПНЯ

Неділя і сьогодні ж релігійне свято Петра і Павла, як кажуть день тих, що тримають в себе ключі від раю. Тим-то і підобрюються їм уже так. Намагання випити якбільше горілки. Чому б і не бути завбачним. Чим стояти в черзі в рай, так чи не підобритися й собі до Петро-Павла, чого доброго пощастить. Самі ж подумайте: вік живеш і вже так описаний, той рай небесний, що не то босячком, а й штани скинув так спішив би до нього. А таких праведних чимало набереться біля райських воріт. Тільки подумати більше 2* мільярдів населення має земна куля! Щороку умирає мінімально 20 мільйонів, або щодня 55555 душ. Безумовно що таких уже що не по-сміляться стати біля райських воріт смільчаків набереться 50 %, назовем ми вже їх грішними, що на землі прокошеній гнули в господа, чи з чужими бабами путались, або нишком товаришу кармани порожнили, десятками тих професій набереш. Їх уже рогатий з вилками в без дверей двері готується заганяти. Тут як бачите вилка замість ключа. Мабуть і не знайдеться того, хто б сьогодні випив за те щоб йому такий ключ встряв в бока чи спину.

Так от хай нас в черзі біля раю назбирається 27777 душ. Попробуй достоїтись свого. Добре якщо роблять двоє дверей круглу добу. Та думаю, що без відпочинку і сну і там гам і галас можуть підняти. Та й не без перебоїв! Бо якщо рай замикається, то не без тих пеклян, що спробують і в рай пройти. Доки то з ним прововтузишся. А час же іде і черга збільшується. Чому б і не бути щасливцем прийти без черги. А тут і справді пощастило сьогодні, якщо можна назвати це щастям за 3 хунти сала купили півлітру спирту втрюх. Може б і не купляли, та вже рішили настрої нормально настроїти.

А день і сьогоднішній не обійшовся без дощу. Правда не так великий, та до обіду кілька разів зривався. Зате з обіду погода була не погана: тепла і сонячна.

13го ЛИПНЯ

Сьогодні ще раз звернувся до старости села з приводу одержання характеристики. Так само як і позавчора одержав відказ. На цей раз одержав упрікання в тому, що я ніби був у винищувальному батальйоні в боротьбі проти парашутистів (німецьких) літом минулого року. Та замітив, що відказ одержав не остаточний, «хай побачим», одержав я остаточну відповідь. Це дає предпосилки, що можливість на одержання характеристики зовсім з рук не випала.

Якщо в хаті в сні муркнуло, стучи – відкриють двері.

14 ЛИПНЯ

День почався і закінчився дощем. Ці дощі, що більмо на оці. Зараз іде косовиця і уборка сіна.

Причина гарматної стрілянини у суботу вечером вияснилось, що біля Шептаків партизани напали на три німецьких машини. 8 німців убили і кількох з собою забрали. Один ранений німець утік в Новгород-Сіверськ звідки і вибули німці проти партизан. Партизани були саме в Шептаках. Тоді й почалася бомбардировка села Шептаків артилерією німців.

Наскільки це вірно, ручаться не буду. Можливо це чия видумка.

15 ЛИПНЯ

Встав ранком коли стояли кругом калюжі. На розсвіті пройшов громовий з бурею дощ. Мій ячмінь уже зовсім виложило. Покрутило його в усі сторони. Сьогодні ветер був південно-східного напрямку. Весь день пройшов при дощовій і вітряній погоді.

Сьогодні втретє звернувся до старости за характеристикою. Нарешті сьогодні написав такого змісту, безумовно виготовленою мною:

«Характеристика

Авдієвська сільуправа свідчить, що учитель Авдієвської школи гром. Браженко Дмитро Захарович, переживає на терені села Авдієвки з 1932 року, працюючи учителем старших класів. Серед населення користувався і користується повагою. В час вступу німецької армії в село гр-ин Браженко Д. З., як до неї так і до місцевої влади ворожих дій як тоді так і тепер не проявив.

В партизанах не перебував і зв'язків з ними за ним не замічено. Всі доручення, що давались сільуправою гр-ин Браженко Д. З. виконував своєчасно і акуратно. З грудня 1941 р. працює на посаді завідуючого Авдієвської школи. До своїх обов'язків відноситься сумлінно.

15/VII – 1942 р.

Староста села /Роговенко/

Секретар / Каргель/»

Правда довго мулявся доки підписав, прочитавши її два рази. За любов справку треба платити 5 крб. За характеристику теж.

16го ЛИПНЯ

Учора вечером виділено 59 чоловік для відправки на роботи в Німеччину. Треба було 60 та одного вже не хватило, не підшукали такого в селі. Та й з тих виділених багато таких що по здоров'ю не підходять, які мають про це відповідні документи на руках. Є такі що уже виділялись, але їх по хворобі вернули з Мени. Виділялись люди з таким розрахунком аби наряд виконати по числу, а по здоров'ю, то ми мов не вращі, а колгоспам краще здорових залишити в себе, а тих повернуть. І кози ситі і сіно ціле.

Возив у Понорницю документи на учителів. Нічого нового. День сьогодні був сонячний з свіжим вітром (північно-західний). Не обійшлося без дощюку.

17 ЛИПНЯ

За останній час часто бувають тривоги. Приміром сьогодні годин у чотири було оголошено для поліції двойними ударами дзвона, а потім трократним пострілом тривога. Запропоновано поліції вибути в Розлети. Очевідно щось не спокійно. На ніч також було посилене чергування людьми і з кіньми.

Учителі, що були на курсах в Новгород-Сіверську сьогодні прибули додому. Розповідають, що історикам була прочитана історія України з древніх часів і до 1917 р.; географам – географія Нової Європи і України. Викладачі німецької мови були поділені на дві групи для I-IV кл.; і для V-VII кл. Ті що були на історії й географії бачу високої думки за себе і хочуть робити в старших класах. Думають, що двохнедільні курси дали їм право на учителювання в старших класах, коли не мають вони права навіть на вчителювання в молодших класах.

Сьогодні читав газету за 15 липня «Голос Н.Сіверщини» в якій повідомлялося про взяття німцями Вороніжа і відступ червоних в південній ділянці фронту. Була замітка про те що ще 3го березня англійські літаки зробили наліт на Париж, результатом чого 350 будинків, фарфорну фабрику «Севр», водопроводи, електростанції були знищені 600 родин мають убитих, а 750 скалічених. Втрати досягають 7000000000 франків. Я ще не знаю в історії авіації такого крупного нальоту.

Сьогодні погода втрималась від дощу.

18 ЛИПНЯ

Якось тільки сьогодні по случаю приїзду інспектора шкіл К. в одного учителя Авдієвки пили ефір. До чого противний. Я пив його це уперше. Можливо що через це і показався він мені такий. В бесіді з ним заявив мені, що прийом на педработу буде провадитися спеціальною комісією в складі інспектора шкіл, нач. земуправи, бургомистра і нач. райполіції. Всі учителі пройдуть просів на густе сито. Прийом

на педработу, на цю відповідальну роботу (адже учитель вихователь!) мусить бути особливого підходу, чим було б це на іншу роботу. Тут буде враховуватися політична належність, освіта і ряд інших факторів.

Погода не погана, але без дощику не обійшлося.

19 ЛИПНЯ

Веломашиною їздив сьогодні в Рихловську школу за учнівськими партами. Одночасово вийшло п'ять підвід на які і було взято 25 парт. Годин у три дня в селі було дано тривогу.

Поліцейські вибули знову в Разлети, там наче хочуть партизани форсіровать ріку Десну. Учора вечером, говорять, що вони обстрілювали катер, що йшов по Десні. Час набирає тривожного характеру. Менше боїшся фронту ніж переживаєш щоденно неспоків.

Розповідають, що підчас зайняття партизанами Гремяча, Звруя та інших сіл, багато випалено хат і перебито населення, що їм співчувало. Багато лягло і німців, що хоронились в Н. Сіверську.

20 ЛИПНЯ

Ранок. Ще спав, як мене розбудила Дуня, сповіщаючи про тривогу в селі. Прийшло розпорядження нікому нікуди з села не вибувати. Ті що будуть замічено за селом на 100 мт. можуть бути розстріляні, а в крайньому випадку заарештовані. Наряд на роботи в колгоспах відмінені. Черета на пашу не пішла. Їх зойке ричання створює жуткий настрій. Населення збирається групами по шляху і толкує створивше положення.

Дізнаюсь, що це визвано появою десь близько партизан, які переслідуються армійськими частинами і поліцією, які начеб-то цепом просуваються за партизанами. Комендантом Новгород-Сіверська дано суворий наказ, що на випадок появи партизан, тих що будуть їм давати їсти будуть розстрілюватись, а їх житло буде спалюватись. Німецьким частинам чи мадярам в селах, де вони будуть проходити давати списки співчуваючих партизанам.

Це вперше створилося становище таке в Авдієвці, а тому населення ходить руки попустившись і не береться ні за холодну воду, очікуючи чогось загрозового. Щодо мене, то я не відчуваю особливо цю тривогу, знаючи, що війна сучасна інакшою не може бути. Що створивше становище характерне для сучасної війни. Будь тільки чесний, до роботи відданий. Смерті боїться трус, хоч звідки б не йшла вона.

Проходить день. Настає вечір. Але нічого не змінилось. Становище теж, що і ранком. В селі вивішений приказ Новгород-Сіверського коменданта, якому підлягають кілька районів, в тім числі і Понорницький. Це становище, рівносильне осадному, введено з 3^х часов ночі 20 липня. Порушнику його пахне з кожної стрічки смертю. З приказу видно, що партизани пробують перебраться Десну. Ними було кілька днів тому обстріляно і потоплено катер на Десні, що йшов з Чернігова в Н. Сіверськ.

Сьогодні з приводу іменин Валі і Ніни виготовили самогону, хоч правда і не особливо удачний, та сухо не пройдуть.

Сьогодні нарешті повернулася підвода з Харкова, але без Павла Микітов. День був сонячний, без дощу.

21го ЛИПНЯ

Вечером сьогодні повернулася поліція. Як розповідають, вони були в районі задесення далі Мізіна, Разлетів біля Пироговки. Там партизан оперували дві групи. В них німецький самольот (очевідно захоплений в полон). Бою не було. В одному селі косарі їхали на сінокос. Мадьяри їх прийняли за партизанів і відкрили по них огонь, результатом чого було багато вбитих і ранених. В одному ж місці зустрілись розвідка партизанів і поліцейських. Виник бій. Тут також було убито і поранено кілька поліцейських. Один поліцейський розвідчик попав у полон до поліцаїв*.

Чуть пізніше потрапили туди ж дві жінки з того ж села, що і поліцейські, які на питання, «чи знаєте ви його, відповіли, що знають, і що то поліцейський. Тоді партизани розпорили йому живіт і насипали туди солі, мовлячи при цьому: «у вас солі немає, зате в нас є. Хватає й вас посолить».

Положення, яке ще учора було оголошено, продовжується і сьогодні. Правда дозволено організовано виїзжати на роботу і виганяти череду на пашу.

Сьогодні фактично день народження Ніни, хоч я і записав в день народження Валі 22 липня. Однак, поскільки сьогодні літня Казанська, престольний празник, то відзначили іменини обох дочок. Побажання моє, вам мої діти, пережити щасливо війну, а потім хай вам буде в майбутнє, такий світлий, як промінь сонця, хай буде ваша судьба щаслива як весна красою, а вік ваш довгий як вік добродійної.

22 ЛИПНЯ

Треба було мені бути сьогодні в Понорниці. Беру пропуск такого змісту:

«Пропуск»

Авдієвський сільстаростат Дан зав. школи с. Авдієвки г-ну

Понорницького р-ну Браженку Дмитру З. Дозволено йому

22. 7. 42 р. їхати на велосипеді в Понорницю в

№4 Райуправи. Дійсно на один день.

Староста (підпис)

Секретар (підпис)»

З ним і прибуваю в Понорницю хоч нігде ніхто й не питав його. В Понорниці уточнив питання з укомплектування школи, придбання інвентара, одержання грошей на ремонт та інші питання. Не пройду мовчанкою про мою п'ятирічну юбелійницю Валу. Їй словнилося сьогодні п'ять років, а Ніні два. Що вони в цей для себе знаменитий день робили. Відзначили ми цей день в сімейному кругу учора, хоч не без чарки поснідали і сьогодні. Жінка сьогодні робила з своєю сестрою побілку школи №2, за що виплачую їм 300 крб.

То й іменинниці весь день ліпили лепьошки з глини і мазали собі хатку, вірніше викладали, або в смородині, в її розкішних куцах укорочували день, вгамовуючи жажду до них. Валя уже сама добре чистить картоплю. Вечером добровольно (і за вуха не відтягнеш) чистила картоплю.

В селі толкують, що сільуправа складає списки підозрілих, згідно приказу Пальма, коменданта Н.-Сіверська, для передачі їх воєнній частині, що перша проходить через село.

Погода останніми днями стоїть не плоха. Дощ почав утримуватися уже з понеділка, що сприятливо для уборки сіна, що в розгарі.

23^{тв} ЛИПНЯ

Без тривоги не обійшовся і сьогоднішній день. Двоєкратні удари дзвона і трикратній постріл зивали загін поліції. Знову десь недалеко появилися партизани. Та не помічається боєвої дисципліни серед поліцейських. Багато тільки ноги тягнуть до штабу. По боєвій тривозі всі повинні збиратися якнайшвидче. Однак збираються тут через якісь дві, а то й три години.

А партизани видно десь таки недалеко. Годин у 10 вечора про це говорила артилерійська канонада, що невгавала всю ніч, кудись на північний схід. Інші автоматичні вибухи казалося що ось тут зовсім близько. Хто на кого стріляє – невідомо. Та по безупинній канонаді можна опреділяти, що обидві сторони мають артилерію, якщо вже кілька днів ідуть бої.

Тільки одна природа й її багатий тваринний і рослинний світ і не переживають тягару війни. Як конвеєром щороку в свій відповідний час природа щедрить своїми плодами. Вже вперше сьогодні їв свіжі огірки.

День пройшов наче рік, так довго казався. Погода чуть вітряна. На завтра треба очікувати дощу, бо вітер не втихав і вечером, а роса не падала.

24^{тв} ЛИПНЯ

Сьогоднішній день для населення Авдієвки пройшов тривожно. Та й було чого тривожитися. Годин у 10 ранку до мене поліцейський прийшов за веломашиною для поліції. Мною було відмовлено, поскільки камери потребували ремонту. Мені було доставлено і клей. Прийшлося клеїти камери і віддавати веломашину. Обідно лише тим, що в тих кому зараз машина не потрібна не беруть, а мені вона необхідна для службених поїздок, то забрали.

Днем годин у дві пройшла грозова буря. Вечером виянилось, що перед грозою трапилась така пригода. Авдіївська поліція послала в Жуклю в розвідку двох поліцаїв на підводі, Сімоненка Івана і Чепурного Федота (битого і бувалого парня). По дорозі заїхали в Лузіки, випили дві пляшки самогону в одній молодиці, в основному пив наче Федот (записую з розповіді Івана). П'яний Федот звалився на воза і так підїхали до Жуклі і нарвались на партизанів. Іван збудив Федота. Застава партизанів запитала хто їде.

Свої. Авдіївська поліція, – відповів Федот.

По формі Іван бачить що то і каплі не скидаються на поліцаїв і хоче стріляти. Федот заперечує, доказує, що то жукленська поліція. Партизани не дожидали, обеззброїли поліцаїв і забрали їх з собою. Підібравши момент коли біля Івана не було партизанів, наш Іван крутнув в сторону і змієюю тікати в ліс. Скільки не стріляли по йому на його щастя випало ще пожити, жодна куля не попала. Так бігаючи по лісу він попав у другу сторону Жуклі і тільки звідти його направили в Хлоп'яники.

Чи йняти віри реальності цій заяві Івана це справа кожного. Можливо, що вона варта заяві поліцейських, що вели арестованих в Н. Сіверськ. Тепер не перевіриш коли ніхто не чув і не бачив. Як спроможна голова придумати, так і кажи. Гладко буде. Повірят люди, ще й в герої призведуть.

А партизани, розповідають, що в Жуклю ввійшли рано, коли гнали на пасовисько череду. Партизани завертають цю череду назад і слідом за нею входять в село. Враховуючи, очевидно, що поліцейські пожалують череди і по їх не будуть стріляти. Так в село вїхала кіннота і обоз партизанів. Частина поліцаїв з села не встигла втекти і ще невідома їх судьба.

Партизани заходили в хати, в першу чергу до поліцейських в яких брали і харчі, і одяг, розповідають, що і печі валяли. Населення зивалося на збори.

Після таких коротких і повністю неясних повідомлень село й стривожилося. Інші приготувались на випадок появи партизанів в село тікати, для чого стояли коні в упряжі. Охрана села посилилася тими що вибули з поліції і поліцейськими інших сіл. На окраїнах села були виставлені пости і застави.

Кожен насторожував вуха, чи не чути стрілянини. Такі постріли й були та ще днем, коли мало хто знав, що в Жуклі партизани, хоч догадувались про щось тривожне, якщо стріляють з мінометів в сторону Жуклі. Коли б така стрілянина піднялась вечером, то значна частина населення тікало б з села. Хоч і так багато з села, що прилягає до лісу, дома не ночувало. Я порішив ночувати в Євгені на протилежному кінці села. Але в неї дізнаюсь, що сьогодні перед вечером до неї приходили поліцейські когось шукать. Тоді я вирів облишити в неї ночівлю для обережності і ночував в її сусіда Чупурного Дмитра в повітці на соломі. Доки заснув, довго прийшлося м'яти боків. Що визвало і кого саме шукали в Євгені сьогодні – невідомо. Дуня з дітьми ночувала в своїх батьків.

25го ЛИПНЯ

Погано спав сю ніч не в себе дома та ще й не роздітий на соломі. І сон приснився загадковий. Снитися, що наче в цього господаря що ночував згоріла моя смушева шапка, якої в мене немає і відгорів рукав у моєму новому зімньому пальто, та наче правий (пальто теж немає) і пришила вже господарка рукав від старого пальто, а з нового залишилися одні лише рубці, які я теж пообрівав.

У 5 годин прийшов додому. В селі тривога не зменшилася. Охорона на своїх місцях. Мені треба було виїхати по службових справах в Понорницю. Але всякі виїзди, крім по воєнних справах заборонені. Всякі виходи в поле чи в ліс на роботи відмінені. Черета залишилася в селі.

На видному місці сьогодні вивішено в селі відозву коменданта Н. Сіверська майора Пальма до населення Н. Сіверського, Семенівського, Гремячського, Понорницького і Хільчанського районів, в якій говориться, що за останній час помічено підтримку з сторони населення партизанів, причиною чого кілька німецьких солдатів було замучено, що німецька армія не збирається вдруге вести війну на зайнятій нею території, але в дальнішому там де буде убито або коварно замучено німців до на-

селення будуть прийматися суворі міри покарання. В відозві говориться що жиди є підбурювачами партизанської боротьби, що в боротьбі проти них населення повинно згуртуватися навколо бургомістра (старости). Ті що насильно введені в партизани, якщо повернуться до 15 серпня додому, то не будуть розстріляні, а будуть взяті під охорону німецької армії. Всі ворожо настроєні і партизани повинні бути знищені.

Німці люди що виконують свої наміри. І якщо почнуть воєнні дії проти партизанів, то нещасливе буде те село, де вони хоч будь-яку одержать підтримку. З цього села може залишитися лише назва.

* * *

В Авдієвку сьогодні повідомлено про те, що поліцейський Чепурний Федот убитий в тому місці, де і був затриманий. Вечером поїхали за його трупом. Повідомляють, що партизани вибули з Жуклі, убивши і там двох чоловік, одного поліцейського і цивільного.

26го ЛИПНЯ

Сьогодні я мав бути в Вербі за партами. Та староста села відставив поїздку, бо в Понорницю прибув загін мадярів і німців. Щоб чого плохого не трапилося, поїздку облишили.

Учора вечером привезено труп поліцейського Чепурного Федота. Дньом хоронили його. Саме випала неділя. Жаркий липневий день. На похорони народу зібралось багато. Участь приймав і бургомістр району. Мене було попрошено сфотографувати покойника. Пригадую як кілька разів Федот просив мене сфотографувати його сім'ю. І ось ти діждався. Та не так як хотів. Біля тебе стоять діти заплакані й жінка виснажена сльозами. А ти без усякої уваги, що навколо діється лежить посинілий такий, з відкритим ротом, наче пісеньку якусь співаєш.

Біля труни держали надгробні промови бургомістри району і села та замісник посліднього, переповнені прокльонами і погрозами на партизанів і тих що ще є в середовищі села, притаївши дух. Це ж було повторено перед впусканням в могилу, а потім відзначили останній шлях покійного троекратним дружнім рушничним салютом. На всіх виставлених постах відгукнулися також пострілами з рушниць і кулеметів. Хто в лісі в цей час перебував, то тікали в село, думаючи, що почався бій між партизанами і поліцейськими.

З Жуклі партизани вибули ще позавчора вечером. Там вони убили одного поліцейського і директора школи, який був у поліції до початку навчання, і ніби видав окремих партизанських сімей. Тривога з села ще не знята. Поліцейські других сіл ще займають прежні пости. Вечером чути гарматну канонаду, кудись на схід і північний схід. Ось туди вже кілька днім безперестанно гуркотить, яка говорить, що там ідуть сильні бої і що партизани мають в себе значні сили.

Помічається як населення безтурботно відноситься до роботи й відчуває гнітючий настрій і безперспективність.

27 ЛИПНЯ

Сьогодні дньом, копаючи червей вутятат натрапив на якийсь ящик закопаний. Що могло бути в тому ящику все передумав. А коли викопав і відкрив його, то оказались там учебні патрони (з дерев'яними пулями) німецького зразка 1500 штук. Про цю знахідку заявив в поліцію, яку й забрала вона. Коли сонце звернуло з обіду один з поліцейських повідомив батьків Дуні, що Назар іде додому і находиться в Понорниці. Прибув же в Авдієвку лише вечером. Вояка собі кумедний: в лаптях, обіріванець не абиякий. Розповідає, що був у Червоній армії аж до 5 липня, а потім коли німці прорвались, попав в оточення, взяв пропуск в мадярів і з ним прийшов додому. Розповідає, що він був в будівельному батальйоні, будували різні земляні воєнні споруди, рубали ліс десь аж за Вороніжом. Харчували погано. Були такі що пухли з голоду. Хліба то каже давали по 700 гр. але приварку майже ніякого.

* * *

Дивуюсь я виразу старости села з приводу вчорашніх похоронів поліцейського. Він сказав, що мов на похоронах була й інтелігенція. Були директор школи і директор

МТС, люди з вищою і середньою освітою, але ніодин не виступив. Це треба прийняти до уваги. Це ворожий їх погляд. Є тут чому дивуватися. Тим більше що я ніколи не виступав з промовою біля покойника, хоч були такі моменти, що тягли до цього.

28 ЛИПНЯ

А партизани не дають спокою ні поліції, ні мирним жителям. Учора вони були в Олійникових хуторах, а сьогодні говорять в Жуклі. Десь в лісі по шляху до Орлівки також бачили партизанів. Ночтю особливо було тривожне становище. Мені про це нічого не було відомо, як зав. школою. Тоді коли деякі службовці були приготувались з підводами. Адже партизани, говорять, беруть і тих, що «продались» німцям і тепер служать. Я спав собі в школі на квартирі, не знаючи про такий сполох.

Добре що все добре пройшло. Сьогодні мені було загадано чергувати біля штабу. Вже було й на пост заступив. Ось прийшов Харитон Михайлович, щось переговорив з нач. поліцією і мені чергування відмінили на завтрашній вечер. Якщо і завтра не прийдеться чергувати, то це я пояснюю лише як акт недовір'я до мене. Але чому саме – не знаю.

Останніми днями чогось тривожно на душі, щось пече моє серце, наче що віщує, а тим більше сьогодні вечером. Коли лягав спати, то тільки з одною думкою – ось прийдуть ночтю і позвуть мене. З таким неприємним вражінням я й заснув.

Але хай що не буде, в якому б положенні Авдієвка не була, але працювати треба. В цьому обов'язок кожного. Мені треба школу привести в готовність. Ремонт наближається до кінця.

29го ЛИПНЯ

Годин у чотири розбудили мене з тривожним повідомленням про те що приказано негайно прибути з батьком Назару до сільстаростату, захопивши з собою продуктів на три дні. З Авдієвки направлять на Понорницю, а потім очевидно в Новгород-Сіверськ. В чому їх підозрівають – не знаю. За Назара говорити буду менше всього, а щодо його батька, то того аж нівчому не запідозривав з самого початку вступу німців в с. Авдієвку.

Назару й треба було явитися в такий період тривожний і загрозовий для Авдієвки і в цілому цих місцевостей на Поліссі. Більше того і тільки так, його вважають партизаном. Краще б де пережив цей тривожний час. Взято одну жінку з села і одного учителя, жителя Лузіків, а робив зав. школою в Рихлах. В Понорниці багато назбиралося таких.

Я для себе даю висновок, що це через патизанські дії які за останній час непокоять населення. Розповідають, що в степних районах і слуху немає про партизанів, бо там немає підходящого місця для їх дій. А тут ці ліси багато вже прокляло, хоч вони в мирний час мають велике значення, як топливна і будівельна база.

Сьогоднішній день для мене був гнітючим. Не пригадую чи й був коли такий в моєму житті крім 26 серпня 1941 року. Чому саме? Та тому, що є такі люди, що чимсь не вгодив колись. Хоч правда серед населення я користуюсь повагою, але один може натворити ой-йо-йой чого! Не страшно ще цього як того, що Назар і старий як не є а по жінці родичі. З цих родинних відносин, мав з ними родинні зв'язки. А найстрашніше з цього це результат партизанських дій.

Який вивод з усього цього повинен бути? Виїхати мені на батьківщину та й тільки. Сприводу цього звернуся до старостату за дозволом виїхати.

30го ЛИПНЯ

Ранком погода що той настрій холодна і пасмурна. Дув знойний північно-західний вітер. В бесіді з старостою села порішили краще буде для мене, якщо я поїду на батьківщину. З цим наміром і з задачею авансового звіту я й пішов у Понорницю, взявши пропуск в сільстаростаті.

Однак пропуску, навіть дозвола на виїзд в Райуправі взяти не зміг, поскільки з 3^х годин ранку комендантом м. Новгород-Сіверська знову заборонено ходити з села в село, працювати в полі, чи на лузі, виганяти череду на пасовище, взагалі далі 100 мт від села не виходити. Зав. відділом освіти не прийшлося побачити, з приводу звільнення

мене з роботи хотів з ним поговорити. В Понорниці біля бувшого будинку РВК***** зібралось гурт жінок, які принесли передачі арештованим, чи чоловікам, чи синам, чи батькам, чи братам, або це те саме для жіночого полу.

Там їм ішли допити і частину при мені було відпущено, душ 40-50, а за останніх нічого невідомо. Більше того, що постріляно, бо їх рідних, що принесли передачу було зачинено в той момент як тих вели, а потім на настирливі запитання окремих жінок їм відповідали, що ідуть і ростять своїх дітей. Перед вечером в Авдієвку в'їхав карний загін. Вечером стало відомо, що Жуків* постріляно.

31 ЛИПНЯ

Все населення в селі. На роботи заборонено виходити. Навіть заборонено печі топити. Очевідно, щоб димом ніхто не давав сигналізації для партизанів. День пройшов що той рік такий довгий. До цього ще й непогожий. Дощ кілька разів проходив.

Зустрівся сьогодні з одним земляком, який є мешканець самого м. Хорола. Розповідає, що живуть там не погано. Кругом тихо, спокійно і про партизанів і чутки немає. Колгоспи уже поділилися і створилися десятихатки. Є рація їхати. Хай скоріше тільки знімається це становище, що створилося для району.

Дружина моя сьогодні до смерті перелякалася. Один поліцейський прибув до мене повідомити, щоб я знову приймав молоко, а Дуні сказав, що я заарештований. То й було чого їй лякатися, бо з села взято кілька чоловік, частину з них пущено, а частину постріляно (сім'ю бувшого голови с/р*, який в партизанах, одного, що активну участь приймав в розкуркуленні і одну жінку, сестра якої за партизаном, але евакуїровалась). Весь день так ото і пройшов у ожиданні що ось відчиняться двері і скажуть: «Збирайтесь, ви заарештовані». Хоч і не почувашь вини, а чомусь страшно.

Молока треба було прийняти 45 літрів, а загадали нести двом куткам. Принесено 150 літрів, мобілізував у сусідів відра, а потім у джку зливав. Получено німцями лише 83 літри. Останньому завтра ряд даватиму.

1го СЕРПНЯ

Сьогодні ранком частина загону, що поміщалася біля школи виїхала, але над вечер знову повернулася. Хлопці розповідають, що приймали вони участь у бою з партизанами десь туди за Хлоп'яниками. Партизанів там багато. Вони цепом, вбільшості з євреїв вели наступ на німців. Дружнім залпом їх зустріли німці і українські добровільці козацтва. Про наявність і хід бою говорила артилерійська канонада на заході.

Ця канонада, що казалась зовсім десь тут близько, наводила страх на населення, кожен не був упевнений в тому що в Авдієвці не будуть падати снаряди. Розповідають що ще учора в Жуклі за 9 км. були партизани, які в усіх поліцейських повалили печі, в кожному дворі брали що в руки попадеться, забирали худобу. Тепер населення села ще боїться і того, що коли німецький загін виїде з села, а з ними і козаці частини, то можуть прийти партизани і будуть плюндрувати село, убивати людей в помсту за убитих німцями. Якщо партизани залишаться, то це може бути і впершу чергу тим що взяли за рушницю та пішов на службу до німців.

Сьогодні в Шаболтасівці арештовано 15 чоловіків, між ними говорять і Макій Петро Л., бувший директор Авдієвської середньої школи. Його оказується комісія забракувала в Мені, коли він виявив бажання їхати на роботи в Німеччину. Погода вітряна і дощова.

2го СЕРПНЯ

Сьогодні неділя. Але також як і буденний день: роботи відмінені. Погода була чудова. Тільки б робити уборку сіна. Німецькі частини ще перебувають в селі, а найбільше козаків. В їх рядах можна бачити окремі загони грузинів, вірменів, казахів та інших народностей Росії, що добровольно проявили бажання воювати проти більшовицьких полчищ.

Сьогодні все село було окрилено новиною. В картоплі Васюка піймано самого Васюка, бувшого голову сільради, а нині перебувавшого в партизанах. Тільки й бала-

***** Загинув Петро Мусійович Жук – перший голова колгоспу «Перемога» та його син – Назар Петрович Жук – учитель Вербенської школи.

чок в селі на цю тему. Говорять, що натрапили на нього випадково, копаючи картоплю поліцейські і німець. Бачучи таке безвихідне становище, Васюк схопився на ноги і сказав, що в нього зброї немає і що він увесь час переживав дома.

І дійсно в хаті в нього аж тепер найшли дві лазійки під піч і під полом, що зводились в одну під мостом. Зовні був вихід під призбу, яка незаметно була замаскірована. Населення його обездарило як батька і хазяїна своєї сім'ї. І справді, чому було не вийти хоч тоді коли вже його сім'ю було забрано і спасти цим її, спасти своїх малих дітей. Що він ще думав робити, що планував після того лежачи в себе в картоплі. Коли б він залишився живий, то міг би натворити багато шуму, а потім міг би зникти. Знову лягло б кілька безвинних жертв на яких упало б підозріння.

І сьогодні продовжував приймати молоко.

3^{тв} СЕРПНЯ

Таких днів як сьогодні мало буває в кого в житті для таких істот работлюбивих і малодобувалих, як жителі Авдієвки. Та й взагалі подія, що сьогодні трапилась дуже рідко в житті народів і являється мірою найвищого покарання. Сьогодні в центрі села на майдані повішено партизана Васюка.

День почався як і попередні дні. Люди просиналися ще темно було і топили печі, бо такий був приказ щоб до 5 годин ранку печі були витолені. Я як і попередні дні приймав молоко. Частина, що була розміщена в школі готовилась до виїзду і дньом таки виїхала. По селу їздили поліцейські веломашинами і загадували на загальні збори в село на майдан.

– Всім, всім на площадь на збори! Васюка будуть вішати, – вигукували поліцейські, – явка обов'язкова.

Частина населення з страхом а частина з любопитством групами валило на площу. Годинник показував щось біля 12 годин. На площі вже зібралось сила-силенна народу. Коли б хто попав з посторонніх в цю гущу, то по настрій народу не зміг би определити для чого зібрався він. Тільки по групах людей що геть десь сторони держаться, як наляканий табун гусей, по тихій розмові присутніх та по гойдаючій петлі на турніку, говорило, що тут щось мусить скоїтись надзвичайне. Ось гучно розноситься голос старости села:

– Господа! Підійдіть блище! Зараз ви побачите свого врага негодя, труса, а не батька своєї сім'ї, що нагло віддав до смерті свою сім'ю, ховаючись в своїх чорних норах. Ви побачите того що виганяв вас з хат, руйнував святиню, обрікав на голод і смерть кращі сім'я села. Ви побачите як він понесе заслужену господню кару. Його перед вашими очима повісять. Викривайте тих негодяїв, які ще притаїли дух капостять нашій мирній роботі, ведуть ядовиту агітацію. Викривайте тих, хто говорить що вас сюди зібрали для того, щоб всіх пострілять.

Є в нас труднощі. Та ці труднощі визвані війною. Тепер іде війна і в тилу і на фронті. Були б більшовики нічого б у вас не було. З ложкою за халявою і з котьолком в руках ходили б ви до комунального общого котла, а там знаєте не коржі з медом».

Потім виступив один з старост общинного двора, який зазначив, що він писав Васюку: «Ніколай Омельянович! Киньте своє грязне діло і приходьте додому. Якщо поступитесь так, вам буде прощено». Однак хоч і попала ця записка йому в руки через його сина, він не послухався і проносив її в кармані три дні. Тепер же він боягуз предав свою сім'ю і сам буде повішений як злочинець народу.» Після коротких виступів народ посунув блище до вішальниці.

В ожиданні найстрашнішого, люди толкували, від себе безумовно добавляючи про переживання Васюка в Авдієвці останнім часом. Кажуть що під час побачення Васюка з Аврамом Никоновичем, перший розповідав йому, що він завжди переживав у себе в хаті. Якщо хто з сусідів заходив, то він ховався на піч. Колиж заходили хто з поліцаїв, чи з службовців, то ховався в лазійку під міст. Роповідає, що він все знає, що творилося в селі, хто коли до нього заходив, по якому ділу, за чим. Однажди, говорить, до його зайшов поліцейський Лях за камерами, в цей час він находився в другій хаті. Лях було і заглянув у ту хату, та Васюк стояв за дверима. Хотів було каже задушити Ляха. Каже, що коли б був у нього револьвер, то живим у руки не

дався б, убив би поліцейського і німця і спробував би утікати, хоч ця попитка була б напрасною. В той час як несли Чепурного Федота хоронити (поліцейського), Васюк стояв у хаті і дивився у вікно.

Підчас допита і аж до останньої хвилини свого життя себе тримав стойко. Так учора, говорять, висунув свою рижу голову в вікно і прокричав: «Хай живе радянська влада і мудрий Сталін! Смерть фашизму!» Після цього випадку, вікна, де сидів Васюк закрили, ще й гвіздками позабивали.

Серед натовпу пробігло якесь зворушення. Інші підводились, забігали наперед та їх осаджували задні.

– Ведуть, – глухо пробігло хвилику серед натовпу. Від штабу поліції ішов Васюк. Рядом ішли німці, а позаді поліцаї з рушницями. За кілька хвилин перед цим недалеко біля вішальниці построїлась група бувших активістів і членів партії, що в свій час допомагали Васюку в переведенні господарчих і політичних кампаній. Серед них були директор і бухгалтер МТС. Так вони говорять і всі підготували на вішальниці і зашморг зробили. Ось і тепер один з них перевіряв чи добре зроблений зашморг.

Під петлю підставили стулець на якого стає Васюк. Один німець закидає зашморг на шию партизана і питає в його чи харашо.

Харашо, – чуть в голос хрипло промовив партизан.

Хтось перед ним було з маси жіночим голосом викрикнув: «А чи знаєш ти як з хати мене виганя, послідню свитку брав?» Та Васюк на це і слово не відповів. Очевідно він був уже зовсім безсильний після трьохденного голоду (як сім'ю забрали). Німці ж були очевидно здивовані такою спокійною відповіддю «харашо» і щось глузливо заговорили, повторюючи кілька разів «харашо».

З під ніг вибивають стулець, два дужих німці потягли тіло Васюка, як бичачу тушу вирьовкою вверх. Слабі нервами жінки ахнули і закрили обличчя руками. Тіло судорожно гойднулося і плавно почало чуть кружачись качатись. Кілька хвилин присутні мовчки, наче майдан був пустий, дивилися аж доки староста об'явив: «можна розходиться по домам». Більш любопитні тепер підійшли ближче, щоб розглянути його заросше судорожне обличчя.

– Ай-а-ай! – прокричало разом кілька людських голосів.

Ха-ха-ха! – закінчився реготом той переляканий крик.

Люди, що та отара овечок. Переляканий крик був причиною, що гнила вирьовка не витримала тіла партизана і перервалася. Тіло важко повалилось на землю, придавивши когось з присутніх, спричинившись тому переляканому крику і розсипу в усі сторони любопитних. А потім почали реготати з самих себе. Один німець щоб тіло партизана не ожило пристрелив його в голову.

Групи, бувших активістів, уже й пелеху не було. Знову почали їх збирати, щоб закопати труп. Такою наглою смертю загинув комуніст-партизан.

Ще перед тим як накинули петлю на шию партизана, переводчив чисто західноукраїнською мовою виступив до громадян. Він сказав, що це не тільки для селян неприємно, а й для німців неприємно. Українці живуть найбідніше в світі і це ось через таких як цей партизан.

А там у лісі за кілометр від села, де розміщена частина добровільців козаків з воєнними почестями хоронили одного убитого козака з рук партизанів. Кілька дівчат розкуркулених виготовили кілька вінків з квіток і направили йому. Інші кажуть, що він загинув з рук своєї засади, яка через необережність обстріляла козаків, одного з них було убито, а шість ранено. За день раніше було убито більше десятка коней і тепер їх беруть в обцинних дворах. Та тільки в авдієвських обцинах, особливо в «Веселому гаю» трудно щоб нашлися підходящі коні.

Перед вечером було розстріляно трьох Шабалтасовських жителів, серед них бувшого директора Авдієвської середньої школи Макія П. Л., якогось Боню, що активну участь приймав у розкуркулюванні і тепер ця частина селян заворушилась і одного партійця, що очевидно невгодив багатьом, коли він був заготовачем.

Історичний день сьогодні був для Авдієвки, а й до того чудний своєю погодою, такий соняшний теплий, тільки б убирати сіно. Та ніхто нікуди з села. Становище

ще не зняте. Ранком з-за села а вечером уже десь там з-за Хлоп'яників козаки били з гармат на партизанів. Інші говорять, що то так обстрілюється ліс.

4 СЕРПНЯ

Дивний сон мені сю ніч приснився. Сниться наче я приїзжаю додому на Полтавщину. Дома збираються радо мене зустріти. Найбільше в пам'ять мені вліз брат Іван, а останніх рідних не знаю чи й були. Коли дома дізнаються що це явився я, а не батько (знову ж таки прояв Івана), мною не довольні і я покидаю дім і йду шукати іншої квартири.

Сьогодні день пройшов більш спокійно, хоч відчуває кожен після цих днів, наче на похмілля. Однак частини воєнні продовжують рухатися. Безперестанно гудуть машини, їдуть обози, іде кіннота. Я ще й сьогодні ранком приймав молоко, а на вечер посуду передав в молочний пункт, де й буде прийматися молоко. Погода сонячна, вітряна.

5 СЕРПНЯ

Теплий погожий день. Та робота стоїть. Нічого не робиться. Положення, що створилося для району не знімається. Скот в селі вже повиїдав всю траву на межах, вигриз всю пашу на Подолі. Правда напружене становище в селі зменшилося. Військові частини вбільшості вибули. Так вечером кілька ескадронів козаків вибули з піснями з села.

Покищо руки нідочого не беруться, хоч роботи ще уйма. Це вперше переживаю таке становище коли не зацікавлений працювати тут, то відпадає енергія до роботи, та ще переживши такі кошмарні дні.

6 СЕРПНЯ

Про що найбільше думаєш, те й сниться. Так сьогодні знову приснився брат Петро. Сниться мені, що наче ми з ним ішли і прийшли до якогось моря і треба було нам обов'язково іти через кладки і ворини навколо якоїсь глибини. Я пішов перший і легко обійшов. Петро зараз же потіряв рівновагу і зійшов убік, а потім пішов у саму глибину і почав тонути, тоді я скинув з себе чоботи і верхній одяг і, не дивлячись, що вода була занадто холодна, пішов його спасати. Нащастя глибина була незначна і я його відшукав, підняв над головою і подав його якійсь незнайомій людині. Виносячи з води ми давили його за живота, що викачать з нього воду. Винесли на берег і положили біля якоїсь хати.

В хаті розповідаються новинки, що в Курському убито голотовну, (авдієвську жінку) яку я й не знаю, тільки й чутки що така є. А потім хто-то співає пісеньку складену німцями про те що німці прийшли до третього і останнього завдання – чистки тилу від тих на кого люди вкажуть. Ніби-то і ця жінка була чужою в Курському, та ще й партійною до того. На неї і було вказано. Дивний сон. Та до чого він?

Погода стоїть чудова. Тільки проситься робота. Але становище те ж що учора і кілька днів тому. Правда сьогодні вперше веселовці в цьому році вийшли жати ячмінь під самим селом. Військові козаці загони продовжують стояти в селі.

7го СЕРПНЯ

Сьогодні дньом високо-високо летіли самольоти. Так високо що оком і не видно їх було та ще в таку соняшну погоду з небом наче легким невидимим туманом за-сланим. Говорять що то радянські літаки. Та тільки де б вони взялись? Розповідають, що фронт швидко пішов пересовуватись на Схід. Німці захопили Кавказ.

Говорять, що учора вечером в 2^й бригаді «Перемоги» був вечер, на якому повисили в чину якогось командира. Тим-то увесь вечер і розносились по селу крики «ура».

Для чого ж мене шукав учора перед вечером переводчик. Приїзжав учора він велосипедом та мене не було.

9го СЕРПНЯ

Ноччу прийшла велика гроза. Блискавка пезперервно мережила небо, а грім протяжно рокотав як дикий звір, дощ ударами своїми в кришу заглушав навіть гуркотіння грому. Так це почалося у 2 год. ночі і закінчилося в 3 годині.

День сьогодні пройшов при нудоті. Дньом було пішов в село і в штабі поліції зіграли в доміно. Там заведена мода, якщо хто програє і одержує «козла» то один з якихсь поліцейських б'є в барабана скільки сили і в тарелі, до того кричучи «хі-ха».

Цей шум і регіт створюють картину наче дикуни раніше злих духів виганяли. Весь день був хмарний холодний.

10 СЕРПНЯ

Сьогодні я рішив їхати в Понорницю з приводу відїзд на батьківщину з районним начальством поговорити. Для цього взяв веломашину в поліцію і нею зїздив. Те напружене воєнне положення що було оголошене ще 29 липня уже частково зняте. В районі можна рухатися без пропуску. В Понорниці сьогодні я одержав гроші за липень місяць. З приводу пропуску нічого вяснити не міг, бо не було бургомістра. Думаю завтра побувати в Понорниці.

Погода стоїть чудесна. Така тепла, сонячна і тиха. Народ спішить з уборкою сіна.

11 СЕРПНЯ

Рано вибув у Понорницю. Бургомістр був. В бесіді з ним нічого про пропуск не добився. Говорить що про це треба справу уладнати з комендантом і тільки тоді можна виписати пропуску. Коменданта не було. Знову приходиться відкласти справу до завтрашнього дня. В Райнаросвіті одержав документа про звільнення мене з роботи в зв'язку з виїздом на батьківщину. Також підписано й характеристику сільуправу.

Сьогодні в домашньому ділі займався молотінням ячменю ціпом з обїду. Намолотив і провіяли з Дунею пудів три. В Понорниці говорили, що десь за Хлоп'яниками знайдено убитого німця. Справа не важна. Це може за собою повести ряд неприємностей, бо німці за убитого німця розстрілюють 100 підозріваючих громадян.

Зараз в Авдієвці перебуває Лебедь Митя. Він розповідає, що одержав відпуску за бойові заслуги. Під його командою в 15 чол. було розбито і забрано в полон 60 партизанів, що йшли від Києва на підкріплення. Ними командував ніби секретар ЦКВЛКСМУ якийсь Кулик. Перед вищим командуваням поставлено питання про нагороду Лебеда Залізним Хрестом. Партизани спали. 5 чол. охрани знято поліцейським. Про їх повідомили діти.

12 СЕРПНЯ

Ось уже кілька днів стоїть чудна погода. Уборочна іде повним ходом. Жнуть жито і ячмінь. Урожай значно кращий ніж ожидали весною. Вище середнього треба ожидати. Розповідають, що в цьому році урожай на мед не бувалий.

В Понорницю два рази сьогодні зїздив. До обїду нічого не добився, крім завірення характеристики райбургомістром. На 4 год. дня знову поїхав в Понорницю. Нарешті комендант є. Однак пропуску не одержав. Говорит, що в другі області пропуску не дає, посилає в Н. Сіверську Орекомендатуру. Було рішив завтра рано брати пропуск і їхати в Н. Сіверськ, а потім рішив взяти пропуск до Прилук Черніг. обл. а там продовжити.

Староста общ. двору «Перемога» в підводі мені до Хорола чи Бахмача відмовив.

13^{тв} СЕРПНЯ

І сьогодні був в Понорниці. В Райстаростаті мені пообіцяли дати пропуск, а комендант його завірить. Але немає бургомістра і буде тільки післязавтрього. Вечером в Шабалтасовці договорив підводу до самого Хорола. Це чудово! Залишилось взяти тільки пропуск.

По селу ходить гомін про окремих жінок, що приймали козаків, що стояли в Авдієвці. Так одна прийняла за один вечер шестерих. Інші «пробу кричали. А одна обїжалась чоловіку в очі, а заочима вилазила в вікно бо замок висів в другу хату, а в першій ночували козаки, а чоловік сторож десь. Замок тільки для чоловіка.

14 СЕРПНЯ

Рано-вранці вже я був на ногах. Укладали з дружиною в мішки і чемодани, щоб видно було скільки буде місць, щоб зазначити їх в пропуску. Все хочеться взяти і всього не візьмеш. Маю жита і ячменю пудів 8, також хочу забрати. Пудів 20 і набереться грузу. Дньом ожидав договороного підводчика, та не діждався. Їду знову до його. На велике нещастя він відказався, мотивуючи тим що тепер роботи багато та інше. Обїхав я ще чоловіків 7, які мають коней, але й там послїдував відказ. В однім місці й наклонулось. Один шабалтасовець має свою сім'ю в Сенчі за 48 км. від мого дому. Вечером з ним договорилися завтра іти за пропусками.

15 СЕРПНЯ

Після кількох днів доброї погоди ноччу на сьогодні нарешті вона порушилась. Пішов дощ. Весь день був прохладний і кілька разів зривався дощ.

Ранком знову їздив в Шаболтасівку. Знову один виніс згоду їхати до Хорола, однак сказав, що порадиться ще з сім'єю і днём прийде побачити огорода. Був у Понорниці. Весь день проблукатив там, а повністю справи не оформив. Райстаростат пропуск мені виписав, та комендант не затвердив. Весь час був зайнятий. Йому приносили дівчата від общ. дворів, що закінчили жнива вінки. Всім їм видавалось по рюмці спирту. Так з понорницького общ. двору принесло дівчат 30 вінок, саме тоді коли мені треба було до коменданта. Процесія затяглася до самого вечора.

16 СЕРПНЯ

Увесь день був за шуканням підводи. В Шаболтасовці один чоловік що було пообіцяв, знову відказався. Більше всього видно що бояться за те щоб не забрали коня. Днём пообіцяв староста общ. двора «Веселий Гай» дати коня. Вечером був на нараді, то також відмовлено.

17 СЕРПНЯ

Їздив у Понорницю. Комендант зрештою підписав на моєму пропуску, але зауважив, щоб я їхав в Новгород Сіверськ за настоящим пропуском. Прийдеться їхати. В Райполіції одержав справку на власність веломашиною.

Погода стоїть чудова. Жнива в розгарі.

18 СЕРПНЯ

Більше року як не був я в Новгород-Сіверську. Сьогодні зрештою поїхав веломашиною. Виїхав з дому в шість годин ранку і прибув знову додому в 5 годин вечора. В Н. Сіверську справа вийшла удачна. Пропуск скоро одержав. Дивний тепер казався город. Окремі квартири зовсім зруйновані і навіть уже кирпич і мусор убрано.

19 СЕРПНЯ

Нічого важного сьогодні і не зробив. Морочився з веломашиною, клеєв усе. Хотів було передати школу Стебліні Олексію, але він не з'явився.

Погода чудова.

20 СЕРПНЯ

Виїзжаю я з Авдієвки підводою, що йде з Шаболтасівки по сім'ю в Сенчу за 48 км від мого дому. Так от нею й думаю я виїхати. Сьогодні був у Шаболтасовці і договорився з підводчиком завтра виїзжати. Общ. двору заплатив 300 крб. Але цього мало прийдеться латити ще й підводчику.

Ранком, згідно розпорядження Райнаросвіти, передав школу Стебліні Олексію Івановичу. Був сьогодні я у Понорниці, одержав остаточний розрахунок. Одержав також з склепу Райсоюзу за серпень пайок 27 кг. Продав диван за 600 крб. Райнаросвіті.

21^{те} СЕРПНЯ

Рано був на ногах. Сьогодні мушу виїзжати. Все підготовлююся. З'їздив кілька разів до Шаболтасовки. Годин у 10 підводчик сказав, що вирушить.

Звертаюся тепер до тебе я, Авдієвка! Десять років прожив я у тобі. Перший рік працював в МТС механіком, а потім учителем і крім доброго нікому злого нічого не робив. Тепер я покидаю тебе! Не збираюся тебе відмінювати в падежах, та й не можу замовчати те, що порівнюючи з Полтавськими селами ти не гостеприїмна.

Люди в тебе жадні і єхидні. Багато є таких, що хитаючого товариша не підтримав, а зняв би останню з його свитину. Десять років мого віку пройшло в твоїх обіймах. Ці роки були буденними. Скільки не рвався виїхати останніми роками кудись на південь у більш культурні області не вдавалось. І ось тепер коли світ заgrimів пушками, коли на якесь щастя я залишився в стороні світової колотнечі, я одержав таку можливість виїхати на батьківщину в с. Ново-Аврамівку.

Що там мене жде? Виграю чи програю я цією поїздкою? Поки що судьба мені в житті не коверзила. Думаю що й тут не підкачає. Рискнув, а риск говорять благородне діло. Правда жалко залишати всижене гніздо. Та на це вже така природа людини. Та і то жалість ця хіба тільки і сходить з того що я залишаю огороду більше 0,30 га., з якого цього року очікується не плохий урожай. Все майно і урожай я залишаю тут і

доручаю на збереження Чепурній Євгенії, жінчиній сестрі. Думаю осінню, чи зимою взяти з дому підвода й приїхати привести до ладу всьому.

Жалко залишати старушку тещу. Вона залишається одна, як билинка в полі. Чи думала вона, що так похортунить їй в житті. Вона мала багато дочок. А дочки були дома і замужем. Було зберуться її зяті за трапезу, то хати мало. А тепер залишилась одна дочка і та без чоловіка. До цього вона жила в мене, а тепер по сусідах думає, бо і боїться і через її здоров'я не можна їй самій залишатися. Колиб ще хоч не інвалід. З минулого її сім'ї і теперішнього можна творити роман.

В 12 годин дня підвода вибула з Авдієвки. Мало хто прийшов провозати, бо робочий період. Я рішив їхати велосипедом. Виїхав я на час пізніше, бо затримався в деяких місцях. І так прощай Авдієвка! Чи плохим, чи добрим ти мене споминатимеш, та більше робити до тебе не думаю повертатися. Хіба тільки що знову судба до цього приведе. Кажуть тільки гора з горою не сходиться і ясла не йдуть до вола, а воли до ясел. Так до Понорниці прибув велосипедом, навіть не озирнувся ніразу.

За Понорницею здогнав підводу, за якої ішла дружина. Їй саме й положені. Сьогодні початок 250 км. маршу і в неї появилася, що буває в кожній жінки. Валя і Ніна сидять на возі. Бідні діти! Для вас хіба таку треба втіху? Та дарма. Глянеш на стрічних людей, що тягнуть возіки з хомутами на шиях, то тільки радієш, що трапилась підвода. Спеціально найняти було б трудно, навіть тепер неможливо. Ночуєм в Коропі.

В данной публикации впервые обнародован следующий отрывок дневника сельского учителя с Авдеевки Черниговской области Браженка Д. З. времен Второй мировой войны. В предисловии материалы этого отрывка сопоставлены с другими источниками и данными научной литературы, обращается внимание на проблемы репрессий оккупационной власти против крестьянства, принудительного вывоза жителей сел на работы в Германию, состояния сельских школ во время оккупации.

Ключевые слова: дневник, немецкая оккупация, партизаны, повседневная жизнь крестьян, сельская школа, принудительный вывоз.

The article first brings into the light the next fragment of a rural teacher's diary of the village Avdiivka Chernigiv region Brazhenko D. Z. World War II period. In the pretext the materials of this fragment are confronted with the others sources and data of the scientific literature, the problems of the repressions of occupation power against a peasantry, the forced removal of villagers for the labor to Germany, the state of rural schools during occupation are paid attention to.

Key words: diary, German occupation, partisans, peasants' everyday life, rural school, forced removal.

СПОГАДИ. ЩОДЕННИКИ

УДК 94(744)

ПОДІЇ 1708 РОКУ В УКРАЇНІ У ТВОРІ ЙОГАННА ВЕНДЕЛЯ БАРДІЛІ (переклад та коментарі Володимира Дятлова)

Перше видання книги Йоганна Венделя Барділі з такою характерною для раннього Модерну довгою назвою побачило світ 1730 року. Видавалося воно коштом автора як свого роду частина сімейної хроніки знатної родини герцогів Вюртемберзьких. Автор книги, скромний священик, навряд чи сподівався на великий успіх і популярність свого твору. Натомість на той час він був сприйнятий як цікава розповідь про романтичну й неординарну особистість вюртемберзького принца, якого полонила слава ще однієї непересічної постаті – шведського короля Карла XII, людини, котра вершила долю Європи на початку нового XVIII століття. У силу таких обставин описані у книзі події викликали інтерес не одного покоління читачів. Й до сьогодні твір Барділі залишається важливим історичним джерелом для вивчення подій першої чверті XVIII століття, в першу чергу Північної війни.

Йоганн Вендель Барділі народився 1676 року в Ройтлінгені. Навчався у Тюбінгенському університеті, де здобув ступінь магістра теології. Далі він вступає на службу до принца Максиміліана Емануеля Вюртемберзького (1669 – 1709), був у нього секретарем і духовником, а під час військових походів – польовим капеланом. Вюртемберзьке герцогство не належало до впливових німецьких князівств і територіальних держав. Однак постійне перебування поряд з принцом дозволило Барділі не просто стати свідком багатьох подій тогочасної Європи, а й перебувати у оточенні шведського короля й спостерігати за тим, що відбувалося безпосередньо у «головному штабі», в епіцентрі прийняття важливих політичних і військових рішень.

Значною мірою така можливість була пов'язана із особливим статусом, який мав принц при дворі Карла XII. Чотирнадцятирічним він залишив вюртемберзький двір і вступив до армії Карла XII, який на той час, у 1703 році, воював у Польщі. Незважаючи на юний вік, «маленький принц», як прозвали його в армії, брав участь у головних військових кампаніях шведського короля, показав свою хоробрість при взятті Торна, Ельбінга, Лемберга. Під час одного з походів сталася подія, яка забезпечила принцу входження до оточення короля, дружбу з ним і подальшу блискучу військову кар'єру. Під час переправи через річку Ертрінкена він врятував життя Карлу XII. Після мирного договору 1706 року принц на короткий час прибув до рідного Вюртемберга, а наступного року знову повернувся на службу до шведського короля і взяв участь у поході в Росію. У червні 1708 року був поранений, однак, незважаючи на це, брав участь у битві при Головчині (4 липня 1708 року). Пізніше принц стає полковником драгунського полку. В битві під Полтавою він потрапляє у полон, але досить швидко був звільнений. Під час повернення до Вюртемберга принц помер від хвороби в Дубно на Волині. Життєвий шлях принца є доволі характерним для представників європейської військової аристократії, які утверджувались на кар'єрному поприщі службою при королівських дворах великих держав.

Твір Барділі можна вважати різновидом родинних літописів, написаних у дусі панегіриків, що описували військові подвиги і достоїнства тих, кому були адресовані. Звичайно, він намагався докладно описувати перебування принца у походах, його хоробрість, військові здібності та заслуги перед королем. Натомість цей твір за своїм змістом виходить за межі такого жанру і являє собою широке історичне полотно, яке відображає ключові події тогочасної Європи. Крім того, автор часто зміщує акценти

з персони принца, його військових подвигів на розлогі огляди та оцінки того, що відбувалося в масштабах Європи. У даному випадку можна говорити про те, що Барділі виступає не лише свідком подій, а й істориком, який намагався вписати побачене у канву «великої» історичної епопеї свого часу. Не випадково, добре розуміючи значення і важливість описаних ним подій, він уже після першого видання твору в 1730 році видав окремою книгою розлоге доповнення про мандри принца від Полтави до Бендер. Широкий огляд подій, багата інформація про маловідомі для більшості європейців країни Східної Європи сприяли популярності книги і появі нових видань уже після смерті автора. Зокрема, у 1755 році побачило світ 9-е видання його книги. У сучасній історіографії книга Барділі розглядається як важливе історичне джерело для вивчення ранньої модерної європейської історії. Свідченням цього є новітні видання цього твору, активне використання матеріалів у наукових дослідженнях. Для українських дослідників твір Барділі цікавий перш за все описом драматичних подій, що відбувались на теренах гетьманської держави і мали доленосне значення для світової історії.

Історики зазвичай визначають твір Барділі як спогади. Французьке видання, зокрема, вийшло саме під такою назвою. Однак така жанрова характеристика потребує уточнення. Навіть сама назва книги починається старим німецьким словом *Weyland*, яке означає те, що відбулося, колишнє, старі часи, прожите, життєвий шлях людини. У даному перекладі усі ці значення об'єднані словом «історія». Справді, книга готувалася до видання у 1730 році, коли головного її героя вже не було серед живих, і, цілком зрозуміло, автор вніс меморіальний елемент у назву свого твору. Однак дані спогади як історичне джерело мають свою специфіку. Перш за все, автор був свідком подій, постійно перебував поряд з принцом і виконував секретарські функції, постійно вів записи у формі щоденника, мав доступ до окремих документів, які виходили безпосередньо із головного штабу шведської армії Карла XII. Зведені в єдину книгу описи походів принца зберігають хронологію подій у формі щоденних записів або записів за декілька днів, тижнів та місяців. Така структура свідчить про те, що у польових умовах Барділі не завжди міг вести повсякденні записи і робив огляди важливих подій за певний проміжок часу. Він описував свої враження від побаченого, намагався передати атмосферу, яка панувала в армії Карла XII.

Особливу увагу Барділі приділяв подіям, пов'язаним із гетьманом Мазепою. Таке ставлення до особистості гетьмана викликане розумінням автора важливості того, що відбувалося у той час на теренах України, його значенням для подальшої долі тогочасного світу. Він показує обізнаність у політичних і міжнародних відносинах, що склалися на початку XVIII століття у Європі, інтереси і позицію різних держав, задіяних у війні. У такому широкому контексті автор намагається осмислити політику Мазепи, його прагнення звільнити гетьманську державу від зазіхань московського царя. Барділі сам був свідком зустрічей Мазепи і Карла XII, їхніх перемовин. Водночас слід погодитися із думкою Т. Мацьківа про те, що він користувався також відомостями, почерпнутими із преси того часу¹.

Цінність являють також описи автора особливостей різних українських територій, зокрема тих, які він визначає як Сіверію та Україну. При цьому він дає різні визначення складових українських земель. Важливе значення має його опис України, яку він окреслює як територію Подніпров'я. Цікавими є відомості не лише про багатства цієї землі, а й про населення, козаків, які, за його словами, визначалися своєю волелюбністю, прагненням до незалежності.

Натомість хроніка Барділі як історичне джерело має цінність ще й у тому, що він дотримується принципу об'єктивності в описах подій, оскільки не пристає ні на бік шведів, ні козаків. При цьому він супроводжує описи подій своїми філософськими міркуваннями, які надавали літопису характер розлогого історичного твору з визначенням загальної політичної і військової картини сил у Європі.

У даній публікації дається переклад фрагмента книги Барділі від початку походу Карла XII в Росію й до червня 1709 року, коли армія шведського короля почала готуватися до генеральної зустрічі з російськими військами.

У перекладі збережено хронологію подій, яку дає автор, а також його рубрики, які виділені жирним шрифтом. Дати подій Барідлі дає за григоріанським календарем.

Переклад здійснено за виданням: Des Weyland durchl. Printzens Maximilian Emanuels etc. Reisen und Campagnen durch Teutschland in Polen, Lithauen, roth und weiss Reussland, Vohlynien, Severien und Ukraine. Worinnen nebst denen vielen seltenen Zufällen des Durchl. Printzens, die Staaten, Sittenen und Religionen dieser Völcker wie auch die Fruchtbarkeit und Beschaffenheit dieser Länder kurzlich beschrieben werden. Nebbst der Reissbeachreibung von Pultawa nach Bender. Stuttgart, auf Kosten des Autoris 1730.

1. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687 – 1709. Мюнхен, 1988. С. 65.

Й. В. Барділі

Історія високодостойного принца Максиміліана Емануеля герцога Вюртемберзького тощо, полковника полку шведських драгунів, його походи і кампанії через Німеччину в Польщу, Литву, Червону і Білу Русь, Волинь, Северію і Україну. При цьому багато пригод достойного принца, держави, звичаї, нрави і релігії цих народів, а також з короткими описами багатств і занять [людей] цих земель. З описом при цьому походу від Полтави до Бендер.

15-го шведська армія поділилася на 3 колони¹.

Через брак провізії було вирішено за краще поділити армію; так, Сліпенбах² з 4000 чоловік пішов уперед, а решта 3 колонами рушила за ним. Головний штаб виступив у похід через Пальську (Palzka) до Мягова (Mückova). Тут також ворог вдався до спроби [атакувати] і напав на шведський обоз, однак із втратами 150 осіб і, повернувши одного майора 2-го полку шведських драгунів, вдало ретирувався.

20-го відбулося жорстке зіткнення з російською кавалерією.

Невдовзі після цього сталося дещо значніше. Руський генерал Баур³ з ворожою кавалерією влаштував засідку біля одного млина. Король послав туди лише своїх валахів і наказав, щоб вони не давали спокою ворожим калмикам доти, поки не почнеться наступ кавалерії, із якої він одразу взяв на себе 5-ий ескадрон, половиною якого командував особисто, іншою половиною він доручив командувати принцу. Вони обидва завзято ринулись на ворога, незважаючи на те, він був набагато сильнішим, тож вони часто були оточені великою масою і з великим натиском змушені були пробиватися. Принц під час наступу вдерся у середину ворожого корпусу, зіштовпав з ними впритул, однак у пилюці й куряві не можна було нічого розпізнати; він не звернув уваги на руського офіцера, який поскакав збоку нього, поклавши йому руку сказав: «Аллонс, за ними!», оскільки принц діяв вправно, він хутко прискакав до шведів, однак при наближенні цього [офіцера] пострілом було вбито. Однак усе обійшлося добре, оскільки він знову без ушкоджень міг приєднатися до шведів. **При цьому король опинився у небезпеці бути полоненим.** Після того, як навколо почалася безчесна рубка, у короля було вбито коня і якби не полковник Дальдорф, який пробився через калмиків та руських і не прийшов на допомогу, то йому було б дуже тяжко врятуватися, оскільки був оточений подвійним кільцем і запізно знову сів на коня, бо кожний діяв безпосередньо перед собою. Однак шведи так хоробро билися з руськими, що, навіть незважаючи на їхню більшість (їх було 10000 регулярних загонів і 5000 калмиків), змогли пробитися і не дали захопити тилове забезпечення; у той час, коли вони були на полі і відбивали ворога, могли побачити новоприбулих, котрі дали надію. Нарешті настала справжня радість. Однак як тільки вони, як і ми, перелаштувалися, вони відступили і дозволили шведам вправитися. Король втратив у цій [битві] 50 чоловік і два генерал-адютанти, які мали донести накази до прибулих полків, вони загинули по дорозі від калмиків. **Руські повністю спустошували свої землі до Тарчина (Tarschin).** Ворог почав, як того і хотів, заволокати шведський фланг і всупереч усьому пішов на Тарчин до московського кордону, або власне до руських

земель; робилися пастки, їх проривали і переслідували пішки ворога до Смоленська, до якого цар до цього увірвався, отож тут також, як у власних землях, нічого не залишали, а покидали повністю випалену землю.

Генерал Лагеркрона⁴ вирушає із 6000 чоловік до Сіверії.

Однак король мав зовсім інші наміри, які впродовж маршу від Могильова і досі пір трималися у секреті. Потім не встигли й оглянутися, як він відрядив генерал-майора Лагеркрона, на скритність якого він у даному випадку особливо розраховував; король постарався і наказав йому з 6000 чоловік, які йшли до цього в авангарді маршу, направитися саме до Сіверії, як можна швидше пробиватися туди лісом з тим, щоб зайняти кращі і зручніші місця (**1708, вересень. Наступ на Сіверію**).

Причиною того є Мазепа. 25-го. Привід для цього [повороту] дав Мазепа, козацький військовий вождь. Тривалий час він був дуже невдоволений патронатом царя і вирішив при цьому повністю звільнитися від нього й перейти зі своїм народом на бік Карла й тим самим пристати до Станіславської партії⁵, оскільки він уже до цього неодноразово шукав дружби з королем і пропонував свою службу. Натомість, якщо раніше на ці пропозиції щодо послуг цього військового вождя мало звертали уваги, то на цей час нагода скористатися його послугами здавалася винятково прийнятною, до неї можна було пристати, оскільки він міг на той час не тільки зміцнити шведську армію великою кількістю людей (він мав на той час 20000 чоловік), а й тим, що його земля могла, перш за все, бути в нагоді, щоб шведський солдат міг краще підготуватися до генеральної зустрічі, крім того, в Україні, у благодатній і надзвичайно забезпеченій провіантом землі, можна було поповнити усе необхідне, не кажучи вже про те, що далі перед ними відкривалася ворожа країна, при цьому сподівалися забезпечити кращі комунікації зі Станіславом і Польщею.

У цьому було стільки переваг, що нерозумно було б не скористатися ними, до того ж Карл також не мав ніяких далеких міркувань, усе це варто було одразу прийняти, хоча він це настільки ретельно приховував, що не все одразу можна було узнати до того, поки не настав марш-раут до цієї місцевості.

Король дає Левенгаупту⁶ [настанови] щодо України. Натомість, коли слабим людям дають найкращі і найрозумніші пропозиції, коли такі ще й не від сильної руки передаються [далі], то часто такі державні засоби сприяють лише шкоді [в той час], коли над нами тяжіє руїна; те, що усі ці добрі міркування допомогли не чим іншим, як тим, що тривалий час вони жили в пусті сподівання, а між тим у повсякденних нещастях потрібно було мати багато терпіння, хоча врешті-решт це обернулося тим, що ласий шмат було втрачено, оскільки [виявилось], що ганялися за тінню. Оскільки Левенгаупт повинен був привести у кращий стан змотану армію, сталося так, що через таку віддаленість від нього її втратили, то сподівалися на те, що в Україні вже матимуть кращі позиції, про які ми невдовзі мали дізнатися. **1708, жовтень.** Однак, оскільки це заздалегідь не можна було передбачити, король спробував прийняти загальний план, поспішати за посланою ним уперед армією Лагеркрона й пройшов маршем 16 миль назад знову здебільшого через ті яруги, які він за декілька днів до цього пройшов.

Для того, щоб випередити ворога, він пішов маршем настільки швидко, що щоденно, незважаючи на нестачу хліба, вина, пива, сала, горілки і на хвороби, долав від 4, 5 до 6 миль. **3-го** у Кричові (Kričov) він знайшов цілком достатню кількість сала і горілки, однак армія далі не могла швидко просуватися. Марш проходив через суцільний ліс, в якому дуже перешкоджали численні завали і болота. Оскільки обоз не міг слідувати в усіх місцях, король взяв частину інфантерії з собою і пішов разом з принцом уперед, обозу він наказав слідувати якомога швидше за ним. 3 жовтня досягли нарешті кінця лісу, вийшли на кордон Сіверії, поблизу Нівно, після цього промаршували за весь день 8 миль. **Кордон Сіверії.** Принц мав достатньо часу, однак цей марш припав на поганий день, внаслідок чого він не міг досягти найменшого і змушений був відпочити. Він змушений був їсти сухий і черствий хліб, який він не міг угризти; ні вино, ні пиво не були доставлені, тож у полках не можна було

прийняти Святе Причастя; горілку він не міг пити й змушений був тривалий час задовольнятися сільською їжею. **Земля Сіверії багата.** Виявилось, що у цій Сіверії виключно плодюча і багата земля, прекрасні великі села і міста і умови такі, що армія могла б цілком розташуватися, однак міста були закриті або руськими, або місцеві мешканці самі вже укріпилися в них й не думали їх віддавати; шведи, котрі зазнавали лише нещастя поблизу них, займалися, однак, зі своїми витязями тим, що здобували запаси [продовольства] кулаками за їхніми стінами, куди їх не пускали. Села були залишені й повністю спустошені. Знаходили лише фураж для коней, усе інше мешканці поховали.

Руські йдуть попереду шведів в усіх місцях. Після того, як перші наміри зазнали невдачі, це спонукало людей до оренди й взяття землі у посесію. Невдовзі руські дізналися про марш-наступ короля через Круїзво і вже до цього знали, що Мазепа був дуже незадоволений існуючим обходженням [з ним] і більше не бажає виконувати накази, то вони швидко здогадалися, як це може відбитися на них; шведи пішли найближчим шляхом з вірним провідником; оскільки Лагеркрона збився з дороги, то король в Костенічах (Kofzeniyе), де він за домовленістю мав зустрітися з ним, прийшов раніше нього. Хотілося таким чином не втрачати, як раніше, щасливої нагоди просуватися далі. Звідси пішли полишеною землею. Левенгаупт декілька разів зазнавав утрат, цар також задумав увесь свій наступ спрямувати туди з тим, щоб повністю знищити шведські тили, що також завдавало б невідновленої шкоди шведам.

3-го цар пішов на Левенгаупта і розбив його біля Лісної.

Як тільки цар отримав відомості про те, що Левенгаупт зі своїм корпусом уже розташувався біля Дніпра, то зважив на те, що у шведів і у нього багато чого залежить від сприяння або перешкодження їхнім комунікаціям, тож він дозволив королю лише стежити за кількома полками, однак сам він з великими силами разом з принцом Дармштадтським⁷, князем Меншиковим, генералами Пфлугом⁸, Бауром та ін. йшов весь час з флангу на Левенгаупта, поки не змусив його до битви, в якій він, незважаючи на те, що ворожі сили переважали його, зміг знайти за можливе і одразу в повному порядку при наближенні дав наказ прийняти баталію; вони дуже рішуче напали і у двогодинній битві ворожому лівому флангу [ворога] завдали стільки клопоту, що цар змушений був його поповнити новими силами, при цьому шведи, оскільки вони побачили, що не можна влаштувати ніякої пастки, у повному порядку відступили назад до своїх возів і трохи перепочили, коли ворог також, хоча у них виникли переваги, оскільки цар хотів почекати без артилерії, яка була віддалена. Однак після того, як вона прибула і примкнула до лівого флангу, він знову пішов у новий [наступ] і на цей раз з такою завзятістю, що руські вдерлися навіть у середину шведських возів, з-за яких шведи, однак, з невірогідною хоробрістю відбивалися і робили настільки тривалі прориви, аж доки не настала повна темрява, в якій нічого не можна було розібрати. За цих обставин Левенгаупт переконався, що наміри ворога цілком полягають у тому, що, якщо нічого не зміниться, знищити повністю їх, тому він наказав цілу ніч тримати своїх людей під зброєю; навпаки, з його вже достатньо ослабленим корпусом неможливо нападати без надії заволодіти тилом, який ворог має в достатку, цьому заважати, він спробував при цьому на загальній раді прийняти [рішення], решту своїх людей відправити на підтримку служб короля. З тим, щоб здійснити цю небезпечну справу, він наказав запалити багато вогнищ біля своїх возів, зібрав решту інфантерії, скільки міг, на обозних коней і вирушив уночі якомога тихше зі свого табору і залишив на милість ворога хворих і поранених, які не могли йти далі разом з возами.

Уранці, коли цар знайшов табір залишеним, він наказав генералу Пфлугу з 3000 чоловік кінноти, гренадерів і драгунів наздогнати їх, а вони були біля Пропойська; інфантерію знайшли без коней на церковному дворі, а більшу частину, оскільки вони не хотіли нічого віддавати, замаскували, так що Левенгаупт не зміг привести до свого короля навіть половини свого корпусу, який мав становити 12000 чоловік з амуніцією і провіантом, що було значним підкріпленням. Легко собі уявити, наскільки сумно це звучало у вухах короля і його змотаної армії, наскільки тихо, мало

і пошепки говорили про це серед шведів при наближенні сюди доброго Левенгаупта.

1708, жовтень. У цій перемозі цілком тріумфував цар. Однак, незважаючи на те, що цар у цій акції втратив чимало хоробрих людей, зокрема принца Дармштадтського, що знижувало бажані переваги, тим не менше він уже тріумфував у повній надії, що підніме ще більший камінь. Справа про ці прославлені обставини дійшла до іноземних дворів: особливо сильний тиск від окремих [держав] був на Польщу, проти станіславської партії, король Август⁹ отримав нові запрошення знову йти проти Польщі; навіть такому всемогутньому королю Карлу одночасно були запропоновані милість і мир.

Однак Карл не став малодушним. Навіть за цих обставин цей государ не став малодушним, а міцно тримався своїх намірів, оскільки він був цілком впевнений, що при цій перемозі ворога не слід втрачати віри, не вагатися, а діяти ще рішучіше, ніж раніше, з тим, щоб крок за кроком оговтатися від поразки. Левенгауптіям він наказав через відсутність обозу роздати намети і вози іншим полкам, при цьому сталося, що в окремих полках було 2 полковники, 2 старші лейтенанти і 2 майори.

Розташувалися 300 драгунів і приблизно 1000 сіверських селян в одному маленькому містечку Мглін (Mlin) неподалік від шведської штабквартири. Король послав 500 чоловік туди, розвідати місцевість, їх, однак спіткало нещастя і з втратами вони повернулися назад, через що він так роздратувався, що **(12-го)** разом з принцом наступного дня сам вирушив туди переслідувати ворога. Однак той уже з усіма мішками і пакунками вночі пішов звідти і нічого, крім незначної кількості провіанту, не залишив.

Оскільки ця місцевість була біля лісу, то король заради кращого забезпечення захотів піти через (Skalohoff), Рухов (Rukov) і Осколков (Skalxov) у землі до Стародубу. **Стародуб.** Тут відкривалась хоча й благословенна природа, однак земля цілком полишена людьми зі скотиною і скарбом. Хоча й вона була не дуже заселена, міста і села були дуже рідко, й один від одного віддалені, однак дещо більшими, так що тут часто зустрічалось від 2 до 300 будинків. Однак було зібрано запасів так мало, а нестача худоби мало цьому допомагала, отож деякі шляхетні мужі змушені були жувати траву. Марш просувався, однак, вперед на Новгород, який називався Сіверським, на відміну від Новгорода, який розташований на кордоні з Ліфляндією. **1708, листопад.** Генерал Кройц пішов з кількома полками вперед, сподіваючись випередити руських у цьому місті. **3-го.** Але це гніздо встигли дуже добре укріпити, перш ніж прийшли шведи. Тим не менше король потужним маршем просунувся сюди, не без того, що взяти це місто, так що зовні шведські валахи перед ним вступали у сутичку з ворожими групами, тому він пішов поза містом далі на Горки.

5-го прибула депутація від Мазепи, 6-го він прибув сам. Однак у цей час прибула власна депутація Мазепи і повідомила, що їхній гетьман у дорозі, зі своїми козаками прибуде до короля і проситиме у нього патронату; наступного дня він прибув сюди у супроводі 1500 козаків. Хоча й він думав привести королю увесь корпус козаків, для чого врешті-решт з ними усіма переправився через Десну. Проте, коли він тут розкрив старшині свої плани, які він до цього ретельно приховував, то більшість йому почала заперечувати, і він цілком резонно при такому розкладі справ не міг у подальшому розраховувати на безпеку від Москви і змушений був дочекатися, поки усі інші, крім меншості, що залишалася з ним, не переправляться через Десну. Однак цей старий, якого радо зустріли шведи, вже мало міг сам зарадити у справі, і він давав більше надій, ніж міг дати корисного.

Мазепа від народження польський шляхтич, який мешкав недалеко від Білої Церкви, в Мазепах, звідки походить його ім'я. В молоді роки він був камер-пажем при польському дворі, потім під час повстання, яке влаштували запорозькі козаки проти Польщі, був узятий у полон, оскільки він пристав до польського гетьмана, щоб зберегти своє майно, і був доставлений до козацького військового вождя у Батурин. При цьому він свою особу настільки показав удамо, в результаті чого одержував різні посади при дворі, згодом став таємним секретарем у всіх аферах військового вождя і нарешті став генерал-лейтенантом у козаків. Однак після того, як згаданий

військовий вождь (як думають деякі, завдяки скаргам Мазепи) сам потрапив у немилість царя і був відправлений до Сибіру, козаки одностайно обрали його своїм гетьманом, тобто військовим вождем. Він був одружений, мав доньку, яка, однак, померла. Його син по сестрі, за прізвиськом Войнаровський, який вважався майбутнім спадкоємцем, слідував за ним до Бендер, однак також багато натерпівся, оскільки він врешті-решт зазнав репресій з боку царя. Мазепа був особою непривабливої зовнішності, худорлявий, невисокий, голова повна морлоків, або по-польськи плетінок. Однак, незважаючи на свій вік (тоді йому було за 60), показував свій гарячий дух і добрий розум. Його приїзд відбувався у повній тиші: перед собою він мав срібний посох, позаду кінний шлейф.

Після прибуття цього військового вождя впродовж двох днів король зі штаб-квартирою перебував на місці і радився з ним про сучасні справи. Мовою, якою вони користувалися, була латина, оскільки він цілком готовий був до цього, так як зазвичай мав спілкуватися з поляками, прості козаки її не знали. **10-го марш до Десни.** Після цього наблизилися до річки Десна, по той бік якої розташувався ворог, обговорювали [питання] про те, яким чином робити переправу. Король і принц були першими, котрі з генералом Шпаренсом¹⁰ прибули туди з тим, щоб з'ясувати рекогносцировку ворога й одразу визначити [місця] наведення мостів. Потім було так, що Карл вирішив, незважаючи на втрати, які він поніс в Левенгауптській акції, переслідувати ворога через гори, рівнини, через усі ліси, кущі і болота так довго, поки він не зробить зупинку.

Шведська армія форсувала Десну: 15-го. Відтепер можна було навести мости, 700 чоловік на плотах створили плацдарм на тому боці, який, на щастя, залишився непоміченим ворожими силами, тож мости було покладено без перешкод, і армія переправилась. Одразу після переходу Мазепи відбувся похід руських на Батурин з намаганням захопити столицю і резиденцію цього головного вождя; король однак мав намір врятувати її, відправився маршем туди так швидко, наскільки міг з тим, щоб відбити їх, однак перед прибуттям отримав повідомлення, що там уже відбувся штурм, усе там було знищено і поряд із 30 млинами, які були побудовані на Сеймі перед містом, усе повністю спалено і захоплено, тож перед добрими шведами відкрилася сумна картина, яку вони нещодавно самі пережили.

Король пішов через Короп (Korub) до Атюші (Atiuscha), де люди зібралися разом й, оскільки він наблизився до їхнього села, на знак дружби принесли паляницю хліба і трохи солі. **21-го** проте він пішов далі і розташувався біля Городища (Herodiske) й очікував там інші полки, які дефілювали через Сейм і наблизились до власне України, яка простерлась далі від двох князівств Северії і Чернігова¹¹.

Україна. Україна, так зазвичай називають певний кордон, й ще тому, що вона утворює кордон і розділення між Польщею і Татарією. Вона охоплює за загальним рахунком 70 миль довжиною й 25 шириною. Одна частина лежить по цей бік Дніпра. Друга – по інший. Мешканців зазвичай називають козаками. Вони прагнуть бути вільним народом, не підпорядковуватися ні Польщі, ні Москві, й постійно борються за свої привілеї і права, тому це серед іншого є причиною того, що Мазепа пристав до шведської партії, оскільки згадані вольності їхньої країни знову були обкладені з боку Москви різного роду тягарями і постанями. Однак, оскільки вони самі не могли захиститися від могутніх своїх сусідів, вони ставали або під польський, або московський захист, а оскільки вони тоді вже тривалий час до цього перебували під царською протекцією й під знаком їхньої субмісії щорічно поставляли свої певні подарунки. Між іншим вони добре послужилися Польщі і проти нападів турків. Однак у них є різні види: одні живуть у містах і селах й існують за рахунок хліборобства, інші живуть у шатрах на Дніпрі й годуються полюванням і риболовлю, деякі мешкають на острові на Борисфені¹² і годуються від розбою, який вони здійснюють аж до Чорного моря. Серед них є тип, який зветься запорожцями: ці не мають ніяких жінок, гуртуються із різного біглого люду різних націй, а частково з людей, які змушені були втікати із своєї землі із-за скоєних злочинів. Вони підпорядковуються одному військовому начальнику, якого вони називають також гетьманом й обирають із свого середови-

ща, однак **не пер вота**¹³, а або криком, або шапками, які вони кидають на кандидата або догори. Решта козаків обирають свого гетьмана у церквах або одразу після його смерті, або сходження попереднього. Той має у своєму підпорядкуванні полковників, серед яких кожен команду 1000 чоловік: тому головний вождь цілком спроможний виступити в похід зі 100000. Там, де він пересувається або розташовується, за ним носять його кінський хвіст, прикріплений на довгій палиці, або ставлять його перед місцем розташування. Одразу після того, як його збирають і переносять, то всі сідають на коней і слідує за ним, оскільки де він, то там мусить бути гетьман. Запорозьці служать тим, хто пропонує, за гроші, так як вони також прислужилися королю.

Це чудова земля. Земля, яку називають Україною, виключно плодюча і приносить великий урожай зернових, які вони не в змозі зберігати, так що значну частину його використовують для горілки, якої вони не тільки великі любителі, а й виробляють у великій кількості. Трави тучні, високі і настільки придатні до сіна, що вони не вбирають їх, а складають на полі у великі кагати і за допомогою їх забезпечують свої кінські заводи. Цей надлишок пов'язаний з тим, що земля тут від природи плодюча і не сильно заселена, тому народ цієї країни з давніх часів не дуже мешкав у будинках, а займався розбоєм і жив за рахунок нальотів, тоді ж вони одержали ім'я козак, який означає нальотчик, тільки потім вони почали будувати будинки і стали ослими. Завдяки цьому багатству вони вигодовують сильних коней, які впродовж **6-7 років зими** і літа залишають на полі і лише потім тільки ловлять їх і поступово закривають їх у загони і під сідло. Вівці і бики тут надзвичайно прекрасні і жирні і через це вони дуже дешеві, так можна прекрасного жирного бика в декілька центнерів купити менш ніж за 5 талерів, а вівцю за 18 крейцерів наших грошей. Найжирнішим у овець і баранів є хвіст, шириною з долоню. Виноград тут не росте, тому вино вони доставляють із Татарії або із Угорщини, тому його тут дуже рідко знаходять. Їхнім звичайним напоєм є пиво, квас і горілка. Будинки низькі й з дерева, також і їх стіни. Міста облаштовані палісадами і кюветами. У цій країні король тримає свою армію, яка йому дуже потрібна, і перебуває весь час у стані боєздатності з тим, щоб ворог не міг би зненацька напасти.

Тому ця країна, про яку сказано [вище], дуже безмежна і незаселена, отож полки в тих місцях дислокації віддалені один від одного і розподілені таким чином, що територіями не можна легко керувати, і кожен може сам себе забезпечити. **1708, листопад.** Коли він [король] прийшов сюди, то сила ворога щоденно збільшувалась, однак шведські [війська] змушені були діяти у вузьких межах так, що або зовсім, або лише трохи відбувалося постачання, земля не могла забезпечити продовольства і запасів стільки, скільки було необхідно. Між тим, відбувалося так багато подій і вимагалось багато необхідного. Король, між тим, просувався, як тільки запаси закінчувались, усе далі в [українську] землю, однак марші були надзвичайно обтяжливо довгими, внаслідок чого часто впродовж дня не можна було побачити жодного села або заселеного місця для того, щоб поїсти і відпочити; потім король зі штаб-квартирою пройшов від Городища на Голінку за один день чотири добрих милі: далі від Голінки (Holungra) на Дмитрівку (Mitruska) знову чотири милі, і від Дмитрівки на Ромни (Rumne), маленьке містечко, 5 миль. Деякі міста, де передбачалось розташуватися, були спустошені і залишені ворогом; полковники Тауб і Дюкер змушені були тривалий час перебувати у передмісті й обмежитися допомогою цього місця, поки вони під керівництвом генерал-майора Шпарренса відбивали 6 полків і були боєздатними доти, поки ворога повністю вигнали із міста. Однак це відбулось не без втрат, оскільки руські не тільки переслідували шведський обоз, а й 20 возів знищили, а також із зухвалістю напали на 2 шведські ескадрони із передмістя і вбили понад 40 хворих, при цьому вони втратили понад 400 чоловік.

Грудень, 1708. У таких умовах стали у грудні на зимові квартири, які були такими ж короткими, як і неспокійними, оскільки ворог швидко опинявся тут, настільки ж швидко нападав, так що змушені були постійно перебувати зі зброєю і готовими до захисту, й жодного місяця не знали спокою; хоча спробували відводити душу тим, що спалювали деякі місця на ворожому прикордонні й тим самим покращувати своє

перебування. Однак це не могло довго тривати, оскільки вони мали дуже багато територій, які були закритими, й звідти вони завдавали шкоди шведам. До того ж зимовий холод для них не був страшним, тож вони діяли не тільки в середині [тих територій]. Вони захопили у цей час знамениту фортецю Білу Церкву стратегічного значення і там завдали шкоди Мазепі вартістю в 2 мільйони. Тому його величезні багатства були втрачені. Часто гуртувалися селяни і швидко там завдавали шкоди. Хоча селян жорстоко карали і спалювали, однак шведські втрати анітрохи не зменшувалися. Старший лейтенант Функ пройшов з 500 кіньми углиб ворожої землі, зробив усе, що можна було зробити у відповідь, розбив в Терсі (Терсу) 1000 ворожих козаків. Спалив місто, для того люди мали страх, таке він зробив також у Дригайлові (Drihallovv).

11-го. Між тим король видав маніфест, написаний повністю латинською мовою, датований 27 листопада цього року, про вихід із цих земель; причина його рішення полягала у московських кордонах, а особливо з тим, щоб відвернути козаків від руських і привернути їх до себе, водночас створити кращу думку серед народу про нього.

Ефект від цього маніфесту, як це завжди буває від написаного, виявився таким, що не виправдав надій, а козаки залишилися на боці руських, тож Москва весь час завдяки їм залишалася і ставала міцнішою; шведи, однак, від них ще більше віддалилися, для них було більш прийнятним знову захищати руську владу, коли цар погрожував помститися. **Гадяч атакується.** Щонайменше руські залишалися кращою думкою, а шведи зустріли жорстоку зиму у більшості місць, вони пішли у наступ великою силою перед Гадячем, містом, до якого полковник Дальдорф з двома полками прийшов на зимові квартири. Оскільки полковник виявився рішучим, хоча руки його були розв'язані стримати силу ворога, до того ж важко було довго перебувати в очікуванні, оскільки ворог весь час здійснював нові осади, які він вже багато разів, навіть дуже часто репозирував. Коли король отримав відомості, він разом з принцом і гвардією рушив у похід, Дакерлу з декількома ескадронами драгунів відбили те місто, і він вирішив там зробити штаб-квартиру. За 3 милі від Ромнів йому зустрівся ворожий загін, з якого 40 було знищено, решту переслідували, при цьому принц виявився на межі життя, оскільки один [підступив] ззаду й наніс удар йому в голову, так що, як би він не так мужньо зустрів небезпеку і не пом'якшив удар, то це коштувало б йому життя.

Решта цього загону втекла у напрямку Гадяча, прийшла звістка про марш короля, і це стало причиною того, що ворог перед містом мав час для того, щоб у передмістях спалити багаті запаси та фураж і зникнути. **30-го.** Між тим король видав наказ привести всю армію у похідний стан і забезпечити шлях для обозу до Гадяча. **31-го великий мороз.** Однак оскільки в цьому поході у всій Європі настали великі холоди і маса возів та людей стовпилась перед містом, яке мало тільки одні ворота, тож більша частина від 3 до 4 днів змушена була залишатися під відкритим небом перед ворітьми, то тут були понесені великі втрати, не менше, ніж від баталії, натомість більше 1000 не замерзли, однак швидко не змогли стати боєздатними; тому не було нікого такого, у кого не були б пошкодженими носи, руки, вуха, ноги або інші члени тіла; король і принц самі не змогли запобігти цього: король відчував наслідки переохолодження носа, принц – ніг. Мертвих, що замерзли перед ворітьми, зовсім білими ввозили на санях у місто; вартові вмирили сидячи на конях або стоячи; жодного будинку у Гадячі не було такого, що не виглядав як справжній шпиталь, де на лавах і під ними лежали пацієнти так, що ледь можна було пройти у тих покоях, деякі впадали в галюцинації від сильного жару, деякі вмирили сидячи. Більшість завдавали собі шкоди тим, що швидко переміщувались з холоду в теплі кімнати: навпаки, ті, які перед цим розтирвали снігом свої члени, виліковувалися, як це зробили король і принц. Однак багато хто не зміг скористатися цим засобом; дехто зміг нагріти свої заморожені члени снігом; багато хто був не здатний розтерти снігом свої відморожені руки. При цьому багато пошкоджень були невиліковними, тож змушені були ампутувати члени тіла. За такого холоду мали такий експеримент вживати квінтеффенц без вина і пива. Вжити декілька чашок татарського вина і трохи пива: усе це наносили на поверхню обморожених частин тіла, а частину вживали всередину, отож, якщо бочонок всередину прийняти справжнього вина і квінтеффенц від пива звідти виливається.

2-го січня 1709 р. Незважаючи на те, що небо, земля і повітря були настільки вороже налаштовані, змушені були продовжити далі похід і пересування короля, то він у такий холод рушив з полками на Езінкова і звідти на Веприк, який був зайнятий руськими, від них вимагалось під погрозами, якщо комендант не здасться, то змушені будуть взяти це місце силою, а він накаже його порубати. Однак, коли цей час для роздумів, який було надано, стік, королю також вистачило [часу] для обмірковування, він наказав штурмувати це місце, однак із втратами: 3 офіцерів і багато рядових було вбито. Принц одержав [поранення] пострілом через рукав плаття, а граф Реншельд¹⁴ – важку контузію у живіт. Уночі комендант відмовився від дискретії заради збереження життя, у результаті чого король затримався на чверть години із штурмом, оскільки він ніяких поранень не отримав. Гарнізон разом із містянами і селянами стали військовими полоненими. Їх було загалом 1140 осіб. Місто було спалено; у такий спосіб король отримав сатисфакцію від міста за значні втрати. **17-го.** Звідси він знову пішов назад до Езінкови і наказав полковнику Дюкеру з 2000 коней виступити проти 7 ворожих полків. Від нього він отримав повідомлення, що вони мають стояти неподалік. Дюкер вдало покарав їх, атакував, убив 100 і захопив обоз із 1000 коней. Місце, де вони перебували, він спалив і повернувся назад.

Принц одержав повні повноваження полковника. Нарешті для принца настав довгоочікуваний щасливий день, який задовольнив його бажання. Оскільки він не міг бути задоволеним тим, що мав постійно бути поряд з королем, навіть сидіти без діла, мати прекрасну нагоду брати участь у більшості акцій, учив тішитися лише тим, що король мав надзвичайну милість і любов до нього й до певного часу затримував його, так що він не отримав жодної справжньої посади командира над одним або декількома полками, хто б не командував, усі вбачали в цьому перевагу, усі таких більше поважали й хотіли отримати місце полковника. Так сталася нарешті okazія відсторонити старшого лейтенанта Врангеля й okazія сатисфакції. Той небезпечно поскакав зі своїм шталмайстром і парєю слуг та одним провідником до міста, розташованого неподалік від його квартири, для того, щоб провести рекогносцировку, однак був атакований ворогом, його було вбито разом зі слугою кулею з фальконета, який поскакав за ним за сніговими слідами, шталмайстру прострелено руку. Той перебував товаришем [командира] драгунського полку, до того часу, як шеф командував і після смерті того полк став вакантним, деякі поскакали за ним, він мав сам поговорити з королем і переконатися в цьому, він мав безпомилково вимагати, тому що вони мусили переконатися щодо принца, чи прийме він призначення та призначить на місце полковника. Хоча він до зустрічі не міг вирішити, то він мав узяти до уваги і говорити про це з королем. Той мав бажання і необхідність бачити принца, одразу милостиво і тепло наказав надати усі повноваження, які він одержав перед цим, однак він хотів вручити йому особисто. Він прийняв їх, проте тримав у себе як знаки уваги до принца, як турботу, оскільки багато хто вважав, що посади полковника принцу замало. Принц скоро одержав багато шуму і не відпускався королем для того, щоб бути на місці, оскільки той чітко не давав знати. Нарешті він пішов разом з королем до Опушної, де зустріли 10 ворожих полків під командуванням генерала Шомбурга¹⁵: той ретирувався з самого початку всіма порядками, однак осів перед містом. **7-го.** Король мав лише 5 полків біля себе, однак атакував їх, вони репозитувалися, і взяв у полон 100 полонених. Звідти король заглибився у московські кордони, при цьому мав різні жорсткі контрудари, особливо біля Краснокута, де смолянці втратили багато людей разом із своїми багажем; спалено 30 міст та сіл і повернулись назад. Король у цій експедиції зрозумів, він передав принцу у Кур[ляндії], в Росії, повноваження, які шведською мовою звучали так:

Ми Карл милістю Божою ...

Принц складає присягу своєму полку. Після прийому і відповідної покірної подяки принц попрощався з двором і прибув до свого полку, який на той час розташовувався за 5 миль від королівської штаб-квартири біля Девкалунки (Duekalunka). **1709, березень. Приймає власне господарство.** Принц був задоволений такими змінами, які однак супроводжувалися ускладненнями, пов'язаними з облаштуванням

власного господарства, яке потрібно було мати, хоча й з огляду на нестачі, які виникли у нових [обставинах]. Король спробував задовольнити принца, видав йому 10000 талерів монет сріблом (як шведи говорили: для відмінності від мідних монет), талер на наші гроші: 16 імперських грошей або 12 баценів¹⁶ коштувало 8000 гульденів, поряд з цим одяг, коней, вози, обслугу тощо, які залишились у спадок від старшого лейтенанта Врангеля, на це пішло 8800 талерів і, таким чином, залишилося більше 1200 срібних талерів, або 960 гульденів, які за декілька днів зникли. Потім одне відро 6 крейцер; один бочонок меду приблизно 15 мір за 30 дукатів, дукат у перерахунку коштував 6 гульденів, один бочонок масла подібними грошами було куплено за 10 дукатів, отож легко виміряти те, що все дуже швидко треба було придбати й потім тоді набагато було краще класти на стіл ніж та дещо на тарілки, коли це неможливо було забезпечити у далеких подорожах, коли також матимеш великий надлишок засобів, якщо потім також швидко не достанеш за гроші, а тим більше м'ясо биків або овець і з жиром, тож з ніг зіб'ється замість масла має допомогти. За таких обставин можна було і не їсти і не пити, а також добра порада дорожче, шведи опинились чим далі, тим більше у складних обставинах, і щоденно сили і команди слабшали, серед яких також полковник Альбендель зі своїми німецькими драгунами рішуче вторгся у Решовку.

Втрата Альбенделем Решетилівки. Шереметов напав на тих 150 чоловік, яким наказано було управлятися з полковою скотиною, їх мужній спротив, який вони влаштували, був незначним, усі вони були знищені, а всім 12 полкам було наказано штурмувати місто. Драгуни відзначилися там найбільшою мірою, однак допустили помилку тим, що вони не спустились, а виступили пішки проти ворога, при цьому сталося так, що більшість були знищені або потрапили у полон, решта яких із самим полковником знову пішли у наступ: однак пробілися лише 300 чоловік з їхнім майором і ретирувалися до Лутівки. У цій акції шведська сторона втратила усю артилерію і комісаріатських коней, усіх коней 2 полків інфантерії з більшістю їхнього багажу.

Ворог окрилився зовні своєю силою, після такого щасливого удару спробував випробувати ще раз щастя, очікували його біля Гадяча, де була більша частина обозу армії. **9-го**, однак, щоб не доставити йому цього задоволення, було наказано відправити обоз маршем із Гадяча на Лугінську (Lutincka), звідти на Борки (Bursku), а далі на Опушну (Opuzna) і нарешті на Будзін (Budizin) **13-го**, де король на певний час розташував штаб-квартиру.

28-го. Запорозькі козаки пристають до шведської партії. Принц втратив декілька чоловік. Втрати, які понесли шведи в останній атаці, були певною мірою компенсовані запорозькими козаками, які з 8000 чоловік приєдналися до шведів і на знак своєї вірності і мужності атакували одне місто, там полягло 1600 руських й 150 було взято в полон. У відповідь ті помстилися на полк принца і вбили 16 драгунів разом з лейтенантом у Чинкові. **1709, квітень.** Ця сутичка, яка була першою впродовж усього часу, коли він командував полком, засмутила принца, проте він не подав виду, і вона не змінила його [мужності], не завадила справі. Оскільки нестача провіанту була дуже значною і це скоро стало досить відчутним, то невдовзі стали відправляти команди, і вони змушені були віддалятися від полку так, що не мали ніякої допомоги, а змушені були .... залишати зайняті місця, якщо тільки відряджені з'являлися на виду [ворога]. **7-го.** Для того, щоб допомогти справі, принц наказав триматися біля короля з полком і просуватися далі; хоча він бачив тих, хто знову був відправлений, він не мав ніякої надії продовжувати шлях далі від штаб-квартири, поки перед собою не буде відбито ворога. На щастя, в цей час було дано наказ продовжувати наступ. Він [принц] вирушив відповідно до цього [наказу] на Борки. Однак тут нічого не було знайдено. Звідти він прибув до короля і приєднався для подальшого наступу, який він також отримав.

20-го цар спробував провести обмін полоненими. Між тим, цар здійснив нові спроби влаштувати обмін полоненими, відповідно до чого король також відправив свій наказ з аудитом, однак шведська сторона нічого не отримала і вирішила не продовжувати його далі, оскільки царю було повернуто багато полонених, яких він йому направив; формальний обмін король не хотів приймати. **1709, травень.** Цар перебував

у той час за 18 миль від табору у Воронежі, де розпорядився будувати кораблі. Він спитав старшого аудитора, який був посланий до нього: чи не хотів би Карл великий привітатися з ним? І сказав йому: вітати його від його імені.

1. Напередодні, 11-13 (22-24) вересня Карл XII провів військову раду у Старицях. Шведський перший міністр К. Піпер пропонував дочекатися корпусу Левенгаупта з великим обозом, а потім виступити на Смоленськ. Реншильд, навпаки, запропонував негайно вирушити в похід на Україну, де мав приєднатися Мазепа з його військом. Карл XII пристав до цієї пропозиції, яка була несподіваною не лише для російської армії, а й для оточення короля.

2. Вольмар Антон фон Шлиппенбах (1653-1721). Генерал-майор шведської армії. Учасник Північної війни, командував шведськими силами в Ліфляндії та Естляндії. Потрапив у полон під Полтавою і пізніше перейшов на службу до російської армії.

3. Баур Родіон Християнович (1677 -1717) народився в Голштинії, починав службу у шведському війську. Під Нарвою перейшов на бік руських і був прийнятий на службу до російської армії, брав участь у військових кампаніях у Польщі та Прибалтиці під час Північної війни. Генерал від кавалерії. Під час походу Карла XII командував корпусом російських військ, брав участь у багатьох битвах, в тому числі під Полтавою.

4. Лагеркрона Андрес. Військовий дяч, генерал-адютант Карла XII, у 1700 році одержав військове звання генерал-майора, брав участь у Північній війні проти Росії, самостійних кампаній та битв не здійснював. У 1710 році подав у відставку.

5. Під Станіславською партією Барділі має на увазі позицію та діяльність польського короля Станіслава Лещинського. Виходець із львівської дворянської родини Станіслав Лещинський розпочав свою службу при дворі короля Августа Сильного. У 1703 році приєднався до Литовської конфедерації, створеної Сапегами для допомоги Карлу XII у боротьбі проти Августа Сильного. На скликаному шведами сеймі 12 липня 1704 року Станіслав Лещинський був обраний королем Польщі. Наступного року він був урочисто коронований Карлом XII. Польська шляхта розділилася на дві партії Сандомирську конфедерацію (прихильники Августа) і Варшавську конфедерацію (прихильники Станіслава). Станіслав проводив політику в інтересах шведів і виступав союзником Карла XII у Північній війні. Значною мірою він сприяв переходу Мазепа на бік Карла XII. Поразка Карла XII під Полтавою послабила позиції Станіслава і призвела до втрати ним свого трону.

6. Левенгаупт Адам Людвіг (1659 -1719), шведський граф, генерал-лейтенант інфантерії (1706) у 1708 році зі своїм корпусом мав йти на з'єднання з армією Карла XII біля Могильова й доставити великі запаси продовольства, зброї та амуніції.

7. Гессен-Дармштатський принц Фрідріх народився 1677 року. Розпочинав службу церковним каноніком. Пізніше залишив духовну кар'єру і перейшов на службу до російського царя у чині генерал-лейтенанта. 28 вересня у битві під Лесною був тяжко поранений й невдовзі, 13 жовтня, помер.

8. Пфлуг Август Фердинанд, саксонський міністр і таємний радник. Перейшов на службу до руського царя. За службу отримав у 1703 році орден Андрія Первозваного. Помер у 1718 році.

9. Фрідріх Август I, король Саксонський і Август II король Польський, увійшов в історію як Август Сильний. У 1694 році проголошений королем Польським і Великим князем Литовським. У Північній війні виступив як союзник Петра I. У 1706 після поразки від шведів змушений був відмовитися від польської корони на користь Станіслава Лещинського, розірвати союз з Петром I й укласти сепаратний Альтранштедтський мир з Карлом XII. Після поразки під Лесною Петро I у пошуках союзників у Європі запропонував відновити союз у боротьбі проти Карла XII. Натомість Август змушений був проводити обережну політику. Лише після поразки Карла XII під Полтавою відновив союз з Петром I. І завдяки цьому повернувся на польський престол.

10. Шпаррен Аксель (1652 - 1728), з 1705 р. генерал-майор, пізніше, з 1710 ., генерал-лейтенант.

11. Сіверія і Чернігів на той час не мали статусу князівств. Очевидно, автор використав старовинні уявлення про них як про князівські території.

12. Йдеться про острів Хортицю на Дніпрі.

13. Шляхом голосування по більшості голосів.

14. Граф Карл Густав Реншильд (1651-1722) – шведський граф, за свої заслуги у 1705 році був призначений королівським радником і отримав звання фельдмаршала Швеції, командував кавалерією. Брав участь у Північній війні. На початку липня 1708 року наніс сильний удар по корпусу Репніна поблизу Головчина й оволодів Могилевом. У битві під Полтавою командував шведською армією замість пораненого короля й потрапив у полон.

15. Отто Рудольф фон Шомбург – виходець із моравських дворян, перебував на військовій службі імператора Священної Римської імперії. У 1704 році прийнятий на службу до російської армії, отримав чин генерал-майора від кавалерії, командував кавалерією.

16. Бацен – монета у південній Німеччині та Швейцарії.

СТАРОДУБСЬКА СТАРОВИНА

УДК 94 (744)

Тарас Чухліб

«СТАРОДУБЩИНА ЧЕКАЄ НА ПОВЕРНЕННЯ...»: ІСТОРИЧНІ, ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО СУБРЕГІОНУ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

У статті вивчається багатовікова історія Стародубщини як історико-етнографічного і адміністративно-політичного регіону України. Автор досліджує процеси незаконного відторгнення Росією Стародуба і Стародубщини та називає причини за якими цей регіон повинен повернутися до складу Української держави.

Ключові слова: Стародуб, Стародубський полк, Стародубщина, Росія, козацтво.

У 2014 році український Крим був окупований військами Російської Федерації. Хоча серед постулатів міжнародного права, які закріплені Статутом Організації Об'єднаних Націй (ООН), є непорушні принципи суверенної рівності держав, незастосування сили і погрози силою, непорушності державних кордонів і відмови від територіальних претензій, мирного розв'язання міждержавних конфліктів, невтручання у внутрішні справи, загальної поваги до прав людини, сумлінного виконання міжнародних зобов'язань тощо¹.

Захопивши Крим, путінська Росія порушила не тільки Гельсінський заключний акт 1975 року та Будапештський меморандум 1994 року, але і цілу низку багатосторонніх міжнародних угод у рамках ООН, ОБСЄ, Ради Європи, Співдружності Незалежних Держав, а також положення усіх українсько-російських двосторонніх угод, які були укладені після 1991 року. Сьогодні в анексованому Криму проводиться насильницьке згортання українознавчих і татарознавчих (та й загалом тюркологічних) наукових програм, шкільні та університетські підручники з історії переписуються на догоду імперсько-шовіністичним уявленням кремлівської влади Москви, відбувається моральний тиск на багатьох учених, вчителів та викладачів з метою їхнього залишення Криму².

Підбурюючи населення Донецької та Луганської областей, Російська Федерація намагається відібрати в Українській держави за допомогою сили колонізовані українцями землі Дикого Поля, що входили до Війська Запорозького Низового. Потрібно наголосити на тому, що Росія не вперше збройними засобами відбирає в українського народу його історичну територію, як це сталося, наприклад, під час буремних революційних подій 1917 – 1921 рр., коли у вирі воєнних дій поза межами «материкової» України опинилися землі Стародубщини³.

Як окрема історико-етнографічна земля Чернігово-Сіверщини цей субрегіон сформувався у добу середньовіччя та раннього модерного часу навколо таких пів-

---

© Чухліб Тарас Васильович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, директор НДІ козацтва.

нічноукраїнських міст, як Стародуб, Мглин, Почеп, Погар, Сурож, Трубчевськ, Новозибків та ін. Протягом тривалого часу тут існували такі державно-територіальні утворення та адміністративно-територіальні одиниці, як Стародубське князівство, Стародубський уїзд, Стародубський повіт, Стародубський полк тощо. Сьогодні територія української Стародубщини поширюється на частину Брянської області Російської Федерації – Гордіївський, Злинківський, Климівський, Клинівський, Красногорський, Мглинський, Новозибківський, Погарський, Почепський, Стародубський, Суразький та Унецький райони. Загальна площа цієї несправедливо відібраної у 1919 р. в Україні землі, яка межує сьогодні з Чернігівською областю новітньої Української держави, становить близько 15 тисяч кв. км.

* * *

Уперше Стародуб згадується в «Поученні» князя давньої Русі-України Володимира Мономаха, коли взимку 1078 – 1079 рр. половці захопили Стародубщину, а руський князь вигнав їх звідти⁴. Хоча, очевидно, що це старовинне українське місто було засновано ще задовго до цих історично-літописних подій. Лаврентіївський та Іпатіївський літописи за 1096 р. повідомляють про місячну облогу воїнами Мономаха і Святополка «города» Стародуба, в якому «затворися» чернігівський князь Олег Святославович: «Так що Святополк і Володимир пішли удвох на Олега до Чернігова. І вибіг Олег із Чернігова місяця травня у третій день, у суботу, а Святополк і Володимир гналися вслід за ним. Та Олег вбіг у Стародуб і заперся тут. Святополк же і Володимир обступили його в городі. І кріпко билися з городських стін [оточені], а ці йшли приступом до города, і багато було поранено з обох [сторін]. І точилася між ними битва люта, і стояли вони довкола города днів тридцять і три, і знемагали люди в городі»⁵. У такій складній ситуації, як бачимо, жителі Стародуба діяли героїчно. Володимир і Святополк пішли війною на Олега тому, що він не виступив разом з ними проти половців, а навпаки об'єднався з ними. Незважаючи на військовий конфлікт між князями, Володимир Мономах пропонував Олегу «коло Стародуба отчину». У 1141 р. у Стародубі княжив Святослав Ольгович, у 1147 р. бачимо тут Ізяслава Давидовича, а в 1156 р. – Ростислава Мстиславовича. Згідно з літописом, у 1167 р. князь Олег Святославович «...тоді поїхав до Стародуба, бо стародубці прислали були (послів) до Олега»⁶. На той час Олегові Святославичу не вдалося «покняжити» у місті, але у 1174 р. він почав війну за Стародубське князівство, яке на той час належало Святославу Всеволодичу.

Дослідження археологів свідчать про існування на території сучасного Стародуба поселення, що датується X – XIII ст.⁷ Воно розміщене на правому березі річки Бабинець (зараз це центральна частина міста). Тут збереглися залишки валу, ширина якого 10 м, а довжина – 30 м. За головним валом на північ і північний захід був посад, що тягнувся в урочищі Солдатська Гора, площа якого до 25 га.⁸

У XIII ст. литовський князь Шкварно-Скирмонт після перемоги над татарами під Койдановим відвоює Стародуб у царя Заволзької Орди Булакляя (Балакляя): «...поразил того царя, и всю его мощь татарскую побил, и самого царя вбил, и звытежеством великим пошел на рускую землю, и взял город Мозыр, Чернигов, Стародуб, Карачев»⁹. Після цього князь віддав Стародубське князівство своєму синові Писимонтові¹⁰. Є відомості про те, що у другій половині XIII – першій половині XIV ст. політичний кордон між Золотою Ордою та Литовською державою проходив на захід від Києва по межі Пінськ-Берестя/Луцьк-Володимир, а на схід – Гомій (Гомель)-Чечерськ-Мглин / Чернігів-Стародуб-Брянськ¹¹.

У роки ординської навали Стародуб був зруйнований. Ніконівський літопис повідомляє, що після татар Стародуб перебував у володінні литовського князя, яким у 1380 г. був Дмитро Ольгердович. Згідно з висновками історика Фелікса Шабульда, за розпорядженням великого литовського князя Ягайла у 1380 р. на території Чернігово-Сіверського князівства, яке раніше належало Дмитру Ольгердовичу, були утворені три незалежні одне від одного та підпорядковані його верховній владі Стародубське, Чернігівське та Новгород-Сіверське князівства Великого князівства Литовського¹².

Історики відзначають, що в останній чверті XIV ст. існувала тенденція до перетворення сіверських володінь Гедиміновичів на спадкові. Так, стародубський уділ (1388 р.) був переданий його князем Патрикієм Наримунтовичем (Давидовичем) в управління своєму сину Олександрю, який надалі титулується Стародубським («*dux Alexander de Starudup*»)¹³. Після переїзду групи сіверських князів Наримунтовичів до Московщини у 1408 р. Стародуб переходить до брата великого литовського князя Вітовта – Сигізмунда Кейстутовича. Документи свідчать, що у 1420-х рр. він називався «князем Стародубським», а з його загибеллю цей домен у 1440 р. перейшов до великого князя Казимира. Через шість років останній віддав Стародуб «ув отчину» князю Василю Ярославичу Боровському, який втік до Литви з Москви. У 1454 р. Стародубом і Гомієм уже володіє князь Іван Андрійович Можайський, а після його смерті Стародуб переходить до сина Семена¹⁴. До удільного Стародубського князівства у другій половині XV ст. належав не тільки Чернігів, але й Брянськ, Карачев та Хотимль (нині – міста Російської Федерації). Стародубські князі мали свої двори з урядниками, власних бояр та великі військові дружини.

Починаючи від кінця XV ст. на володіння Стародубщиною претендує Велике князівство Московське. В одному з літописів за 1500 р. зустрічаємо запис: «Того же лета князь московский забрал вси замки сиверские и всю Сивер, у головах замки Бранеск, Стародуб, Новгород Сиверский, Трубеческ, Чернигов, Путивль и иных по Сиверы замков всих шестьдесят»¹⁵. Під час перебування Сіверської землі у складі Московського царства (1503 – 1618 рр.) до цього регіону входили такі міста, як Стародуб, Мглин, Почеп, Новгород-Сіверський, Морівськ, Чернігів, Брянськ, Гомель, Дроків, Курськ, Путивль, Радогощ, Рильськ, Трубчевськ. Це було закріплено у литовсько-московському шестирічному перемир'ї від 28 березня 1503 р. Разом з тим у 1514 р. хан Менглі-Гірей вимагав від московського князя Василя III, щоб той повернув Литві Сіверщину, заявляючи про своє зверхництво над нею: «Область наша к нам тянет: Бранеск, Стародуб, Почап, Новый Городок, Рылеск, Путивль, Карачев, Радогощ, – те писаные восьмь городов из старины наши были, а отцу твоему великому князю Ивану мы их дали по нашему слову»¹⁶. А у «Реєстрі мглинському» (1527 р.), який у наш час був опрацьований Оленою Русиною, надibuємо опис мглинських кордонів із Гомієм (Гомелем), Брянськом, Почепом, Стародубом, Поповою Горою та коротку інформацію про Мглин. Аналогічно «Реєстр границь чернігівських» містить перелік чернігівських сіл, що межували з Стародубом, Гомієм, Новгорода-Сіверським і Путивлем¹⁷.

У 1540 р. польський король і литовський князь Сигізмунд I видав дві грамоти з дозволом відновлення збору ченцями Києво-Печерського монастиря «за границей» (тобто на території Московщини) данини, що «с давних часов хоживала з українних северских городов, с Стародуба и з Новагородка, к тому монастирю»¹⁸. Польща, так само, як і Литва, неодноразово хотіла відвоювати Стародуб у Москви. Ще у 1534 р. польське військо на чолі з київським воєводою А. Немировичем довгий час тримали Стародуб в облозі, але так і не зуміли його захопити. Наступного року гетьман Ян Тарновський захопив місто та спалив фортечні дерев'яні стіни, але у 1535 р. місто було відбудовано, заново насипані вали, вириті рови та зведені ще вищі дерев'яно-земляні засіки. Протягом другої половини XVI ст. польсько-литовсько-українські війська неодноразово намагалися відбити місто у московитів, але це сталося лише у XVII ст., коли у 1616 р. Річ Посполита нарешті оволоділа Стародубом. Цей історичний факт було закріплено в Деулинському перемир'ї 1618 р. між Варшавою та Москвою¹⁹.

У 1620 р. король Речі Посполитої Сигізмунд III надав Стародубу Магдебурзьке право, а також герб, на якому зображений старий дуб з орлиним гніздом. У королівській грамоті говорилося про Стародуб як прикордонне місто, «валами оточеному і... готовим до оборони». У цей час Польща використовувала укріплення міста для прикриття своїх земель від нападів з боку Московського царства. Саме на початку XVII ст. Стародуб стає великим торговим пунктом між польськими, українськими, литовськими і московськими містами. На ярмарках, які відбувалися тут майже щорічно, успішно продавалася і місцева продукція: пенька, масло, мед, віск, хутро, поташ тощо.

Відповідно до пункту 2 польсько-московського трактату 1618 р. до Речі Посполитої відходили Дорогобуж, Біла, Смоленськ, Рославль, Серпейськ, Трубчевськ, Невель, Себеж, Красне, Стародуб, Попова Гора, Почеп, Новгород-Сіверський, Чернігів, Моревськ, Монастирище, а також Велизька волость. Шостий пункт угоди передбачав встановлення постійно діючого кордону між Польщею і Московією²⁰. Але, зважаючи на те, що у процесі практичного визначення кордонів між поляками і московитами розпочалися сварки, остаточного розмежування на сході Чернігівщини і Сіверщини так і не відбулося. У ході т. зв. Смоленської війни московським військам на чолі воєводою М. Шеїним у кінці 1632 – на початку 1633 рр. вдалося захопити Стародуб, Почеп, Новгород-Сіверський, Сураж, Батурич, Борзну, Мену а також Дорогобуж, Білу, Серпейськ, Невель, Рославль, Себеж, Красне та інші міста²¹. Однак невдовзі змушені були відійти звідти – згідно з Полянським мирним договором 1634 р. відновлювався польсько-московський кордон у межах 1618 р. Полянський договір також передбачав розмежування Новгород-Сіверської та Чернігівської земель від Трубчевського і Путивльського районів, а також Брянська, Рославля та Почепа з прилеглими територіями. Сіверська земля була перетворена в Чернігівське воєводство (з Новгород-Сіверським і Чернігівським повітами), а Стародубський повіт відійшов до Смоленського воєводства Речі Посполитої²².

З огляду на те, що більша частина історичної Стародубщини була заселена українським етносом²³, від 1648 р. вона переходить під владу гетьманів Української козацької держави. На цій території починає творитися Стародубський полк як адміністративно-територіальна одиниця північної частини новоутвореної у результаті революційних подій держави. У тексті «Вимог Війська Запорозького до Його Королівської Милості», які були подані гетьманом Богданом Хмельницьким 7 серпня 1649 р. до короля Речі Посполитої Яна II Казимира зазначалося: «Почавши від Дністра, Берлінців, Бару, по Старий Костянтинів, по Случ і за Случ, що впадає в Припять, по Дніпро, а від Дніпра, **почавши від Любеча до Стародуба і аж до московської границі з Трубецьким, в усіх цих названих містах ми самі зробимо перепис**, призначивши на службу Його Королівські Милості і всій Речі Посполитій тільки гідних, здатних до цього молодців (козаків. – **Т. Ч.**). По цих містах серед нашого війська, щоб корогви, як іноземні, так і польські, не мали ніяких прав і не наважувалися брати жодних стацій (виділ. – **Авт.**)»²⁴. У 1654 р. до Ніжинського полку було приєднано сім сотень Чернігівського полку, кілька округів з Чернігівського та Стародубський повіт зі Смоленського воєводства. У 1663 р. з Ніжинського полку було виділено Новгородський (Сіверський), Глухівський, Сосницький та Стародубський полки²⁵.

Під час переговорів гетьманського уряду Юрія Хмельницького з представником московського царя Трубецьким у жовтні 1659 р. надзвичайно гостро постало питання про належність Сіверщини. Згідно з царським указом, воєвода наполягав на розміщенні у Стародубі, Почепі, Новгороді-Сіверському та Чернігові російських гарнізонів, щоб ті відали «усіма справами» не тільки у визначених містах, але й повітах, приписаних до них. Натомість козаків, що мешкали там, передбачалося виселити в інші населені пункти²⁶. Проти цього рішуче висловилося козацька старшина на чолі з гетьманом. Саме тому до ст. 16 нової Переяславської угоди було внесено такий текст: «В прошлых, во 162-м и во 164-м и после тех годов, изо Брянского и с Карачаевского и с Рылского и с Путивльского уездов дворян и детей боярских люди и крестьяне многие разбежались в черкаские города и в Новгородок Северской, и в Почеп, и в Стародуб, и из тех городов приходя к помещику своим и вотчинником, всякие злости и разорения нестерпимые делают. И гетман бы и все войско Запорожское тех воров беглецов велели, сыскав, отдать помещикам их и вотчинникам, и впредь заказ учинить крепкой: которые боярские люди и крестьяне впредь учнут бегать в черкаские города, и тех бы никто в черкаских городех не принимал, чтоб в то в тех порубежных городех ссоры, а служилым людям разоренья не было...»²⁷. Як дослідив Олександр Гуржій, фіксацію саме такого державного кордону між козацькою Україною і царською Росією знаходимо далі у статтях наступних гетьманів – від Івана Брюховецького до Івана Мазепи включно²⁸.

На початку березня 1684 р., з огляду на те, що коронна армія Речі Посполитої вирушила до молдавського кордону, гетьман Іван Самойлович на чолі козаків Стародубського полку зайняв частину Засожжя включно з Гомельською, Чечерською, Пропойською та Кричевською волостями²⁹. Це був своєрідний демарш Українського гетьманату, застосований всупереч зовнішньополітичній позиції Москви, яка не хотіла розгортати жодного територіального військового конфлікту з Варшавою. У 1685 р. до московської столиці з Батурина вирушає український посол Л. Кочубей, який мав прохати царя, щоб той добивався від поляків повернення території на лівому березі р. Сож до складу Стародубського полку, а також обговорити питання щодо майбутнього об'єднання лівобережної частини Українського гетьманату з Правобережжям та усією Західною Україною. У зв'язку з цим король Ян III Собеський скаржився царю, що лівобережний гетьман, перебуваючи під його зверхністю, не дотримується польсько-російських домовленостей і «якусь собі удільність як другий Хмельницький...вживає»³⁰.

Посередницьку місію у прикордонному конфлікті між Українським гетьманатом та Литвою (а ширше – Московським царством та Річчю Посполитою) намагався взяти на себе навіть австрійський імператор Леопольд I. У спеціальній грамоті царям він закликав Москву не загострювати відносини з Варшавою та висловлював бажання щодо встановлення на російсько-польському кордоні міцного миру. З огляду на це московські царі Іван та Петро вислали І. Самойловичу грамоту з наказом звільнити від присутності козацьких підрозділів близько 200 сіл та містечок засожської частини Стародубського полку. Та гетьман відмовився виконати царський указ і почав просити царів не поспішати з поверненням Великому князівству Литовському спірних територій³¹. У відповідь царський уряд вирішив провести з'їзд прикордонних суддів, а Український гетьманат мав надіслати на з'їзд трьох «знатних» своїх представників, які мали брати участь у переговорах нарівні з російськими дипломатами. Непоступлива політика царського гетьмана І. Самойловича щодо території Засожжя стала однією з причин його швидкого усунення з гетьманської посади у 1687 р.

Поза тим, згідно з російсько-польським договором 1686 р. про «Вічний мир», Стародубщина у складі всієї лівобережної частини Українського гетьманату визнавала політичну зверхність московського царя: «... где суть Северские города, Чернигову, Стародубу, Новгород-Северскому, Почепу и иным, также и всей Малой России сея стороны Днепра, городам Нежину, Переяславлю, Батурина, Полтаве, Переволочне и всем того Малороссийского краю, городам, землям и местам...»³². Коли у 1701 р. російський монарх, усупереч інтересам Українського гетьманату хотів «уступити» Польщі деякі села Стародубського полку, то гетьман І. Мазепа заявив московському послу Б. Михайлову: «А от Стародубскаго полку в польскую сторону ко уступке нигде ничто не приличилось, потому что той Стародубский полк с поляки разделила река Сож, и за тою рекою. На польской стороне ево, гетманского, владения никакова нет, а за реку в Стародубский полк полякам вселятца непристойно же...»³³.

Протягом 1753-1754 рр. відбулося уточнення кордонів між Українським гетьманатом, що перебував у складі Російської імперії, та Річчю Посполитою. Тоді була виготовлена «Карта специальная Российской империи с Полскою областію Стародубовского полку спорным грунтам разным владельцов...»³⁴. Тут позначено більше 40 внутрішніх форпостів козацької держави, розташованих по таких річках: Журавка, Лешня, Десьонка, Схолопна, Палуж, Свиниця, Драговша, Лосинка, Дубреш, Колпида, Михалка, Тесновець, Челихівка, Бесед, Яменець, Перелівка, Сталбунка, Араса, Сталпенка, Іпать, Єленка, Ракитова, Нетеж, Грезливка, Цата. При встановленні кордону велике значення надавалося свідченням місцевих старожилів.

Полковий козацький Стародуб поряд з Черніговом, Ніжином і Переяславом мав найвищий привілейований статус серед багатьох міст України-Гетьманщини. Полковники Стародубського полку спочатку обиралися на свою посаду, але з кінця XVII ст. їх призначав на посаду безпосередньо гетьман Української козацької держави. Першим полковником Стародубського полку був Петро Рославець, який обирався на цей уряд чотири рази: 1663, 1668 – 1672, 1673, 1673 – 1676 рр. Потім стародуб-

ськими полковниками були: Плотник (Терник) Іван (1663 – 1665 рр.), Острянин Лесько (1665 – 1666 рр.), Небаба Михайло (1666 – 1667 рр.), Многогрішний Сава (Шумка) (1672 – 1673 рр.), Олексіїв (Алексійович) Тимофій (1676 – 1678, 1687 – 1689 рр.), Мовчан Федір (1678 р.), Коровка-Вольський (Коровченко) Григорій (1678 – 1680 рр.), Самойлович Семен (1680 – 1685 рр.), Самойлович Яків (1685 – 1687 рр.), Миклашевський Михайло (1690 – 1704, 1705 – 1706 рр.), Скоропадський Іван (1706 – 1708 рр.), Жоравка (Журавка) Лук'ян (1709 – 1719 рр.), Кокошкін Іван (1723 – 1724 рр.), Пашков Ілля (1724 – 1728 рр.), Дуров Олександр (1730 – 1734 рр.), Радішев Афанасій (1734 – 1741 рр.), Максимович Федір (1741 – 1756 рр.), Борсук Яким (1757 – 1759 рр.), Карнович Степан (1762 – 1763 рр.), Хованський Юрій (1763 – 1769 рр.) та Хавадовський Яків (1778 – 1782 рр.)³⁵. Серед наказних полковників Стародубщини зустрічаємо представників відомих козацько-старшинських родів Гуляницьких, Рубців, Лизогубів, Корецьких, Березовських, Немировичів-Данченків, Ханенків та ін. Цікаво, що гетьман Іван Самойлович призначив Стародубським полковником свого сина Семена (1680 р.), а після його смерті меншого сина Якова (1685)³⁶. Відомо, що у 1705 р. за дозволом до царя Петра I про повернення Михайла Миклашевського на стародубське полковництво звертався гетьман І. Мазепа. Надалі українських полковників поступово витісняли російські. Через півтора року після смерті І. Скоропадського у Стародубський полк був призначений комендантом майор Іван Кокошкін. 23 жовтня 1723 р. його було призначено полковником. У наступні роки на цю посаду за царським указом призначалися переважно росіяни³⁷.

Стародубська полкова канцелярія до 1723 р. у приміщенні разом з місцевим магістратом, а потім – гродським судом. У 20-х рр. XVIII ст. була збудована двоповерхова кам'яна будівля для Стародубської канцелярії, яка збереглася до нашого часу і яка разом з приміщеннями Чернігівської та Козелецької полкових канцелярій утворюють своєрідний комплекс національних урядових будівель того часу³⁸. У полковій канцелярії Стародубського полку постійно працювало 18 канцеляристів, а всього у полку протягом другої половини XVIII ст. нараховувалося 59 «служителів»-урядників. У Стародубі також існував окремий двір полкової артилерії з відповідними службами, «соляним сараєм» і мурованим льохом³⁹. У Трубчевську й до цього часу зберігся кам'яний «цивільний» будинок козацької доби⁴⁰.

На середину XVIII ст. до Стародубського полку входили сотні, адміністративними центрами яких були міста Баклан (Бакляни), Мглин, Новгородок (Новгород-Сіверський), Погар (Погари), Почеп, Стародуб, Топаль (Великі Топалі), Шептаки⁴¹. Всього на Стародубщині було 11 сотень: *Бакланська* (називаємо лише найвідоміших сотників – М. Морський, А. Богданович, Т. Ширай, П. Гудович, І. Мовчан, Т. Кибальчич, В. Косач, М. Губчиць, М. Ноздря), *Мглинська* (І. Берло, І. Романовський, Г. Парфененко, М. Симоненко, А. Григорович, І. Немирович-Данченко, П. Покорський-Жоравко) *Новгородська* (С. Горбовець, С. Маленовський, К. Карнаух, Д. Пушкаренко, С. Березовський, Ф. Лісовський, І. Судієнко, А. Рачинський), *Новоміська* (Ф. Скоробагатий, П. Дублянський, А. Силевич, П. Малишевський, Д. Горлянкевич), *Погарська* (А. Набатенко, Т. Ярем'єнко, З. Іскра, С. Галецький, М. Гетун, С. Соболевський), *Почепська* перша і друга (П. Рославець, Н. Ноздря, О. Мартинович, М. Янковський, О. Дівович, К. Молявка, О. Булашевич), *Стародубська* перша і друга (Г. Верем'єнко, М. Рубець, М. Мархаленко, П. Гудович, М. Чернолуцький, І. Бороздна, В. Гром, Я. Семека, О. Слухановський), *Топальська* (Р. Василевич, П. Хромченко, Г. Кожуховський, Ф. Модзалевський, К. Янджол, І. Гамалія, В. Рубець) і *Шептаківська* (Т. Куриленко, В. Ісаєнко, В. Шейменко, І. Маньківський, А. Худорба)⁴².

Відповідно до ордера гетьмана Кирила Розумовського від 8 березня 1755 р. про «герби нації» були виготовлені корогви Погарської (1755), першої Почепської (1756), першої Стародубської (1757), Бакланської (1757), Шептаківської (1760) і Мглинської (1763) сотень, тобто шести з одинадцяти сотень Стародубського полку⁴³. Цікаво, що саме у відповідь на звернення погарського сотника Соболевського про пожежу в його будинку 27 грудня 1754 р. (у результаті чого «...сотенні знамя болшое и значек с протчими его сотника вещми и пожитками погоріли»⁴⁴) і з'явився знаменитий

історичний «ордер»-наказ К. Розумовського. Цей унікальний документ, уперше опублікований у наш час істориком Юрієм Савчуком, поклав початок масштабній реформі козацького прапорництва в Гетьманщині⁴⁵.

Стародубський полковий суд, на якому розглядалися судові справи козацького стану, протягом довгого часу містився у будинку генерального бунчужного України-Гетьманщини, стародубця Борозни⁴⁶. На території Стародубського полку, окрім традиційного полковницького судочинства, діяли ще т. зв. одноособові ярмаркові суди в найважливіших торговельних центрах. Вони розглядали лише цивільні торговельні справи, адже щорічно у Стародубі проводилося два велелюдних ярмарки, які були приурочені до релігійних свят і тривали протягом двох тижнів⁴⁷. Згідно з описом Новгород-Сіверського намісництва, на стародубський ярмарок привозили з Мглинської та Новоміської сотень «ведмежие, волчье, лисичье, куничные, белчьи, рысьи, горносталя, коз диких, бобровые и выдровые кожи»⁴⁸.

У 1763 р. була проведена реформа полкових судів. Полковник залишався головою новоствореного гродського суду, де розглядалися кримінальні справи. Всі інші справи переходили до відання земських судів. З 20 повітів земських судів, на які поділялася Гетьманщина, на Стародубщині були два – Стародубський і Погарський⁴⁹. Земський суд складався із виборних судді, підсудка та земського писаря, які були обрані шляхтою повіту. Він збирався тричі на рік. Земські судді прирівнювалися до «первостатейних» бунчукових товаришів, підсудки – до «второ статейних», возні – до полкових осавулів⁵⁰.

Стародуб був містом з магдебурзьким правом, згідно з яким ним керував обраний місцевими жителями вїйт, а також бурмистри, радники/райці та лавники. Обраний вїйт та два бурмистри (заступники вїйта) затверджувалися полковою канцелярією та складали присягу у соборній церкві Стародуба. Міський уряд – магістрат, отримував на свої потреби прибутки з двох млинів, дворів та важниць на плату «магістратському писарю, підпискам і служителям»⁵¹. У другій половині XVII ст. у підпорядкуванні стародубського магістрату було 36 сіл. У середині XVIII ст. для збирання доходів з населення підбиралися спеціальні збирачі, які приймали присягу та отримували копії указів, інструкцій, «приходні і росходні» книги. У Стародубському полку таких збирачів нараховувалося 21 чоловік. Найчисленішим станом у Стародубі та інших містах Стародубщини поряд з козаками були міщани-«посполиті».

У Стародубі існували ремісничі цехи – шевський, ковальський, кравецький, існувало позацехове ремесло, млинарський і винокурний промисли, розвивалася торгівля та різні промисли. У Почепі було сім цехів – шевський (14 осіб), гончарів і шаповалів (всього 28 осіб), ткачів (14 осіб), кравців (30 осіб), а також ковалів, калачників та старців⁵². Серед ремісничих цехів Стародубщини було розвинуте залізобробне ремесло та гутництво⁵³. Більшість з цехів мали власні громадські будинки та утворювали церковні братства. Вони також засновували власні церковні школи та шпиталі⁵⁴. Сільське господарство розвивалося головним чином у Новгородці, Мглині, Погарі та Почепі. Цікаво, що головним предметом вивозу на продаж з Почепи протягом кількох століть були коноплі, хоча тут також поширеними господарськими культурами були жито та овес⁵⁵.

«Новгород-сіверський патріотичний гурток» – саме так означували в українській історичній науці таємний гурток українських автономістів, що існував у 80-90-х роках XVIII ст. на території Новгород-Сіверського намісництва, в т. ч. й історичній Стародубщині⁵⁶. Більшість його членів були відомими державними, військовими, культурними, церковними та громадсько-політичними діячами Української козацької держави, а після її скасування – Російській імперії. Майже всі вони походили з відомих козацько-шляхетських родів України. А. Гудович, Г. Долинський, М. Значко-Яворський, Т. Калинський, О. Лобисевич, М. Миклашевський, Г. Полетика, А. Рачинський, Ф. Туманський, А. Худорба, В. Шишацький мали за мету розвиток національної культури, розширення автономних прав своєї батьківщини та відновлення її незалежності. Вони поширювали патріотичні публіцистичні твори з викладом своїх ідей, відроджували пам'ять про героїчне історичне минуле України.

Саме завдяки багатом стародубцям стала можливою т. зв. місія В. Капніста щодо європейської дипломатичної допомоги задля відновлення Гетьманщини. У 1791 р. в Берліні відбулися таємні переговори щодо можливості українців прийняти прусський протекторат під час війни між Росією і Пруссією. Діяльність Новгород-Сіверського патріотичного гуртка спричинила появу одного з найбільшого патріотичного трактату ХІХ ст. – «Історії Русів», автором якого, очевидно, був колишній козацький старшина Стародубського полку.

Відомо, що після повстання проти російської влади гетьмана Івана Мазепи у 1708-1709 році відбувався процес поступової ліквідації ранньомодерної Української держави – Гетьманщини та її інтеграції до Російської імперії. Цей процес відбувався у двох зустрічних напрямках: переходу українців на службу в імперські установи Києва, Москви та Петербурга і переселення на українські етнічні землі російських чиновників, офіцерів, поміщиків, купців, ремісників і селян, священників, а також поширення на її територію загальноімперських владних установ. Цікаво, що ці зміни охопили практично всі сфери суспільного життя, а Україна неухильно ставала однією з найбільших провінцій Російської імперії.

За «Маніфестом про вільності дворянства» 1762 р. та «Жалуваною грамотою дворянству» 1785 р. більша частина українських козацько-старшинських родин Стародубщини хоча й набувала статусу російського дворянства, але таким чином лише підтверджувала ті права, якими давно вже користувалася. До таких «прав і вольностей» належали: доступ до державних посад, станове самоврядування, виборність, судовий імунітет, право на землеволодіння та володіння селянами, а також інші станові привілеї. І хоча починаючи від Мазепинського повстання козацька верхівка опиралася насадженню імперського державного та соціально-правового устрою (посольство гетьмана Павла Полуботка до Петербурга 1721 р., «накази» козацьких старшин під час дії Уложеної комісії середини ХVІІІ ст., виступи українських представників на Законодавчій комісії 1768 р. у Петербурзі, повстання пікінерів 1770-х рр., згадувана вже місія Капніста до Берліна 1791 р. та ін.), численні політичні акції тогочасної української еліти завершилися із кінцем процесу надання багатом козацьким старшинам прав дворянства в межах Російської імперії.

З огляду на це стародубська козацька старшина почала впливатися до єдиної в політичному сенсі російської «дворянської нації», що значно впливало і на розвиток спочатку начебто надетнічної культури, науки та освіти в межах однієї держави. За ініціативи та активної участі українців у Петербурзі та Москві утворюються перші в Росії наукові товариства та освітні установи, виникають впливові літературні об'єднання та гуртки, популярні періодичні видання й цілі напрямки розвитку медицини, філософії, природничих наук та літератури. Політика царського уряду розколола тогочасну українську еліту на т. зв. автономістів, які мріяли про відновлення старих порядків і виступали під гаслами історичного легітимізму, та інтеграціоністів, котрі не бачили для України іншої перспективи, ніж повне злиття з імперією. Навіть найбільші тогочасні українські патріоти не прагнули протиставити Україну Росії, а навпаки намагалися довести приналежність своєї батьківщини до неї. «Палаючи любов'ю до вітчизни, не міг утриматися від багатомовності, і чим би тільки можна було підсобити, то все вишукував і буду вишукувати для загальної користі, і слави свого, перед усім світом заслуженого народа до останніх сил моїх захищати не перестану»⁵⁷, – ці слова Т. Калинського, які він написав до М. Милорадовича на початку ХІХ ст., очевидно, можна вважати гаслом тогочасної стародубської інтелектуальної еліти.

Одним з найголовніших результатів українсько-російського культурного зближення та проживання козацької старшини та представників давніх шляхетських родин Стародубського полку у межах етнічно-мовного прикордоння стало засвоєння українцями російської літературної мови, що в останній чверті ХVІІІ – на початку ХІХ ст. повністю змінює давньоукраїнську та церковнослов'янську мови, якими послуговувалася українська козацька старшина, духовенство та міщанство в офіційних і приватних справах. Але, незважаючи на поширення серед української верхівки

загальнодержавної російської літературної мови, серед більшої частини освіченої частини українців і навіть окремих росіян все ж таки зберігалася тенденція до вживання української мови у розмовній практиці. Серед представників еліти започатковувалася традиція збереження пам'яток писемної давньоукраїнської мови.

Лише в останніх десятиліттях XVIII ст. робляться перші спроби друкування літературних творів «простонародною» українською мовою з використанням російської абетки. Так, наприклад, один із записів у книгах Києво-Могилянської академії за 1770 р. засвідчував: „Иоанн Некрашевич, священник села Вишенок, ныне Остерского уезда, Черниговской губернии. Он выбыл из богословского класса Киевской академии в 1764 г. Известен своими малорусскими диалогами и виршами”. Письменник та громадський діяч з Стародубщини О. Лобисевич перекладає у 1780-х рр. на рідну мову Вергілієві «Буколіки». І лише у 1798 р. українською видається героїко-комічна поема-травестія «Енеїда», що належала перу заслуженого офіцера російської армії, малоросійського дворянина, українця з Полтави Івана Котляревського. Як це не дивно, але з її появою розпочинається нова епоха не лише в українській, але й російській літературі.

Про те, як сприймали тогочасні стародубські інтелектуали становище України-Гетьманщини в складі Російської імперії у середині XVIII ст., свідчить полемічний віршований твір «Разговор Великороссии с Малороссиею» (1762 р.). Він був написаний Семеном Даниловичем Дівовичем (Дзівовичем), який народився у 1730-х рр. в містечку Семенівка Топальської сотні Стародубського полку. Його брат, Олекса, певний час був сотником Почепської сотні, потім – стародубським полковим суддею. Наприкінці 1740-х рр. С. Дівович навчався в Києво-Могилянській академії, а потім в Санкт-Петербурзькому університеті. Однак після конфлікту з Михайлом Ломоносовим, який неприязно ставився до українців, його разом ще з одним знаменитим вихідцем із Стародубщини Опанасом Лобисевичем було виключено з університету та відправлено на батьківщину. В Україні С. Дівович займав посаду перекладача при Генеральній військовій канцелярії, а з 1763 р. – архіваріуса при Малоросійському генеральному архіві⁵⁸.

Стародубець С. Дівович висунув принципову на той час ідею – Україна («Мала Росія») не увійшла до «Великої Росії» як її складова частина, а, зберігаючи свої «вольності», і далі залишалася рівноправною з нею країною, визнаючи лише владу царя як спільного монарха:

*...Знаю, что ты Россия, да и я так зовусь.
Что ты пугаешь меня? Я и сама храбрюсь.
Не тебе, Государю твоему поддалась
При которых ты с предков своих и родилась.
Не думай, чтоб ты сама была мой властитель.
Но государь твой и мой общий повелитель.
А разность наша есть в приложенных именах.
Ты Великая, а я Малая, живем в смежных странах...⁵⁹*

У своїй поемі С. Дівович у віршованій формі виклав історію України від найдавніших часів до середини XVIII століття. Певні відомості засвідчують, що ця поема була написана автором під впливом розмов з гетьманом К. Розумовським, а можливо, і за безпосереднім його дорученням. Цей твір був козакоцетричним, адже героїзував історію українського козацтва починаючи від 1516 р. (тобто діяльності Предслава Лянцкоронського) й закінчуючи 1750-и рр., коли гетьманську булаву отримав Розумовський. На думку С. Дівовича, українська старшина мала такі ж самі права на різні привілеї, як і російське дворянство. Твір подано у формі полеміки між Україною та Росією. Остання ставила ряд запитань «Малоросії», метою яких є применшення ролі українців та показ їхньої державно-політичної неспроможності. А Україна гідно відповідала про свою окремішність та рівноправність з Великоросією, заслуги перед імперією та законність її історичних, правових і моральних обґрунтувань самостійності. Переможцем у цьому непростому диспуті залишається Україна. Причому автор поеми зробив це дуже майстерно. Семен Дівович подав свою аргу-

ментацію дуже талановито і надзвичайно логічно, з високим почуттям національної гідності та глибоким розумінням історичних взаємин України та Росії. При цьому поет використав Літопис Самовидця, Літопис Грабянки, «Краткое описаніє о Малой Россіи» Покаса та інші тогочасні історичні твори. Окрім того, Дівович використовував й окремі офіційні документи і матеріали, адже протягом певного часу працював архіваріусом у найбільшому архівосховищі Лівобережної України.

Не випадково під час розповсюдження списків поеми Семена Дівовича серед української та російської інтелігенції на початку XIX століття начальник жандармської канцелярії Дубельт написав на одному з копійованих рукописів: «Якби я був цензором, не допустив би цього друкувати тому, що тут є образа Росії, образа й України: перша ставить дурні питання, а друга вихваляє себе, як стара баба, й нарешті її серце знемагає від нашого ярма!»⁶⁰ Адже уродженець козацької родини з Стародубщини протестував проти централізаторської політики Російської імперії, яка нівелювала військово-політичні та державні здобутки українців у попередні часи. С. Дівович був серед тієї козацької інтелігенції, яка готувала національне українське відродження наступного віку романтизму – XIX ст.

Серед знаменитих людей того часу, які народилися або протягом довгого часу жили чи проводили свою діяльність на Стародубщині, є такі визначні особи не лише української та російської, але й світової історії:

Гудович Андрій Васильович – народився 1731 р. у козацько-старшинській родині. Батько – генеральний підскарбій України-Гетьманщини Василь Гудович (? – 1764 р.). Навчався у Кенігсберзькому університеті (Німеччина), генерал-ад'ютант російського царя Петра III у 1761-1762 рр., дипломат. У 1783 р. у Мглинському, Суразькому та інших повітах Стародубщини за ним рахувалося 3401 селян. Генерал-аншеф російської армії з 1796 р. Підтримував зв'язки з новгород-сіверським патріотичним гуртком. Помер 24 червня 1808 р.⁶¹

Долинський Григорій Карпович – народився близько 1722 р. на Стародубщині. У 1739-1745 рр. – канцелярист Генеральної військової канцелярії, осавул Ніжинського полку. Перебував в уряді гетьмана К. Розумовського. Депутат Законодавчої комісії при російському уряді, член малоросійської колегії. Колезький радник з 1785 р. Член новгород-Сіверського патріотичного гуртка. Помер 21 лютого 1799 р.

Калинський Тимофій Васильович – народився близько 1740 р. Навчався у Києво-Могилянській академії. З 1771 р. – канцелярист Стародубської полкової канцелярії, з 1778 р. – на різних посадах у правлінні Новгород-Сіверського намісництва. Депутат Чернігівського дворянського зібрання, член новгород-сіверського патріотичного гуртка. Полеміст, художник. Помер близько 1808 р.

Лобисевич Опанас – народився близько 1732 р. в сотенному містечку Погар Стародубського полку. Навчався у Києво-Могилянській та Петербурзькій академіях. Працював перекладачем в гетьманському уряді К. Розумовського. Відвідував Німеччину, Францію, Італію, Швейцарію та Англію. Письменник, друкувався у багатьох літературних журналах, розпочав українське літературне відродження. Мглинський маршалок (1783 р.), очолював Новгород-Сіверське дворянство (1785-1788 рр.). Один з його братів Кирило Кирилович (?-1757 р.) – полковий писар та суддя Стародубського полку, а другий, Павло (1723- 1780 рр.) був стародубським полковим осавулом. Помер у жовтні 1805 р.⁶²

Миклашевський Михайло Павлович – народився близько 1756 р. у с. Деменці на Стародубщині у козацькій сім'ї. Командир Стародубського карабінерного полку в російсько-турецькій війні 1787- 1791 рр. У 1797- 1806 рр. був спочатку волинським, а потім новоросійським і катеринославським губернатором. З 1808 р. – сенатор Російської імперії. Підтримував зв'язки з Новгород-Сіверським патріотичним гуртком. Помер 26 серпня 1847 р. Похований у с. Понурівці на Стародубщині⁶³.

Ракушка-Романовський Роман Опискович – народився близько 1622 р. у Ніжині. Навчався в Києво-Могилянській академії. У другій половині 50-х – 60-х рр. XVII ст. – ніжинський сотник, суддя, наказний полковник. З 1663 р. – генеральний підскарбій. Посол гетьмана П. Дорошенка до Константинопольського патріарха Мефодія

III у 1670 р. Після закінчення військової кар'єри жив у Стародубі протягом 1676-1702 рр., де мав парафію та створив одну з найвидатніших історіографічних пам'яток того часу «Літопис Самовидця». Помер у 1703 р. у Стародубі, де й похований біля Свято-Миколаївської церкви⁶⁴.

Ханенко Микола Данилович – народився 1693 р. у козацько-старшинській родині. Був стародубським полковим суддею (1727 – 1738 рр.), потім – обозним (1738 р.). Відзначився під час російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. З 1738 р. – наказний полковник Стародубського полку. Генеральний бунчужний (1738 – 1740 рр.), генеральний хорунжий (1741 – 1760 рр.) та член Генерального суду Війська Запорозького. Прожив у м. Стародубі 14 років. Протягом 1728 – 1743 рр. працював у комісії укладення визначної пам'ятки правової та суспільно-політичної думки «Прав за якими судиться малоросійський народ». Автор цікавого щоденника про життя та побут української козацької старшини у першій половині XVIII ст. Зберігав у своєму архіві багато цікавих документів і матеріалів, в т. ч. «Пакти і Конституції» П. Орлика 1710 р. Його син, Василь, проживав з родиною у с. Чауси поблизу м. Погар. Помер 1760 р. у м. Глухів⁶⁵.

Худорба Архип Михайлович – народився бл. 1748 р. З 1769 р. – осавул Новгород-сіверської сотні. Учасник російсько-турецьких війн 1769 – 1774 та 1787 – 1791 рр. У 1783 р. – бунчуковий товариш, потім прем'єр-майор Стародубського карабінерного полку. Історик, автор рукописної «Історії України», один з ймовірних авторів знаменитого історико-політичного трактату «Історія Русів». Помер на початку XIX ст.

На кінець XVIII ст. у Стародубі нараховувалося близько 20 (!) мурованих і дерев'яних храмів⁶⁶, завдяки чому він і до сьогодні зберігає «обличчя українського міста» (за висловлюванням В. Ленченка), адже архітектура цих споруд різко контрастує, наприклад, з церковними спорудами східної частини Брянщини. У «сусідньому» Почепі було 7 церков – Преображенська, Олександрівська, Михайлівська, Успенська, Святоархангельська, Воскресенська і Різдва Богородиці, а поряд з містом два монастирі – Троїцький Костянський і дівочий Шумарівський⁶⁷. Неодноразово усі гетьмани України, починаючи від Богдана Хмельницького й закінчуючи Кирилом Розумовським, надавали монастирям і церквам Стародубщини охоронні та «економічні» універсали на право володіння землями, селами, сіножатями, млинами тощо. Цікаво, що, згідно з гетьманським універсалом Івана Мазепи від 22 лютого 1705 р., до стародубської церкви Різдва Івана Предтечі долучався музичний цех – «скрипників і цимбалістів і дудників»⁶⁸. У козацькому селі Понурівка, яке стало родовим помістям родини Миклашевських, були палац, парк та кілька церков, серед яких вирізнялася церква Різдва Богородиці, класичний декор якої, згідно з висновками московського історика архітектури М. Цапенка, притаманний ранньому українському бароко⁶⁹.

У наказах Законодавчій комісії 1767 – 1768 рр. для створення нового імперського кодексу законів серед інших був офіційний наказ шляхти та козацької старшини Стародубщини, який підписали 118 осіб і в якому в додаткових зауваженнях говорилося «про гарантію української законодавчої системи і щоб урядові посади займала місцева шляхта»⁷⁰. 16 вересня 1781 р. за наказом російської імператриці Катерини II було офіційно проголошено створення трьох нових намісництв – Київського, Чернігівського, а також Новгород-Сіверського, куди входила територія Стародубського полку України-Гетьманщини. У зв'язку із запровадженням нової намісницької та повітової системи українські інституції, які ще залишалися від скасування гетьманського уряду в 1764 р. (полкові і сотенні уряди та суди, скарбниця, скарбова канцелярія, генеральна «щетна» комісія, пошта та ін.) були скасовані. Першим губернатором Новгород-Сіверського намісництва призначили колишнього генерального суддю Гетьманщини Іллю В. Журмана⁷¹. Згідно з описом намісництва за 1785 р., до його складу входили такі повітові міста, як Стародуб, Погар, Мглин, Нове Місто та Сураж⁷².

Упродовж чотирьох років, з 1782 до 1786 рр., українські державні інституції, а також самоврядування рішуче заступила російська імперська адміністрація: «...колишні чиновники Гетьманщини змінили важкі козацькі шаблі та строкати козацькі строї на рапіри, напудрені перуки й імперські мундири»⁷³. Поза тим, до 1802 р. біль-

шість чиновників місцевої адміністрації на Стародубщині були українцями. Ось які посади, наприклад, займали представники відомого стародубського козацького роду Миклашевських – Іван Павлович був Стародубським повітовим маршалом (1785 – 1791, 1794 – 1797 рр.), Степан Павлович займав посаду голови II департаменту Новгород-Сіверського губернського магістрату (1791 р.) і теж Стародубським повітовим маршалом (1797 – 1800 рр.), Андрій Павлович був підкоморієм Стародубського повіту (1803 р.), Петро Павлович засідав у I департаменті новгород-сіверського верхнього земського суду (1791 р.).

Отже, українська шляхта Стародубщини стала частиною імперсько-російського дворянства, міщани старовинних українських міст були підпорядковані загальноімперським законам, місцеві селяни були закріпачені, а більшість козаків стали вважатися привілейованими державними селянами.

Частина патріотично налаштованої української шляхти і старшини намагалася чинити певний опір запроваджуваним «реформам» Російської імперії. У 1800 р. на території колишньої Гетьманщини нараховувалося близько 20000 дворян чоловічої статі, які перед тим були козацькою старшиною або ж шляхтою. Переважна більшість з них не хотіла вступати у російське дворянство і лише з виданням імператорської грамоти на дворянство 1785 р. почала поступово і з великими труднощами вливатися до загальноімперського нобілітету. Велике обурення викликала діяльність Герольдмейстерської контори, яка не визнавала українську урядову службу незаперечним свідченням дворянства. Колишня козацька старшина розпочала боротьбу за повне визнання колишніх українських рангів відносно імперського «Табеля о рангах». Стародубець Тимофій Калинський написав ґрунтовний полемічний твір з цього приводу, який називався «Мнение о малороссийских чинах и о их преимуществе, а равно и о разборе их доказательств о дворянстве по службе и чинах их для внесения в Родословную дворянскую книгу и в какую именно оной часть»⁷⁴.

Т. Калинський стверджував, що українська старшина ще наприкінці XVI ст. була визнана як шляхта і саме як шляхта вона має більші права, ніж російське дворянство, оскільки не тільки старшина, але й усе козацтво – це «лицарський орден з шляхетським статусом». Калинський прирівнював українських сотників до російських воєвод, а генеральну старшину – до думних бояр. Ця праця була обговорена на зібранні Чернігівського дворянства у 1805 р., внаслідок чого до центральної влади було відправлено дві петиції, однак вони були затримані у канцелярії генерал-губернатора Куракіна і тільки у 1809 р. потрапили до Ради міністрів⁷⁵.

Хоча частина новоспеченого малоросійського/російського дворянства і залишалася в Україні, велика кількість представників козацько-старшинських родів виїжджала в інші губернії імперії. Особливо багато українців (серед яких була немала частина стародубців) опинилося в Санкт-Петербурзі, де зайняли провідні позиції у всіх сферах й створили власний культурний прошарок в імперській столиці. Цей процес у своїх мемуарах дуже добре описав син новоміського сотника Стародубського полку В. Гетун⁷⁶. Та, незважаючи на політичну лояльність, високі пости чи літературну популярність, більшість з українців, що стали співтворцями політичних та культурних вартостей Росії на свідомісному рівні, так і не ставали до кінця своїми серед місцевої еліти. Ось що, наприклад, писав П. Вігель про поважних російських письменників родом з України-Гетьманщини Василя Капніста та Миколу Гнідича (Гнедича): «Оба они несмотря на единоверие, единознание, на двухвековое соединение их Родины с Россией, тайком ненавидели ее и русских, москалей, кацапов»⁷⁷.

Традиційний козацький устрій Північної України-Гетьманщини замінила система регулярних імперських російських полків. Були утворені карабінерні полки, які спочатку зберігали численні зв'язки з своїм козацьким минулим. Серед них був і Стародубський карабінерний полк, новостворені роти якого були прив'язані до відповідної території Стародубщини. Його офіцери були колишніми козацькими старшинами, а рядові карабінери – козаками. Він був утворений у 1783 р. на базі скасованого Стародубського полку України-Гетьманщини. Цей полк перебував у складі важкої кінноти, з 1796 р. став кирасирським, а у XIX – початку XX ст. – драгунським (спочатку 34-

им, а потім 12-им полком). Серед його офіцерів у 1780 – 1800 рр. зустрічаємо немало представників стародубських козацько-старшинських родин України. Це – Бобірі, Бороздни, Велинські, Гудовичі, Домонтовичі, Значко-Яворські, Карпеки, Миклашевські, Модзалевські, Немировичі-Данченки, Плішки, Рославці, Рубці, Сахновські, Себеки, Силевичі, Соболовечі, Шираї та ін. Першим полковником Стародубського полку протягом 1783 – 1789 рр. був генерал-майор Іван Максимович, син колишнього стародубського козацького полковника Федора Максимовича і внук відомого сподвижника гетьмана І. Мазепи, генерального осавула Дмитра Максимовича. З 1789 р. до 1792 р. полком командував ще один нащадок козацької старшини мазепинської доби Михайло Миклашевський. Під його керівництвом Стародубський полк, який складався переважно з українців, відзначився під час російсько-турецької війни 1787 – 1791 рр. Особливо героїчно діяли стародубці у битвах армії Олександра Суворова під Фокшанами, Римніком і Мачином.

Смерть російської імператриці Катерини II і сходження на престол Павла I поширили в Україні чутки, що імператор сам буде гетьманом, а найближчого дорадника свого батька, вихідця з Стародубщини Андрія Гудовича призначить регентом відновленої Гетьманщини⁷⁸. Хоч цього і не сталося, але цар Павло I у 1796 р. скасував Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське намісництва й утворив єдину Малоросійську губернію. З приходом до влади в імперії Олександра I у 1801 р., Малоросійська губернія знову була поділена – тепер уже на Полтавську та Чернігівську. Скасування української автономії, окрім іншого, призвело до закріпачення селян на Стародубщині, яка входила спочатку до Чернігівського, потім – Новгород-Сіверського намісництва, а згодом – Малоросійської та Чернігівської губерній. Ще указом від 3 травня 1783 р. селянам заборонялися переходи, а подушний податок розповсюджувався на всю Україну. Протестуючи селяни втікали від своїх нових господарів. Лише за десять років, з 1782 до 1791 рр. з Чернігівської і Київської губерній втекло близько 35 тис. селян. Відомо, що між 1822 і 1833 рр. за спротив поміщицьким порядкам до Сибіру було вислано 1 тисяча 827 чернігівських селян, значна частина яких походила з Стародубщини⁷⁹. У цей час відомий російський генерал О. Михайловський-Данилевський, який у 1824 р. подорожував українськими землями, стверджував: «Я не находил в Малороссии ни одного человека, с которым мне удавалось говорить, выгодно к России расположенным; во всех господствовал явный дух оппозиции. У них есть пословица: «он всем хорош, да москаль», то есть русский и следственно есть злой и опасный человек. Такая ненависть происходила от нарушения прав Малороссии, от упадка кредита в промышленности, от возвышения налогов, которые в Малороссии произвели повсеместную бедность, и от дурного устройства судебных мест, где совесть была продажная»⁸⁰.

Козаки на Стародубщині у XIX ст. зберегли своє право на землеволодіння і продаж алкогольних напоїв (останнє було підтверджено у 1811 р.). Із вторгненням французької армії Наполеона і поновленням в Україні 15 козацьких полків, українських козаків звільнили від військового призову та різних податків. Однак у 1818 р. козаків знову почали призивати до регулярної армії, а з 1819 р. було скасовано звільнення від податків. У 1820-х роках Міністерство фінансів поставило під сумнів право козаків на володіння землею. У 1831 р., в зв'язку з польським повстанням, за царським наказом з українського населення було сформовано 8 козацьких полків по 1200 чоловік у кожному, але невдовзі їх розпустили. 25 червня 1832 р. цар Микола I видав Указ про козацькі землі, податки і рекрутів. Через два роки була створена «Главная хозяйственная контора для малороссийских казаков», яка проіснувала до 1837 р. Але такі заходи вже не могли зупинити занепаду козацького устрою. Хоча за даними переписів козацьке населення Чернігівщини і Полтавщини постійно збільшувалося, але землеволодіння лише зменшувалося. Козаки були змушені ділити свою землю на менші й менші клаптики. Згідно з переписами, у 1782 р. в Чернігівській і Полтавській губерніях проживало 428 тисяч 442 козаки; 1819 р. – 450 тисяч 365; 1837 – 1839 рр. – 533 тисячі 778; 1851 р. – 549 тисяч 198; 1860 р. – 595 тисяч 989 осіб⁸¹. Підрахунки свідчать, що на 1839 р. безземельними були 105 тисяч козаків⁸².

Відвідуючи північно-східний регіон України у 1841 р., німецький мандрівник Йоганн Георг Коль відзначав: «...перед підкоренням усі малоросіяни були вільними людьми і ніколи, як вони твердять, не знали панщини. Саме росіяни, говорять вони, уярмили половину народу... Якщо одного дня колосальна Російська імперія розлетиться вщент, можна не сумніватися, що малоросіяни утворять окрему державу...»⁸³. Поза тим імперське «проковтування» таких верств українського суспільства Стародубщини як міщани та духовенство відбувалося більш-менш спокійно, адже вони являли собою у політичному відношенні більш пасивні елементи. Становище місцевих міщан визначила царська Міська грамота 1785 р., яка прирівняла їх у правах до міщан інших частин Російської імперії. Хоча з 19 тисяч 139 зареєстрованих на той час міщан у Чернігівській губернії лише 654 були росіянами, решта – українцями⁸⁴. У 20-х роках XIX ст. ремісничі цехи Стародуба та інших міст цього регіону втратили характерні риси українських цехів: корпоративне самоврядування виробництва, контроль за якістю, цінами, відбором і навчанням майбутніх членів цехів⁸⁵. О. Шафонський відзначав, що міжнародна торгівля на землях Стародубщини здійснювалася переважно через греків та інших іноземців, тоді як внутрішню торгівлю контролювали росіяни. У 1782 р. з 1483 купців, зареєстрованих в Чернігівській губернії, було 896 росіян і 587 українців⁸⁶. У середині XIX ст. у Чернігівській губернії було 2 тисячі 848 українських купців та 767 єврейських, у руках яких зосереджувалася широкомасштабна торгівля. Українці не мали достатнього капіталу для першої купецької гільдії, до якої в основному входили євреї і росіяни.

Лише у 1810 – 1820-х роках на Стародубщині була скасована традиційна українсько-козацька система судочинства. Після польського повстання 1830 р. тут ліквідувалися останні залишки Магдебурзького права, однак лише у 1843 р. на Чернігівську губернію було розповсюджено російський Звід законів. Разом з тим, як дослідив М. Василенко, і після цього на Стародубщині діяли окремі місцеві правові норми, що були єдиним залишком колишнього автономного статусу України-Гетьманщини⁸⁷. Цікаво, що у старовинному стародубському містечку Мглин у 1841 р. у козацькій родині народився батько видатної української поетеси Лесі Українки Петро Косач⁸⁸. З Стародубщини походив козацький рід природознавця, антрополога та етнографа світової величини М. Миклухо-Маклая⁸⁹. Саме у Стародубі у 1908 р. за ініціативою нащадка відомого козацько-старшинського роду Північної Гетьманщини, композитора, етнографа та громадського діяча О. Рубця (1837 – 1913 рр.) відбувся з'їзд спадкоємців міфічних скарбів гетьмана П. Полуботка. Історична пам'ять про «золотий час» доби козаччини дожила аж до революційного 1917 р., коли стала певним ідейним підґрунтям для творення новітньої Української держави.

Шовіністична політика царських урядів Росії, а потім більшовицького керівництва СРСР щодо знищення всього українського на території «1/6 земної кулі» призвела не лише до поступового зменшення корінного населення на Стародубщині, але й до значних фальсифікацій під час різноманітних місцевих переписів. Якщо говорити про національний склад населення Стародубщини у XVIII ст., то у 1762 р. вся Лівобережна Україна нараховувала 2624500 осіб, з них близько 2500000 були етнічними українцями, 72200 – росіянами, 50000 – білорусами⁹⁰. В Стародубському полку нараховувалося 345572 осіб, з яких українців було близько 335000 осіб. У 1795 р. в Чернігівській губернії проживало 1032096 чоловік, в т.ч. у Стародубському повіті – 70248, Мглинському – 68108, Новоміському (Новозибківському) – 89406, Погарському – 68100 осіб⁹¹. Згідно з переписом 1859 року у Стародубському повіті нараховувалося 86 766 осіб (з них 84773 українці), Мглинському – 90478 (відповідно 86406 українців), Новозибківському – 113637 (76137), Суразькому – 110390 (20974)⁹². Перепис складу населення Чернігівської губернії 1897 р. засвідчив, що на Стародубщині було всього-на-всього 778 осіб (?), які ідентифікували себе з українцями⁹³. Штучність і нереальність цього імперського «перепису» була очевидною вже для сучасників.

Проте з початком національного відродження на початку XX ст. населення Стародубщини рішуче заявляє про свою належність до українського народу та його

революційних прагнень жити самостійним життям⁹⁴. Тут організуються культурно-просвітницькі товариства, започатковуються представництва різних українських партій, розповсюджується патріотична преса тощо. У листопаді 1917 р. Центральна Рада, проголосивши самостійність України, залишила скрізь губерніальну й повітову адміністрацію, яка існувала ще за російського тимчасового уряду. Тоді ж відразу виникло питання про перехід північноукраїнського регіону під владу революційної Центральної Ради. Зважаючи на те, що і Велика Білоруська Рада також намагалася підпорядкувати Стародубщину, серед місцевого населення було проведено опитування, яке засвідчило бажання приєднання стародубських повітів до України. Так, наприклад, інформація, розміщена в газеті «Чернігівський край» 21 грудня 1917 р., свідчила: «Ввиду ясно и определенно выраженной воли почти всего населения Новозыбковского уезда о присоединении к Украине, Новозыбковское уездное земское собрание, являясь выразителем мнений населения всего уезда, санкционирует эту волю отдельных волостей, города и посадов [...]»⁹⁵. Уже після цього було вироблено й проекти (наприклад, від 6 березня 1918 р.), що передбачали скасування губерній і повітів й утворення в складі Української Народної Республіки 32 адміністративних земель. До однієї з цих земель Сіверщини з центром у Стародубі мали ввійти колишній Суразький, Мглинський, Новозибківський, Стародубський, Новгород-Сіверський повіти Чернігівської губернії⁹⁶. Однак цей проект залишився тільки на папері.

З приходом до влади у квітні 1918 р. П. Скоропадського та проголошення його гетьманом України постало питання про зміну колишньої адміністративної системи. Комісарів було замінено на старост. Губерніальним старостою на Чернігівщині став М. Савицький (він урядовав з 13 травня до 28 червня), після чого на цю посаду заступив М. Висоцький. Стародубським старостою обрали Федора Кибальчича, новозибківським Івана Листовського, а пізніше Ц. Дрія-Дорналовича⁹⁷. Більшість губерніальних і повітових старост були місцевими земельними власниками або ж земськими діячами, частина – військовими.

23 травня того ж року розпочалися українсько-російські переговори, які тривали протягом усього існування гетьманського уряду. Одним з основних питань була проблема встановлення кордонів. Росіяни запропонували таку лінію кордону: Сураж – Унеча – Стародуб – Новгород-Сіверський – Глухів – Рильськ – Колонтаївка – Суджа – Беленіхіно – Куп'янськ. Це означало, що Українська держава мала втратити Мглинський та значні частини Стародубського, Суразького, Новгород-Сіверського та інших повітів.

У червні 1918 р. відбувся черговий раунд українсько-російських переговорів, і в результаті було підготовано спільну резолюцію: «[...] мир, який робиться між Україною та Московщиною, повинен ґрунтуватися на міцних демократичних основах, які в самім зародку усуватимуть можливі в будуччині причини непорозумінь, і що визначіння кордонів є передумовою не тільки теперішніх, але й майбутніх взаємних відносин між обома державами, обидві делегації годяться відкинути при визначенні кордонів усяку думку про захвати й насильства»⁹⁸. Українська делегація запропонувала такі кордони між обома державами, які засвідчували історичну приналежність Стародубщини до України. Кордон починався від Вигоновського озера й далі йшов по лінії: в межах Мінської губернії – річкою Шарою, далі на Любашево, Круговичі, Локтиші, Чепелі, Погост, на Уряччя, Пасіки, Слуцьк, Борову, Новий Степ; в межах Могилівської губернії – річкою Дніпро 4 версти вище від Жлобина, далі на Рачин, Шепетовичі, потім рікою Сожем до річки Бесіди, далі на Святське; звідси по адміністративній межі Чернігівської губернії до Красного Рогу, далі на Семиць Трубчевський (в межах Орловської губернії), річкою Нерусою, річкою Севою до річки Тари на Онешковичі-Орля.

Особливо гострі суперечки виникли у справі північних повітів Чернігівщини, західних і південно-західних повітів Курщини та Воронежчини. З українського боку було аргументовано, що з історичних, етнографічних та економічних причин ці території мають належати до Української держави. Стенографічний звіт засідання політичної комісії від 11 липня 1918 р. зберіг цікаву доповідь професора Д. Багалія,

що торкалася цього питання: «[...] що стосується Чернігівщини, то те, що говорилося в оборону цих чотирьох повітів, може бути підкріплено ще такими міркуваннями історико-етнографічними. Перш за все, ціла ця територія, навіть в ширшому масштабі, входила в склад Чернігівсько-Сіверської землі, яка уявляла з себе одну з земель нашої старої феодативної Русі. До Стародубщини належало все, що входило в склад Чернігівщини [...] це та прикордонна смуга, де витворюється людність подвійного характеру в етнографічному розумінні. Такого роду процес з етнографічного погляду річ дуже звичайна і буває скрізь подвійність прикордонної смуги, отже і в північній частині Чернігівщини ми маємо людність з оцими подвійними рисами. Вона тягне, скажемо, до білоруського населення, але з другого боку в ньому завжди в XI та XII в. І за монгольських часів ми знаходимо риси спільні з південно-руським, українським населенням. Потім настає доба, коли цей край переходить від Московської до Литовської держави, в склад того краю (Литви) входила тоді Україна. Отже, був, виходить, історичний момент, коли весь край і навіть більш північна його частина входили в склад України. В теперішній же час (тобто на 1918 р. – **Т.Ч.**) без усякого сумніву багато особливостей культурного характеру й побутового являються українськими серед цього населення, як взагалі вся побутова обстановка, включаючи сюди й архітектурне будівництво (також і церковне)»⁹⁹. Такі висновки відомого історика підтверджував й мистецтвознавець професор Г. Павлуцький: «[...] В Чернігівській губернії є вплив занесений туди з Московщини, але все ж таки основний характер тут чисто український... це власне єсть українська земля, не вважаючи на то, що там є деякий північний вплив, але пам'ятки говорять більше, ніж томи книжок [...]. Ці пам'ятки говорять нам, що це земля українська...»¹⁰⁰.

У червні 1918 р. до української делегації на переговорах надходили звернення зі Стародубщини з проханням приєднати її до України. Тим часом більшовики насильно примушували місцеве населення підписуватися за приєднання до Росії. «Вбивствами, насильствами, погрозами, – зазначалося в надісланій зі Стародуба 20 червня телеграмі, – більшовики поневолюють місцеве населення підписувати заяву про приєднання північних повітів Чернігівщини до Російської республіки, уживаючи усіх засобів застрашування, щоб зібрати велику кількість підписів. Союз земледовства Стародубського повіту, доводячи про це до відома Уряду, прохає примусово видобути заявам стероризованого населення не йняти віри й не роз'єднувати Чернігівщини від рідної України»¹⁰¹. В іншій телеграмі повідомлялося про брутальні дії росіян у Мглинському повіті: «Над тими, хто висловлював бажання злуки з Україною, чиняться насильства, і 50 чоловік з цього приводу заарештовано і посаджено [в] Мглинську тюрму. Поза як населення прагне злуки [з] Україною, підписи за злуку з Московщиною вимагаються погрозою розстрілу»¹⁰². Представники населення Стародубщини просили українську владу не визнавати накинутаго силою «плебісциту» й захистити їх від іноземного насильства.

Тим часом більшовицька Росія, зриваючи мирні переговори, знову розпочала військові дії. 27 липня 1918 р. стародубський повітовий староста Кибальчич телеграфував до Києва: «[...] Населення у паніці. У зайнятій частині більшовиками повіту люди вирізаються як барани. Для заспокоєння населення прошу відповіді»¹⁰³. Саме тому у серпні 2-ий Запорозький полк під командуванням П. Болбочана з двома гарматними батареями було перекинуто на Чернігівщину для захисту від російських окупаційних військ району Новозибків – Новгород-Сіверський¹⁰⁴. Там запорожці протягом трьох місяців вели виснажливі бої з червоноармійськими загонами. У цьому їм допомагало і місцеве населення. 30 жовтня від імені жителів Стародуба до П. Болбочана звернувся з листом Стародубський повітовий староста. Він глибоко сумував у зв'язку з тяжкими втратами українців та, висловлюючи від імені всіх стародубців вдячність тим, хто проливає кров за свободу України, передав для сімей полеглих 3500 зібраних громадою карбованців¹⁰⁵.

Відторгнути Стародубщину від України Радянській Росії вдалося наступного року. А допомогли їй у цьому «українські» комуністи. Справу було вирішено на проведеній 25 лютого 1919 р. в Москві Міжвідомчій нараді з питання про виділення

Гомельської губернії і встановлення кордонів з Україною за участю чотирьох осіб: представників радянського «українського уряду» Іванова й Мальцева, представника російського наркомату з внутрішніх справ Спаського і уповноваженої російського Раднаркому в справах Білорусі й Литви Гопнер, яка виступила основним доповідачем. Вона заявила: «[...] повіти, що лежать на північ від стратегічної лінії Гомель – Брянськ, Суразький, Новозибківський, Мглинський і Стародубський, повинні бути приєднані до Великої Росії. В основу розв'язання питання про приєднання повинно було покладено не той чи інший вияв волі населення (плебісцитний), а міркування виключно державного порядку»¹⁰⁶. Було вирішено, що «зі складу Чернігівської губернії передати до Гомельської губернії Суразький і Новозибківський повіти, умовно Глинський і Стародубський, до з'ясування питання про утворення Брянської губернії»¹⁰⁷. Перейшовши до встановлення кордону між Україною і Росією, нарада одноголосно ухвалила: «[...] кордон устанавлюється старий, між повітовий, із змінами, наміченими цією нарадою, за винятком Новозибківського повіту, де кордон проходить від крайнього пункту західної межі Чернігівської губернії у східному напрямі – від злиття річок Снову й Істриці, приблизно до міста Гурська (на українському боці) по річці Снов та її притоці Ревна, приблизно до хутора Косовища на південно-західній межі Стародубського повіту у східному напрямі»¹⁰⁸. Уже 10 березня договір про кордони з РСФРР, підписаний у Москві Івановим, підтвердив на своєму засіданні «робіничо-селянський уряд» України. В квітні на засіданні Політбюро КП(б)У визнали недоцільним ставити питання щодо прилучення Стародубщини до України¹⁰⁹. А в травні того ж року Стародубський, Мглинський, Новозибківський і Суразький повіти Чернігівської губернії було приєднано до Гомельської губернії у складі РСФРР.

У 1925 р. до складу радянської України повернувся невеликий скрайок Стародубщини. Постановою Президії ЦВК СРСР від 16 жовтня того року про врегулювання кордонів УРСР було передано Семенівську волость Новозибківського повіту Гомельської губернії, а також село Зноб Трубчевської волості Почепського повіту Брянської губернії. Проте вже через тиждень Президія ЦВК СРСР ухвалила залишити це село в межах РСФРР¹¹⁰. У 1926 р. після передачі Гомеля Білорусі Стародубський повіт був включений до складу Брянської губернії радянської Росії, з 1937 р. – Орловської області, з 1944 р. – Брянської області.

На середину 1920-х рр. у Гомельській губернії діяло 19 українських початкових шкіл при майже 100-тисячному українському населенні¹¹¹. Невдовзі українців було позбавлено і цієї мізерної можливості здобувати освіту рідною мовою. Починаючи від початку 1930-х років на теренах РСФРР українське шкільництво було тотально ліквідовано. Відсутність національної освіти, прогресуюче насильницьке зрощення, асимілятивне середовище підривають основи місцевого українства у 30-х-90-х рр. XX ст. Переписи фіксують різке зменшення його чисельності. За переписом 1920 р. в Стародубському повіті Гомельської губернії налічувалося 40347 українців, що становило лише 30,1% від усього населення. У Новозибківському повіті українців жило тоді 43 тисячі 771 (36,8%)¹¹². Згідно з переписом 1926 року, в Стародубській окрузі Росії проживало 57 тисяч 726 українців, Почепській – 25514, Новозибківській – 24863, Клинівській (колишній Суразький повіт) – 15837¹¹³. Хоча вчені засвідчують тенденційність та неправдивість цих переписів, які проводилися більшовицькою владою¹¹⁴. Через 63 роки, у 1989 р., в Брянській області РРФСР українцями записалося всього-на-всього 27 тисяч 122 осіб (тобто майже на 100000 менше!), що становило всього 1,8% від усього місцевого населення¹¹⁵. Серед цих українців, більша частина яких проживає на історичній Стародубщині, менше половини визнали своєю рідною українську мову (46,9%) і тільки 21,1% з них вільно володіє мовою своїх пращурів¹¹⁶. Як можна припустити, упродовж минулих після цього років унаслідок тоталітарної уніфікаторської політики урядів Російської Федерації ситуація з проживанням представників українського народу на Стародубщині стала ще гіршою.

* * *

Зробимо короткий огляд джерельної бази, давньої та новітньої історіографії Стародубщини часів раннього модерного часу історії України. Адже розуміння того, чому Стародубщина є українським субрегіоном, може виникнути у читача не лише

після «занурювання» у попередні історичні епохи, але і при ознайомленні з великим джерелознавчим та історіографічним доробком XIX – початку XXI ст., який присвячується політичному, економічному, соціальному та культурному життю одного з найбільших полків Української козацької держави.

Ідентичність Стародуба та Стародубщини як окремого субрегіону України розпочали досліджувати ще наприкінці XVIII ст. представники патріотично налаштованої козацької старшини, які мали певну ностальгію за втраченою державно-політичною, соціальною, економічною та культурною «величчю» Північної Гетьманщини. Перша історія міста Стародуба була написана ще у 1785 р. Т. Калинським¹¹⁷. Однак на науковому рівні історія північноукраїнського краю почала вивчатися вже у XIX ст. Одним з перших про історію краю почав писати вчений родом з Чернігово-Сіверщини О. Лазаревський. Його монографічні праці «Описание старой Малороссии. Т.1: Полк Стародубский» (1888), «Очерк старейших дворянских родов в Черниговской губернии» (1868), «Люди старой Малороссии. I. Семья Скоропадских» (1674 – 1758) (1880), публікації та описи джерел «Обозрение Румянцевской описи Малороссии: Полк Стародубский» (1867), «Дневник Н. Ханенка» (1884), «Любецкий архив» (1898) заклали міцні основи того, що історію Стародуба і Стародубщини почали вивчати у контексті українського історичного процесу. Саме О. Лазаревському належить першість у введенні у науковий обіг справжнього джерельного гранд-нарративу з історії Стародубщини та усієї лівобережної частини козацької України – «Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр.», або ж т. зв. Румянцевського опису чи ревізії¹¹⁸. У 1860-х рр. вченому вдалося опрацювати матеріали цього старовинного опису, що знаходилися у Чернігівській казенній палаті, серед яких була і «безцінна» книга опису одного з найбільших полків Північної Гетьманщини – Стародубського полку.

Сьогодні більшість документів і матеріалів з ранньомодерної історії Стародуба та Стародубщини XVII – XVIII ст. зберігаються у фонді 57 «Генеральний опис Лівобережної України» Центрального державного архіву України в Києві¹¹⁹, фонді 80 «Стародубська полкова канцелярія», фонді 81 «Стародубський гродський суд»¹²⁰, фонді 208 «Стародубський магістрат»¹²¹ та фонді 207 «Новгород-Сіверський губернський магістрат»¹²². Певні матеріали до історії міст Стародубщини зберігаються в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, Державному архіві Чернігівської області, фондах Чернігівського обласного історичного музею ім. В. Тарновського, а також в архівосховищах Білорусі, Польщі, Росії та інших країн світу.

Грунтовним джерелом з історії Стародубщини є виданий у 1851 р. О. Бодянським «Топографічний опис» Чернігівщини, зроблений О. Шафонським у другій половині XVIII ст.¹²³ Багато даних щодо минулого цього північноукраїнського краю можна знайти в історико-статистичних описах, упорядкованих М. Домонтовичем¹²⁴ та Філаретом (Гумилевським)¹²⁵ протягом другої половини XIX ст., а також в опису Новгород-Сіверського намісництва, який було опубліковано у 1931 р.¹²⁶ У 1880 – 1890-х рр. окремі матеріали з Генерального опису 1765 – 1769 рр. до історії Суразького повіту Стародубщини видає Є. Філімонов¹²⁷, а Д. Міллер публікує записи з книги Стародубського магістрату за 1690 – 1722 рр.¹²⁸

Багато архівних документів і матеріалів різного історичного характеру, які характеризували українськість Стародубщини протягом XIX – початку XX ст. були опубліковані на сторінках «Черниговских губернских ведомостей»¹²⁹, «Черниговского листка» та «Черниговских епархиальных ведомостей». На сторінках столичного часопису «Киевская старина» побачили світ такі групи документальних джерел, як: «Число крестьянских дворов, находившихся во владении казацкой старшины в половине XVIII в.» (1891), «Рядная запись первой половины XVIII в. [реестр бунчукового товарища Стародубского полка М. Есимонтовского]» (1894), «Историко-статистическое описание города Мглина Черниговской губернии... С приложением исторического очерка местечка Почапа» (1888), «Ведомости о числе в сотне Топальской казаков в поход откомандированных в 1735 г.» (1901), «Личный состав малороссийской козацкой старшины в 1725 году» (1904). Оригінальні дані

про життя і побут населення Північної України містяться в географічному опису Г. Ф. Міллера, який включив до своєї праці відомості про Стародуб, Мглин, Погар та Почеп¹³⁰. О. Лазаревським та іншими істориками було систематизовано фамільні архіви представників козацько-старшинських родин Стародубського полку Борозднів, Велинських, Губчиців, Гудовичів, Єсимонтовських, Лашкевичів, Миклашевських, Скоруп та Шираїв¹³¹.

Коротку історію одного з найбільших стародубських містечок Погара у 1871 р. написав А. Ханенко¹³², а Г. Лукомський дослідив минуле стародубського села Понурівка¹³³, яке довгий час було родовим помістям родини Миклашевських¹³⁴. Одним з кращих істориків Стародубщини і до сьогодні залишається нащадок козацько-старшинського роду Північної Гетьманщини В. Модзалевський. Його праці «Отрывки из Стародубской мес кой книги за 1664 – 1673 гг.» (1911), «Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года» (1914), «Материалы для биографии стародубского полковника Тимофея Алексеевича» (1917 – 1918), «Малороссийский родословник» (Т.1 – 4, 1908 – 1914) продовжили традиції, закладені О. Лазаревським. Доробок цього видатного історика, генеалoga та архівіста є ще не до кінця оціненим джерелом з історії північноукраїнського краю. Як уже зазначалося, велика увага дослідженню сторінок минулого Стародуба та Стародубщини була приділена редакцією часопису «Киевская старина», де протягом 1882 – 1914 рр. було опубліковано кілька десятків статей авторства В. Антоновича, В. Іконникова, О. Лазаревського, М. Лілеєва, І. Лучицького, В. Модзалевського, Ф. Моравського, В. Мякотіна та Ф. Ніколайчика.¹³⁵

У 1929 р. було видано «Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку» з археографічною передмовою К. Лазаревської¹³⁶, а в 1931 р. опублікували «Опис Новгород-Сіверського намісництва», вступну статтю до якого написав П. Федоренко¹³⁷. Оригінальністю відзначається стаття К. Лазаревської про забудівлю замкових дворів міст Стародубщини у першій половині XVIII ст.¹³⁸ Історію козацького Стародуба та окремих міст Стародубського полку вивчала О. Компан¹³⁹. М. Тищенко показав особливості зовнішньої торгівлі Стародубщини у XVIII ст.¹⁴⁰ Питанням господарства та повсякденного життя міст козацької Стародубщини присвятила свої праці радянський історик Т. Круглова¹⁴¹.

Новий етап у вивченні різних сторінок історії тимчасово втраченої національної території розпочався з постановом новітньої Української держави у 1991 р. Інституції полкового устрою Стародубського полку та «соціальне обличчя» стародубської козацької старшини розкрила у своїх книгах В. Панашенко¹⁴². Політичну історію північного регіону України дослідив Т. Чухліб¹⁴³, а соціально-економічний розвиток Стародуба у другій половині XVII ст. розкрив П. Пиріг¹⁴⁴. О. Гуржій¹⁴⁵, В. Кривошея¹⁴⁶, В. Горобець¹⁴⁷ та І. Кривошея¹⁴⁸ присвячують свої праці полковникам, полковій та неурядовій старшині, іншим представникам козацької еліти Стародубського полку. Про організацію митного контролю на території Стародубського полку пише Р. Клим¹⁴⁹. Через призму історико-демографічних методів минуле Стародубщини у складі України-Гетьманщини досліджують вітчизняні учені Ю. Волошин¹⁵⁰, І. Сердюк¹⁵¹ та В. Маслійчук¹⁵². Історію українського міста Почеп розкрив на основі нових архівних джерел І. Ситий¹⁵³. Історичним пам'яткам Стародубщини другої половини XVII – XVIII ст. присвятив своє дослідження В. Ленченко, який не тільки дослідив історію та сучасний стан збереження архітектурних споруд на території Стародуба, але і вперше опублікував плани північно-українського міста (разом із Стародубською фортецею) за 1768 і 1803 рр. з фондів Російського державного військово-історичного архіву¹⁵⁴. Як ілюстрації до статті В. Ленченка подаються архівні унікальні фото XIX ст., на яких зображено козацькі церкви Стародуба – Різдва Івана Предтечі, Святої Покрови Богородиці та Різдва Христового. Минуле української Стародубщини як одного з провідних духовних центрів старообрядців вивчає С. Таранець¹⁵⁵.

За кілька десятиріч новітньої незалежності України постійно вводяться до обігу нові джерела з історії міста¹⁵⁶ та козацької Стародубщини¹⁵⁷. Продовжуються опрацьовуватися новознайдені описи Новгород-Сіверського намісництва за 1785 та 1787 рр., до складу якого входила Стародубщина після скасування полково-сотен-

ного устрою¹⁵⁸. Спеціальні карти «Стародубщина у другій половині XVII – 1782 р. Стародубський полк (1663 – 1782)», «Українсько-білорусько-російське етнічне пограниччя у середині XIX ст.», «Стародубщина у XIX – на початку XX ст.» уклад у 2005 р. картограф Ю. Лоза¹⁵⁹. Потрібно також особливо відзначити велику подвижницьку працю щодо публікацій новознайдених джерел та змістовних статей з історії української Стародубщини XVI – XVIII ст., яку проводить редколегія чернігівського журналу «Сіверянський літопис», на сторінках якого опубліковані ґрунтовні матеріали С. Горобця, О. Дубини, О. Коваленка, І. Кривошеї, А. Лаєвського, С. Леп'явка, Ю. Мицика, С. Павленка, І. Петреченко, П. Пирога, І. Ситого, Ж. Тоцької та ін. Наукова громадськість країни не забуває про Стародуб як давнє українське місто з великими традиціями маґдебургії та козацького устрою, а також Стародубщину як давній український історико-етнографічний та адміністративно-політичний регіон, національна ідентичність якого не підлягає сумніву.

Але чи пам'ятають про Стародубщину та інші українські землі, які свого часу незаконним чином потрапили під владу Росії – Білгородчину, Воронежчину, Курщину та Донщину, наші політики і державні мужі? Вважаємо, що у результаті кардинальної зміни сучасної геополітичної ситуації, відмови одного з основних гарантів нашої безпеки від попередніх мирних домовленостей, порушення міжнародної системи рівноваги, анексії путінською Росією українського Криму та продовження воєнного вторгнення на Донеччині та Луганщині Українська держава має повне право не тільки на збройний захист своїх кордонів на Сході та Півдні України, відвоювання Криму, але і на воєнне вторгнення у межі Російської Федерації з метою повернення власних історичних земель. Першою відвоюваною в агресора територією, на нашу думку, має стати Стародубщина, де протягом останніх десятиліть всіяко придушуються права українського населення. Цього вимагають не лише сучасна політика та міжнародна ситуація, але і закони об'єктивного історичного розвитку будь-якої держави світу, адже, як стверджували класики воєнної науки, «кращою обороною є напад!». Стародубщина вже давно чекає на своє повернення в Україну...

1. Віднянський С., Мартинов А. Який міжнародно-правовий потенціал має Україна для боротьби за повернення Криму? // Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях / Відп. ред. В. Смолій. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – С.412.

2. Как переписывали историю Крыма: декан исторического факультета ТНУ А. Герцен о том, как и почему менялась официальная историография полуострова (електрон. ресурс: www.colta.ru/articles/specials/3438); Лиховид І. Війна смислів // День. – №116-117 (27 – 28 червня). – 2014. – С.10; Жемчужникова К. Кількість переселенців із Криму зростає // Там само. – С.2.

3. Довголітній член Державної ради Російської імперії, професор Д. Багалій так обґрунтовував приналежність Стародубщини до Української держави: «Перш за все, ціла ця територія, навіть в ширшому масштабі, входила в склад Чернігово-Сіверської землі, яка уявляла з себе одну з земель нашої старої федеративної Русі. **До Стародубщини належало все, що входило в склад Чернігівщини** [...]. В теперішній же час без усякого сумніву багато особливостей культурного характеру й побутового являються українськими серед цього населення, як взагалі вся побутова обстановка, включаючи сюди й архітектурне будівництво (також і церковне)... (виділ. – **Т. Ч.**)» (З стенографічного звіту засідання Політичної комісії від 11. 07. 1918 р. // Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923 рр. – Т.ІІ: Українська Гетьманська Держава 1918 року. – К., 2002. – С.117 – 118).

4. Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Л.Махновець. – К.,1989. – С.459.

5. Там само. – С.140.

6. Там само. – С.287.

7. Коваленко В., Шинаков Є. Літописний Стародуб: до питання про локалізацію // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. – Чернігів, 1997. – С.12 – 17.
8. Ющенко Н. Стародуб и его округа в конце X – XII вв. (некоторые итоги изучения) // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д. Самоквасова. – Чернігів, 1993. – С.43 – 51; Верменич Я. Стародуб // Енциклопедія історії України (далі – ЕІУ). – Т.9. – К.,2012. – С.816.
9. Хроника Быховца // Полное собрание русских летописей. – Москва, 1975. – Т.32. – С.130 – 131.
10. Kronika Polska Marcina Bielskiego. – Sanok,1856. – Т.1. – S.257 – 258.
11. Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К.,1998. – С.83.
12. Шабульдо Ф. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К.,1987. – С.89 – 90.
13. Kodeks dyplomatyczny Litwy / Wyd. Przez E.Raczynskiego. – Wrocław, 1845. – S.256.
14. Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. – Харьков,1902. – С.79; Темушев В. Стародубське князівство // ЕІУ. – Т.9. – К.,2012. – С.817.
15. Летописи белорусско-литовские // Полное собрание русских летописей. – Москва,1980. – Т.35. – С.166.
16. Сборник Российского исторического общества. – Т.95. – С.153 – 154.
17. Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського... – С.15 – 17.
18. Там само. – С.152
19. Щербак В. Деулінське перемир'я 1618 // ЕІУ. – Т.2. – К.,2004. – С.371.
20. Переписка между Россиею и Польщею в государство царя Михаила Федоровича // Чтения Общества истории и древностей российских. – 1862. – Кн.IV. – Отд.II: .Материалы отечественные. – С.29.
21. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право. – К.,1996. – С.16.
22. Чухліб Т. Полянівський мир 1634 // ЕІУ. – Т.8. – К.,2011. – С.411 – 412.
23. Вортман Д. Стародубщина // Там само. – Т.9. – К.,2012. – С.818.
24. Документи Богдана Хмельницького. 1648 – 1657 / Упор. І.Крип'якевич та І.Бутич. – К.,1961. – С.130.
25. Панашенко В. Полкове управління в Україні (середина XVII – XVIII ст.). – К.,1997. – С.5; Вона ж. Стародубський полк // ЕІУ. – Т.9. – К.,2012. – С.817 – 818.
26. Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России (далі – Акты ЮЗР). – Т.15. – Санкт-Петербург, 1892. – С.324
27. Акты ЮЗР. – Т.15. – С.268.
28. Гуржій О. Українська козацька держава... – С.40.
29. Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII – XVIII w. – Wrocław, 1963. – S. 30.
30. Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. – Т. 6. – Санкт-Петербург, 1862. – С.1537.
31. Чухліб Т. Політика гетьмана І. Самойловича щодо Великого князівства Литовського: територіальний спір та його дипломатичне відлуння // Україна і Велике князівство Литовське в XIV – XVIII ст.: політичні відносини у загальноєвропейському вимірі. – К.,2013. – С.83 – 86.
32. Полное собрание законов Российской империи. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1830. – №1186.
33. Источники малороссийской истории. – Москва,1859. – Ч.2. – С.32 – 33.
34. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф.80, Оп.1. – Спр.13, Арк.1; Гуржій. О. Вказ. праця. – С.73.
35. Гуржій О. Вказ. праця. – С.57 – 58.

36. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – К.,1902. – Т.3. – С.4.
37. Панашенко В. Полкове управління... – С.13 – 14.
38. Таранушенко С. Урядові будівлі на Гетьманщині XVIII ст. // Український історичний журнал. – №2. – 1971. – С.105.
39. Сердюк І. Полкових городів обивателі. – Полтава, 2011. – С.45.
40. Цапенко М. Визначні будівлі Північної Гетьманщини// Пам'ятки України. – №1. – 2005. – С.95 – 103. – С.103.
41. Попова Л., Ревнивцева К., Генеральний опис Лівобережної України 1765 – 1769 рр. Показчик населених пунктів. – К.,1959; Адміністративно-територіальний устрій Лівобережної України 50-х років XVIII ст.; Каталог населених пунктів / Упор. Т.Н.Цимбал. – К.,1990; Дашкевич Я. Гетьманська Україна. Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя – 2 // Пам'ятки України. – 1990. – №3. – С.20.
42. Кривошея В. Українська козацька старшина. – Ч.1: Урядники гетьманської адміністрації. Реєстр. – К.,1997. – С.87 – 92.
43. Савчук Ю. Фрагмент студій над прапорами Стародубського полку XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Число 8 – 9. – Част.1. – К.,2002. – С.368.
44. ЦДІАУК. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.1723. – Арк.2. зв.
45. Савчук Ю. К вопросу о знаменной реформе К.Розумовского // Тезисы XVIII нумизматической конференции. – Москва, 2000; Він же. 8-ме березня це наше свято! (Погляд на березневі свята крізь призму української геральдики) // Політика і культура. – 2000. – №8(43). – С.18.
46. Таранушенко С. Вказ. праця. – С.103 – 107.
47. ЦДІАУК. – Ф.57. – Оп.1. – Кн. 148а.– Арк.8; Сердюк І. Вказ. праця. – С.67.
48. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 – 1781). – К.,1931. – С.39.
49. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малія России, из частей коей оно наместничество состоит. – К.,1851. – С.95 – 96.
50. Панашенко В. Вказ. праця. – С.30.
51. ЦДІАУК. – Ф.57, оп.1.– Кн.148а. – Арк. 9; Сердюк І. Вказ. праця. – С.62.
52. Ситий І. – С.108.
53. Модзалевський В. Гути на Чернігівщині. – К.,1926. – С.3 – 4; Рожанківський В. Українське художнє скло. – К.,1959. – С.37 – 38; Федоренко П. Рудни Лівобережної України в XVII – XVIII вв. – Москва, 1960. – С.159 – 162.
54. Клименко П. Цехи на Україні. – К.,1929. – С.160 – 165.
55. Домонтович М. – С.660.
56. Оглоблин-Мезько О. Люди старої України та інші праці. – Острог, Нью-Йорк,2000. – С.68.
57. Оглоблин О. Вказ. праця. – С. 71.
58. Чухліб Т. Дівович Семен // Видатні постаті України. Біографічний довідник. – К., 2007. – С.435.
59. Дівович С. Разговор Великороссии с Малороссиею // Українська література XVIII ст. – К.,1983. – С.394 – 395.
60. *Цит. за:* Чухліб Т. Козацьке коріння Миколи Гоголя. – К.,2009. – С.112.
61. Вирський Д. Гудович Андрій Васильович // ЕІУ. – Т.2. – К.,2004. – С.245.
62. Дзира Я. Лобисевич Опанас Кирилович // Енциклопедія історії України. – Т.6. – К.,2009. – С.250; Томозов В. Лобисевичі // Там само. – С.250 – 251.
63. Вирський Д. Миклашевський Михайло Павлович // ЕІУ. – Т.6. – К.,2009. – С.639; Томозов В. Миклашевські // Там само. – С.640.
64. Дзира Я. Ракушка-Романовський Роман Онисимович // ЕІУ. – Т.9. – К.,2012. – С.131 – 132; Горобець В. Ракушки-Романовські // Там само. – С.132.
65. Гуржій О., Томозов В. Ханенки // ЕІУ. – Т.10. – К.,2013. – С.343 – 344.
66. У 1870-х рр. у Стародубі було 11 парафіяльних, 4 «приписані» і 4 кладовищенські церкви (Филарет Гумилевский. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – С.2).

67. Ситий І. Забута Україна, або місто Почеп 250 років тому. – С.108.
68. Універсали Івана Мазепи. 1687 – 1709 / Упор. І. Бутич. – К.,2002. – С.452.
69. Цапенко М. Визначні будівлі Північної Гетьманщини. – С.100.
70. Максимович Г. Выборы и указы в Малороссии в Законодательную комиссию 1767 г.; Ч.1.: Выборы и составление наказов. – Нежин, 1917. – С.111 – 117.
71. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760 – 1830. – К.,1996. – С.189 – 191
72. ЦДІАУК. – Ф.207, оп.3, спр. 357, арк. 54 – 63 зв.
73. Когут З. Вказ. праця. – С.192.
74. Оглоблин-Мезько О. Люди старої України та інші праці. – С. 58 – 70.
75. Когут З. Вказ. праця. – С.221.
76. Записки В. Н. Гетуна // Исторический вестник. – 1880. – Т.1. – №1. – С.26 – 67.
77. *Цит. за:* Русский архив. – №1. – 1892. – С.145 – 146.
78. Оглоблин-Мезько О. Люди старої України та інші праці. – С.38 – 42.
79. Гуржій І. Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.). – К.,1958. – С.79.
80. Из воспоминаний Михайловского-Данилевского // Русская старина. – 1990. – №10. – С.212.
81. Когут З. Вказ. праця. – С.247.
82. Теплицький В. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. – К.,1959. – С.25.
83. Kohl J.G. Russia: St. Petersburg, Moscow, Kharkoff... – London,1844. – P.528.
84. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К.,1851. – С.187.
85. Клименко П. Цехи на Україні. – К.,1929. – С.160 – 165.
86. Шафонский А. Черниговского наместничества... – С.187.
87. Василенко М. Як скасовано Литовського статуту // Записки соціально-економічного відділу Української Академії наук. – 1924/1925 – №2/3. – С.288 – 316; Когут З. Вказ. праця. – С.206 – 207.
88. Один з засновників роду Косачів Дмитро був війтом м. Погар у 1715 – 1719 рр. Бакланським сотником у 1732 – 1755 рр. був Василь Косач, а його онук Степан Васильович був писарем стародубського полкового суду (1732), полковим осавулом (1748) та полковим писарем Стародубського полку (1757 – 1763). Петро Степанович Косач протягом 1768 – 1778 рр. виконував обов'язки стародубського полкового судді, а завершив свою кар'єру на посаді погарського повітового маршалка (1791 – 1793) (*Див.:* Янишин Б. Косачі // ЕІУ. – Т.5. – К.,2008. – С.206 – 207).
89. Лозанська Т. Миклухо-Маклай Микола Миколайович // Там само. – Т.6. – К.,2009. – С.640 – 641.
90. Кабузан В. Народы России в XVIII веке. Численность и этнический состав. – Москва,1990. – С.76, 86.
91. Там само. – С.177 – 178.
92. Олексіюк Т. Соборна Україна. Наукові розвідки і спомини. – К.,2004. – С.186.
93. Там само. – С.190 – 191.
94. Чухліб Т. Мінлива доля української Стародубщини у XX ст. // Воєнна історія. – №1. – 2012. – С.13 – 19.
95. *Цит. за:* Сергійчук В. Українська соборність: Відродження українства в 1917 – 1920 роках. – К.,1999. – С.138. *Див. також:* Він же. Стародубщина горнулає до матері-України // Сіверянський літопис. – №3. – 1995. – С.3 – 9.
96. Історико-політичні уроки української державності. Енциклопедичний словник. – К.,Донецьк, 1998. – С.224 – 225.
97. Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923 рр. – Т.ІІ: Українська гетьманська держава 1918 року. – К.,2002. – С.63.
98. Там само. – С.117.
99. Там само. – С.117 – 118.
100. Там само. – С.119.

101. Сергійчук В. Українська соборність: Відродження українства в 1917 – 1920 роках. – С.140.
102. Там само. – С.139.
103. Інститут рукописів Центральної Наукової Бібліотеки НАН України. – Ф.ХІ.– Спр.2470 – Арк.1.
104. Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан. Трагедія українського державника. – К.,2004. – С.34.
105. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. – К.,2000. – С.418.
106. Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України. Історична ретроспектива та сучасний етап. – К.,1994. – С.124.
107. Там само.
108. Там само. – С.124 – 125.
109. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. – С.418.
110. Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Вказ. праця. – С.156, 158, 159.
111. Сергійчук В. Українізація Росії: Політичне ошуканство українців більшовицькою владою в 1923 – 1932 роках. – К.,2000. – С.14, 16.
112. Винниченко І. Вказ. праця. – С.119.
113. Олексіук Т. Вказ. праця. – С.186.
114. Там само. – С.188.
115. Винниченко І. Вказ. праця. – С.141.
116. Там само.
117. [Калинський Т.] Краткая история о городе Стародубе. – 1785 // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф.1.– спр.60130 – 60131.– арк. 1 – 64 зв.; Російський державний військово-історичний архів. – Ф. ВУА.– Спр. 19164. – 6 арк. Див також: Коваленко О. Невідома праця кінця XVIII ст. з історії Стародуба // Сіверянський літопис. – №3. – 2000. – С.164 – 166.
118. *Див.:* Попова Л., Ревнивцева К. Генеральний опис Лівобережної України 1765 – 1769 рр. Показчик населених пунктів. – К.,1959; Ковальський І. Генеральний опис 1765 – 1769 рр. – джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні // УІЖ. – №2. – 1962. – С.97 – 101; Путро О. Генеральний опис 1765 – 1769 рр. – джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. УІЖ. – №7. – 1982. – С.143 – 147; Пляшко Л. Генеральний опис Лівобережної України (1765 – 1769 рр.) як джерело до вивчення історії забудови та планування міст // Архіви України. – №1. – 1971. – С.90 – 92; Волошин Ю. «Для точного исчисления и сведения...» проведення Румянцевського опису в полковому місті Полтаві (1765 – 1766 рр.) // Краєзнавство. – №1. – 2011. – С.56 – 71 та ін.
119. ЦДІАУК. – Ф.57.– оп. 1.– книги 71, 72, 73, 74, 78, 81, 124, 147, 148а. Потрібно зазначити, що 969 книг Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр. охоплюють майже 3 тисячі 500 міст, містечок, селищ, сіл і хуторів Української козацької держави (Адміністративно-територіальний устрій Лівобережної України 50-х рр. XVIII ст.: Каталог населених пунктів / Упор. Т. Цимбал. – К.,1990).
120. ЦДІАУК. – Ф.81 «Стародубський гродський суд».– Описи 1, 2.
121. Там само. – Ф. 208 «Стародубський магістрат».– Описи 1, 2.
122. Там само. – Ф. 207 «Новгород-Сіверський губернський магістрат».– Описи 1, 2, 3.
123. [Шафонский А.] Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное действительны статским советником и кавлером Афанасием Шафонским, с четырьмя географическими картами. – К.,1851.
124. Домонтович М. Статистическое описание Черниговской губернии. – Санкт-Петербург, 1865.
125. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн.7: Стародубский, Новгород-Северский, Сосницкий, Городницкий, Конотопский и Борзенский уезды. – Чернигов, 1874.

126. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 – 1781). – К.,1931.
127. Филимонов Е. Румянцевская генеральная опись Суражского уезда: 1767 г. – Вятка, 1888.
128. Миллер Д. Стародубского магистрата книга дел поточных (1690-1722). – Харьков, 1894.
129. Тоцька Ж. Документальні публікації з історії Північного Лівобережжя на сторінках «Черниговских губернских новостей» (дореформений період) // Сіверянський літопис. – №2. – 2002. – С.80 – 85.
130. Миллер Г. Ф. Сокращенное уведомление о Малой России // ЧИОИДР. – М.,1846. – Кн.4: Смес. – С.52 – 69.
131. *Див., зокрема:* Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII – XVIII вв. / Пред. А. Лазаревского. – К.,1884.
132. Ханенко А. Город Погар. – Чернигов, 1871.
133. Старовинне українське село Понурівка міститься за 20 км. від Стародуба.
134. Лукомский Г. Понуровка – имение Миклашевских // Столица и усадьба. – №4. – 1914.
135. Лаєвський А. Стародубщина другої половини XVII – XVIII ст. на сторінках журналу «Киевская старина» // Сіверянський літопис. – С.90 – 96.
136. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український архів. – Т.1. – К.,1929.
137. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 – 1781 рр. – К.,1931.
138. Лазаревська К. Заможний двір на Стародубщині у першій половині XVIII ст.: (До історії будівництва на Україні) // Україна. – №9 (вересень). – 1929.
139. Компан О. Міста України у XVII ст. – К.,1963.
140. Тищенко М. Нариси історії зовнішньої торгівлі Стародубщини у XVIII ст. // Записки історико-філологічного відділу УАН. – Т. 26. – 1931. – С.315 – 367.
141. Круглова Т. Генеральная опись Левобережной Украины как источник для изучения несемейного труда в городских хазайствах: на материалах городов Стародубского полка // Проблемы истории СССР. – Т.11. – 1980. – С.73 – 89; Она же. Генеральная опись Левобережной Украины 1765 – 1769 гг. как источник по истории городов (на примере материалов Стародубского полка): авторф. дис... канд. ист. наук. – Москва, 1982.
142. Панащенко В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII ст.). – К.,1995; Вона ж. Полкове управління в Україні (середина XVII – XVIII ст.). – К.,1997.
143. Чухліб Т. Стародубщина Українська: від історичної величі до сучасного забуття // Пам'ятки України. – №1. – 2005. – С.67 – 83.
144. Пиріг П. Соціально-економічний розвиток Стародуба в другій половині XVII століття // Сіверянський літопис. – №6. – 2011 – С.33 – 43.
145. Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. – К.,2005.
146. Кривошея В. Українська козацька старшина. – Ч.1: Урядники гетьманської адміністрації. Реєстр. – К.,1997.
147. Горобець В. Роман Ракушка-Романовський // Сіверянський літопис. – №3. – 1997. – С.59 – 68.
148. Кривошея І. Неурядова старшина Гетьманщини і міщанська верхівка у середині XVIII ст. (на прикладі Стародуба) // Сіверянський літопис. – №2-3. – 2009. – С.40 – 48.
149. Клим Р. Організація митного контролю на Стародубщині (70-ті роки XVII – початок XVIII ст.) // Магистеріум. – Вип.7: Історичні студії. – С.64 – 69.
150. Волошин Ю. Старовіри Гетьманщини в генеральному описі Лівобережної України // Київська старовина. – №2. – 2002. – С.117 – 142; Він же. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). – Полтава, 2005.
151. Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. – Полтава, 2011;

Він же. Полкові міста Лівобережної України середини XVIII ст.: історико-демографічний вимір (на прикладі Ніжина, Переяслава й Стародуба): автореф. дисер... канд. істор. наук. – К., 2010.

152. Маслійчук В. Дитина та голодні роки (Стратегії дорослої та дитячої поведінки на Північному Лівобережжі у 80-х рр. XVIII ст.) // Сіверянський літопис. – №5. – 2008. – С.94 – 99; Він же. Дитина на Північному Лівобережжі у другій половині XVIII ст. // Сіверянський літопис. – №6. – 2011. – С.63 – 68.

153. Ситий І. Забута Україна, або місто Почеп 250 років тому // Пам'ятки України. – №1 – 2005. – С.104 – 113; Він же. Місто Почеп 200 років тому // Сіверянський літопис. – №2-3. – 2005. – С.16 – 25.

154. Ленченко В. Полкове місто Гетьманщини Стародуб та його пам'ятки // Пам'ятки України. – №1. – 2005. – С.84 – 94.

155. Таранець С. Стародубщина як один з провідних духовних центрів старообрядців у другій половині XVIII – на початку XX століття // Краєзнавство. – №2. – 2013. – С.133 – 138.

156. Коваленко О. Невідома праця кінця XVIII ст. з історії Стародуба // Сіверянський літопис. – №3. – 2000. – С. 164 – 166.

157. Мицик Ю. Десять документів з історії Стародубщини і Стародубського полку XVII – XVIII ст. // Сіверянський літопис. – №1. – 1996. – С.103 – 109; Мазепа В. Документи до історії Стародубського полку (кінець XVII – XVIII ст.) // Сіверянський літопис. – №1. – 2008. – С.8 – 18.

158. «Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года» / Підготовка до друку і передмова О. Коваленка та І. Петrenchенко // Сіверянський літопис. – №5. – 1995. – С.149 – 156; Гринь О. Описи Новгород-Сіверського намісництва кінця XVIII ст. (історія створення та інформаційний потенціал) // Сіверянський літопис. – №6. – 2001. – С.38 – 45; Вона ж. Незавершений опис Новгород-Сіверського намісництва кінця XVIII ст. // Сіверянський літопис. – №2-3. – 2004. – С.53 – 61.

159. Див.: Пам'ятки України. – №1. – 2005. – С.70 – 71.

В статье раскрывается многовековая история Стародубщины как историко-этнографического и административно-политического региона Украины. Автор исследует процессы незаконного отторжения Россией Стародуба и Стародубщины и называет причины, по которым этот регион должен вернуться в состав Украинского государства.

Ключевые слова: Стародуб, Стародубский полк, Стародубщина, Украина, Россия, казачество.

The article opens up old history Starodubschiny as historical and ethnographic and administrative-political region of Ukraine. The author explores the processes of illegal rejection Russia Starodub and Starodubschiny calls and the reasons for which the region should return to the composition of the Ukrainian state.

Keywords: Starodub, Starodub Regiment, Starodubschina, Ukraine, Russia, the Cossacks.

Сергій ПАВЛЕНКО

ВІЙСЬКО КАРЛА XII НА ПІВНОЧІ ГЕТЬМАНЩИНИ

У статті висвітлено малодосліджений період просування шведської армії у вересні-жовтні 1708 р. територією Стародубського полку.

Ключові слова: шведи, козаки, Петро I, Карл XII, Мазепа.

Штампи і правда

Перебіг головних військових операцій 1708-1709 рр. достатнього глибоко з різних позицій висвітлений в історичних дослідженнях. Незважаючи на тенденційність багатьох праць, заангажованість деяких дослідників, маємо велику літературу¹, яка оповідає про шлях до поразки шведської армії в червні 1709 р. Найзначиміші роботи з цієї теми написали М. Юнаков², В. Ляскоронський³, В. Шутой⁴, Є. Тарле⁵, В. Возгрин⁶, В. Артамонов⁷, О. Беспалов⁸, Б. Крупницький⁹, С. Томашівський¹⁰, Т. Мацьків¹¹, К. Норденсван¹², А. Стилле¹³, П. Енглунд¹⁴. Невеликі книги-огляди про війну 1708-1709 рр. на теренах Гетьманщини зробили українські дослідники Л. Олійників¹⁵, Д. Донцов¹⁶. Завдяки тому, що вони враховували шведські мемуари, працю М. Юнакова, їхні роботи містять цінні спостереження та актуальні до сьогодні узагальнення.

Разом з тим важливий період появи, дій каролінців на північних теренах України висвітлений недостатньо, фрагментарно. Перед Полтавською катастрофою військо Карла XII 8 місяців після битви під Лісною вирішувало низку проблем, зокрема питання забезпечення армії, розквартирування, поповнення резервів, налагоджували співпрацю з мазепинцями та населенням України. Важливо зазначити, що згадана тематика хоч і розглядалася частково окремими дослідниками, але здебільшого тенденційно, односторонньо, за оцінками лише переможної сторони (Росія) або переможеної (Швеція). Тим часом важливу роль у подіях 1708-1709 років відіграли й українці. Радянсько-імперська схема «Мазепа зрадив, його ніхто не підтримав» насправді не відповідає сучасним історичним досягненням, потребує серйозного перегляду й уточнення. Зберігся й великий масив документів, не взятий раніше до уваги, оскільки діяли певні штампи, узагальнення, прийнятні у силу тих чи інших традицій. У цьому зв'язку ми по-новому зробили огляд не тільки праць, а й існуючих джерел щодо перебування війська Карла XII на півночі України. Це розширює картину військового протистояння у ті дні та місяці на теренах регіону, дає уявлення про справжні наміри прибульців та їх прихильників. Зрештою детальне вивчення цього проміжку часу допомагає глибше зрозуміти мотиви дій гетьмана та його наближених, місце України у реаліях Північної війни.

В основу реконструкції подій на Чернігово-Сіверщині покладені також свідчення учасників походу. Уважне вивчення мемуарної, епістолярної спадщини К.Піпера, Г. Адлерфельда, А. Гілленкрока, А. Левенгаупта, Г. Нордберга, Р. Петре, М. Норсбергна, Ф. Вейє, Т. Бельке, Р. Бьорке, Д. Крмана, Д. Цедергельма, Й. Барділі, Д. Зільтмана, Д. Джефfreyса, О. Гермеліна сприяло розумінню процесу співпраці українців та шведів, їхніх головних цілей.

Досліджуючи події 1708-1709 рр., ми також не залишили поза увагою добірки листів-джерел, універсалів, маніфестів головних рушіїв військових дій І.Мазепи,

---

© Павленко Сергій Олегович – шеф-редактор наукового журналу «Сіверянський літопис».

І.Скоропадського, Карла XII, Петра I, О.Меншикова, Г.Головкіна та інших діячів тієї доби.

Зміна руху

У кінці грудня 1707 р. – на початку січня 1708 р. шведське військо вирушило у похід на Москву. Карл XII не афішував свої плани навіть у колі наближених. Проте є деякі свідчення, які вказують на те, що армія мала рухатися максимально по прямій, аби швидше подолати сотні кілометрів і розгромити росіян. Таємний секретар шведського короля Цедергельм ще за рік до походу у бесіді з австрійським посланником Францом Людвигом фон Цинцендорфом зазначав, що його володар «не розраховує на довгу війну з Москвою, при якій і без того уже достатньо виснажені шведські землі зрештою опинилися б переможеними, оскільки цар може довший час програвати, ніж Швеція вигравати»¹⁷. «Тому, – говорив він, – війна повинна бути відразу ж з особливою силою спрямована у серце Московії і таким чином скоро і вигідно приведена до закінчення»¹⁸.

У похід вирушило 33000¹³-34000 вояк¹⁹ (за іншими даними, 30-35 тисяч²⁰, 36 тисяч²¹), до них мав приєднатися корпус Левенгаупта згідно з плановим розкладом від 2 березня 1708 р., у складі 16 тисяч чоловік²² (англійське джерело називає цифру 15000 душ²³, насправді, за найпевнішими відомостями, у похід вирушило 10914 солдат²⁴, за шоденником Ф. Вейє – 11459 душ²⁵, за підрахунками Й. Барділі – 12000²⁶, Р. Петре – 12950²⁷). Крім цього, шведську армію супроводжували тисячі возів зі слугами, ремісниками, найнеобхіднішим майном. Оскільки полки мали відійти за сотні кілометрів від надійних продовольчих баз, місць постачання, харчування військ покладалося на населення сіл та містечок, що стояли на шляху руху каролінців. Планувалося, що при цьому продукти для прожиття будуть закуплятися у місцевих жителів. Однак цей спосіб забезпечення війська порушувався щораз, коли населення чинило опір прибульцям, було вороже до них налаштоване.

Водночас Петро I та його команда ще у 1707 р. виробила свій Жовківський план ведення війни, що насувалася. Його головна стратегія полягала у поступовому відступі у глибокі країни, відтягуванні вирішального бою і в такий спосіб знесиленні ворога під час тривалих переходів і постійних атак. У Жовкві «положено, щоб в Польше не давать (генеральной битви. – Авт.): понеже, ежели б какое нещастие учинилось, то бы трудно иметь ритираду; и для того положено дать баталию при своих границах, когда того необходимая нужда требовать будет: а в Польше на переправах, и партиями, так же оголожением провианта и фуража, томить неприятеля»²⁸. Цар наказував уже у березні «от границы на двести верст поперег, а в длину от Пскова чрез Смоленск до Черкасских городов, указы дать, дабы в начале весны хлеб ни у кого явно не стоял, ни в житницах, ни в гумнах, також и сена, но в лесах или в ямах, или иначе как, а лучше в ямах спрятан был, також для скота своего людям собрания, в лесах же и в болотах заранее, не в ближних местах от больших дорог каждый место себе уготовал; того для ежели неприятель, как выше написано, похочет, обшед войско, впасть внутрь, тогда сам не рад, будет своему начинанию»²⁹. При цьому російська армія за безпосередніми наказами Петра I та його підлеглих генералів у 1708 р. вдалася до тактики випалення населених пунктів, що лежали на шляху просування шведських підрозділів. Селян виганяли з осель, їм було наказано ховати у лісах, болотах худобу, зерно. Ясна річ, таке нецивілізоване, жорстоке ставлення до простолюдня Литви та Білорусі робило його жертвою війни, розорювало, перетворювало у ватаги, що змушені були шукати способу виживання у незвичних екстремальних умовах. Населення страждало від обох армій. Відомо, що, наприклад, для пришвидшення пересування піхоти для 10 російських батальйонів у селян були відібрані коні³⁰.

«А кои драгуны безлошадны были, тех офицеры посылали по деревням коней брать, – зазначав у своїх записках російський капітан Симеон Курош. – А селяне уже жито в рожь и овес собирать начинали и от того бунты учинялись. Драгуны их рубили и лошадей брали. А по полям и лесам имали тех, кто уховался и рубили же дерзостных, а тех всех, кто поклонно падал, тех в работы разные брали. А были и таки драгуны, кто с христианами бунташными уховался в лесах. Так посылали дру-

гих драгунов из швадронов добрых именных имати тех, кто утекнул, а те вертались пеши и наги. Також случалось, что в лесах воевати неспособно, а порох берегли до баталии со свеями и в палаши ходили, а те разбойны их били и грабили и бивали и коней брали»³¹.

О. Меншиков, як свідчив один з його листів, спостерігав виникнення ворожих настроїв проти росіян у білоруській глибинці: «А когда мы здесь, куда ни приедем, такую нам чинят приязнь, что не токмо в деревнях ни единого хлопа, но и в панских дворах никого не получаем, а провожатого нигде сыскать не можем: все заранее, как могут, со всем по лесам убираются. Также видя то, что мы на панских токмо дворах провиант и фураж пожигаем, то они с панских дворов все на хлопские дворы и в леса развозят; а из сего можно признать, что все здешние обыватели больше к неприятельской стороне склонны и доброжелательны, нежели к нам. И для того я ныне разсудил ко всем своим задним такой указ послать, чтоб везде, где ни найдут, в панских или хлопских дворах, не токмо провиант и фураж, но и солому жгли все без остатку»³². Це робилося так ретельно, що у війську Карла XII забракло продовольства. «Голод в армії росте з кожним днем, – писав у вересні шведський учасник походу, – про хліб уже не мають поняття, війська годуються лише кашею, вина нема ні в погребях, ні за столом короля; король, офіцер і солдат – усі п'ють лише воду, про пиво тільки мріють... Цар наказав при нашому наближенні спалювати (все)... Як же ми будемо існувати в цій жахливій пустелі?»³³ 17 вересня 1708 року шведський перебіжчик Неман свідчив, що голодні підрозділи армії Карла XII «йшли все по місця горілим»³⁴. Так само у щоденнику один із німецьких офіцерів зазначав, що «їм (росіянам. – Авт.) наказали усе спалювати»³⁵. Ад'ютант Петра І Федір Бартенев доповідав Меншикову про те, як війська російського генерала Інфлянта «деревни и мельницы кругом неприятеля все палили»³⁶. За шведськими оцінками, на шляху Смоленськ-Москва винищувалося все на просторі 10-12 миль³⁷.

11 вересня 1708 року біля села Стариші Карл XII, який зазвичай не радився з найближчим оточенням, здивував підлеглих запитанням: куди йти? У своїх спогадах генерал-квартирмейстер А.Гілленкрюк написав, як він ділився думками з цього приводу з головним королівським міністром графом К.Піпером:

«Вислухавши мене, він (Піпер. – Авт.) сказав: «Король не повернеться за Дніпро. Він визнає це осоромленням, і краще на все наважиться. Якщо ж король вирішить йти в Сіверський край, то я думаю, що росіяни не наважаться палити все, як палять тепер, і що козаки перейдуть до нас». Я відповідав: «Не можу цього ні знати, ні стверджувати, а тільки припускаю, що козаки не допустять палити свій край, якщо ми підемо туди»³⁸. Як повідомляв пізніше Г. Нордберг, перемогла точка зору дорадників, які переконували йти в Гетьманщину з таких мотивів:

«1. В Україні король дістане 20000 козаків, що будуть готові битися, щоб скинути з себе російське ярмо.

2. Їх можна вдало використати, тому що вони знають усі дороги та стежки.

3. Козаки на своїх легких конях можуть вести воєнну акцію в російському заплілі і тим самим зліквідувати дальші пожежі.

4. Під час битви вони можуть заатакувати ворога ззаду.

5. Україна дуже врожайна й багата країна.

6. Звідси відкривається дорога до Росії.

7. Можна мати вільну руку в Польщі.

8. Що ж стосується графа Левенгаупта, то це генерал, на якого можна покладатися, він має відважних офіцерів і хоробрих вояків, тому ворог не наважиться його заатакувати»³⁹.

Карл XII, послухавши аргументи своїх наближених, наказав готувати марш в Україну. При цьому він проігнорував зауваги головного королівського міністра К. Піпера зачекати корпус Левенгаупта⁴⁰, який спішив з'єднатися з головною армією і віз з собою 8 тисяч возів провіанту⁴¹ та амуніції на три місяці буття вояк⁴². За спогадами Туре Бельке, на рішення Карла XII вплинули передусім таємні, «через посередництво короля Станіслава» «зв'язки, які він почав мати з Мазепою; вони переконали його

взяти інший шлях»⁴³. Шведський зверхник у цьому зв'язку сподівався, що, крім українців, шведи «притягнуть у союзники й інші козацькі народи»⁴⁴. Поінформований Г. Нордберг знав про те, що у жовтні 1707 року Мазепа «запропонував свої послуги у боротьбі проти царя»⁴⁵. Гетьман тоді послав до Станіслава свого таємного посланця з листом, в якому висловився за співпрацю з Карлом XII, якщо останній «надасть йому захист»⁴⁶. «Те, що шість чи сім тисяч московитів, які були в Україні, буде легко знищено, і він поставить мости для шведів»⁴⁷, – так думку Мазепа передали шведському королю. Барділі теж підтверджує, що гетьман «вже до цього неодноразово шукав дружби з королем і пропонував свою службу». «Натомість, – зазначав цей поінформований учасник походу, – якщо раніше на ці пропозиції щодо послуг цього військового вождя мало звертали уваги, то на цей час нагода скористатися його послугами здавалася винятково прийнятною, до якої можна було пристати, оскільки він міг на той час не тільки зміцнити шведську армію великою кількістю людей (він мав на той час 20000 чоловік), а й тим, що його земля могла, перш за все, бути в нагоді, щоб шведський солдат міг краще підготуватися до генеральної зустрічі»⁴⁸. У листі від 18 вересня 1708 р. англійський представник при шведській армії капітан Д. Джеффрейс теж уже писав про І. Мазепу як ймовірного союзника, котрий мав поліпшити забезпечення королівської армії⁴⁹.

14 вересня (15 вересня⁵⁰) шведи вирушили на південь, до України⁵¹. За наказом короля був сформований з кількох полків авангард каролінців (2000 піхоти і 1000 кавалеристів, 4 гармати⁵²; за Г. Адлерфельдом, цей загін налічував 4000 кіннотників та піхотинців⁵³; останню цифру називає й Бельке⁵⁴; за російськими даними 4000 вояк-«половина пехоты, другая половина конницы и при них 6-ть пушек»⁵⁵) під керівництвом ад'ютанта короля, генерал-майора Андерса Лагеркрони⁵⁶. Він знявся в похід з попереднього місця затемно⁵⁷, за кілька годин до руху основної армії. Авангарду було поставлено завдання – «направитися саме до Сіверії, як можна швидше пробиватися туди лісом з тим, щоб зайняти там кращі і найзручніші місця»⁵⁸, «попередити ворога»⁵⁹, «перешкодити будь-яким атакуванням»⁶⁰, зайняти Мглин, аби перешкодити росіянам проникнути в Сіверську область⁶¹, «забезпечити охорону Батурина»⁶², поправляти дороги для головної армії, «перекинути мости через річку Сож»⁶³. Цьому військовому з'єднанню 18 вересня в Кричеві⁶⁴ наказано завадити супротивнику знищити запаси продовольства на шляху просування шведської армії і зайняти переправи. Оперативний підрозділ отримав у дорогу продовольче забезпечення на 14 днів⁶⁵, «скільки могли знайти із запасів армійських та взятих у населення»⁶⁶. Відстань 200 кілометрів до полкового міста Стародубського полку шведські кіннотники могли б подолати за 6-7 днів. Однак без запасів фуражу, через погані шляхи, болотисто-лісну місцевість зробити це було нелегко. Крім того, місцеве населення за наказом російського командування ховалося у лісах. Ще 9 серпня 1708 р. Петро I надіслав указ Миколі Інфлянту: «Ежели же неприятель пойдет на Украину, тогда иттить у оного передом и везде провиант и фураж, также хлеб стоячей на полеи в гумнах или в житницах по деревням (кромѣ только городов), полской и свой жечь «не жалея и строеня» перед оным и по бокам, также мосты портить, леса зарубать и на больших переправах держать по возможности. Все мельницы такожъ жечь, а жителей всех высылатъ в леса с пожитками і скотом ... А ежели где поупряметца вытить в леса, то і деревни жечь. ... Також те деревни, из которых повезут, жечь же»⁶⁷.

А тому шведським воякам було важко навіть розпитати шлях до Мглина.

«Вийшовши з лісу і вступивши у Сіверську землю, – писав учасник походу Адлерфельд, – ми відкрили чудову країну з великими і красивими селами, але вони були порожні, при нашому наближенні населення їх залишало: ми знаходили тільки корм для наших коней у великій кількості»⁶⁸. У результаті цього знесилений каролінський авангард заблукав. При цьому, за свідченням учасника походу, мазовецького воєводи С. Понятовського, Лагеркрона через свою нікчемність взяв у провідники «декілька малознаючих євреїв»⁶⁹. «Хоча вони і відмовлялися, посилаючись на необізнаність, але він ударами палиць примусив їх указувати йому дорогу, – зазначав резидент короля С. Лещинського при шведській армії. – Таким чином, як тільки він перейшов через

річку Сосну, то замість того, щоб взяти вліво, повернув направо, на відстань більше 20 миль у бік від потрібного шляху»⁷⁰. Про те, що «генерал збився зі шляху»⁷¹, написав у своєму листі на батьківщину капітан Д. Джеффрейс. Зрештою цей підрозділ прийшов до Стародуба 28 вересня, о 18 годині⁷². Він при цьому розквартикувався у селі Ярцево⁷³. Як свідчить С. Понятковський, Лагеркрона «не вступив у місто, хоча жителі принесли йому ключі»⁷⁴. В інших мемуарних нотатках цей же автор зазначає, що «місто відчинило йому брами і привітало хлібом-сіллю», але генерал «станув 1,5 милі далі з військом»⁷⁵. Г. Адлерфельд у своїх нотатках, зроблених, очевидно, після зустрічі із гетьманом, зазначив, що «насправді у Мазепи був наказ: перший, хто з'явиться перед воротами цього міста, може увійти»⁷⁶.

Росіяни при цьому виявилися набагато прудкішими. Петро I ще 18 вересня наказав Г. Головкіну «баталіон в Стародуб, как наискоряя, послать для лутчей надежды тамошним»⁷⁷. Крім цього, цар дав розпорядження негайно «как возможно...хотя мало што укрепить» Стародубську фортецю, направити до неї «драгун безлошадных», а також козаків під командуванням І. Скоропадського⁷⁸.

«Також в Стародуб пошлите Брыля, чтоб полисадами и протчим, чем мог, укрепил и лишнее строение [для пожаров] выломали, – наказував 19 вересня російський володар Борис Шереметєву. – Також ис Почепа пушки б и протчее черкасы вывезли в Стародуб»⁷⁹.

Уже того ж дня до цього містечка були направлені стародубський полковник зі своїми козаками⁸⁰, а також полк Астаф'єва у складі 600 чоловік⁸¹. Незабаром, 28 вересня, сюди прийшли полки російського генерала М. Інфлянта⁸². Вони, за свідченням Нордберга, з'явилися на 4,5 години пізніше шведів, але відразу увійшли у фортецю з іншого боку. Як дізнаємося із «сказки» стародубського старшини Пилипа Данченка, тоді ж повернувся з-під Кадина «с генералом Інфлянтом, упрежаючи шведа»⁸³ й Стародубський полк. Наказний полковник, полковий обозний Прокіп Силевич (Силенко⁸⁴) наказав «город Стародуб против неприятеля заперти»⁸⁵. Командування каролінців надіслало напередодні у Стародубську фортецю листа⁸⁶ козакам та міщанам про співпрацю («чтоб жили в домах своих и никуда не выходили», «також и чтоб были к ним для встречи из Стародуба были с бурмистр и чтоб везли продавать хлеб»⁸⁷). Стародубський війт Спиридон Ширай напередодні «под самое неприятеля шведа нашествие» «для приват своих до царствующего града Москви зъехал»⁸⁸, де, очевидно, і помер (його син Степан у грудні 1708 р. переоформлював на себе маєтності⁸⁹). Поки прибульці з'ясовували умови продовольчого забезпечення, роз'яснювали свої наміри, росіяни їх випередили. «Лагеркрон.., – зазначає Д. Крман, – прийшов до нього (міста. – **Авт.**) пізніше, коли воно вже мало новий московський гарнізон»⁹⁰. Карл XII був прикро розчарований діями підлеглого йому генерала: «Дійшов до Стародуба і не зайняв його!»⁹¹ Посланець від керівника авангарду майор пояснив причину згаданого рішення: «Коли генерал-майор Лагеркрона перебував за півмилі від Стародуба, усі полковники (Ернстедт, Якоб Сперлінг та Сігрот⁹². – **Авт.**) пропонували зайняти позицію в цьому місці. Та генерал сказав, що він не має на те повеління і тому не може атакувати козаків, що там сховалися, якщо вони не впусять його добровільно»⁹³.

Лагеркронівці повернули до Мглина, аби виконати поставлене завдання. Разом з тим передовий шведський загін здійснив і певну позитивну місію для усієї армії. Наказні полковники переяславський та ніжинський С. Томара та С. Жораховський доповідали Г. Головкіну, що «барзо скудно с продовольствием и кормами для лошадей, а недостатъ где не могут, бо везде около Стародуба на полях и деревнях неприятель пашне и сена потравил, что и не добудь где, а не купить невозможно, а так и самим гражданам не токмо войску нашему погодившись великая скудность в живностях будет»⁹⁴. Тобто харчі, фураж дісталися у Стародубській окрузі каролінцям.

Водночас за короткий час у Стародубі під керівництвом інженерів В. Корчмина та Бриля⁹⁵ були підправлені вали, фортецю «уполисадирили и прочее утверждение к неприятельскому отпору учинили»⁹⁶, оскільки очікувався прихід основного війська Карла XII. «Стародуб требует не малого поправления, для того что по валу

не только что пушек поставит, но и в один человек пройтись невозможно до меня, – доповідав В. Корчмин, – и при мне господин Брыль поставили полисады от воды почитай до воды также поправляем., и большевики солдатские не може, понеже для такой близости неприятельской иные деревни выжжены, а из иных разошлись»⁹⁷. Майже щодня в укріплення прибували додаткові сили. Так, 2 жовтня сюди увійшло 500 солдат із Севська⁹⁸, 11 жовтня – Новгородський піхотний полк під командуванням Пфелейгейма⁹⁹. Про склад гарнізону фортеці Б. Шереметєв доповідав царю: «Полковника Фелейгейма с полком, которой был в Погаре, отправили, и ныне с тем полком и с прежними 2 батальоны будет в Стародубе 4 батальона пехоты, да драгун 400 человек для розъездов, и признаваю, будет во оном гварнизоне довольно; так же и 2 полка черкаских, Переяславский и Нежинский, к Стародубу ж отправлены»¹⁰⁰. Як зазначав у розповіді про свою військову службу старшина М. Забіла, Ніжинський полк «у пятисот коней... в городе Стародубе запершися, всякие промысли против неприятеля шведа делали»¹⁰¹.

Інженер В. Корчмин зауважив, що «жители Стародубские при наших благонадежнее»¹⁰².

Комендантом Стародубської фортеці був призначений полковник Фейлейгем, який був невдоволений тим, що вона «ко удержанию в наступление неприятельское зело слаба»¹⁰³.

Козаки у свою чергу були обурені тим, що комендантом у фортеці був призначений іноземець. «И зело то не угодно черкасом, что иноземцу быть камендатом, – доповідав Ф. Бартенєв, – об обидах каких приходят бить челом, и от него рассутку нет; а я слышал, что жалуютца черкасы, лутче они опхождения имеют с рускими»¹⁰⁴. Петро I у цьому зв'язку 21 жовтня наказав Б. Шереметєву «коменданта русского изволте определит в Стародуб ради многих причин»¹⁰⁵. Після 9 жовтня для підсилення залоги додатково були вислані дві дивізії піхоти¹⁰⁶.

Головне шведське військо повільно просувалося вперед. 17 вересня воно підійшло до Молятичів, 19 вересня перешло річку Сож біля Кричева¹⁰⁷, 20 вересня минуло Буду і 21 вересня вже було в Костюковичах¹⁰⁸, 21 вересня – у Канічах, а далі, 25 вересня, переправившись через річку Іпуть, зробило зупинку у Костеничах¹⁰⁹. Як зазначав учасник походу Д. Крман, це містечко «було москалями випалене», від нього «залишилась лиш церква, монастир і декілька домів, біля яких ми за вельми сильних морозів пробули ніч»¹¹⁰.

Стародубський полковник І. Скоропадський отримав донесення від мглинського сотника: «Неприятельские люди пришли на границу конницею, полков с восемь, к местечку Млыну, к реке Ипуге, и через реку по них казаки стреляли; а неприятель уговаривал казаков: мы де у вас брать не будем ничево, только за денги будем покупать; а казаки на то ответствовали: мы де вам будем пули продавать»¹¹¹.

Загін з 500 кіннотників¹¹² під командуванням майора Коскуля 24 вересня був направлений до Мглина за фуражем та провіантом. Він зіткнувся з невеличким передовим загоном росіян, яких відігнав¹¹³. Шведський офіцер, оцінивши слабкість укріплень Мглина, вирішив взяти його приступом, однак 300 російських драгун¹¹⁴ і «приблизно 1000 сіверських селян»¹¹⁵, побачивши невелику кількість ворожих вояків, вирішили дати їм відсіч. «И городка не взяли и отступили с уроном, которых я видел и считал пятьдесят тел у стены городской, – інформував царя Ф. Бартенєв, – да у ворот городовых убито из пушки два офицера, один маеор, шпаги и платье сняли казаки, и книшка у маеора записная взята из карману, что было у паролу приказано тое ночи»¹¹⁶. Як відзначав пізніше у своєму універсалі І. Скоропадський, Опанас Єсимонтовський «в обложении мглинском проти того ж неприятеля... тамошних людей при себе будучих от незапного нападения неприятельского оборонял, а его, неприятеля, за своим мужественно отважным и добропорядочным проводом под фортецию мглинскою штурмующого не мало положивши трупом завстидил и воспятил»¹¹⁷. Невдовзі оборонці при підході основних шведських сил, «побачивши, що справа програна, втекли одної ночі»¹¹⁸. Б. Шереметєв інформував царя, що через невиконання його указу «о созжених местечка Мглина», «по ведомостям шведских

языков, неприятелское войско немалое себе доволство во всем от Мглина получило»¹¹⁹. Справді, за свідченням Д. Крмана, «король тут здобув усяке їство й питво, а на пам'ять наказав збурити міські вежі»¹²⁰. За щоденником повідомлень з королівської армії, у Мглині «було знайдено такі великі запаси горілки, сала, зерна і різного провіанту, що можна було на певний час забезпечити всю армію»¹²¹.

Основний контингент каролінців 9 жовтня¹²² вирушив у бік Стародуба. 11 жовтня він дійшов до села Гарцево¹²³. Карл XII вирушив з Костеничів 11 жовтня і зробив зупинку у Білогорщі¹²⁴, де був до 12 жовтня¹²⁵. На з'єднання з військом Карла XII прямували залишки корпусу Левенгаупта. Поблизу Стародуба на левенгауптівців 9 жовтня¹²⁶ напали полки генерал-майора М. Інфлянта. У результаті бою загинуло 28 каролінців на чолі з лейтенантом Мюллером¹²⁷, близько 35 було поранено, у полон потрапило декілька офіцерських слуг¹²⁸ (за донесенням росіян, втрати становили 318 каролінців¹²⁹). Зрештою 13 жовтня вояки Левенгаупта з'єдналися з основним військом в Рюхові¹³⁰. Шведська армія 13 жовтня дійшла до Осколкова¹³¹, 16 жовтня – до Черенкова¹³².

15 жовтня шведи знову підійшли до Стародуба¹³³, але «путь свой правили мимо», при цьому українські козаки «над неприятелскими людьми некоторой учинили поиск и немалое число в полон взяли»¹³⁴. Хоча, за щоденником Д. Крмана, наспраді вони бачили поблизу полкового містечка «метушню калмиків, які в тумані, який їм вельми сприяв, гострили зуби на шведські вози»¹³⁵. Далі свідок повідомляв, як обоз був атакований («галопом навпроти нас скаче зо двадцять калмиків»¹³⁶). За щоденником Адлерфельда, сам король був під Стародубом 18 жовтня, і з фортеці ворог «напаав на нас в той день і заподіяв школи нашим возам»¹³⁷. Шведський писар Магнус Норсберг у своїх нотатках відмітив, що «деякі багажі були розграбовані, а 4 наймити застрелені»¹³⁸. Про напад групи козаків сповістив у своїх історичних нотатках і Нордберг¹³⁹. Генерал А. Левенгаупт у своєму щоденнику зробив запис про те, що, минаючи Стародуб, побачили «тільки декілька козаків»¹⁴⁰. За донесенням Б. Шереметева, 19 жовтня «Стародуб прошли они двумя колоннами: король сам по правую сторону, а другая колонна по левую»¹⁴¹, а 20 жовтня «Стародуб миновали»¹⁴¹. Відомо, що Карл XII проїжджав згодом Картушин¹⁴³.

В опублікованій у 1951 р. книзі І. М'яла йдеться про те, що «на підступах до Стародуба між шведами і російськими військами зав'язалися кровопролитні бої, що тривали декілька днів». «Однак шведи переважали у живій силі, – зазначав автор. – Проявивши високий героїзм і самовідданість, російські частини відійшли з палаючого міста. У місто вступили головні сили Карла XII. Почалися грабунки, розправи з залишками населення. Багате місто було розграбоване та спалене»¹⁴⁴. На жаль, дослідник, намагаючись додати негативних штрихів каролінцям, не вказав на жодне джерело, що підтверджувало б взяття Стародуба прибульцями. Натомість є документи, які спростовують фальшивування події. У грамоті Петра I до українського народу зазначається, що Карл XII після уведення в Стародуб, Почеп, Погар та Новгород-Сіверський російських гарнізонів «не дерзал добывать, принужден в целости и не зацепляя оставить»¹⁴⁵ ці міста. Генерал-квартирмейстер А. Гілленкрот теж зазначає, що «за милю перед Стародубом... отримано звістку, що Стародуб зайнятий 10000 росіянами та козаками», а тому шведські полки «мали наказ іти мимо Стародуба, до Батурина»¹⁴⁶. У листі Петра I від 16 жовтня йдеться про те, що «Стародуб так удовольствован, что хотя неприятель ко оному подходил не однократно, но, потеряв многих своих, паки уступить принужден и ради того, не дерзнув более атаковать того города, отступил»¹⁴⁷.

Випалення сіл

Першими на Гетьманщині запалили села Стародубщини. Учасник походу Гермелін писав у своєму листі від 11 вересня: «Вони палять жахливо навколо нас, причому зучора це роблять на своїй землі»¹⁴⁸. Наказний переяславський полковник С. Томара 23 вересня жалівся канцлеру Г. Головіну, що у Стародубському полку «много дере-

вень волохи огнем и мечем разорили»¹⁴⁹. На військовій раді російського командування 3 жовтня Б. Шереметєв радив підлеглим генералам «всякую пустоту и пожег перед неприятелем чинить»¹⁵⁰, а також у випадку відступу знищити вогнем навіть містечко Почеп¹⁵¹. Перебуваючи в цьому населеному пункті, фельдмаршал «деревни пред неприятелем велел жжечь»¹⁵². Як повідомляв 10 жовтня 1708 року Ф. Бартенєв, на Стародубщині «деревни, которые были кругом неприятеля, все обожжены»¹⁵³. «А гетману удобнее инаго не знаю, толко чтоб шел от Чернигова встречу неприятелю и, случась с Ыфлянтом, на пасах оного удерживал, такъже по бокам, – наказував цар, – и где не может удержать, напереди все велел жечь»¹⁵⁴.

Як зазначав у щоденнику 10 жовтня Вейє, поблизу Стародуба «ми побачили 2 або 3 спалені перед нами села»¹⁵⁵.

Вжиті заходи щодо «зачищення» території посіяли у громадах панічні настрої, прояви непослуху, непокори, бунтування. Так, у Стародубі, як дізнаємося з листа І. Мазепи, ще під час відсутності козаків «шевцы, кравцы и все посполство во дворе войта тамошняго учинили нападение з дубьем, склепы отбили, бочки с вином побрали и перепився жидов 50 до смерти побили»¹⁵⁶. Як з'ясувалося під час розслідування цього інциденту у 1711 р., напад тоді зазнали представники посла Речі Посполитої, маршалка Великого князівства Литовського Воловича. «...Жидов Хелмецких, власных его посолских, – зафіксовано у кореспонденції про цей випадок, – тиранско в Стародубе казаки побили и несколько живьем взяли, которые от шведцкого нападения в Стародубе тогда были, и побрали те казаки у тех жидов многие пожитки и дениги»¹⁵⁷. Г. Головкін повідомляв у ті ж дні, що при стародубському полковнику І. Скоропадському «в Стародубе полку его осталось только 500 человек, а прочие все разбежались и не знает, где оных сыскать»¹⁵⁸. Це підтверджує і лист гетьмана: «Козаки те, которые расположены во время партикулярной баталии со шведами при енералах Боуре и Инфлянте, врозь разбеглися и прибывши в городаы разгласили везде, будто неприятель не токмо их, но и войска все великороссийские разгромил»¹⁵⁹. Згадуваний вище С. Томара писав, що спалення сіл призвело до «смятения» у козацькому війську. «И болим все сердечно о городах и домах своих, дабы не познали последних разорений и нищеты, – зазначав він, – просим... отпустить для управления в дома, дабы могли целость убожества нашего соблюсти... А ежели того от вашего сиятельства (Г. Головкіна. – Авт.) не получим, то бог свидетель, что от тех вестей смущенные, наши казаки все поуходят и никаковым образом их удержать невозможно»¹⁶⁰. Полковий стародубський писар Панкевич у ті дні намагався зберегти своє майно та переправити у надійніше місце родину. Проте, як дізнаємося із універсалу І. Скоропадського, «жители... села Чеховки зобравшия с другими селянами карбовскими и савастьяновскими, заступили дорогу и що колвек было при пну Панкевичу в возах худобы, все разграбовали, и самого з жоною и зо всеми при нем будущими, мало на смерть не позабивали»¹⁶¹.

Шведська армія на Стародубщині виступила на захист місцевих населених пунктів. Так, за спогадами А. Гілленкрока, «полковник Гамильтон був відкомандирований з 1000 кіннотників у тил ворога, який палив села та вигоняв жителів»¹⁶². «Руські, які почали палити деякі села, – читаємо у щоденнику повідомлень з королівського війська, – були розсіяні кількома загонами, що були послані для цього Його Кор. Вел. Після того козаки, які були з ними, з цієї причини пішли від них. Мешканці самі хотіли брати зброю, оскільки змушені були зупиняти ворога у його підпалах»¹⁶³. Учасник походу Цедергельм у своїх записках повідомляв, що групі селян із 100 чоловік каролінці пояснили «про свої корисні для них наміри» вберегти від вогню росіян¹⁶⁴. Багато господарів понесли «под час нашествия неприятелскаго шведского под Стародуб в добрах руины»¹⁶⁵ і «через переходы»¹⁶⁶ «шкоды»¹⁶⁷, «разорения»¹⁶⁸.

Зворушення сталися і у Мглині, коли сотник Михайло Турковський та стародубський обозний Опанас Єсимонтовський «все на возы забравши... опасаяся того, жебы граждане их не удержали, пошли были, город покинувши и людей, ночью добою в Баклан и далее за Судость реку»¹⁶⁹. Мглинці догнали обоз і, «настрашавши довольно, завернули в Мглин»¹⁷⁰. За відомостями І. Мазепи, «сотника тамошнего казаки изрубили и спицами покололи»¹⁷¹.

Численні біженці посяли в Гетьманщині небезпідставні панічні настрої. «Люди полку Стародубського великими таборами уходят в дальние места, – констатував І. Мазепа, – которые между непостоянным народом неистовыми словами рассеяли те плевелы» «будто войска все великороссийские и малороссийские неприятель разбил», що свої «всюду будто в полку Стародубском жгут и грабят, и неприятель будто им никакого разорения не чинит»¹⁷². На півночі Чернігівщини, у Горську, 21 жовтня 1708 О. Меншиков, повідомляючи царя, висловлював свій подив: «Здесьяго Черниговского полку толко с полтараста человек здесь мы изобрели, и те ис последних, а ис старшин почитай никого не видим, а которой и появитца, да тогож часу спешит до двора, чтоб убратца и бежать»¹⁷³. До Батурина, як свідчив на допиті спійманий драгунами канцелярист Олександр Дубяга, докотилися чутки про спалення Мглина, Березни, Мени та інших «знатных» містечок¹⁷⁴. Б. Шереметев 23 жовтня наказав «Погар и прочии деревни... жечь, дабы в том неприятель довольства не получил»¹⁷⁵. Водночас російське командування у жовтні змушене було відмовитися від тактики випалення українських сіл. Як записав у своєму щоденнику Адлерфельд, «противник перестав все спалювати і приводити в лють козаків»¹⁷⁶. Адже побоювалися виникнення протестних настроїв у козацькому середовищі. «Малороссийский... народ как можно оберегам и до озлобления не допускам, – повідомляв Г. Головкін царя, – и для того господин фельдмаршал у конницы и у пехоты учредил по майору, дав им инструкции с полною мочью дабы смотрели, чтоб ни от кого из войск обид и разорения чинено не было, и кто в том злочинец сыщется, тех велено для постраха иным казнить смертию»¹⁷⁷.

Встановлення контакту

Поворот шведського війська в Україну ставив перед каролінським командуванням питання встановлення союзницьких відносин з гетьманським урядом. У реаліях великої насиченості російських вояк на можливих маршрутах просування шведів це було нелегко зробити. У джерелах зафіксована перша така невдала спроба, датована 29 вереснем 1708 р. Тоді під Стародубом росіяни затримали шляхтича Якова Улашина, який їхав з листом від резидента польського короля при Карлу XII, генерала артилерії Станіслава Понятовського. У Посольській похідній канцелярії піднятий на дибку вістун у ході катування зізнався, що мав передати І. Мазепі, «чтоб он с войски при нем обретающимися приблизился к ним, а как начнет приближатса о том бы к нему, Понятовскому, от себя так же и о своем желании отписал, а он де Понятовской о том зближении и о желании ево донесет швецкому королю... и говорил ему: уповает де он, что при помощи Божии гетман Мазепа с войски своими будет с ними ж обще»¹⁷⁸.

Зазначимо, що польський король С. Лещинський 18 вересня 1708 р. направив своєму міністру С. Понятовському інструкцію. У ній він писав: «Мазепа прислав до мене декілька гінців з підтвердженням наданих раніше обіцянок; він просив про допомогу, запевняючи по-старому, що при моєму наближенні він поновить зі мною зв'язок і використає його на користь своєї країни. Його Величність Король Шведський знає про все, що відбулося з цього приводу»¹⁷⁹. У шведський похідний табір гінець з цією інструкцією прибув орієнтовно 26-27 вересня, а вже 29 вересня підлегли російського генерала М. Інфлянта спіймали посланця С. Понятовського до І. Мазепи. Граф Г. Головкін після допиту Я. Улашина копію його розшукової справи направив гетьману до відома і «надзору»¹⁸⁰.

Тим часом І. Мазепі був надісланий і полонений гінець від Левенгаупта до Карла XII зі звісткою про поразку під Лісною лейтенант Ульрихс¹⁸¹ (очевидно, його спіймали стародубські козаки).

Увійшовши на землі Гетьманщини, лише 8 жовтня шведське командування від імені Карла XII звернулося із універсалом до українського народу. У ньому йдеться про причини своєї появи на Сіверщині, мовляв, Петро I «почав ту несправедливу війну марно без всілякої йому зробленої вини і в ... королівську землю насиллям вступив»¹⁸². Українці, далі зазначається у цьому документі, при царю «не зі своєї волі, але неволею присилувані до цієї війни при ньому бути»¹⁸³. Каролінський штаб

просив місцеве населення «скільки можна на продаж везти запасів до війська його королівської величності»¹⁸⁴, «спокійно зі всіми пожитками в домах своїх жити і відправлять торгівлю»¹⁸⁵, залишатися на місцях, не йти в ліси, доставляти провіант каролінцям¹⁸⁶. Водночас, зазначалося у зверненні, каратимуться ті, хто буде виступати проти «явленої королівської милості» чи хто «зброєю яку б шкоду над його королівської величності військом чинили», чи «будуть себе у лісах зі своїми пожитками ховати» і своєчасно не вернуться додому¹⁸⁷. Шведи сподівалися бачити в аборигенах союзників, оскільки «їх старі вольності втрачені», а цар «доми їх і майно поपालив і до кінця розорив»¹⁸⁸.

У цьому та інших універсалах, розісланих по містечках України, як дізналося російське командування, Карл XII «прелщает малороссийских обывателей, чтоб ехали к нему с правянтном и с протчим, что ко иждивлению приналежит, обещаая им за то чрезвычайную многую плату и увещеая их всякими безопасностями»¹⁸⁹.

Карл XII своїх супротивників у Польщі, Московії називав тиранами, а себе визволителем від «іга». У маніфесті до литовського герцоства він, наприклад, свій прихід на їхні терени декларував як утвердження «прапора вольності» з метою «позбавити республіку від... тиранства» Августа¹⁹⁰.

Ще до появи цих звернень-маніфестів російське командування зафіксувало факти продажу на Стародубщині українцями хліба шведам. Так, А. Ушаков повідомляв царю про 6 селян, які «повезли для продажи к шведу хлеб»¹⁹¹. О. Меншиков 9 жовтня у листі до стародубського полковника писав, що «из простого народа многие склоняются и в неприятельское войско ездят для продажи со всякими припасы»¹⁹². За його наказом, таких потрібно було «ловить и вскоре вешать, не описываясь никуда об ином указе»¹⁹³. Д. Крман писав, що все ж «скриті в горах козаки принесли хліб, сир і яблука» і що «дістали ми теж сиру і велику паляницю хліба, якою харчувались кілька днів»¹⁹⁴. Однак російське командування, дізнавшись про продовольче забезпечення шведів, суворо карало селян. Англійський посол Чарльз Вітворт повідомляв своєму керівництву, що на Стародубщині «багато черкас повішено за привезені борошно і горілку у шведський табір»¹⁹⁵.

За інформацією британського капітана, англійського королівського спостерігача у ставці шведського командування Д. ДжефFREЙСА, 7 жовтня Карл XII відправив кур'єра до гетьмана І. Мазепи в Батурин з пропозицією, «щоб запросити його прийняти наш бік з наданням зимових квартир в Україні»¹⁹⁶. Очевидно, гінець добрався до польового козацького табору.

На свого наближеного свояка І. Бистрицького¹⁹⁷ (у генеральному слідстві Стародубського полку Мазепу названо його «дядком»¹⁹⁸) гетьман покладав відповідальну місію – повідомити Карла XII про бажання генералітету Гетьманщини стати союзниками шведів. Для цього управителя Шептаківської волості викликали у Борзну, де, як згадував П. Орлик, йому було наказано «при всіх нас присягнути ему на секреті, а мні приказал написать ему инструкцию до графа Пипера»¹⁹⁹. Відданого посланця відправили разом з полоненим («дзвонарем [у церкві] з Лівонії»²⁰⁰, «ліфляндським кістером, який говорив по-німецьки і по-козацьки»²⁰¹, «жив там зі своєю сім'єю»²⁰²) до шведів з посланням «ни таким ни сяким без подпису, без печати и без жадного ни до короля, ни до Пипера писаного листу от себе»²⁰³. Підстраховуючись, І. Мазепа, за пізнішим повідомленням англійського надзвичайного посла Чарльза Вітворта, інформував царя, що той «зрадив і втік» і у такий спосіб «гетьман відвернув від себе підозри, які у цьому зв'язку могли виникнути»²⁰⁴. З допиту Олексія Опоченка дізнаємося, що І. Бистрицький «в Новоградке начевал одну ночь» і «поехал... в Стародуб тому ныне назад с неделю» (тобто 13-14 жовтня) з листом «до полковника стародубовскова»²⁰⁵. Шептаківський староста, очевидно, на той момент не мав права розголошувати про свою основну таємну місію, оскільки це могло зашкодити справі.

І. Бистрицький з'явився у шведській армії біля Понурівки 18 жовтня²⁰⁶, коли вона залишила за собою Стародуб²⁰⁷ (авангард каролінців уже зайшов у Семенівку²⁰⁸).

Зустріч між посланцями І.Мазепи і Карлом XII відбулася у Понурівці²⁰⁹. «Його Величність люб'язно була задоволена пропозицією Мазепи», – писав секретар короля Цедергельм. Свідок зустрічі зафіксував і таку деталь, про яку доповіли посланці: видатні старшини теж присягнули, підтримуючи задум свого зверхника²¹⁰.

У спогадах А. Гилленкрока, генерал-квартирмейстра шведської армії, про приїзд посланців є теж запис: «Цей козацький старшина передав прохання, щоб Й. В. (Його Величність. – Авт.) змінив свій марш і вирушив в напрямі Новгород-Сіверського, щоб там зайняти позицію. Король обіцяв та наказав... заопікуватися гостем. Коли вони обидва сиділи за обідом, прибув слуга старшини з Новгород-Сіверського і повідомив його, що фельдмаршал Шереметєв повним ходом марширує на Новгород-Сіверський. Тоді попросив цей козацький старшина... доповісти королеві, що потрібно якнайшвидше послати туди шведський відділ, щоб зайняти там позицію»²¹¹. Про це ж зазначає й секретар короля Цедергельм²¹²: «Плани Його Величності були змінені на прохання Мазепи»²¹³. Гетьман наполягав, аби «Його Величність взяла маршрут до Новгород-Сіверського, де вони могли стати господарями річки Десни і отримати переваги для об'єднання, а також постачання для армії»²¹⁴. Карл XII дещо із запізненням, яке виявилось зрештою фатальним, тільки увечері віддав наказ генералу Крейцу вирушити до Новгород-Сіверського. Його підрозділ через це лише 20 жовтня зупинився за 12 кілометрів від цього міста, у селі Шептаках. Спійманий росіянами шептаківський в'їт на допиті показав: «Был де он, войт, в Шептаках, в то число пришли в ту деревню и показались ему швецкие люди, сколько числом, не знает. И он, войт, ис той деревни ушел в Новгородок и сказал о том сотнику Журовченку. И сотник ему сказал, что хател послать проведовать, какие люди. А полк московской еще в Новгородок не пришел. Того ж числа пришел к нему Быстрицкого хлопец Усович и взял ево, войту, с собою в деревню Шептаки, сказал ему, что де пришло московское войско со князем Меншиковым, а не шведы. И как они приехали в Шептаки к пану Быстрицкому, и Усович сказал Быстрицкой, что идут московские люди в Новгородок. И он, Быстрицкой, пошел, сказал швецкому генералу, что можно москвич побить и велел ему, войте, отвести швецких людей на дорогу, которою идут от Камня в Новгородок московские люди. И он привел и поставил их от Новгородка в миле на мельнице. А сам он, войт, поехал в Новгородок и приехал на отводной караул, сказал козакам, что швецкова войска тысяч с пятнадцать стоят в Шептоках и на дороге у мельницы. И пришел в городок, и сказал городничему и сотнику тож, что шведов пятнадцать тысяч, и сотник отдал ево, войту, за караул. И по приказу пана Быстрицкого сказал, что как придут в Новгородок шведы, чтоб они их встретили с хлебом и ис пушек не стреляли, то де не будет им ничего. Да он же, Быстрицкий, сказал ему, войте, что поедет он того ж часу до гетмана. А Усович остался при Быстрицком. А Быстрицкой при шведе ходит свободна»²¹⁵. Підвішений «на встряску», битий кнутом в'їт зізнався, що «слышал от Быстрицкого об измене гетмана и он намерении его соединится с шведом»²¹⁶.

Оскільки допитували в'їта росіяни у Новгороді-Сіверському 20 жовтня, то стає зрозумілим, що шведи запізнилися увійти у місто буквально на якусь годину.

І. Бистрицький був відправлений до гетьмана увечері з відповіддю короля, який згоджувався взяти гетьмана і Запорозьке Військо «під свій захист»²¹⁷. Отримавши її, І. Мазепа відразу направив повторно свого свояка до Карла XII. Гетьман висловлював радість з приводу обіцяної протекції, просив шведів прискорити марш для з'єднання, аби врятувати підрозділи Гетьманщини від небезпеки²¹⁸. І цю місію І. Бистрицький виконав успішно.

Деталі переговорного процесу показують, що управитель Шептаківської округи, очевидно, знав латину, тобто мав непогану освіту, яка дозволяла йому вільно спілкуватися з іноземцями.

З листа французького агента, секретаря литовського підскарб'я В. Сапіги Пилипа Грофф'єа до надзвичайного французького посла при Карлі XII Жана де Безенваля від 22 жовтня довідуємося, що козаки «прийняли до відома маніфест шведського короля з умовою, що не буде більше реквізицій і що вони самі приносять харчі на призначені місця»²¹⁹.

Фальшиві повстання

Російське командування ще у вересні²²⁰ наказувало гетьману І. Мазепі перемістити полки, які були при ньому, на Стародубщину. У цей час, як зазначають багато істориків, у тому числі й Т. Таїрова-Яковлева, в Україні спалахнули народні повстання²²¹.

Насправді гетьман І. Мазепа під всілякими приводами намагався не виконати укази Петра І. Для обґрунтування відмови він сформулював Г. Головкіну низку причин: 1) «при мне малое число войска, которым безсилен есть так великой потенции неприятельской резистенцию чинити и в пути удерживати»; 2) «во всех городах и селах внутренне начинает разширяться между народом непостоянным от гультьяев и пьяниц смятение»; 3) «Станислав (польський король. – Авт.)... идет к Киеву»²²². Для переконливості гетьман згустив-деталізував кілька кримінальних проявів у Стародубі, Гадячі, Лубнах: якщо «я в Стародубщину зайду, и тут в Украине начнутся бунты, убийства и внутреннее смятение». Подібного листа гетьман надіслав і О. Меншикову²²³. «Рассуди ваша княжая светлость своим высоким благорозумием, – зазначав І. Мазепа, – какая в том польза будет интересам монаршим, если я пойду в Стародубщину оного только полку боронить, а тут всю Украину в таких трудностях, опасностях и в начинающемся бунтовничьем пожаре на крайнее разорение оставлю, а не дай Боже еще мне какова там от неприятеля несчастья, то какой оттуда возгорится огонь внутренний – выразуметь можно!»²²⁴

Перебільшені загрози від бунтівників, змальовані І. Мазепою, викликали сумнів у Петра І, який у листі до Г. Головкіна зазначив, що «гетман не фсе правду пишет»²²⁵. Проте все ж повідомлення від гетьмана вплинуло на рішення російського командування. Київському воеводі Д. Голіщину було наказано рухатися з полками в глиб України, щоб «в тех местах стояли для надежды малороссийскому народу, и смотреть, чтоб в оном не произошли какие шатости и от неприятеля какие факции»²²⁶. Йому гетьман також повинен був дати частину козаків з наказним гетьманом. Попри бажання гетьмана, йому було наказано «совсеми прочими regimentу свого войски, которых надлежит, сколько мочно высылать и собирать, ийти немедленно к Новгородку Северскому и там стать над Десною».

Гетьман саботував і цей наказ. Як повідомляв Г. Головкін 16 жовтня царя, він послав до І. Мазепи Федора Протасєєва «уведать подлинно» «нет ли каких возмущений и шатости в народе малороссийском». Посланець, повернувшись, доповів, що «гетман zelo болен, а о шатостях в малороссийском народе он... ему объявил, что только оныя происходят от гультьяйства и то малыя»²²⁷. І. Мазепа при цьому просив «ради сущей его болезни от походу свобода учинить»²²⁸. Г. Головкін частково зважив на стан гетьмана. Він наказав йому «остатися с тяжелым войском и обозом за Десною, оставя при себе из своих елико потребно, а легкому войску... изволите приказать иттить и стать между Стародуба и Чернигова, от неприятеля милях во шти»²²⁹.

І. Мазепа знову зволікав, оскільки вже вислав посланців до Карла XII. У листі до Г. Головкіна з Борзни від 19 жовтня гетьман навіть дорікає урядовцю: «Чи, еще ж и Ваша Велможность, истинный мой приятель и благодетель, крайней моей немоще не вериш?»²³⁰ У своєму донесенні керманіч Гетьманщини повідомляє про те, що «полк убо стрелецкий по сей стороне Десны к Новгородку» відправляє. «А сам тут в Борзне, – зазначав, – для обережения Украины, подожду, ожидая или смерти или облегчения, которое разве молитвами архиерея Божия получу»²³¹.

Для приспання пильності російського керівництва гетьман вдавав із себе смертельно хворого. Отримавши листа від Г. Головкіна, І. Мазепа 21 жовтня відповів йому, що «приближишася до врат смертних, понеже больше от десяти день як ничего не ем, ниже сплю»²³². Додатковим аргументом для російської сторони став і приїзд у Борзну митрополита Іоасафа Кроковського, який здійснив елеосвячення хворого²³³. Цій хитрості у російському таборі повірили, і цар навіть 20 жовтня наказав Г. Головкіну, «ежели воля Божия какая с оным (гетьманом. – Авт.) определитца, чтоб, не мешкав, другово, для чего нехудо, чтоб Скуропацкой недалеко был»²³⁴.

Пізніше в універсалі, підготовленому в грудні 1708 р. у царській штаб-квартирі

у Лебедині, йшлося про те, що «Мазепа удал был ко Двору Царского Величества ложно, будто во всѣх полках малороссийских бунты повстают»²³⁵.

Позиція Стародубського полку

Ще далеко до початку шведського походу, у 1707 р., велика частина Стародубського полку була розміщена у Бихівській фортеці²³⁶ для її оборони. У липні 1708 р. тут перебувало 543 козаки, з них 175 хворих²³⁷. 8 липня з Бихова дезертирувало додому 200 стародубців²³⁸, 17 липня – 31²³⁹. Загалом у Бихові 29 липня налічувалося 267 стародубських козаків²⁴⁰. Ще тисяча козаків-піхотинців Чернігівського та Стародубського полків була уведена у серпні у Бихів²⁴¹. Частина останніх теж втекла у жовтні²⁴².

Стародубський полк разом з Ніжинським, Переяславським та Чернігівським полками на час вступу шведів у Гетьманщину підпорядковувся безпосередньо російському командуванню. Полковник В. Огарьов інформував, що у бою зі шведами під Биховим 17 липня взяли участь 100 українців, з них загинуло 5 козаків Стародубського полку, 7 чоловік пропали безвісти²⁴³. З повідомлення Б. Шереметева дізнаємося, що він 24 вересня відправив «3000 казаков гетманских, которые при нас были, приставя ко оным адъютанта моего Вельямина для лучшаго управления»²⁴⁴. Це були 2000 піхотинців та 1000 кіннотників з Ніжинського та Переяславського полків²⁴⁵. Друга частина останніх полків дислокувалася біля Пропойська²⁴⁶, а потім на Стародубщині. При стародубському полковнику І. Скоропадському, який також виконував обов'язки наказного гетьмана, був прикомандирований російський офіцер-наглядач. Водночас гетьман тримав зв'язок з полком, дізнаючись про ситуацію з просуванням шведів, оперативну обстановку на півночі Гетьманщини. Це, певно, було нелегко забезпечити. Адже полк не стояв на місці. На момент повороту каролінців в Україну І. Мазепа та його наближені ще вагалися, як їм чинити. Хоча вони заприсягнулися у Білій Церкві на хресті²⁴⁷ весною 1708 р. діяти в інтересах Вітчизни, поворот Карла XII на їхні терени був несподіваним і непрогнозованим. Тому І. Скоропадський як наказний гетьман був задіяний з підлеглими козаками у військових операціях проти шведів.

У цих умовах І. Мазепа хитрував: намагався випросити у царя свої полки, направлені у розгашування російських армій, ніби для забезпечення порядку в Гетьманщині, оскільки, мовляв, завелися своєвільники, бунтівники, які збурюють народ. «Трудность наибольшая и в здешнем народе вельми опасна, что под нынешнее неприятельское наступление во всех городах и селах внутренне начинает разширяться между народом непостоянным от гультяев и пьяниц смятение, которые великими компаниями по корчмах и с ружьем ходячи, вино насильно берут, бочки рубят и людей побивают», – писав гетьман 6 жовтня з обозу поблизу Десни до Г. Головкина²⁴⁸. Та ці прохання під різним приводом ігнорували. Зрозуміло, розпочинати в таких умовах антиросійську акцію було небезпечно та й авантюрно. Тим часом шведи просувалися селами Стародубщини. Стародубські козаки, а також Чернігівський, Ніжинський та Переяславський полки, не маючи чітких настанов з Батурина, змушені були вести бойові дії проти потенційного союзника.

Не маємо відомостей, чи старшина на Стародубщині у кінці вересня знала про плани мазепинської верхівки (відомо, що лубенський полковник Д. Зеленський, наприклад, влітку 1708 р. після наради у Білій Церкві їздив до Лубен «и прельщал полку своего старшину к тому ж бунту»²⁴⁹ – Авт.). Ймовірно, такі заходи проводилися і на території Стародубщини. Зазначимо, що про бажання співдії з каролінцями Батурина був утаємничений І. Скоропадський, який входив до складу найближчих довірників І. Мазепи. Як стало відомо з доносу пізнішого часу, І. Скоропадський викликав до себе батька писаря Прилуцького полку Захара Патоки, який займався написанням скарг, і просив вплинути на останнього: «Для чего он вспоминает шведчину и Мазепину измену, мы все знали о б этой измене еще до прибытия швецкого войска»²⁵⁰. Через це передовий загін шведів зустріли із хлібом-сіллю в Стародубі, а більше 700 козаків дезертирувало. Військовий інженер В. Корчмин, перебуваючи в Стародубській фортеці, просив у О. Меншикова для пришвидшення фортифікаційних робіт «гетману отписать, чтоб для такой нужной работы прислать от себя казаков изволить

тысячу другую хотя б и другова полковничества, а стародубовским не может ничего учинится»²⁵¹. Тобто він переконався, що місцеві козаки ненадійні, відмовляться виконувати поставлені завдання.

Як довідуємося з листа Петра І, «и офицера, который приезжал в Стародуб, так же и в иные места, всех оковав и с писмами посылают к гетману»²⁵². У листі О. Меншикова від 18 жовтня є інформація про 6 стародубських козаків, які І. Скоропадським «были... посланы до его велможности гетмана с писмами, от которого отправлены назад до Стародуба, но за нынешним неприятельским приходом в Стародуб пройти не могли»²⁵³.

Багато дослідників не вважають І. Скоропадського мазепинцем, бо, як зазначає С. Зеркаль, він у критичний момент не послухав І. Мазепу «і на приказ царя Петра І поспішав до Глухова»²⁵⁴. «Стародубський полковник не тільки не допоміг йому (Мазепі. – Авт.), – пише О. Гуржій, – а навпаки, вже через два дні після одержання гетьманського листа поспіхом кинувся до Глухова»²⁵⁵. Цей же історик в іншій книзі зазначає, що «перехід І. Мазепи у жовтні 1708 р. на бік шведського короля... виявився повною несподіванкою для І. Скоропадського»²⁵⁶.

З цього приводу внесемо деякі уточнення. І. Мазепа лише 30 жовтня 1708 р. з Дігтярівки, що під Новгородом-Сіверським, відправив стародубському полковнику І. Скоропадському листа, в якому виклав причини переходу під шведську протекцію, просив потіснити росіян з міста.

«Нехай тое будет Вмти вѣдомо, – писав керманіч Гетьманщини, – иж мы, гетман, видячи отчизну нашу малороссийскую до крайней уже приходячую згубы, когда враждебная нам здавна потенция московская тое, что от многих лѣт в всезлобном своем намѣрении положила, тепер, з упадком послѣдним прав и волностей наших, почала приводити в скуток, кгда без жадного о том з нами согласия зачала города малороссийские в своего область отбирати, людей наших з оних повигонявши, порабованих и до конца знищених, своими войсками осажувати; и нехай бы то чинили в полку Стародубском, Чернѣговском и Нѣжинском, мѣючи измышляючи з врожонной своей хитрости лживые причины, будто для обороны от наступления войск шведских тое чинят, лечь и около далних городов, куда войска шведские никогда не мыслят наступати, заходилися уже были, кгда до Полтавы два полки з Бѣлгорода ординовано; а и над иншими городами тое ж бы власне вполнилось, если бы мы з обыклой нашей ку отчизнѣ малороссийской горливости тому их, злему намѣрению не запобѣгли. А до того не тилко от зычливых приятелей мѣючи тайные перестороги, лечь и самы тое явными доводами видячи и совершенно вѣдаючи, же нас, гетмана, енералную старшину полковников и увесь Войска Запорожского начал, врожонными своими прелестми, хотят к рукам прибрати, в тиранскую свою неволю запровадити, а имя Войска Запорожского згладити, а козаков в драконию и солдати повернути, народ зась малороссийский вѣчне себѣ поработити. И если бы не господь помог нам от тыранских их руки избѣгти, то певне бы тое их намѣрение неприязненное свой одобрато скуток. Кгдаж не для чого иншого Александр Меншиков и князь Димитрий Михайлович Голицын з войсками своими к нам поспѣшали, не для чого иншого прелестми своими, перш з войском, а потом самого з старшиною до обозов своих московских вабили тылко, же бы нас всѣх могли забрати в тяжкую неволю, а, не дай Боже, и на тиранские муки. Над то видячи и тое, же потенция московская безсилная и не военная, бѣгством всегда от непреборимых войск шведских спасаючися, не боронити нас сюда от наступления тых же войск шведских убѣгла, лечь огнем, рабунками и не милосердным мордерством руйновати и города в свою область отбирати пришла, удалисмося за согласием и обцим з панами енералными особами, полковниками и всею Войска Запорожского старшиною постановленьем в непреборимую найяснѣйшого короля его милости, шведскую протекцию, мѣючи в Бозѣ всемогущом, едином, обидимих заступнику, любящему правду и ненавидящему лжу, непостидную надежду, же отчизну нашу малороссийскую и Войско Запорожское Его Королевское Величество всегда щасливым своим и непобѣдимым оружием от того московского тыранского ига оборонит, уволнит и отнятиє нам права и волности, не

тільки привернет, леч з общою ползою и з немертелною в потомних вѣк Войска Запорожского славою умножит и разширит; в чом нас и королевским своим, никогда не отмѣняющимся словом, и данною на писмѣ ассекुरациею упевнил и утвердил. За чим и в. мть, яко естесъ правдивый отчизны своей сын, не зичачи оной крайней погибели, знищення и руины, берись до единого з нами всѣми согласия и до сполной тоей ж отчизны своей обороны; а старайся всѣми способами, но данному себѣ от Бога разуму и искуству, московское войско з Стародуба искоренити, согласившись в том з панами полковниками переяславским и нѣжинским. Певны того будучи, же потенция московская ничего не может там в. м-ти и городу Стародубу зашкодити, которая вскорѣ будет оружием Королевского Величества шведского в свои загнана границы; а если бы в. мти до искоренения того кгварнѣзону московского, в Стародуб зостаючого, столко силы и способу не имѣл, теде радим в. м-сти оттуль уходить и до боку нашего в Батурин з товариством поспѣшати, же быс не попали з неветованым жалем нашим в московские руки. О тое в. м-сти и повторе пилно жадаючи, горливостию и любовию ку отчизнѣ обовязуючи и приказуючи, ему ж жичим доброго от господа Бога здоровья»²⁵⁷.

Та цей лист, який віз Тимофій Полугер, був перехоплений росіянами²⁵⁸. Посланець І. Мазепи опинився у руках капітана Азовського драгунського полку І. Чечерина²⁵⁹ і згодом давав на допиті пояснення, що, мовляв, прагнув покинути мазепинців. Ще 27-28 жовтня 1708 р. у Стародуб були направлені один за одним три царські укази, які привели, безперечно, у готовність московський гарнізон. Стародубська старшина, не маючи звісток від гетьмана, почала слухняно виконувати царські розпорядження. І. Скоропадський за наказом царя прибув в Субочево²⁶⁰.

Про те, що стародубський полковник та його близькі співчутливо ставилися до мазепинців, свідчить промовистий документ – донос Данила Забіли. «Маркович – (Андрій. – Авт.) с сестрою своєю гетьманшею Скоропадскою держали мене под караулом... – писав він, – во время змены Мазепы, за изменника Мазепу, что я его проклинал и говорил, что Бог поможет нашему императору, что одолеет шведа, а Мазепа проклятый пропав, имя его вовеки пропало, за что он, Маркович, оскорбился великим гневом, мовячи: «Что тебе до того и проклятым за что ты зовешь Мазепу? – Як Мазепа выиграет, где ты поденишься? – отсе тебе смерть кортить!..» Потому вышла гетманша Скоропадская з комнаты, в Глухове, и видя, же я спорусь з А. Марковичем, тож оскорбилася на мене и говорила подобние слова многие, которых не могу вспомнить; токмо сие мне в память, же казала: «Мы и гетманству сему не рады, що еще Мазепа – в живых гетман и никто не силен у его булаву взять и скинути з гетманства, а мы з нужды хоть взяли (гетманство), то нам сие прощено будет. А ты, хотя и мудрый человек, а проклинаешь Мазепу напрасно...»²⁶¹. Стольник О. Дашков застерігав Г. Головкина: «Ежели оберут гетманом Скуропацкого, надобно иметь и на него око, понеже он есть крефтура Мазепина: он его возставил и обогатил»²⁶². Знали про згадане і в дипломатичних колах. Так, французський посол в Стокгольмі Кампредон доповідав міністрові закордонних справ де Торсі (11 січня 1709 р.), що «Скоропадський ... є особистий приятель Мазепи»²⁶³.

Гетьман інформував шведське командування про те, що стародубський полковник посв'ячений у задуми старшини вибороти краще майбутнє України. Саме тому наближені до короля штабісти у своїх нотатках позитивно відгукуються про нього. Так, у щоденнику повідомлень з королівської армії зазначено за грудень 1708 р., що Карлу XII «також готовий був потім присягнути (І. Скоропадський. – Авт.) ... на вірність, сподіваючись на той час, коли земля буде очищена від руських»²⁶⁴.

Попри бажання І. Скоропадського обставини склалися так, що він як наказний гетьман із командою підлеглих йому полковників, старшин був не поінформований у важливий момент про останні рішення І. Мазепи та генеральної старшини. Це дало можливість росіянам перехопити ініціативу і фактично нейтралізувати полки, які були задіяні на теренах, контрольованих їхніми дивізіями.

Зазначимо, що козаки, гетьманська старшина, що восени опинилися на Стародубщині, очевидно, після вжитих росіянами щодо них застережних заходів, все ж таки не

проявляли активності перейти на бік шведів. Вони ознайомилися із сумними реаліями: на Гетьманщину прийшла втомлена, слабобоездатна армія, яка не вселяла надії на перемогу. Дуже красномовне у цьому плані свідчення Адлерфельда: «Скоропадський у глибині душі... був налаштований на користь шведів і таким залишався до смерті. Але коли до нього дійшли звістки про битву з графом Левенгауптом при Лісній, з яких Скоропадський зробив відповідні висновки, почув, як погано кінчилась справа з генералом Любекером і тим більше дізнався про злидений стан армії шведського короля..., вимученої голодом і спішними щоденними маршами..., то збагнув, що шведське діло може прийняти дурний оберт... і прийняв у всі ці місця російські війська»²⁶⁵.

Стан шведської армії

З 25 вересня Карл XII, очікуючи корпус Левенгаупта, прожив два тижні в Костянниках²⁶⁶. Розбитих під Лісною залишків вояк-левенгауптівців поблизу села Труханова²⁶⁷ 9 жовтня зустріли спочатку полки авангарду Лагеркрони²⁶⁸, а потім 12 жовтня під Рюховим²⁶⁹ головна шведська армія. За свідченням А. Гілленкрока, до них приєдналося 6700 чоловік²⁷⁰ (за підрахунками Р. Петре, з-під Лісної вийшло 6503 солдат²⁷¹, А. Пілстром округлює кількість прибульців до 7000²⁷²), які були розподілені між полками. За спогадами Барділі, через це «в окремих полках було 2 полковники, 2 старші лейтенанти і 2 майори»²⁷³. Крім того, за свідченням А. Левенгаупта, також ще пізніше прибули 1500 чоловік поповнення та 1800 деяких підрозділів²⁷⁴. Розбитий корпус приніс купу проблем. У бою під Лісною, за спогадами Бельке, «наші втратили увесь багаж з кількома тисячами возів, або увесь транспорт із харчів та боєприпасів для армії»²⁷⁵.

«Тії запаси, – записав у щоденнику лейтенант Ф. Вейс, – що в Лісному ми могли взяти з собою в торбах, ми вже поїли... і тому наше харчове становище з кожною дниною гіршало; дійшло до того, що не тільки поранені, а й багато здорових серед нас умирало»²⁷⁶. Навіть генерали більше 10 днів руху до головної армії не мали ні хліба, ні солі²⁷⁷. Щодня левенгауптці виживали лише за рахунок того, що з'їдали сотні коней»²⁷⁸.

Шведи по бездоріжжю просувалися дуже повільно. «В багатьох місцях зголоднілі вояки мусили зрубувати дерева й на довшому відтинку пробивати собі дорогу, – писав Д. Крман. – Час від часу дорога була настільки вузькою, що віз через повалені дерева не міг проїхати. Їх треба було відсунути або порубати. Багато було змордованих коней, котрі ледве могли йти вперед, а не те що тягти завантажені вози. Коли загруз один віз, інші мусили зупинитись, бо ж, оскільки пробували обійти, діставались до більшої біди й затримувались ще більше. Вершники, однак, гнали коней і через найгустіші зарості, що були по обох боках обозів. Виникали часті крики, сутички, прокльони, коли один не хотів або не міг уступитись іншому. Обозники ляялись, оскільки хтось інших затримував. Коней немилосердно частували палицями. За цих 14 днів здохло кілька сот коней, інші були настільки зморені, що ані стояти, ані їсти не могли»²⁷⁹.

До приходу в Сіверщину шведське військо зазнало великих втрат як від сутичок з росіянами, так і від голоду. «А во время бытия шведскаго в Могилеве померло их, шведов, с голоду и от мыту с четьре тысячи», – повідомляв російський шпигун²⁸⁰. Як пояснював у листі від 11 вересня додому Гермелін, «у нас на нинішній день припинилися повністю поставки»²⁸¹.

Швед Нейман, який потрапив 17 вересня 1708 р. у полон, свідчив, що в шведській армії почався голод, бо їх війська «йшли по месцям горілим»²⁸². Каролінці від поганого харчування дуже часто хворіли. Їх виснажували тяжка дорога, болотиста місцевість, ліси. «Ми не знаходили нічого, окрім сумних руїн і моторошних пусток, – констатував королівський камергер Г. Адлерфельд. – Це позначилося на солдатах, що зазнали дефіциту продовольства і були вимушені використовувати всі засоби для прожитку, самостійно зрізати пшеницю, якщо її знаходили; били, мололи зерно на ручних млинах, пекли і їли. Це вимагало часу і праці»²⁸³.

Дошкуляли й часті атаки калмиків. Французький посланець у Польщі де-

Безенвальд повідомляв у своїх листах, що «всі переправи зайняті калмиками, які продовжують дуже тіснити шведську армію»²⁸⁴, «калмики спалили і розорили усі окраїни»²⁸⁵. За його відомостями, «декілька сот євреїв, котрі з'єдналися для організації до шведів підвозу (продуктів. – Авт.), були пограбовані калмиками, які відібрали у них вози, а їм всім обрізали носи та вуха»²⁸⁶. З цієї причини, як повідомляв де-Безенвальд, кенігсберзькі купці, їдучи в шведську армію із запасами продовольства, налякавшись такої ж участі, зупинилися у Вільні²⁸⁷.

Російські джерела, як і шведські, перебільшують втрати своїх супротивників. Однак, попри це, реалії літа, осені 1708 р. засвідчували значне зменшення вояк Карла XII. Так, 3 липня загинуло 1200 каролінців²⁸⁸, 230 серпня біля села Добре шведи втратили до 3000 чоловік²⁸⁹ (за німецькими даними, вбитих було 380²⁹⁰), 9 вересня (під Кадином, Раєвкою) – 1000²⁹¹ (1500²⁹²), 28 – 29 вересня – 8500 (с. Лісна)²⁹³, 9 жовтня (під Духновичами) – 200 (+200 полонених)²⁹⁴, 29 вересня -19 жовтня (під Стародубом) – близько 1000²⁹⁵ (під Лищичами 9 жовтня 133²⁹⁶). Крім цього, кіннотники та піхотинці гинули невеликими групами у локальних сутичках. Сучасник Й. Гюбнер у своїх нотатках про шведський похід, виданих у 1712 р., обраховує втрати каролінців в 1708 р. в 15000 осіб²⁹⁷.

Фактично армія Карла XII уже на порозі Сіверщини була слабобоездатною, втомленою, малорухливою, не здатною виконати ті завдання, які поставив перед нею король. Дуже вдало назвав її «голодуючою і напіврозбитою» у ті дні австрійський посол Отто Плеєр²⁹⁸. При цьому королівські підрозділи були у кілька разів меншими за царські дивізії, які вже на Стародубщині оточували їх з усіх боків. Так, у їхньому тилу було 5000 драгун генерала Баура²⁹⁹, позаду шведського ар'єргарду йшло шість драгунських полків генерала Гольца³⁰⁰. Зліва³⁰¹, попереду на певній віддалі стояли дивізії Б. Шереметева, Аларта, чотири полки М. Інфлянта³⁰². Загалом до Полтавської битви в російській армії налічувалося до 166 тисяч вояк³⁰³. Через недостовірну розвідку, повільні засоби зв'язку обидві сторони мали погане уявлення про супротивника. Авторитет шведської армії, яка здебільшого перемагала у військових кампаніях 1700-1707 рр., лякав Петра I та його оточення, остерігав останніх від вирішального бою. У той же час молодий король Карл XII переоцінював можливості своїх вояк-професіоналів, ряди яких невпинно танули. За деякими оцінками, під час вступу в глиб України після з'єднання пошарпаного корпусу Левенгаупта з головною армією загальна кількість вояк-каролінців становила лише 30³⁰⁴ – 32 тисячі чоловік³⁰⁵. Англійський посол Чарльз Вітворт, опираючись на російські джерела, доповідав в уряд, що «в шведській армії нараховують близько двадцяти шести тисяч, готових до маршу», а в «царській армії нараховують близько п'ятдесяти тисяч чоловік, оскільки Його Величність негайно поповнив полки, постраждалі під Лісним»³⁰⁶. За свідченням російського генерала М. Інфлянта, каролінці «болных швецких солдат и хлопцов в деревнях покидают многих»³⁰⁷. За оцінками Петра I, «войско короля шведскаго через баталии и партии и через лютоости мороза прошедшей зимы умалилось до 16 тысяч»³⁰⁸.

Зауважимо, що темпи руху всього шведського війська дуже сповільнював допоміжний персонал. Так, піхотний полк мав 350-360 кучерів, 100 денщиків, 437 коней³⁰⁹. Крім цього, багато офіцерів брало на війну своїх дружин, слуг (так, після Полтавського бою потрапило у полон 1657 дружин військовиків, їх служниць, прачок³¹⁰). Вози з харчами, зброєю, пораненими просувалися за військовиками дуже повільно. Обтяжений обозом корпус Левенгаупта рухався зі швидкістю 230 кілометрів на місяць³¹¹. При цьому у Долгінові вояки стояли 14 днів, очікуючи збору всіх відсталих підрозділів³¹². «Од усіх полків, – писав у щоденнику лейтенант Фрідріх Вейс, – надходили заяви, що не можна було роздобути потрібного числа коліс замість тих, які щодня ламалися, бо всі колеса були без шин»³¹³. Наказ від короля вирушати у похід на початку червня Левенгаупт отримав лише 8 червня³¹⁴. Полки очікували зі Стокгольма обмундирування, поки нарешті його отримали. У своїх спогадах Левенгаупт писав, що «дороги були надзвичайно важкі, а тому не дивно, що кожен полк щодня ламав понад 100 коліс, тому що вози, завантажені провіантом, були досить тяжкими»³¹⁵.

У корпусі впала дисципліна, командири не підганяли підлеглих, і підрозділи відпочивали, скільки їм заманеться³¹⁶. Основна армія Карла XII, вийшовши з Могилева 4 серпня, пройшла 70 верст до 20 серпня (Чириков)³¹⁷.

Під час виснажливих переходів у дощ, а потім морози у шведських вояк швидко зносилися одяг, взуття; тому мушкетери часто-густо змушені були вдягатися у селянське вбрання³¹⁸.

«Народна війна»

Про «народну війну» проти шведів в 1708-1709 рр. існує кілька літописних відомлень, спогадів, щоденникових записів учасників походу, тому брати її сьогодні під сумнів – начебто марна, задалегідь програшна справа. І все ж таки у, здавалося б, добре дослідженому питанні, є моменти, які актуально розглянути, проаналізувати, переосмислити по-новому. Річ у тім, що представникам війська Карла XII без знання мови дуже важко було розібратися, визначити, хто зробив на них вилазку, напад. Зовні це були люди, схожі на козаків. Але на яких?

Виявляється, крім полків російської армії, на території Гетьманщини активно діяли багато додаткових військових підрозділів, що стояли на службі в царя. Дуже вагомую роль серед них грали калмицькі, волоські. Саме останні мали виконувати царську вказівку «непрестанно партиями неприятелю дакучать, а наипаче, езда кругом неприятельского войска, смотреть того, чтоб жители здешние не возили ничево; а кто повезет что и с тем поиман и обличен будет подлинно, таких присылають сюды»³¹⁹.

Летючі загони калмицьких кіннотників робили несподівані напади, завдаючи значних втрат каролінцям. У російському корпусі генерала Боура, крім 10 тисяч росіян, було ще й 6 тисяч калмиків³²⁰. У дивізії Гольца налічувалося також 4 тисячі козаків та калмиків³²¹. Останні були і в дивізії генерала Ренне³²². Про те, як 2 вересня «4000 калмиків напали на наш обоз»³²³, сповіщає один з німецьких офіцерів. Як повідомляв сучасник, «калмики спалили і розорили всі окраїни і навіть свою власну країну»³²⁴. Причому донські, чугуївські козаки за етнічним складом теж були найбільшого калмицького походження. Так, у складі Чугуївського полку було 3 сотні козаків та 2 сотні калмиків³²⁵. Цим полчанам Петро I доручив розстрілювати усіх відступаючих у бою під Лісною³²⁶.

Активно діяли калмицькі загони на Чернігівщині та Полтавщині. Так, учасник походу Зільтман 8 січня 1709 р. записав у своєму щоденнику, що «калмики бродять по селах у цій місцевості й напали на обоз полка Горніша»³²⁷.

Після придушення Булавінського повстання на Дону частину хоперських козаків, які повинилися, помилували і відправили на війну зі шведами³²⁸.

Фігуруючий у науковій літературі факт про дії проти шведів на Стародубщині партизанського загону, у якому налічувалося до 3000 старообрядців³²⁹, насправді виявився міфом, не підтвердженим жодним документом. За переконливою аргументацією Д. Поклонського, який за переписом 1714 р. нарахував у Стародубському та Чернігівському полках 16 слобід розкольників з 2,5 тисячі населення, «старовіри були розсосереджені ...на досить значному просторі і не могли об'єднатися у значний загін»³³⁰. Красиву легенду про патріотизм старообрядців, прихильне до них через це ставлення Петра I вперше опублікував протоієрей А. Журавльов у 1784 р. Однак, як з'ясувалося, розкольників-втікачів, згідно з царським указом, стали не повертати додому лише тому, щоб вони не перебиралися за кордон, у Польщу³³¹.

Ще на території Білорусі вели активні дії слобідські полки під командуванням бригадира Ф. Шидловського, який у донесенні О. Меншикову зазначав, що не тільки в стодолах і хлопские халупные кровли палим, но и по лесам посылаем сено жечь»³³².

Активну участь у набігах проти шведів брали козаки Охтирського полку³³³. Значимі, що це козацьке формування та інші з Слобожанщини у ті роки не входили до складу Гетьманщини, а були безпосередньо під управлінням царських урядовців.

У квітні 1709 р. в Гадячі, а потім за Полтавою «охороняв... південні кордони держави від несподіваного нападу з боку кримських татар» Сумський полк³³⁴. Харківський полк атакував шведів у січні 1709 р. під Опошнею, потім «прикривав» Гетьманщину від зв'язку із запорожцями³³⁵. Цьому полку допомагали в останньому козаки Ізюмського полку. 250 чугуївських козаків, наприклад, зробили напад на запорозький загін і вбили 150 запорожців³³⁶. Богодухівські козаки взяли кілька шведських «язиків»³³⁷.

Шведи і мазепинці перебували на Гетьманщині в оточенні російських збройних формувань. Так, наприклад, у Миргороді стояли кілька полків, які посилали свої кінні загони для «партизанської війни»³³⁸. Преображенський полк 15 лютого напав на Рашівку, у якій розбив шведський загін під керівництвом Альфенделя і більшість ворожих офіцерів узяв у полон, також захопив до 3000 коней артилеристів, полкових³³⁹.

1. Бутурлин Д. Военная история походов россиян в XVIII столетии. – СПб.: типография Главного штаба, 1820. – Часть I. – Т. 2-3; Карцов А. Военно-исторический обзор Северной войны. – СПб.: типография военно-учебных заведений, 1851; Леер Г. Обзор войн России от Петра Великого до наших дней. – СПб.: издал В. Березовский, 1893. – Часть I; Carlson E. Sveriges historia under Pfalziska huset. 8 delar. Sveriges historia under Karl den tolfte. 3 delar. – Stockholm, 1910; Тельпуховский Б. С. Северная война. – М.: Военное издательство Министерства вооруженных сил СССР, 1946; А. Маркевич. Разгром Карла XII. – К.: издательство КГУ, 1946.; Козаченко А. Полтавська битва. – К.: державне видавництво політичної літератури, 1949; Сапухін П. Події російсько-шведської війни 1708-1709 років на території Сумщини. – Суми, 1958; Богданович Л. Полтавская виктория. – Буэнос-Айрес: Наша страна, 1959; Злаин А. И. Полтавская битва. М.: Воениздат, 1988; Сокирко О. Український рубікон. Полтавська битва. – К.: Темпора, 2009. – Частина I-II; Чухліб Т. Шлях до Полтави: Україна і Росія за доби гетьмана Мазепи. – К.: Наш час, 2008.

2. Юнаков Н. Л. Северная война. Кампания 1708-1709 гг. Военные действия на левом берегу Днепра // ТРВИО. – СПб.: типографии т-ва «Свет», Скачков, 1909. – Т. II, Т. IV.

3. Ляскоронский В. Поход Карла XII в 1708-9 гг. в пределы России. – Б. м., 1910.

4. Шутой В. Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII (1700-1709). – Москва: издательство социально-экономической литературы, 1958; Шутой В. Северная война (1700 – 1721 г.г.). – М., 1970.

5. Тарле Е. В. Северная война и шведское нашествие на Россию. – М.: издательство социально-экономической литературы, 1958.

6. Возгрин В. Е. Россия и европейские страны в годы Северной войны. История дипломатических отношений в 1697-1710 гг. – Ленинград: Наука, 1986.

7. Артамонов В. А. Пётр I и регулярная армия // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 9. – С. 2-9; Артамонов В. А. Заря Полтавской победы. Мог., 2008; Артамонов В. А. Мать Полтавской победы. Битва при Лесной. СПб.: Русская симфония, 2008; Артамонов В. А. «Несказанная виктория»: Сражение при Лесном. 1708. М.: Цейхгауз, 2009; Артамонов В. А. Полтавское сражение. К 300-летию Полтавской победы. М.: Бимпо, 2009. Артамонов В. А. Мазепа и Карл XII // Родина. – 2008. – № 11.

8. Беспалов А. В. Северная война. Карл XII и шведская армия. Путь от Копенгагена до Переволочной. 1700-1709. – М.: ТОО «Рейтар», 1998; Беспалов А. В. Сподвижники Карла XII. М., 2003; Беспалов А. В. Битвы и осады Великой Северной войны (1700-1721 гг.). – М.: АГПС МЧС РФ, 2010; Беспалов А. В. Слава и забвение. Генералы Карла XII на полях сражений Великой Северной войны (1700-1721 гг.). М.: АГПС МЧС РФ, 2010.

9. Крупницький Б. Мазепа і шведи в 1708 р. // Мазепа. Збірник. – Варшава, 1939. – Т. 2; Крупницький Б. Шведи і населення на Україні в 1708-1709 рр. // Мазепа. Збірник. – Варшава, 1939. – Т. 2; Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. – К.: Україна, 2003; Крупницький Б. Шведсько-українські союзні договори 1708-1709 рр. як історичне джерело // Збірник «Мазепа»: реконструкція видавничого проекту 1939-1949 років / Упорядник О. Ковалевська. – К.: Темпора, 2011.

10. Томашівський С. Причинки до історії Мазепинщини // Записки НТШ. – Львів, 1908. – Т. 81. – Miscellanea. – С. 151–154; Из записок каролинців про 1708/9 р. Подав Стефан Томашівський // ЗНТШ. – 1909. – Т.ХСІІ. – Кн. VI; Томашівський С., З до-несень австрійського посла Плейера в Москві 1708–1709 // Записки НТШ, – Львів, 1909. – Т. 92. – Miscellanea – С. 242–244.
11. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709. – Мюнхен, 1988.
12. Nordensvan С.О. Svenskaarmeen 1700-1709. – KFÅ, 1916.
13. Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707 – 1709 гг. – СПб.: типография М.А.Александрова, 1912.
14. Энглунд П. Полтава: Рассказ о гибели одной армии. – М: Новое книжное обозрение, 1995; Энглунд П. Полтава. Розповідь про загибель однієї армії. – Харків: Фоліо, Шведський інститут (Стокгольм), 2009.
15. Олійників Л. Операції Карла XII на терені України (1708-9 рр.). – Каліш-Київ: видання Військового факультету, 1924. – 47 с.
16. Донцов Д. Похід Карла XII на Україну. – Лондон: видавництво Союзу українців у Британії, 1955. – 32 с.; Донцов Д. Похід Карла XII на Україну. – Львів, 1917; Донцов Д. Похід Карла XII на Україну. – Київ, 1918.
17. Шутой В. Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII (1700-1709). – С. 209.
18. Там само.
19. Возгрин В.Е. Россия и европейские страны в годы Северной войны. История дипломатических отношений в 1697-1710 гг. – С.200.
20. Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707 – 1709 гг. – С.11.
21. Шустов В.Н. История 25-го драгунского Казанского полка. 1701-1901г.г. – К.: типография штаба Киевского военного округа, 1901. – С. 26; Геништа В.И., Борисевич А.Т. История 30-го драгунского Ингерманландского полка. 1704-1904. – СПб.: типография «Бережливость», 1904. – Часть I. – С. 8.
22. Ляскоронский В. Поход Карла XII в 1708-9 гг. В пределы России. К. : Типо-литография Киевского окружного штаба, [1910] . – Отд. отт. из «Военно-исторического вестника», 1909-1910 гг. – С.3.
23. Defoe D. An impartial history of the life and actions of Peter Alexowitz, the present czar of Muscovy: from his birth down to this present time, giving an account of his travels and transactions in the several courts of Europe, with his attempts and successes in the northern and eastern parts of the world, in which is intermix'd the history of Muscovy. Written by a British officer in the service of the Czar. London, 1723. – P.203.
24. Дневник генерала Адама Людвиг Левенхаупта (1708 г.) // <http://www.slavgorod-museum.com/levenchaupt.htm>.
25. Кордт В. Бої під Лісним і під Полтавою за щоденником шведського лейтенанта Ф.Вейє // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1931. – Кн.26. – С.216.
26. Bardili J. Des Weyland Durchl. Printzens Maximilian Emanuels Hertzogs in Würtemberg [et]c. Obristen über ein Schwedisch Dragoner-Regiment Reisen und Campagnen durch Teutschland in Polen, Lithauen, roth und weiß Reußland, Volhynien, Severien und Ukraine: Worinnen nebst denen Vielen Seltenen Zufällen des Durchl. Printzens, Die Staaten, Sitten, Gewohnheiten und Religionen dieser Völcker ... beschrieben werden : nebst der Reys-Beschreibung von Pultawa nach Bender. (далі BardiliJ. – Авт.)– Stuttgart, 1730. – S. 413.
27. Дневник Роберта Петре во время войны с 1702 г. до сражения при Полтаве // <http://www.slavgorod-museum.com/petre.htm>.
28. Журнал или поденная записка блаженныя и вечнодостойныя памяти государя императора Петра Великого с 1698 года, даже до заключения Нейштатского мира. – СПб., 1770. – С.144.
29. О предосторожности на случай вторжения неприятельского, об укрытии пограничными жителями хлеба и сена в ямах и о заготовлении мест для скота и

людей в лесах и болотах // Хрестоматия по русской военной истории/ Составитель Л.Г.Бескровный. – М.: военное издательство Министерства вооруженных сил Союза ССР, 1947. – С. 137.

30. Князь Багратион. Историческая памятка 38-го драгунского владимирского его императорского высочества великого князя Михаила Николаевича полка. – СПб.: типография Ю.Римана, 1901. – С. 31.

31. Записки служебные (дневник) Симеона Куроша, капитана швадрона драгунского рославского же // Смоленская шляхта. – Т. I. (Историческая библиотека Б. Г. Федорова, т. 9). М. : Аграф, 2006. – С.474.

32. Есипов Г.В. Князь Александр Данилович Меншиков // Русский архив. – 1875. – №9. – С.55.

33. Лист французького посланця у Польщі пана де-Безенвальда королівському агенту в Швеції де-С.Коломбу (20 жовтня 1708) // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах/ Упорядник С.Павленко. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія, 2007. – С. 676.

34. Труды Императорского русского военно-исторического общества (дали ТРВИО. – Авт.). – СПб., 1909. – Т. III. – С. 149 – 150.

35. Husdem Königl. Schwedischen Lager (1708). //Uppsala universitetsbibliotek. Handskriftsenheten, 55. – Palmskiöldiske Samlingen af Handskrefne och Tryckte Handlingar. – Рдрm55. – Dokument 34. – S. 218.

36. ТРВИО. – СПб., 1909. – Т. I. – С. 103.

37. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709.– Київ-Полтава: Інститут української археографії, Український вільний університет, 1995. – С. 183.

38. Гилленкрюк А. Сказание о выступлении его величества короля Карла XII из Саксонии и о том, что во время похода к Полтаве, при осаде ее и после случилось. [Пер. с нем., введ. и примеч. Я. Турунова]. //Военный журнал. – 1844. – № 6. – С.44.

39. Nordberg J.A.Histoire de Charles XII. Roi de Suede. – La Haye: P. De Hondt, 1748. – Т. 2.– P.241;Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709.– С. 182.

40. Nordberg J.A.Histoire de Charles XII. Roi de Suede. – Т. 2.–P.240.

41. Тарле Е.В. Северная война и шведское нашествие на Россию.– С. 208.

42. Adlerfeld G.The Military History of Charles XII, King of Sweden.– London, 1740. – Vol.III. – P.33.

43. BielkesT. Hägkomster af Karl XII. – Upsala, 1901. – S.60.

44. Там само.

45. Nordberg J.A.Histoire de Charles XII. Roi de Suede. – Т. 2.–P.240.

46. Там само. – P.190.

47. Там само.

48. Bardili J.– S.407.

49. Captain James Jefferyes's Letters to the Secretary of State Whitehall, from the Swedish Army, 1707-1709 // Historiskit Magasin.–1953. – Vol. XXV, No. 1. – P. 62.

50. Гилленкрюк А. Сказание о выступлении его величества короля Карла XII из Саксонии и о том, что во время похода к Полтаве, при осаде ее и после случилось. – С. 47.

51. Pihlström A.«... ochnedergjordevartbendärutivar»// MinnetavPoltava. Ögonvittnesskildringar från Karl XII:s ryska fälttåg / I urval och med förord av Peter Englund.- Stockholm: Atlantis,1998.- P.96.

52. Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707 – 1709 гг.– С.28; PetreR. «... somvälvidäskedunderförlignaskan» // MinnetavPoltava. ÖgonvittnesskildringarfrånKarl XII:sryskafälttåg / IurvalochmedförordavPeterEnglund.- Stockholm: Atlantis,1998.-P.209.

53. Adlerfeld G.The Military History of Charles XII, King of Sweden.– P. 44.

54. BielkesT. Hägkomster af Karl XII. – S.62.

55. Письмо Н.Инфлянта А.Меншикову (2 октября 1708 г.)// ТРВИО. – Т.I. – С. 81.

56. BielkesT. Hägkomster af Karl XII. – S.62; Ростунов И.И, Авдеев В.А., Осипова

- М.Н. Соколов Ю.Ф. История Северной войны. 1700-1721. – М.: Наука, 1987. – С.78.
57. Гилленкрот А. Сказание о выступлении его величества короля Карла XII из Саксонии и о том, что во время похода к Полтаве, при осаде ее и после случилось.– С.47.
58. Bardili J. – S. 407.
59. Bielkes T. Hägkomster af Karl XII. – S.62.
60. Captain James Jefferyes's Letters to the Secretary of State Whitehall, from the Swedish Army, 1707-1709. – P. 62.
61. Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707 – 1709 гг.– С.28.
62. Bielkes T. Hägkomster af Karl XII.– S.62.
63. Adlerfeld G.The Military History of Charles XII, King of Sweden.– P. 44.
64. Мержеиовский Э. История 13-го пехотного Белозерского генерал-фельдмаршала графа Ласси полка (1708 – 1893 г.). – Варшава: Варшавская типография и литография, 1894. – С. 28.
65. Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707 – 1709 гг. – С.28.
66. Magnus Norsbergn «...Likasomenfågelutisnaran // Minnetav Poltava. Ögonvittnes skildringar från Karl XII:s ryskafälttåg / Iurvaloch medförord av Peter Englund.- Stockholm: Atlantis, 1998.-P.66.
67. Петр I. Указ Николаю Ифланту (9 августа 1708 г.) // Письма и бумаги императора Петра Великого (далее – Письма и бумаги). – Москва-Ленинград: издательство Академии наук СССР, 1948. – Т.8. – Выпуск I. – С 72-73; Павленко С. Петро I і «народна війна» у 1708 році // Україна і Росія. – Чернівці, 1994. – С. 50.
68. Adlerfeld G.The Military History of Charles XII, King of Sweden.– P. 47.
69. Записки мазовецького воєводи С.Понятовського про події його життя // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах/ Упорядник С.Павленко. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія, 2007. – С.632.
70. Там само.
71. Captain James Jefferyes's Letters to the Secretary of State Whitehall, from the Swedish Army, 1707-1709. – P.63.
72. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709.— Київ-Полтава: Інститут української археографії, Український вільний університет, 1995. – С.184.
73. Поклонский Д. Р. Стародубская старина. XI – XIX вв. Исторические очерки.- Клинцы, 1998. – Книга I. – С. 163.
74. Там само.
75. Из записок каролинців про 1708/9 р./ Подав Стефан Томашівський // Записки наукового товариства ім.Т.Г.Шевченка.—1909. – Т. ХСІІ.—Кн.VI. – С. 73.
76. Adlerfeld G.The Military History of Charles XII, King of Sweden. – P. 60.
77. Петр I. Письмо к графу Гаврилу Головкину (18 сентября 1708 г.) // Письма и бумаги императора Петра Великого (далее – Письма и бумаги). – Москва-Ленинград: издательство Академии наук СССР, 1948. – Т.8. – Выпуск I. – С.147.
78. К Федору Осиповичу Бартеневу (1708 сентября 18) // Письма и бумаги. – Т.8. – Выпуск I. – С.147.
79. К Борису Петровичу Шереметеву (1708 сентября 19) // Письма и бумаги. – Т.8. – Выпуск I. – С.150 – 151.
80. Лист А.І.Ушакова до Петра I (22 вересня 1708 р.) // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С.811.
81. Письмо Б.Шереметева Петру I (19 сентября 1708 г.) // ТРВИО – СПб.: Свет, 1909. – Т.I (Документы Северной войны. Полтавский период (июль-октябрь 1708 г.) . – С.16; Письма и бумаги. – Москва: издательство Академии наук СССР, 1951. – Т.8. – Выпуск II. – С. 691.
82. Там само. – С.724.
83. Сказка Филиппа Немировича Данченка (1735)// Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов: Губернская типография, 1873.— Книга 7. – С. 20.
84. Кривошея В.В. Українська козацька старшина: Інститут національних відносин

і політології, 1997. – С. 84.

85. Розповідь про військову службу Тимофія Прокоповича Силевича (27 квітня 1734 р.) // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С. 644.

86. Письма и бумаги. – Москва: издательство Академии наук СССР, 1951. – Т.8. – Выпуск II. – С. 726.

87. Лист А.І.Ушакова до Петра I (29 вересня 1708 р.) // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С.812.

88. Універсал гетьмана І.Скоропадського від 11 лютого 1709 р // Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку /Український архів. – Т.І. –К.: друкарня Всеукраїнської Академії Наук, 1929. – С.327.

89. Грамота царя Петра Алексеевича Степану Спиридоновичу Шираю (8 декабря 1708 г.) // Константинович Н. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Полк Стародубовский. – Чернигов: в губернской типографии, 1875. – Вып.3. – С.488.

90. Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708-1709). – К.: Вид. центр «Просвіта»; вид-во ім. Олени Теліги, 1999. – С.28.

91. Гилленкрюк А. Сказание о выступлении его величества короля Карла XII из Саксонии и о том, что во время похода к Полтаве, при осаде ее и после случилось. – С.51.

92. Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707 – 1709 гг.– С.36.

93. Гилленкрюк А. Сказание о выступлении его величества короля Карла XII из Саксонии и о том, что во время похода к Полтаве, при осаде ее и после случилось. – С.52.

94. Шутой В. Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII (1700-1709). – С. 269.

95. Письма и бумаги.– Т.8. – Выпуск II. – С. 695.

96. Письмо Б.Шереметева Петру I (5 октября 1708 г.) // ТРВИО. – Т.І. – С. 26.

97. Письмо В.Корчмина А.Меншикову (10 октября 1708 г.) // ТРВИО. – Т.І. – С. 129.

98. Письмо В.Корчмина А.Меншикову (10 октября 1708 г.) // ТРВИО. – Т.І. – С. 128.

99. Юнаков Н.Л. Северная война. Кампания 1708-1709 гг. Военные действия на левом берегу Днепра (июль – октябрь 1708 г.) // ТРВИО. – Т.ІІ. – С. 127.

100. Донесение Б.П.Шереметева Петру I о движении шведской армии к Стародубу и о соответствующих перемещениях русских войск (1708 г. октября 12) // Северная война 1700–1721 гг. Сборник документов/ Под ред. Л.Г. Бескровного и Г.А.Куманева. – М.: Объединенная редакция МВД РФ; Кучково поле, 2009. – С. 402.

101. Розповідь про військову службу М.Забіли // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С. 592.

102. Письмо В.Корчмина А.Меншикову (10 октября 1708 г.) // ТРВИО. – Т.І. – С. 128.

103. Письмо Б.Шереметева Петру I (14 октября 1708 г.) // ТРВИО. – Т.І. – С. 30; Письма и бумаги. – Т.8. – Выпуск II. – С. 848.

104. Донесение Ф. Бартенева Петру I (октябрь 1708 г.) // Письма и бумаги. – Т.8. – Выпуск II. – С. 848- 849.

105. К Борису Петровичу Шереметеву (21 октября 1708) // Письма и бумаги. – Т.8. – Выпуск I. – С. 229.

106. ТРВИО. – Т.І. – С. 260; Волынский Н. История лейб-гвардии Кирасирского его величества полка. 1701 – 1901. – СПб.: Столичная типография, 1902. – Т.І. – С.72.

107. MagnusNorsbergn «...Likasomenfågelutisnaran. – Р.67; Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707 – 1709 гг.– С.31.

108. MagnusNorsbergn «...Likasomenfågelutisnaran.– Р.67; Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707 – 1709 гг. – С. 31.

109. MagnusNorsbergn «...Likasomenfågelutisnaran. – Р.67; Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707 – 1709 гг.– С.32.

110. Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708-1709).– С. 30.

111. Донесение Ф.Бартенева Петру I (23 сентября 1708 г.) // Письма и бумаги. – Т.8. – Выпуск II. – С. 696.
112. Bardilij. – S.415.
113. Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707 – 1709 гг. – С.32.
114. Bardilij. – S. 415; Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707 – 1709 гг. – С. 32.
115. Bardilij. – S. 415.
116. ТРВИО. – Т.1. – №94.
117. Универсал гетмана И. Скоропадского (17 декабря 1708 г.) // Константинович Н. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Полк Стародубовский. – Чернигов: в губернской типографии, 1875. – Вып.3. – С.658.
118. Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708-1709). – С.29.
121. Донесение Б.Шереметева Петру I (20 октября 1708 г.) // Письма и бумаги. – Т.8. – Выпуск II. – С. 853-854.
120. Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708-1709). – С.29.
121. Щоденник байових дій шведської королівської армії на Сіверщині 1708 року // Сіверянський літопис. – 2010. – № 6. – С.161-162.
122. Письмо Б.Шереметева Петру I (9 октября 1708 г.) // ТРВИО. – Т.1. – С. 27.
123. Письмо Н.Инфлянта А.Меншикову (11 октября 1708 г.) // ТРВИО. – Т.1. – С. 83.
124. MagnusNorsbergn «...Likasomenfågelutisnaran. – P.67.
125. Adlerfeld G.The Military History of Charles XII, King of Sweden.– P. 61.
126. Дневник лейтенанта Упландского временного пешего полка Левенгаупта Фредерика Кристиана фон Фейе 1708-1712 // <http://www.slavgorod-museum.com/weihe.htm>.
127. Там само.
128. Petre R. «... som väl vidäskedunder förliknas kan» // Minnet av Poltava. Ögonvittnesskildringar från Karl XII:s ryska fälttåg / I urval och med förord av Peter Englund.- Stockholm: Atlantis,1998.-P.208.
129. Письмо В. Корчина А. Меншикову (10 октября 1708 г.) // ТРВИО. – Т.1. – С. 128.
130. Adlerfeld G.The Military History of Charles XII, King of Sweden.– P.61.
131. Там само.
132. Бутурлин Д. Военная история походов россиян в XVIII столетии. – СПб:типография главного штаба, 1820. – Часть I. – Том II. – С.239.;AdlerfeldG. TheMilitaryHistoryofCharlesXII, KingofSweden.– P. 62.
133. Гончарова Л.Д. Шведы на Стародубье // Московский журнал. – 2008. – №5.
134. Донесение Б.Шереметева Петру I (20 октября 1708 г.) //Письма и бумаги. – Т.8. – Выпуск II. – С. 854.
135. Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708-1709). – С.31.
136. Там само.
137. Adlerfeld G.The Military History of Charles XII, King of Sweden.– P. 62.
138. Magnus Norsbergn «...Lika som en fågel uti snaran. – P.68.
139. Nordberg J.A.Histoire de Charles XII.Roi de Suede. –P.247.
140. Adam Ludvig Lewenhaupts berättelse. Med bilagor. –Stockholm:utgiven AV Kungl, 1952. – S. 214.
141. Письмо Б. Шереметева, Г. Головкина Петру I (20 октября 1708 г.) // ТРВИО. – Т.1. – С.33.
142. Письмо Б.Шереметева Петру I (20 октября 1708 г.) // ТРВИО. – Т.1. – С.35.
143. Бутурлин Д. Военная история походов россиян в XVIII столетии. – Часть I. – Том II. – С. 239.
144. Мяло И.И. Стародуб. Историко-экономический очерк о городе Стародубе и Стародубском районе.– Брянск, 1951. – С. 11 -12.
145. Манифест государя Петра I всему малороссийскому народу (9 ноября 1708 г.) // Маркевич Н. История Малороссии. – Москва: в типографии А. Симины, 1842. – Т.4. – С. 237.

146. Гилленкрюк А. Сказание о выступлении его величества короля Карла XII из Саксонии и о том, что во время похода к Полтаве, при осаде ее и после случилось. – С.56.
147. Письмо Петра I (16 октября 1708 г.) // ТРВИО. – Т.І. – С. 260.
148. Bref från Olof Hermelin Till Samuel Barck.1702 -1709. – Stockholm, 1913. – S. 159.
149. Письмо С.Томары Г.Головкину (23 сентября 1708 г.) //Письма и бумаги. – Т.8. – Выпуск II. – С. 823.
150. Письмо Б.Шереметева царю (предположительно 3-4 октября 1708 г.) // Письма и бумаги. – Т.8. – Выпуск II. – С. 728.
151. Подьяпольская Е. Военные советы. 1708 – 1709 гг. // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения. Сборник статей. – М., 1959. – С. 127.
152. Письмо Б.Шереметева Петру I (9 октября 1708 г.) // ТРВИО. – Т.І. – С.27.
153. Письмо Ф.Бартенева Г.Головкину (10 октября 1708 г.) // ТРВИО. – Т.І. – С.241.
154. Петр I. К графу Гавриилу Ивановичу Головкину (1708 сентября 20) // Письма и бумаги. – Т.8. – Выпуск I. – С.152.
155. Дневник лейтенанта Упландского временного пешего полка Левенгаупта Фредерика Кристиана фон Фейе 1708-1712 // <http://www.slavgorod-museum.com/weihe.htm>.
156. Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – СПб.: типография М.М.Стасюлевича, 1885. – Т.16. – С.419.
157. Письмо графа Г.Головкина И. Скоропадскому (4 марта 1711 г.) // Материалы военно-ученого архива главного штаба. – СПб: печатна В.И.Головина, 1871. – Т.І. – С. 704.
158. Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – СПб.: типография М.М.Стасюлевича, 1885. – Т.16. – С. 418.
159. Письмо И. Мазепы // Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов: Губернская типография, 1873. – Книга 7. – С. 26.
160. Письмо С.Томары Г.Головкину (23 сентября 1708 г.) // Письма и бумаги. – Т.8. – Выпуск II. – С. 823-824.
161. Универсал И.Скоропадского (13 декабря 1708). Публикация А.Лазаревского // Киевская старина. – 1889. – Декабрь. – Т. XXVII. – С.645.
162. Гилленкрюк А. Сказание о выступлении его величества короля Карла XII из Саксонии и о том, что во время похода к Полтаве, при осаде ее и после случилось. – С. 55.
163. Щоденник байових дій шведської королівської армії на Сіверщині 1708 року. – С.162.
164. Cederhielms J. Bref till sin broder Germund 1707-1722 //Karolinska Krigares Dagboeker. Lund 1912. –VI. – S.147.
165. Универсал гетмана Скоропадского Демьяну Григорьевичу (Скорупе) на водяные мельницы и на село Кустичи (18 сентября 1709 г.) //Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. XVII – XVIII в. – К.: типография К.Милевского, 1884. – С. 172.
166. Універсал гетьмана І.Скоропадського Стефану Голембовському (15 грудня 1708 р.) //Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку /Український архів. – Т.І. –К.: друкарня Всеукраїнської Академії Наук, 1929. – С. 273.
167. Универсал гетмана И.Скоропадского Владиславу Бороздне (2 февраля 1709 г.) // Константинович Н. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Полк Стародубовский. – Чернигов: в губернской типографии, 1875. – Вып.3. – С. 445; Универсал гетмана И.Скоропадского Афанасию Покорскому(4 января 1709 г.) // Константинович Н. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Полк Стародубовский. – Чернигов: в губернской типографии, 1875. – Вып.3. – С.469.
168. Грамота царя Петра I Леону Пилатовичу (13 ноября 1713 г.) // Констан-

тинович Н. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Полк Стародубовский. – Вып.3. – С.519.

169. Отрывок из жалобы мглинского сотника Алексея Есимонтовского на брата его Афанасия, стародубского обозного, об убытках чрез него понесенных во время взятия Мглина шведами в 1708 г. / Публикация А.Лазаревского // Киевская старина. – 1882. – Т.4. – С. 296.

170. Там само.

171. Письмо И.Мазепы А.Меншикову (8 октября 1708 г.) // Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – Москва: Издательство социально-экономической литературы, 1962. – Книга VIII. – Т.15. – С.240.

172. Письмо И.Мазепы А.Меншикову (8 октября 1708 г.) // Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – Книга VIII. – Т.15. – С.240-241.

173. Письмо А.Меншикова Петру I (21 октября 1708 г.) // Письма и бумаги. – Т.8. – Выпуск II. – С. 857.

174. Показання канцеляриста Дубяги на допиті. X – XI. 1708 // Записки наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка (далі – ЗНТШ). – 1909. – Т. 92. – С. 40.

175. Письмо Б.Шереметева А.Меншикову (23 октября 1708 г.) // ТРВИО. – Т.I. – С. 51.

176. Adlerfeld G. The Military History of Charles XII, King of Sweden. – P.63.

177. Письмо Г.Головкина Петру I (5 октября 1708 г.) // ТРВИО. – Т.I. – С. 57.

178. Дело розыскное шпиона поляка Якова Улашина // ТРВИО. – Т.I. – С.259.

179. Инструкция г-ну Понятовскому, министру польского короля при короле шведском (18 сентября 1708 г.) // ТРВИО. – Т.I. – С.207-209.

180. Бантыш-Каменский Д. Н. Жизнь Мазепы. – М.: типография Августа Семена, 1834. – С.57.

181. Дневник лейтенанта Упландского временного пешего полка Левенгаупта Фредерика Кристиана фон Фейе 1708-1712 // <http://www.slavgorod-museum.com/weihe.htm>.

182. По указу его вельможнейшего королевского величества швейской его королевского величества войсковый комиссариат (8 октября 1708 г.) // РГАДА. – Ф. Шведские дела, 1708.. – Д.5. – Л.1; Тарле Е.В. Северная война и шведское нашествие на Россию. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1958. – С. 198.

183. Там само.

184. Там само.

185. Юнаков Н.Л. Северная война. Кампания 1708-1709 гг. Военные действия на левом берегу Днепра (ноябрь 1708 г. – июль 1709 г.) // ТРВИО. – Т.IV. – С. 10.

186. Шутой В. Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII (1700-1709). – С. 267.

187. Там само. – С. 271.

188. По указу его вельможнейшего королевского величества швейской его королевского величества войсковый комиссариат (8 октября 1708 г.) // РГАДА.. – Ф. Шведские дела, 1708.. – Д.5. – Л.1; Тарле Е.В. Северная война и шведское нашествие на Россию. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1958. – С. 198.

189. Лист О.Д.Меншикова до стародубьского полковника И. И. Скоропадского (9 жовтня 1708 р.) // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С. 815; Материалы военно-ученого архива главного штаба. – СПб: печатна В.И.Головина, 1871. – Т.I. – С. 563.

190. Манифест Карла XII ко всему литовскому герцогству // Письма нещасного графа Ивана Рейнольда Паткуля, полководца и посланника российского императора Петра Великого. Перевод с французского. – М.: университетская типография, 1806. – Часть I. – С. 53-54.

191. Лист А.И.Ушакова до Петра I (22 вересня 1708 р.) // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С.811.

192. Лист О.Д.Меншикова до стародубьского полковника И. И. Скоропадского // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С. 815.

193. Там само.
194. Крман Д. Подорожній щоденник (*Itinerarium 1708-1709*). – С. 26.
195. Письмо Ч.Витворта статс-секретарю Бойлю // Сборник русского исторического общества. – СПб., 1886. – Т.50. – С.101.
196. Captain James Jefferyes's Letters to the Secretary of State Whitehall, from the Swedish Army, 1707-1709 // *Historiskit Magasin*. – 1953. – Vol. XXV, No. 1. – P.63.
197. Його дружина була тіткою Войнаровського. І.Бистрицький управляв Шептаківською волостю у 1687-1708 рр. Він заснував на її території чимало нових слобод, чим значно збільшив населення округи. Крім господарських справ (управитель збирав продовольство «на кухню» гетьманської резиденції), І. Бистрицький виконував різноманітні делікатні доручення І. Мазепи. Наприклад, у 1687 р. вкопував приховані скарби І. Самойловича і передавав їх гетьману.
198. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку /Український архів. – Т.І. – К.: друкарня Всеукраїнської Академії Наук, 1929. – С.10.
199. Письмо Орлика к Стефану Яворскому. – С. 23.
200. Cederhielms J. Breftillsinbroder Germund 1707-1722 // *Karolinska Krigares Dagboeker*. Lund 1912. – VI. – S.156.
201. Гилленкрот А. Сказание о выступлении его величества короля Карла XII из Саксонии и о том, что во время похода к Полтаве, при осаде ее и после случилось. [Пер. с нем., введ. и примеч. Я. Турунова]. – Военный журнал. – 1844. – № 6. – С.56.
202. Adlerfeld G. The Military History of Charles XII, King of Sweden. – London, 1740. – Vol.III. – P.64.
203. Письмо Орлика к Стефану Яворскому. – С. 23.
204. Письмо Ч.Витворта статс-секретарю Бойлю (17 ноября 1708 г.) // Сборник русского исторического общества. – СПб., 1886. – Т.50. – С.113.
205. Допрос шептаковского войта Алексея Опеченка (20 октября 1708 г.) // Письма и бумаги. – Т.8. – Выпуск II. – С. 867.
206. Кордт В. Бої під Лісним і під Полтавою за щоденником шведського лейтенанта Ф.Вейє // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1931. – Кн.26. – С.220.
207. Alex Gyllenkrooks relationer från Karl XII's Krig. – Stockholm, 1913. – S. 67–68; Гилленкрот А. Сказание о выступлении его величества короля Карла XII из Саксонии и о том, что во время похода к Полтаве, при осаде ее и после случилось. – С.56.
208. Письмо А.Меншикова Петру I (23 октября 1708 г.) // Письма и бумаги. – Т.8. – Выпуск II. – С. 831.
209. Adlerfeld G. The Military History of Charles XII, King of Sweden. – P.64.
210. Cederhielms J. Bref till sin broder Germund 1707-1722 // *Karolinska Krigares Dagboeker*. Lund 1912. – VI. – S.156.
211. Там само; Гилленкрот А. Сказание о выступлении его величества короля Карла XII из Саксонии и о том, что во время похода к Полтаве, при осаде ее и после случилось – С.56-57.
212. Cederhielms J. Breftillsinbroder Germund 1707-1722 // *Karolinska Krigares Dagboeker*. Lund 1912. – VI. – S.156.
213. Cederhielms J. Bref till sin broder Germund 1707-1722 // *Karolinska Krigares Dagboeker*. Lund 1912. – VI. – S.157.
214. Там само. – S.156.
215. Допрос шептаковского войта Алексея Опеченка (20 октября 1708 г.) // Письма и бумаги. – Т.8. – Выпуск II. – С. 866.
216. Примечания // Бантыш-Каменский Д. Жизнь Мазепы. – Москва: типография Августа Семена, 1834. – С. 90.
217. Cederhielms J. Bref till sin broder Germund 1707-1722 // *Karolinska Krigares Dagboeker*. Lund 1912. – VI. – S.157.
218. Крупницький Б. Мазепа і шведи в 1708 р. // Мазепа. Збірник. – Т. 2. – С. 8.
219. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709. – С. 133.
220. Письмо Петра I к графу Г. Головкину (20 сентября 1708 г.) // Письма и бумаги. – Т.8. – Выпуск I. – С.152.

221. Таїрова-Яковлева Т. Иван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». Переклад з російської о.Ю.Мищика. – К.: Кліо, 2013. – С. 93, 245 – 246.
222. Письмо И.Мазепы к графу Г.Головкину (6 октября 1708 г.) // Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантыш-Каменским и изданные О.Бодянским. – М., 1859. – Часть 2. – С.163-167.
223. Письмо И.Мазепы А.Меншикову (8 октября 1708 г.) // Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – Книга VIII. – Т.15. – С.240.
224. Письмо И.Мазепы А.Меншикову (8 октября 1708 г.) // Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – Книга VIII. – Т.15. – С.240.
225. Письмо Петра I к графу Г.Головкину (13 октября 1708 г.) // Письма и бумаги. – Т.8. – Выпуск I. – С. 194
226. Приказ Г.Головкина гетману И.Мазепе (10 октября 1708 г.) // Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантыш-Каменским и изданные О.Бодянским. – М., 1859. – Часть 2. – С.160-163.
227. Письмо Г.Головкина к Петру I (16 октября 1708 г.) // ТРВИО. – Т.I. – С. 61-62.
228. Там само.
229. Письмо Г.Головкина к гетману И.Мазепе (16 октября 1708 г.) // Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантыш-Каменским и изданные О.Бодянским. – М., 1859. – Часть 2. – С.168.
230. Письмо И.Мазепы к Г.Головкину (19 октября 1708 г.) // Приложения к третьей части истории Малой России/ Бантыш-Каменский Д. Н.История Малой России, со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче с кратким обозрением первобытного состояния сего края. – М.: типография Семена Селивановского, 1822. – Ч.III. –С. 229.
231. Письмо И.Мазепы к Г.Головкину (19 октября 1708 г.) // Приложения к третьей части истории Малой России/ Бантыш-Каменский Д. Н.История Малой России, со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче с кратким обозрением первобытного состояния сего края. – Ч.III. –С. 229.
232. Письмо И.Мазепы к Г.Головкину (21 октября 1708 г.) // Приложения к третьей части истории Малой России/ Бантыш-Каменский Д. Н.История Малой России, со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче с кратким обозрением первобытного состояния сего края. – Ч.III. –С. 230.
233. Письмо И.Мазепы к Г.Головкину (21 октября 1708 г.) // Приложения к третьей части истории Малой России/ Бантыш-Каменский Д. Н.История Малой России, со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче с кратким обозрением первобытного состояния сего края –С. 230.
234. Письмо Петра I к графу Г. Головкину (20 октября 1708 г.) // Письма и бумаги. – Т.8. – Выпуск I. – С.227.
235. Универсал, изданный в Лебедине от гетмана Ивана Скоропадского (8 декабря 1708 г.) //Маркевич Н. История Малороссии. – М.:типография Августа Симина, 1842. – Т. 4. – С.252.
236. Письмо Д.Воронцова А.Меншикову (13 июля 1708 г.) // ТРВИО. – Т.I. – С. 107.
237. Письмо Д.Воронцова А.Меншикову (4 июля 1708 г.) // ТРВИО. – Т.I. – С.106
238. Письмо Д.Воронцова А.Меншикову (8 июля 1708 г.) // ТРВИО. – Т.I. – С. 107.
239. Письмо Д.Воронцова А.Меншикову (17июля 1708 г.) // ТРВИО. – Т.I. – С. 109.
240. Письмо В.Огарева А.Меншикову (29 июля 1708 г.) // ТРВИО. – Т.I. – С. 116.
241. Письмо Г.Головкина Петру I (20 августа 1708 г.) // ТРВИО. – Т.I. – С. 53.
242. Письмо Д.Воронцова А.Меншикову (13 октября 1708 г.) // ТРВИО. – Т.I. – С. 112.
243. Письмо В.Огарева А.Меншикову (17 июля 1708 г.) // ТРВИО. – Т.I. – С. 115.
244. Письмо Б.Шереметева Петру I (28 сентября 1708 г.) // ТРВИО. – Т.I. – С. 21.
245. Письмо Г.Головкина Петру I (20 августа 1708 г.) // ТРВИО. – Т.I. – С. 54.
246. Там само.

247. Письмо киевского губернатора Д.Голицына гетману И.Скоропадскому (19 декабря 1710 г.) // Материалы для отечественной истории. Издал М.Судиенко. – К.: университетская типография, 1855. – Т.2. – С. 18.
248. Лист гетьмана І.Мазепи до графа Г.І.Головкіна (6 жовтня 1708 р.) // Доба гетьмана Ісвана Мазепи в документах. – С.245–246.
249. Письмо киевского губернатора Д.Голицына гетману И.Скоропадскому (19 декабря 1710 г.) // Материалы для отечественной истории. Издал М.Судиенко. – К.: университетская типография, 1855. – Т.2. – С.18.
250. Бовгиря А. «Мазепа умер, но мазепинцы живы...»: реалії Гетьманщини після Полтавської поразки // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Зб.наук. праць/ Відп.ред. В.А.Смолій.– К.: Інститут історії України НАНУ, 2008. – С. 127.
251. Письмо В.Корчмина А.Меншикову (10 октября 1708 г.) // ТРВИО. – Т.І. – С.129.
252. К Федору Матвеевичу Апраксину (24 октября 1708 г.) // Письма и бумаги. – Т.8. – Выпуск I. – №2749. – С. 232.
253. Лист О.Д.Меншикова до стародубського полковника І.І.Скоропадського // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С. 819.
254. Зеркаль С. Руїна козацько-селянської України в 1648–1764–1802 роках. – С.163.
255. Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. – К.: Інститут історії України, 1998. – С. 28.
256. Гуржій О., Реєнт О. Іван Скоропадський. – К.: Арій, 2013. – С.39.
257. Лист І.Мазепи до І.Скоропадського (30 жовтня 1708 р.) // Інститут рукопису НБУВ. – Ф. VIII. – Спр. 1771. – Арк. 1 – 2.
258. Костомаров Н. Руина. Мазепа. Мазепинцы. – С. 744.
259. Шутой В. Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII (1700-1709). –С. 301.
260. Журнал или Поденная записка, блаженные и вечнодостойныя памяти государя императора Петра Великого... – СПб., 1770. – С.194.
261. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. – Т. 2. – С. 400.
262. Письмо А. Дашкова к Г. Головкину (декабрь 1708 г.) // Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. 8. – Вып. 2. – С. 869.
263. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба.–Київ–Львів–Нью-Йорк–Париж–Торонто, 2001. – С.290.
264. Щоденник байових дій шведської королівської армії на Сіверщині 1708 року. – С. 164.
265. Артамонов В.А. Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. и Мазепа //Артамонов В.А., Кочегаров К.А., Курукин И.В. Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г.– СПб.: Общество памяти игумении Таисии, 2008. – С. 40.
266. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов: Губернская типография, 1873.– Книга 7. – С. 135.
267. Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707 – 1709 гг. –С.38.
268. Кордт В. Бої під Лісним і під Полтавою за щоденником шведського лейтенанта Ф.Вейє // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1931.– Кн.26. – С.219.
269. Там само; Князь Багратион. Историческая памятка 38-го драгунского владимирского его императорского высочества великого князя Михаила Николаевича полка. – СПб.: типография Ю.Римана, 1901. – С. 33.
270. Гилленкрот А. Сказание о выступлении его величества короля Карла XII из Саксонии и о том, что во время похода к Полтаве, при осаде ее и после случилось.– С.55.
271. Дневник Роберта Петре во время войны с 1702 г. до сражения при Полтаве // <http://www.slavgorod-museum.com/petre.htm>.
272. Pihlström A.«... och nedergjorde vart ben där uti var»// Minnet av Poltava. Ögonvitnesskildringar från Karl XII:s ryska fälttåg / I urval och med förord av Peter Englund.- Stockholm: Atlantis,1998.-P.97.
273. Bardili J.– S. 414.

274. Дневник генерала Адама Людвиг Левенхаупта (1708 г.) // <http://www.slavgorod-museum.com/levenhaupt.htm>.
275. Bielkes T. Hågkomster af Karl XII. – S.61.
276. Кордт В. Бої під Лісним і під Полтавою за щоденником шведського лейтенанта Ф.Вейє // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1931. – Кн.26. – С.219.
277. Дневник Роберта Петре во время войны с 1702 г. до сражения при Полтаве // <http://www.slavgorod-museum.com/petre.htm>.
278. Дневник Роберта Петре во время войны с 1702 г. до сражения при Полтаве // <http://www.slavgorod-museum.com/petre.htm>.
279. Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708-1709). – С. 27.
280. Рассказ мстиславского попа Елисея в Посольской походной канцелярии (19 августа 1708 г.) // ТРВИО. – Т.І. – С.148-149; Романова М. Как шведов «обжиганием и разорением утомляли» // Эхо планеты. – 2007. – №10. – С. 40.
281. Bref från Olof Hermelin Till Samuel Barck.1702 -1709. – Stockholm, 1913. – S. 159.
282. Труды императорского русского военно-исторического общества. – СПб., 1909. – Т.1. – С.149-150.
283. Adlerfeld G.The Military History of Charles XII, King of Sweden.– P. 34.
284. Лист французького посланця у Польщі пана де-Безенвальда пану Помпону (6 жовтня 1708 р.) // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С.673.
285. Лист французького посланця у Польщі пана де-Безенвальда королівському агенту в Швеції де-С.Коломбу (13 жовтня 1708 р.) // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С.674.
286. Лист французького посланця у Польщі пана де-Безенвальда пану Помпону (6 жовтня 1708 р.). – С.673.
287. Там само.
288. Григорьев Б.Н. Карл XII, или Пять пуль для короля. – М.: Молодая гвардия, 2006. – С.252.
289. Чичерин А. Лейб-гвардии Преображенский полк.1683-1883. – СПб.: типография А.Краевского, 1883. – Т.І – С.237.; Злаин А.И. Полтавская битва. – М.: Военное издательство, 1988. – С. 31; Зимин В. История 22-го пехотного Нижегородского ее императорского высочества великой княгини Веры Константиновны полка. 1700 – 1800.- СПб.: типография Трепке и Фесно, 1900. – С.78.
290. Husdem Königl. Schwedischen Lager (1708). – Uppsala universitetsbibliotek. Handskriftsenheten, 55. – Palmskiölddiske Samlingen af Handskrefne och Tryckte Handlingar. – Рдгм55. – Dokument 34. – S. 217.
291. Волынский Н. История лейб-гвардии Кирасирского его величества полка. 1701 – 1901. – СПб.: Столичная типография, 1902. – Т.І. – С. 71.
292. Шутой В. Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII (1700-1709). – С. 240.
293. Там само. – С. 241.
294. Волынский Н. История лейб-гвардии Кирасирского его величества полка. 1701 – 1901. – СПб.: Столичная типография, 1902. – Т.І. – С.72.
295. Письмо Петра I (16 октября 1708 г.) // ТРВИО. – Т.І. – С. 261.
296. Юнаков Н.Л. Северная война. Кампания 1708-1709 гг. Военные действия на левом берегу Днепра (июль – октябрь 1708 г.) // ТРВИО. – Т.ІІ. – С.125.
297. О Полтавской битве, из приложений Иоганна Гюбнера к «Историческим генеалогическим и географическим вопросам .1712 г.» // Полтавская битва 1709 – 27 июня – 1909. – СПб.,1909. – С. 197.
298. Звіт австрійського посла Отто Плеєра (16 листопада 1708 р.) // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С.678.
299. Карцов А.Воено-исторический обзор Северной войны. – СПб.: типография военно-учебных заведений, 1851. – С.92.
300. Письмо Б.Шереметева, Г.Головкина, П.Шафирова Петру I (15 октября 1708 г.) // ТРВИО. – Т.І. – С.30.

301. Карцов А. Воено-исторический обзор Северной войны. – СПб.: типография военно-учебных заведений, 1851. – С. 92.
302. Письмо Б.Шереметева А.Мешикову (16 октября 1708 г.) // ТРВИО. – Т.І. – С.48
303. Состав русской армии и флота при Петре I // Хрестоматия по русской военной истории/ Составитель Л.Г.Бескровный. – М.: военное издательство Министерства вооруженных сил Союза ССР, 1947. – С. 143.
304. Шустов В.Н. История 25-го драгунского Казанского полка. 1701-1901гг. – С. 32.
305. Григорьев Б.Н. Карл XII, или Пять пуль для короля. – С. 275.
306. Письмо Ч.Витворта статс-секретарю Бойлю (24 ноября 1708 г.) // Сборник русского исторического общества. – СПб., 1886. – Т.50. – С.115.
307. Письмо Н.Инфлянта А.Меншикову (30 августа 1708 г.) // ТРВИО. – Т.І. – С. 78.
308. Копии с писем и реляций к кн.Меншикову / Архивный материал, хранящийся в архиве Императорской академии наук // Полтавская битва 1709 – 27 июня – 1909. – СПб., 1909. – С. 41.
309. Григорьев Б.Н. Карл XII, или Пять пуль для короля. – С.253.
310. Полтавская битва 1709 – 27 июня – 1909. – СПб., 1909. – С. 132.
311. Кордт В. Бої під Лісним і під Полтавою за щоденником шведського лейтенанта Ф.Вейє // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1931. – Кн.26. – С.216.
312. Дневник генерала Адама Людвиг Левенхаупта (1708 г.) // <http://www.slavgorod-museum.com/levenchaupt.htm>.
313. Кордт В. Бої під Лісним і під Полтавою за щоденником шведського лейтенанта Ф.Вейє // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1931. – Кн.26. – С.216
314. Дневник генерала Адама Людвиг Левенхаупта (1708 г.) // <http://www.slavgorod-museum.com/levenchaupt.htm>.
315. Дневник генерала Адама Людвиг Левенхаупта (1708 г.) // <http://www.slavgorod-museum.com/levenchaupt.htm>.
316. Дневник генерала Адама Людвиг Левенхаупта (1708 г.) // <http://www.slavgorod-museum.com/levenchaupt.htm>.
317. Мержеиовский Э. История 13-го пехотного Белозерского генерал-фельд-маршала графа Ласси полка (1708 – 1893 г.). – Варшава: Варшавская типография и литография, 1894. – С. 26.
318. Полтавская битва. Из соч. Карла Вейланда «Theatri Europaei» (1720) // Полтавская битва 1709 – 27 июня – 1909. – СПб., 1909. – С. 204.
319. Указ Петра I капитану-порутчику Андрею Ушакову (13 ноября 1708 г.) // Письма и бумаги. – Т. VIII. – Вып. 1. – С.310 – 311.
320. Калмыки в войнах России в XVII – XVIII в // Довданов В.А. Путь разума и чести // http://kalmyki.narod.ru/projects/kalmykia2005/html/dovdanov_2005/6.htm
321. Шустов В.Н. История 25-го драгунского Казанского полка. 1701-1901 г.г. – К.: типография штаба Киевского военного округа, 1901. – С. 28; Шовунов К.П. Очерки военной истории калмыков (XVII-XIX вв.) .– Элиста: Калм. кн. изд-во, 1991; Шовунов К.П. Очерки военной истории калмыков (XVII-XIX вв.) // http://www.nutug.ru/biblioteka/shovunov/2_1_1.htm
322. Там само.
323. Husdem Königl. Schwedischen Lager (1708). – Uppsala universitetsbibliotek. Handskriftsenheten, 55. – Palmskiöldiske Samlingen af Handskrefne och Tryckte Handlingar. – Rdrm55. – Dokument 34. – С. 218.
324. Письмо французского посланника в Польше г-на де-Безенвальда С.Коломбо (13 октября 1708 г.) // ТРВИО. – Т.І. – С.225.
325. Хлебников. История 32-го драгунского Чугуевского ее величества полка (1613-1893). – СПб.: скоропечатня П.О.Яблонского, 1893. – С. 16.
326. Там само. – С.19.
327. Siltmanns dagbok 1708 -1709 // Karolinskakrigares dagbocker. – Lund, 1907. – Т.3. – С.287.

328. Толстов В. Историческая хроника Хоперского полка Кубанского козацкого войска. 1696 – 1896. – Екатеринбург: типография Кубанского областного правления, 1896. – С.9.
329. Ростунов И.И., Авдеев В.А., Осипова М.Н., Соколов Ю.Ф. История Северной войны. 1700-1721. – М.: Наука, 1987. – С.79.
330. Поклонский Д. Р. Стародубская старина. XI – XIX вв. Исторические очерки. – Клинцы, 2004. – Книга II. – С.26.
331. Там само. – С.27.
332. Письмо Ф.Шидловского А. Меншикову (12 июля 1708 г.) // ТРВИО. – Т.I. – С. 117.
333. Волис В. Очерк истории Ахтырского слободского казачьего полка (XVII – XVIII вв.). – Харьков, 2007. – С.169 – 171.
334. Сапухіна Л.П. Історія Сумських козацького та гусарського полків. – Суми, 2005. – С.17.
335. Альбовский Е. История Харьковского слободского казачьего полка. – Харьков, 1895. – 103-104.
336. Журавльов Д.В. Бойові дії на Слобідській Україні під час Північної війни (1708 – 1709 рр.) // Вісник Харківського національного університету ім.В.Н.Каразіна. 2001. – №526 (Історія. – Випуск 33). – С.109.
337. Там само.
338. Шустов В.Н. История 25-го драгунского Казанского пока. 1701-1901 г.г. – С. 33.
339. Азанчевский М.П. История Преображенского полка. – М.: типография Каткова и К., 1859. – С. 99.

В статтє отражен малоисследованный период продвижения шведской армии в сентябре-октябре 1708 г. по территории Стародубского полка.

Ключевые слова: шведы, казаки, Петр I, Карл XII, Мазепа.

The study (article) reflects the scantily explored period of advancement of the Swedish army in September – October of 1708 by territory of the Starodub regiment.

Keywords: Swedes, Cossacks, Peter I, Carl XII, Mazepa.

НОВІ ВІДОМОСТІ ПРО ПОСАДОВІ ОКЛАДИ УРЯДОВЦІВ ПОЛКОВИХ І СОТЕННИХ КАНЦЕЛЯРІЙ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ ст.

Стаття містить нововиявлені відомості про посадові оклади полкової старшини та урядовців полкової та сотенних канцелярій Стародубського полку в 1760–1761 рр.

Ключові слова: Гетьманщина, Стародубський полк, старшина, канцелярист, посадовий оклад.

У колекції рукописних книг Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського, яка нараховує 315 примірників, зберігся подарований у 1903 р. графом Г. О. Милорадовичем музею Чернігівської губернської вченої архівної комісії збірник копій документів ХVІІ–ХVІІІ ст. під назвою «Матеріали для історії Малоросійської в ХVІІІ веке» [1]. Серед 46 вміщених у ньому документів, які були скопійовані у ХІХ ст. з невідомого джерела, представлені гетьманські універсали, документи ревізії у Переяславському полку, декрети Яготинської сотенної канцелярії, Київського та Переяславського полкових судів, купчі, описи нерухомого майна представників козацької старшини, листи тощо, що є цінним джерелом для вивчення політичної та соціально-економічної історії Гетьманщини другої половини ХVІІ–ХVІІІ ст.

На особливу увагу заслуговує відомість про платню, яку мали отримати урядовці Стародубського полку за 1760 р., а також кошторис видатків на утримання полкової та сотенної канцелярії на 1761 р. Зважаючи на те, що проблема оплати служби українського козацтва періоду Гетьманщини досі не стала предметом спеціального дослідження, подібні джерела є вкрай важливими для з'ясування цього питання.

Подібний документ, що засвідчує розміри грошового жалування українських старшин та козаків за 1756 р., свого часу був опублікований на сторінках часопису «Киевская старина» [2].

Порівнюючи відомості, приходимо до висновку, що розміри платні за цей незначний проміжок часу зазнали певних змін. У 1756 р. полкові писар, осавули, хорунжі та перекладач генеральної канцелярії мали отримувати по 50 рублів. Натомість у віднайденому акті посадовий оклад полкових старшин Стародубського полку становив 80 руб. для писаря, 40 руб. для хорунжого та по 25 руб. для кожного з двох осавулів. Відрізняється й сума жалування для працівників канцелярій: у 1756 р. полкові канцеляристи мали отримувати по 15 руб., у 1761 р. їхнє жалування становило 25 руб. для старшого канцеляриста та від 20 до 2 руб. для рядових канцеляристів (розмір платні, напевно, варіювався залежно від терміну служби). Жалування сотенних писарів залишалося незмінним – вони отримували 15 руб.

Окрім того, цей документ є інформативним і у контексті відтворення особового складу козацької старшини, адже містить іменний список урядовців. У ньому згадуються стародубські полкові старшини, а також полкові канцеляристи й сотенні

© Лаєвський Артем Сергійович – науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського, аспірант кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

писарі. Якщо реєстр перших з певними застереженнями оприлюднений, то списки останніх потребують значного доповнення.

Документ подається мовою оригіналу на підставі правил передачі тексту кирилических джерел XVI–XVIII ст. популярним методом зі збереженням усіх фонетичних і стилістичних особливостей. Слова, у прочитанні яких бракує певності, позначені знаком запитання у квадратних дужках [?].

1. Материалы для истории Малороссийской в XVIII веке, Чернігівський обласний історичний музей імені В. В. Тарновського, інв. № Ал 506/8, 154 арк. Див. також: Ситий І. Рукописні книги у зібранні Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського / І. Ситий // Скарбниця української культури. – Чернігів, 2004. – Вип. 4. – С. 3.

2. Малороссийские чины и должности и оклад их содержания // Киевская старина. – 1883. – № 6. – С. 381–385.

// Арк. 18.

Ведомость колкое число полковым чиновникам полковым и сотенним служителям за 1760-й год в жалованне произвеств и на канцелярские полковие и сотенние канцелярии расходы за 1761-й год выдать надлежит денег о том ниже сего значить 1761 году. Февраля 17.

Господину писару полковому Стародубскому Стефану Косачу 80 рублей
Господам асаулам полковым Петру Лишню 25
Павлу Лобисевичу 25
Господину хоружому полковому Федору Малешевскому по чину писаря судебного за шесть месяцев и три недели 16 – 87 к.
Ему ж хоружому полковому за один год 40
Писарю нынешнему судовому Михайлу Стожевскому за 5 мес 1 нед. 13 – 12 к.
Обретающимся при полковой стародубовской канцелярии канцеляристам:
Старшому Данилу Короткому 25
Афанасию Подлузскому 19
Андрею Росторгую 20
Онисиму Лисовскому 18
Стефану Журавци 12
Ивану Циганку 10
Антону Роговскому 8 – 50 к.
Михайлу Лишню 9 – 50 к.
Ивану Сороке 6 – 50 к.
Григорию Висоцкому 11 – 50 к.
Ивану Елинскому 10
Семену Гулевичу 6 – 50 к.
Антону Исаевичу 6 – 50 к.
Василию Криштофорову 4 – 50 к.
Савве Гузовскому 5 – 50 к.
Даниле Тимоновичу 7 – 50 к.
Лукиану Андреевскому 4 – 50 к.
Игнату Черняку 2
Василию Суличичу 2
Федору Роговичу 2
При полковой стародубовской щетной комиссии канцеляристам:
Василию Златковскому 17
Максиму Полоху [?] по смерть его за три месяца 4
Емельяну Страшненку 10
Стефану Тоцкому 8

Федору Хоменскому 4
Василю Тришатному 2
Писарям сотенным настоящим:
Первой Полковой Евсею Рудинскому 15
Новомеской Николаю Колосовскому 15
Топалской Михаилу Бочку 15
Новгородской Михаилу Манковскому 15
Бакланской Михаилу Подолскому 15
Порвой Почеповской Михаилу Телеснецкому 15
Второй Почеповской Петру Коске за пять месяцев по смерть его 6 – 50 к.
Мглинской Василю Петровскому 15
Правящих за писарей в сотнях нижеписанных:
В Шептаковской Андрею Мовчану 10
Погарской Владимиру Прожици 10
Второпочеповской Ивану Евлашке за 7 месяцев 5 – 83 к.
Второполковой Кирилу Отцовичу 10
Сторомам полевым двум Стефану Юрманенку 30
Лукяну Саржану 30
Городничему Павлу Дайнаци 10
Кату Федору Потееву 17
На расходы полковой Стародубовской канцелярии 150
// **Арк. 18 зворот**
На расходы сотенных канцелярий:
Первую полковую 7 р. 60 к.
Вторую полковую 7 – 60
Новомескую 7 – 60
Топалскую 7 – 60
Новгородскую 7 – 60
Шептаковскую 7 – 60
Погарскую 7 – 60
Бакланскую 7 – 60
Первую Почеповскую 7 – 60
Вторую Почеповскую 7 – 60
Мглинскую 7 – 60

Итого всех денег 903 р. 93 к.

Судия Полковий Петр Малешевский.
Писарь Полковий Стефан Косач.
Первий Асаул Полковий Петр Лишень.
Хоружий Полковий Григорий Гаевский.

*Чернігівський обласний історичний музей імені В. В. Тарновського,
інв. № Ал 506/8, арк. 18 – 18 зв.*

Статья содержит нововыявленные известия о должностном жалованье полковой старшины и чиновников полковой и сотенных канцелярий Стародубского полка в 1760–1761 гг.

Ключевые слова: Гетманщина, Стародубский полк, старшина, канцелярист, должностное жалованье.

The article maintains the newly-found information about the salary of Starodub regiment's officers and Chancellery workers in 1760–1761.

Key words: Hetmanshchina, Starodub regiment, officers, clerk, salary.

РОЗВІДКИ

ББК63.3(4Пол)

Євген Горб

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (ПРОБЛЕМА В ІСТОРІОГРАФІЇ 20-30-х рр. ХХ ст.)

У статті критично узагальнюється та аналізується науковий доробок вчених 20 – 30-х рр. ХХ ст. у царині проблем суспільно-політичного життя Польської республіки. Детально проаналізовано погляди польських, радянських, німецьких, французьких, британських та американських істориків. З'ясовано характерні риси висвітлення проблеми становлення партійно-політичної системи міжвоєнної Польщі. Автор підкреслює значну політизацію теми та наявність стійких історіографічних штампів.

Ключові слова: міжвоєнна історіографія, історіографічний міф, Друга Річ Посполита, політичні партії.

Реставрація Польської республіки наприкінці 1918 р. одразу ж викликала посилення наукового інтересу до історії польського народу. Пожвавлення наукових студій з історії Польщі було продиктовано не стільки потребами науки, стільки політичним замовленням. Польські вчені мали на меті через друковане слово обумовити історичну необхідність інституціоналізації відродженої польської державності, радянські автори спрямували всю потугу пропагандистської машини на дискредитацію нового західного сусіда, а західноєвропейські та американські історики намагалися віднайти раціональне зерно у вирі численних праць різного наукового рівня своїх європейських колег і створити якомога об'єктивну та політично незаангажовану картину подій.

До сьогодні міжвоєнна історіографія суспільно-політичного життя Польської республіки періоду парламентської демократії була предметом лише загальних довідок бібліографічного характеру. Прикладом подібних бібліографічних нотаток є праці П. Вандича. Відсутність в українській історіографії оглядів стану наукової розробки проблем функціонування партійно-політичної системи Другої Речі Посполитої зумовлює необхідність опрацювання подібних нарисів з метою критичного узагальнення наукового доробку вчених попередніх поколінь.

Джерельна база публікації представлена науковими, науково-популярними та публіцистичними працями польських, радянських, західноєвропейських і американських авторів.

Метою пропонованої розвідки є критичне узагальнення історіографічного доробку вчених 20 – 30-х рр. ХХ ст. у царині дослідження проблем суспільно-політичного життя Другої Речі Посполитої періоду парламентської демократії.

Серед польських дослідників міжвоєнного двадцятиліття одним з перших до вивчення проблем діяльності політичних партій та організацій у Другій Речі Посполитій звернувся С. Кутшеба. Вчений зосередився переважно на висвітленні процесу відновлення польської державності, формуванні її зовнішньополітичного

© Горб Євген Сергійович – здобувач кафедри всевітньої історії Донецького національного університету, начальник відділу з організації практик та працевлаштування випускників Маріупольського державного університету.

курсу в перші роки незалежності. Сюжети, пов'язані з діяльністю політичних таборів у відродженій Польщі, прослідковуються лише в оцінці ними ключових моментів зовнішньої та внутрішньої політики держави (проблема окреслення кордонів, війна з більшовицькою Росією, аграрна реформа тощо). Праця С. Кутшеби мала неабиякий вплив на всю подальшу історіографію проблеми та неодноразово перевидавалася з доповненнями [1]. Зокрема, вказану працю С. Кутшеби поклав в основу свого викладу політичної історії першого п'ятнадцятиліття незалежної Польщі А. Прухнік [2]. Автор стисло окреслив еволюцію партійної конфігурації міжвоєнної Польщі, основну увагу зосередивши на політичних силах лівого табору, до яких А. Прухнік і належав сам.

К. Сроковський у невеликій за обсягом брошурі висвітлив позицію основних польських політичних партій щодо національного питання на «східних кресах» [3].

Двотомна історія відродження Польської держави М. Бобжинського була написана по гарячих слідах, і тому автор зосередився переважно на висвітленні позиції окремих політичних сил стосовно відновлення незалежності Польщі, ключових питань реформування державного життя, а також участі політичних партій у виборчій боротьбі. Праця не містила аналізу політичних платформ польських партій [4].

Першими спеціальними дослідженнями партійної системи Другої Речі Посполитої можна вважати студії А. та Я. Бельціковських, Т. Селімовського. Вони містять розлогу характеристику польських політичних сил, а також партій національних меншин, їх програмних документів, партійної періодики [5]. Велике значення для подальшої розробки проблеми, своєрідною основою для спеціальних наукових розвідок, присвячених політичним партіям Другої Речі Посполитої, стала колективна монографія «Парламент Речі Посполитої Польської 1919-1927», авторами окремих нарисів якої були В. Дзвонковський, В. Гельжинський, О. Гафтка, С. Столинський, М. Фелінський та П. Трейденський. Нариси про окремі парламентські фракції містили розлогу інформацію щодо історії виникнення та становлення відповідних політичних сил, еволюцію їхньої політичної платформи, позиції щодо ключових питань державного життя тощо. Нариси супроводжувалися біографічними гаслами про кожного члена фракції, а також галереєю фотопортретів [6].

К. Маліцький та В. Комарницький висвітлювали парламентську діяльність польських політичних партій з пропілсудчиківської позиції, гостро критикуючи парламентську демократію загалом. Подібний підхід пов'язаний зі зміною суспільно-політичної ситуації в Польщі – всі подальші розробки польських істориків 30-х рр. ХХ ст. були покликані виправдати травневий переворот 1926 р. і тому підкреслювали неспроможність політичних партій дійти згоди у ключових питаннях державного життя [7]. Праці В. Конопчинського з історії польського парламентаризму міжвоєнної доби вирізнялися відверто критичним ставленням до політичних партій лівого спектра польського політикуму. Дослідник вважав, що саме їх деструктивна діяльність призвела до занепаду парламентської демократії та травневого перевороту 1926 р. [8].

Радянська історіографія міжвоєнної доби не спромоглася на повноцінне наукове опрацювання проблем функціонування партійно-політичної системи Другої Речі Посполитої. Засадничими матеріалами для вивчення означеної проблематики у 20 – 30-х рр. ХХ ст. були листи та праці В. Леніна, Й. Сталіна, публікації у радянській періодиці. Обмеженість джерельної бази призвела до схематизації та спрощень під час висвітлення проблем політичного розвитку Польщі 1918-1926 рр. Публікації радянських авторів міжвоєнного періоду носили переважно пропагандистський характер. Концептуальна схема викладу політичної історії Польщі окреслена у доповіді В. Леніна на I Загальноросійському з'їзді працюючих козаків [9].

Симптоматичним індикатором еволюції погляду радянської історичної науки на політичне життя в Другій Речі Посполитій був стиль викладу матеріалу у Малій радянській енциклопедії. Всі польські політичні сили зображувалися співпрацюючими з імперськими урядами [10], а у другому виданні вказаної енциклопедії до цього додалися тези про зраду ПСП та помилки у діяльності польських комуністів серед мас [11]. Серед численних радянських авторів 20 – 30-х рр. ХХ ст., які розробляли сюжети дотичні до проблем діяльності політичних партій Польщі,

варто відзначити Ф. Кона, Ю. Красного, Є. Братина, Л. Степановича, А. Маліцького, О. Романського, А. Вольського, М. Левенецького, Є. Явленського [12]. Спільною рисою цих праць була ідеалізація польських комуністів та гостра критика міжвоєнних польських урядів.

Як приклад радянської агітки, сповненої гіперболізованих штампів, варто назвати згадану вище брошуру Ю. Красного з промовистою назвою «Польський фашизм». Автор констатував, що на момент початку Листопадової революції в Польщі не існувало жодної більш-менш потужної партії. Хоча Ю. Красний і виділяє серед усіх ПСП, однак джерела її могутності відшукує у союзі з лівою селянською партією «Визволення» та легіонерами Пілсудського. Брошура сповнена обов'язковими дифірамами польським комуністам, які (хоч і на короткий час), за свідченням вченого, утворили т. зв. «єдиний фронт». У поразці «єдиного фронту» Ю. Красний звинувачував «дрібнобуржуазний уряд і численні зради ПСП». Уряд Гієни-Пяста автор визначав як союз капіталістів та куркулів, а Р. Дмовського та В. Корфанті – як «старых заправил отъявленной черной реакции». Виразно у брошурі простежується відносно прихильне ставлення до уряду С. Грабського («беспартійного народного демократа с деловыми министрами», як характеризує його Ю. Красний) за його спроби провести реформи. Основну увагу автор приділив огляду діяльності різноманітних польських суспільно-політичних організацій, які, за його твердженням, утворюють єдину загально польську фашистську організацію. Ю. Красний подав власну класифікацію цих утворень. Він розділяв усі польські «фашистські» організації на керівні, військові та напіввійськові, пропагандистсько-культурні та жіночі [13].

Більш чітко та виразно окреслена партійна конфігурація Другої Речі Посполитій у праці А. Врублевського. ПСП та пілсудчиків автор вважав головними винуватцями краху рад робітничих та солдатських депутатів у перші місяці існування відродженої Польщі. Соціальною базою цих угруповань дослідник визначав дрібну буржуазію. Селянську партію «Пяст» А. Врублевський вважав «кулацкой». Діяльність польських комуністів зображувалася А. Врублевським як героїчна, спрямована на захист рад та робітників загалом. Однак серед недоліків діяльності КРПП вчений відзначав присутність «залишків люксембургіанства» в її ідеологічній платформі. Вкрай неприхильно автор ставився до ендеків, називаючи їх «найбільш реакційною, найбільш націоналістичною, контрреволюційною та клерикальною партією польської буржуазії». Пястівців А. Врублевський звинувачував в експлуатації «лівих» гасел задля посилення впливу на найбідніші верстви польського селянства [14].

Західноєвропейська та американська історіографія міжвоєнного двадцятиліття вирізняється більш глибокими та об'єктивними (порівняно з працями польських та радянських авторів) аналітичними узагальненнями досвіду діяльності польських політичних партій та організацій. Означена проблема знайшла відображення у синтезах історії Польщі французьких вчених Б. Міркіне-Ґуцевіча та А. Тібала [15], а також американського історика Р. Бьоля [16]. Позицію націонал-демократів на чолі з Р. Дмовським щодо польсько-німецьких територіальних суперечок висвітлив німецький історик М. Лауберт [17]. Своєрідний старт дослідженням суспільно-політичного життя єврейської громади міжвоєнної Польщі дав С. Сегал [18]. Біографічні студії були репрезентовані монографіями про Ю. Пілсудського, І. Падеревського авторства польських емігрантів Р. Ландау [19] та А. Мульштейна [20], а також британця В. Реддевея [21], які містили чимало фактичного матеріалу з історії взаємовідносин між пілсудчиками та соціалістами.

Окремо варто виділити доробок французького славіста Г. Граппіна. У його синтетичній «Історії Польщі», на жаль, не знайшлося місця бодай стислому нарису суспільно-політичного життя протягом перших років незалежності Польщі. Однак вчений перерахував уряди, що змінювали один одного протягом 1918-1922 рр., окресливши специфіку політичного курсу кожного з них. З усіх політичних угруповань Другої Речі Посполитої автор приділив чільну увагу лише пілсудчикам, з огляду на їх вирішальну роль у справі відновлення Польської держави [22]. Окремі сюжети, що стосуються позиції політичних сил щодо територіального розмежування Польщі з Чехословаччиною та УНР, викладено Г. Граппіном у двох розлогіх нарисах [23].

Таким чином, міжвоєнна історіографія проблем функціонування партійної системи Другої Речі Посполитої характеризується значним ступенем заідеологізованості, шаблонністю, схематизмом та подекуди навіть примітивізацією (праці радянських авторів). У розвитку польської міжвоєнної історіографії проблеми певним рубежем став 1926 р. Якщо до травневого перевороту історики більш-менш об'єктивно оцінювали діяльність політичних партій, то після травня 1926 р. зусилля істориків спрямовувалися перш за все на викриття та засудження системи парламентської демократії 1919-1926 рр. та ідеалізацією «пілсудчиків». Західноєвропейська та американська історична наука розглядала проблеми становлення та розвитку політичних партій Другої Речі Посполитої переважно в рамках узагальнюючих, синтетичних праць з історії Польщі.

У перспективі вважаємо доцільним проведення порівняльного аналізу джерельної бази, що була використана істориками міжвоєнного двадцятиліття, а також глибше опрацювання науково-публіцистичних праць з означеної проблеми з метою виокремлення механізмів створення стійких історіографічних штамів та міфів у дослідженні проблем суспільно-політичного життя Польської республіки.

1. Kutrzeba S. Polska odrodzona. 1914–1921 / S. Kutrzeba. – Kraków, 1921. – 230 s.
2. Próchnik A. (Swoboda H.) Pierwsze piętnastolecie Polski niepodległej (1918–1933). Zarys dziejów politycznych / A. Próchnik (H. Swoboda). – Warszawa, 1933. – 159 s.
3. Srokowski K. Sprawa narodowościowa na kresach wschodnich / K. Srokowski. – Kraków: Gerber i Wolff, 1924. – 56 s.
4. Bobrzyński M. Wskrzeszenie państwa polskiego. Szkic historyczny. – T. I – 1914-1918/ M. Bobrzyński. – Kraków, 1920. – 240 s.; Bobrzyński M. Wskrzeszenie państwa polskiego. Szkic historyczny. – T. II – 1918-1923/ M. Bobrzyński. – Kraków, 1925. – 300 s.
5. Bełcikowska A. Stronnictwa i związki polityczne w Polsce / A. Bełcikowska. – Warszawa, 1925. – 1086 s.; Bełcikowska A. Stronnictwa polityczne w Polsce / A. Bełcikowska. – Warszawa, 1926. – 35 s.; Bełcikowski J. Stronnictwa, Partje, Unja, Federacje, Kluby polityczne na ziemiach polskich i ich programy w r. 1921 / J. Bełcikowski. – Warszawa – Lwów, 1921. – 32 s.; Bełcikowski J. Charakterystyki i programy stronnictw politycznych na terenie Rzeczypospolitej Polskiej / J. Bełcikowski. – Warszawa: Księgarnia Gustawa Szylinga, 1923. – 128 s.; Selimowski T. Polskie legalne stronnictwa polityczne: Zarys popularny / T. Selimowski. – Warszawa, 1930. – 95 s.; Selimowski T. Polskie legalne stronnictwa polityczne / T. Selimowski. – Wyd. 2. – Warszawa, 1934. – 115 s.
6. Parlament Rzeczypospolitej Polskiej 1919-1927 / pod red. H. Mościckiego i W. Dzwonkowskiego. – Warszawa, 1928. – 454 s.
7. Malicki K. Marszałek Piłsudski a sejm. Historia rozwoju parlamentu polskiego 1919–1936 / K. Malicki. – Warszawa, 1937. – 546 s.; Komarnicki W. Ustrój państwowy Polski / W. Komarnicki. – Wilno, 1934. – 443 s.; Komarnicki W. Ustrój państwowy Polski współczesnej. Geneza i system / W. Komarnicki. – Wilno, 1937. – 327 s.
8. Konopczyński W. Sejm 1922–1927 bez obsłonek / W. Konopczyński. – Kraków, 1928. – 68 s.; Konopczyński W. Historia polityczna Polski 1914-1939 / W. Konopczyński. – Warszawa, 1995. – 235 s.
9. Доклад на I Всероссийском съезде трудовых казаков 1 марта 1920 г. // Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – Т. 40 (Декабрь 1919 – апрель 1920) / В. И. Ленин. – М.: Издательство политической литературы, 1974. – С. 181.
10. Польша // Малая советская энциклопедия. – Т. 6. – М., 1931. – С. 719-720.
11. Польша // Малая советская энциклопедия. – Т. 8. – М., 1939. – С. 465.
12. Кон Ф. Кризис буржуазной Польши / Ф. Кон. – М.: Красная Новь, 1923. – 69 с.; Кон Ф. Современная Польша / Ф. Кон. – М.: Красная Новь, 1924. – 115 с.; Кон Ф. Польша наших дней / Ф. Кон. – М.–Л.: Госиздат, 1926. – 109 с.; Красный Ю. Польский фашизм / Ю. Красный. – М.: Красный пролетарий, 1924. – 52 с.; Братин Є. Сучасна Польща / Є. Братин. – Б. м.: Червоний шлях, 1925. – 90 с.; Степанович Л.

- Переворот в Польше / Л. Степанович. – М., 1926; Малицкий А. Государственный строй Польши / А. Малицкий. – М., 1930. – 147 с.; Романский А. Очерки современной Польши / А. Романский. – М.: Прометей, 1926. – 256 с Вольский А. Польша / А. Вольский. – М.: Изд-во ЦК МОПР СРСР, 1929. – 32 с.; Левенецкий М. Польша: Економічний та політичний нарис / М. Левенецкий. – Харків: Радянська школа, 1932. – 108 с.; Явленский Е. Г. Жизнь и борьба рабочих Польши / Е. Г. Явленский. – М.: Профиздат, 1934. – 105 с.
13. Красный Ю. Указ. раб. – С. 5-10, 22.
  14. Врублевский А. Польша / А. Врублевский. – М.: Соцэкгиз, 1936. – С. 179-183.
  15. Mirkine-Guetzevitch B., Tibal A. La Pologne / B. Mirkine-Guetzevitch, A. Tibal. – Paris : Delagrave, 1930. – XI, 130 p.
  16. Buell R. L. Poland / R. L. Buell. – New York: Knopf, 1939. – 358 p.
  17. Laubert M. Die preussische Polenpolitik von 1772-1914 / M. Laubert. – Preussische verlagsanstalt g.m.b.h., 1920 – 204 p. ; Laubert M. Roman Dmowski / M. Laubert // Berliner Monatshefte. – 1939. – XVII, 1. – P. 366-454.
  18. Segal S. The New Poland and the Jews / S. Segal. – New York: Furman, 1938.
  19. Landau R. Piłsudski : Hero of Poland / R. Landau. – London: Jarrolds, 1930; Landau R. Ignacy Paderewski, Musician and Statesman / R. Landau. – London, 1934. – 292 p.
  20. Muhlstein A. Le Maréchal Piłsudski 1867-1919/ A. Muhlstein. – Paris : Plon, 1939. – 343 p.
  21. Reddaway W. F. Marshal Piłsudski / W. F. Reddaway. – London: G. Routledge & Sons, 1939. – XIV, 334 p.
  22. Grappin H. Histoire de la Pologne des origines à 1922 / H. Grappin. – Paris : Larousse, s. d. [1923]. – P. 437-440.
  23. Grappin H. Polonais et Tchèques. La question de la Silésie de Teschen / H. Grappin. – Paris : Imprimerie M. Flinikowski, 1919. – 67 p. ; Grappin H. Polonais et Ruthènes la question de Galicie / H. Grappin. – Paris : Imprimerie de Vaugirard, 1919. – 72 p.

Статья посвящена критическому анализу научного наследия историков 20 – 30-х гг. XX в. области исследования проблем общественно-политической жизни Польской республики периода «парламентской демократии». Автор подверг историографическому анализу работы польских, советских, немецких, французских, британских и американских авторов. В научный оборот вводятся работы малоизвестных в отечественной исторической науке историков – Б. Миркине-Гузевича, А. Тибала, Р. Бьоля, Г. Граппина и др.

Польские историки прежде всего стремились легитимизировать реставрацию польской государственности, а также продемонстрировать глубокие традиции общественно-политической жизни на польских землях. 1926 год стал важным рубежом в развитии польской историографии проблем функционирования партийной системы Польской республики. После Майского переворота польские историки стремились оправдать и идеализировать деятельность Пилсудского и «пилсудчиков».

Советские ученые изображали всю партийно-политическую систему Второй Речи Посполитой как «реакционную и узкоклассовую». Результатом подобной трактовки общественно-политической ситуации в межвоенной Польше советскими историками стало накопление огромного количества историографических мифов и штампов, которые до сих пор используются современными российскими историками.

Западноевропейские историки стремились критически обобщить опыт польских исследователей проблемы с целью создать беспристрастную картину развития польского общества в межвоенный период. Внимание западных исследователей в основном концентрировалось вокруг личности Ю. Пилсудского, так называемых «пилсудчиков» и деятельности Польской социалистической партии.

В 20 – 30-е гг. XX в. были заложены основы освещения проблем функционирования партийной системы Второй Речи Посполитой в мировой исторической науке, однако

этот период развития историографии проблемы характеризовался значительной степенью политизации и мифологизации проблемы.

Ключевые слова: межвоенная историография, историографический миф, Вторая Речь Посполитая, политические партии.

The researches made by the historians in the course of the twenties – the thirties of the XX century referred to the problems of the social and political life in the Polish Republic during the period of «parliamentary democracy» are being analyzed critically in the article. The historiographical analysis of the fundamental researches carried out by the Polish, German, French, British and American as well as Soviet scientists was made by the author. The researches carried out by the little-known scientists such as B. Mirkin-Guzevich, A. Tibal, R. Böll, G. Grupp were introduced for scientific use into the national historical science.

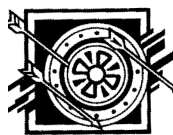
The Polish historians were aimed to legitimize the restoration of the Polish state and to demonstrate a strong tradition of the social and political life within the Polish lands. 1926 was an important milestone in the research of the functioning of the party system in Polish Republic in the Polish historiography. After the May Coup d'État a number of the Polish historians tried to justify and idealize the activities held by Marshal Józef Piłsudski and his followers.

The Soviet scientists described the whole political party system in the Second Polish Republic as something «reactionary and class-specific». The result of such an interpretation of the socio-political situation in interwar Poland carried out by the Soviet historians was the accumulation of a huge number of historiographical myths and stamps. They are still being used by the modern Russian historians.

The Western European historians sought to critically summarize the experience of the Polish researchers in order to work out an unbiased estimate of the Polish society during the interwar period. The great attention of the Western researchers was paid to the personality of Józef Piłsudski himself, the so-called «Piłsudchiks» and the activities held by the Polish Socialist Party.

During the twenties – the thirties of the XX century the scientific approaches to the functioning of the party system in the Second Polish Republic were founded in the world history. But the historiography of the problem during this period can be characterized as extremely politicized and mythologicalized.

Keywords: interwar historiography, historiographical myth, Second Polish Republic, political parties.

Ірина Діптан

ОСОБИСТІТЬ І ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО У БАЧЕННІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

У дискурсі розглядаються ключові проблеми гетьманування Івана Виговського (з поміж яких визначальна – Гадяцький договір 1658 року) у працях Михайла Грушевського. Підкреслюється неоднозначність ставлення вченого до українсько-польського компромісу 1658 року. З одного боку, дослідник високо поцінює І. Виговського та його однодумців за усвідомлення ними наріжної ідеї суспільно політичного розвитку українства – необхідності власного національно-державного буття – й спробу юридичної фіксації її у відповідних пунктах «Великого князівства Руського». З другого – наголошує на низці чинників, які обумовили «нежиттєздатність» унії й безперспективність польського зовнішньополітичного вибору І. Виговського.

Ключові слова: Іван Виговський, Михайло Грушевський, гетьман, Військо Запорозьке, Гадяцька унія, Велике князівство Руське, дипломатія.

У 1909 році у «Літературно-науковому віснику» була опублікована історична розвідка М. Грушевського «Виговський і Мазепа». Вихід статті у зазначений час – не випадковий: імперія гучно святкувала 200-ліття Полтавського триумфу Петра І. Натомість учений закликав «правдивих приятелів поступу і свободи» [1;98] стримано ставитися до вікопомної події, наголошуючи на низці негативних наслідків її не лише для українства, а й, навіть, для Російської держави, внутрішньої еволюції останньої, російського громадянства та його культури.

Сумнозвісний ювілей став поштовхом для аналітичних роздумів дослідника над витоками української державної ідеї, усвідомленням її політиками козацької доби, чинниками краху державницьких домагань володарів гетьманської булави. Для М. Грушевського 6 (16) вересня 1658 року і 24 жовтня (4 листопада) 1708 року – відповідно: Гадяцький договір і перехід І. Мазепи на бік Карла XII – події порівняні й суголосні, «граничні стовпи нашого історичного життя» [1; 89].

Понад сто років минуло з часу написання вищезазначеної статті, але питання, порушені в ній, залишаються актуальними не лише у науковому, а, на жаль, і в політико-ідеологічному аспектах. У нашому дискурсі звернемося до висвітлення ключових проблем (з-поміж яких наріжна – українсько-польський компроміс 1658 року) гетьманування Івана Виговського у працях Михайла Грушевського (принагідно зауважимо, що останній том фундаментальної «Історії України-Руси» присвячений саме подіям 1657-1658 років).

Передовсім автор з'ясовує обставини, за яких генеральний писар Війська Запорозького, усупереч ухвалі старшинської ради (квітень 1657 року) про гетьманство Юрія Хмельницького, по смерті його батька здобуває булаву. Це – по-перше. А, по-друге, в якому статусі володіє нею.

М. Грушевський заперечує достовірність «класичного оповідання» «Самовидця» про обрання І. Виговського, оскільки воно «... являється справді більш літературним твором, ніж історичною інформацією; писане з далекої перспективи, з явною і неукритою антипатією до «фортельного ляха і переворотного латинника», ... викликає

недовір'я ...» [3; 36]. Натомість дослідник покладається на такі документи: листи І. Виговського путивльському (М. Зюзіну) та київському (А. Бутурліну) воєводам відповідно від 26 і 30 серпня 1657 року; свідчення царських посланців І. Роколова та В. Кікіна, київського полковника П. Яненка [3; 31-38]. М. Грушевський цитує грамоту новообраного гетьмана на царське ім'я, в якій мовиться, зокрема, наступне: «Хоч іще за життя Б. Хмельницького на уряд гетьманський наречено було Юрія Хмельницького..., але тому, що він літ совершенних не має, на раді генеральній, котру сьмо по смерті Б. Хмельницького вчинили, вибрали на уряд гетьманський мене – хоч я від того уряду й відмовлявся» [3; 38].

М. Грушевський указує на мотиви невиконання старшиною волі покійного гетьмана: «події, що сталися в війську під булавою Юрія: мало авторитетне становище його...» [3; 3]; відмова виступити в похід супроти Польщі тощо. «Можливо, – продовжує автор, – що в дійсності він (Виговський) особисто і не рвався так до булави, і не пускався на такі інтриги, як то представляли його противники, і готов був вдовольнитися ролею регента. Але супроти можливості, що против скомпромітованого останнім бунтом Юрія, буде висунена якась інша кандидатура на гетьмана, яка відсунула б від впливу не тільки Юрія, але і всю групу Хмельницького, ця група сама признала за краще висунути кандидатуру Виговського на гетьмана...» [3; 37].

Учений відкидає версію про регентство, тимчасовість (до повноліття Хмельниченка) гетьманства І. Виговського. Спираючись на документи, стверджує, що «Виговського обрали гетьманом одразу, але старшина боялась, щоб «чернь козацька», стоячи на боці Юрася, не протестувала проти цього вибору, тому обрання здійснено було не на повній військовій раді, а на старшинському з'їзді, і вже згодом, коли в Москву пішли доноси на цю неформальність, Виговський повторив свій вибір на повній військовій раді і був знову обраний гетьманом» [2; 323-324].

М. Грушевський скрупульозно аналізує дії Москви стосовно Чигирини в зв'язку зі смертю Б. Хмельницького: місії В. Кікіна, І. Роколова, М. Матвеева, діяльність київського (А. Бутурліна) та путивльського (М. Зюзіна) воєвод, посольство під орудою одного з найбільших московських вельмож О. Трубецького, вимоги якого «підкріплювалися» військами Г. Ромодановського. Підкреслює, що сутність політики Царства стосовно Гетьманату полягала в тому, щоби не допустити стабілізації нової державно-політичної системи України, укорінення державницьких традицій управління у старшини та зміцнення поваги до неї всіх станів суспільства. Підсумовує, що ні військово-політичний демарш Москви, ні єзуїтські методи роботи її агентів не завадили старшині самочинно, згідно з «Березневими статтями» 1654 року, обрати 26 серпня (5 вересня) 1657 року свого провідника – І. Виговського, а, згодом, і митрополита – Д. Балабана.

«Новий гетьман, – на думку М. Грушевського, – був людиною досвідченою, тямучою, бувалою, непоганим політиком, при цьому, безперечно, – українським патріотом, щирим автономістом, одностороннім старшини, який разом з нею палко бажав забезпечити свободу і недоторканність України» [2; 324].

Аналізуючи первісні зовнішньополітичні орієнтири І. Виговського, учений стверджує, що той «спочатку ... хотів продовжити політику Хмельницького: триматися по можливості нейтрально між Москвою і Швецією, Кримом і Польщею, щоб забезпечити спокій в Україні, зміцнити її новий лад і порядок та своє власне становище» [2; 324]. Так, ще в середині серпня 1657 року, перебуваючи в статусі генерального писаря, І. Виговський підписує союзницьку декларацію з представником трансільванського князя; у середині вересня того ж року намагається поновити добросусідські відносини з Кримським ханством (задля укладання мирного трактату навіть погоджується особисто прибути до Бахчисараю).

На особливу увагу заслуговує українсько-шведський договір від 6(16) жовтня 1657 року, що сприймався його авторами як логічне продовження й оформлення військово-дипломатичних взаємин двох держав за гетьманування Б. Хмельницького [4; 213]. У трактаті проголошувалося, що «має бути вічна приязнь і політичний союз між королем шведським і його наступниками з одної сторони, і ясновельможним

гетьманом і військом Запорозьким з другої. Обов'язуються вони цим договором до обопільної любові, приязні, помочі і воєнної спілки против спільних ворогів і тих, що помагають ворогам другої сторони – з виключкою світл. князя московського, котрим військо Запорізьке зв'язане тісним (формальним) союзом і буде йому захищувати вірність непорушно» [3; 64].

М. Грушевський наголошує, що вісім «Договірних пунктів», запропонованих гетьманом послові шведського короля, засвідчують курс І. Виговського на унезалежнення й соборність Української держави. Зокрема передбачалося, що «... король шведський признає і проголосить військо Запорізьке з підвладними йому провінціями за наряд свободний і нікому не підлеглий, і цю свободу й інтереси боронитиме против усіх неприятеливі. Границі і території володінь Запорозького війська признає і проголосить, що вони простягаються не тільки до Висли, але й до границь Пруссії, пообіцяє спільними силами здобувати і до Зап. війська віддавати – як от у Литві воєводство Берестейське і Новгородське... Як би прийшлося королеві шведському миритися з поляками, то не інакше він мав би ввійти в згоду, ніжби поляки проголосили військо Запорізьке з його землями за наряд свободний, виріклися всіх претензій і згадані границі потвердили б не тільки спеціальним записом, але і присягою, за котру заручить світл. король шведський...» [3; 65].

Але «... реальна вартість нового союзного трактату, – із жалем констатує учений, – була мінімальна» [3; 69]. Бо ж «... незадовго удари, задані поляками шведам на Балтійським помор'ю, в Помор'ю, Пруссії і Інфлянтах, примусили Карла відложити агресивні плани на Польщу і постаратися за всяку ціну помиритися з нею» [3; 69]. Відтак, «... Швеція... не могла служити опорою для України. Залишалась Польща і Москва...» [2; 325].

Усіма наявними засобами, попри провокуючі обставини, І. Виговський намагався утримати курс попередника у взаєминах із Олексієм Михайловичем. Спершу навіть сподівався отримати булаву не всупереч царському урядові, а за його допомогою. Саме про це говорив у серпні 1657 року послові трансильванського князя Ференцу Шебеші. Зокрема, претендент на гетьманство конфіденційно повідомляв, що «московський (цар)... писав йому, що віддасть Україну йому до рук – аби нею розпоряджав» [3; 8].

Та сталося інакше. Події серпня-жовтня 1657 року засвідчили спробу Москви ревізувати систему своїх стосунків із Чигирином. Усе ж після генеральної ради в Корсуні 11 (21) жовтня, що не лише висловила вотум довіри Виговському, як гетьману, а й схвалила твердість його політики супроти Московії, остання змушена була тимчасово відмовитися від експансіоністських задумів стосовно України. Як наслідок – «... царська грамота до гетьмана з 18 (28) жовтня, в котрій найважливіше було – сама адреса: «війська Запорізького гетьманові Ів. Виговському і всьому військові Запорізькому»» [3; 78]. Суттєво, що цар звелів «... бояринові кн. А. Н. Трубецькому з тов. ... до війська Зап., не йти – аби від того походу нашим підданам, Малої Росії жителям не понести... великих утрат в підводах і кормах» [3; 79].

Але довгоочікуваної царської грамоти Виговському та його однодумцям було замало: «... бажали надати якнайбільше політичного престижу своєму пануванню через московське «благословення» (як висловилася старшина в своїй грамоті з Корсунської ради)» [3; 80]. Цього не сталося, бо ж «... московський уряд думав про те, щоб поставити наступство гетьманів в можливо тіснішу залежність від себе...» [3; 80].

На думку М. Грушевського певний інтерес для дослідника являє «... начерк царської грамоти, що мала заспокоїти українську людність супроти тих чуток, які пішли по Україні про задумане царем скасування українських вільностей» (так звані «статті А. Матвеева») [3; 80]. Квінтесенція документа в наступному: «Ми від вас, як вірних підданих ніякої зради ... не чаємо, – але й вам не треба ані в гадці не мати, щоб від нас могли бути якісь утиски на вольності ваші, – ми хочемо вас тримати у всім за вашими правами і вільностями, а наше царське слово ніколе не змінне» [3; 81].

З огляду на подальші проімперські дії царського уряду щодо гетьманського (саме в руслі «пунктів А. Матвеева») фарисейство монарших заяв очевидне. Все ж сам факт порозуміння, хоча й короткоплинного, був позитивним.

М. Грушевський переконаний, що І. Виговський не прагнув розриву з Московією. Упевненість ученого ґрунтується на низці аргументів. Зокрема, стверджений у Корсуні українсько-шведський альянс не мав антимосковського спрямування. У першому ж пункті його наголошувалося: «Воєнна спілка має бути офензивна – крім в. кн. Московського, против котрого Запорізьке військо відмовляється підняти зброю» [3; 65]. Взагалі, – на думку дослідника, – Корсунський договір засвідчує, що у цей період Виговський орієнтується не на Польщу, а на її ворогів.

Аналізуючи перебіг українсько-польських перетрактацій у серпні-жовтні 1657 року (місія С. -К. Беневського до Чигирини), М. Грушевський підкреслював послідовність гетьмана у відстоюванні національних інтересів: «... уряд Виговського ... знов-таки положив нагиск на необхідність заховати status quo на західній границі – вимагав аби за козаками полишено, те що вони придбали тут під час кампанії Ждановича, і навіть не перешкоджувано дальшій мирній козацькій експансії ...» [3; 287-288].

Загалом зусилля І. Виговського увінчалися успіхом: під час перебування Беневського в Україні термін перемир'я з Польщею було продовжено, але тільки до Великодня – 21 квітня 1658 року. Як видно з листування Виговського і Беневського, демаркаційна лінія для козаків проходила по річці Случ, а для поляків – по Горині. Між ними була нейтральна смуга. Пінськ залишався під протекторатом козаків. Коронна армія мала стояти за умовною лінією, і поляки виступали гарантом того, що татари утримуватимуться від набігів на Україну. Тобто, це була тимчасова угода, що відповідала умовам Віленського перемир'я.

М. Грушевський влучно схарактеризував сутність польської політики І. Виговського в догадяцький період: «... не дати полякам використати українські усобиці для походу на Україну і утримувати в цілості західню лінію, все це ціною обіцянок тієї повної «комбінації», «компланації» і т. д. (вирази очевидно умисно неясні!) і деяких дрібних уступок – теж по можливості більше «язиком», чим на ділі» [3; 310].

Навіть в умовах розгортання суспільної кризи в Україні, зовнішнім каталізатором якої виступала Московія, польська карта залишалася останньою в дипломатичній колоді Виговського. «До самої весни 1658 р., – стверджує М. Грушевський, – ніщо не віщувало ... різкого звороту в українсько-польських відносинах. Гетьманський уряд вів попередню лінію. Годував польський двір солодкими словами і приємними обіцянками і вічікував повороту до Польщі свого союзника – шведського короля, сподіваючися з тим нового обороту польських справ, а на московську адресу жалувалася на ворожі польські замисли, старався розбудити підозріння і по можливості вплинути на відновлення московських операцій проти Польщі. Одночасно – запевняючи польські круги в своїм бажанні відновити приязні і навіть підданські відносини, пильнував яко мога поширити сферу своїх фактичних впливів в Західній Україні – територію козацького протекторату над тутешньою шляхтою, містами, православним духовенством і т. д., в очікуванні моменту, коли сприятливі обставини дали б спромогу виразно і безповоротно проголосити ці західні землі частиною Козацької України – по Буг чи по Віслу, в залежності від обставин» [3; 286].

Отже, дипломатія І. Виговського упродовж 1657 – зими 1658 років була продовженням політики Б. Хмельницького. Говорячи про козацьких керманічів, передусім – про І. Виговського та І. Мазепу, М. Грушевський наголошував: вони «... на взір старого Хмельницького пробували опертися на всі можливі комбінації і фактори – Москву, Польщу, Швецію, Туреччину, Крим. Забезпечення української автономії – се ґрунт, се правдива дійсна вісь, коло якої оберталася (тогочасна) українська політика ...» [1; 94].

Чому ж саме Польща, котра впливовою старшиною і Виговським особисто сприймалася як крайній варіант порятунку Гетьманату, в липні-вересні 1658 року стала визначальним орієнтиром Чигирини?

М. Грушевський, аналізуючи гетьманський «Маніфест до європейських урядів», виокремлює умотивування розриву з Царством.

По-перше, не міг офіційний Чигирин легковажити розвитком унійних процесів між Варшавою та Московією, започаткованих Віленськими перетрактаціями 1656 року. Бо ж «... московське правительство зрадило Україні, ввійшовши в порозуміння

з Польщею ... Москва захотіла торгувати долею України, рідати її без згоди і волі самої України...» [1; 90].

По-друге, «... двоєдушная и своекорыстная политика московского правительства, – пояснює учений, – вывела его (Выговского) из терпения, и он, потеряв надежду на Москву, начал действовать собственными средствами» [4; 205]. Гетьман і його оточення переконалися, що саме «... московські правителі своєю політикою внесли розбрат і розділ в українське політичне життя, дали змогу різним демагогам, покликаючися на московську поміч і протекцію, організувати опозицію українському законному правительству, підривати його престиж, відмовляти послуху, виставляти своїх претендентів до булави. Ся політика Москви привела вже до страшної внутрішньої війни на Україні (Пушкарівщина) й грозила в будучності ..., незчисленими бідами, підриваючи в корінь політичну силу України й її правлячих верств» [1; 91].

Отже, знаковими подіями в поглибленні кризи у відносинах цар – гетьман були такі: прийняття у Москві запорозького посольства, очолюваного М. Стринжою, та заохочення січової охлократії двозначною монаршою грамотою (листопад 1657 року); скликання у лютому 1658 року Генеральної ради в Переяславі задля зміщення Виговського; позірний «нейтралітет», а насправді – підтримка гетьманського заколоту М. Пушкаря-Я. Барабаша; тривале переховування останнього в обозі Г. Ромодановського; розміщення воєвод із залогами в Білій Церкві, Миргороді, Корсуні, Полтаві, Ніжині та Чернігові.

До того ж І. Виговський володів інформацією про наміри Москви порятувати рештки опозиції, щоби використати її для подальшої боротьби з надто самостійним гетьманом. У Чигирині добре усвідомлювали, що «опозиція була погромлена, але не була знищена. Пройшла одна критична хвиля в боротьбі з нею, але за нею могла прийти і друга, і третя – не менше критична ... Розгромлені, пограбовані, до краю озлоблені учасники повстання вийшли за московський кордон і розташувалися тут же при українській границі в очікуванні моменту, коли можна буде повести боротьбу з ненависними «панами» наново. Але головне – що маси української «черні» зісталися на місцях з тою ж ненавистю до тих панських потягів старшини і всіх командних верств. Москві треба було ввести тільки невеличкі воєнні сили, щоби об'єднати вкруг них всі ці ворожі старшині елементи і розпалити повстання з новою силою – в розмірах далеко більших, ніж це спробували зробити Стринжа, Донець, Пушкар і т. д. самими обіцянками московської підтримки» [3; 245].

Водночас, – нагадує М. Грушевський, – були ще й інші чинники польського вибору Чигирини. З-поміж них визначальний – намагання І. Виговського та очолюваного ним державницьки налаштованого угруповання козацької старшини не допустити перетворення України з рівноправного союзника Московії в провінцію імперії, відстояти суверенітет Гетьманату. «Конфлікт українських автономічних змагань з московським централізмом ..., – аналізує дослідник, – устиг зазначитися в цілм ряді пунктів, як скасування церковної автономії України, обсадження головних українських міст московськими воєводами і військовими залогами, а за тим вияснилася програма московського правительства ...: завести московську адміністрацію на Україні, обложити українську людність податками до московського скарбу, обмежити українські «свободи» певними правами самих тільки привілейованих верств, доки догідна хвиля не дасть можливості зробити кінець і їм та підвести все українське життя під загальний московський ранжир» [1; 91].

Напрочуд цікавими, і не лише в осмисленні Гадяцького шляху І. Виговського, є міркування М. Грушевського стосовно критеріїв поціновування діяльності володарів булави (та й загалом непересічних постатей національної минувшини). «Ми не маємо майже нічого, – зауважує вчений; – щоби вияснити нам інтимні думки, властиві заміри, провідні ідеї, й кінцеві цілі політики Виговського і його кругів ... Якби діло їх увінчалось успіхом, воно б посягнуло їх задушевні пляни і помирило суспільність і потомство з їх дипломатуванням, з критими ходами, якими вони йшли до своєї мети. А так на руїнах своїх замислів зісталися вони з репутацією інтриганів-зрадників, хитрих егоїстів, сіячів смуту й «измены» ...» [1; 92]. Ми ж бо, – продовжує М. Грушевський, – «... бажаючи безсторонньо оцінити політику й змагання тих людей, мусимо

вдовольнятися більше або менше правдоподібними міркуваннями про те, що було властиво метою їх змагань, на підставі тих офіціальних актів, і ще більше – міркуючи з загального розвою політичних ідей і змагань суспільності» [1; 92].

Саме виходячи із зазначених засад учений стверджує: «... одно зістається фактом безсумнівним і вірним. Се те, що як один (Виговський), так і другий (Мазепа), при своїх індивідуальних відмінах, при різниці в тактиці, в засобах і способах, в деталях своїх плянів, – були представниками, речниками, носителями політичних змагань, якими глибоко пройняте було все українське суспільство, вся свідома верства українського народу, вся українська інтелігенція їх часів. Їх діло ... не було ні в яким разі особистим ділом, їх винаходом, їх забаганкою» [1; 92].

М. Грушевський підкреслює роль світоглядних чинників в осягненні українсько-польського компромісу 1658 року. Адже в системі політичних цінностей тодішньої політичної еліти «золота свобода» польської шляхти була жаданим ідеалом, а державна організація Речі Посполитої – гідним наслідування зразком. Самодержавна й деспотична Московія, що неодноразово засвідчувала як прихований, так і відвертий експансіонізм стосовно «прав і вольностей» Війська Запорозького, відлякувала «нову шляхту» України й, сама того не бажаючи, схиляла до Польщі.

Неабияку вагу в історії українсько-польського зближення мав кримський складник. Пригадаймо: поновлення союзу гетьмана з ханом обумовлювалося необхідністю військового татарського сприяння в приборканні заколоту М. Пушкаря-Л. Барабаша та забезпеченні південних кордонів Гетьманату. Але після 1654 року шлях у Бахчисарай для українського керівництва міг проходити лише через Варшаву в силу чинності польсько-кримської спілки 1653 року. Надалі отримувати татарську підмогу, дівість якої підтвердили події травня-червня 1658 року, Чигирин міг лише налагодивши політичні взаємини з Варшавою.

Додатковим стимулом для з'яви українсько-польської унії було й те, що в геополітичних реаліях кінця 50-х років бажання Варшави порозумітися з Україною було не меншим, ніж у Чигирині.

По-перше, Ян II Казимир убачав у Війську Запорозькому потенційного дієвого союзника в реалізації реформи політичного устрою Корони. Зазначену тезу напрочуд аргументовано розкриває М. Грушевський: «... Ян Казимир знову рахував на козаків як на свою вірну гвардію, і тепер так само як за часів Володислава різні роялісти, що носилися з гадками реформи польської конституції: зміцнення королівських прерогатив і обмеження шляхетської сваволі, покладали надію на козацьке військо й його симпатії до абсолютної монархії» [3; 317].

По-друге, Військо Запорозьке як союзник Речі Посполитої істотно б посилює міжнародні позиції останньої. У Варшаві прагматичні політики усвідомлювали необхідність замирення і з козаками, і зі шведами, і з московитами. Правомірно вважали, що «... всі три трактати [...] не суперечать один одному – треба тільки зручно і своєчасно вести кожну річ. Але фундамент – заспокоєння козаків, бо за тим прийде швед або Москва. Тільки зручно трактувати, і тоді третій, хто б не був, мусив би скакати по нашій волі ...» [3; 323].

По-третє, наближення сейму, який мав закріпити польську корону за московським царем, спонукали Яна II Казимира, Марію Людовику, їх двір і католицьких єпископів ужити контрзаходів: перш, ніж порвати з Московією, посварити її з козаками і укласти угоду з останніми. Королева сподівалася «... за помічю козаків визволитися з ненависної їй залежності від австрійського двору, взяти назад дані йому обіцянки в справі наступства на польським престолі, передати польську корону французькій династії ...» [3; 317].

По-четверте, позиція частини польської аристократії, що усвідомлювала необхідність замирення з козаками, й погоджувалася на певні поступки.

Яскраве свідчення таких настроїв – меморіал познанського воєводи Яна Лещинського, підготовлений на прохання королеви Марії Людовики і поданий Яну II Казимиру напередодні сейму 2 липня (н. с.). 1658 року. Автор наголошує на таких нюансах стосунків уряду Речі Посполитої: «... треба трактувати з ними (козаками) з найбільшою пильністю і щиро! Бо в тім, що досі з ними не прийшло до згоди, не

козаки, а ми винні – тому, що трактували їх згорда, не як людей – не то що не рівних нам, але не рахуючи їх людьми! Але Бог показав, що це такі ж люди як і інші, покарав нашу пиху і тепер вони варті великої пошани, більше ніж усі ті, що піддавалися чужому королівству, по невірничому без всяких застережень для своєї свободи – а ті (козаки) так завзято стояли за свої вольності, що годилися скорше погинути ніж жити без свободи. Ми стали нижчими від них, бо вони билися за свою свободу, а ми за своє безсиле панування!» [3; 319-320].

Творець меморіалу зацентрував на тому, що козаки «... варті того, щоб ми прийняли їх до своєї верстви. В обороні свободи вони будуть ... завзяті, поскільки завважать, що з нами їх свобода безпечніша, ніж під іншими протекторами» [3; 318].

Я. Лещинський визнає, що на переговорах незадоволення поляків викликає «... пункт де вони (козаки) хочуть бути окремим народом ... і мати своїх достойників. [...] Можна згодитись з такою умовою, щоб це була унія така як Литовська: аби один нарід не мав прерогативи перед другим...» [3; 320].

Далі в документі змальовується вся палітра дипломатії Речі Посполитої. Лещинський «... вважає потрібним замирення з усіма трьома ворожими сторонами ...», але «... здійснити це потрібне замирення в такій послідовності: згода з козаками, потім з царем, на останку – з шведами ...» [3; 321]. Був певний того, що одночасно з переговорами з Україною «... треба трактувати з Москвою – аби вона не скандалізувалася, що з козаками згода, і на злість не ввійшла в союз з шведами: ... витолкувати Москві, що ця згода не перебуває згоди з нею, бо не вернувши собі козаків ми ніколи не прийшли б до згоди з нею ... Додати, що ми не вирікаємось по давньому трактувати з нею і про наслідство царя [...] . А щоб козаки не скандалізувались планом sukcesії і не боялись помсти за те що відступили від Москви, то вияснити козакам, що план цей нічим не загрожує нам і їм. Насамперед – будучи разом («в унії»), ми завсіди зможемо відборонитися від спільних кривд – аби тільки добре об'єднались. По-друге – план цей безпечно загамує війну і продовжить перемир'я. По-третє – стурбує шведа, так що він хоч би й не хотів, мусить з нами замиритись» [3; 322].

Водночас познанський воєвода вказує на один, але супротивний Речі Посполитій, пункт козацьких вимог – ліквідація Берестейської церковної унії. «Признає противним своєму католицькому сумлінню її касувати, але радить не заглиблятися в це релігійне питання, полишаючи його богословам ...» [3; 323-324]. А в одному з листів (до Ю. Любомирського) висловлюється доволі толерантно: «... перед усім треба пильнувати консервування нашої релігії, а вже в другій черзі – повертати інших, і то наукою, мораллю, взірцем, а не нищенням людей: поки тримались першого ішло то нам краще, а як почали наvertати силоміць, то й наша віра пропала ...» [3; 319].

Означений документ – це втілення поглядів незначної частини перспективно, прагматично й толерантно налаштованої аристократії на проблему українсько-польського порозуміння шляхом реорганізованого державного співжиття трьох народів (засадничі положення меморіалу виразно проглядаються у первісному варіанті Гадяцької унії).

На певному етапі українсько-польські перемовини увінчалися підписанням 15 липня (н. с.) 1658 року Межиріцької угоди, що, за висновком М. Грушевського, стала підґрунтям Гадяцького трактату. Дослідник доволі критично поціновує її зміст, звинувачуючи П. Тетерю – речника козацьких інтересів – у перебранні повноважень, зайвій поступливості, запобіганні перед Короною. Аналізуючи документ, учений стверджує, що пункти «... представляли собою домагання Виговського на чисто кастріровані спільними зусиллями Беньовського і Тетері. Порівнюючи ці пункти з пізнішим гадяцьким актом бачимо багато подібного, місцями – буквально тотожного, очевидно – Тетеря привіз той начерк умови, що потім ліг основою гадяцької унії, – але спільною рукою з Беньовським вони вичистили його з усяких «еретичних видумок» Немирича – не утримавшись навіть на рівні зборівських пактів, спустившись до білоцерківських» [3; 327].

Розгромивши армію опозиції, І. Виговський продовжує перетрактації з Польщею, намагаючись виправити допущену у Межиріччі помилку. Його тогочасне листування з монаршою родиною засвідчує твердість гетьмана у відстоюванні українських інтере-

сів. 5 вересня 1658 року Ян Лещинський у листі до Яна II Казимира висловлює застереження стосовно позиції Виговського: «Признаюся, що мені не дуже подобається остання відомість, що прийшла зі Львова – мовляв Виговський домагається окремої держави ..., і другий пункт – вільний наєм війська в Польщі – чого Литва не має: скорше хочуть бути незалежними ..., а не горожанами єдиної республіки ...» [3; 330].

Але в королівських «... директивах комісарам (особливо Бенъовському) – [наказано] не дорожитись, іти на зустріч бажанням Виговського у всім, щоб якнайскорше мати договір і козацьке військо, з огляду, що переговори з Московією і Швецією попали знову на мертві точки» [3; 331].

Польсько-українські переговори завершилися підписанням 6 (16) вересня 1658 року Гадяцького трактату. На основі всебічного аналізу М. Грушевський приходить до висновку, що Гадяцька унія в гетьманському варіанті «... була першим виразом [...] того, що вже перед тим пробивалося в різних актах і заявах, але тільки тепер знайшло скільки-небудь конкретне своє об'явлення: українська державна ідея, окремішність української території і українського народу. Від елементарної оборони «руської віри», рівноправності українського чи білоруського православного елемента з польсько-католицьким, яка наповнює собою перші десятиліття XVII ст., українська суспільність серед кривавих бур Хмельниччини доходить до свідомості потреби гарантій автономного українського життя, політичної самоуправи українського народу, як політичної цілоти, української етнографічної території, як окремого тіла» [1; 92-93].

Не зупиняючись на детальній характеристиці Гадяцького трактату, оскільки це не є предметом нашої розвідки, зазначимо, що він спрямовувався, насамперед, на реформування Речі Посполитої, бо передбачав утвердження Руського князівства як суб'єкта федерації. Витоки такої державно-політичної реорганізації М. Грушевський убаचाє в Люблінській унії 1569 року. Тепер «до давнішого польсько-литовського дуалізму мав бути доданий ще третій автономний член, призабутий у 1569 р. Але в інших пунктах політична українська думка ішла далі сього готового взірця... і творила нові форми і гарантії національного життя. Сей, наприклад, український віце-король, виборний доживотний гетьман, з шансами перетворитися в династичного володаря [...], – се була зовсім нова комбінація автономного устрою Великого князівства Литовського з новою козацькою республікою. А в умові, що Велике князівство Руське має зіставатися неутральним на випадок агресивної війни Польщі з царством Московським ... прояв ідеї вічної неутральності України між двома конкурентами – Польщею і Московією, зародок ідеї про Україну, як самостійну, вічно неутральну державу, під протекторатом Польщі й Московщини» [1; 93]. М. Грушевський, покладаючись на записки Голінського, учасника переговорів, наголошує, що такі домагання висувалися козацькими посланцями на початку вересня 1658 року, а не тільки в травні 1659 року.

У руслі вищезазначеного не викликають подиву положення, що містяться в одному з варіантів гадяцьких домовленостей – про збереження добросусідських відносин із Московією, які є найкращим спростуванням тези щодо пропольських настроїв І. Виговського («Гетьмани з військом Зап. [...] мають пробувати в вірності, підданстві і послушенстві у найясн. маєстату королівства польського і наступників його і всій Річпосполитій ... Але так щоб це не нарушало братерства зав'язаного з ханом кримським, а коли може то бути без порушення цілоти Річпосполитої – то і з царем московським» [3; 361-362]. Варто згадати й пункт, згідно з яким Військо Запорозьке не братиме участі у війні з Московією («Коли б станам Коронним і В. кн. Лит. прийшлося почати війну з царем московським, військо Зап. до такої війни не буде притягнене» [3; 361].

Отже, навіть після підписання Гадяцької угоди І. Виговський не прагнув до повного розриву, а тим більше до початку війни з Московією. До того ж мав зважати й на двозначність позиції польських керманічів: існування сильної промосковської партії у Литві, що зумовила (усупереч настановам Яна II Казимира) згоду королівських комісарів на переговорах зі московськими послами на елекцію Олексія Михайловича монархом Речі Посполитої; надії на співпрацю з Московією супроти Швеції (якщо б не вдалося домовитися з першою, не виключалася ймовірність війни, але ... силами

Виговського). Все це позбавляло Гадяцьку угоду зовнішньополітичного підґрунтя й ставило під сумнів саму можливість успішної її реалізації.

А тому гетьман обрав «... політику вичікування поміж Польщею, Москвою і Швецією ...», ймовірно «... сподівався дочекатися присилки польського війська. Може думав, що Москва піде на уступки і на замирення з ним» [3; 372]. До того ж Гадяцька угода ще не була затверджена сеймом і населення України ще не знало про неї.

Але подальші події – царська грамота від 3 жовтня (н. с.) 1658 року про зрадицтво Виговського; наступ московських підрозділів на Лівобережжя; кінцево невдала дипломатична місія полковника І. Кравченка в Москві; монарша «згода» на замирення з гетьманом на Гадяцьких пунктах і, водночас, підтримка самопроголошеного гетьмана І. Безпалого, жорстокі акції московських воєвод стосовно місцевого населення – засвідчували наростання воєнно-політичного протистояння Гетьманату й Царства.

Між тим І. Виговський мав лише 16 тисяч вірних козаків супроти 150-200-300 тисяч (за різними даними) ратників О. Трубецького. Звісно, після взаємної присяги з кримським ханом (24 квітня 1659 року) військові позиції гетьмана зміцніли: в Україну було спрямовано 80-тисячну орду. Проте військових сил у Чигирині було замало, а на збройну потугу Варшави гетьман уже й не розраховував. Усвідомлюючи мало-ймовірність успішного затвердження угоди 1658 року вальним сеймом і подальшого її втілення на практиці, І. Виговський, у руслі класичної полівасалітетності, вдається до переговорів зі Стамбулом і Віднем задля сприйняття їх протекції.

Нарешті 22 травня (або ж 12 червня) Гадяцька угода була ратифікована у найневигоднішому для України варіанті. Звісно, категорично були відкинута «нові пункти» березневої старшинської ради про включення до складу Великого Князівства Руського земель Волинського, Подільського та Руського воєводств, ствердження спадкоємного гетьманства, ліквідацію унії, встановлення 60-ти тисячного реєстру тощо (козацьке посольство Т. Носача). Та, найприкріше, що були «відкориговані» консенсусні положення Гадяча 6 (16) вересня 1658 року. Кінцево угода передбачала 30-ти тисячний реєстр, чинність церковної унії, пункт про не обов'язковість участі Руського князівства у ймовірній війні Речі Посполитої з Московією вилучений.

Гетьман і його оточення з розпачем і обуренням сприйняли кінцевий варіант угоди. За переконанням М. Грушевського «Виговський мусив належати до тих, що з болем давали виривати з державного плану української політики живі шматки і перевертати його на те лахміття, яким стала в останніх редакціях Гадяцька угода» [3; 371].

Чому ж спроба політико-правового розв'язання проблеми українсько-польського протистояння, запропонована у Гадячі 16 вересня 1658 року, залишилася нездійсненою? В руслі відповіді на поставлене запитання подамо оцінку проекту вченим.

М. Грушевський полемізує з «поколіннями польських і українських істориків», які прославляють його «... як акт великої політичної мудрості і розваги, вияв глибоких політичних ідей, дороговказ в далеку будучину...», програму «східно-європейської федерації...», акт братства народів, цікавий документ культурних і політичних змагань ...» [3; 285].

Чому ж така скептична, навіть нищівна оцінка схвальних відгуків дослідників Гадяцького трактату? До того ж, попередньо ми цитували положення з праць М. Грушевського, в яких міститься позитивна характеристика окремих статей документа.

Насправді ж ніяких розбіжностей у поглядах ученого немає. При належному прочитанні його праць можемо сформулювати певні висновки й застереження.

По-перше, М. Грушевський високо поціновує І. Виговського та його однодумців за усвідомлення ними наріжної ідеї суспільно-політичного розвитку українства – нагальної необхідності власного національно-державного буття – й спробу юридичної фіксації її у відповідних пунктах про «Велике князівство Руське». При цьому наголошує на еволюції української державної ідеї в світогляді національної еліти: «Те, що самому Хмельницькому в перших стадіях його повстання ще ледве уявлялося, в момент його смерті представлялося політичним керманічам України вже зовсім виразно і ясно» [1; 93].

Дослідник аргументує своє переконання наступним чином: «Україна вертається під зверхність польського короля і сойму, але не як комплекс провінцій, а як окрема

і замкнена політична цілість. Українська територія в своїх етнографічних границях має творити осібне «Велике князівство Руське», з своїми осібними міністрами, скарбами, військом і монетою, з своїм власним виборним шефом гетьманом, якого мають обирати стани сього великого князівства і подають на затвердження королеві. Коронне військо не має вступу на сю територію, так само місцевим панам не можна держати яких небудь міліцій; єдину воєнну силу має становити козацьке військо під властю гетьмана. Всі уряди можуть займати тільки особи української народности («русської віри»). Українській народности забезпечувалися певні освітні засоби (право заснування двох академій на взірць краківського університету і т. інше)» [1; 93].

По-друге, вчений указує на низку обставин, які змушували І. Виговського та його оточення йти на поступки королівським комісарам у процесі гадяцьких перетрактаций. «Очевидно, – вважає М. Грушевський, – багато значив провал піднятих против Москви операцій під Києвом. На границі Слобожанщини йшло також не гладко. Не було чим Москву залякати і змусити до політики невмішання в українські справи. Але рішаюче значення мабуть мала Орда [...] – порозуміння осягнене комісарами з Карач-Беем: це могло справді переломити всі заперечення Виговського і старшини. Карач-Бей міг поставити українсько-польську угоду умовою своєї дальшої помочі, інакше погрозити, що полишить козаків і піде до дому» [3; 371].

По-третє, М. Грушевський наголошує, що фаховий дослідник кінцево має поціновувати реальні, а не потенційні наслідки договору. Оскільки «... він з'явився в результаті завзятих торгів, завзятого бою за і проти постулату української автономії...», упродовж «... тижня акт цей перероблювано й переписувано разів з десять...», то «перерібками цими приведено ... до повного хаосу, і від головного постулату – оцього «вел. кн. Руського» ... зісталися тільки цілком непоказні сліди...» [3;367]. І, вже зовсім песимістичний, присуд автора: «угода була немилосердно покалічена при своїй появі на світ, так що була цілком нежиттєздатна» [3; 375].

Думається, що останнє положення варто прочитувати у якнайширшому контексті, а не просто як констатацію непридатності «консенсусного» варіанта договору. На основі скрупульозного розгляду праць М. Грушевського насмілимося висловити наступне припущення: учений вважав безперспективним не лише Гадяцький трактат, а й польський зовнішньополітичний вибір І. Виговського. Задля аргументації звернімося до творчого доробку М. Грушевського.

По-перше, «... Гадяцька угода не мала виглядів на успіх ...», оскільки консервативна більшість польської шляхти і політично, і психологічно не була готова до паритетного співжиття у реорганізованій Речі Посполитій – федерації трьох народів. «... Утрата України для Польщі, – продовжує учений, – була ще фактом занадто свіжим, щоб польська шляхта могла помиритися з ним і щиро вишукувати новий порядок речей для окремішнього і автономного Великого князівства Руського» [1; 94].

По-друге, навіть за практичного втілення, Гадяцька унія не могла б гарантувати відносну національно-державну суверенність українства. Справа в тому, що «в 1650-х роках Польща була ще сильна, а козацька України ще надто слабка. Її устрій ще формувався тільки. Її суспільність не емансипувалася від впливів польського життя. Гарантії політичної автономії, навіть якби були проведені в життя, в тих часах не охоронили б її від спольщення, ані від запливу польським панством. А се не давало підстави успішного розвою України, бо таїло в собі задатки дальшої внутрішньої боротьби і потрясінь» [1; 97].

По-третє, Гадяцький договір не мав перспективи, оскільки в його засадничих положеннях права козацького загалу та поспільства не були застережені, а відтак, існувала реальна небезпека реставрації дореволюційної моделі соціально-економічних відносин на українських землях. «Для українських мас, – акцентує учений, – вертатися назад під панську кормигу польську, облиту кров'ю недавніх, героїчних змагань до свободи, здавалося чимсь неможливо-диким» [1; 94].

По-четверте, Гадяцький договір був нежиттєздатним, оскільки для його українських творців ідеалом соціально-політичного устрою бачилася Річ Посполита з унормованою соціально-становою стратифікацією і, зокрема, панівним становищем шляхетства. М. Грушевський, порівнюючи українсько-московський (1654 рік) і укра-

їнсько-польський (1658 рік) договори, підсумовує: «Коли переяславська угода 1654 р. виходила з фактичної гегемонії козацтва і старалась сформулювати його соціально-політичну ролі і забезпечити її, Гадяцька унія [...] домагається такої гегемонії для української шляхти і в аспекті її політичних і соціально-економічних бажань і мрій будує цю нову унію» [3; 372]. Всі вимоги релігійного, адміністративного та економічного спрямування «... в дійсності являються передумовою для політичних претензій православної шляхти [...]». Українські шляхтичі сподівалися ... під патронатом козацького війська і нової уніонської хартії, утворити нову економічну базу... – котра б дала їм змогу помірятися на два фронти – і з усякими католицькими зайдами і з самим козацтвом» [3; 372-373].

Учений указує на приреченість задуму «... оперти українську державність на шляхті...» [3; 374]. Пояснює, що «... цей план [...] дозрів і розвинувся головню в зв'язку з планами прилучення західних земель до Козацької України [...]». В обставинах тодішньої безкозацької західноукраїнської дійсності така конструкція української держави в цих західних провінціях могла здаватися природною. Але тяжкою іронією було, що якраз західні провінції були вирвані з складу в. кн. Руського при останнім редагуванню Гадяцького акту [...]». В обставинах же східноукраїнських воеводств така концепція козацько-шляхетського дуалізму не могла виглядати чимсь іншим як на політиканську витівку-замах на козацьку гегемонію, позбавлену ґрунту і засуджену тим самим на неминучий провал» [3; 374-375].

Відтак Гадяцька унія в концепції І. Виговського – Ю. Немирича, «обрахована на Україну і Білорусь в цілості ... могла б іще мати своє оправдання; фактично обмежена тільки східною Україною, вона втратила його цілком» [3; 375].

По-п'яте, М. Грушевський вважає спробу збереження української державності за сприяння Речі Посполитої помилковою. Наголошує, що «Хмельницький не хотів повертатися до Польщі, він хотів створити таку політичну комбінацію, котра могла б забезпечити Україні повністю незалежне положення, і для цього опирався головним чином на Швецію. Виговський по його смерті поїхав тим шляхом і довів переговори до Швеції до формального трактату, гарантованого з боку Швеції свободою і незалежністю українського народу» [4; 213]. В силу нових геополітичних реалій українсько-шведський альянс виявився недовгим. Гетьману «потрібно було подивитися на якусь іншу комбінацію, але обставини не дозволяли медитувати. Виговський повернувся до Польщі, але тим повністю зіпсував весь план» [4; 213].

Отже, в баченні М. Грушевського Гадяцький договір у сеймовому варіанті в силу цілої низки чинників не порятував Гетьманат. І навіть збройний триумф І. Виговського під Конотопом 28-29 червня (8-9 липня) 1659 року не став підґрунтям для переможного завершення українсько-московської війни. Вчений називає фактори, що унеможливили кінець перемоги гетьмана: «... кошовий Сірко з запорожцями – ворогами Виговського – напали на Крим, змусили татар покинути Виговського, а потім напали на Чигирин, гетьманську столицю. Московська партія на лівому березі Дніпра після цього знову підняла голову; чуток, що Виговський піддався полякам, озброювала проти нього населення; ніхто не розбирав, на яких умовах це сталося: думка про польське панування обурювала населення, яке не хотіло й чути про Польщу. Польське військо, розміщене Виговським у Сіверщині, викликало, по старій пам'яті, таку ненависть, що в місцевих полках, відданих Виговському раніше, тепер почалося повстання [...]». Потім з лівого берега настрої перекинулися і на правий: козаки і тут заявляли, що не хочуть повертатися під владу Польщі. Тоді уманський полковник Михайло Ханенко з'єднався з запорожцями Сірка і підняв повстання проти Виговського. Не хотіли терпіти його на гетьманстві і добивалися поновлення Юрія Хмельницького як законного гетьмана [...]». З Виговським залишилися тільки наймані війська і поляки» [2; 330-331]. А тому гетьман, легітимність якого підтверджувалася трьома козацькими зібраннями, задля забезпечення України від подальшої Руїни, на четвертій «чорній раді» під Германівкою 11 (21) вересня 1659 року поклав булаву.

Звісно, можна захоплюватися першим варіантом Гадяцького трактату. Його прихильників «... очевидно з однієї сторони брала за серце ця показна фразеологія «вільних і рівних», «з'єднання народів», з другого боку – ці широкі концесії українській

освіті, релігійній толеранції і под... » [3; 375-376]. Але подібний підхід – неісторичний. Бо лише формально компроміс 6 (16) вересня 1658 року міг бути підґрунтям федеративного союзу України, Польщі та Литви. Реально ж прогресивні положення акта були почасти обмежені вже в час підписання в Гадячі; потім – суттєво знівельовані в процесі ратифікації Варшавським сеймом. Відтак, Гадяцька унія стала визначальним політичним чинником падіння І. Виговського як гетьмана і, кінцево, жахливим провісником трагічного завершення його земного шляху.

1. Грушевський М. Виговський і Мазепа / М. Грушевський // Вивід прав України / М. Грушевський, І. Франко, М. Костомаров та ін. – Львів: МП «Слово», 1991. – 128 с.

2. Грушевський М. Ілюстрована історія України з додатками та доповненнями / М. Грушевський / Укладачі Й. Й. Брояк, В. Ф. Верстюк. – Донецьк: Тов. ВКФ «БАО», 2006. – 736 с.

3. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1998. – Т. 10. – 408 с.

4. Грушевський М. Очерк истории украинского народа / М. Грушевский. – К. : Лыбидь, 1990. – 398 с.

И. И. Диптан

ЛИЧНОСТЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ИВАНА ВЫГОВСКОГО В ВИДЕНИИ МИХАИЛА ГРУШЕВСКОГО

В дискурсе рассматриваются ключевые проблемы гетманства Ивана Выговского (среди них главная – Гадячский договор 1658 года) в трудах Михаила Грушевского. Подчеркивается неоднозначность отношения ученого к украинско-польскому компромиссу 1658 года. С одной стороны, исследователь высоко оценивает И. Выговского и его единомышленников за восприятие ими краеугольной идеи общественно политического развития украинства – необходимости собственного национально государственного бытия – и попытку юридической фиксации её в соответствующих пунктах «Великого княжества Русского». С другой – акцентирует внимание на ряде факторов, обусловивших «нежизнеспособность» унии и бесперспективность польского внешнеполитического выбора И. Выговского.

Ключевые слова: Иван Выговский, Михаил Грушевский, гетман, Войско Запорожское, Гадячская уния, Великое княжество Русское, дипломатия.

I. Diptan

PERSONALITY AND ACTIVITY OF IVAN VIGOVSKY IN MYKHAILO GRUSHEVSKY'S ESTIMATION

The key problems of Ivan Vyghovsky's rule (the main problem among them – is Gadiatskiy pact in 1658) in Mykhailo Grushevskiy's works are considered in the discourse. It's emphasized the scientist's ambiguity in treatment of polish Ukrainian compromise in 1658. On the one hand the researcher highly evaluates Ivan Vyghovskiy and his like minded persons for their realization the basic idea of social and political development of Ukrainian nation, the necessity of being independent and trying to legalize it in the appropriate paragraphs of «Big kingdom of Russia». On the other hand emphasizes the factors which caused the union «lack of vitality» and hopeless of I. Vyghovskiy's polish foreign policy choice.

Keywords: Ivan Vigovsky, Mykhailo Grushevsky, Hetman, Zaporozs'ke army, Hadiach Union, Grand principedom of Rus, diplomacy.

Оксана Ковальчук

РОЛЬ І МІСЦЕ АКТОВОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ В ДОСЛІДЖЕННІ ІСТОРІЇ НОВОЇ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ А. СКАЛЬКОВСЬКИМ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ТА АРХЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Проаналізовано три прижиттєві видання «Історії Нової Січі» А. Скальковського. Хронологічно охоплюється період 40-х – 80-х років XIX ст. Це саме той час, коли археографія і джерелознавство проходили шлях наукового становлення. Актові джерела були основними об'єктами їх вивчення, оскільки становили основу для історичної науки. А. Скальковський стояв біля витоків вітчизняного джерелознавства й археографії, опублікувавши велику кількість актів з архіву Коша Нової Запорозької Січі. Саме окремим аспектам джерелознавчого аналізу актового матеріалу та методам його видання присвячена стаття: з'ясовується змістове наповнення поняття «актове джерело», його місце в джерельній базі історії запорозького козацтва; кількість опублікованих актів та їх видове різноманіття; еволюція передачі тексту тощо.

Ключові слова: акти, джерела, археографія, джерелознавство, наратив, методи, текст.

Перша половина XIX ст. була добою становлення української історичної науки. Саме на цей час припадає початок наукової діяльності А. Скальковського в царині археографії та джерелознавства. До розвитку останніх історик доклав чимало зусиль, активно публікуючи до того фактично невідомий матеріал з історії України. Найважливішим його внеском є публікація документів з історії південної України та запорозького козацтва. Ці публікації оцінили вже сучасники самого А. Скальковського – колеги з Одеського товариства історії й старожитностей, а також відомий дослідник запорозького козацтва Д. Яворницький. Останній найбільш високо оцінив новизну матеріалу. В добу позитивізму акцент робився саме на документальність роботи історика, піднімалося питання про першість А. Скальковського у публікації достовірних документів з історії Запоріжжя, насамперед – актового матеріалу.

Хоча археографічна і джерелознавча діяльність А. Скальковського завжди привертала увагу дослідників, але ґрунтовні праці вийшли вже в наш час. В. Хмарський, Г. Швидько, Л. Новікова докладно проаналізували внесок цього вченого у вітчизняну науку.

Однією з перших в 90-х роках XX ст. до теми «А. Скальковський – археограф» долучилася Г. Швидько. Головним внеском історика вважалося те, що він підніс історію цього питання на новий – науковий рівень. До того часу офіційній історіографії, що не була прихильна до запорозького козацтва, протистояв лише усний наратив, народна пам'ять, а з появою історії А. Скальковського протистояння відбувалося на основі документів. Аналізуючи джерелознавчий та археографічний доробок А. Скальковського, Г. Швидько проаналізувала види джерел, використані в «Історії Нової Січі» [10, с. 15]; відмітила різницю в джерельному забезпеченні різними видами джерел окремих частин дослідження [10, с. 14]; методи введення джерел до

© Ковальчук Оксана Олександрівна – доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

наукового обігу та виокремила з усього масиву опублікованих джерел найбільш важливі [10, с. 3-16]. Окрему увагу приділено актовій документації, зокрема актам вищих державних органів [10, с. 14].

Значний внесок у дослідження археографічної роботи А. Скальковського зробив В. Хмарський. У такій праці, як «А. Скальковський – археограф» [12] досліджено декілька аспектів діяльності історика: пошуки історичних джерел; заходи по їх збереженню; заняття камеральною археографією та публікація джерел. З публікацією документів Нової Запорозької Січі починається новий етап у археографічній діяльності А. Скальковського: «Це була перша публікація запорозьких документів, одинадцять з яких наведено повністю, шість – у витягах, а ще два – згадано. У праці, поділеній на чотири розділи, археографічний матеріал розташовано нерівномірно: більша частина його міститься у четвертому розділі, що нагадує «Додатки» до статті» [10, с. 16]. В. Хмарський не лише проаналізував археографічний доробок історика, зроблений в «Історії Нової Січі», але й порівняв два видання. Отже, перше видання 1841 року містить археографічний матеріал як у тексті, так і в «Додатках». У тексті він має суто ілюстративний характер і тому поданий переважно у витягах [12, с. 16]. Друге видання 1846 року є цілком самостійним, адже вмістило ще невідомий читачу матеріал: «З першого видання лише близько 20 відсотків археографічного матеріалу було вміщено у другому виданні, що склало тут десяту частину від загального обсягу надрукованих джерел» [12, с. 18]. Таким чином в добу романтизму А. Скальковський підготував два видання «Історії Нової Січі», які з точки зору археографії є цілком новим виданням. Відмінності полягають, по-перше, в структурі роботи (і в першому, і в другому виданні археографічні матеріали містяться у тексті, тоді, як документальні додатки є лише в першому виданні); в обсязі опублікованого матеріалу (в першому виданні в тексті опубліковано 27 документів та 53 витяги і згадки про документи; у другому – більше двохсот документів, витягів, згадок документів та пісень).

Л. Новикова відзначила вплив документів на процес переосмислення А. Скальковським історії запорожців [4, арк. 180]. Характеризуючи методологічні підходи, дослідниця зазначила, що домінуючими серед них були джерелознавчі [4, арк. 177]. Отже, як бачимо, археографічна та джерелознавча діяльність А. Скальковського знайшла достатнє відображення у вітчизняній історіографії. Натомість існує низка питань, на які вітчизняна наука ще не дала відповіді. Це вузько спеціалізовані теми, зокрема ті, що стосуються вивчення та публікації актового матеріалу.

На сьогодні актове джерелознавство та археографія є одним з найрозвинутіших напрямів історичної науки. «Акти» – одна з найзатребуваніших форм документальних джерел, свідчення яких вважаються надійним доказом історичності того чи іншого факту. Сучасні вчені достатньо чітко відповіли на запитання: що таке акти? С. Каштанов зазначає, що актами є письмові джерела тієї групи, де документ виступає як засіб постановки і вирішення питань правового характеру між визначеними сторонами і мають конкретного автора, вказуючи на конкретного адресата [2, с. 12]. Фактично аналогічні визначення поняттю «акти» дає «Енциклопедія історії України» [1, с. 60]. Отже, актами перш за все називають історичні документи договірно-правового змісту. Це сучасне трактування. Постає питання: а яким воно було в часи А. Скальковського? Власне тексти дають достатньо розлогий матеріал для з'ясування цього питання. Метою історика було написання прагматичної історії, тобто такої оповіді, що базувалася б на документах [9, с. 179]. Саме такої історії, на думку А. Скальковського, до цього часу не було. В публікації документальної історії він вбачає своє новаторство серед інших історіографів козацтва. Тим самим історик долає легендарний характер досліджень про запорожців, адже «ніхто не припускав існування письмових актів» [7, с. 5] у них. А. Скальковський досліджує історію, «маючи можливість говорити з запорожцями за допомогою актів, в яких вони самі розповідають про свій побут, управління, подвиги...» [7, с. 6]. Отже, документальні свідчення повинні були переконати читача в правдивості оповіді: «... знаючи, що невідомі акти цікавіші всякого судження, наведемо декілька прикладів...» [7, с. 237]. Почасті всі письмові документи А. Скальковський називає актами [7, с. 313]. Але, попри те, він все ж вирізняє групу

документів підвищеної юрисдикції серед інших письмових документів, які також називає актами. Про це свідчать наступні слова: «...хоча маємо велику кількість судових актів... але майже всі вони стосуються або загалом кримінальних справ, або прикордонних суперечок, які є швидше політичною перепискою і не стосуються суду й розправи» [7, с. 189]. Оскільки акти мають підвищену доказовість («Давно вже збагнули істину, що закони та юридичні пам'ятки дають достовірні матеріали для історика» [10, с. 18]), то й представляти їх потрібно особливим способом – наводити повністю («дорогоцінний акт наводиться тут цілком» [7, с. 189]).

Цікавими є роздуми А. Скальковського щодо джерел вивчення запорозького козацтва. У тексті «Історії Нової Січі» часто згадуються наративи. Роздумуючи над цінністю спогадів очевидців подій, історик відкриває своє ставлення до них як до ідеального джерела вивчення історії запорожців: «Шкода, що подібних усних повістей залишилося вже небагато..., а яку б прекрасну історію можна було б укласти з одних лише переказів!» [7, с. 150]. Наратив є одним з двох основних джерел праці А. Скальковського, причому акти почасти використовуються саме для підтвердження легітимності усних оповідей: «Щодо усних повістей Коржа зробимо тільки одне зауваження, а саме, що майже кожне його слово підтверджується наявними у нас письмовими свідченнями» [10, с. 20].

Загалом щодо історії запорозького козацтва, то А. Скальковський тяжіє до пошуку більш притаманних самому явищу джерел. Такими, як зазначалося, є оповіді запорожців про самих себе; такою є і «книга землі»: «Для означення кордонів взяті не села і дороги, а живі урочища, кургани, балки і річки. Імена цих урочищ – це їх літописи: війни з татарами, боротьба з поляками...» [7, с. 137]. У цьому ключі оригінальними є роздуми історика над джерелами «природними» і «неприродними». Складається таке враження, що він вважає актові джерела не зовсім властивим явищем для запорозької общини, наявність письмового архіву розходить з самою її суттю: «Внутрішній стан, число і побут війська за звичаєм общини... відносилися до числа «секретів Коша Запорозького» [7, с. 153]. І лише необхідність зносин із зовнішнім світом (царською адміністрацією, гетьманом), що передбачало ведення діловодства і унеможливлявало архаїчні форми збереження інформації, змусило запорозьку общину задокументувати частину свого життя [9, с. 158]. Безумовно, історія, базована на таких джерелах, входить в суперечність з прагматичною історією, пріоритетом для якої є актовий матеріал. Саме його А. Скальковський зробив основою свого дослідження, намагаючись відповідати читацьким уподобанням і враховуючи вимоги науки.

Для того, щоб проаналізувати публікацію джерел і вміст актового матеріалу, оберемо друге видання, оскільки на момент підготовки першого А. Скальковський не мав ще всього архіву. Отже, в тексті другого видання у трьох частинах ми нарахували близько тисячі посилань на документи. Причому ряд із них у тексті згадується по декілька разів у різних місцях і при висвітленні різних питань. Найбільш репрезентативною з точки зору актового матеріалу є перша частина, найменша його кількість міститься в третій частині. Найбільше актового матеріалу містить глава шоста частини першої, присвячена судочинству. Нам вдалося зафіксувати посилання на 34 документи, що можна віднести до актової документації. Але й інші глави першої частини наповнені посиланнями на актовий матеріал, відомості з якого використовуються для характеристики найрізноманітніших сторін життя запорозького братства, в тому числі побуту і звичаїв. Щодо видової різноманітності, то в тексті представлений широкий спектр актових документів: договірно-законодавчі; договірно-засвідчувальні; договірно-розпорядчий; договірно-реєстраційні; договірно-облікові; клопотальні; договірно-епістолярні.

У додатках домінує актовий матеріал. Так, у першому виданні 1841 р. до актів можна віднести: №1 «Універсал гетьмана Хмельницького»; №2 «Грамоту світлішого патріарха Іоакима»; №3 «Царську грамоту про Самарську фортецю 1688 р.»; №4 «Грамоту Каплан-Гірея...1730»; №6 «Відповідь запорожців на грамоту Каплан-Гірея...1734»; №7 «Грамоту настоятеля Києво-Межигірського Ірадіона 1735»; №9

«Грамоту кримського хана...1758»; №10 «Грамоту кримського хана Крим-Гірея про торгівлю 1762 р.»; №13 «Наказ запорозьким депутатам»; №15 «Ордера графа Румянцеве»; №16 «Ордера графа Паніна».

Є декілька форм передачі актів у тексті «Історії Нової Січі». Це перш за все цитування в тексті майже всього документа або великої його частини, як зокрема «Наказу, даного депутатам, для створення нового «Уложения» процитовано параграф 8 [7, с. 104-105]. Наведення документа повністю в додатках і цитування його в тексті з огляду на його особливу цінність [7, с. 176-177]. Але в більшості випадків цитується невелика частина тексту, робиться витяг, що створює доказову базу для тієї чи іншої тези А. Скальковського, як у випадку листування князя Г. Потьомкіна з адміністрацією Коша щодо окремих судових справ [7, с. 121-122]. Також поширеною формою передачі документів є його переказ. А. Скальковський, зробивши підбірку документів за хронологічним принципом (як у частині II) або за тематичним (як у частині I), поєднував за допомогою переказу різні частини одного документа, декількох актових джерел або актові документи з іншими типами джерел. Подекуди, щоб зберегти зв'язність і послідовність розповіді, у наведений текст акта вклинюється авторський коментар або до тексту робиться примітка. Така подача документів служить, як правило, формою узгодження авторської лінії оповіді з наявними документами, перетворення останніх на неспростовні аргументи історичної оповіді. Загалом такі форми публікації документів були вже добре закоріненими і опрацьованими в межах Російської імперії [3, с. 304-352]. У той же час наведення у додатках повного тексту документів робить «Історію Нової Січі» в плані археографічної публікації перехідною формою. Від публікації-контомінації до повноцінного археографічного видання, де основу складатимуть саме документи. Зрештою, в «Історії Нової Січі» відчутні спроби А. Скальковського задовольнити обидві потреби читача: утримати нитку оповіді й в той же час дати можливість читачеві самостійно віднайти істину. Так А. Скальковський в тексті історії на підтвердження власних слів цитує уривок документа і в той же час обіцяє повний текст в додатках або, як у випадку другого видання, опублікувати в окремій частині. Обіцянка виокремлення джерел в спеціальну частину, повноцінну структурну одиницю другого видання є вже кроком вперед до досконалішого археографічного оформлення, ніж «Додаток» в першому виданні. До речі, проаналізувавши джерельні додатки до першого і третього видань, між якими пролягло більше сорока років і відбулися якісні зміни в методиці археографічних публікацій, можна простежити чи змінився археографічний підхід А. Скальковського до публікації документів.

Для розуміння археографічної діяльності А. Скальковського важливим є порівняння видання документів у «Додатках» у двох виданнях «Історії Нової Січі»: першого, здійсненого істориком у 1841 році, і третього видання 1885-1886 років. У другому виданні додатки відсутні. При порівнянні додатків впадає в очі те, що досить небагато документів з першого видання повторюється у третьому: з двадцяти трьох лише вісім увійшли до додатків третього видання. Це «Універсал гетьмана Б.Хмельницького...», «Грамота світлішого патріарха Іоакима...», «Царська грамота про Самарську фортецю», «Гостинці Запорозьців», «Наказ Запорозьким депутатам, відправленим в комісію Нового Уложения 1767», «Кордони частини Запорозьких володінь», «Імена кошових і суддів», «Імена кримських ханів». Зміни, що відбулися у виданні документів можна згрупувати по декількох напрямках. Перший – це зміни в заголовках. Наприклад, «Універсал гетьмана Хмельницького 1655 (1576)» у першому виданні змінюється на «Універсал гетьмана Богдана Хмельницького на права володіння війська Запорозького 1576-1655» у третьому виданні. У змінах заголовків частини документів, загальною тенденцією є їх розширення, внесення в назву ключових слів, що вказують на зміст документа. У той же час в третьому виданні спостерігаємо відхід від спроби передати оригінальну назву документа. Так, у першому виданні «Наказ wybranym, по силе Ея Императорского Величества Манифеста, Декабря 14-го дня 1767 году состоявшегося, от всего войска Запорозьского Низового, депутатам: старшине войсковому, судье Павле Фролову Головатому, да куренному

атаману Мойсею Степанову Скапе» в третьому звучить як «Наказ выборным войска Запорожского в комиссию «Проект Нового Уложения».

Другий напрям змін стосується тексту, особливо тих документів, що уклав сам А. Скальковський: «Кордони частини Запорозьких володінь», «Імена кошових і суддів», «Імена кримських ханів». У двох останніх відбулися типові зміни, так хоча в третьому виданні початкові дати пізніші, ніж в першому («Імена кошових і суддів» в першому виданні починаються з 1576, а в третьому – з 1655; в «Іменах кримських ханів» у одному випадку початкова дата 1475, у іншому – 1707 рік), але список імен повніший. Іншого плану зміни відбулися з текстом додатку «Кордони Запорізьких володінь». Цей документ, складений А. Скальковським, в першому виданні з двох джерел: за оповідями старожилів і з міжнародних договорів. Ці дві частини об'єднує коментар самого історика, виділений спеціальним шрифтом. В третьому ж виданні «офіційна» частина зникає разом з авторською вставкою-зв'язкою і залишається лише оповідь, укладена зі спогадів очевидців.

Третій напрям змін стосується написання слів. Деякі слова, що в першому виданні написані з великої букви, в третьому починаються з малої: «Его Королевская Мосць» [6, с. 382] / «Его Королевская мосць»; «Кошевой» / «кошевой»; «Королей Польских» / «королей польских» тощо. Також зміни торкнулися дат, винесених у заголовки. Деякі відмінності зустрічаються у написанні слів («куволе своей» [6, с. 382] / «ку воле своей» [10, с. 614]), що, очевидно пов'язано з кращим розумінням змісту слів.

Порівнявши перше і третє видання, між якими пройшло майже півстоліття, а також залучивши текст другого – 1846 року, варто зазначити, що перші два видання, здійснені в добу романтизму, краще передають дух документів. В них історик намагається бути ближчим до оригіналів. Окрім додатків, що краще передають автентичність документів, сам текст історії містить джерелознавчі розвідки. Не можна не відмітити дослідницьку увагу А. Скальковського до старовинних паперів, що спонукає його часто робити відступи у тексті оповіді, щоб вставити свої джерелознавчі спостереження. Так, у тексті «Історії Нової Січі» 1846 року дослідник зацікавився зразками оформлення текстів XVIII століття, а саме – звертає увагу «на форму письмових зносин» [7, с. 113]. Історик наводить зразки початкових фраз типових офіційних документів: універсалів [7, с. 113]; дипломатичної переписки [7, с. 113], ділових паперів [7, с. 114-115]. У той же час наводить зразки приватних паперів, зокрема «дружні листи» П. Румянцева до посадових осіб Коша [7, с. 114].

Аналізуючи специфіку актової археографії А. Скальковського, варто зазначити підпорядкований характер джерельних публікацій головній історіографічній ідеї історії запорозького козацтва. Остання була вироблена істориком задовго до ознайомлення з архівом Коша Нової Запорозької Січі. Потужним чинником її формування стало знайомство А. Скальковського з усним нарративом [5; 11]. Захоплення ним і вибудовування на основі нього власної романтичної концепції історії запорожців відволікали увагу дослідника саме від специфіки актового матеріалу.

1. Енциклопедія історії України: В 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – т. 1.: А-В – 2003. – 688 с.: іл.

2. Каштанов С. М. Актовая археография / С. М. Каштанов. – М.: Наука, 1998. – 318 с.

3. Козлов В. Российская археография в конце XVIII – первой четверти XIX века / В. Козлов. – М.: Российский гос. ун-т, 1999. – 416 с.

4. Новікова Л. В. Внесок А. О. Скальковського (1808 – 1898) у дослідження історії Південної України: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.02 / Новікова Людмила Володимирівна; Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова. – О., 2003. – 229 арк.

5. Скальковский А. Изустные предания о Новороссийском крае / А. Скальковский // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1838. – Ч. XVIII. – С. 487-513; 1839. – Ч. XXI. – С. 171-201.

6. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского / А. Скальковский. – О., 1841. – 437 с. + IV с.
7. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Издание второе, исправленное и значительно умноженное / А. Скальковский. – Ч. I. – О., 1846. – 367 с.
8. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Издание второе, исправленное и значительно умноженное / А. Скальковский. – Ч. II. – О., 1846. – 360 с.
9. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Издание второе, исправленное и значительно умноженное / А. Скальковский. – Ч. III. – О., 1846. – 294 с.
10. Скальковский А. О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковський. Передмова та коментарі Г. К. Швидько ; Пер. з рос. Т. С. Завгородньої. – Дніпропетровськ : Січ, 1994. – 678 с.
11. Скальковский А. Очерк Запорожья / А. Скальковский // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1840. – Ч. XXV. – Кн. 3. – Отд. II. – С. 191-226.
12. Хмарський В. А. О. Скальковський – археограф / В. А. Хмарський / Національна академія наук України. Інститут української археографії. Відповідальний редактор А. Бачинський; редактор В. Коваленко. – К., 1994. – 32 с. – (Серія : «Проблеми едиційної та камеральної археографії : історія, методика». – Вип. 21. Історія української археографії : Персоналії. – Вип. 3).

Оксана Ковальчук (Київ, Україна). Роль и место актовой документации в исследовании Новой Запорожской Сечи А. Скальковским: источниковедческие и археографические аспекты.

Проанализировано три прижизненных издания «Истории Новой Сечи» А. Скальковского. Хронологически охватывается период 40-х – 80-х годов XIX в. Это время научного становления археографии и источниковедения. Актовые источники были главными объектами их изучения, поскольку составляли основу для исторической науки. А. Скальковский стоял у истоков отечественного источниковедения и археографии, опубликовал большое количество актов с архива Коша Новой Запорожской Сечи. Именно отдельным аспектам источникового анализа актового материала и методам его издания посвящена статья: выясняется содержание понятия «актовый источник», его место в источниковой базе истории запорожского казачества; количество опубликованных актов; их видовое разнообразие; эволюция передачи текста и т. д.

Ключевые слова: акты, источники, археография, источниковедение, нарратив, методы, текст.

Kovalchuk Oksana (Kyiv, Ukraine) Role and Place of Act Documents in A. Skalkovskyi's study on the New Zaporozhian Sich: Source Studies' and Archeographic aspects.

The Author explores three publications of «History of the New Sich» by A. Skalkovskyi. A period from the 40s to the 80s of the 19th century is chronologically embraced. It was that time when Archeography and Source Studies were passing a becoming period. The Act sources were the main object of their research as being a basis for History as a science. A. Skalkovskyi stood at the very beginning of this country's Source Studies and Archeography when published a great number of Acts from the Archive of the New Zaporozhian Sich. The article is devoted exactly to the separate aspects of a Source Studies analysis of the Act material and methods of its publication. It is found out a content filling of concept «Act source», its place in the Source base of the Zaporozhian Cossacks' history; number of the Acts published and their specific variety; evolution transmission of text, etc.

Key words: Acts, sources, Archeography, Source Studies, narrative, methods, text.

Лілія Сеніна

НАРАТИВНІ СТРАТЕГІЇ ТА НАПРЯМКИ АНГЛОМОВНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ БЛИЗЬКОСХІДНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХІ ст.)*

У статті визначено особливості радянської бінарної історіографічної класифікації англомовних наукових розвідок з історії Східного питання та зазначено причини необхідності перегляду її критеріїв. Спираючись на теоретичний апарат наратології, автор пропонує аналіз консервативної та ліберальної оповідних стратегій, що прослідковуються у творах англо-американських істориків. Варіанти їхнього використання дозволяють говорити про існування традиційного та ревізійного напрямків англомовної історіографії близькосхідної політики Російської імперії.

Ключові слова: англомовна історіографія, Східне питання, наратологія, русофобія.

Вітчизняне історіописання активно розвивається в тому числі і завдяки своєму інтересу до зарубіжних академічних доробків. Українська русистика імперської доби, у свою чергу, переслідує дві задачі: пошук власної моделі наукових досягнень та переосмислення місця радянської історіографічної спадщини у її теперішньому стані. Саме сьогодні в період другого десятиліття незалежності України, коли деякою мірою ослабнув критичний пафос у дослідженнях радянської історіографії, вчені отримали унікальну можливість всебічно поглянути на радянське історіописання та оцінити не тільки його роль у розриві поступу дореволюційної науки, але й переосмислити його здобутки за допомогою новітніх філософсько-методологічних підходів.

Дослідження англомовного наукового доробку, присвяченого участі Російської імперії у вирішенні Східного питання, за своєю логікою цілком відповідає зазначеним процесам.

Радянська історіографія «другого рівня» не була одностайною у своєму баченні англомовної спадщини з історії Східного питання. Загальна динаміка поступу історичної науки СРСР щодо розгляду англомовної історіографії близькосхідної проблеми була прив'язана до самого статусу критики «буржуазних» напрацювань, яка поступово набувала рис формалізації. Поволі осуд та викривання зарубіжних «фальсифікацій» ставали не висновками автора-оглядача, а певним апріорним знанням, володіння яким передбачалося вже і самим читачем твору. Водночас спроби реалізації повноцінного історіографічного огляду, оформлюючись згідно з відповідними канонами марксистсько-ленінської методології, часто завершувалися висновками, що суперечили роздумам самих учених в основній частині огляду¹.

Указані особливості радянських робіт-оглядів англомовної історіографії Східного питання особливо помітні у розвідках В. А. Георгієва, який запропонував бінарну схему історіографічної класифікації у вигляді консервативного та ліберального на-

---

* Стаття підготовлена у процесі виконання держбюджетної теми № 4-2012 Міністерства освіти і науки України «Російська імперія у ХІХ – на початку ХХ ст.: механізми взаємодії влади та суспільства (регіональний аспект)»

© Сеніна Лілія Володимирівна – науковий співробітник кафедри всесвітньої історії Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

прямків. При цьому у різних роботах цього автора характеристики обох груп постають неоднаковими і подекуди дещо суперечливими, особливо стосовно історіографічного образу близькосхідної політики Російської імперії².

Висновки історіографічних розвідок цього вченого, що, беззаперечно, можна вважати здобутком радянської історіографії, все ж потребують певного переосмислення і, перш за все, через те, що ці огляди, хоча і є ілюстрацією так званої об'єктивістської тенденції радянської історіографії «другого рівня», здійснювалися крізь специфічну марксистсько-ленінську оптику та оформлювалися у відповідності до норм тогочасної «етики» ставлення до немарксистських робіт.

І все ж сучасні вітчизняні науковці, дослідники різних сюжетів Східного питання, взяли до уваги саме цю бінарну схему історіографічного аналізу, зрідка виокремлюючи і третій – радикальний напрямок британської історіографії близькосхідної проблеми. Утім, як і в оглядах В. А. Георгієва, різні науковці пропонують відмінні критерії для розмежування напрямків та, відповідно, зараховують одних і тих же істориків до двох (чи трьох) різних когорт науковців³.

Осібню у вітчизняній історіографії постають критерії виокремлення двох напрямків у британському історіописанні нової та новітньої історії країн Центральної та Східної Європи, що були представлені у дисертаційному дослідженні Р. Б. Сироти⁴. Він підтримав думку англійських філософів історії А. Марвіка та К. Дженкінса щодо ідеологічного поділу британської історіографії на консервативний та ліберальний напрямки, але зауважив, що при вивченні цієї інтелектуальної спадщини, присвяченої історії Центральної та Південно-Східної Європи, варто звертати увагу на низку особливостей теоретико-методологічного характеру. На його погляд, консервативна історіографія поєднує позитивістсько-нарративний підхід до репрезентації минулого та його інтерпретації на основі «розуміння зсередини», а у тематичній площині – зосереджується на діяльності національно свідомих еліт, державотворчих процесах та інших предметних сферах історії «зверху». Власне започаткування англійської східноєвропейістики Р. Б. Сирота пов'язує із доробком ліберальної історіографії, яка відкинула англоцентризм консервативного напрямку і активно розвивала регіональні дослідження. Ці автори у вивченні становлення демократії та конституціоналізму в регіоні приділяють особливу увагу економічному, політичному та ідеологічному впливу Західної Європи, відстоюючи ідею прогресу в історичному поступі східноєвропейських народів. Р. Б. Сирота також зазначає, що внаслідок політичних процесів у регіоні на початку 1990-х рр. в англійській історіографії, поряд із модерним та постмодерним дискурсом, відродився традиційний у своїх формах – консервативного та ліберального напрямків⁵.

Ці спостереження дозволяють припустити, що концепції обох указаних шкіл є хронологічно тривалими конструкціями британського історіописання. Але застосувати ці результати до проблеми участі Російської імперії у вирішенні Східного питання не є можливим, оскільки ми припускаємо, що цей аспект можливо висвітлити у творах різного тематичного та предметного спрямування, відтак, низка важливих спостережень Р. Б. Сироти не може бути узгоджена із самою постановкою даної проблеми.

Отримавши висновки щодо існування певної двоїстої моделі англомовної історіографії російської політики щодо Східного питання, ми звернулися до самих творів англомовних істориків на предмет пошуку тез русофобської публіцистики та відповідного звинувачення царської дипломатії в ескалації низки криз у Леванті.

Русофобія як британський публіцистичний штамп епохи Східного питання вже давно перебуває в полі уваги дослідників⁶, але її вплив на англо-американську історіографію левантійського конфлікту досі лише побіжно розглянуто науковцями. Наприклад, А. Байтіс в англомовній історіографії Східного питання виокремлює два періоди і перший з них називає русофобським, датуючи його від 20-х рр. XIX ст. до 60-х рр. XX ст.⁷

На загал для англо-американської історіографії Східного питання характерні лише резюмуючі зауваження стосовно русофобії, часто навіть на рівні виключно

констатації самого явища⁸. У той же час у низці розвідок дослідники намагалися більш детально розглянути цей феномен.

В англomовній історіографії першість у комплексному вивченні русофобії належить американському вченому Дж. Глізону. Він стверджував, що сам Лондон, намагаючись підтримати цілісність Туреччини, брав активну участь у створенні негативного інформаційного образу Російської імперії, знаючи про її справжні і подібні до своїх наміри щодо збереження статус-кво на Близькому Сході, оскільки сама ж Росія інформувала, за словами історика, британських державних діячів щодо власних планів у Східному питанні⁹. Утім, вже у висновку Дж. Глізон, децю виправдовуючи англійців, зазначив, що і самі російські діячі також були винними у виникненні русофобії, оскільки виявилися неспроможними домовитися з Лондоном щодо спільних дій у вирішенні левантійської проблеми¹⁰. У самому ж творі дослідник підійшов до вивчення русофобії як до явища співвідношення політики та громадської думки, зазначаючи, що і до виникнення антиросійських настроїв у 1820-х рр. образ Росії в Британії вже був децю стереотипізований¹¹.

Подальша детальна увага істориків до проблеми русофобії по суті була розвитком концепції Дж. Глізона.

Д. Джиллард, досліджуючи перебіг Великої гри на основі публіцистичних робіт першої третини ХІХ ст., сформулював шість взаємопов'язаних елементів, що лягли в основу ідеї про існування «російської загрози Індії», яка створила політичну основу антиросійських настроїв у Великобританії: переконання в тому, що цивілізована країна у випадку зустрічі з варварськими осередками розпочинає процес експансії як реалізацію своєї цивілізаційної місії; історія Російської імперії з часів Петра І супроводжувалася постійним зростанням території, військової сили, ресурсів, впливу країни, і ці процеси триватимуть і у майбутньому; оскільки Росія щільно підійшла на західних кордонах до великих держав Європи, тому свою експансію вона зверне на Схід – Османську імперію, Персію та кочові народи Азії; на цьому шляху імперії Романових в Азії є лише одна держава, що може зупинити цю експансію, – Великобританія; оскільки російське просування в Азії загрожує і британській Індії, то проблема ускладнюється можливістю втрати Лондоном економічного і політичного престижу як великої держави; останній шостий пункт пропонував шляхи відсічі Росії, що полягали у створенні та підтримці політичних бар'єрів в Азії на шляху царської експансії – імперій та малих князівств. Як стверджує Д. Джиллард, російські успіхи у війнах з Туреччиною та Персією 1827 – 1829 рр. сприяли тому, що британський уряд серйозно поставився до ідеї «російської загрози Індії»¹².

М. Маліа зазначає, що русофобія була наслідком боротьби консервативного та нового ліберального режимів у Європі, що стало причиною нерозуміння англійцями ініціатив Миколи І як захисника балансу сил домовитися щодо майбутнього Османської імперії, у чію неминучу загибель він неухильно вірив. Антиросійські настрої у Британії, підкреслює М. Маліа, були викликані тамтешніми внутрішніми змінами після реформи 1832 р., що вивели на авансцену вігський прогресивізм, який підбурював вікторіанську громадськість проти континентального деспотизму, що уособлювала імперія Романових. Сам дослідник також відмежовується від русофобських поглядів, зазначаючи, що вони не відповідали реаліям російського імперіалізму часів Миколи І як прибічника статус-кво¹³.

О. Фіджесом було акцентовано увагу на внутрішніх механізмах «ідеї про російську загрозу», у результаті чого йому вдалося виділити в ній образ азіатського «Іншого» та стереотипізоване сприйняття імперії Романових як дикої, агресивної держави, яка прагне експансії по своїй природі і до всього є хитрою та винахідливою для реалізації своїх намірів¹⁴. «Заповіт Петра І» дослідник називає підробкою, але висловлює думку, що французька політика відносно Росії у ХVІІІ – ХІХ ст. формувалася під впливом широго переконання у те, що це був справжній документ¹⁵. Стосовно британської русофобії, О. Фіджес зазначає, що страх перед російською загрозою був основною темою місцевої періодики («journalistic staple»), і саме в Британії виникла і швидко набрала популярності думка про загарбницькі плани Росії не європейського, а світо-

вого масштабу. Колосальність самої антиросійської інформаційної кампанії дослідник пояснює тим, що нові твори, автори яких висловлювали власні загрозливі прогнози щодо російського загарбництва, скоро залучалися прихильниками русофобії до рангу доказових документів¹⁶. Багато уваги дослідник приділив і діяльності Д. Уркварта. Результатом роботи цього шотландського дипломата та письменника стало, на думку історика, те, що у 1840-х рр. вороже ставлення до Росії органічно влилося до політичного дискурсу вікторіанської Англії, незважаючи на те, що русофобія у той час не відповідала зовнішньополітичному курсу самого Лондона¹⁷. Крім того, науковцем було підкреслено, що русофобія XIX ст. мала більш далекосяжні наслідки і частково вплинула на антиросійські настрої часів «холодної війни»¹⁸.

Категорії імперського «я» та імперського «іншого» стали методологічними засадами роботи і німецького дослідника М. Ауста, який звернувся до вивчення англо-російських відносин з часів Кримської війни до Першої світової кризі призму образу Росії у Великобританії та самосприйняття імперією Романових власної зовнішньої політики у порівнянні з англійською. Перша полягала у відверто негативному британському образі Росії, що містив низку європейських стереотипів і «перетворював останню [імперію Романових. – Л.С.] на «інше», «чуже», з характерними ярликами деспотичного царства, де рояться піддані-варвари, яке є абсолютно неефективним в економіці і геть позбавлене творчого генія на культурних теренах»¹⁹. Мінливість, у свою чергу, історик пов'язав зі зміною почуття небезпеки з боку Росії відносно британських володінь в Індії, яку сам М. Ауст не розділяє²⁰. Сама ж Російська імперія сприймала власну експансію як відмінну від англійської, акцентуючи увагу на своїй оборонній лінії та миролюбності²¹.

Подібні рефлексії самих зарубіжних науковців над феноменом русофобії органічно доповнюються і їхнім баченням російської імперської політики щодо Східного питання у тих епізодах, де власне антиросійська риторика набула свого найбільшого розквіту – турецько-єгипетська криза 30 – 40-х рр. XIX ст. та Кримська війна.

Так, у дослідженнях підписання Ункяр-Іскелесійського договору 1833 р. англо-американськими науковцями XX – початку XXI ст. прослідковується якісний поступ від твердження про наміри Миколи I таким чином зберегти статус-кво на Близькому Сході за допомогою протекторату над Константинополем (Дж. Марріотт, С. Дугган, Ф. Мозлі, Ф. Бейлі, Дж. Г. Болсовер, Дж. Глізон та ін.) до тези про дещо незрозумілу та парадоксальну відмову російської дипломатії від цього досягнення шляхом підписання Лондонських конвенцій (М. Рендалл, А. Байтіс)²². П. Шредер взагалі стверджував, що Росія була чи не єдина держава, яка вийшла з близькосхідної кризи 30-40-х рр. XIX ст. з численними здобутками, до яких зараховував і Лондонські угоди²³.

У розумінні англомовними науковцями російської політики напередодні Кримської війни простежується переконання щодо намірів Миколи I вирішити Східне питання силовими методами (У. Морфілл, Дж. Марріотт, Р. У. Сітон-Уотсон, П. Гіббс, К. Фінкель, О. Фіджес) та паралельний погляд на те, що Російська імперія у своєму прагненні підтримати статус-кво у регіоні не змогла побудувати продуктивної та гнучкої дипломатичної лінії (В. П'юр'їр, Г. Темперлі, Б. Гуч, Дж. Г. Болсовер, Л. Сіман, М. Андерсон, Д. Маккензі, Б. Джелавіч, Р. Еджертон, Ф. Уорнер). Але бачення політики інших великих держав в обох випадках набуло ще більшого ступеня плюралізму – від виправдання втягнення у війну до засудження за підтримку Османської імперії та провальної дипломатії²⁴.

Отримавши такі результати, які відносно бачення царської політики у Східному питанні абсолютно не співпадали із критеріями радянської класифікації, постало питання про формулювання власної історіографічної схеми з урахуванням указаних напрацювань.

Упорядкування отриманих результатів щодо місця русофобської публіцистичної спадщини в англомовній історіографії Східного питання та її оцінок відповідної політики Російської імперії можливе в рамках залучення до історіографічного аналізу поняття «нарративна стратегія».

Наративна (оповідна) стратегія – це використання автором певних технік ре-

презентації з метою досягнення певної мети; спосіб програмування та керування автором враження реципієнта твору²⁵. Складовими оповідної стратегії є наративна модальність, наративна картина світу та інтрига. Перший указаний елемент включає у себе авторське знання, ставлення та оцінку відносно того, про що йде мова у творі. Наративна картина світу забезпечує переходи між ситуаціями, що у сукупності складають сюжет твору. Інтрига ж має зацікавити реципієнта у сюжеті самого твору²⁶.

На наш погляд, в англомовній історіографії російської політики щодо розв'язання Східного питання чітко прослідковуються дві наративні стратегії – консервативна та ліберальна.

Консервативна наративна стратегія постає таким способом викладу матеріалу, де історик вибудовує власне бачення проблеми із формальним залученням типових штамів русофобського дискурсу XIX ст., тобто говорить про агресивні наміри Росії відносно Османської імперії та «російську загрозу Індії», характеризуючи таким чином британське бачення Східного питання. Утім, самі науковці при цьому відмежовуються від подібних переконань щодо російської політики, залучаючи русофобські постулати лише в якості матеріалу для побудови самого твору, а не в якості аргументів власних концепцій російського близькосхідного курсу. Найчастіше саме ці роботи, побудовані з використанням консервативної стратегії, містять виправдання політики західних великих держав, особливо Англії, у Східному питанні тезою про недовіру до проєктів Санкт-Петербурга.

Ліберальна оповідна стратегія характеризується меншим ступенем залучення русофобських шаблонів у репрезентації певного епізоду Східного питання. Автори, які використовують цей спосіб побудови твору, приділяють велику увагу економічним, політичним та ідеологічним умовам великодержавного протистояння, розширюючи, таким чином, картину проблеми з рамок ворожості та недовірливості в міждержавних відносинах тієї епохи.

Різне використання цих стратегій, включаючи і їхнє комбінування, крізь призму оцінок російського сегменту Східного питання, на наш погляд, дозволяє говорити про існування традиційного та ревізійністського напрямків в англомовній історіографії цієї проблеми.

Обидва напрямки у цілому визнають за Російською імперією статус великої держави, вагомого гравця на дипломатичній шахівниці Європи та Азії, яка мала своє власне бачення щодо вирішення Східного питання відповідно до своїх намірів. Різниця між двома напрямками простежується, коли автори вдаються до пояснення природи англо-російського суперництва. Історикам традиційного напрямку притаманні спроби пояснення чергового напруження стосунків між Лондоном та Санкт-Петербургом недовірою англійців, їхнім відчуттям небезпеки зі сторони російської держави. Але, повторимо, самі науковці при цьому відмежовуються від переконань щодо нестримної жаги Росії до експансії, беручи з антиросійської спадщини лише форму, але пропонуючи свій зміст.

Представникам ревізійністського напрямку також властиві згадки про русофобію на тому ж самому рівні, що у творах вчених традиційної лінії, але вони представляють значно розширені пояснення загострень протиріч на Близькому Сході, приділяючи увагу економічним, стратегічним та іншим особливостям самого Східного питання.

У термінах складових наративної стратегії можливо констатувати, що британські та американські науковці пропонують у своїх творах приблизно однакову наративну модальність відносно близькосхідної політики Російської імперії, але різниця постає у побудові наративної картини, де англо-російські відносини розглядаються крізь призму сприйняття Росії самими британцями (консервативна стратегія) чи крізь складну систему економічних, ідеологічних, геополітичних причин великодержавних суперечок як таких (ліберальна стратегія).

Якщо ж брати до уваги оцінку політики Російської імперії щодо Східного питання, виправдання чи звинувачення у виникненні криз на Близькому Сході, то можна побачити значний плюралізм у лавах і традиційного, і ревізійністського напрямків. Укажемо лише два яскравих приклади, що не відповідають критеріям радянської

класифікації англомовної історіографії Східного питання. У Морфілл вважав, що Микола I будував свою агресивну близькосхідну політику через міркування безпеки власної держави, сусідом якої була слабка Османська імперія²⁷. У той же час О. Фіджес, запропонувавши достатньо комплексну картину російсько-британських відносин та особливостей ситуації на самому Близькому Сході до Кримської війни, стверджує, що саме Микола I винен у дипломатичній кризі, що призвела до військового конфлікту²⁸.

Таким чином, російський курс щодо Східного питання в англомовній історіографії має настільки багатоманітний спектр оцінок, що здійснювати їхній аналіз у відповідності до критеріїв, запропонованих радянською історичною наукою, нецільно у зв'язку з можливим викривленням зарубіжних поглядів через плутанину в наративних інстанціях, що яскраво виражена у бінарній радянській класифікації. Англомовні науковці не розвивають тези русофобських публіцистів XIX ст., а лише використовують ці сюжети для побудови текстової репрезентації, відмежовуючись від переконань щодо російської загрози. Сама русофобія, ставши предметом історіографічної рефлексії в зарубіжних розвідках, поставила у центр дослідження внутрішні проблеми Британської імперії.

Аналіз епізодів Східного питання, для яких характерним є найповніше розкриття антиросійських настроїв, свідчить про те, що англомовна історіографія кінця XIX – початку XX ст. розвивається відокремлено від русофобської спадщини, лише подекуди використовуючи її постулати для формальної побудови твору, а не власної концепції. Магістральне чи опосередковане місце антиросійських кліше у побудові твору дозволяє виокремити консервативну та ліберальну наративні стратегії в англомовній історіографії Східного питання.

Власне погляди самих науковців на російську політику на Близькому Сході, з урахуванням різних способів використання обох стратегій, можливо угрупувати у традиційний та ревізійний напрямки. Вони обидва визнають імперію Романових повноправним учасником Східного питання, яке намагались вирішити з урахуванням власних інтересів. Але представники традиційного напрямку пояснюють близькосхідні кризи непорозумінням між урядами Англії та Росії, у той час як історики-ревізійністи у своїх оцінках більше ваги приділяють численним аспектам міжімперського протистояння як такого.

Враховуючи ці отримані результати, перспективою подальших досліджень може стати визначення специфіки наративних стратегій англомовної історіографії Східного питання у репрезентації політики інших його учасників, наприклад, Дунайської монархії та Османської імперії.

1. Сеніна Л. В. Англо-американська історіографія Східного питання очима радянських істориків / Л. В. Сеніна // Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин: статті та матеріали III Міжнародної наук.-практ. конф., присвяченої пам'яті професора Г.Л. Бондаревського (3-4 квітня 2012 р., м. Луганськ) / Під ред. М.С. Бурьяна. – Луганськ: ТОВ «Віртуальна реальність», 2012. – С. 471 – 475.

2. Георгиев В. А. Англо-американская буржуазная историография Восточного вопроса / В. А. Георгиев // Вопросы истории. – 1968. – № 3. – С. 172 – 181; Георгиев В. А. Внешняя политика России на Ближнем Востоке в конце 30 – начале 40-х годов XIX в. / В. А. Георгиев. – М : Изд-во Моск. ун-та, 1975. – 200 с.; Георгиев В. А. Историографический обзор / В. А. Георгиев // Восточный вопрос во внешней политике России к XVIII – нач. XX в. / Отв. ред. Н. С. Киняпина. – М : Наука, 1978. – С. 11 – 31; Сеніна Л. В. Указ. праця.

3. Волкова Є. С. Близькосхідна політика Росії : Місія М. М. Муравйова, 1832 – 1833 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «всесвітня історія» / Є. С. Волкова. – Харків, 2009. – 20 с.; Гончаренко А. В. Боснія та Герцеговина в зовнішній політиці Великобританії та Росії у період Східної кризи 1875 – 1878 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02

- «всесвітня історія» / А. В. Гончаренко. – Луганськ, 2004. – 20 с.; Гончаренко А. В. Британська історіографія британсько-російських відносин у Східному питанні в 70-80-ті рр. XIX ст. / А. В. Гончаренко // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2009. – № 20 (183). – С. 29 – 37; Русаков К. А. Проблема чорноморських проток у зовнішній політиці Великобританії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «всесвітня історія» / К. А. Русаков. – Луганськ, 2003. – 20 с.
4. Сирота Р. Б. Сучасна британська історіографія нової і новітньої історії країн Центральної і Південно-Східної Європи (організація і методологія) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.06 «історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Р. Б. Сирота. – К., 1998. – 18 с.
5. Там само. – С. 11 – 12.
6. Ерофеев Н. А. Туманный Альбион. Англия и англичане глазами русских 1825 – 1853 гг. / Н. А. Ерофеев. – М. : Наука, 1982. – 319 с.; Жигалина О. И. Великобритания на Среднем Востоке (XIX – начало XX в.). Анализ внешнеполитических концепций / О. И. Жигалина. – М. : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1990. – 166 с.
7. Bitis A. Russia and the Eastern Question: Army, Government, and Society, 1815 – 1833 / Alexander Bitis. – Oxford : Oxford University Press, 2006. – P. 9.
8. Сеніна Л. Англомова історіографія II половини XX ст. про формування русофобії у Британії у 1830 – 1840-х рр. / Л. Сеніна // Придніпровські соціально-гуманітарні читання : Матеріали Дніпропетровської сесії II Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (м. Дніпропетровськ, 22 лютого 2013 р.) : у 6-ти частинах. – Д. : ТОВ «Інновація», 2013. – Ч. 4. – С. 97 – 100.
9. Gleason J. H. The Genesis of Russophobia in Great Britain: A Study of the Interaction of Policy and Opinion / John Howes Gleason. – Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1950. – P. 1 – 3.
10. Ibid. – P. 289 – 290.
11. Ibid. – P. 285
12. Gillard D. The Struggle for Asia, 1828 – 1914: A Study in British and Russian Imperialism / David Gillard. – London, Methuen & Co Ltd, 1977. – P. 28 – 29.
13. Malia M. Russia under Western Eyes. From the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum / Martin Malia. – Cambridge : The Belknap Press, 2000. – P. 152 – 159.
14. Figes O. Crimea. The Last Crusade / O. Figes. – London : Penguin books, 2011. – P. 70.
15. Ibid. – P. 71.
16. Ibid. – P. 72 – 73.
17. Ibid. – P. 74 – 78.
18. Ibid. – P. 70.
19. Ауст М. Россия и Великобритания: внешняя политика и образы империи от Крымской войны до Первой мировой войны / Мартин Ауст // Imperium inter pares: Роль трансферов в истории Российской империи (1700 – 1917) : Сб. ст. / Ред. М. Ауст, Р. Вульпиус, А. Миллер. – М. : Новое литературное обозрение, 2010. – С. 246.
20. Там само. – С. 246.
21. Там само. – С. 254 – 260.
22. Сенина Л. Ункяр-Искелесийский договор в оценках англоязычной историографии / Л. Сенина // Российская империя в исторической ретроспективе / Отв. Ред. И.Т. Шатохин. – Белгород : Изд-во «ГиК», 2013. – Вып. VIII. – С. 143 – 149.
23. Schroeder P.W. The Transformation of European Politics, 1763 – 1848 / Paul W. Schroeder. – Oxford : Oxford University Press, 1996. – P. 728 – 755.
24. Сеніна Л. Роль Російської імперії у розв'язанні Кримської війни 1853 – 1856 рр. в англомовній історіографії XX – початку XXI ст. / Л. Сеніна // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. – Тернопіль, 2014. – Вип. 1. – Ч. 3. – С. 193 – 201.
25. Tjupa V. Narrative Strategies / Valerij Tjupa // Hühn, Peter et al. (eds.): The Living

Handbook of Narratology. Hamburg: Hamburg University [Electronic Resource]. – Mode of Access: <http://www.lhn.uni-hamburg.de/article/narrative-strategies>; Жиличева Г. А. Нарративные стратегии в жанровой структуре романа (на материале русской прозы 1920 – 1950-х гг.) / Г. А. Жиличева. – Новосибирск : НГПУ, 2013. – С. 45.

26. Тјура V. Op. cit.

27. Morfill W. R. Russia / W. R. Morfill. – New York : G. P. Putnam's Sons, London : T. Fisher Unwin, 1901. – P. 291 – 297.

28. Figs O. Op. cit. – P. 36 – 70.

В статье обозначены особенности советской бинарной историографической классификации англоязычных научных исследований по истории Восточного вопроса и указаны причины необходимости пересмотра ее критериев. Опираясь на теоретический аппарат нарратологии, автор предлагает анализ консервативной и либеральной повествовательных стратегий, которые прослеживаются в работах англо-американских историков. Варианты их использования позволяют говорить о существовании традиционного и ревизионистского направлений англоязычной историографии ближневосточной политики Российской империи.

Ключевые слова: англоязычная историография, Восточный вопрос, нарратология, русофобия.

The article defines the features of the Soviet binary historiographical classification of the English-language studies of history of the Eastern Question. The reasons that necessitate the revision of its criteria are suggested. Grounding on the theoretical apparatus of narratology, the author offers an analysis of conservative and liberal narrative strategies which can be traced in the works of Anglo-American historians. The application of these strategies enables to trace the existence of the traditional and revisionist trends of the English-language historiography of the Middle East policy of the Russian Empire.

Keywords: English-language historiography, Eastern Question, narratology, Russophobia.

Жанна Тоцька

ВНЕСОК М. Є. МАРКОВА У РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

У статті на основі аналізу історико-краєзнавчої спадщини М. Є. Маркова висвітлюється внесок дослідника у розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині.

Ключові слова: М. Марков, Чернігово-Сіверщина, історичне краєзнавство.

Одним із помітних діячів когорти істориків-професіоналів перших десятиліть XIX ст., «які представляють не лише регіональну історіографію в традиційному сенсі сукупності досліджень минулого певних територій, але, – саме тому, що в системі суб'єкт-об'єкт історичного тексту географічні характеристики її складових здебільшого тотожні, – являють собою репрезентативний матеріал щодо можливостей вивчення регіональної специфіки історичного самопізнання та історичної самосвідомості», був Михайло Єгорович Марков (1760 – 1819 рр). [1].

Основні віхи біографії історика викладені в його послужному списку, датованому 1800 р. «Надворный советник Михаил Георгиев сын Марков, 40 лет, из дворян, имеющий во владении дворовых шесть человек», освіту здобув у дворянському приватному пансіоні та чотири роки навчався в гімназії Академії наук, де пройшов курси російської, німецької і французької мов, арифметики, геометрії, історії загальної та природничої, а також поезії та малювання. З 13-річного віку він був записаний на військову службу, яка реально розпочалася лише 1777 р. і тривала до жовтня 1789 р., коли за станом здоров'я М. Є. Марков вийшов у відставку в чині секунд-майора.

Протягом 1790 – 1794 рр. відставник був прокурором Санкт-Петербурзької верхньої розправи, а у 1794 р. його призначили прокурором Новгород-Сіверського намісництва. На цій посаді він перебував до кінця існування Новгород-Сіверського намісництва, а в 1797 р. став радником Казенної палати Малоросійської губернії. З 1799 р. і до самої смерті М. Є. Марков очолював заклади освітнього відомства регіону: директор народних училищ Малоросійської губернії, а з 1805 р. перший директор Чернігівської гімназії [2].

М. М. Бережков, автор першого ґрунтовного дослідження, присвяченого М. Є. Маркову, пояснюючи витоки його зацікавленості історією, зазначав, що «свободное от прямой директорской службы время М. Е. Марков употреблял на занятия черниговской и вообще малорусской стариной; он очень заинтересовался ею, очутившись в новой для него среде жизни и отдавшись впечатлениям этой среды с любознательностью образованного человека. Помимо любознательности, он и по долгу считал себя обязанным заниматься изучением местной старины и современного состояния края: известно, что, по уставу гимназии Александра I, учителям поручалось под ведением директора вести исторические, топографические, статистические записки о губерниях, также по метеорологии, земледелию и общему хозяйству» [3]. Стимулом для історичних студій директора Чернігівської гімназії справді могла бути його службова діяльність. На жаль, за браком джерел неможливо достеменно з'ясувати витоки зацікавленості М. Є. Маркова історією Чернігівщини. Але можна припустити, що основи його інтересу до минулого взагалі були закладені ще вчителів гімназії Академії наук. Захоплення М. Є. Маркова історією також могло бути

© Тоцька Жанна Валеріївна – доцент кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

розвинуто під час його п'ятирічного перебування на прокурорській посаді у Санкт-Петербурзі – це був період піднесення російської історіографії, активної діяльності гуртка графа О. І. Мусіна-Пушкіна. На сторінках «Продолжение переписки между Г** и Харьковского Общества наук членом Марковым, относительно к составлению Малороссийской истории» М. Є. Марков згадував про своє знайомство з одним із кращих знавців історії України, членом-кореспондентом Петербурзької Академії наук Ф. Й. Туманським (1757 – 1810), який «тщательно старался собирать отсюда исторические своего отечества отрывки, но в отношении к Малороссии всегда жаловался на недостаток в сведениях и разногласия в оных» [4]. Але найбільший вплив на становлення М. Є. Маркова-історика справив відомий знавець місцевої старовини О. Ф. Шафонський. М. М. Бережков зазначав, що М. Є. Марков «был трудолюбивым и действительно сведующим, что касается родиноведения, – педагогом и писателем. В отношении талантов, он уступал А. Ф. Шафонскому, своему старшему современнику (1740 – 1811), одному из немногих образованных малороссиян того века, составителю Топографического описания черниговского наместничества., но Марков не уступал Шафонскому в любви к местной и вообще к русской истории, а начитанностью по русской истории, быть может, превосходил его. Ему были известны труды Татищева, Болтина, Миллера и др.; летописи Никоновская, Кенигсбергская и иные; летописи малорусские в рукописях и печатных изданиях Рубана, Туманского, – и он мог давать руководящие советы молодому Д. Н. Бантыш-Каменскому, как писать малороссийскую историю» [5].

З робіт, призначених М. Є. Марковим до друку, за його життя вийшло шість – по три в Санкт-Петербурзі й Харкові [6]. Ще дві його праці, відомі дослідникам кінця ХІХ – початку ХХ ст., зараз вважаються втраченими – «Замечания о первоначальной истории Малороссии» [7] та «История учебных заведений Черниговской дирекции» [8].

Рукописна історико-наукова спадщина М. Є. Маркова, за підрахунками М. М. Бережкова, налічує 19 позицій. 16 з них вміщено в його рукописному збірнику під назвою «Михаила Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова» у 2-х томах, що належав Бібліотеці Румянцевського музею, а нині зберігається у Науково-дослідному відділі рукописів Російської державної бібліотеки [9]. Ще один рукопис зберігався в архіві Московського товариства історії і старожитностей російських і два – в архіві Чернігівської гімназії, де їх виявив у 1999 р. під час роботи в Державному архіві Чернігівської області О. І. Журба, – «Отношение Черниговской губернии директора училищ М. Маркова Малороссийскому Черниговскому гражданскому губернатору А. П. Бутовичу о содействии в собирании материалов для составления «Исторического, топографического, географического и статистического списания Черниговской губернии» 26.01.1814 г.» та «Записка нужных сведений к описанию Черниговской губернии». Два останні рукописи мають скоріше умовно історичний характер, бо лише констатують необхідність вивчати минуле губернії. Але виокремлення автором саме Чернігівщини як головного об'єкта дослідницької уваги дозволяє долучити їх до аналізу краєзнавчої спадщини М. Є. Маркова [10].

О. І. Журба звернув увагу на те, що всі видані й значна частина рукописних праць М. Є. Маркова, що присвячені чернігівському регіону, були надруковані, призначалися до публікації чи просто направлялися до різних адресатів у Санкт-Петербурзі. Ті ж студії й рукописи, в яких ішлося про історію України в цілому, побачили світ, готувалися до друку чи відправлялися для зберігання до Харкова [11].

З 1806 р. наукові контакти М. Є. Маркова спрямовувалися до Петербурга, що насамперед було пов'язано з його службовою діяльністю та особистим знайомством з відомим державним діячем та істориком графом М. П. Рум'янцевим (1754 – 1825). Влітку 1815 р. вони зустрічалися у Чернігові, де М. Є. Марков передав графу невеличку студію «О памятниках древности в Чернигове», після чого між ними зав'язалося листування. Чернігівський історик пишався знайомством з М. П. Рум'янцевим, «искренно выражался ему в одном письме, что одобрительныя письма графа Румянцева считает патентом себе, в память потомству. И это в сущности правда» [12].

У Науково-дослідному відділі рукописів Російської державної бібліотеки у Москві нами було також виявлено два неопубліковані листи М. Є. Маркова до М. П. Рум'янцева. У першому з них від 4 грудня 1815 р. чернігівський історик повідомляв, що продовжує працювати над «выпиской о митрополитах Киевских и всея Руси», а також «что касается до родословья Черниговских Князей, так же до случая пока представится найти верное, имею я выбранное мною из Никонова Летописца и Историков Татищева, кн. Щербатова и Стриттера, равно и из родословной Князей называвшейся бархатною которое по порядочном начертении буду иметь честь представить» [13]. У наступному листі від 7 грудня 1815 р. М. Є. Марков писав, що «к удивлению при 1 части Никоновой летописи приложен в конце список имен тех Митрополитов крайне несходный ни с самою тою летописью, ни с Несторовою. Что заставило меня сделать на список тот примечание, которое и осмеливаюсь Вашему Сиятельству представить на высокое благорассмотрение. Неизвестно кем сочиненой; но Ваше Сиятельство изволите усмотреть, что и Никон в некоторых местах само себе противоречит, как то во 2 части на странице 27 говорит о старании Митрополита Никифора в 1097 году примерить князей Святополка и Владимира, а на странице 38 что в 1104 году Никифор поставлен на Митрополит; Нестор же на странице 157 в том 1097 году упоминает Святополка «хоть побегнути из Киева, и не даша ему Кияне побегнути, но послаша в сволоту Княгиню, и Митрополита Николу к Владимиру» [14]. До листа від 7 грудня була додана «выписка о митрополитах Киевских и всея Руси» у вигляді таблиці та примітки до статті про імена митрополитів.

М. Є. Марков, який ще за життя заслужив репутацію одного з найкращих знавців регіональної історії, особливо старанно збирав матеріали з історії Чернігова, наслідком чого стала низка його праць – три надруковані статті та одинадцять рукописів.

У часопису «Лицей» 1806 р. було оприлюднено першу історичну розвідку М. Є. Маркова «Письмо в Черниговскую гимназию о древности города Чернигова, с мнением о произведении названия его, Т. К., с ответом на сие письмо М. М.». Чий це був лист – достеменно невідомо, але відповідь на нього, достатньо обгрунтована, належить М. Є. Маркову.

У 1815 р. у журналі «Периодическое сочинение о успехах народного просвещения» (видавався з 1803 по 1817 рр., вийшло всього 44 невеликі книжки) було опубліковано працю М. Є. Маркова «О городах и селениях в Черниговской губернии, упоминаемых в Несторовой летописи и в продолжателях оной, до 1206 года», яка містила відомості про літописні міста Чернігівщини – Любеч, Чернігів, Городець Остерський, Сновейськ, Нежатин, Листвен, Новгород-Сіверський, Білу Вежу, Бохмач, Гюричев, Морівійськ, Лутаву, Беловес [15]. Наступного 1816 р. на сторінках того ж таки журналу було оприлюднено працю М. Є. Маркова «О достопамятностях Чернигова», що висвітлює історію міста у X – XVIII ст. Ці розвідки, на думку М. М. Бережкова, «суть лучшие, наиболее обработанные статьи» історика [16]. У дослідженні «О достопамятностях Чернигова» М. Є. Марков зазначив, що Чернігів «на театре историческом является в 907 г. городом, имеющим уже за границей торговлю и купечество». Він також навів версію походження назви Чернігова з давньогрецької: «в переводе с их языка, если они издревле страну сию называют Черною Россиею.., якобы по народу.., который не носил иной одежды кроме черной... Но в таком случае надобно отступить от новейшей Российской истории, ибо означенный народ, носивший черную одежду или Меланхлены, по вычету древнего Греческого размерения, признан обитающим от реки Суры низ по Волге до Камы; впрочем, однако ж, переселение и странствование народов в древности было дело обычное» [17]. Дослідник схарактеризував головні, з його точки зору, етапи в історії міста – перехід Чернігова під владу київських князів, його розквіт та занепад, перебування у складі Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та Російської держави. Крім того, М. Є. Марков подав перелік чернігівських князів від Святослава Ярославича до Романа Михайловича, список родів, «произошедших от черниговских князей», та стислу історію Чернігівської єпархії. Серед «достопамятностей Чернигова» дослідник виділив монастирі – Єлецький Успенський та Троїцько-Іллінський, Антонієві печери, Спасо-Преображенський та

Борисоглібський собори, П'ятницьку церкву. М.Є. Марков також описав колишні укріплення міста, урочища, вулиці, передмістя, курганні могильники та герб, який, на його думку, «Чернигов еще имел до татарского нашествия» [18].

Науковий рівень рукописів з історії Чернігівщини, що увійшли до рукописного збірника «Михаила Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова» [19], є дуже нерівномірним. У ньому вміщено і чистові рукописи праць, підготовлених до друку, і чернетки його статей. Так, привертає увагу чернетка невеликої студії М. Є. Маркова «О Черниговском воеводстве», побудованої, за словами автора, на підставі гербовника К. Несецького, виданого у 1728 р. у Львові. До статті додається список чернігівських воєвод та каштелянів [20].

Збірник М. Є. Маркова містить також студії з церковної історії Чернігівщини. У статті «О епархиях Черниговской, Переяславской и Новгород-Северской» наведено стислі відомості про них, списки архієреїв «по Никоновской летописи, по Никодиму Селлию и по другим книгам» [21]. У чернетці статті «О начале раскольниковых слобод в Черниговской губернии и о состоянии оных» викладені відомості про розкольніцькі поселення та церкви [22].

Певний інтерес становлять тексти М. Є. Маркова з історії Чернігівського князівства: «Объяснение о сочинениях истории Черниговского княжества и Описания Черниговской губернии» [23], «Из Кромера о княжествах Киевском, Черниговском и Северском» [24] та ін. Велика стаття «История Черниговского княжества», на думку М. М. Бережкова, являє собою компілятивний нарис історії князівства [25]. Ще один рукопис М. Є. Маркова з цієї тематики – «Родословие князей Черниговских» укладений у вигляді схеми [26].

Рукопис «О памятниках древности в Чернигове», вірогідно, був тією самою запискою, яку історик підготував до приїзду в Чернігів графа М. П. Рум'янцева [27]. Її було оприлюднено М. М. Бережковим у додатках до його праці «Михаила Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова» [28]. У ній автор навів відомості про давні укріплення міста, чернігівські монастирі – Успенський Єлецький та Троїцько-Іллінський, Спасо-Преображенський та Борисоглібський собори, П'ятницьку церкву, передмістя та кургани.

Заслужовує на увагу також стаття М. Є. Маркова «Материалы для исторического, географического и топографического описания Черниговской губернии» [29]. У 1903 р на сторінках «Сборника Историко-филологического общества при институте кн. Безбородько в Нежине» М. М. Бережков оприлюднив великий уривок з цієї праці під назвою «О Нежине и его повете» [30], в якому наведено цінні відомості про історичний розвиток цього мікрорегіону. Достеменно не відомо, які саме джерела М. Є. Марков використав для написання своєї праці, але вірогідно «из Черниговских присутственных мест, куда стекались сведения для предпринятого, по предложению графа П. О. Румянцева-Задунайского, описания Черниговского наместничества и всей вообще Малороссии» [31].

С. С. Воїнов у журналі «Сіверянський літопис» у 1999 р. оприлюднив «Матеріали до історії учбових закладів Чернігівської дирекції. 1804 – 1805 навчальний рік», виявлені у Державному архіві Чернігівської області в масиві документів фонду «Директора училищ Черниговской губернии» (ф. 229). Віддаючи належне С. С. Воїнову, слід погодитися з твердженням О. І. Журби про те, що ці документи не є чорновим матеріалом до втраченої праці М. Є. Маркова «История учебных заведений Черниговской дирекции». Річ у тім, що у 1906 р. вчитель Чернігівської гімназії М. Т. Тутолмін у своїй книзі «Столетие Черниговской гимназии» вказував, що рукопис втраченої нині праці М. Є. Маркова був доведений лише до царювання Олександра I, проте віддрукувані С. Воїновим джерела відносяться до 1804 – 1805 рр., мають характер поточної історичної документації. Відтак, цей текст не може бути включений до переліку літературних авторських творів М. Є. Маркова [32].

Таким чином, наукова спадщина М. Є. Маркова становить близько 25 праць. Незважаючи на те, що в рукописному збірнику М. Є. Маркова знаходяться різні за науковою значущістю твори, «иногда представляющие собой только редакционные да стилистические отмены: автор часто повторяется иное мог писать только для себя,

не рассчитывая посылать ни к графу Румянцеву, ни в редакции журналов; может быть, некоторые черновики статей были уже по кончине его пересланы в собрание Румянцевское» [33], вони містять багатий краєзнавчий матеріал та становлять значний інтерес для дослідників історії Чернігівщини. Загалом, М. Є. Марков вніс значний вклад у загальний процес розвитку історичного краєзнавства на Чернігівщині у першій половині XIX ст.

1. Журба О. І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції / О. І. Журба. – Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського університету, 2003. – С 95.
2. Там само. – С .96.
3. Бережков М. Н. Михаила Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова / М. Н. Бережков // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове. – М.: Типография Общества распространения полезных книг, 1911. – Т. III. – С. 272.
4. Бережков М. Н. Михаила Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова / М. Н. Бережков // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове. – М.: Типография Общества распространения полезных книг, 1911. – Т. III. – С. 286.
5. Бережков М. Н. Михаила Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова / М. Н. Бережков // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове. – М.: Типография Общества распространения полезных книг, 1911. – Т. III. – С. 272.
6. Журба О. І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції / О. І. Журба. – Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського університету, 2003. – С. 286.
7. Багалей Д. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам) / Д. И. Багалей // Записки Харьковского университета. – 1902. – Кн. 3. – С. 1–64.
8. Тутолмин М. Т. Столетие Черниговской гимназии. 1805 – 1905 / М. Т. Тутолмин. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1906. – С. 110.
9. Науково-дослідний відділ рукописів Російської державної бібліотеки (Далі НДВР РДБ) – Ф. 256. Румянцев Николай Петрович (1754 – 1826). – Спр. 271.1. Разные сочинения к пояснению истории Чернигова [рукопись] / Маркова (Михаила Егоровича), черниговского директора училищ, 307 арк. – Спр. 271.2. Разные сочинения к пояснению истории Чернигова [рукопись] / Маркова (Михаила Егоровича), черниговского директора училищ, 270 арк.
10. Журба О. І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції / О. І. Журба. – Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського університету, 2003. – С. 106.
11. Там само. – С. 107.
12. Бережков М. Н. Михаила Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова / М. Н. Бережков // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове. – М.: Типография Общества распространения полезных книг, 1911. – Т. III. – С. 273.
13. РДВР РДБ. – Ф. 256. Румянцев Николай Петрович (1754 – 1826). – Ра 8 (30). Марков М. Е. Письма к гр. Н. П. Румянцеву, 1815 г., декабрь, г. Чернигов, 4 арк.
14. Там само.
15. Марков М. Е. О городах и селениях в Черниговской губернии, упоминаемых в Нестеровой летописи и в продолжении оной до 1206 года / М. Е. Марков // Периодические сочинения о успехах народного просвещения. – 1815. – № 40. – С. 1–60.
16. Бережков М. Н. Михаила Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова / М. Н. Бережков // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове. – М.: Типография Общества распространения полезных книг, 1911. – Т. III. – С. 275.
17. Марков М. Е. О достопамятностях Чернигова / М. Е. Марков // Окремий

відбиток з: Периодические сочинения о успехах народного просвещения. – 1816. – № 41. – С. 1–2.

18. Там само. – С. 1–40.

19. РДВР РДБ. – Ф. 256. Румянцев Николай Петрович (1754 – 1826). – Спр. 271.1. Разные сочинения к пояснению истории Чернигова [рукопись] / Маркова (Михаила Егоровича), черниговского директора училищ, 307 арк. – Спр. 271.2. Разные сочинения к пояснению истории Чернигова [рукопись] / Маркова (Михаила Егоровича), черниговского директора училищ, 270 арк.

20. РДВР РДБ. – Ф. 256. Румянцев Николай Петрович (1754 – 1826). – Спр. 271.1. Разные сочинения к пояснению истории Чернигова [рукопись] / Маркова (Михаила Егоровича), черниговского директора училищ. – Арк. 50–52.

21. Там само. – Арк. 53–58.

22. Там само. – Арк. 59–67.

23. Там само. – Арк. 90.

24. РДВР РДБ. – Ф. 256. Румянцев Николай Петрович (1754 – 1826). – Спр. 271.2. Разные сочинения к пояснению истории Чернигова [рукопись] / Маркова (Михаила Егоровича), черниговского директора училищ, 270 арк. – Арк. 373–376.

25. Там само. – Арк. 377–571.

26. Там само. – Арк. 572–578.

27. РДВР РДБ. – Ф. 256. Румянцев Николай Петрович (1754 – 1826). – Спр. 271.1. Разные сочинения к пояснению истории Чернигова [рукопись] / Маркова (Михаила Егоровича), черниговского директора училищ. – Арк. 97–107.

28. Бережков М. Н. Михаила Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова / М. Н. Бережков // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове. – М.: Типография Общества распространения полезных книг, 1911. – Т. III. – С. 289–295.

29. РДВР РДБ. – Ф. 256. Румянцев Николай Петрович (1754 – 1826). – Спр. 271.2. Разные сочинения к пояснению истории Чернигова [рукопись] / Маркова (Михаила Егоровича), черниговского директора училищ. – Арк. 169–307.

30. РДВР РДБ. – Ф. 256. Румянцев Николай Петрович (1754 – 1826). – Спр. 271.2. Разные сочинения к пояснению истории Чернигова [рукопись] / Маркова (Михаила Егоровича), черниговского директора училищ, 270 арк. – Арк. 301–307.

31. Бережков М. Н. М. Е. Марков и его рукописный сборник о черниговской старине / М. Н. Бережков // Сборник Историко-филологического общества при Институте кн. Безбородко в Нежине. – Нежин, 1902. – Т. IV. – Отд. II. – С. 25.

32. Журба О. І. Становлення української археології: люди, ідеї, інституції / О. І. Журба. – Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського університету, 2003. – С. 101.

33. Бережков М. Н. Михаила Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова / М. Н. Бережков // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове. – М.: Типография Общества распространения полезных книг, 1911. – Т. III. – С. 275.

Жанна Тоцкая

ВКЛАД М. Е. МАРКОВА В РАЗВИТИЕ ИСТОРИЧЕСКОГО КРАЕВЕДЕНИЯ НА ЧЕРНИГОВЩИНЕ

В статтє на основє анализа историко-краєведческого наследия М. Маркова освещается вклад исследователя в развитие исторического краеведения на Черниговщине.

Ключевые слова: М. Марков, Черниговщина, историческое краеведение.

Zhanna Totska

MARKOV'S CONTRIBUTION TO DEVELOPMENT OF CHERNIHIV REGION LOCAL HISTORY

In the article the contribution of M. Markov to development of local history in Chernihiv region is shown on the basis of his local history documentary heritage.

Key words: M. Markov, Chernihiv, local history.

Наталія Реброва

ПЕТРО АРКАДІЙОВИЧ КОЧУБЕЙ І ЗАСНУВАННЯ МУЗЕЮ ПРИКЛАДНИХ ЗНАНЬ

*У статті досліджується внесок П. А. Кочубея в створення Музею прикладних знань.
Ключові слова: Петро Аркадійович Кочубей, РТТ, музей.*

Початок музейної справи в Батурині було покладено в будинку Кочубея – у 1925 році. Спілка пасічників створила перший у колишній гетьманській столиці музей, який присвятили П. Прокоповичу. Його робота була, на жаль, не тривалою – до 1932 року. У 1975 році, після реставрації цього приміщення, тут же був створений краєзнавчий музей, який став основою для пізнішого масштабного проекту під назвою Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця».

Символічно, що це все має витоки із будинку, яким у другій половині ХІХ ст. володів видатний нащадок славних українських родів – Кочубеїв та Розумовських, Петро Аркадійович Кочубей, який відіграв визначну, а в деяких питаннях – визначальну роль у становленні багатьох наукових напрямків. Він сприяв розвитку промисловості, мистецтва, історії, музейної справи.

П. Кочубей похований в Україні в смт Згурівка на Київщині. Як не прикро, він нині в Україні майже не відомий. У той же час представник відомого роду є фундатором цілого ряду музеїв. Колекції, які заснував або до становлення яких доклав зусилля Петро Аркадійович, і нині діють і як самостійні музеї, і як окраса всесвітньовідомих музеїв.

Власник батуринської садиби, будучи людиною високоосвіченою, великим поціновувачем мистецтва, з унікальною далекоглядністю розглядував усе з практичної точки зору корисності для держави в цілому та кожної людини зокрема. Його завжди вабила ідея колекціонування різних предметів як відображення історії розвитку людства і для подальшого дослідження. Поєднання цих інтересів і дало велике розуміння необхідності розвитку наукових знань, що знайшло своє втілення в створенні кращого музею з вивчення і популяризації досягнень науки і техніки. Саме цьому аспекту багатогранної діяльності Петра Аркадійовича і присвячена наша робота – створенню в Санкт-Петербурзі Музею прикладних знань.

У грудні 1866 року на виконання положень статуту Російського технічного товариства (РТТ) з ініціативи П. А. Кочубея була створена комісія з організації музею, хоча і сам ініціатор з огляду на брак коштів не бачив тоді можливості його заснування. У 1867 році РТТ вже розробило програму по формуванню колекцій, і тоді ж Петро Аркадійович разом з делегацією товариства відвідав всесвітню виставку в Парижі, де ним були придбані експонати для майбутнього музейного закладу на 1500 руб. Спочатку П. А. Кочубей розглядував як тимчасовий варіант передачу зібраних експонатів на зберігання до музею Міністерства державного майна.

У 1870 році Петра Аркадійовича вперше обирають головою Російського технічного товариства. Зауважимо, за всю історію останнього він найдовше перебував на відповідальній посаді – до 1892 року. Петро Аркадійович зміг забезпечити великий практичний результат всім сферам діяльності товариства, а музейний напрямок набуває принципово нового змісту. «При самом основании Общества мысль эта *(про*

© Реброва Наталія Борисівна – генеральний директор Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

створення музею. – **Н.Р.**) нашла ревностного поборника, – відмітив у своєму виступі на загальних зборах РТО 9 травня 1871 року його імператорська величність герцог Микола Лейхтенбергський, почесний голова товариства, – преследовавшего ее с тем постоянством и настойчивостью, которая характеризует людей, действующих по сознанию важности принятого ими однажды намерения – я говорю об уважаемом Председателе Общества П. А. Кочубее» [1, 140].

Поштовхом для активізації роботи по створенню музею став приклад Москви, де після проведення Політехнічної виставки було прийнято рішення про започаткування Політехнічного музею науки і техніки. «Если каждый зарождающийся американский город считает первой своей общественной потребностью, на ряду со школой, положить основание музею с народно-образовательной целью, если на частные средства Лондон мог создать в течении нескольких лет Кенсингтонский музей, который считает своих посетителей не тысячами, а миллионами; если русская Москва нашла несколько сот тысяч для устройства политехнической выставки и обращение ее потом в музей – то неужели Петербург не поддержит начин Русского Технического Общества в деле, полезность которого признана во всем цивилизованном мире» [1, 143]. За задумом організаторів музей мав стати не складом продукції, а місцем поширення знань, які є запорукою сили та добробуту народу. І тому на засіданнях РТТ ретельно обговорювались пропозиції з улаштування найпрогресивнішого закладу, головним призначенням якого його організатори вважали – бути відкритою школою для вивчення того, що зробили праця, мистецтво і наука у виробництві речей, необхідних і корисних людині.

РТТ було одним із співорганізаторів Політехнічної виставки в Москві 1872 року. Саме вони на прохання організаторів забезпечили участь у виставці кращих петербурзьких виробників: з винокуріння, із моху, з виробництва клею, з льняної та пенькової, картонної, токарної справ, з виготовлення консервів, шпильок для взуття, гудзиків, кнопок, штучних квітів, сірників, олівців, виробів із соломи (шляп, корзин, ін.). «Сознавая всю важность выставки для распространения технических сведений, П. А. Кочубей просил оказать содействие успеху Московской политехнической выставки» [1, 139].

Ідея музею знайшла підтримку в уряді. До складу комісії по створенню закладу увійшли міністри фінансів, державного майна, внутрішніх справ, начальник управління військово-навчальних закладів Росії. Згідно з проектом облаштування музею, його вартість складала 3 млн. руб. Уряд не зміг зважитися на виділення таких коштів, і тому РТТ було прийнято рішення діяти поступово, залучаючи якомога ширше коло однодумців. Начальник головного управління військово-навчальних закладів Росії (1863–1881), почесний член РТО М. В. Ісаков (1821–1891), який опікувався Музеєм військово-навчальних закладів, висловив ідею про об'єднання декількох музеїв Санкт-Петербурга і колекції РТТ в один заклад та розміщення його в будівлях Соляного містечка. Ідея щодо згаданого знайшла підтримку. 26 квітня 1871 року вишло «Высочайшее повеление», яким дозволялось влаштування музею в Соляному містечку і виділялося 2116 руб. Міністерством фінансів для початку реалізації цієї справи. На прохання М. В. Ісакова РТТ взяло на себе турботи по облаштуванню приміщень Соляного містечка і під Педагогічний музей.

П. Кочубей розгорнув величезну кампанію щодо збору пожертв. Причому долучав людей до справи у різний спосіб. Надзвичайної важливості Кочубей приділяв не тільки збиранню коштів, а і залученню фахівців до розроблення проектів, стратегії і тактики створення музею, формування його колекції. Сам же Петро Аркадійович став одним із головних жертводавців. Згідно з даними «Списка жертвователей на устройство общего музея прикладных знаний, внесших 100 рублей и более» П. А. Кочубей передав на створення музею 4 тис. руб. Більше нього жертвували лише «Е. И. Высочество герцог Н. М. Лейхтенбергский 10 тис. руб., С-Петербургское купеческое сословие – 5 тис. руб» [2, 27]. При цьому необхідно відмітити, що Петро Аркадійович, захоплюючись хімією все життя, очолював відділ хімічної технології та металургії РТТ, товаришував з Д. Менделєєвим. У себе дома він створив найсу-

часнішу власну хімічну лабораторію, де давав можливість і студентам, і викладачам вивчати хімію. Жертвуючи кошти, благодійник акцентував увагу саме на «на собрание коллекций и устройство витрин, преимущественно по специальности химической технологии» [1, 236].

Член Російського технічного товариства, відомий інженер і архітектор Генріх Станіславович Войницький на благодійних засадах виконав роботи з проектування і перебудови будівель Соляного містечка. Головний же підрядник Н. С. Львов виконав ремонт за помірну платню. Роботи почалися в липні, а в січні музейні предмети Педагогічного музею розміщувалися в експозиціях – його колекція вже мала сформований вигляд (*датою заснування музею прийнято вважати 1864р., головне завдання його – запровадження наглядного навчання*). Розміщення двох музеїв в приміщеннях Соляного містечка дало можливість зекономити кошти. Адже ремонт загальних будівель, як-то аудиторії, кімнати лекторів, вестибюлі, ватер-клозети, оплачували пополам. На кінець 1871 р. було виконано робіт на суму 120 тис. руб. і з січня 1872 р., незважаючи на те, що продовжувались ремонтні і експозиційні роботи, музей вже зажив для відвідувачів – проводились лекції.

Важливий напрямок – формування колекції – фактично суті і обличчя музею, особисто очолював Петро Аркадійович. У звіті РТТ за 1871 р. зазначалося, що розпочалася «... трудная работа разбора и подбора материалов для коллекции, которая велась всецело под наблюдением нашего Председателя П. А. Кочубея» [3, 64]. Першочерговим завданням Петро Аркадійович вважав представити в експозиції основні галузі – від сировини до кінцевого продукту. Джерелами формування колекції він розглядував пожертви експонатів та їхнє придбання.

Петро Аркадійович звертався до представників уряду, до фабрикантів і заводчиків, до навчальних закладів з проханням передати дублікати різних предметів, і це прохання авторитетного голови РТТ знаходило розуміння і підтримку. Основу колекції становили пожертви Санкт-Петербурзького університету, Інституту шляхів сполучень, Технологічного та Горного інститутів, Монетного двору, Михайлівської Академії (випускником якої був і сам П. А. Кочубей), Імператорського порцелянового і скляного заводів. Київське відділення технічного товариства формувало експозицію сахарного виробництва.

Важливими були пожертви і приватних осіб, серед яких знову перше місце займає Петро Аркадійович: «Председатель Общества (*пожертвовал*) П. А. Кочубей: минералы для разных украшений, образцы графита, уральские медные руды, алюминий и алюминиевая бронза, самородное золото и образцы древесных пород» [4, 121]. До речі, долучився до формування колекції музею і Сергій Вікторович Кочубей (син Віктора Павловича Кочубея), який передав колекцію глин, вапняків і руд.

У звіті по влаштуванню Музею прикладних знань відмічалось: «Все заботы по окончательному собиранию, размещению и установке коллекций принял на себя не посредственно П. А. Кочубей. Кроме значительного числа письменных обращений, он сделал столько же, если не больше, личных ходяйств и обращений к разным учреждениям и лицам. Два месяца можно было видеть его ежедневно рапоряжающимся в здании Музея разбором коллекций, починкою моделей и приведением их в надлежащий вид, а затем и расстановкою предметов» [4, 124]. Розуміючи важливість цікавого представлення музейних предметів в експозиціях, Петро Аркадійович запропонував запросити молодих технологів та оплачував їхню роботу за свій рахунок. За ініціативою Петра Аркадійовича та під його особистим керівництвом при музеї об'їжджали фотопавільйон та хімічну лабораторію.

Заклад був урочисто відкритий 8 жовтня 1872 р. і відразу набув популярності – до кінця року його відвідало більше 6000 чоловік. Про офіційне визнання свідчило наступне: «Государь Император, по всеподданейшему докладу г. Министра Финансов, Высочайше повелел соизволить назначить нашему Обществу на содержание технического музея, в течении 12-ти лет, пособие, ежегодно по 6 т. руб, из государственного казначейства» [5, 209].

Відкриття музею стало важливим етапом та, зрозуміло, активна робота продов-

жилася. П. А. Кочубей продовжує займатися формуванням колекції, приділяє особисту увагу створенню каталогів, робить все, щоб музей був «образцовым, должен служить типом, по которому могли бы устраиваться музеи в провинциях» [5,220].

Влаштуванню публічних лекцій була приділена особлива увага на засіданнях РТТ. У грудні 1872 р. вже констатували, що комісія товариства по технічній освіті виробила основні засади музейних лекцій – практичність. І знову як визнання авторитету П. А. Кочубея приймається рішення: «Приглашение лекторов, как на отдельные лекции так и на постоянные курсы и организацию их, Совет положил предоставить усмотрению г. Председателя Общества» [5, 212].

Враховуючи роль Петра Аркадійовича у справі створення музею було прийнято рішення: «Принимая во внимание неутомимые труды Председателя Петра Аркадиевича Кочубея, как по обществу, так и по устройству Музея, и постоянные заботы его о доставлении средств для проявления деятельности Общества – Совет считает своим долгом справедливости, на основании параграфа Устава Общества, предложить Петра Аркадиевича Кочубея в п о ч е т н ы е члены Русского Технического Общества».

Варто зазначити, що, будучи людиною надзвичайно скромною, П. Кочубей в першу чергу в усіх звітах завжди відзначав внесок всіх, хто хоч якось долучився до створення музею. І слід зауважити, що всі, майже в один голос, відмічали, що без Петра Аркадійовича музейний заклад би не відбувся: «Более других заботился о нем (*музее*) П. А. Кочубей и не упускал ни одного случая, чтобы направить его на практический путь» [4, 115] .

Незважаючи на популярність та визнання, самотійне життя музею тривало недовго... 1917 р. змінив історію Російської імперії. Постановою народного комісаріату просвіти дітище П.А. Кочубея ліквідоване: «Петроградский Музей Прикладных Знаний упраздняется со всеми его составными частями и штатами, а все дела, отчетность, имущество и остатки денежных сумм, полученных Музеем и его составными частями из разных источников, передаются в Комитет Центрального Педагогического Музея. Подписал: Народный Комиссар по Просвещению А. В. Луначарский» [6, 345].

1. Записки Русского Технического Общества и свод привилегий, выдаваемых по Департаменту торговли и мануфактур. – 1871.- СПб., Выпуск 3.

2. Записки Русского Технического Общества и свод привилегий, выдаваемых по Департаменту торговли и мануфактур. – 1872. – СПб., Выпуск 1.

3. Записки Русского Технического Общества и свод привилегий, выдаваемых по Департаменту торговли и мануфактур. – 1872. – СПб., Выпуск 2.

4. Записки Русского Технического Общества и свод привилегий, выдаваемых по Департаменту торговли и мануфактур. – 1872. – СПб., Выпуск 3.

5. Записки Русского Технического Общества и свод привилегий, выдаваемых по Департаменту торговли и мануфактур. -1872. – СПб., Выпуск 6.

6. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 гг. Управление делами Совнаркома СССР М. 1942, стр. 345.

Н.Б. Реброва

Петр Аркадьевич Кочубей у истоков Музея прикладных знаний.

В статье исследуется вклад П.А. Кочубея в создание Музея прикладных знаний. Ключевые слова: Петр Аркадьевич Кочубей, РТТ, музей.

N.B.Rebrova

Petro Arkadiyovych Kochubey at the cradle of the Museum of the applied sciences.

The article researches the contribution of P.A.Kochubey in the founding of the Museum of the applied sciences.

Key words: Petro Arkadiyovych Kochubey, RTT, museum.

Максим Блакитний**ПОСЛУЖНИЙ СПИСОК ГЕНЕРАЛА ВІД
ІНФАНТЕРІЇ В. М. ТРОЦЬКОГО**

*У статті оприлюднено послужний список генерала В. М. Троцького за 1895 р.
Ключові слова: генерал, орден, капітан.*

У Російському державному військово-історичному архіві фондi № 409 («Послужные списки офицеров») зберігається кілька послужних списків генерала від інфантерії, командуючого військами Віленського військового округу, Віленського, Ковенського і Гродненського генерал-губернатора В. М. Троцького (1835–1901), уродженця с. Волосківці Сосницького повіту Чернігівської губернії (нині Менський район). Публікується список за 1895 р. з архівної справи № 132475 (зі скороченнями). На той час В. Троцький обіймав посаду командуючого військами Віленського військового округу.

**Послужной список
Генерального штаба Генерала от инфантерии Троцкого.**

I	Чин, имя, отчество и фамилия	Генерал от инфантерии Виталий Николаевич Троцкий
II	Должность по службе	Командующий войсками Виленского военного Округа
III	Ордена и знаки отличия	Кавалер орденов: св. Георгия 3 ст., Белого Орла, св. Владимира 2, 3 ст. и 4 ст. с мечами и бантом, св. Анны 1 и 2 ст. с императорскою короною и 4 ст. с надписью «За храбрость», св. Станислава 1 ст. с мечами и 2 ст., Персидского Льва и Солнца 1 ст., Бухарский украшенный алмазами и имеет золотую саблю, алмазами украшенную, с надписью «За храбрость». Медали: бронзовую в память войны 1853-1856 годов, серебряную за Хивинский поход 1873 года и бронзовую за покорение Кокандского ханства в 1875-1876 годах.
IV	Когда родился	19 декабря 1835 года
V	Из какого звания происходит и какой губернии уроженец	Из дворян Черниговской губернии
VI	Какого вероисповедания	Православного
VII	Где воспитывался	В 1 Московском Кадетском Корпусе и окончил курс наук в Николаевской Академии Генерального Штаба
VIII	Получаемое на службе содержание	Получает в год Жалованья .....1695 руб. Столовых.....3000 руб. Добавочных.....2400 руб. На представительство 1500 руб. Арендных.....2500 руб.

Читал: Генерал от Инфантерии (подпись)

© Блакитний Максим Михайлович – учений секретар Чернігівського історичного музею імені В. В.Тарновського.

Листы 12-19 с оборотами. Прохождение службы (с сокращениями)

	годы	месяцы	числа
В службу вступил из фельдфебелей 1-го Московского кадетского корпуса в Егерский (ныне 14 пехотный Казанский Великого князя Михаила Николаевича) полк поручиком	1853	Августа	13
Командующим ротой	1854	Ноября	28
Переведен в Л.-Гв. Гатчинский (ныне Л.-Гв. Егерский) полк подпоручиком	1855	Февраля	11
Награжден орденом св. Анны 4 ст. с надписью «за храбрость»	1858	Апреля	16
Отправлен в Николаевскую Академию Генерального штаба для образования в высших военных науках	1858	Августа	25
Поручиком	1860	Апреля	17
По окончании курса наук отчислен от Академии с зачислением в Генеральный Штаб и с назначением состоять при Департаменте онаго Штаба	1860	Декабря	18
Переведен в Генеральный Штаб Штабс-капитаном	1862	Января	22
За отличие по службе Капитаном	1863	--	4
За отлично-усердную службу награжден орденом св. Станислава 2 степени	--	Апреля	4
Произведен в подполковники с назначением в число штаб-офицеров по Государственным съемкам	1865	Августа	30
Командирован в Туркестанскую (ныне Сыр-Дарьинскую) область для исправления должности Начальника Штаба войск, расположенных в одной	1866	Мая	22
За отличие в делах против бухарцев произведен в Полковники	--	Ноября	12
Высочайшим приказом назначен Начальником Штаба войск Сыр-Дарьинский области	1867	Июля	21
За отличие в делах против бухарцев награжден орденом св. Владимира 4 ст. с мечами и бантом	1867	Декабря	19
Награжден орденом св. Анны 2 ст. с короной	1870	Августа	3
Командирован в состав Шахри-зйбского экспедиционного отряда в должности Начальника штаба отряда	--	--	4
За отличие при штурме города Китаба произведен в Генерал-майоры с утверждением в должности Помощника Командующего войсками Сыр-дарьинской области	1870	Октября	15
Командирован в г. Москву для редакции при Политехнической выставке сборника «Русский Туркестан» и для представления Его Императорскому Величеству военного отделения выставки Туркестанского отдела	1872	Апреля	14
За труды, понесенные во время Кульджинской экспедиции в 1871 году...награжден орденом св. Владимира 3 ст.	--	Августа	21
Командирован к Красносельскому лагерю для ознакомления с разными современными усовершенствованиями в военном деле с единовременного пособия в размере годового оклада жалованья	1872	Августа	28
Назначен Начальником Штаба Туркестанского военного округа	1873	Января	10
За труды, понесенные во время Хивинского похода,... награжден годовым окладом жалованья	--	Июля	22

Назначен в свиту Его Императорского Величества с оставлением в должности Начальника Окружного штаба и в Генеральном Штабе	--	Июля	22
За отличие в делах с Хивинцами....пожалован орденом св. Станислава 1 ст. с мечами	--	Октября	25
За отличие в делах во время Хивинского похода 1873 года ...награжден золотую саблюю с надписью «за храбрость» алмазами украшенную	1874	Января	5
Персидским Шахом пожалован орден Льва и Солнца 1 ст., который разрешено Государем Императором принять и носить	--	Марта	25
Назначен Начальником полевого штаба войск, действовавших против Кокандского ханства	1875	Августа	9
За отличие и распорядительность, оказанные в деле при взятии Андижана 1 октября 1875 года...награжден орденом св. Георгия 3 ст.	--	Ноября	26
Назначен и.д. Командующего войсками Инспектора госпиталей и Военного Губернатора Сыр-Дарьинской области	1877	Июня	6
Утвержден в должности Военного Губернатора, командующего войсками и Инспектора госпиталей Сыр-Дарьинской области с оставлением в Свите Е.И.В.	1878	Мая	5
Назначен Начальником главного отряда войск Туркестанского в.о., сосредоточившегося на бухарской границе	--	--	14
Всемиловитейше пожалован орденом св. Анны 1 степени	1879	--	30
За отличие по службе произведен в Генерал-лейтенанты с оставлением в настоящей должности и в Генеральном Штабе	1880	Августа	30
Назначен Начальником 25 пехотной дивизии...с оставлением в списках Генерального Штаба	1883	Февраля	18
Назначен Начальником Штаба Кавказского военного округа с зачислением по Генеральному Штабу	--	Марта	16
Прибыл в Тифлис	--	Апреля	14
Пожалован орденом св. Владимира 2 ст.	1884	Мая	6
Всемиловитейше пожалован орденом Белого Орла	1887	Августа	30
Государь Император за отлично усердную службу изволил объявить Высочайшую свою благодарность	1888	Октября	67
Назначен Командиром 16 Армейского корпуса с оставлением по Генеральному Штабу	1889	Августа	13
Назначен помощником Командующего Киевским военным округом	1890	Января	22
Высочайшим приказом за отличие по службе произведен в Генерал от Инфантерии	1894	Августа	30
Назначен Командующим войсками Виленского военного Округа	1895	февраля	25

Лист 21об.

XI	Холост или женат, на ком, имеет ли детей	Женат на бывшей жене Действительного Статского советника Касьянова Елизавете Петровне урожденной Забусовой. При них дети от первого брака: сын Владимир, родившийся 2 апреля 1868 года; дочь Елизавета – 5 июля 1870 года. От второго брака: дочь Мария, родившаяся 19 октября 1874 года и сыновья Виталий – 3 ноября 1877 года и Сергей – 26 апреля 1880 года. Жена и дети вероисповедания православного.
----	--	--

XII	Есть ли за ним, за родителями его, или, когда женат, за женою, недвижимое имущество	В Черниговской губернии, Сосницкого уезда. Близ села Волосковца, родовое имение в 112 десятин земли
XIII	Подвергался ли наказаниям	Не был
XIV	Бытность в походах и делах против неприятеля	В походах и делах находился: В Крымскую войну 1853-1856 годов в Княжестве Молдавии, а потом в Крыму, где был в действительном сражении при реке Альме 8 сентября 1854 года, после перевода 11 февраля.

Фотографія Віленського генерал-губернатора В. М. Троцького. Литовський національний музей. Фотограф Айзик Циновець.

*В статтє опублікован текст послужного списка генерала В. Н. Троцького за 1895 г.
Ключовые слова: генерал, орден, капитан.*

*The paper published the text of a track record of general V.N. Trotsky for 1895.
View Keywords: general, order, captain.*

Микола Семененко

ВПЛИВ ХІМІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В КІНЦІ 50-х – 60-х РОКІВ НА ЗДОРОВ'Я СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ТА ПРОФІЛАКТИЧНІ ЗАХОДИ, НАПРАВЛЕНІ НА ПОДОЛАННЯ ЙОГО НЕГАТИВНИХ НАСЛІДКІВ

У статті автор ставить за ціль розширити уявлення читача про вплив процесу хімізації сільського господарства в кінці 50-х – 60-х роках минулого століття на здоров'я сільського населення та профілактичні заходи, направлені на подолання його негативних наслідків. Дослідження базується на основних принципах науковості, історизму, систематичності, всебічності та плюралізму. Послідовне дотримання цих принципів дозволяє якомога об'єктивніше розкрити означене питання.

Ключові слова: хімізація сільського господарства, навколишнє середовище, пестициди, мінеральні добрива, профілактика.

Постановка проблеми. Одною з серйозних проблем, які гостро стояли перед радянською владою в кінці 50-х років минулого століття, було розв'язання зернової проблеми. З цією метою М. Хрущов та його прибічники намагалися реалізувати низку заходів, які в подальшому отримали доволі неоднозначну оцінку. Одним з них стала широка хімізація сільського господарства країни, яка отримала свій початок у кінці 50-х років. У результаті цього лише за 1958–1970 рр. в Україні було суттєво збільшено виробництво мінеральних добрив, хімічних засобів захисту рослин та іншої хімпродукції для сільського господарства. Це зростання було досягнуто за рахунок розширення та інтенсифікації діючих виробничих потужностей «великої хімії». Слід відмітити, що воно мало свої позитивні результати. За означений період урожайність основних сільськогосподарських культур зросла більш як на 20%. Однак це лише позитивна сторона процесу хімізації сільського господарства. Широке використання мінеральних добрив та пестицидів мало і цілий ряд негативних наслідків, які раніше замовчувалися або практично не афішувалися. У контексті зазначеного набуває актуальності питання впливу хімізації сільського господарства на стан навколишнього середовища та здоров'я населення.

Ступінь дослідження проблеми. Використання мінеральних добрив та пестицидів у сільському господарстві та їх негативний вплив на здоров'я населення стали предметом дослідження вітчизняних медиків-гігієністів ще в 30-х роках минулого століття. Однак особливо вони активізувалися після того, як у кінці 50-х років було взято курс на широку хімізацію сільського господарства. Питання гігієни праці з отрутохімікатами та мінеральними добривами, їх вплив на здоров'я людини та оточуюче середовище розроблялися багатьма радянськими гігієністами. Серед них варто виокремити Ю. І. Кундієва, Л. І. Медведя, В. Г. Цапко та інших [1]. У той же час слід зауважити, що означена проблематика ані в радянський період, ні в наше сьогодення

© Семененко Микола Григорович – аспірант кафедри історії України та суспільних дисциплін Черкаського державного технологічного університету, м. Черкаси, Україна.

не стала предметом спеціального дослідження науковців-істориків. У зв'язку з цим вказана тема залишається ще далеко не вичерпаною. Не достатньо дослідженими залишається ще ряд важливих питань.

Мета статті. Автор ставить за ціль дослідити вплив процесу хімізації сільського господарства в кінці 50-х – 60-х роках минулого століття на здоров'я населення та розглянути основні профілактичні заходи радянської системи охорони здоров'я, направлені на подолання його негативних наслідків

Виклад основного матеріалу. З метою максимального використання величезних можливостей хімії для прискорення технічного прогресу і поліпшення матеріального добробуту народу в 1958 р. травневий Пленум ЦК КПРС прийняв постанову «Про прискорення розвитку хімічної промисловості і особливо виробництва синтетичних матеріалів та виробів з них для задоволення потреб населення і потреб народного господарства» [2, 407]. Це стало початком так званої «Великої хімії» – широким впровадженням здобутків хімічної промисловості в усі галузі народного господарства СРСР. Не стало винятком і сільське господарство, адже широке застосування отрутохімікатів у боротьбі з шкідниками сільського господарства стало економічно виправданим заходом великого народногосподарського значення. Так, на грудневому Пленумі ЦК КПРС у 1963 році відмічалось, що кожен карбованець, використаний для захисту рослин, дав у середньому до 12 карбованців чистого доходу. У зв'язку з цим вже на середину 60-х років виробництво та використання отрутохімікатів і мінеральних добрив у сільському господарстві УРСР зросло в 3–4 рази [3, 34].

Однак різке збільшення обсягу інсектицидних обробок та асортименту отрутохімікатів вимагало від органів охорони здоров'я посилення санітарного нагляду за правильним їх використанням.

Так, у Кіровоградській області в 1966 р. застосовувалися інсектициди 45 найменувань, причому питома вага ДДТ і ГХЦГ із загальної кількості отрутохімікатів становила 60%, а поліхлорпінен – 10,2%. Слід відмітити, що на середину 60-х років обсяг інсектицидних робіт значно зріс у зв'язку з поширенням колорадського жука, популяція якого кількісно знижувалася лише в сезон обробки полів і відновлювалася після її припинення за рахунок необроблених і погано оброблених ділянок. Водночас обробка полів стійкими хлормісткими інсектицидами сприяла підвищенню забрудненості харчових продуктів і кормів. Серйозні труднощі в цьому відношенні створював також індивідуальний сектор (городництво), де не вдавалося повною мірою контролювати застосування інсектицидів [4, 68].

У більшості колгоспів і радгоспів Кіровоградської області протруювання насіння здійснювалося за допомогою спеціальних машин, проте в 33 господарствах у 1966 р. вона проводилася вручну, а в 44 господарствах не було цементованих майданчиків. У багатьох місцях отрутохімікати зберігалися в пристосованих приміщеннях, лише незначна кількість складів побудована за типовими проектами. Нерідко інсектициди зберігалися в паперовій тарі, що служило причиною додаткового забруднення ними складів і навколишньої території [5, 68].

З метою зменшення негативних наслідків хімізації сільського господарства санітарно-епідемічною службою в УРСР проводилася велика робота по лабораторному контролю за отрутохімікатами. Так, у 1966 р. в Тернопільській області санітарно-епідемічною службою було зроблено 1559 аналізів на отрутохімікати, а за 8 місяців 1967 лише лабораторією обласної санітарно-епідемічної станції – 394 аналізи. Забрудненість отрутохімікатами харчових продуктів і кормів виявилася досить високою [6, 87]. Так, з 1370 аналізів за 1966 залишкові кількості визначалися в 17,5%, що вище гранично допустимої концентрації (ГДК) в 71 випадку, у тому числі з 985 аналізів ДДТ було визначено в 211, або 21,3% (вище ГДК в 60 випадках); з 385 аналізів на інші отрутохімікати (ГХЦГ, поліхлорпінен, фосфорорганічні і ртутьмісткі та ін.) виявлено позитивних проб 30, або 7,7%, у тому числі вище ГДК в 11 випадках. Найбільше число знахідок залишкових кількостей ДДТ було відзначено при аналізі картоплі (8 з 111 проб), буряків (2 з 41), гороху (4 з 37), полуниці (5 з 16), вершків і сметани (3 з 27), м'ясопродуктів (3 з 35), силосу кукурудзяного (10 з 38), силосу бурякового (1 з 12), жому (5 з 17). Це пов'язано з

посиленими систематичними обробками відповідних сільськогосподарських культур (картопля, буряки, кукурудза та ін.) З 272 проб коров'ячого молока залишкові кількості ДДТ було виявлено в 5 (1,8 %). Загалом із 49 обстежених харчових продуктів і кормів у 22 (44,9 %) ДДТ абсолютно не знайдений, в 6 (12,2 %) він знайдений в кількостях, нижче ГДК, а в 21 (42,9 %) вміст ДДТ перевищував ГДК (особливо в картоплі, буряках, горосі, полуниці, вершках і сметані, м'ясопродуктах, силосі кукурудзяному та буряковому). З 38 аналізів на хлорофос і тіофос харчових продуктів та кормів було відзначено 4 позитивних результати, у тому числі 3 на хлорофос і 1 на тіофос; з 6 аналізів на метафос він не був виявлений ні в одному випадку. Зміст хлорофосу в досліджених пробах коливався від 0,2 мг/кг (капуста) до 0,35-0,6 мг/кг (картопля), зміст тіофосу досягав 0,2 мг/кг (крупа пшенична) [6, 88]. Таким чином, внаслідок інтенсивного використання пестицидів у сільському господарстві вони потрапляли в сільськогосподарські продукти, часто в концентраціях небезпечних для здоров'я людини.

Для ілюстрації небезпеки, яку становить для здоров'я та життя людини перевищення допустимої концентрації отрутохімікатів у продуктах харчування, наведемо наступний приклад. У 1970 р. в одній з родин в селі Катеринівка Харківської області влітку четверо дітей, їх мати і бабуся прокинулися вночі від сильного болю в животі. У всіх різко підвищилася температура. У хлопчика була блювота. Вранці їх доставили на медичний пункт. Медична сестра, оглянувши хворих і не виявивши патології, відпустила їх додому. Після повернення додому в першу ж ніч стан здоров'я знову погіршився, блювота почастишала, температура тіла підвищилася до 40°, з'явилися судоми і наступного дня рано вранці їх госпіталізували на машині швидкої допомоги. Після екстреного симптоматичного лікування та перебування в стаціонарі судоми пройшли, стан покращився, хворих виписали додому. Проте до вечора в домашніх умовах стан їх знову різко погіршився, і діти були доставлені до лікарні, де була проведена ретельна диференційна діагностика, консультації з токсикологом і встановлено діагноз гострого отруєння хлорорганічними пестицидами. Стан постраждалих був у край тяжкій. Зіниці розширені. Рефлекси і тонус м'язів різко знижені. Температура тіла 40,2°. Одна з дівчаток через 6 годин після надходження до лікарні померла при явищах судом. Усього внаслідок цього випадку отруєння загинуло троє дітей. При санітарно-гігієнічному розслідуванні цього випадку було з'ясовано, що за 10 днів до отруєння на садибі сад обробили 30 % ДДТ. Діти, будучи вдома, їли оброблені, до того ж зелені, абрикоси і сливи. У абрикосах і сливах був виявлений ДДТ в кількості 3,4 мг/кг. У траві саду ДДТ виявилось до 3,8, в ґрунті – до 4,2 і в складі води – 2 мг/кг [7, 238].

Які ж були джерела забруднення ДДТ харчових продуктів і кормів? Як відмічають О. М. Буркацкая та В. Г. Цапко, в 51,1 % позитивних проб на ДДТ було доведено прямий зв'язок забруднення з обробкою земельних ділянок, здебільшого виконаних в тому ж році, і тільки в 12,8 % – з обробками попереднього року. Дослідники включили сюди також випадки забруднення посівів (наприклад, моркви, кукурудзи тощо), що не піддавалися обробці, але запилялися при обробці сусідніх ділянок (буряків та ін.). Джерело забруднення в 48,9 % пробах не було встановлено. Там, де були взяті ці проби, земельні ділянки не оброблялися принаймні 3–5 років. Дослідники висунули припущення, що джерелом забруднення сільськогосподарських культур у цих випадках став ґрунт, адже велика кількість пестицидів має властивість до тривалого зберігання в ньому. Такі випадки найчастіше фіксувалися в районах, де поширені опідзолені та малогумусні чорноземні ґрунти. Питання про залежність стійкості інсектицидів від ґрунтово-кліматичних умов потребує подальшого дослідження з урахуванням особливостей рельєфу, які впливають на ґрунтовий режим. За наявними даними, найбільша забрудненість ґрунту стійкими інсектицидами характерна для більш-менш рівнинних місцевостей і обширних знижень рельєфу [8, 43].

Заслужують на увагу дані про дослідження ґрунтів та водойм на утримання ДДТ, отримані О. Г. Маєвським та Г. Б. Івковим. Зокрема, вони відмічають, що з 21 аналізу ґрунту в 1966 р. в 14 було отримано позитивний результат з вмістом ДДТ

від 0,12 до 16 мг/кг (в середньому 1,8 мг/кг); з 30 аналізів, проведених у весняно-літній період 1967 р., в 6 було відзначено позитивний результат. З 23 аналізів мулу відкритих водойм у 1966 р. в 11 виявлений позитивний результат з вмістом ДДТ від 0,1 до 0,6 мг / кг, а з 14 аналізів води відкритих водойм ДДТ в концентрації 0,1 мг/кг знайдений тільки в 1 випадку. У підземних (грунтових) водах ДДТ не виявлявся. Найбільш забрудненим ДДТ виявився ґрунт під посівами картоплі, буряків і капусти та інших культур, що піддавалися посиленій і систематичній обробці. Однак і в ґрунті під культурами, які не піддавалися такій обробці (морква, огірки і т. д.), також виявлені високі концентрації ДДТ (більше 10 мг/кг), встановлено, крім того, забрудненість ДДТ (від 0,1 до 2 мг/кг) дикої деревної рослинності (гілки і листя дуба і граба) [6, 88].

З вищесказаного стає зрозумілим, що хімізація сільського господарства мала значний негативний вплив на навколишнє середовище. А властивість цілого ряду пестицидів до накопичення в ґрунті несло в собі приховану загрозу потрапляння отрутохімкатів до людського організму з пилом, водою чи через сільгосппродукти, вирощені на забруднених територіях.

Усвідомлюючи загрозу, яку в собі таїла хімізація сільського господарства, радянська влада та органи охорони здоров'я приділяли велику увагу цьому питанню. Прикладом може слугувати Кіровоградська область. Так, лише в 1967 р. профілактиці отруєнь хімікатами були присвячені спеціальне рішення облвиконкому, а також ряд наказів облздороввідділу. У районах були винесені відповідні рішення райвиконкомами і видані накази по районних лікарнях. Усі райони були забезпечені аптечками швидкої допомоги та протиотрутами на випадок отруєння отрутохімікатами. Тільки в 1966 р. було організовано 464 санітарні пости, підготовлено 613 санітарних уповноважених [9, 55]. На базі Кіровоградської обласної клінічної лікарні проведено семінар лікарів терапевтів і невропатологів з профілактики отруєнь хімікатами. Аналогічні семінари були організовані в районах з усіма медичними працівниками. Семінарами були охоплені також керівники бригад по захисту рослин, комірники складів отрутохімкатів, агрономи та інші фахівці і працівники сільського господарства [9, 56].

У Чернігівській області в 1967 р. було підготовлено 3284 працівники сільського господарства та 1962 медичних працівників. Також підготовлено 137 середніх лаборантів санітарно-бактеріологічних лабораторій з виробництва аналізів на отрутохімікати. В цілому було прочитано 314 лекцій, проведено 6070 бесід, 20 виступів по радіо і 10 в періодичній пресі з профілактики отруєнь отрутохімікатами [10, 74].

Усі особи, які контактували з отрутохімікатами, проходили медичний огляд. Оскільки діти та підлітки більш чутливі до отрутохімкатів, ніж дорослі, існувала заборона залучення осіб віком до 18 років до такої роботи. Не допускалися до робіт, пов'язаних з отрутохімікатами, вагітні жінки і матері-годувальниці. У зв'язку з тим, що люди, які страждають різними недугами, вельми чутливі до окремих препаратів, раз у рік перед початком робіт передбачався обов'язковий медичний огляд [11, 20].

У зв'язку з тим, що окремі препарати навіть при короткочасному надходженні в організм у невеликих кількостях здатні викликати порушення здоров'я працюючих, санітарними правилами передбачався 4-х годинний робочий день при роботі з сильнотоксичними і високотоксичними сполуками і не більше 6 годин роботи з іншими препаратами.

Осіб, які не мали відношення до робіт з застосуванням отрутохімкатів, заборонялося допускати до місць їх зберігання та застосування. Також заборонялося перевозити людей і продукти харчування транспортом, що використовувався для перевезення пестицидних препаратів [12, 19].

Водночас відзначався брак засобів індивідуального захисту людей, зайнятих з отрутохімікатами, а також загальний низький рівень їх захисту. Порушники санітарних правил зберігання, транспортування та застосування отрутохімкатів піддавалися штрафу, а в окремих випадках несли і кримінальну відповідальність за свої проступки [13, 23].

На жаль, варто зауважити, що, попри всі заходи, які проводилися місцевими

органами влади та медичними працівниками, повністю усунути загрозу отруєння пестицидами їм не вдавалося.

Висновки. Таким чином, попри всі економічні вигоди, які несла в собі широка хімізація сільського господарства, вона є доволі неоднозначним явищем. Звісно, підвищення врожайності та здешевлення сільгосппродукції були серйозними здобутками радянської влади. Однак шкода, яка завдавалась навколишньому середовищу в наслідок інтенсивного використання пестицидів, накопичення отрутохімікатів в ґрунті, водоймах, у продуктах харчування, становила серйозну загрозу для життя та здоров'я населення. З метою зменшення шкідливого впливу отрутохімікатів на людське здоров'я медичними працівниками та місцевими органами влади проводився цілий ряд заходів з профілактики отруєнь. Серед них були поширені семінари та бесіди з медиками і працівниками сільського господарства. З населенням постійно проводилася просвітницька робота за допомогою виступів по радіо та публікацій у періодичних виданнях. На жаль, незважаючи на всі ці заходи, хімізація сільського господарства продовжувала становити серйозну загрозу здоров'ю працівників сільського господарства та їх сімей.

1. Кундиев Ю. И. О возможных последствиях внесения гексахлорана в почву / Ю.И. Кундиев // Гигиена и санитария. – 1965. – № 1. – С. 99–100; Медведь Л. И. Научные исследования по гигиене труда и профпатологии на Украине в 1959–1965 гг. / Медведь Л.И., Кундиев Ю.И., Супоницкий М.Я. // Гигиена труда. – К.: Здоров'я, 1966. – С. 5–13; Цапко В. Гігієна праці при застосуванні отрутохімікатів / В. Цапко, Д. Поліщук. – К.: Здоров'я, 1974. – 46 с.

2. Постановление пленума ЦК КПСС «Об ускоренном развитии химической промышленности и особенно производства синтетических материалов и изделий из них для удовлетворения потребностей населения и нужд народного хозяйства» 7 мая 1958 г. // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Сборник за 50 лет. – Т. 4. 1953 – 1961 года. – М.: Политиздат, 1968. – С. 406–411.

3. Хрущев Н. С. Ускоренное развитие химической промышленности – важнейшее условие подъема сельскохозяйственного производства и роста благосостояния народа. Доклад и заключительное слово на Пленуме ЦК КПСС 9 и 13 декабря 1963 г. / Н.С. Хрущев – М.: Политиздат, 1963. – 127 с.

4. Центральний державний архів вищих органів управління (далі ЦДАГОУ) України. – Ф. 342 Министерство здравоохранения УССР. – Оп. 15. – Спр. 7311. Сведения и переписка с облздравотделами по организации медицинского обслуживания населения в период сельскохозяйственных работ на Украине за 1967 год. – 08.03–01.07.1967 гг. – 120 арк.

5. Бушуев В. М., Уваров Г. В. Советская химическая промышленность в текущем семилетии / В. М. Бушуев, Г. В. Уваров. – М.: Экономиздат, 1962. – 200 с.

6. Маевский А. Г. О профилактике отравлений ядохимикатами в Тернопольской области / А. Г. Маевский, Г. Б. Ивков // Гигиена и санитария. – 1969. – № 2. – С. 87–89.

7. Центральний державний архів громадських організацій (далі ЦДАГО) України. – Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. – Оп. 25. – Спр. 400 Вопросы здравоохранения. – 17.01-28.07.1970. – 432 арк.

8. Бурцакая Е. Н. Гигиена труда при использовании ядохимикатов и минеральных удобрений в сельском хозяйстве / Е. Н. Бурцакая, В. Г. Цапко. – К.: Здоровье, 1977. – 180 с.

9. ЦДАГО України. – Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. – Оп. 24. – Спр. 6217. Справки секретаря ЦК Компартии Украины В.И. Дрозденко. Письмо Министерства здравоохранения УССР и других организаций – о кишечных заболеваниях, об отравлениях и других вопросах. – 09.01.-29.09.1967. – 48 арк.

10. ЦДАВОУ України. – Ф. 342. Министерство здравоохранения УССР. – Оп. 15. – Спр. 7235. Сведения и переписка с облздравотделами по организации медицинского

обслуживания населения в период сельскохозяйственных работ на Украине за 1965 год. – 10.03–26.06.1965 гг. – 100 арк.

11. Каган Ю. С. Актуальные вопросы патологии химической этиологии / Каган Ю. С., Мизюкова П. Г., Кокшарева А. В. – М.: Медгиз, 1977. – 103 с.

12. Каган Ю. С. Общая токсикология пестицидов / Ю. С. Каган. – Киев: Здоров'я, 1981. – 176 с.

13. Резник Я. Б. Общая гигиена применения ядохимикатов в сельском хозяйстве / Я. Б. Резник. – Кишинев: «Картя Молдовеяскэ». – 1969. – 227 с.

В статье автор ставит целью расширить представление читателя о влиянии процесса химизации сельского хозяйства в конце 50-х – 60-х годах прошлого века на здоровье сельского населения и профилактические мероприятия, направленные на преодоление его негативных последствий. Исследование базируется на основных принципах научности, историзма, систематичности, всесторонности и плюрализма. Последовательное соблюдение этих принципов позволяет как можно объективнее раскрыть обозначен вопрос.

Ключевые слова: химизация сельского хозяйства, окружающая среда, пестициды, минеральные удобрения, профилактика.

Semenenko N.

THE IMPACT OF THE USE OF CHEMICALS IN AGRICULTURE IN THE LATE 50'S – 60'S OF LAST CENTURY, ON THE HEALTH OF THE RURAL POPULATION AND PREVENTIVE MEASURES TO OVERCOME ITS NEGATIVE CONSEQUENCES.

The article aims to broaden the reader's idea of the impact of the use of chemicals in agriculture in the late 50's – 60's of last century, on the health of the rural population and preventive measures to overcome its negative consequences. The research is based on the basic principles of science, historicism, systematic, comprehensiveness and pluralism. Consistent adherence of these principles allows, as objectively as possible, to reveal definite issue.

Key words: the use of chemicals in agriculture, environment, pesticides, fertilizers, prevention.

Світлана Курач

ХУДОЖНЄ ЖИТТЯ ЧЕРНІГІВЩИНИ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розглядаються основні напрямки художнього життя Чернігівщини 1900 – 1930-х років, декотрі форми роботи митців, події, що вплинули на загальний розвиток художнього процесу в регіоні. В науковий обіг уведено невідомі раніше імена митців. Саме у цей проміжок часу створено фундамент, на якому почали формуватися післявоєнні мистецькі традиції Чернігівського краю.

Ключові слова: професійний художник, художник-аматор, художня виставка, мистецька студія, художнє об'єднання, товариство «Просвіта», музейна справа, ідеологізація та політизація мистецтва.

Художнє життя Чернігівського краю 1900 – 1930-х років є складовою частиною тогочасного культурного життя України. Умови, в яких воно існувало, пов'язані з подіями більш раннього періоду. Мистецьке середовище Чернігівщини формували як місцеві, так і приїжджі вихованці художніх шкіл переважно Москви, Петербурга та Києва – представники різних напрямів і стилів: академісти, реалісти, імпресіоністи, символісти. Певний вклад вносили також художники-аматори, які працювали поряд з професіоналами.

До революції у Чернігові мешкали Іван Рашевський [1], Григорій Коваленко [2], Іван Михайлов-Гордієнко [3], Степан Бутник [4], Іван Бутник [5], Петро Циганко [6]. У 1905 році сюди приїхав Михайло Жук [7], у 1910 році – Іван Лисицин [8] та Микола Тарловський [9]. Трохи пізніше – Пилип Чирко [10], Валентин Зенченко [11], Андрій Петусь [12], Максим Колесник [13], Михайло Ложечников [14].

У 1930-і роки з Черніговом пов'язали творчу діяльність Георгій Петраш [15], Леонід Петровський [16], Порфи́рій Реку́н [17], Марія Рубан [18] тощо.

Мистецьке життя краю не обмежувалося Черніговом, поширювалося й на інші населені пункти. У Новгороді-Сіверському працював Антон Райлян [19], на Прилуччині – Василь Соколов [20], Михайло Холодовський [21] та Вольф Могилевський [22]. У Борзні – Андроник Лазарчук [23], у Ніжині – Сергій Шишко [24].

Мистецтво Чернігова початку 1900-х років знаходило відображення у розвитку переважно станкового живопису та графіки як станкової, так і книжкової. Воно було представлено як у приватних зібраннях Чернігова і губернії, так і у державних установах. Наприклад, сучасні живописні портрети державних та міських представників влади прикрашали зали Чернігівського губернського земства, міської управи та будинку Дворянського зібрання [25, С. 34-35].

Певну роль у культурно-мистецькому житті Чернігова цього часу відігравали «Громада» та створена в 1906 році «Просвіта», серед членів яких були художники. Членом чернігівської «Громади» був самодіяльний пейзажист, портретист, ілюстратор Григорій Коваленко. До Ради чернігівської «Просвіти» входив Михайло Жук, один із найактивніших її членів. Одночасно з численними заходами освітнього характеру «Просвіта» організовувала мистецькі виставки. Через київську газету «Рада» в травні 1907 року голова чернігівської «Просвіти» М. М. Коцюбинський висловив подяку художникам Бутникові, Жукові, Тарловському і Циганкові, які допомагали

в улаштуванні вечора в пам'ять 46-х роковин смерті Т. Г. Шевченка, що відбувся в Чернігові 26 квітня 1907 року [26, С.15].

Як згадувала К. Коцюбинська, з метою матеріальної допомоги хворому Іванові Франкові 17 лютого 1908 року в приміщенні чернігівської «Просвіти» відбулася виставка за участю творів місцевих художників І. Бутника, С. Бутника, М. Жука, А. Огнєвського-Охотського, І. Рашевського, П. Циганка [27].

Під кінець жовтня 1907 року філію «Просвіти» було організовано у Козельці, її очолив живописець і майбутній реставратор Микола Касперович [28]. Маючи на меті єднання художників у межах губернії і пропаганду мистецтва за допомогою різних заходів, у 1916 році в Чернігові за ініціативи Миколи Тарловського було організовано Чернігівське товариство художників. Воно об'єднало близько двадцяти професійних митців і аматорів міста [29]. При товаристві у березні 1917 року той же Тарловський започаткував мистецьку студію, де працювали, підвищували свою кваліфікацію члени товариства [25, С.40] і талановита молодь міста. Тут навчалися відомі в майбутньому художники, наші земляки Зиновій Горбовець [30], Сергій Єфименко [31], Арон Ржезніков [32] тощо.

Подібну студію для молоді наприкінці 1910-х років організував у Борзні при своїй майстерні живописець Андронік Лазарчук. Перші уроки мистецьких знань тут отримали Володимир Костецький [33], Олександр Саєнко [34] та Мойсей Фрадкін [35]. Художнім репетиторством займалися у своїх майстернях чернігівці Іван Рашевський, Михайло Жук, Петро Циганко, Іван Михайлов-Гордієнко.

Протягом 1915-1916 років у Чернігові відбулося кілька виставок Товариства художників [25, С.38-39, 41]. За недостатньої кількості на той час місцевих музеїв вони давали можливість громадськості ознайомитись із мистецтвом як членів Товариства художників, так і учнів студії при товаристві, сприяли розвитку естетичних смаків глядачів, особливо молоді. Активізація виставкової роботи (у 1917 році відбулася вже п'ята виставка товариства) впливала на розвиток художньої критики.

Експонентами виставок за межами Чернігівщини було вузьке коло художників: Іван Рашевський, Антон Райлян, Валентин Зенченко.

Революційні події 1917-1918 років змінюють соціально-політичний устрій і визначають нові напрями розвитку культури та мистецтва Чернігівського краю. Перед художниками постають нові завдання: пропаганди мистецтва в масах, організації музеїв та сприяння охороні пам'яток мистецтва і старожитностей. Радянська влада, що утвердилась на Чернігівщині наприкінці 1919 року, намагається поступово встановити контроль над діяльністю художників. Одним з кроків цього напрямку стало забезпечення державного керівництва культурою і мистецтвом. У Чернігові цю роботу здійснював губернський відділ народної освіти. Виконуючи політику «українізації» (1923 – 1929), він дбав про залучення місцевих діячів мистецтва, використання їх творчого потенціалу для роботи у нових умовах.

У складі його різних комітетів та секцій у 1920-х роках працювали відомі у Чернігові митці Степан Бутник, Михайло Жук, Валентин Зенченко, Микола Левицький [36], Іван Лисицин, Георгій Нерода [37], Борис Пилипенко [38], Петро Радловський [39], Арон Ржезніков, Григорій Тарасевич [40].

Деякі художники брали участь в організації охорони пам'яток мистецтва і старовини (Леонід Митькевич [41] та Борис Пилипенко), у розвитку історико-краєзнавчих досліджень регіону. Членами Чернігівського наукового товариства були Михайло Жук, Борис Луговський [42], Георгій Нерода, Андрій Петусь, Пилип Чирко.

Інші долучалися до музейної справи. Іван Рашевський у 1912 – 1921 роках був директором музею українських старожитностей В. В. Тарновського. Борис Пилипенко, один з учнів Рашевського-художника, працював у 1-ій половині 1920-х років у IV-му (етнографічному) Радянському музеї Чернігова, а після об'єднання п'ятох музеїв міста в один – очолював етнографічний відділ, де також працював Борис Луговський. Живописець і мистецтвознавець Марко Вайнштейн [43] у 1923 році організував музей у Конотопі, у 1925 – 1931 роках очолював Чернігівський державний музей. Ініціатором створення Борзнянського повітового музею на початку

1920-х років виступив Андроник Лазарчук. Володимир Лесючевський [44] започаткував музей історії, мистецтва та етнографії у Ніжині (1920). Степан Гапеев [45] у 1920-1938 роках очолював Новгород-Сіверський музей місцевого краю. На початку 1930-х років ученим охоронцем Чернігівського державного заповідника працював Ісидор Строкун [46].

Індивідуальна творча робота художників у цей час відходить на другий план, адже оплата її законодавчо була не врегульованою, виставкова діяльність заробітку не давала. Митці практично не могли продавати власного доробку, що прирівнювався до продукції кустарів і обкладався високим податком. Тож, маючи спеціальну освіту, вони влаштовувались на постійну роботу хто де міг: викладали малювання і креслення в навчальних закладах, працювали оформлювачами в різних установах. Дехто взагалі припиняв творчість заради постійного заробітку не за фахом [47, С.138].

Ті ж, хто продовжував займатись творчою діяльністю, використовували для її реалізації нові можливості. Не полишаючи станкове мистецтво, співпрацювали з видавництвами і місцевою пресою як художники-оформлювачі (М. Жук, Б. Тарловський, А. Ржезніков, П. Діденко [48]) або художники-сатирики (І. Лисицин), засновували мистецькі товариства на професійній або матеріальній основі.

Необхідність вирішення кадрової політики в галузі мистецтва ставила на порядок денний створення в Чернігові Народної студії образотворчого мистецтва для дітей та юнацтва (травень 1919 року). Вона була ініційована Миколою Тарловським на базі колишньої студії при Чернігівському товаристві художників. У ній викладали, окрім останнього, Пилип Чирко, Михайло Жук та молодь, яка на той час навчалась у художніх навчальних закладах: Георгій Нерода та Арон Ржезніков. Студія працювала за програмою підготовки молоді до вузів. Тут пройшли навчання Леонід Андрієвський [49], Марк Каплан [50], Максим Колесник, Ілля Кричевський [51], Борис Луговський, Борис Пилипенко, Григорій Тарасевич тощо.

Одночасно з навчальним процесом студія слугувала виробничою базою для компартійної мистецької пропаганди. Молоді студійці та їх наставники брали участь у різних агітаційних кампаніях, художньому оформленні міста, установ та організацій до нових політичних свят, що мало на той час важливу політико-ідеологічну функцію. Контроль за цим процесом з боку влади був досить жорстким. Це засвідчує наказ «ізокомітета» Чернігівського губнаробразу від 26 липня 1921 р.: «усім художникам, які знаходяться як на постійній, так і тимчасовій службі в ізокомітеті, пропонується негайно з'явитись до завідуючого ізокомітету для отримання замовлень по агітпроп-кампанії. Ті, що не з'являться, будуть арештовані» [52].

Окрім Народної студії, у 1921 – 1922 роки в Чернігові було створено ще й декоративно-плакатну, скульптурну та керамічну майстерні. Аналогічні студії та майстерні виникали також за межами Чернігова: у Борзні, Конотопі, Ніжині, Новгороді-Сіверському, Седневі, селах Олешня та Дівиця Чернігівського повіту тощо. Гуртки, де навчали образотворчому мистецтву, існували також при численних чернігівських клубах молоді. Усі вони сприяли бажанню молоді вчитись мистецтва, працювати у цій царині.

Визначними мистецькими подіями Чернігова 1920-х років були конкурси проєктів пам'ятників. Навесні 1921 року Чернігівська губнаросвіта оголосила конкурс проєктів пам'ятників Т. Г. Шевченку та М. М. Коцюбинському. За кращий варіант пам'ятника Кобзарю премію отримав Іван Рашевський, за варіант пам'ятника Коцюбинському – Георгій Нерода [53]. На виконання плану монументальної пропаганди Георгій Васильович тоді ж виконав для Чернігова погруддя В. І. Леніна. У 1930 році в конкурсі проєктів пам'ятника Т. Г. Шевченку для Харкова брав участь чернігівець Іван Лисицин.

Для українського мистецтва першої половини 1920-х років було характерним існування різних угруповань та течій. Однією з перших у 1923 році в Києві була сформована Асоціація художників Червоної України (АХЧУ), яка мала гасло «мистецтво працюючим» і спиралась на демократичні традиції мистецтва минулого століття. У січні 1927 року завдяки Михайлу Козику [54], Борису Пилипенку, Марку

Вайнштейну та Андрію Петусю в Чернігові був організований її філіал (т. зв. філія), до якого входили тринадцять професійних художників та аматорів Чернігова [55]. У його складі було кілька секцій: педагогічна, фото-, архітектурна тощо. При філії працювала художня студія для членів організації та молоді міста. Завдяки художникам АХЧУ Чернігів став своєрідним культурним осередком із власними мистецькими традиціями.

У вересні 1928 року філія звітує першою виставкою за участі художників Чернігова, Києва та Харкова. Окрім цього митці-чернігівці брали участь у 1-ій Всеукраїнській мистецькій виставці «10 років Жовтня» (Київ, 1927), «Культпохід на Донбас» (Київ, Харків, 1930), першій виставці творів художників міст Дніпропетровська, Полтави, Прилук, Сталіно та Чернігова (Київ, 1941). 1931 року чернігівська філія АХЧУ об'єдналась з іншими мистецькими угрупованнями і перетворилась на Всеукраїнську асоціацію пролетарського мистецтва (ВУАПМИТ). Головою Чернігівського відділення було обрано Івана Лисицина.

Використовуючи систему промкооперації, що існувала у 1930-і роки, митці Чернігова близько 1935 року створили творче об'єднання на матеріальній основі – артіль «Кисть». Складалась вона з двох цехів: в одному працювали майстри вивісок, в іншому – професійні художники, яких очолив Георгій Петраш. З ним на договірних засадах працювали Семен Василевський [56], Максим Колесник, Іван Лисицин, Леонід Петровський, Марія Поршнякова [57], Порфирій Режун, Марія Рубан. Основним завданням артілі було створення рекламної та агітаційно-масової продукції.

Активно опікувались сучасним мистецтвом державні музеї області.

З архівних джерел відомо, що після виставки 1928 року по одній роботі кожного художника Чернігівської філії АХЧУ надійшло до фондів Чернігівського державного музею [58]. Збірка поступово поповнювалася творами мистецтва 1920-х – 1930-х років, зокрема, з майстерень Миколи Самокиша, місцевих художників Івана Рашевського, Пилипа Чирка, Михайла Ложечнікова. У складі музейної виставки «Релігія чи наука» (1924 – 1927) експонувались твори Рашевського та Вайнштейна. Після проведених у музеї обласної мистецької виставки (1940) та персональної виставки чернігівського живописця Валентина Зенченка (1941) частина експонованих творів також залишилась у його зібранні. Створений у 1934 році Чернігівський меморіальний музей М. М. Коцюбинського поповнювався доробком місцевих художників, які знали видатного письменника. Подібна тенденція існувала також в інших музеях області.

Багато наших земляків у цей період отримували мистецьку освіту і продовжували творчу діяльність за межами Чернігівщини. Леонід Андрієвський, Ірина Беклемішева, Віра Бура-Мацапура, Олександр Довженко, Петро Носко працювали в Україні. З Росією – Москвою або Петроградом – пов'язали свою творчість Сергій Бондар, Зиновій Віленський, Володимир Конашевич, Іван Пархоменко, Микола Самокиш, Олександр Якимченко тощо.

Деякі з них належали до відомих на той час російських мистецьких об'єднань. Наприклад, Олексій Грищенко був експонентом численних виставок «Нового товариства художників», «Московського салону», «Бубнового валета», «Спілки молоді», «Вільного мистецтва» та «Тектонічного примітивізму». Володимир Конашевич працював у складі «Мира искусства», Соломон Нікрітін заснував «Групу проєкціоністів» («Метод»), Арон Ржезніков перебував у «Групі п'яти». Сьогодні вони більш відомі як російські митці, їх твори зберігаються у провідних музеях та галереях Російської Федерації.

Є серед митців Чернігівщини і такі, що у 1910 – 1920-і роки заради реалізації творчої діяльності та рятування від більшовицьких переслідувань емігрували за кордон. У Франції в цей період опинились і увійшли до «Паризької групи українських художників» ніжинці Абрахам Берлін та Олександр Третьяків, чернігівець Олександр Савченко-Більський та прилучанин Марк Стернін [59].

Кінець 1920-х років характеризується зміною акцентів у мистецтві України у зв'язку з ліквідацією політики «українізації» та її наслідків. Поступово припиняють існування різні об'єднання художників, діяльність митців відтепер повинна була

відповідати вимогам єдиного творчого методу соціалістичного реалізму. Усі, хто не вписувався у цю систему, на думку ідеологів радянського ладу, гальмували процес утворення «федерації культур». По відношенню до таких поширювалася практика морального і фізичного тиску: художників позбавляли права на свободу творчості. Торкнулась вона і митців Чернігівщини.

Із 13 художників чернігівської філії АХЧУ після «чистки» 1930-го року залишилося сім [60]. Ледь unikнув репресій внаслідок розгляду справи «Спілки визволення України» Андрій Петусь. Через цькування і переслідування виїхав у 1931 році з Чернігова Марко Вайнштейн. Проблеми з каральними органами виникли у Леоніда Митькевича (1935), Степана Гапеєва (1938).

У позачернігівський період діяльності були репресовані Георгій Петраш (1929), Борис Луговський (1937), Борис Пилипенко (1937), Микола Касперович (1938).

Таким чином, художнє життя Чернігівщини у 1900 – 1930-і роки розвивалось у складних умовах і мало різнобічний характер. Висунуло багато митців, які у своїй творчості піднялись до високого рівня або в Україні, або за її межами. Ідеологічний нагляд та політичні репресії проти його представників наприкінці 1920-х та у 1930-і роки завдали шкоди культурному життю регіону. Незважаючи на це, художники Чернігівщини продовжували відігравати значну роль у тогочасному українському творчому процесі, визначали його подальший розвиток.

Скорочення:

АХЧУ – Асоціація художників Червоної України
ВХУТЕІН – Вищий художньо-технічний інститут
ВХУТЕМАС – Вищі художньо-технічні майстерні
ТПХВ – Товариство пересувних художніх виставок
УМО – Українське мистецьке об'єднання

1. Рашевський Іван Григорович (1849 – 1921) – український живописець, графік і скульптор. Земський діяч, громадський діяч. Навчався живопису в Петербурзькій Академії мистецтв у Л.Ф.Лагоріо (1874). та 1912 років. Експонент мистецьких виставок кінця ХІХ – початку ХХ століть у Москві, Петербурзі, Києві, Одесі, Чернігові. Брав участь у конкурсах проектів пам'ятника Т.Г.Шевченку в Києві 1911 та 1912 років.

2. Коваленко Григорій Олексійович (1868 – 1937) – український письменник, фольклорист, літературознавець, художник-станковист та ілюстратор. Мешкав у Чернігові від 1896 року, працював діловодом у Чернігівській земській управі. Автор проекту пам'ятника О.С.Пушкіну в Чернігові (1899 – 1900). У 1905 році переїхав до Полтави. Репресований (1937), розстріляний.

3. Михайлов-Гордієнко Іван Іванович (1887 – 1929) – художник і фотограф початку ХХ століття. Працював у Чернігові.

4. Бутник Степан Данилович (1873 – 1952) – український живописець і графік. Спеціальної художньої освіти не мав. Від 1890-го року працює у Чернігові, з 1932 – у Полтаві.

5. Бутник Іван Данилович (1887 – 1927) – український графік, педагог. Художньої освіти не мав. Мешкав у Чернігові, від 1918 року – у Полтаві. Працював у галузі книжкової графіки.

6. Циганко Петро Д. (? – 1917) – чернігівський живописець. Навчався у Московському училищі живопису, скульптури і архітектури. Член (?) чернігівської «Прогресивної», знайомий М.М.Коцюбинського.

7. Жук Михайло Іванович (1883 – 1964) – український художник і письменник, педагог. Закінчив Краківську Академію мистецтв (1904), у 1905 – 1925 роки (з перервами) жив і працював у Чернігові.

8. Лисицин Іван Васильович (1888 – 1958) – російський живописець і скульптор, викладач. Закінчив Строганівське центральне художньо-промислове училище (1909), від 1910 року жив і працював у Чернігові. Член Чернігівського товариства художників (1916 – 1919), чернігівської філії АХЧУ. Від 1937 року працював у артлі «Кисть». Член Спілки художників УРСР (1945).

9. Тарловський Микола Борисович (? – ?) – російський живописець, педагог. Закінчив Московське училище живопису, скульптури і архітектури, мешкав у Чернігові в 1910 – 1920- му роках. Викладав у Чернігівському реальному училищі. Член Чернігівського товариства художників (1916 – 1919). У 1920-му році виїхав до Таганрога.

10. Чирко Пилип Антонович (1859 – 1928) – український живописець, викладач. Закінчив Петербурзьку Академію мистецтв (1891), експонент виставок ТПХВ (від 1891). Від 1915 року мешкав у Чернігові. Член Чернігівського товариства художників (1916 – 1919), чернігівської філії АХЧУ. Викладав у художній студії при Чернігівському товаристві художників (1917 – 1919) та в Народній студії мистецтва (1919 – 1920-ті роки).

11. Зенченко Валентин Минович (1873 – 1958) – український живописець, педагог. Закінчив художню школу Петербурзького Товариства заохочування мистецтв (1903). Дійсний член Петроградського товариства художників, експонент їх виставок протягом 1908 – 1919 років. Від 1919 року мешкав у Чернігові, працював у губнаросвіті. Навчався живопису в І.Г. Рашевського. Член Спілки художників України (1946).

12. Петусь Андрій Юхимович (1884 – 1958) – український живописець, педагог. Закінчив Київське художнє училище (1914), працював у Маріуполі (1914 – 1922), Чернігові (1922 – 1935, після 1944-го року) та Істрі Московської обл. (1935 – 1941). Один з ініціаторів створення чернігівської філії АХЧУ, голова філії у 1927 – 1929, 1932 – 1935 роках. Член Чернігівського наукового товариства (1926 – 1930). Член Спілки художників УРСР (1946).

13. Колесник Максим Йосипович (1889 – 1962) – український живописець і педагог. Закінчив Київське художнє училище (1915). Член чернігівської філії АХЧУ, працював у артлі «Кисть» (від 1936 року). У 1945 році переїхав до Юрмалі (Латвія), працював на ризькому художньо-виробничому комбінаті «Максла».

14. Ложечників Михайло Іванович (1882 – 1951) – український живописець. Спеціальної художньої освіти не мав. Член чернігівської філії АХЧУ. Від 1931 року працював оформлювачем у Чернігівському історичному музеї.

15. Петраш Георгій Йосипович (1901 – 1985) – український живописець і графік, краєзнавець. Навчався у Київському художньому інституті (не закінчив через арешт у 1929 році). Від 1939 року жив у Чернігові, працював у артлі «Кисть», Чернігівському історичному музеї (1944 – 1963, з перервами). Репресований (1929).

16. Петровський Леонід Петрович (1897 – ?) – український живописець, іконописець. Навчався у Київському художньому училищі, закінчив Київський художній інститут (1930). Працював у чернігівській артлі «Кисть» (1930-ті роки).

17. Рекун Порфирій Якимович (1892 – 1968) – український живописець. Навчався в іконописній майстерні с. Березна (Менського р-ну Чернігівської обл.), у чернігівській артлі «Кисть» (від 1935 року).

18. Рубан Марія Іванівна (1896 – 1974) – український живописець, графік, викладач. Навчалась портретного живопису в київській приватній художній студії О.О. Мурашка та А.А. Крюгер-Прахової (1916 – 1917 (1917 – 1918?). У середині 1930- х років переїхала до Чернігова. У спогадах Г.Й.Петраша зазначено, що вона була одним із засновників чернігівської артлі «Кисть» (Науковий архів Чернігівського художнього музею.– Оп.1– Спр.572.– Арк.5).

19. Райлян Антон Родіонович (1865 – 1941) – живописець, педагог. Закінчив Петербурзьку Академію мистецтв (1893), від 1899 року жив і працював у Новгороді-Сіверському. Викладав у навчальних закладах Новгорода-Сіверського, Семенівки, Глухова. Наприкінці XIX і початку XX століть брав участь у мистецьких виставках Москви, Петербурга.

20. Соколов Василь Миколайович (1845 – 1921?) – російський живописець. Навчався у Московському училищі живопису, скульптури і архітектури, разом з О.-Е.Ю. Ягном удосконалював мистецьку освіту в Італії. Від 1870-х років працював у с.Білоріччя (нині Прилуцького р-ну Чернігівської обл.) на запрошення її власниці О.С. Рахманової.

21. Холодовський Михайло Іванович (1855 – 1926) – український живописець.

Один із засновників Київського товариства художників (1916-1918), дійсний член «Товариства художників-киян» (1914 – 1919). Працював у власному маєтку на хуторі Кам'янка Полтавської губ. (нині с. Буди Ічнянського р-ну Чернігівської обл.).

22. Могилевський Вольф Лазарович (Лейзерович) (1886 – 1943) – живописець єврейського походження. Навчався в Одеському художньому училищі, закінчив Петербурзьку Академію мистецтв (1917). Від 1920-х років мешкав у Прилуках.

23. Лазарчук Андроник Григорович (1870 – 1934) – український живописець, педагог. Закінчив Петербурзьку Академію мистецтв (1897), до 1915 року викладав у навчальних закладах Почаєва, Ковеля, Кременця, Конотопа. Від 1915 року мешкав у Борзні. Організатор художньої студії для молоді на базі власної майстерні (бл. 1919 року). У 1922 – 1925 роках очолював Борзнянський краєзнавчий музей.

24. Шишко Сергій Федорович (1911 – 1997) – український живописець. Закінчив Київський художній інститут (1933) та Всеросійську Академію мистецтв у Ленінграді (1943). Після закінчення інституту працював у Ніжині. Народний художник УРСР (1964), народний художник СРСР (1974). Лауреат Державної премії УРСР ім. Т.Г.Шевченка (1982), почесний громадянин м. Києва (1997).

25. Курач С. Художественная жизнь Чернигова первой четверти XX века (по воспоминаниям З.И. Горбовца) / Светлана Курач // Материалы семинара «История и культура евреев Левобережной Украины и Литвы» (8 декабря 2001 г., Чернигов). – Чернигов, 2001.

26. Бушак С.Творча співдружність Михайла Коцюбинського та Михайла Жука на тлі українсько-європейських культурно-мистецьких відносин / Станіслав Бушак // Біографія М.Коцюбинського в концепції його творчої та епістолярної спадщини. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 140-річчю від дня народження М.М.Коцюбинського.16-18 вересня 2004 р./ За ред. І.Ю. Коцюбинського. – Чернігів, 2005.

27. Афіша товариства «Просвіта» про виставку картин і скульптур від 17.02.1908 р. – Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М.М. Коцюбинського, мб. 115; Коцюбинська К. Зв'язки М. Коцюбинського з західноукраїнськими письменниками. // Музей М.Коцюбинського. Збірник 2.–Чернігів, 1940 – С.22.

28. Касперович Микола Іванович (1885 – 1938) – український живописець-станковист та монументаліст (учень М.Бойчука), реставратор музейного напрямку. Закінчив Краківську Академію мистецтв (1909). Від 1910 року працював художником-реставратором. У 1918 – 1920 роках викладав у Миргородському художньо-керамічному технікумі, з 1921 року – вчений реставратор Української Академії мистецтв. Репресований (1938), розстріляний.

29. До Чернігівського товариства художників входили О.Бржеський, Степан Данилович Бутник, Іван Леонідович Вахгаузен, Д.К.Галицький, Михайло Іванович Жук, Йосип Костянтинович Журавський, Іван Олексійович Зайцев, Іван Васильович Лисицин, Іван Іванович Михайлов-Гордієнко, О.Я.Петровський, Борис Кузьмич Пилипенко, Іван Григорович Рашевський, Віталій Андрійович Селегінський, Микола Борисович Тарловський, Пилип Антонович Чирко, Костянтин Герасимович Шевчук, Гліб Дмитрович Шрамченко, В.В.Хвостенко.

30. Горбовець Зиновій Ісакович (1897 – 1979) – графік єврейського походження, педагог. Опановував мистецтво у художніх студіях при Чернігівському товаристві художників та при губнаросвіті (1916 – 1919). Навчався у ВХУТЕІНі (1929 – 1931, не закінчив). До 1923 року мешкав у Чернігові, пізніше – у Білорусі, Росії (Москва). Працював у московських видавництвах, викладав у навчальних закладах.

31. Єфименко Сергій Митрофанович (1896 – 1971) – український художник театру. Навчався у Київському та Ташкентському художніх училищах (1915 – 1919), закінчив ВХУТЕМАС (1927). Один з перших художників театру Азербайджану. Лауреат Державної премії СРСР (1951), народний художник Азербайджанської РСР (1960).

32. Ржезніков Арон Йосипович (1898 – 1943) – живописець єврейського походження. Працював у «ізокомітеті» Чернігівської губнаросвіти, 1918 – 1922 роках викладав у художніх студіях при Чернігівському товаристві художників та при

губнаросвіті, працював декоратором Чернігівського українського театру. До 1922 року мешкав у Чернігові, пізніше – у Москві, закінчив ВХУТЕМАС (1927). Член правління Московської Спілки художників. Загинув під час Великої Вітчизняної війни у боях за Україну.

33. Костецький Володимир Миколайович (1905 – 1968) – український живописець і педагог. Перші уроки мистецтва отримав у художній студії А.Г. Лазарчука в Борзні (від 1919 року). Закінчив Київський художній інститут (1928), від 1947 року – його викладач. Народний художник УРСР (1960), член-кореспондент Академії мистецтв СРСР (1967).

34. Саєнко Олександр Ферапонтович (1899 – 1985) – український живописець, майстер декоративного мистецтва, станковист і монументаліст. Перші уроки мистецтва отримав у художній студії А.Г. Лазарчука в Борзні (1916 – 1919, з перервами). Закінчив Київський художній інститут (1928). Народний художник УРСР (1975).

35. Фрадкін Мойсей Залманович (1904 – 1974) – графік єврейського походження. Перші уроки мистецтва отримав у А.Г.Лазарчука в Борзні. Закінчив Харківський художній інститут (1927), викладав у харківських вузах (1931 – 1971, з перервами). Член Спілки художників УРСР (1939).

36. Левицький Микола Герасимович (1889 – 1961) – український живописець і педагог. Закінчив Строганівське центральне художньо-промислове училище (екстерном, 1928). Член чернігівської філії АХЧУ. Після Великої Вітчизняної війни переїхав до Курська.

37. Нерода Георгій Васильович (1895 – 1983) – російський скульптор українського походження, станковист і монументаліст. Закінчив Московське училище живопису, скульптури і архітектури (1917). До 1922 року мешкав у Чернігові, пізніше виїхав до Москви. Викладав у художніх студіях при Чернігівському товаристві художників та при губнаросвіті (від 1918), працював у декоративно-плакатній майстерні. Служив у «ізокомітеті» Чернігівської губнаросвіті (від 1919). Член Чернігівського наукового товариства. Член Асоціації художників революційної Росії (1926), Спілки художників СРСР (1942). Народний художник РРФСР (1967), член-кореспондент Академії мистецтв СРСР (1967).

38. Пилипенко Борис Кузьмич (1892 – 1937) – український музейний працівник, педагог, художник. До революції працював у Чернігівському губернському земстві. Після закінчення Київського університету (1916) мешкав у Харкові, переїхав до Чернігова в 1919 році. Працював у секціях «ізо» та охорони пам'яток старовини і мистецтва, головою експертної комісії (1919), завідувачем архітектурної секції (1920) та реставраційними майстернями (1921) Чернігівської губнаросвіті. Навчався живопису в І.Г. Рашевського. Член Чернігівського наукового товариства. У 1926 році переїхав до Харкова, очолював харківську філію АХЧУ, причетний до створення чернігівської філії АХЧУ. Голова центральної президії АХЧУ (1928). Від 1929 року працював у Києві. Репресований (арештовувався у 1933 та 1935 роках), розстріляний у 1937 році.

39. Радловський Петро Григорович (1891 – ?) – російський живописець і педагог. Після закінчення Одеського художнього училища (1914) викладав у Мелітополі (1915–1919). У 1919 – 1920 роках служив у Білій армії. З чернігівського табору примусових робіт був направлений працювати у декоративно-плакатну майстерню (1921), одночасно служив діловодом у Чернігівській губполітосвіті та у секції «ізо» губнаросвіті. Член чернігівської філії АХЧУ.

40. Тарасевич Григорій Юхимович (1898 – ?) – український графік, викладач. Закінчив Чернігівський інститут народної освіти (1923), ВХУТЕІН. Від 1919 року працював помічником завідуючого Народної художньої студії, у комітеті «ізо» губнаросвіті, декоративно-плакатній майстерні (1921). Переїхав до Москви, викладав у Всесоюзному заочному народному інституті ім. Н.К. Крупської.

41. Митькевич Леонід Іванович (1896 – 1972) – український живописець-аматор, поет-аматор, педагог. Закінчив Чернігівський інститут народної освіти (1921), за фахом учитель математики. Перші навички малювання отримав у Чернігівському реаль-

ному училищі, яке закінчив у 1914 році. Працював у підсекції мистецтв Чернігівської губнаросвіти (1920), протягом 1921–1931 років викладав у чернігівських школах. Член чернігівської філії АХЧУ. Репресований (1935), реабілітований у 1958 році.

42. Луговський Борис Львович (1898 – 1937) – український історик, музейний працівник, краєзнавець, художник-аматор. Навчався у Київському університеті, закінчив Чернігівський інститут народної освіти. Працював у Чернігівській губнаросвіті (від 1919), завідував архівною секцією (1922). Навчався у Народній студії мистецтв. Один із засновників Чернігівського наукового товариства. Виїхав до Харкова (1932), вступив до аспірантури Українського інституту історії матеріальної культури. У 1937 році заарештований, того ж року загинув у в'язниці Чернігова.

43. Вайнштейн Марко Григорович (1894 – 1952) – український живописець і графік, мистецтвознавець, музеєзнавець. Закінчив Київське художнє училище (1918). Завідувач Конотопського музею (1923 – 1925), директор Чернігівського державного музею (1925 – 1931). У 1926 році – тимчасово уповноважений АХЧУ в Чернігові, член чернігівської філії АХЧУ, член Чернігівського наукового товариства. У травні 1928 року був відповідальним секретарем комісії по увічненню пам'яті М.М. Коцюбинського. Очолював Всеукраїнську художньо-реставраційну майстерню (1931 – 1933), у 1933 р. виїхав до Москви. Викладав у мистецьких навчальних закладах.

44. Лесючевський Володимир Іванович (1898 – 1942) – український художник, мистецтвознавець, музейний працівник. Опановував мистецтво у приватних студіях. Навчався в Археологічному інституті, закінчив Ленінградський університет (1924). У 1919 – 1921 роках завідував секцією охорони пам'яток старовини і мистецтв, секцією образотворчого мистецтва Ніжинського відділу освіти. Завідувач Ніжинського музею історії, мистецтва та етнографії (1920). У 1921 виїхав до Петрограда, працював у Російському музеї. Член Спілки художників Ленінграда (1940).

45. Гапєєв Степан Антонович (1890 – 1950) – український музейний працівник, краєзнавець, художник. Закінчив Одеське художнє училище (1915). Перший завідувач Новгород-Сіверського державного музею місцевого краю. У 1929 – 1934 роках – директор Новгород-Сіверського державного історико-культурного заповідника. Репресований (заарештований у 1939, 1949). Помер у місцях ув'язнення.

46. Строкун Ісидор Васильович (1900 – ?) – український художник, музейний працівник. Навчався у Краснодарському художньому політехнікумі, закінчив Київський художній інститут (1929). Працював у Державній Третяковській галереї, Музеї красних мистецтв (Москва), Київському історичному музеї, Київській картинній галереї. Від 1931 року – вчений охоронець Чернігівського державного заповідника, член чернігівської філії АХЧУ.

47. Ключник С. Про Г.Й. Петраша – особу і особистість / С.Ключник // Скарбниця української культури: збірник наукових праць. – Вип.10 / Чернігівський історичний музей ім. В.В.Тарновського, Чернігівське відділення інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України; Редкол.: О.Б.Коваленко (голова) та ін. – Чернігів, 2007–2008.

48. Діденко Павла Кирилівна (1893 – 1975) – український книжковий графік, архітектор, педагог. Після навчання у школі прикладних мистецтв барона Штігліца працювала в Чернігові коректором однієї з газет, художником-декоратором Першого українського радянського театру. Брала участь в організації видавництва «Сіверянська думка» (1917 – 1919), оформлювала його видання. Від 1929 року працювала у Москві, закінчила ВХУТЕІН (1930). Член Спілки архітекторів СРСР (1935).

49. Андрієвський Леонід Васильович (1905 – 1994) – український графік. Закінчив Харківський художній інститут (1947), від 1947 року викладав у Харківському художньому училищі. У 1949 – 1969-х роках працював директором Харківського художнього училища.

50. Каплан Марко Якович (1905 – 1990) – живописець єврейського походження. Закінчив Київський художній інститут (1930). Член Спілки художників УРСР (1939).

51. Кричевський Ілля Давидович (1907 – ?) – графік єврейського походження. Станковист, художник книги, художник шрифту, педагог. Працював у Чернігівській

губернській друкарні. Навчався у Київському художньому інституті, закінчив ВХУ-ТЕІН (1930). У 1930-ті роки переїхав до Москви. Член Спілки художників СРСР.

52. Чернігівський обласний державний архів (далі – ЧОДА) – Фр.593.– Оп.1.– Спр.346.–Арк.75.

53. ЧОДА – Фр. 593.– Оп.1 – Спр.105 – Арк.45; Фр.593.– Оп.1.– Спр. 352.–Арк.77.

54. Козик Михайло Якимович (1879 – 1947) – український живописець і графік, педагог. Навчався у Київському художньому училищі, закінчив Московське училище живопису, скульптури і архітектури (1913). Викладав у київських та харківських мистецьких навчальних закладах (1925 – 1941). Член АХЧУ, УМО.

55. До першого складу чернігівської філії АХЧУ увійшли Марко Григорович Вайнштейн, Йосип Костянтинович Журавський, Валентин Минович Зенченко, Микола Герасимович Левицький, Іван Васильович Лисицин, Михайло Іванович Ложечников, Леонід Іванович Митькевич, Андрій Юхимович Петусь, Петро Григорович Радловський, Єлизавета Григорівна Тарновська, Остап Іванович Федоренко, Пилип Антонович Чирко, Гліб Дмитрович Шрамченко.

56. Василевський Семен Васильович (1910 – ?) – український художник-іконописець. Закінчив художню школу при Почаївській лаврі (1930), працював у іконописній майстерні Почаївської Лаври. У 1930-х роках переїхав до Чернігова, працював у артлі «Кисть».

57. Поршнякова Марія Федорівна (1898 –?) – українська художниця, родом з Городні (Чернігівської обл.). Працювала в артлі «Кисть» (від 1935 року).

58. ЧОДА – Фр. 1310 – Оп.1.– Спр.60 – Арк. 10 звор.

59. Див. : Сусак В. Українські мистці Парижа. 1900 – 1939.– К., Родовід.– 2010.

60. ЧОДА – Фр. 673 – Оп.1.– Спр.6 – Арк.81.

В статье рассматриваются основные направления художественной жизни Черниговщины 1900 – 1930-х годов, некоторые формы работы художников, события, повлиявшие на развитие художественного процесса в регионе. В научный обиход введены неизвестные ранее имена деятелей искусства. Именно в это время был создан фундамент, на котором начали формироваться послевоенные художественные традиции Чениговского края.

Ключевые слова: профессиональный художник, художник-любитель, художественная выставка, художественная студия, художественная организация, товарищество «Посвящение», музейное дело, идеологизация и политизация искусства.

Basic directions of the artistic life of Chernihiv region during 1900 – 1930, some forms of artists' activity, ivents, that had an influence on development of art process in the same place, are considered in the article. Unknown before artists' names are proposed for scientific referring and usage. Exactly during this period of time the basis of post – war art traditions of the region began formed.

Key words: professional artist, amateurish artist, art exhibition, art studio, art union, society

«Prosvita», museum affair, ideologization and politization of art.

Олександр Топчій

ХУДОЖНЬО-МАСОВА РОБОТА СІЛЬСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ ЧЕРНІГІВЩИНИ (1920 – поч. 1930 рр.)

У статті досліджено місце і роль сільських інтелігентів Чернігівщини у здійсненні художньо-масової роботи серед мешкаців села. Показано ідеологічний контроль з боку органів влади за нею, відображені труднощі, з якими названа категорія стикалася у процесі своєї практичної діяльності.

Ключові слова: сільська інтелігенція, Чернігівщина, сільський театр, драматичний гурток, вистава, репертуар, кіно.

Ефективним, а подекуди тільки ефектним засобом впливу на селянські маси та насадження їм нового світобачення і світосприйняття були драматичні гуртки при хатах-читальнях і сільбудах та сільський театр. Це було особливо актуально для України з її глибокими традиціями народного театру. Дослідження даної проблеми здебільшого представлене працями загального характеру.¹ Але в регіональному вимірі Чернігово-Сіверщини тема ще не отримала належної розробки. Вивчення проблеми у локальному розрізі сприятиме глибшому та всебічнішому висвітленню її на загально-українському рівні.

Метою даної статті є спроба з'ясувати місце та роль сільської інтелігенції в художньо-масовій роботі культурно-освітніх закладів Чернігівщини у зазначений період.

Сільський театр, як і в дореволюційні часи, був однією з головних культурних інституцій, що важко піддавався ідеологізації. Зважаючи на його потенціал, для більшовиків було вкрай необхідно опанувати цей напрям ідеологічної роботи. Її планували і здійснювали, враховуючи особливості селянського життя та проведення певних сільськогосподарських робіт – як-то сінокіс, посівна кампанія, збирання врожаю та ін. До участі в сільських театрах та драматичних гуртках активно агітували молодь.

Одним із дієвих засобів зі спрямування та контролю драматургічного життя театру на селі був фаховий журнал «Сільський театр». Він почав регулярно виходити з 1925 року та містив цінні рекомендації щодо добору репертуару, проведення проб та репетицій, зрештою, безпосередньо пояснював алгоритм постановки вистав. Видання орієнтувало дописувачів, насамперед драматичні гуртки при хатах-читальнях та сільбудах, на масового споживача своєї творчості.

На шпальтах «Сільського театру» редакція вела листування із дописувачами з різних регіонів України. Були серед них і представники Чернігівщини. Відповіді на їхні листи розміщувались наприкінці журналу під рубрикою «Наше листування». Так, на допис активіста Артюха редакція журналу відгукнулася загалом схвально, однак запропонувала автору привести надісланий матеріал у відповідність до вимог художніх гуртків.²

Непоодинокими були приклади розгортання тривалих полемік на сторінках журналу. Так, певну дискусію викликала стаття дописувача Вудочки з с. Грабарівка, що на Прилуччині, під назвою «Сині штани». Він, зокрема, повідомляв, що при

© Топчій Олександр Сергійович – асистент кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана» (м. Київ).

Грабарівському селянському будинку діє драматичний гурток, що його організувала ще «Просвіта», в якому розгорілась боротьба між прихильниками національно-спрямованого репертуару та нового, радянського. Вудочка описав це наступним чином: «Вона («Просвіта») драмгурткові нап'яла сині штани, вишивану сорочку українську, підперезала червоним поясом та повісила шаблюку козацьку. Пробував цей «Запорожець» в 24 році перевернутися на «Червоного козака», бо пішов відтоді в нашому селі по всіх організаціях радянський дух кріпкий. 1925 рік точилася велика боротьба «Червоного козака» з «Запорожцем». Молодий «Червоний козак» не встояв проти шаблюки запорозької і запанували в нас знову сині штани».³

При цьому автор зазначав, що є на селі комсомольський осередок, його секретар – член драматичного гуртка, майже все бюро осередку теж члени драмгуртка. «Та чи ж на думці їм з тими штанами боротися, як самі любісінько в них походжують?» – риторично запитував він. Через таку практику незадовільною була і політосвітня робота.⁴ Хоч ситуація мала відтінок гумору, проте з огляду на ту роль, яку більшовики приділяли політичній роботі на селі, могла бути політизованою. Про що свідчать публікації в наступних випусках. В одній і з них знаходимо, так би мовити, відповідь-реакцію на замітку «Сині штани». В ній дописувач Гриценко повідомляв, що працюючи в с. Грабарівці, він може стверджувати, що тут політосвітня робота поставлена краще на весь Березово-Рудський район. У 1925 році у селі відкрився комсомольський осередок, а в 1926-ому – і партійний. «Отже, дописувач «Вудочка», очевидно, сам вигадав, що в 1924 році в селі «панував радянський дух», а пізніше, як він каже, стала перевага за «Запорожцем», – зазначає Гриценко. На підтвердження своїх слів він наводить репертуар, що «пройшов в 1925 році на Грабарівській сцені». Це такі «найбільш революційні п'єси», як «Боротьба» (автора не встановлено), «Незаможник» (автора не встановлено), «97» (М. Куліш), «Марат» (автора не встановлено) та багато інших. «З цього видно, що «Запорожець» і не думав перемагати «Червоного козака» – він у нас стоїть міцно на ногах», – стверджує Гриценко. Щодо молоді, то вона теж була, на його думку, залучена в політосвітню і комсомольську роботу. «На селі й не чути, щоб захоплювались «Синіми штанами», як каже «Вудочка». Він, мабуть, або зовсім не був на селі Грабарівці, або написав все це, як водиться, – аби протягти», – стверджує дописувач. Однак на селі були «куркульські сини», які після закінчення семирічки хотіли вступити до комсомолу. Їм відмовляли. «Може сам Вудочка сердитий на це, та й пише?», – припускає Гриценко. У свою чергу редакція обіцяла перевірити через відповідні установи наведені дані на предмет правдивості та сповістити про результати розслідування на сторінках найближчих номерів журналу.⁵

Подібні ситуації неодмінно привертали увагу органів влади. На тлі динамічного розвитку сільського театру місцеві бюрократи вели боротьбу проти національних особливостей у роботі сільських драмгуртків. Вистави національно-фольклорного та історичного змісту чи спрямування подібними діячами оголошувались позбавленими «жадного в собі змісту» і таврувались «гопаківсько-горілчаними п'єсами».⁶ Проте варто зауважити, що спроба радянської влади і створюваних нею громадських організацій для села дублювати та замінити собою національні традиції не мала на початковому етапі значної підтримки у населення. Так, на шпальтах газети «Червоне село» у рубриці «Обговорюймо справу про вечорниці» протягом кількох номерів місцевого видання точилася дискусія про те, як краще подолати таке віджиле і непотрібне для молоді явище, як вечорниці. В одному з номерів дописувач Лазарович стверджувала, що «вечорниці – своєрідні селянські клуби» та доводила, що не можна і не слід закривати вечорниць, а треба їх непомітно використовувати для культурно-освітньої роботи.⁷ Цю думку гостро не поділяв сількор Тихий, бо вважав, що надто багато там є негативного.⁸

Далі знову Грабарівка не зникає зі сторінок «Сільського театру». Дописувач Іван Прокопенко з цього ж села у своєму повідомленні «Ширше дорогу молодому драматургові» нарікає на брак гарних майстрів-драматургів, пропонує їм сприяти у творчому зростанні. Натомість, як вважає автор, у відповіді-рецензії на надіслану до редакції якогось журналу п'єси молодий автор отримує коротке: «Не піде» та часто неприхильні, а то й лайливі ноти. Звичайно, бажання писати відпадає. Тому

він пропонує журналам «тепло ставитись до молоді» і допомагати підвищувати свій рівень, публікуючи відомості з теорії літератури.⁹ У відповідь, певно, на такий допис Прокопенка, редакція у рубриці «Наше листування» у червні 1927 року на надісланий ним вірш опублікувала таку рецензію: «Ваш вірш слабенький, щоб написати вірша, та ще до музики, треба бути добре знайомим з технікою поетичної творчості. Нам дописуйте про роботу драмгуртка у вашому селі».¹⁰

Подібні рецензії були опубліковані і на п'єсу «Дочекалися таки», надіслану з села Сем'янівка Конотопської округи, та на п'єсу на 2 дії «Кооператори» Івана Ткаченка, що проживав у селі Григорівка Дмитрівського району на Конотопщині. У першому випадку після аналізу сюжету редакція резюмувала: «Дуже наївно. До журналу не підходить». У другому випадку: «Кінчається п'єса не цікаво. До журналу п'єса не підходить».¹¹ Як бачимо, редакція журналу не обмежувалась лиш літературною критикою, а й стимулювала дописувачів (активістів, сільську інтелігенцію) до інформативності в своїх повідомленнях.

У наступних номерах один з дописувачів під псевдонімом «Любитель» пише про художню конкуренцію «старих сил» та «молодих сил» у селі Бобровиця. До перших він відносить усіх тих, хто працював у колишній «Просвіті», яка в селі була ліквідована в 1923 р., і хто не виявив бажання співпрацювати з сельбудом. «Молоді сили» почали провадити роботу самостійно, поставили за час існування сельбуду понад сотню концертів та вистав. Однак представники колишньої «Просвіти» критикували їх за низький професійний рівень та виключно революційний репертуар постановок. «Молоді» почали давати п'єси в перемішку – то класичні «Назар Стодоля» (Т. Шевченко) і «Сава Чалий» (І. Карпенко-Карий), то новітні «На руїнах минулого» (О. Осинський) і «Красний орльонок» (автор не встановлений). Однак «старі сили», незважаючи на це, почали «вербувати» із членів сельбудівського драмгуртка до себе у драматичний гурток при сільраді чи при пожежному товаристві або при школі. Любитель засуджує таку практику, наголошуючи на тому, що культурним центром села має бути тільки селянський будинок.¹² Подібні непорозуміння щодо репертуару вистав спостерігалися і у містечку Холмах.¹³

Репертуар театрів владні установи прагнули поставити під тотальний контроль з метою ідеологічного панування над свідомістю своїх громадян. У виборі п'єс до вистав драматичні гуртки надавали перевагу революційній тематиці та сюжетам з тогочасного селянського життя. Так, на Конотопщині в с. Підлипному працювала окрема комісія, котра розглядала репертуар і залежно від змісту п'єси приймала рішення щодо її постановки. На якість вистав також впливали і суто матеріальні чинники: недостатній рівень акторів, відсутність театральних обладнання, приміщень, матеріальних заохочень, а часто і морально-психологічних стимулів.¹⁴

Як і в інших сферах тогочасного життя радянського села, в художньо-масовій роботі теж було чимало проблем. Насамперед, матеріальна та кадрова. Так, у вищезгаданому селі Бобровиця на Ніжинщині на 1927 рік склалася непроста ситуація. Селянський будинок не мав відповідно обладнаного приміщення для постановки вистав, оскільки була занадто мала сцена, непридатна через свої малі розміри для театральних постановок. Однак в селі було відповідне приміщення для театру, воно перебувало у власності пожежного товариства, котре ніякої творчої роботи там не проводило, але й іншим відмовляло у доступі до будівлі. А коли зрідка і дозволяло, то вимагало великі відсотки з прибутку від вистави. «Чи не краще було б це помешкання віддати сельбудинкові?», – запитував місцевий мешканець Любитель.¹⁵

За браком коштів у селянських будинків та хат-читалень драматичні гуртки служили джерелом матеріальних прибутків для них. Цим, власне, і пояснювалась наявність платних вистав. Із загальної кількості були навіть 7 гуртків, що віддавали 50 відсотків свого прибутку своїм членам, а решту витрачали на придбання літератури, освітлення, поновлення декорацій та інші господарчі потреби. Траплялися і цільові платні вистави: 4 гуртки добували кошти на ліквідацію неписьменності, один – на опалення школи і один – на придбання радіоприймача. Серед репертуару драматичних гуртків переважали такі п'єси, як «Боротьба» (23 постановки), «Борці за мрії» (І. Тогобочній),

«Незаможник» (М. Куліш»), «Наймичка» (І. Карпенко-Карий) – по 10 постановок, а також «Безталанна» (І. Карпенко-Карий), «Панна Штукарка» (О. Володський), «Наталка Полтавка» (І. Котляревський) та багато інших.¹⁶

Провідною проблемою в роботі драмгуртків на селі, на думку як влади, так і населення, була відсутність професійного керівника. Її вирішення вбачали в організації районних та окружних курсів для керівників сільських драматичних гуртків. Так, станом на 1927 рік, по селах Конотопського округу діяло 72 драматичні гуртки. В середньому на кожен гурток припадало по 23-24 члени; усього в окрузі таких співробітників числилось 1681, в тому числі 469 жінок, що було не характерним явищем на той час. Склад керівних кадрів драмгуртків різнився за рівнем кваліфікації та соціальним походженням. Так, серед них нараховувалося 37 селян, 17 вчителів, 7 службовців, демобілізовані червоноармійці, бібліотекарі та ін. Фахових акторів було лише троє.¹⁷ Щодо залучення червоноармійців слід сказати, що на початку 1920-х років, коли в Україні стояла понад мільйонна армія більшовиків, вони безпосередньо залучались до постановки вистав. Так, на Сосниччині відбувся подібний захід. Один з відвідувачів, який там побував, відзначав: «Публіка, котра була на цьому спектаклі, що складалась з Червоноармійців, під час гри тримала себе набагато тактовніше нашої місцевої публіки, котра скоріш за все відвідує театр для того, щоб попліткувати, оскільки не стільки цікавиться грою, скільки розмовами один з одним».¹⁸

У селі Попівці, на Конотопщині, до 1922 року плідно працював драматичний гурток під керівництвом Кушнарєнка, але через певні непорозуміння він залишив цю посаду. Не маючи, куди себе подіти, місцева молодь починала хуліганити. У 1927 році драмгурток відновив свою роботу. Ставили п'єси, часто проводили доповіді, співав місцевий хор.¹⁹ У цій діяльності бачили на той час значну виховну складову і засіб вберегти підрастаюче покоління від девіантної поведінки. Так, в у. Шабалинів Конотопської округи драматичний гурток розпочав діяльність у 1925 році при сільській хаті-читальні. У гуртку налічувалось 25 чоловік, більшість становила сільська молодь.²⁰ У селі Рожівка Ічнянського району Ніжинської округи в 1921-22 роках при школі діяв драматичний гурток, яким керував Яків Панькович. Членами гуртка числились представники сільської інтелігенції – місцеві вчителі, а також селяни. Вистави відбувалися майже щотижня. Але в 1924 році гурток розпався, бо значна кількість учителів виїхала з села, а керівник пішов на посаду регента в церкву та згодом став священиком. Пізніше при хаті-читальні заснували новий драмгурток, однак його діяльність була провальною через її комерціалізацію (ставлячи виставу, брали платню) та дискредитованою (прибутки банально пропивали).²¹

Матеріальні труднощі, як демонструють ці приклади, призводили до занепаду будь-якої художньо-масової роботи. Природно, що в умовах панування радянської демократії провина за це покладалась не на органи влади, а на виконавців – сільську інтелігенцію. Вона піддавалась звинуваченням за відсутність активності у громадсько-культурній роботі незважаючи на те, що мала численні прямі професійні обов'язки. Так, активіст М. Коваленко стверджував: «вчитель, фельдшер, агроном мало цікавляться театральною справою».²² Мешканець села Лучники стверджував подібне: «Вчительство ніякої культурної роботи не веде; сільрада та громадські організації не дбають за піднесення культроботи. Райсельбуд забув. Тонемо в п'їтми... Хто ж допоможе нам?!».²³

У роботі драматичних гуртків важливу роль відігравали хори. Так, у Новобасанському районі на Ніжинщині було організовано два кваліфіковані хори: на цукроварні в Новому Бикові та в Новій Басані ім. Леонтовича, під керівництвом Е. Тичини, ще нараховувалось кілька шкільних колективів. У місті до того ж був струнний оркестр з 12 інструментів.²⁴ Щодо діяльності хорів, то частими були випадки відсутності належного фінансування. Так, капела «Згук» у місті Глухові припинила своє існування через брак фінансування з бюджету окружного відділу політичної освіти (Окрполітосвіти).²⁵

У досліджуваній час набирало поширення кіно. Однак щодо «кінофікації» сільської місцевості, то в середині 1920-х років у цьому процесі були наявні певні труднощі, оскільки на той час дуже поширеною була практика обслуговування сіл рухомими апаратами кіно, так званими «передвижками». Тобто група спеціалістів

приїжджала в село, демонструвала певну картину (фільм), складали апаратуру і їхала до наступного села. Для поствоєнного села ця практика мала значний ефект, однак були і свої вади. Насамперед така організація показу фільмів потребувала великої кількості електроенергії та відповідного приміщення для цього. При цьому на установку апарата, налагодження подачі світла та супутні роботи часто йшло більше часу, ніж на демонстрування самої картини. Тому Всеукраїнське фото-кіноуправління (ВУФКУ) в 1925 році почало створювати мережу так званих «стаціонарних кіно», тобто закуповувались, у тому числі і за кордоном, спеціальні апарати і підстанції до них, що подавали струм. У 1925 році таких «стаціонарних кіно» по всій Україні було встановлено 120 одиниць, а на 1926 рік уже планувалось 573. Зокрема на Чернігівщині був такий план постачання: на Ніжинську округу – 10 апаратів та 5 електричних станцій, на Чернігівську – 10 апаратів та 9 електричних станцій, на Глухівську – 10 і 7 відповідно, на Прилуцьку – також 10 апаратів та 7 станцій, а на Конотопську округу мало припасти 15 апаратів та 7 станцій. Серед головних проблем в установці стаціонарних кінотеатрів була, насамперед, відсутність відповідного приміщення.²⁶ У Глухівському окрузі через рік – 1927-го вже функціонувало 16 постійних стаціонарних кіноапаратів і одноразово було організовано 4 пересувних кіно, які обслуговували 84 села. Були і радіофіковані села.²⁷

Активісти кооперативного руху також були дієвими учасниками просвітницької роботи серед населення. Культурно-освітня діяльність кооперації була тісно пов'язана з вирішенням важливих соціальних проблем суспільства. В умовах Чернігівщини органи кооперації здійснювали культурно-освітню роботу через організацію різноманітних курсів з підготовки культспеціалістів, участь у становленні та розвитку бібліотечної мережі, різноманітні виставки, участь спеціалістів кооперації у здійсненні політики українізації, роботу культурних комісій при кооперативних структурах тощо.²⁸

Кооперація займала одне з чільних місць у житті суспільства, тому їй слід було приділяти велику увагу в тому числі і з літературної точки зору. Відтак «Сільський театр» друкував спеціальні списки, так би мовити інтелектуальний супровід кооперації, в котрих містився перелік творів, що висвітлювали дане явище. Наприклад, повість Антона Крушельницького «Рубають ліс» (Полтава, 1918 рік), далі пропонували почитати книгу Якова Качури «Історія одного колективу» (Харків, 1924), оповідання Худяка «Переможці степу» (Харків, 1924) та багато інших.²⁹

Таким чином, можемо констатувати стійке прагнення і повсякденну практику радянської влади по встановленню ідеологічного контролю над гуманітарною складовою життя мас, що проявлялось, насамперед, у контролі над діяльністю сільського театру та драматичних гуртків. Це було особливо актуально для Чернігівщини, бо регіон в абсолютній своїй більшості був аграрним. Головними інструментами такого контролю виступали підбір кадрів, селекція репертуару та матеріальні стимули «новій радянській» сільській інтелігенції.

1. Молоткіна В.К. Художньо-масова робота культурно-освітніх установ України в умовах непу / В.К. Молоткіна // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей: Переяслав-Хмельницький державний педагогічний інститут ім. Г.С. Сковороди: кафедра історії і культури України. – Переяслав-Хмельницький, 2001. – Вип. 12. – С. 304-314; Борисенко М.В. Український театр у лещатах радянської цензури (1920-1925 рр.) / М.В. Борисенко // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей: Переяслав-Хмельницький державний педагогічний інститут ім. Г.С. Сковороди: кафедра історії і культури України. – Переяслав-Хмельницький, 2001. – Вип. 12. – С. 264-261; Суховеєнко К.І. П'єса-агітка в українській радянській драматургії / К.І. Суховеєнко // Наукові записки Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. – Харків, 2014. – Т. 1. – № 1-77. – С. 163-171.

2. Наше листування // Сільський театр. – 1926. – № 4. – С. 49.

3. «Сині штани» // Сільський театр. – 1926. – № 7. – С. 31.

4. Там само.

5. Про боротьбу «Червоного козака» з «Запорожцем» // Сільський театр. – 1926. – № 10. – С. 39.
6. Горбенко П. Час виправити хиби сільського театру / П. Горбенко // Сільський театр. – 1926. – № 1. – С. 34.
7. Лазарович. Вечорниці – своєрідні селянські клуби / Лазарович // «Червоне село» (Глухів). – 1927. – 22 січня.
8. Тихий. Обговорюймо справу про вечорниці / Тихий // «Червоне село» (Глухів). – 1927. – 29 січня.
9. Прокопенко І. Ширше дорогу молодому драматургові / І. Прокопенко // Сільський театр. – 1927. – № 4. – С. 35.
10. Наше листування // Сільський театр. – 1927. – № 6. – С. 45.
11. Там само. – С. 46-47.
12. Любитель. Старі драмсили / Любитель // Сільський театр. – 1927. – № 5. – С. 41.
13. Василькович Ф. О нашем искусстве / Ф. Василькович // Наш Путь (Сосница). – 1920. – 24 декабря.
14. Климок І. Драмгуртки на Конотопщині / І. Климок // Сільський театр. – 1926. – № 5-6. – С. 55.
15. Любитель. Театральна заля є, а грати не можна / Любитель // Сільський театр. – 1927 р. – № 5-6. – С. 32.
16. Климок І. Драмгуртки на Конотопщині / І. Климок // Сільський театр. – 1926. – № 5-6. – С. 55.
17. Там само.
18. Очкольдо Т., агитатор-организатор Уполитпросвета. Спектакль Красноармейцев / Т. Очкольдо // Наш Путь (Сосница). – 1920. – 31 декабря.
19. Василько. Драмгурток відучує молодь від хуліганства / Василько // Сільський театр. – 1927. – № 5. – С. 32.
20. Бурдило Ф. За рік – 20 п'єс / Ф. Бурдило // Сільський театр. – 1927. – № 3. – С. 42.
21. Козел М. Так не може бути / М. Козел // Сільський театр. – 1927. – № 5. – С. 40.
22. Коваленко М. Вистави на селі / М. Коваленко // Сільський театр. – 1926. – № 7. – С. 30.
23. Червоноармієць. Культрбота в с. Лучниках / Червоноармієць // Червоне село (Глухів). – 1927. – 22 січня.
24. Районовий хор // Сільський театр. – 1926. – № 3. – С. 36.
25. Капела «Згук» // Червоне село (Глухів). – 1927. – 16 січня.
26. Кіно для села // Сільський театр. – 1926. – № 3. – С. 38.
27. Політосвітня робота на селі // Червоне село (Глухів). – 1927. – 18 березня.
28. Голець В.В. Кооперація і НЕП (20-ті роки ХХ ст.) / В.В. Голець. – Чернівці: Посвіта, 2006. – С. 176.
29. Художня література до дня кооперації // Сільський театр. – 1926. – № 4. – С. 47.

В статтє исслєдовано мєсто и роль сєльских интєллитєнтов Черниговщины в осушєствлєнии художєственнє-массовой работы среди житєлєй сєла. Показан идеологический контроль со сторєны органєв власти за нєй, труднєсти, с которыми названнєя категєрия стєлкєвалась в процесє своей практичєской дєятєльности.

Ключєвыє слова: сєльсєкая интєллитєнция, Черниговщина, сєльський театр, драматический кружок, прєдставлєниє, репертуар, кино.

In the article a place and role of rural intellectuals of the Chernihiv region are investigational in realization of artistically-mass work among the habitants of village. Ideological control from the side of government bodies after her, represented difficulties with that the adopted category clashed in the process of the practical activity is shown.

Key words: rural intelligentsia, Chernihiv region, rural theatre, dramatic group, presentation, repertoire, cinema.

НАРОДНІ РЕМЕСЛА Й ПРОМИСЛИ МИНУВШИНИ БУРИНЩИНИ

У статті досліджено селянські домашні ремесла і промисли Буринщини кінця XVII початку XX ст. Ця тема у межах етнічної території Буринщини вивчена недостатньо. До неї майже ніхто з істориків, народознавців, краєзнавців не торкався.

Ключові слова: ремесла й промисли, селітроварня, кузня, винокурня, ткацтво, шевське ремесло, теслярство, стельмаство, бондарство, ложкарство.

Поряд із землеробством, скотарством та іншими галузями господарства на Буринщині здавна займалися різноманітними ремеслами й промислами. Існували різні ремісничі спеціальності – ковалі, гончарі, ткачі тощо. У XVII – XIX ст. таких спеціальностей було вже десятки.

Згодом поширювалися селянські домашні промисли і ремесла, пов'язані з землеробством та скотарством, і співіснуючі з ними. На XIX – початок XX ст. обробка дерева у вигляді теслярства, столярства, бондарства, стельмаства, гребінництва, плетіння, ложкарства досягла свого апогею.

Кожна родина займалася прядінням і ткацтвом, використовуючи такі знаряддя, як терниці, прядки й самопрядки, снівниці, стави та кросна.

У нашому краї побутували такі ремесла, як дерев'яні вироби та матеріали (столярні, токарні, бондарні, плетені); різні машини і знаряддя праці (сільськогосподарські та ін.); вироби гончарні та цегляні; шкіряний та хутрянний товар (підготовлені шкіри, взуття, шорні вироби, фарбовані хутра, кожухи, кожушанки); килими, сукна; лляні вироби; старовинні та нові малоросійські народні вишивки, візерунки; образи; щетинницько-волосяні вироби (сита, рогові вироби);

Про це свідчать експонати, які зберігаються в Буринському районному краєзнавчому музеї.

З розвитком продуктивних сил і поглибленням класового розшарування з-поміж селян вирізнялися найбільш здібні ткачі або й цілі родини ремісників, які спеціалізувалися на виготовленні полотна, скатертин тощо. Крім власних потреб, їх виробляли на замовлення і продаж. Сільські ткачі здебільшого виготовляли лляне і конопляне полотно, скатертини, рушники. Пропонуються відомості про розвиток ремесел і промислів села Чернеча Слобода, одного з найдавніших і найбільших на той час поселень. Вони здебільшого характерні майже для всіх населених пунктів Буринщини.

Спробуємо довідатися про розвиток домашніх ремесел і промислів у цьому селі.

«Крім рільництва та тваринництва, чернечослобідчани займалися різними промислами. За даними перепису 1888 р., у селі налічувалося 8 теслярів, 2 слюсарі, 13 швачок, 2 чоботарі, 162 ткачі (115 жінок, 11 чоловіків), 10 ковалів, перевезеннями займалися 2 чоловіки, на поденну ходили 32 чернечослобідчани.

За переписом 1897 р. у Чернечій Слободі налічується 1191 двір з 8097 мешканцями. Було 800 верстатів. Працювали 16 чоботарів. Кращі майстри Олексенко та Пахолюк за рік виготовляють по 100 пар чобіт і черевиків.

Найкращими майстрами деревообробки вважали теслярів Олексія Лета, Козюру, Кириченка, що вміють виготовляти млини (вітряки). Відсутність лісу не давала змоги конкурувати із сусідами (Томашівкою, Смілим, Непліївкою). Столяри Михайло Мостіпан та Йосип Сурело користувалися серед мешканців репутацією добрих знатців своєї справи. Вони також були і ковалями. Разом виготовляли віялки, різну мебель, столи, стільці, дивани, вікна, рами для вікон і картин, скрипки, на чому більше спеціалізувався Мостіпан. Обидва майстри мають токарні верстати та інші інструменти вартістю до 100 крб.

Віялки виготовляв ще Тимофій Осадчий та Андрій Горбатенко. У Чернечій Слободі протягом багатьох років для переробки зерна селянам слугували вітряки, яких було понад сто, а ще було 7 парових млинів. Їх власники – Сурело Матвій, Сурело Степан, Козачок, Спаський Сергій, Олексенко Адам, Горбатенко Микола, Гиря Степан. Згодом з'явилися і парові млини.

У Миколи Горбатенка був млин вартістю 1000 крб., працювало 3 майстри і два робітники. Вони отримували плату 300 крб. У Степана Сурела вартість млина – 1800 крб., працювало 2 робітники і один майстер, плата 200 крб. Петро Мінстер мав млин вартістю 3000 крб., було 3 робітники і два майстри, плата 450 крб. По селах ходили кушніри та шевці, які шили кожухи й кожушанки, свити, чемерки, взуття та ін. Завзяті сміляни ходили працювати в Чернечу Слободу по господарству і приймали замовлення на виготовлення у себе у Смілому. Сміле було надзвичайно розвинутим домашніми промислами і ремеслами. Майже всі чоботи й черевики ввозять в Чернечу Слободу із Смілого. Також забезпечували сміляни кожухами, кінською збруєю, шапками смушевими, картузами, скатертинами і рушниками, бочарними виробами,

віконними рамами, прядками. Колеса, вози і сани привозять із Томашівки». [1].

У селі Красна Слобода (нині Червона Слобода) у зимовий час багато людей займалося шиттям взуття, хоч вмілих чоботарів у всьому селі можна було знайти не більше трьох-чотирьох чоловік.

Крім того, в селі було близько 20 чоловік, що займалися шиттям одягу, 10 – ткачів, 5 – токарів, що виготовляли колеса, і 5 ковалів [2].

Майже 200 років тому на Слобожанщині було розвинуте **селігроваріння**, яке базувалося на курганах або горо-

дищах із значними земляними укріпленнями та джерелах води і дров. Не виняток і Буринщина. «Укріплення Юрієвого городища на усть Куриці село Миколаївка (хутір Васиївка, урочище Валки) у першій половині XVII ст. було використано для видобутку селітри ватагою з Речі Посполитої, і тут розташувався селітроварний стан. Її добували з майданів – залишків насипів і поховальних ям великих курганів або могил. У порушеній землі насипів та стінах ям природним шляхом відкладається селітра завдяки бактеріям, які адсорбували азот з повітря. Селітру виварювали у великих казанах, вмонтованих в цегляні печі: селітра осідала на дно казана, а землю зсипали навколо кургану у вигляді куп та валів (буртів)» [3].

Транспортування солі пов'язане з **чумацьким промислом**. Про чумаків (козаків) є відомості в історії сіл Буринщини: чумацтвом займались в Хустянці. Чумаки – торговці сіллю, які доставляли її з узбережжя Чорного моря. Торгували нею і в буринських селах, на волах їздили по сіль через нинішній населений пункт Чумакове. Чугунка (залізниця) зробила чумака зайвим, вона стала могутнім конкурентом, якому чумацтво намагається протистояти, але марно. Чумаки не міг конкурувати з дешевшим і швидшим залізничним транспортуванням. Але ще задовго до влаштування залізниць воловий віз поступається кінному.

Найцінніші товари, що вимагали швидкої доставки, перевозилися кінними. Швидка зміна навичок у житті сільського люду, яку викликали реформи епохи 60-х років, застала чумака абсолютно не готовим до боротьби за існування. Він навіть не спробував перейти від волів і тяжкого воза до коней і легкої підводи. За нього це зробили інші, більш спритні і заправські; чумаки ж якось зник одразу, залишивши в народній пам'яті лише спомина. Із зникненням чумацького воза зникають і чумацькі пісні, думи, казки, прислів'я. Залишки промислу у вигляді возів, начиння, одягу становить уже археологічну рідкість, яку доводиться відшукувати і то у вигляді жалюгідних фрагментів. Навіть пам'ятки колишньої величчч чумацтва можливо б і стали давно забутими і зникли б остаточно і безслідно, якби не були вчасно записані і видані у вигляді збірок.

Отже, починаючи з XIX ст. чумацтво занепадає як промисел і як громадська спільність. Тому було дві основні причини. Перша пов'язана зі скороченням пасовищ, якими чумаки користувалися. Друга – будівництво у другій половині XIX ст. залізниць, у тому числі в місцях традиційних чумацьких шляхів.

На Буринщині було поширене цегельне виробництво. У 40-х роках XIX ст. діяли цегельні заводи: в с. Попова Слобода (Слобода) ротмістра Черепова, в с. Суховерхівка – Тюменева, в с. Жуківка-Крикотевичева, в с. Гамаліївка (нині Воскресенка) – поміщика Черепова (дані військової статистики Росії). У 70-і роки минулого сторіччя на Буринщині працювало більше 10 цегельень.

«У XVIII ст. діяла **Глушковська мануфактура**. В літературі село Дяківка вперше згадується в XVIII ст., коли воно було приписано до Глушковської мануфактури.

Старожили розповідають, що в XVIII столітті вже існувало поселення Сопушино. Воно теж було приписане до Глушковської мануфактури. Назва жителів цього поселення – «фабричні» збереглася і до цього часу.

Жителі Дяківки і Сопушино були кріпаками при даній мануфактурі. З 1795 року, коли власником мануфактури став граф Потьомкін, жителі сіл Дяківка, Кошари та Сопушино стали його власністю» [4].

У 1722 році в селі Глушець (нині два села Глушець і Піски об'єднані в одне – Піски) працювала суконна мануфактура І. Дубровського.

Гончарство в нашому краї не набрало широкого поширення. Гончарні вироби в основному завозились із інших місцевостей. Із промислів – борошняне, круподерне. Майже в кожному селі було по кілька вітряків. На малих річках Чаші, Біжі, Терну працювали водяні млини. На млину на р. Чаші в Бурині були дві сукновальні.

У XVI–XVIII ст. залізо виплавляли здебільшого на руднях. Це був комплекс виробничих будівель, оснащених ливарним устаткуванням – домницею, ковальськими міхами, горнами, механічними молотами. Рудні будувалися, як правило, на невеликих річках, де були поклади болотняної руди. Володіли ними крупні магнати, козацька

старшина, монастирі, шляхта й різного роду підприємці.

Вироблене на руднях залізо йшло на виготовлення деталей для сільськогосподарських знарядь тощо. Залізо з давніх часів добували з болотяної руди, плавлячи її спочатку в земляних печах (рудницях), а пізніше – у звичайних печах житлових будинків.

Одержували так звану крицю – метал зі шлаками, окалиною та іншими домішками. Неодноразово куючи крицю, таким чином очищали її до чистого металу. Найважливішим і найпоширенішим ремеслом, пов'язаним з обробкою заліза, було **ковальство**.

Можливо, з цим пов'язана назва села Клепали. У цій місцевості на скелях біля річки Сейм знаходимо великі брили залізної руди. У XVIII–XIX ст. майже в кожному селі були розташовані, як правило на околиці, кузні – зазвичай зрубні, вкриті гонтом або дошками будівлі, в яких були горно, закріплене на вертикальній колоді кувадло, точило, корито з водою для гартування та охолодження виробів, стояк для підковування чобіт. Біля кузні влаштувалось пристосування для шинування коліс, а також інколи стовп для прив'язування коней, коли їх підковували.

Традиційний інструмент коваля складався з великих молотів та малих молотків, обценьків, рубил, пробійників та ін. Наприкінці XIX ст. з'явилися гайкові ключі, ключі для нарізання різьби, пили-ножівки, розточки, лещата, ножиці для металу тощо.

Кузня – шанована серед селян споруда. У коваля можна було не лише замовити серп, ніж чи сапу, підкувати коня тощо, а й почути свіжі новини. Селяни з великою пошаною і водночас із певною упередженістю ставилися до ковалів як до чарівників-добродіїв, що володіють складним і таємничим мистецтвом перетворення металу на ті чи інші речі. В них бачили захисників від нечистої сили, «ковалів людської долі». Кузня на селі, звичайно, була місцем зібрання чоловіків, своєрідним клубом.

Про такі кузні згадується в історичних матеріалах про Буринь, Клепали та інші села. Ковалі здавна виготовляли зброю та різноманітні речі господарського призначення (сокири, ножі, молотки, лопати, сапи, лемеші, цвяхи, замки, клямки, залізні ворота й огорожі, стремена тощо). Важливими видами ковальства були підковка коней, а також оковування возів і особливо натягування залізних шин на колеса.

Деякі умільці займалися бляхарством – виготовленням прикрас та інших дрібних побутових речей із кольорових металів. Ковалі вміли плавити мідь та інші благородні метали, володіли майстерністю не тільки загартування металів із відпуском, а й цементації та зварювання.

Ковальський промисел в Україні існував аж до середини XX ст.

На Буринщині існувало **сільське навчально-ремісничє училище**. У 1912-1913 рр. двоє багатих людей побудували таке училище в Клепалах. Це була перша і єдина навчальна професійна школа на Буринщині. Училище відносилось до розряду нижчих ремісничих училищ Міністерства народної освіти. Впродовж 3 років учні одержували знання в обсязі початкової школи (Закон Божий, арифметика, російська мова, читання). Потім у двох відділеннях: слюсарно-ковальському і столярно-токарьському освоювали ремесла. Повний курс навчання тривав 5 ро-

ків. Там навчались не тільки діти із Клепал, а із Карпилівки, Чаплищ та інших нав-колишніх сіл. Умілі майстри виготовляли двері, рами, меблі та інші речі. У війну ремісничче училище було зруйноване. Потім там була колгоспна конюшня. А десь у 1953 році це приміщення віддали під сільський клуб, що існує і понині.

Раніше кожен українець мав право гнати горілку. Існували так звані **винниці (винокурні)**. Для цього використовувались зернові, зокрема жито (звідси і бере початок знаменита «житниця»), які проходили через перегонні куби. Чимало лісів було знищено задля утримання винниць.

Відходить у потойсвіт старше покоління, а з ним безслідно гине величезний невичерпаний пласт минувшини Буринщини. Але все ж таки на основі розповідей старожилів сіл Піски – Ярсенко Катерини Тимофіївни, Рибалко Володимира Ягоровича; Слободи – Баранової Марії Панасівни, 1922 року народження; Гвинтове – Прохоренко Марії Андріївни, 1926 року народження; Михайлівки – Жиленко Марії Лазарівни, 1926 року народження, автор дослідив існування різноманітних видів ремесел і промислів у цих селах та методи їх реалізації. Вони характерні й для інших сіл [5].

Ткацтво. Ткацтвом споконвіку займалися жінки, дівчата і підлітки. Воно було поширене в усіх селах району, верстат був майже у кожному дворі. Наприкінці XIX – на початку XX ст. домашнє ткацтво буринців, незважаючи на розвиток фабричної

промисловості, являло собою усталений комплекс технічних прийомів та знарядь праці, які склалися протягом століть.

Вирощування тих чи інших прядивних культур залежало від природно-кліматичних умов. Так, в нашому краї сіяли переважно коноплі та льон. Але сприятливіші умови були для конопель. Цим займалась майже кожна родина. Терміном сівби волокнистих рослин, згідно з народним календарем, вважався досить тривалий період – від Благовіщення (25 березня за ст. ст.) до середини червня. Сіяти бажано було на повний місяць, після теплого рясного дощу. Льон та чоловічі стебла конопель (плоскінь) збирали у серпні, жіночі стебла (матірку) залишали дозрівати на сім'я. Достиглі рослини в'язали у горстки та сушили на сонці. Сім'я із головок льону та матірку били праником, льон частіше – цепом.

Після биття рослини вимочували у воді, м'яли й тіпали, аби позбавити волокно від терміття. Останнє робили на бетельні, терниці, трапачці, використовували рубель, тіпали об стовп або будь-що.

Наступним етапом було розчісування кожного пасма волокна (микання мичок). Для цього призначалися дерев'яний гребінь, який встромлявся в спеціальний отвір в ослоні чи припічку, або кругла залізна щітка з набитими цвяхами (дергальна), котру прив'язували до лави. Остаточне очищення волокна робили за допомогою чесальної (начісної) щітки зі свинячої щетини, кінського волосіння або тонких цвяхів. Одночасно проводили сортування волокна за якістю.

Для ткання високоякісного полотна призначалося найтонше й найдовше волокно – кукла, для снування основи, ткання буденних тканин – миканка, тобто залишки, які вибирали з чесальної щітки. Останок на дергальній щітці – вал – ішов на виготовлення мішків, тканин суто господарського призначення. Готове до прядіння повісмо волокна знову накладали на гребінь або навивали на кужіль (куделю). При прядінні повсюдно вживали веретено, а також механічну прядку. Для перемотування ниток використовували мотовило – стрижень 1,5 м завдовжки з різками на одному кінці та перпендикулярно встановленим бруском – на іншому.

Одночасно з перемотуванням рахували: одне пасмо – 10 чисниць – 30 ни-

ток (нитка – одиниця міри, що означає довжину нитки при обведенні її кругом мотовила). Після просушування пряжу – так званий міток – знімали з мотовила і добре відзолювали у жлукті – видовбаній колоді без дна. За необхідності частину ниток фарбували рослинними, тваринними та мінеральними барвниками (див. далі). Потім мітки перемотували на клубки за допомогою витушки. Намагалися не мотати вночі, бо біля хати буде мотатися нечистий.

Від снування основи, для чого слугували різні конструкції снівниць, залежала правильність розділення ниток на верхній та нижній ряди, тобто утворення зіву. Тому й забобонні уявлення, що стосуються цього виду робіт, досить розвинуті. Зокрема, закінчити роботу необхідно було до заходу сонця, щоб не залишати основи на снівниці на ніч. На кінець XIX – початок XX ст. для ткання застосовували горизонтальний ткацький верстат (див. далі). Аби нитки були міцними і не кошлатилися, навіту на нього основу підмазували шліхтою.

Просте полотно виготовляли технікою полотняного переплетення – перемінним натискуванням на дві підніжки, тобто у дві ремізки. Залежно від призначення тканин кількість ремізок на верстаті збільшувалась: від чотирьох до восьми для техніки саржового переплетення (чинувате, крущасте, косичасте полотно), але могла досягати 20 і більше – для жакардових тканин. Існувало велике розмаїття орнаментальних мотивів – на вічка, на кружки, на шашки, на пасочки, у сосонку, кіскою та ін.

При виготовленні декоративних тканин, а також деяких елементів одягу, наволочок, рушників, скатертин тощо використовували техніку перебірного переплетення (забирання, вибором). У таких тканин візерунок завжди рельєфно виступав над фоном. Із розвитком легкої промисловості необхідність у домашньому виготовленні тканин відпала. Але традиції народного художнього ткацтва й до сьогодні не занедбані.

Веретено та механічна прядка.

Веретено існувало протягом тисячоліть, і технологія його виготовлення та застосування майже не змінилася. За формою – це конусоподібна паличка з незначним потовщенням посередині. Товсті нитки пряли довгим, відносно важким

веретеном, тонкі – коротким і легким. Веретено з напряденою ниткою називали починком. У більш давні часи, щоб надати веретену обертальної сили, застосовували пряслицю – невелике грузило округлої форми, що вдягалось на нижній кінець веретена. Механічна прядка (візок, коловороток, німецька куделя), яка відома в Україні з XIX ст., значно прискорювала, а головне – полегшувала прядіння, оскільки приводилася в рух ногою. Пряли на ній переважно конопляні та лляні нитки. В основному побутувала вертикальна прядка, подекуди – горизонтальна. Веретено було в кожній родині. На відміну від прядки з веретеном було пов'язано чимало повір'їв. Ним проводили по хворому місцю, вишкали бородавки; вода, яку лили на веретено, вважалася помічною.

Його форма виразно асоціювалася зі змієм (верекілляниця й гадюка – однакові).

Ткацький верстат. На Буринщині застосовували горизонтальний ткацький верстат (кросна, варстат). Він мав пристрій для піднімання й опускання ниток основи – ремізки (нити, начиння, ничениці, нечілници), прив'язані до підніжок (поножів). Саме наявність ремізок давала змогу робити різноманітні види переплетень і виготовляти безліч різновидів ткацьких виробів.

Розрізняють три основних типи ткацького верстата: найпростіший (без станин); стан на сохах (стативах) і, нарешті, рамний стан або верстат. Рівномірне розміщення ниток основи по всій ширині верстата, рівномірне при-

бирання ниток підкання забезпечувалися особливим механізмом – лядом із бердом. Верстат також мав два навої: передній (для полотна) та задній (для навивання основи).

Під час заправки верстата використовували ритки (регівницю) – спеціальну раму, подібну до берда; нитки підкання закладали між нитками основи за допомогою човника – пустотілої бузинової трубочки з цівкою.

Поширеною на Буринщині була **обробка шкіри**. Вичинка шкіри волів та коней, з якої шили взуття, була відома під назвою чинбарство, вичинка шкіри овець для одержання овчини називалася кушнірством. У чинбарстві розрізнялося ще лимарство – вичинка шкіри-напівфабриката, так званої сириці, яка йшла на виготовлення зброї та інших господарських виробів. Разом із шевським ремеслом – пошиттям взуття, а також кожухарством та шапкарством вони склали групу традиційних шкіряних промислів і ремесел краю.

Шевське ремесло також належало до компетенції чоловіків. Воно здавна було поширене в нашому краї. Інструмент шевців складався з колодок, різноманітних шил, ножів, молотків, обценьків. Необхідними атрибутами були дратва, віск, смола, щетина, цвяхи та кілки, підкови, дошки для розкрою шкір тощо.

Шили чоботи переважно так званого руського крою (або суцільними, або головки пришивалися до халяви у вигляді язичка). Асортимент виробів був досить широким: чоловічі чоботи, півчобітки, черевики, а також найчастіше жовті або червоні жіночі сап'янові чобітки. Шевці працювали в основному на замовлення селян, рідше на ринок.

Святкове взуття і фабричного, і кустарного виробництва звичайно прикрашалося орнаментом – засобами тиснення, вирізування тощо.

На Буринщині були такі види кравецького ремесла, як кожухарство та шапкарство. Але кожухи здебільшого шили в Смілому. Кожухи звичайно орнаментувалися кольоровими вовняними або гарусними нитками, а також торочкою, поворозками, випушкою з хутра диких звірів. Кравецький інструмент складався із ножів, аршинів, ножиць, різної величини голок тощо. Завжди під рукою були вощені конопляні та лляні нитки, наперстки, крейда. Спеціальні кравці – шапкарі – шили різноманітні головні убори.

Обробка вовни – одне з традиційних занять сільського населення Буринщини. Вовна йшла передусім на вироблення повсті. Крім того, її використовували у шапкарстві, для плетіння й ткання поясів, вироблення сукна тощо і нарешті – для ткання тканин інтер'єрного призначення – килимів, ліжників, налавників, коців тощо.

Фарбування тканин. Селянство Буринщини аж до початку ХХ ст. зберігало способи приготування природних барвників, хоча практично вони майже не застосовувалися. Їх витіснили анілінові барвники промислового виробництва, які були зручнішими в користуванні, але не відзначалися особливою стійкістю та насиченістю. Тільки природні барвники в різних сполученнях могли дати безліч відтінків. Чорний колір одержували з відвару вільхової або дубової кори та кореня кінського щавлю. Найдавнішим та найбільш усталеним кольором в буринців був білий. Жовтий колір отримували за допомогою цибулиних лушпайок, гречаної полови, недостиглих ягід жостеру тощо. Все це товкли у ступі разом із корою дикої яблуні, додавали галун і виварювали в сироватці. Синій барвник одержували з рослини під назвою крутик: після виварювання вона давала осад, який збирали й висушували. Для одержання зеленого кольору відварювали спориш, листя берези або омели, стиглі ягоди жостеру, а також дубову кору. Червоний – один із основних кольорів у різнобарв'ї тканин України. Звичайно, червоний барвник здобували із перестиглих ягід жостеру, материнки та листя дикої яблуні. Цю суміш товкли в ступі, додавали трохи води та під гнітом вичавлювали червону фарбу.

Подекуди відносно яскравий червоний колір одержували з соку лохини, змішаного з молоком. Нарешті, для цього широко використовували червець – яєчка хробаків, які збирали на корінцях лісової суніці. Червець сушили в печі, терли на порошок і розводили водою. Пряжу, фарбовану таким барвником, важко сплутати з іншою. Усі барвники для стійкості закріплювали природними кислотами – оцтом або овочевими розсолами (з капусти, буряків, огірків), сироваткою, а також сіллю.

Теслярство – один із наймасовіших деревообробних промислів на Буринщині: зведення житлових та інших споруд, господарських будівель тощо. Зрубані дерева обтесували здебільшого вручну різного виду сокирами й розпилювали на колоди. Уздовж колод знизу долотами видовбували поздовжні пази, а по кінцях – зарубки. За допомогою простого, але ефективного знаряддя – драчки – колоди щільно з'єднували у зруб. Традиції народного теслярства і до сьогодні зберігаються у сільському будівництві.

Столярство – майже в усіх селах були умільці, які займалися цим видом деревообробного промислу: виготовлення хатнього начиння – лав, ослонів, скринь, столів, табуреток та стільців, мисників, ліжок, а також віконних рам та рамок для вуликів, дерев'яних частин борін та плугів тощо.

Серед інструменту столярів було багато давніх знарядь – сокира, тесло, стамеска, молоток, свердло та ін. Пізніше він поповнився столярним верстатом, рубанком, фуганком. Округлі вироби (колони для церков і ганків, деталі прядок, веретен, дитячі іграшки) столяри виточували на найпростішому токарному верстаті (коловоротці). Для вимірювань застосовували розміряч, косинець, отримач. Із появою на дерев'яних виробках залізних деталей з'явилися різного діаметра гайкові ключі. Мистецтво багатьох буринських столярів досягало справжньої віртуозності. Велика увага приділялася оздобленню виробів дерев'яними розетками, хрестами, квітками та іншими візерунками. Особливо ретельно ставилися столяри до орнаментування скринь, що призначалися для зберігання посагу і стояли в хаті на чільному місці.

Стельмаство – виготовлення транспортних засобів – возів і саней, а також коліс, полоззя, дуг тощо було нагальною потребою селян. Крім традиційного столярного інструмента, стельмахи широко користувалися вже згаданою коловороткою (при виготовленні округлих ступиць). Специфіка стельмаства полягала й у тому, що матеріал для гнуття ободів, дуг, полоззя заздалегідь розпарювали у спеціальному приміщенні – парні. Воно являло собою невелику зрубну землянку з подвійними засипаними піском стінами, піччю, над якою встановлювався чан з водою, димарем, а також отвором для виходу пари. Відомий був і давніший різновид парні: так звана суха парня – неглибока яма з вогнищем, що курилося, покрита дерном, зверху якого клали підібраний для гнуття матеріал.

Ложкарство – цей промисел на Буринщині не набув широкого розповсюдження. Були лише окремі ложкарі, що виготовляли для домашнього вжитку ложки, ополоники, миски, тарілки та інше кухонне начиння. Для цього використовувалися здебільшого такі породи, як береза, осика, липа, інколи груша. З розпиляного дерева майстер робив спочатку заготівки, котрі потім оброблялися за допомогою спеціальних ложкарських інструментів – різця та шліфера, а також ножа та найпростішого токарного верстата. Розрізняли ложки прості, нефарбовані (мужицькі, циганські) та руські, що були пофарбовані у золотавий та темно-червоний кольори та розписані стилізованими візерунками. Ложкарством займалися звичайно чоловіки похилого віку.

Гребінництво. Були на Буринщині окремі майстри, які займалися виготовленням різноманітних дерев'яних гребінок і гребенів для прядіння. Значно більших розмірів були дерев'яні гребені та гребінки (до 40-50 см). Їх виготовляли з твердих порід: груші, клена тощо. При цьому використовували струг, спеціальні швайки та пилки для нарізування зубців. Гребені та гребінки мали ручку (стебло), яка вставлялася в отвір в ослоні, лаві чи спеціальній підставці.

Бондарство – умільці цього промислу займалися виготовленням бочок, діжок, барил, цебер тощо. Бондарі добре розумілися на різних сортах дерева і добирали їх конкретно для кожного виробу. Зокрема ті, що призначалися для рідин, виготовлялися з твердого дерева, зазвичай дуба. Асортимент бондарських виробів був широким і різноманітним. Це ремесло вимагало неабияких навичок і майстерності.

Наприклад, прорізання пазів у клепах (так званих уторів) при вставлянні днищ було досить складною технічною операцією. Те ж стосується і скріплювання клепок дерев'яними або залізними обручами. Крім звичайного столярного інструмента, бондарі користувалися уторником (кривим стругом), розмірячем, шерхебелем. Володіли вони й початками геометрії: зокрема, радіус дна діжки обчислювали шляхом поділу величини її окружності на шість.

Плетіння – існувало в нашому краї як домашній промисел по виготовленню господарсько-побутових виробів для домашнього вжитку. Як сировину для плетіння використовували лозу, кору певних дерев, насамперед молоді липи (лико) та берези (береста, луб), верболіз, хвойну та дубову шкірку, коріння ялини, сосни тощо. Способом плетіння виконували стіни клунь, хлівів та кошар, живоплоти тощо. З лози та інших матеріалів плели рибальське знаряддя. Крім зазначених речей, почали виготовляти дорожні корзини, легкі дачні меблі, дитячі коляски. Кора при цьому, звичайно, знімалася (біле плетіння). Залежно від конкретних виробів лозини використовували круглі або стругані чи розщеплені уздовж, у природному або пофарбованому вигляді. Почуття міри у доборі кольорової гами (переважали білий, рожевий, зелений кольори, іноді жовтий та фіолетовий) свідчило про смак ремісників.

Плетіння з кори дерева.

Було також плетіння з соломи. Використовувалися, як правило, житня або пшенична солома, яку заготовляли під час наливання колосся, та солома стиглого вівса. Ці матеріали мали приємний золотаво-блискучий колір. З них плели передусім дуже популярні головні убори – брилі. Використовуючи також розколоті лозини, лико чи мотузки, виготовляли солом'яні сіяники, плетінки (кадовби, солом'яники) для зберігання зерна та інших продуктів, одягу тощо.

1. Лисенко С. І. «Нариси домашніх промислів і ремесел Полтавської губернії. Роменський повіт», 1900 р. ; Овсієнко Л.К. Історія села Чернеча Слобода. Особистий архів.

2. Токмакова І.В. Из летописи с. Красная Слобода Путивльського уезда. Путивльський краєзнавчий збірник, випуск 3. Універсальна книга. Суми – 2007. – С. 148.

3. Коротя О.В., Осадчий Є.М., Буринський краєзнавчий вісник, випуск 1, 2010. – С. 46-48.

4. Історія села Дяківка, library-buryn.org.

5. Особистий архів Гагіна В.І. Народні ремесла і промисли Буринщини.

В статті досліджені крест'янські домашні ремесла і промисли Буринщини кінця XVII – початку XX вв. Ця тема в межах етнічної території Буринщини досліджена недостатньо. Їй майже ніхто з істориків, етнологів, краєведів не присвятився. Ключові слова: ремесла і промисли, селитроварня, кузня, винокурня, ткацтво, сапожне ремесло, плотництво, стельмаство, бондарство, ложкарство.

The article investigates the peasant homemade crafts of Burynchyna the end of the XVII to the beginning of XX centuries. This topic within the ethnic territory of Burynchyna is studied insufficiently. It has almost no historians, ethnologists, ethnographers not touched.

Keywords: crafts, saltpeter, a smithy, a distillery, weaving craft of shoemaking, carpentry, wheels, cooperage, manufacturing spool.

НАРОДОЗНАВЧІ НОТАТКИ

УДК 738:39:7.046.1 (4)

Костянтин Рахно

НЕКРОСИМВОЛІЗМ ПРИПИСІВ У ТРАДИЦІЙНІЙ ЗВИЧАЄВОСТІ ГОНЧАРІВ ЧЕРНІГІВЩИНИ

Стаття присвячена дослідженню заборони випалювати глиняні вироби у гончарів села Верба Коропського району Чернігівської області, коли в селі є ще не похований покійник. Цей припис розглядається на широкому тлі аналогічних заборон у слов'ян, германців та інших індоєвропейських народів. Показано його зв'язок із уявленнями про смерть, притаманними традиційній культурі, та культом Громовержця, оскільки полум'я гончарного горна ототожнювалося з блискавкою.

Ключові слова: глиняні вироби, гончар, заборони.

З-поміж багатьох осередків гончарства на Східному Поліссі, відвіданих експедицією Музею народної архітектури та побуту України, привертає увагу село Верба Коропського району Чернігівської області, де ще порівняно недавно побутувало це прадавнє ремесло. Місцеві мешканці жили «з горшків». До Другої світової війни на 500 дворів було 400 гончарів-чоловіків. Відомому етнографові Лідії Орел пощастило навіть зафіксувати кілька гончарських вірувань і звичаїв, які стосувалися найбільш відповідального й ризикованого етапу виготовлення посуду – випалювання. Зокрема, за місцевими уявленнями, існували певні кризові обставини, які могли змусити його відкласти. Так, у Вербі не заведено було випалювати глиняні вироби, коли в селі був покійник¹.

Подібні прескрипції відомі й в інших українських гончарних осередках, у тому числі й розташованих далеко від Полісся. Наприклад, у Коболчині Сокирянського району Чернівецької області теж не закладали нове горно, коли в селі був похорон, і не витягали з горна посуд, поки не захоронять людину. Заборонялося працювати гончареві від час похорону когось із близьких чи знайомих людей і в гончарських осередках Поділля².

Семантика й прагматика цієї заборони є дуже цікавою. «Зі сконом когось у будинку припиняється робота, щоб не порушити спокій померлого (майже повсюдно: у мазурів, сербів і хорватів, лужичан, чехів, русинів)... Потреби живих поступаються місцем виконанню обов'язку щодо померлого: одні піклуються про те, щоб «опрятати» його й спорядити у «далеку путь», інші йдуть сповістити подію смерті тій окрузі, якій належав покійник, і виконують те, чого він сам не встиг або не міг виконати; тільки для відвернення згубного впливу смерті виконуються й деякі обряди «сторонні», присвячені земним цілям і потребам живих», – писав український етнограф Олександр Котляревський³.

То був функціональний простір-час, призначений для нейтралізації смерті як сим-

---

© Рахно Костянтин Юрійович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України; старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.

волічної відмінності. У людей традиційної культури природної, в нашому розумінні, смерті, по суті, нема, адже будь-яка смерть є суспільною, публічною, колективною. Вона ніколи не сприймалась як вузькородинна подія, це завжди наслідок чиєїсь ворожої волі, яка мала бути поглинута громадою. Це поглинання здійснювалося через святкування і обряди. Від виконання усіх нормативних приписів, передбачених для ситуації помирання й поховання, залежав загальносілський добробут. Поховальний ритуал – це взаємообмін, який не вбирає у себе біологічної події. Над головою померлого взаємообмінюються зла воля і спокутувальні обряди. Смерть ставиться на кін, виграється у символічній грі – для померлого виграшем є його статус, а група збагачується новим партнером-предком⁴. Виникнення своєрідного акреативного хронотопу, центром відліку якого стає мрець, оформлювалося ритуальними іграми поблизу небіжчика та зупиненням роботи. Поки мертвий лежав у хаті, припинялася всяка робота, крім тієї, що була необхідна для похорону⁵. Цей кризовий стан спричинявся хаосом, принесеним смертю. Життя поверталось у звичну колію аж через рік, а тим часом родина продовжувала існувати у сакральному хронотопі, котрий виворював нетипове середовище річного відсторонення від звичного циклу емоційних підйомів у період свят. Широко відомі заборони робити весілля там, де хтось помер, зеленити хату у Вербну неділю, йти на коляду. Часто дана засада застосовувалась до всього дому, всієї родини, всього роду й навіть усього села. Звичай припиняти скрізь хатню роботу – це теж один із рудиментів язичницького сприйняття смерті як явища суспільного, а не вузько родинного, що зберігся у слов'ян та деяких інших народів Східної і Центральної Європи⁶.

У Польщі, в Мазовії, доки небіжчик лежав у хаті, призупинялася уся робота, принаймні, прядіння, щоб не турбувати померлого. В околицях Жарек, Севежа і Піліци, коли тіло було в хаті, по містечках мешканці з усіма статками вибиралися до найближчих сусідів, а по селах домашні спали під одним дахом, а їжу готували поза домом. Сім'яни виносили з хати освячені речі з тієї причини, що «якби їх смерть людини заскочила, то вони б через це втратили свою силу зцілення; виносять із хати також різні предмети домашнього вжитку, залишаючи тільки образи святих». Так само по сконі селянина з околиць Ченстохови з хати виносили лави, столи й стільці, а також свячені речі, як от воду та зілля, будучи переконаними, що вони «втрачають у цей час свою цілющу силу». В Андрихові, якщо мрець лежав у домі, не можна було замітати. У надрабського люду в домі, у якому хтось помер, не товкли і не мели протягом трьох днів, гадаючи, що доти душа небіжчика перебуває у ступі й жорнах. На Жешівщині при тілах, які лежать у хаті, не вільно було молоти, інакше всі помирають. На Новотаржщині, доки мертвий лежав у домі, не треба було шити, щоб його не кололо, ані орати, ані возити гній, бо нічого не вдасться на полі. Тіло ніби кидало зурочення на всю діяльність, яка виконувалась в його присутності, псувало її й спричиняло невдачу. На Кросьненщині тоді в домі не мололи, не прали, не замітали, аби разом зі сміттям живих з оселі не викинути. На Люблінщині, у Жабні, протягом усього часу, поки померлий перебував у домі, хату не можна було замітати, а після виносу замітали навпаки.

Заборона мести побутувала і в Лужицях. Лужицькі серби так само утримувалися від будь-якої гучної роботи аж до поховання тіла. У Чехії призупинялася будь-яка праця, доки померлий був у домі. В Білорусі, доки мертве тіло лежало у хаті, заборонялося як ближчим, так і далеким родичам звідти щось позичати як продукти харчування, так і хатнє начиння, посуд, реманент, вбрання чи гроші. У Славонії зупинялася усяка робота, доки померлого не поховають, навіть сусіди не могли прости та ткати. В інакшому разі у працюючих закростеніють руки. Болгари застерігали, щоб не працювали у цей час і в день після похорону, бо від того будуть руки тріскатися. Вони, як і серби, забороняли заглядати через вікно до дому, в якому лежить померлий, і голосно розмовляти, а той, хто це вчинить, протягом цілого року буде хворіти. Словенці вірили, що після смерті господаря у якомусь домі не можна протягом семи днів орати, інакше земля залишиться мертвою на цілих сім років. Хорвати ж твердили, що не можна тоді долівку посипати свіжим піском, бо померлий мусив би сам його

вносити в пазусі. Вони також забороняли комусь із родини, в якій сталася смерть, працювати в полі, бо був би неврожай. У сербів Боснії і Герцеговини припинялася аж до поховання праця у всьому селі, коли проходила поховальна процесія, всі припиняли роботу, під час поминок на млин ішов хтось із чужих, а не з домашніх. Особливо прикметно, що на цей час гасився вогонь, а в домі нічого не можна було готувати, бо він протягом трьох днів визнавався нечистим. Домашніх виключали і з процесу приготування поминальної їжі. У Сербії взагалі було загальним звичаєм, що в хаті, де був мрець, нічого не готувалося, їжу приносили сусіди. Куховаркою у цей день ставала одна чи дві сусідські жінки. Звичай гасити вогонь у хаті, де стався випадок смерті, відзначений і в околицях Ольденбурга, на колишніх землях вендів. Робилося це начебто для того, щоб померлий не міг повернутися. У південно-східній Сербії – в Алексинському Поморав'ї – той, хто обмивав і одягав небіжчика, не повинен був протягом сорока днів брати в руки куряче яйце, оскільки вважалося, що воно може зіпсуватися. Йому також не можна було саджати квочку на яйця, бо не виведуться курчата. У сербських румунів копали могилу і виготовляли труну тільки чужі, сусіди. У Славонії лише чужі або далекі родичі перебували біля вмираючого, і тільки чужі копали померлому могилу. Траплявся у південних та східних слов'ян і звичай протягом кількох днів не вимітати покою, у якому лежав померлий, аби уникнути його повернення.

Подібні сепулькрумічні заборони на працю були відомі по всіх Карпатах, на Тернопільщині та в інших місцевостях України. Одвічний звичай в Україні (наприклад, у Раранчі Чернівецького повіту) наказував, аби протягом усього часу від смерті селянина чи селянки аж до поховання його або ж її в домі жалоби була припинена вся діяльність, окрім найнеобхідніших занять, а в сусідніх господарствах – усі важчі роботи. На Теревовельщині протягом трьох тижнів, рахуючи від дня смерті, не білили хату ані всередині, ані зовні, кажучи, що через це небіжчик мав би на тому світі зашмаровані очі. Бойкам не можна було ні вивозити гною, ні починати роботи біля нього і навіть мити в хаті, доки останки померлого не поховані. У Коломийському повіті, коли померлий лежав у хаті, призупинялася вся господарська діяльність, а в цілому селі не саджали огірки, не «підсипали» курчат тощо. У надломницьких горян на знак жалоби не білили у хаті, не мили столів, лав або стін. Гуцули не замітали хати аж до моменту випровадження тіла. У лемків протягом трьох днів після поховання не вільно було нічого робити на ріллі небіжчика, і це для того, щоб душа його мала спокій і щоб тіло добре й легко лежало в труні. У селі Смиківцях Тернопільського повіту в хаті, в якій був покійник, не замітали. У Снятині й Тернополі від моменту сконання не вільно було нічого з хати позичати сусідам, а також виносити сміття. На Снятинщині не годилося замітати хати, в якій спочиває покійник, аби хтось із родини не помер. У Дружківці Бахмутського повіту, якщо був померлий у домі, з нього не виносили сміття. На Поділлі, у селі Яромирці, вірили, що якщо хтось у домі помре, то протягом певного часу не належить білити хату, бо заляпаються вапном очі душі. У Заславському повіті не білили стіни до дев'яти днів, аби померлому душу не забілити.

У Німеччині вже за середньовіччя зустрічалися накази, щоб у момент смерті в домі припиняли роботу й відтоді не мили й не прали. У пізніших німецьких віруваннях панувало повсюдне переконання, що доки тіло лежить у домі, можна виконувати тільки найнеобхідніші роботи, такі, як приготування їжі та годівля худоби. Після смерті господаря аж до його поховання і в Пруссії заказували будь-яку роботу в домі, «щоб померлому – як кажуть – не перешкоджати». Шваби забороняли в цей час обертові рухи, саксонці – господарські роботи. Можливо, то справді частково був, як гадали деякі науковці, засіб ошукання злих духів, аби тим видавалося, ніби все в домі вимерло і немає нічого, що можна забрати собі. У Східній Пруссії, Силезії, Лужицях, Фогтланді перед похованням не можна було з дому нічого позичати чи дарувати, навіть жебракам не можна було подавати. У Тюрингії не випускали худоби зі стійла. Німці Східної Пруссії, Швабії, Чехії гадали, що можна віддаватися тільки найнеобхіднішій роботі, а у Франконії, Бадені, Ольденбурзі також вважали, що не можна прясти, ані їхати, бо інакше порушиться спокій померлого. У Померанії про-

тягом певного часу після поховання не можна було в домі прати, бо померлому буде мокро в труні. Припинялася всяка праця, особливо прядіння і випкання, в домі, де лежить померлий, і в деяких інших європейських народів⁷.

Зафіксована на Чернігівщині заборона на випалювання глиняних виробів, якщо в населеному пункті сталася смерть, є частиною цих приписів.

Аналогічна релігійно-міфологічна практика простежується ще в організації обряду поховання північноіранських царів, у якому інсценізувалися смерть і відродження священного правителя. Невипадково саки і скіфи після скону своїх верховних володарів на деякий час інсценували хаос, руйнування і дисгармонію світу, які наставляли по відході людини, що втілювала їхню єдність, після чого знову мусив настати порядок. Смерть сакрального вождя асоціювалася із руйнуванням Всесвіту і новим його відродженням, відновленням загальної гармонії⁸. В Ірані ахеменідського часу вшанування вогню було в основному культом царського двору. За пізніх Ахеменідів священний вічний вогонь виносили на срібних вівтарях перед царем. Коли помирав цар, священний вогонь у палаці гасили, як повідомляє Діодор Сицилійський (XVII, 114, 4)⁹ – очевидно, щоб він не втратив свою сакральну чистоту.

У зв'язку з константними уявленнями, що мертве тіло шкідливо впливає на вогонь і може його занечистити, виникли згадані вище заборони приготування їжі з моменту смерті в домі. Іранські зороастрійці здавна вважали за тяжкий гріх класти труп поблизу домашнього вогнища, оскільки він належить до речей нечистих і своєю присутністю забруднює вогонь¹⁰. Очевидно, це була одна з причин, чому не розпалювали в разі смерті односельця й гончарські горни. Тут простежується певна паралель зі звичаєвістю ремісників іраномовних народів. У Ягнобі ті майстрині-гончарки, в домі яких у цьому році був покійник, не тільки не могли працювати самі, але й їхні будинки не могли замовляти посуд іншим. У Каратегіні в гірському Таджикистані, де виробництво посуду мало постійний характер і на нього дивилися як на прибутковий артикул у господарстві, ця заборона зводилася до одного дня, але поширювалася на всі помешкання селища, і в той день, коли у населеному пункті був небіжчик, глиняні вироби ніхто не виготовляв¹¹. У долинному Ріштані, де гончарювали чоловіки, майстри також припиняли роботу через смерть одного зі своїх співтоваришів. У старі часи майстерні, де був покійник, не працювали до трьох днів, а решта – один день¹².

Як бачимо, концепт космічної хаотичності виражався в першу чергу у заборонах на починально-створювальні роботи, через які реалізувалася міфосемантика космогонічного відновлення світу. Передовсім це стосувалося гончарювання. У традиційній культурі виготовлення глиняного посуду співвідносилось з актом творення всесвіту. На тлі того, що вогонь у гончарному горні уявлявся слов'янами як первісне, дане Громовержцем небесне полум'я блискавки¹³, важливим моментом є засвідчений ще дияконом Левом з Калое у X столітті зв'язок слов'янського обряду поховання і супутніх йому жертвоприношень із язичницьким покровителем гончарного ремесла, богом грому Перуном¹⁴. Там само, звідки приходили грози й небесний вогонь, слов'яни уявляли собі місце перебування й діянь душі померлих¹⁵. Цей зв'язок зберігався у багатьох народних віруваннях, які стосувалися похорону. Підвищення статусу індивідуальної події забезпечувало її реляції з явищами космічного плану, бо природні стихії керувалися богами та померлими предками. Зокрема, в поляків у Страдомі під Ченстоховою, якщо в домі лежав покійник, а насувалася буря з громом, слід було посунути тіло й покликати небіжчика на ім'я, інакше лютуватиме гроза¹⁶. Аналогічна заборона зафіксована в Ропчицях на Жешівщині, де колись вважали, що коли перевезти покійника з однієї парафії в іншу через кілька сіл, того ж року буде град у тих селах, через які везли тіло¹⁷. Непохована людина вважалася причиною сильних дощів, буревіїв, вітрів та інших атмосферних явищ. У російському селі Колкья в Естонії розповідали, що коли потонув один із мешканців і його привезли з озера, то два дні не вщухала гроза. Село охопила паніка, всі побоювалися, що якщо вчасно не похоронити потопельника, то їх усіх спалить блискавицями¹⁸. Невипадково в росіян рушник із покійника, вивішений за вікно, вважався оберегом від грози¹⁹. В Україні, в околиці Снятина, коли несли самогубцю до трупарні, то палили «околіт

солами» під труною, щоб не було грози й зливи: «*один ішою і робиш скрутлі з соломи та й палиш під деревишем, аби туча ни була у лікі*»²⁰. У південній частині Буковини було зафіксоване вірування у те, що при похованні померлої в лісі людини будуть великі дощі²¹. Віра в те, що сильні зливи починаються передовсім тоді, коли втопиться людина, була поширена також у гуцулів і подолян²², що перегукувалося з тамтешньою гончарською звичаєвістю.

Такі повір'я були відомі і в українців Полісся. Під час транспортування покійника на кладовище дорога ставала простором смерті й потребувала певних магічних актів, бо померлий був джерелом загрозливого впливу на довкілля, зокрема, стихії: «*Будуть тучи великіє, ветри великіє*», – казали в Яцьковичах Березнівського району Рівненської області. У селі Радовель Олевського району Житомирської області гадали, що без оберегових обрядодій «*по лету буде гриметь да ляскать*». У селі Кишин того ж району пояснювали, що грім буде людей убивати²³. У Дягові Менського району Чернігівської області вірили, що хмари на небі взагалі утворюються з душ: «*Хмари – це души мруть і на небе сабираюца, небо держать*»²⁴.

Зв'язок між похованням, вогнем і громом простежується ще в нордичній, фракійській та індоарійській міфології. Даки, згідно з Геродотом (IV. 94), також вірили, що померлі вирушають на небо до бога грози Гебелейзіса, який пізніше злився в румунів із пророком Іллею²⁵. Описуючи похорон Бальдра, Сноррі Стурлусон в «Едді» розповідає, що на воду було спущено корабель Хрінгхорні, на якому було складено стос із дерева, а тіла Бальдра і його померлої від горя дружини Нанни поклали на цей стос. Після того, як було запалено вогонь, до вогнища підійшов бог Тор і освятив його молотом грому Мйольніром²⁶. Як зазначав німецький міфолог Вільгельм Маннгардт, на цей ще не досить пояснений факт може пролити світло Атхарваведа (12.2. 4-10). Коли в оселю потрапляє бог вогню, який пожирає м'ясо (Agnih kravyād), тобто вогонь багаття для спалення померлих, а з ним в оселю приходиться і смерть, то благодатний вогонь домашнього вогнища гаситься, а запалюється тільки після поховання померлого²⁷.

Германці вірили, що полум'я домашнього вогнища спочатку було запалено божою стрілою вогню блискавки, отож кожний земний вогонь домашньої ватри є відображенням небесної грозової іскри і перебуває у постійному зв'язку з нею. Звідси, за німецькими віруваннями, блискавка не вдарить в жодний будинок, де в плиті горить вогонь, тому під час грози в плиту клали освячене дерево. Тому при грозі в Гольштайні не гасили вогонь і били сокирою в одвірки у повній відповідності до індоєвропейських міфів про походження вогню. Ведичні індоарії теж гадали, що небесний вогонь на землю було принесено блискавкою. В полум'ї блискавки спустився на землю Яма – перший смертний, у вогні блискавиці повернувся він у світле небесне царство, отож панувала віра, що під час грози у вогні блискавки душі підіймаються на небо, а блискавичне полум'я, яке горить у плиті чи на жертвовному кострищі, приносить на землю життя і відводить згаданий вище всепоглинаючий вогонь багаття для спалення померлого. Це останнє мало здійснитися до неба і розпалити там жертвовний вогонь для душ предків і їхнього володаря Ями. Саме цим пояснювалося, чому при запалюванні поховального вогнища застосовувалася формула «гromовим молотом (vajra) бога грози Індри я відсилаю Агні, який пожирає м'ясо, в світ предків (Pitrs)». Ця ж основна думка стосувалася і освячення Мйольніром, гromовим молотом Тора, вогнища для спалення Бальдра²⁸. Ці вірування давніх германців, фракійців та індоаріїв мали свій відгомін у слов'янських звичаях.

За висновком дослідників, «*...рослини, звірі, люди і навіть стихії – грім і буря, в уяві сучасної людности відчують магічний вплив смерті, не менше, як примітивне оточення відчуває вплив магічних операцій примітивної людини або її магічної сили*»²⁹. У поховально-поминальній обрядовості та звичаєвості це було дуже глибоко вмотивовано й, очевидно, впливало на діяльність гончарів. Грозове полум'я гончарного горна наділялося в слов'янській традиції особливою чистотою й мало оберігатися від осквернення. Звичай майстрів села Верба Коропського району на Чернігівщині відмовлятися від випалювання на час, доки в селі перебував ще не похований покійник,

знаходить велику кількість паралелей у різних індоєвропейських народів, що вкотре підтверджує етнокультурну архаїчність Східного Полісся.

1. Орел Лідія. Кераміка с. Верба Коропського району Чернігівської області // Українське гончарство: Науковий збірник за минулі літа. – Київ-Опішне: Молодь; Українське Народознавство, 1993. – Книга 1. – С. 313.
2. Рахно Костянтин. Перунове полум'я: Міфологія та обрядовість слов'янських гончарів. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2012. – С. 140.
3. Котляревский А. О погребальных обычаях языческих славян. Исследование. – Москва: Б.м., 1868. – С. 207.
4. Бодрийяр Жан. Символический обмен и смерть. – Москва: Добросвет, 2000. – С. 292, 319.
5. Лларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: Історично-релігійна монографія. – Вінніпег: накладом Видавничої Комісії при Товаристві «Волинь»; Інститут дослідів Волині, 1965. – С. 256; Biegeleisen Henryk. Śmierć w obrzędach, zwyczajach i wierzeniach ludu polskiego. – Warszawa-Lwów: Dom książki polskiej S-ka akc., 1930. – S. 164.
6. Fischer Adam. Zwyczaje pogrzebowe ludu polskiego. – Lwów: nakładem zakładu narodowego im. Ossolińskich; wydawnictwa biblioteki zakładu nar. im. Ossolińskich, 1921. – S. 130; Велецкая Н.Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. – Москва: Наука, 1978. – С. 143; Маєрчик Марія. Бінарна семантична опозиція «ТУТ» і «ТАМ» у конструюванні візії потойбічного світу (фаза переходу). Карпатський ареал // Родовід. – Київ, 1996. – № 1 (13). – С. 5.
7. Fischer Adam. Zwyczaje... – S. 126-131; Biegeleisen Henryk. U kolebki. Przed oltarzem. Nad mogiłą. – Lwów: nakładem Instytutu Stauropigjańskiego, 1929. – S. 358-359; Biegeleisen Henryk. Śmierć... – S. 163-164; Ciszewski Stanisław. Ognisko. Studium etnologiczne. – Kraków: nakładem Akademii umiejętności, 1903. – S. 37; Велецкая Н.Н. Языческая символика... – С. 144; Микитенко Оксана. Сербські голосіння: Поетичний та історико-географічний аналіз. – Київ: Наукова думка, 1992. – С. 34.
8. Акишев А.К., Акишев К.А. Интерпретация исыкского погребального обряда // Культура и искусство древнего Хорезма. – Москва: Наука, 1981. – С. 149.
9. Бессонова С.С. Религиозные представления скифов. – Киев: Наукова думка, 1983. – С. 29.
10. Ciszewski Stanisław. Ognisko... – S. 36; Fischer Adam. Zwyczaje... – S. 130-131.
11. Пещерева Е.М. Гончарное производство Средней Азии. – Москва-Ленинград: издательство АН СССР, 1959. – С. 118-119.
12. Пещерева Е.М. Гончарное производство... – С. 365.
13. Рахно Костянтин. Перунове полум'я... – С. 155-164; Рахно Костянтин. Семантика вогню гончарного горна в білоруській культурі // *Studia mythologica slavica*. – Ljubljana: Znanstvenoraziskovani center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Inštitut za slovensko narodopisje, Ljubljana, Slovenija; Università degli Studi di Udine, Dipartimento di Lingue e Civiltà dell' Europa Centro-Orientale, Udine, Italia, 2011. – Т. XIV. – С. 231-238.
14. Лев Диакон. История. – Москва: Наука, 1988. – С. 78; Серяков Михаил. Вселенский закон – незримая ось мироздания. – Москва: Яуза, Эксмо, 2005. – С. 47.
15. Котляревский А. О погребальных обычаях... – С. 85-86, 173.
16. Witkowski Michał. Lud wsi Stradomia pod Chęstochową. Szkic etnograficzny // *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. – Kraków, 1893. – Т. XVII. – С. 35.
17. Udziela Seweryn. Lud polski w powiecie Ropczyckim w Galicyi // *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. – Kraków, 1890. – Т. XIV. – С. 123.
18. Рихтер Е.В. Русское население западного Причудья: (Очерки истории, материальной и духовной культуры). – Таллин: Валгус, 1976. – С. 126.
19. Максимов С.В. Нечистая, неведомая и крестная сила. – Санкт-Петербург: товарищество Р. Голике и А. Вильборг, 1903. – С. 207; Бунин И.А. Собрание сочинений. – Берлин: Петрополис, 1934. – Том II. Деревня. Суходол. – С. 214.

20. Свенціцький І. Похоронні голосіння; Гнатюк В. Похоронні звичаї й обряди // Етнографічний збірник етнографічної комісії Наукового товариства імені Шевченка. – Львів: друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1912. – Том XXXI-XXXII. – С. 338; Biegeleisen Henryk. U kolebki... – S. 341.
21. Gorovei Artur. Credinți și superstiții ale poporului român. – București: Grai și suflet – cultură națională, 1995. – P. 199.
22. Кайндль Р.Ф. Гуцули. – Чернівці: Молодий буковинець, 2000. – С. 119, 134; Колотило Танасій. Про засуху в етнобаченні подолян // Берегиня. – Київ, 2006. – № 3. – С. 34.
23. Конобродська Валентина. Поліський поховальний і поминальний обряди. – Житомир: Полісся, 2007. – Т. 1. Етнолігвістичні студії. – С. 195.
24. Толстая С.М. Славянские мифологические представления о душе // Славянский и балканский фольклор. Народная демонология. – Москва: Индрик, 2000. – С. 74.
25. Геродота турійця з Галікарнасса «Історій» книг дев'ять, що їх називають музами / Переклад, передмова та примітки А.О. Білецького. – Київ: Наукова думка, 1993. – С. 201-202; Eliade Mircea. De la Zalmoxis la Genghis-han: Studii comparative despre religiile și folclorul Daciei și Europei Orientale. – București: Humanitas, 1995. – P. 31, 60-64.
26. Стурлусон Снорри. Младшая Эдда. – Ленинград: Наука, 1970. – С. 49.
27. Mannhardt W. Die Einweihung des Scheiterhaufens durch den Donnerhammer // Zeitschrift für deutsche Mythologie und Sittenkunde. – Göttingen: Verlag der Dieterichschen Buchhandlung, 1859. – Vierter Band. – S. 295; Атхарваведа. Избранное. – Москва: Наука, 1976. – С. 291-292.
28. Mannhardt W. Die Einweihung... – S. 296-297; Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу: Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований, в связи с мифическими сказаниями других родственных народов. – Москва: издание К. Солдатенкова, 1869. – Т. 3. – С. 581.
29. Грушевська Катерина. З примітивної культури: Розвідки і доповіді. – Київ: Державне видавництво України, 1924. – С. 101.

Константин Рахно

Некросимволизм предписаний в традиционных обычаях гончаров Черниговщины

Статья посвящена запрету обжигать глиняные изделия, если в селе есть ещё захороненный покойник, у гончаров села Верба Коропского района Черниговской области. Это предписание рассматривается на широком фоне аналогичных запретов у славян, германцев и других индоевропейских народов. Показано его связь с представлениями о смерти, присущими традиционной культуре, и культом Громовержца, поскольку пламя гончарного горна отождествлялось с молнией.

Ключевые слова: глиняные изделия, гончары, запреты

Kostyantyn Rakhno

The Necrosymbolism of Prescriptions in the Traditional Customs of the Potters of the Chernihiv Region

The article deals with the superstitious ban of the potters in the village of Verba of the Korop District of the Chernihiv Region on the burning earthenware, if there is a still unburied deceased in a village. This prescription has been considered on a broad background of similar prohibitions among the Slavs, Germans, and other Indo-European peoples. The author shows its relationship with notions of death inherent in traditional culture and the cult of the Thunderer because the flame in a pottery kiln was associated with lightning.

Михайло РАХНО

КОСМОГОНІЯ І ЕСХАТОЛОГІЯ В УКРАЇНСЬКИХ ДУМАХ І ПОВЧАЛЬНИХ ВІРШАХ ТА В ГЕРМАНСЬКІЙ МІФОПОЕТИЧНІЙ ТРАДИЦІЇ

В статті розглянуто космологічні та есхатологічні уявлення в українському і скандинавському епосах. Зроблено висновок про подібність уявлень у вказаних епосах та схожість емотивно-оцінних позначень подій.

Ключові слова: космогонія, есхатологія, епос.

Уявлення про походження світу, які люди мали вже з найдавніших часів, утворюють таку цікаву частину духовного життя людства, що їм присвячено багато місця в зразках писемності і усної творчості. Потреба запитувати про кожну річ і отримувати відповідь є властивою не тільки окремій людині в перші роки її життя, але, власне кажучи, й кожному народу на перших ступенях культури. Сили, які діють у природі, зміна пір року, дня і ночі, світла і сутінків, походження сонця, зірок, людей, рослин і тварин, походження світу взагалі, є запитаннями, які, без винятку, знайшли своє відображення у творчості всіх давніх народів. Існування космогонії й окремих космогонічних ідей є присутніми вже в найдавніших літературних пам'ятках: у вавилонських клинописах, у склепах єгипетських пірамід, у Книзі буття, у Ведах і Авесті, у Гомера та Гесіода.

Розвиток міфології є високонеобхідним ступенем розвитку в мовному і духовному розвитку людства. Фрідріх Шварц зазначає, що в духовному житті людей мусила відбутися нечувана революція, коли вони почали відривати свій, спрямований до певного часу на поверхню Землі, погляд і спрямували цей погляд до неба, до сонця, місяця і вічних сузір'їв, які з'являлися і зникали, до вранішньої зорі, яка приносила день, до хмар, які проганялися вітром. При цьому активні природні сили завдяки фантазії сприймалися як живі, діяльні сутності, а мова мислення прийняла той характер, який ми знаємо сьогодні. Цей період співпав з початком релігії. Досліджуючи космогонію давніх народів, Франц Лукас відзначив як подібність, так і різницю щодо космогонічних поглядів і теорій. Заслуговує на увагу своєрідність германської космогонії, яка повністю стоїть на точці зору міфічних природних уявлень, однак не потребує при цьому жодних абстрактних уявлень; вона показує в цьому навіть властивості, які відсутні у всіх космологіях. Серед пісень про богів «Едди» значне місце належить космогонічним пісням – «Völuspá», «Vafþrúnismál», «Grimnismál», «Alvissmál». Найдавніші поняття про ставлення до природи у всій виразності проявилися в народних переказах германців про створення світу. Весь світ твориться або з частин людського тіла, або навпаки, найважливіші і найсуттєвіші складові частини природи входять в склад людини, тобто в основі виникнення світу лежить рівняння 'людина=світ', а германські перекази застосовують мікрокосм до макрокосму. Згідно з «Еддою», складові світу і землі було створено богами із тіла вбитого велетня Іміра,

---

© Рахно Михайло Юрійович – кандидат філологічних наук, викладач кафедри англійської та німецької філології Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка.

зокрема світила – із його очей, а зірки виникли від того, що боги кинули вогняні іскри на небо і для кожної зірки зумовили її місце і шлях, аби разом з місяцем і сонцем освітлювати небо і землю та мати можливість розмежувати день і ніч. Скандинави називали сонце, місяць і зірки очима неба, а око людини – сонцем, брови – зірками. Як об Грімм зазначав, що подібні вірування зберігалися в антропогонічних віруваннях фрізів навіть після їхньої християнізації. Дослідження Фрідріха Шварца показують, що сонце та інші світила самі по собі викликають до себе менше уваги, аніж зміни, які з ними відбуваються¹.

Записаний на Полтавщині під Лубнами заспів дуже ушкодженої думи про Севрюка містить у собі цікавий міфологічний елемент – космогонічні пізнання головного героя-богатиря, що охоплюють ієрархічно організовану світобудову: «Севрюк – він не простой син... Севрюк все знав, / як світ настав, / як сонечко заходить, / так і місяць виходить, / і зорюшки по піднебесю блищать»². Думу (хибно названу билиною) поклав на музику композитор В'ячеслав Пасхалов, присвятивши її виконавцеві – співакові й педагогові, професору Анатолію Доливу. 1921 року вона прозвучала зі сцени Московської консерваторії³.

Такі ж зауваження щодо елементів космічної структури містяться в тексті донських козаків зі станиці Єсауловської про цього ж персонажа: «Ай, кто бы, кто бы-то дознал, дознал, / Как белый свет настал, настал, / Настал, настал, настал! / Красное солнце зашло, зашло, / Ясный месяц взошёл, / Ай, солнце красное, месяц взошёл! / А Севрюк-то дознал, дознал, / Как белый свет настал, настал, / Настал, настал белый свет, / Красное солнце зашло, зашло, / Месяц ясный взошёл, / Ай, красно солнушко зашло, / месяц взошёл. / «А вы-то, люди стародавние. / Давно живёте вы, / Давно, давно живёте вы! / Ничего-то да не смыслитя, / Вот вы не смыслитя»⁴.

У білоруському тексті із Суразького повіту на Чернігівщині ставиться низка космогонічних запитань: «Ой хто ж того нязнаў, / як белый свет настаў? Як і солнышко взошло, / як і яркі місячко, / як і частыя звёздочки, / як і тёмныя хмарычкі, / як і сільныя дожчачкі?», – а далі натякається, що відповіді на все це знає непереможний богатир Сяврук⁵.

Цю думу хибно вважають версією російської історичної пісні XVI століття «Кострюк» («Мастрюк») про події часів царя Івана IV Грізного⁶. Проте наявна й протилежна точка зору, за якою білоруська пісня про Севрюка містить сліди стародавнього світогляду і ставить, подібно до найдавніших пам'яток індоєвропейської традиції, важливі космогонічні питання⁷. Не лише ім'я головного героя (пор. чеське *Severan* 'скандинав', *severský* 'скандинавський'⁸), але й сама географія фольклорних згадок про Севрюка вказує на готів.

Слід зазначити, що словосполучення «все знав» має характер епічної формули на основі дієслова 'знати', коли мова йде про певні знання, які непідвладні іншим. Пророчиця в «*Voluspá*» каже щодо Світового дерева: «*Ask veit ek standa, heitir Yggdrasil*» 'Я знаю, стоїть ясен на ім'я Йгдрасіль'. Тор в «*Alvissmál*» перед кожним запитанням щодо космогонічних уявлень, з яким він звертається до карлика Алвіса ('всезнавець'), повторює: «*Segðu mér þat, Alviss! / öll of rok fira / vorumk, dvergr, at vitir*» 'Скажи мені, Алвісе! Долі всіх людей ти, карлику, знаєш'. Звертаючись до конунга Гріпіра (*Grípissra*), який вважався наймудрішим із усіх людей і знав майбутнє, Сігурд щоразу каже: «*Segðu mér, ef þú veizt*» 'Скажи мені, якщо ти знаєш'. Так само бог Один, змагаючись щодо мудрості з велетнем Вафтрундіром («*Vafþrúðnismál*»), перед кожним запитанням повторює: «*Segðu þat / alls þik svinnan kveða / ef þú, Vafþrúðnir, vitir*» 'Скажи мені, Вафтрундіре, якщо розум твій на це здатний, і ти це знаєш'⁹. Щодо самого Одіна, слід зазначити, що його магія, розум і знання є невіддільними одне від одного¹⁰.

Звідки походять земля й небо, звідки місяць, який ходить по небі, й звідки сонце, звідки день і ніч – це якраз і є запитання, які у «*Vafþrúðnismál*» Один ставить Вафтрундіру й отримує на них відповіді. Так само у вигляді запитання Одіна і відповіді Хейдрєка подано космогонічні вірування щодо освітлення землі у варіанті поетичної пісні про короля Хейдрєка, записаному на Фарерських островах у другій половині

XIX століття¹¹. Міфи про походження світил, які рухаються в колісницях, про фази місяця та їхній зв'язок із приливами й відливами посідали важливе місце в скандинавській міфології. Зміна дня й ночі, зими й літа, захід і світанок сонця, прибування й убування місяця – усі ці природні явища в кінцевому результаті розумілися стародавніми германцями як міф про смерть доброго бога, що загине від рук свого злого суперника, від чого світ впаде у смуток. Разом із гармонією, створенням правильних форм простору і рівномірного перебігу часу боги привнесли у цей світ смерть і руйнування. Адже всесвіт створений із тіла вбитого велета – первісної істоти, що була злого, проте не скоїла злочинів. Заснований на крові світ приречений на загибель – її чекають і бояться боги й люди¹².

Як зазначає Карл Зімрок, міфологія є не просто переліком богів і героїв, їхніх діянь або долі. Міф є найдавнішою формою, в якій язичницький народний дух пізнав світ. Міф містить правду у формі краси. Він є найдавнішою і найвеличнішою поезією народів, правдою і поезією водночас, правдою за змістом, поезією за формою. У давніх епічних піснях людей Півночі ми зустрічаємо не тільки радість від споглядання навколишнього світу, але й довгі роздуми про те, що все загине. Поезію скандинавів відзначає ця ознака суму, меланхолії. Часто, посеред багатих кольорами сцен, неочікувано чути звучання кінця світу, чути натяки на час, коли Один вступить в бій з ворожими силами, що прагнуть кінця світу. Саме тут вражає поетична тенденція виділити кольорові сцени на темному фоні можливої перспективи¹³. Тетяна Топорова відзначає «автономність» давньогерманської есхатології. На тлі багатьох міфологій, для яких, незважаючи на актуальність теми 'початок – кінець', відсутній мотив катастрофи, котрий замінюється уявленням про дисоціацію, поступову трансформацію різних етапів існування всесвіту, в давньогерманській есхатології підкреслюється головним чином мотив руйнування, знищення; зображення відродженого світу явно відходить на другий план. Тема 'кінця' є дуже суттєвою для давньогерманської моделі світу. Різним позначенням 'початку' (готське *frumisti*, *anastōdeins*, давньоісландське *urphaf*, *burja*, давньонімецьке *ana-fang*, давньоанглійське *an-gin*) протистоїть загальне для всіх ареалів слово 'кінець' – *andjaz (індоєвропейське *antjos, германське *andia), готське *andeis*, давньоісландське, давньосаксонське *endi*, давньоанглійське, давньофрізьке *ende*, давньонімецьке *enti*¹⁴.

Якщо доля окремих людей обмежувалася народженням і смертю, то, за віруваннями давніх людей, так само повинен був початися і закінчитися світ. На відміну від грецької міфології, давньогерманська обмежує час існування богів, поняття вічності на них не поширюється. Про кінець світу повідомляється в двох піснях «Едди» – «*Völuspá*» і «*Vafþrúnismál*». Кінець світу в них зображається так: «*Griotbiörg gnata*» 'рушаться кам'яні гори'; «*Sól ter sortna, / sigr fold I mar, / hverfa a himni / heiðar stjörnur / geisar eimi / ok aldrnari, / leikr hár hiti / við himin síalfan*» 'Сонце стає темним, занурюється земля в море, падають з неба ясні зорі, бурхає дим; вогонь, хранитель життя, високо здіймається до самого неба'¹⁵. Вогонь і вода із життєдайних засобів наприкінці світу перетворюються на руйнівників. Давньоанглійський епічний твір *Christ III* називає вогонь *deadleg* 'смертельне полум'я', *heogogrifre leg* 'жадібне полум'я' і зазначає, що в кінці світу вода горітиме як віск (*byrned wæter swa weax*). Давньобаварська поема «*Muspilli*» стверджує, що палатиме всесвіт (*prinnit mitilagart*), горітиме полум'ям небо (*suilizot lougiu der himil*), а води висохнуть, зникнуть болота (*aha artrunkent, muor varsuuilhit sih*). Давньосаксонський текст каролінзької доби «*Heliand*» зазначає, що вогонь горітиме скрізь, і землю, і людей полум'я знищить (*ōðar fiur al brinnandi ia land ia liudi. lōgna farteride*). В «*Muspilli*» говориться, що жодне дерево не встоїть на землі (*poum ni kistentit enihc in erda*), а в «*Heliand*» та «*Christ III*», що загинуть луки (*teglīdid grōni uuang; wongas hreosað*). Давні фрізи вірили, що в кінці світу буде горіти вода (*burnath alle wetir*), а з неба падатимуть зірки (*sa fallath alle tha stera font ha himule*). Про зірки, які падають з неба, також говориться і в «*Christ III*» (*steorran stredað of heofone*) та в «*Heliand*» (*fallad sterron*). В «*Christ III*» зазначається, що завують вітри (*swogad windas*), буря і вітер будуть руйнувати всі творіння (*se storm*

ond seo... lyft brecað ... geseaft), гори порозпадаються і високі скелі (beorgas gemeltad and heahchleofu). За давньофрізькими віруваннями гори зрівняються, камінь розломиться (the berga werthath eifnad sten tobrekth)¹⁶.

В Україні на Поділлі так само вірили, що, коли світ гинутиме, тоді вся земля горітиме і вода кипітиме, а небо скотиться у клубочок і впаде додолу на землю¹⁷. Описові вирази для кінця світу в давньому українському повчальному вірші, записаному Павлом Житецьким в Ушицькому повіті на Поділлі, виглядають подібно до давньо-германських: «А впадуть зорі з високого неба, / Займеться море й глибокі криниці, / А зірвуться вітри – а дуже буйні, / А поносять гори, що будуть рівні»¹⁸. Варіант цього духовного вірша був почутий Валеріаном Боржковським у Вінницькому повіті: «...Буде земля горіти, / А живі то й мертві будем всі видіти, / Як зірвуща вітра так сильно буйні, / А висохнут ріки хоч які бистрії, / ...Як зірвуща вітра а барзо буйні / Ах ізнісуть гори; гори з долинами станут всі урівні... / Як зірвуща вітра так сильно буйні, / Як же спаруть дощі так барзо тушні, / Так барзо тушні, так барзо тушені / А погорать в полі всі трави зелені, / А погорать скоти, а погорать скоти, / Страх виликий буде ще й не був ніколи»¹⁹. Аналогії цієї світової катастрофи трапляються і в духовних віршах білорусів²⁰. Отже, бінарні опозиції (світло – темрява, верх – низ, вогонь – вода) утворюють однакову ієрархію у віруваннях давніх германців і українців. Олена Снитко зазначає, що подібне сприйняття образу апокаліпсису існує і в наш час²¹.

Саме затемнення сонця і місяця, зникнення зірок стають ознаками близького кінця світу. Світло було для давніх германців символом радості і блаженства, натомість темрява – символом жаху і страху. У дії світла і темряви на навколишній світ, як зазначає Отто Люнінг, полягає найглибша причина радості від світла і жаху від темряви. Радість від світла знаходить живе втілення в поетичних творах давніх германців, і найчастіше саме у тих, хто відчував особливу потребу у світлі, а саме скандинавів і англосаксів. Серед чотирьох найважливіших речей для людини «Едда» називає послідовно eldr (вогонь), solár sýn (можливість бачити сонце), hailinde (здоров'я) і at lifa án loqt (необхідність вести безгрішне життя)²². Тетяна Топорова вказує, що до ідеї руйнування відноситься прикметник *swartaz 'чорний', оскільки в мікромотивах «чорне сонце» і «чорний вогонь» зафіксовані оксюморони: сонце і вогонь, еталони світла темнішають²³.

За словами Олени Снитко, за допомогою образу апокаліпсису може бути виявлений найвищий ступінь негативної оцінки. Глобальна катастрофа, яка символізує кінець всього живого на землі, усвідомлюється як образ руйнації планетарного масштабу, внаслідок якої людина втрачає не тільки своє минуле й сучасне, але й майбутнє – своїх нащадків²⁴. У своєму дослідженні давньогерманського епосу Фрідріх Шварц поєднав характерні, що впадають у вічі, моменти грози та міфічного світу тварин і показав, як завивання бурі, зигзаги блискавок, гуркіт грому в уяві людей перетворювалися в небесних вовків і собак, змій, биків і коней²⁵. В «Едді» поява чудовиськ, які викрадають небесні світила (tungls tiugar), сутінки, коли світло сонця потьмяніє в літню пору (svört verða sólskin / um sumur ertix), є міфічними моментами, що чітко пов'язані з небезпечною грозою, бурєю (veðr ǫll válund), однак основним завершенням драми є вселенська пожежа, міфологічними образами якої є півні яскраво-червоного і чорно-червоного кольору (fagruðr hani, sótrauðr hani)²⁶. Шварц повідомляє, що скандинавами у XIX столітті гроза, буря порівнювалися з кінцем світу, а «Все це, неначе повинен настати кінець світу» було звичайним виразом у їхній мові під час сильної бурі²⁷. Подібні висловлювання побутують і в сучасній Україні.

Якщо провести аналіз окремих елементів природи в українських і давньогерманських есхатологічних уявленнях, то можна побачити їхню подібність. Однак апокаліпсис стосується не тільки природного оточення, але й моральної сфери. Про кінець світу пророочиця в «Едді» говорить так: «Bræðr munu berjask / ok at þonum verðask, / munu systrungar / sífjum spilla; / hart er í heimi, / hórdmr mikill, / skeggöld, skálmöld, / skildir 'ru klofnir, / vindǫld, vargold, / áðr veröld steypisk / man engi maðr / ǫðrum

ругма» «Брати будуть битися між собою і гинутимуть, діти сестер будуть порушувати родинні зв'язки, тяжко буде в світі, перелюбство багаточисельне, час сокир і воєн, щити тріснуть, час буревіїв, час вовків, до загибелі світу ніхто з людей не пощадить нікого»²⁸. В «Heliand» говориться, що в кінці світу рід на рід поведе військо (endi heri lēdid kunni obar ōdar), не буде ніде миру, почнеться велика війна (than nis friðu huergin, ac uurdit uuīg), тоді загине народ від нужди великої і від страху (than thorrot thiū thiod thurh that githuing mikil, folk thurh thea fortha)²⁹. Отже, кінець світу пов'язаний із пануванням зла. Українці теж гадали, що погіршення світу і наближення його до кінця проявляється в занепаді добрих (в основі – родових) родинних стосунків, коли батьки гніваються на дітей, діти здіймають руки на батьків, брати на братів, сестри на сестер, а війни, ненависть і кровопролиття розкладають громадську солідарність, теж колись оперту на родових стосунках³⁰. У записаній на Поділлі українській проміцтво про кінець світу: «Споганили люде, бо на війнах свет почався, / свет почався і кінчається, / злоє время наступає, / бо син отця не вважає, / а ще гірше наступає, / бо син отця не вважає, / а ще гірше наступає – / дочка матір проклинає, / брат на брата ворогує, / брат на брата ворогує, / й друг другу смерть готує; / сестра сестру не шанує – / їдна другу обчарує»³¹.

Війни, з яких почався світ, дуже нагадують ту найпершу війну, котру пам'ятає пророчиця-вольва, – між асами та ванами³². «Сутінки богів» (ragnarök) є не тільки наслідком кінця світу, а й більшою мірою його причиною. Жорж Дюмезіль зазначає, що скандинавські боги і, очевидно, також боги континентальних германців, були дуже близькими в моральному відношенні до людей, які їх оточували³³. Прагненням добрих богів було підсилити правосвідомість, любов до доброго і прекрасного серед людей, щоб зло ніколи не перемогло добро. Людина повинна була спрямовувати своє життя і прагнення на сприяння загальному добробуту, гармонічному розвитку духу народу, щоб тим самим разом з богами перемагати зло. Основні правила поведінки людей викладені устами Одіна в архаїчних скандинавських правилах життєвих мудроців у «Havamal» – найдовшій із пісень «Едди». Однак люди не зважали на поради, а дедалі більше забували про свої обов'язки та застереження богів. Злі сили здійснювали свій негативний вплив на рід людський. Егоїзм, користолюбство, хтивість, пристрасті різного роду примножувалися і принесли ворожнечу не тільки між сім'ями, а й між членами сімей, поки це не призвело до здичавіння, неповаги до закону і права, устрою життя. Через це вороги існуючого світоладу підсилюються і об'єднуються, щоб знищити світ. Помітно, як безпосередньо за руйнуванням кровного споріднення відбувається руйнування землі, оскільки братовбивчі війни є нечуваною несправедливістю. Саме в цьому полягає відповідь на запитання, що спричинило кінець світу і розірвало пута, які стримували чудовиська. Це моральне здичавіння, яке призводить до загального кінця. Спочатку це проявляється як кінець богів, які вважалися моральними авторитетами; з настанням vargold (часу вовків) небесні світила були проковтнуті чудовиськами у вовчій подобі, які до певних пір гналися за світилами, але не могли їх наздогнати. Саме віра в це породжує у північних народів уявлення про природу атмосферного оптичного явища гало. Це явище називалося у Данії і Норвегії solulve, в Швеції solvarg. У сучасній англійській мові воно називається sun dogs. Причиною «часу вовків» є демонічне походження цих хижаків, яке їм приписує германська міфологія. Як зазначає Вільгельм Грімм, окрім úlfr, у мовах народів Півночі для позначення цього звіра з'являється слово varge (varg, vargur, vargr), яке, окрім денотації вовка, мало значення 'злочинець', 'лиходій', 'присяголомник', 'опальна, зловмисна особа', 'поставлений поза законом', 'розбійник', 'вигнанець', 'злий дух', 'чудовисько'. В ісландській мові varge позначало взагалі всякого хижого звіра, а також нечестиву, безбожну людину. В готській мові gawargjan, в давньоанглійській wiergan означає 'проклинати'. Подібні значення Вільгельм Грімм фіксує і в слов'янських мовах (богемське wrah, польське wrag, сербське, словенське vrag). Нещастя сталося тому, що чудовиська у вовчій подобі за три роки братовбивчих війн наситилися кров'ю і

тілами вбитих, здобули за рахунок цього нечувану силу і зріст та позбулися пут, які їх стримували. Германці не почували огиду до війни, ба більше, вони жили у битвах і боротьбі. Тож причина початку кінця світу полягає в неправедній війні, війні брата проти брата, сімейних чварах. Наступними за зникненням світил є землетруси, які спричинені тим, що порушені пута інших чудовиськ, які утримувалися завдяки тим самим моральним зв'язкам. Земля йде під воду, світ людей гине слідом за світом богів³⁴. Найсерйознішим із того, що заслуговує осуду в германців, є злочин проти представників свого роду, як показують численні лайливі слова в «Едді» на адресу тих, хто здійснив подібне³⁵. Дмитро Ревуцький вказує, що неослабна сила родинної основи є тим першим, що впадає у вічі в українських думках³⁶. Саме тому й сприймається і українцями, і давніми германцями порушення родинних зв'язків як кінець світу.

Таким чином, і українці, і давні германці, зображаючи космологічні та есхатологічні події, використовують конкретні образи, якомога простіші для сприйняття. В той же час ці образи мають емоційне спрямування, щоб максимальне зобразити радість від сприйняття існування світу чи трагедії його кінця. Для германської міфології властивим є те, що вона передбачає кінець світу і навіть робить його головним предметом своїх уявлень, причому цей язичницький спадок є спільним і для українського епосу. В ньому помітно також подібність емотивно-оцінних позначень подій. Реалізм не переконань, а прояву експресії лежить в основі застосування абстрактного іменника 'спорідненість'. Чим це є, як не кінцем світу, коли світ стане таким, що не можна покладатися на найдорожче – на спорідненість. Так розкривають конкретні терміни кровної спорідненості ідеєю необхідної спаяності, тісного єднання людей з родинними зв'язками.

1. Schwartz F.L.W. Wolken und Wind, Blitz und Donner. Ein Beitrag zur Mythologie und Culturgeschichte der Urzeit. – Berlin: Verlag von Wilhelm Hertz, 1879. – S. VIII; Schwartz F.L.W. Sonne, Mond und Sterne. Ein Beitrag zur Mythologie und Culturgeschichte der Urzeit. – Berlin: Verlag von Wilhelm Hertz, 1864. – S. XVII; Die Lieder der älteren Edda / Herausgegeben von Karl Hildebrand. – Paderborn: Druck und Verlag von Ferdinand Schöningh, 1876. – S. 3; Grimm J. Altfriesische Kosmogonie // Zeitschrift für deutsches Altertum. – Leipzig: Weidmann'sche Buchhandlung, 1841. – Erster Band. – S. 2; Lukas F. Die Grundbegriffe in den Kosmogonien der alten Völker. – Leipzig: Verlag von Wilhelm Friedrich, 1893. – S. 231, 236; Буслаев Ф. Исторические очерки русской народной словесности и искусства. – Санкт-Петербург: типография товарищества «Общественная польза», 1861. – Том I. – С. 143.

2. Янчук Н.А. О музыке былин // Русская устная словесность. – Москва: издание М. и С. Сабашниковых, 1919. – Том II. Былины. Исторические песни. – С. 545, 551.

3. Чернышевская Н.М. Н.Г. Чернышевский и Т.Г. Шевченко: Воспоминания, заметки, материалы. – Киев: Дніпро, 1974. – С. 32.

4. Листопадов А. Песни донских казаков. – Москва: Музгиз, 1949. – Том I. – Часть первая. – С. 172-173, 235.

5. Шейн П.В. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края, собранные и приведенные в порядок П.В. Шейном. – Санкт-Петербург: типография Императорской Академии наук, 1893. – Том II. Сказки, анекдоты, легенды, предания, воспоминания, пословицы, загадки, приветствия, божба, проклятия, ругань, заговоры, духовные стихи и проч. – С. 178.

6. Лобода А.М. Белорусская народная поэзия и русский былевой эпос // Этнографическое обозрение. – Москва, 1895. – Кн. XXV. – № 2. – С. 17-19; Карські Яўхім. Беларусы. – Мінск: Беларускі кнігазбор, 2001. – С. 559-560; Плісецький М.М. Взаимосвязи русского и украинского героического эпоса. – Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1963. – С. 396-397; Плісецький М. Українські народні думи. Сюжети і образи. – Київ: Кобза, 1994. – С. 260.

7. Демин В. Тайны русского народа. В поисках истоков Руси. – Москва: Вече, 2000. – С. 341.

8. Тищенко К. Мовні контакти: Свідки формування українців. – Київ: Аквилон-Плюс, 2006. – С. 338-347, 392, 395.
9. Die Lieder ... – S. 6, 63, 82, 178.
10. Дюмезиль Жорж. Верховные боги индоевропейцев. – Москва: Наука, 1986. – С. 143.
11. Literatur // Zeitschrift für deutsche Mythologie und Sittenkunde. –Göttingen: Verlag der Dieterichschen Buchhandlung, 1855. – Dritter Band. – S. 127.
12. Созонович И. Литературная судьба Песни о Нибелунгах. – Б.м, б.г. – С. 65; Буслаев Ф. Исторические очерки... – С. 127; Петрухин В.Я. Мифы древней Скандинавии. – Москва: ООО «Издательство АСТ», 2010. – С. 78–83.
13. Olrik A. Nordisches Geistesleben in heidnischer und frühchristlicher Zeit. – Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, 1908. – 228 S. 25; Simrock K. Handbuch der deutschen Mythologie mit Einschluss der nordischen. – Bonn: Bei Adolf Markus, 1878. – S. 5.
14. Топорова Т.В. Семантика «конца» в древнегерманской модели мира и проблема реконструкции германского эсхатологического мифа // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – Москва, 1987. – Т. 46. – № 2. – С. 132, 133, 136; Vries Jan de. Altnordisches etymologisches Wörterbuch. – Leiden-Boston-Köln: Koninklijke Brill NV, 2000. – S. 102.
15. Die Lieder... – S. 14, 15.
16. Топорова Т.В. Семантика... – С.136, 137.
17. Чубинский П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. – Санкт-Петербург: типография В.Безобразова, 1872. – Том первый. Верования и суеверия. Загадки и пословицы. Колдовство. – С. 221.
18. Житецкий П. Мысли о народных малорусских думах. – Киев: типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1893. – С. 64.
19. Боржковский В. Лирники // Киевская старина. – Киев, 1889. – Том XXVI. – Сентябрь. – С. 694-695.
20. [Бессонов П.] Калеки переходные: Сборник стихов и исследование П. Бессонова. – Москва: типография Лазар. Инст. вост. языков, 1863. – Выпуск V. – С. 98-102; Карські Яўхім. Беларусы... – С. 569.
21. Снитко О.С. Образні стереотипи негативної оцінки в контексті проблеми «Етнос і мова» // Мовні і концептуальні картини світу. – Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, ВПЦ «Київський університет», 2012. – Випуск 39. – С. 317.
22. Lünig O. Die Natur in altnordischen und mittelhochdeutschen Epik. – Zürich: Druck und Verlag von Friedrich Schulthess, 1889. – S. 8; Die Lieder..., S. 95.
23. Топорова Т.В. Семантика... – С. 139.
24. Снитко О.С. Образні... – С. 317.
25. Schwartz F.L.W. Sonne, Mond... – S. XI.
26. Die Lieder... – S. 10, 11.
27. Schwartz F.L.W. Wolken... – S. 169.
28. Die Lieder... – S. 12.
29. Топорова Т.В. Семантика... – С. 138.
30. Грушевський М.С. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. – Київ: Либідь, 1994. – Том IV. Усна творчість пізніх княжих і переходових віків XIII-XVII. – Книга 2. – С. 254.
31. Українські народні думи: [в 2-х т.]. – Харків – Київ: Державне видавництво «Пролетар», 1931. – Том другий. Тексти №№ 14–33 і вступ Катерини Грушевської. – С. 217.
32. Die Lieder... – S. 7.
33. Дюмезиль Ж. Верховные боги... – С. 137.
34. Die Lieder... – S. 86-99, 173; Vries, J. de. Altnordisches ... – S. 645, 646; Grimm W.

Die mythische Bedeutung des Wolfes // Zeitschrift für deutsches Alterthum und Literatur. – Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1865. – Zwölfter Band. – S. 203, 204; Saubert B. Germanische Welt- und Gottanschauung in Märchen, Sagen, Festgebräuchen und Liedern. – Hannover: Helwingsche Verlagsbuchhandlung, 1895. – S. 29, 34, 35; Simrock K. Handbuch... – S. 116.

35. Meyer R.M. Die altgermanische Poesie nach ihren formelhaften Elementen beschrieben. – Berlin: Verlag von Wilhelm Hertz, 1889. – S. 20, 110.

36. Ревуцький Д. Українські думи та пісні історичні. – Київ: Видання товариства «Час», 1919. – С. 18.

Рахно Михаил. Космогония и эсхатология в украинских думах и нравоучительных стихах и в германской мифопоэтической традиции

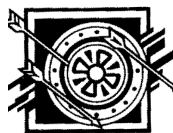
В статье рассматриваются космологические и эсхатологические представления в украинском и скандинавском эпосах. Сделаны выводы о сходстве этих представлений в указанных эпосах и подобии эмоционально-оценочных обозначений событий.

Ключевые слова: космогония, эсхатология, эпос.

Rakhno Mykhailo. Cosmogony and Eschatology in the Ukrainian Ballads and Moral Poems and in the Germanic Mythopoetical Tradition

The article deals with the cosmogonic and eschatological notions in the Ukrainian and Scandinavian epics. The author draws the conclusion about the similarity of the notions in both mentioned epics and the similarity of emotional and evaluative identifications of events.

Key words: cosmogony, eschatology, epic.

ЮВІЛЕЇ

УДК 37(09)(477.51-25):37.091.12011.3-051

*До 100-річчя Чернігівського національного педагогічного
університету імені Т. Г. Шевченка*

Микола Боровик

ФОРМУВАННЯ ВИКЛАДАЦЬКОГО СКЛАДУ ТА КОНТИНГЕНТУ СТУДЕНТІВ У ЧЕРНІГІВСЬКОМУ ПЕДАГОГІЧНОМУ ІНСТИТУТІ (1954 – 1982 рр.)

У статті йдеться про зростання контингенту студентів та розширення викладацького складу Чернігівського педінституту за керівництва вузом В. М. Костарчуком.

Ключові слова: контингент студентів, викладацький склад, доктори та кандидати наук, В. М. Костарчук.

Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка – один з відомих педагогічних навчальних закладів України. У 2016 р. йому виповнюється 100 років від часу заснування. Започаткований він був як учительський інститут у 1916 р., а потім неодноразово реорганізовувався в інститут народної освіти, інститут соціального виховання. У 1954 р. за рішенням колегії Міністерства освіти УРСР він реорганізується у педагогічний. Ректором призначається Віктор Миколайович Костарчук, який керував ним до січня 1982 р. Але діяльність педагогічного колективу інституту під його керівництвом не знайшла належного висвітлення в історичній літературі. Тому ми ставимо за мету певною мірою заповнити цю прогалину.

З початком роботи на посаді ректора Чернігівського педагогічного інституту в січні 1955 р. перед В. М. Костарчуком постало гостре питання про забезпечення навчального закладу висококваліфікованими викладачами. У штаті інституту працювало на той час 33 викладачі, проте лише 6 з них мали вчені звання та наукові ступені, а це становило всього 18,1% від загальної кількості викладачів. Старших викладачів працювало 15 чоловік та асистентів – 17. Здебільшого викладачі мали значний педагогічний стаж роботи: 14 – більше 10 років, 8 – від 5 до 10 років та 9 – до 5 років [1, арк. 7].

Педагогічний інститут уже в перший рік після реорганізації потребував поповнення кадрового складу. Так, на кафедрі основ марксизму-ленінізму був відсутній викладач з курсу філософії та логіки, на кафедрі фізики не було спеціаліста з теоретичної фізики та теоретичної механіки, кафедра математики мала потребу у викладачі з геометричного циклу предметів, на кафедрі мовознавства не вистачало викладача російської мови, а на кафедрі педагогіки та психології теж була вакантна посада викладача педагогіки.

© Боровик Микола Анатолійович – аспірант кафедри центрально-східної Європи Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

У 1955 – 1956 навчальному році штат науково–педагогічних працівників інституту уже становив 36 викладачів. На 1 липня 1956 р. працювало 9 доцентів, кандидатів наук, 13 старших викладачів, 11 асистентів. Кількість кандидатів наук збільшилась за рахунок прибулих за конкурсом кандидата філологічних наук Т. М. Гончарук та кандидата філософських наук С. І. Гончарука. Крім того, захистили дисертації: П. Г. Мінеєв – кандидат філологічних наук, та В. С. Кролевець – кандидат педагогічних наук [2, арк. 5]. Отже, за звітом про роботу інституту на 1956 р., кількість викладачів з науковими ступенями та вченими званнями становила уже 25%. Проте у звіті про науково-дослідницьку роботу викладачів за 1956 р. значиться 8 кандидатів наук [3, арк. 39]. Ця розбіжність статистичних даних можна пояснити тим, що Павло Георгійович Мінеєв у даний час займав посаду не лише завідувача кафедри мови і літератури, а й заступника ректора з навчальної та наукової частини. Проте в грудні 1957 р. експертна комісія ВАК СРСР не затвердила рішення спеціалізованої вченої ради про присвоєння наукового ступеня кандидата наук. Повторний захист відбувся в 1964 р. Тому фактично 25% рубежу викладачів з науковими ступенями і вченими званнями інститут не досягнув.

Контингент студентів по інституту на початок 1955-1956 навчального року становив 373 студенти, вибуло 7 чоловік, прибуло 2. На кінець навчального року залишилось 268 чоловік [4, арк. 7].

Кількість студентів збільшувалась, і через п'ять років існування педагогічного інституту, а саме у 1960-1961 навчальному році, контингент студентів становив уже 691 студент на денному відділенні та 958 студентів на заочному відділенні [5, арк. 3].

На 1960-1961 навчальний рік на 8 кафедрах (основ марксизму-ленінізму, педагогіки і психології, математики, елементарної математики і методики викладання математики, фізики, загально-технічних дисциплін, педагогіки і методики початкової освіти, мови і літератури) та у 2 предметних комісіях (фізичного виховання, музики і співів), за нашими підрахунками, працювало 66 викладачів. До їх складу входили 5 доцентів, кандидатів наук (В. М. Костарчук – ректор, О. П. Курганський та Я. Н. Шульга – кафедра основ марксизму-ленінізму, Т. В. Коробова – кафедра педагогіки і методики початкової освіти, О. І. Рязанов – кафедра фізики) та 10 кандидатів наук (Л. М. Вивальнюк – кандидат фізико-математичних наук, завідувач кафедри математики, П. М. Глушков – кандидат педагогічних наук, завідувач кафедри елементарної математики, Г. Ю. Ілляшенко – кандидат педагогічних наук, завідувач кафедри фізики, М. С. Красіко – кандидат історичних наук, завідувач кафедри основ марксизму-ленінізму, В. С. Кролевець – кандидат педагогічних наук, декан фізико-математичного факультету, С. П. Марценюк – кандидат філософських наук, В. Ф. Максимов – кандидат фізико-математичних наук, В. М. Муравйова – кандидат філологічних наук, А. Ф. Папіна – кандидат філологічних наук, В. У. Черноус – кандидат історичних наук) [6, арк. 12]. Тобто в інституті працювало 15 викладачів, які мали наукові ступені та вчені звання. Це становило 22,7% від загального складу викладачів.

Найкраще укомплектованою науково-педагогічними кадрами була кафедра основ марксизму-ленінізму, де із 7 членів кафедри 5 мали наукові ступені та вчені звання, старший викладач цієї кафедри Н. Я. Марценюк завершувала дисертацію, а старший викладач С. С. Марченко склав екзамен кандидатського мінімуму та працював над змістом дисертації. Але не мала кандидатів наук кафедра педагогіки та психології, де працювали 5 викладачів, і лише один з них – В. Ф. Шморгун подав до захисту кандидатську дисертацію. Жодного кандидата наук не було на кафедрі загально-технічних дисциплін, а також у секціях фізвиховання та музики і співів. Разом з тим інститут мав гостру потребу в досвідчених викладачах малювання, музики, педагогіки та електротехніки [7, арк. 20].

Більш плідними в підготовці науково-педагогічних кадрів стали наступні п'ять років роботи інституту. Так, у 1965-1966 навчальному році в інституті працювало 116 штатних викладачів, 25 кандидатів наук, з них 16 доцентів. У порівнянні з 1960-1961 навчальним роком кількість викладачів вищої кваліфікації збільшилась на 16 осіб,

що становило 21,5% від штатного складу викладачів. Але із зростанням загальної кількості викладачів за 5 років на 50 осіб процентне співвідношення кількості викладачів вищої кваліфікації за п'ятирічку зменшилось на 1,2%.

Найбільше поповнення викладачів вищої кваліфікації в період від 1961 до 1965 років відбулося за рахунок захисту кандидатських дисертацій. За 5 років захистили дисертації 10 викладачів інституту. У 1961-1962 навчальному році, коли в інституті навчалося 787 студентів денного відділення та 1183 студенти заочного відділення, працювали 72 викладачі, з них 14 кандидатів наук, доцентів. Протягом навчального року захистили дисертації 3 викладачі: К. П. Кіндрат та В. Ф. Шморгун – кафедра педагогіки і психології, І. П. Неліп – кафедра основ марксизму-ленінізму [8, арк. 6, 11].

У 1962-1963 навчальному році в інституті навчалося на денному відділенні 778 студентів, на заочному відділенні разом із студентами загально-наукового факультету, які навчалися за вечірньою і заочною формою навчання, було 2002 студенти і працювали 87 викладачів інституту, з них 16 кандидатів наук, доцентів. За навчальний рік захистили дисертації А. Ф. Скубенко – кафедра фізики та Я. А. Ройтберг – кафедра математики. Разом з тим окремі кафедри були зміцнені за рахунок обрання за конкурсом кандидатів наук. На кафедру мови і літератури був обраний кандидат педагогічних наук Я. С. Шлаган, а на кафедру педагогіки і психології – кандидат педагогічних наук І. К. Матюша [9, арк. 10, 24].

У наступному 1963-1964 навчальному році на денному відділенні навчалося 776 студентів, це майже стільки ж, як і у попередньому році. Проте відбувалося значне зростання студентів на заочному відділенні, там навчалося 2068 студентів та 344 – на загально-науковому факультеті. Навчальний процес здійснювали 92 штатні викладачі й більше 30 – на умовах погодинної оплати. 23 штатні викладачі мали наукові ступені та вчені звання. Кандидатську дисертацію захистила старший викладач кафедри основ марксизму-ленінізму Н. Я. Марценюк. За рахунок обрання за конкурсом зміцнили свій склад: кафедра фізики – двома кандидатами наук (М. І. Штепа, К. І. Клиго), кафедра мови і літератури – одним кандидатом наук (В. І. Півторадні), кафедра основ марксизму-ленінізму – одним кандидатом наук, доцентом (О. Д. Гінькот). Саме у цьому навчальному році відсоток викладачів вищої кваліфікації становив 25% від загальної кількості штатних викладачів [10, арк. 13, 20].

Кількість студентів у 1964-1965 навчальному році майже не змінилась у порівнянні з попереднім роком. Число штатних викладачів дещо збільшилось і становило 98 осіб та 35 – з погодинною оплатою. 21 викладач мав наукові ступені та вчені звання. Захистили кандидатські дисертації П. Г. Мінеєв – кафедра мови і літератури та М. І. Колесник – кафедра філософії та політекономії. У порівнянні з попереднім роком кількість викладачів вищої кваліфікації зменшилась на два викладачі. Це можна пояснити тим, що обрані за конкурсом викладачі не бажали тривалий час проживати у найманих квартирах чи гуртожитках, адже 60 викладачів та співробітників інституту стояли в черзі на квартиру. Ось тому вони переїздили до іншого місця роботи [11, арк. 6-7].

Отже, за період 1961-1965 років керівник педагогічного інституту значну роботу здійснив з покращення кадрового складу викладачів. Основним напрямком поповнення науково-педагогічних кадрів було направлення власних викладачів та випускників інституту до аспірантур провідних університетів країни і підготовка ними дисертацій. Інший напрямок – це оголошення конкурсу на заміщення вакантних посад і обрання на викладацькі посади осіб, які вже мали наукові ступені та вчені звання. Проте новоприбулі викладачі не завжди на тривалий час затримувались у м. Чернівці, не маючи власної квартири. Третій напрямок – це систематичний контроль ректора інституту, завідувачів кафедр за складанням екзаменів кандидатського мінімуму та підготовкою дисертаційних досліджень викладачами інституту, надання ним творчих відпусток, відряджень для наукової роботи. Все це в комплексі дало змогу готувати в інституті викладачів високої кваліфікації.

Наступні п'ять навчальних років з 1966-1967 по 1970-1971 були значно пліднішими у роботі ректора В. М. Костарчука з формування викладацького складу та підготовки

висококваліфікованих викладачів. Крім того, відбувалося зростання контингенту студентів, що потребувало розширення викладацького складу. Кількісні параметри контингенту студентів та якісного складу викладацького колективу можна побачити в наступній таблиці [12, арк. 5,7; 5, 10; 4, 9; 7, 13; 7, 11].

Навчальний рік	Студентів денного відділення	Кількість викладачів	Докторів наук, професорів	Доцентів	Кандидатів наук	Захищено дисертацій		Обрано за конкурсом	
						Докторських	Кандидатських	Професорів	Доцентів
1966-1967	1007	120	1	17	24	-	1	1	1
1967-1968	1100	127	1	23	8	-	-	-	2
1968-1969	1201	128	2	27	10	1	2	-	1
1969-1970	1308	130	2	25	14	-	5	-	1
1970-1971	1459	134	1	30	17	-	4	-	1

Як видно з таблиці, у 1966-1967 навчальному році на денній формі навчання чотирьох факультетах інституту здобували педагогічну професію 1007 студентів. Разом із студентами-заочниками в інституті навчалось близько 3 тисяч осіб. Проте кожного наступного року відбувалося збільшення кількості студентів денного відділення. Так, на початку 1970-1971 навчального року їх кількість становила 1459 осіб. Проте протягом навчального року шляхом переведення з інших вузів та інших форм навчання прибуло 20 студентів, а вибуло з різних причин 56 осіб. Найбільший відсів студентів був «за неуспішність» – 21 особа, значна їх частина навчалась на фізико-математичному факультеті. Основною причиною відсіву викладачі факультету вважали слабку шкільну підготовку окремих студентів і неспроможність їх оволодіти вузівською програмою з основних дисциплін факультету.

Ректорат, детально вивчивши причини неуспішності студентів, прийшов до висновку про необхідність ретельного відбору найбільш здібної молоді до навчання у вузі, покращення організації самостійної роботи студентів, надання індивідуальної допомоги шляхом проведення додаткових занять та консультацій відстаючим. Ці заходи дали бажані результати, і вже у 1968-1969 навчальному році відсів становив 46 осіб, а з причин неуспішності з інституту було виключено 15 студентів [13, арк. 13].

Наведені в таблиці статистичні дані свідчать також про зростання кількості та покращення якісного стану викладацького складу інституту. Так, у 1966-1967 навчальному році навчально-виховний процес здійснювали 120 викладачів, з них 1 – доктор наук, професор, 41 доцент, кандидат наук. Викладачі зі вченими званнями та науковими ступенями становили 36,6%. Крім того, працювало близько 50 осіб з погодинною оплатою, здебільшого вони викладали медичну підготовку, фізвиховання, музику та співи.

Основним джерелом поповнення висококваліфікованих кадрів була підготовка дисертаційних досліджень викладачами інституту. За 1967 – 1971 рр. кандидатські дисертації захистили: Л. І. Неділя, Є. І. Антоненко, А. Г. Медвідь, В. Д. Пронікова, М. В. Петров, І. І. Редька, М. І. Акименко, В. Я. Кургузова, В. Н. Боровик, М. Г. Пушкаренко, А. П. Середній [14, арк. 5, 8-9]. У 1968 р. докторську дисертацію захистив доцент кафедри математики Ройтберг Я. А., це був перший в історії навчального закладу викладач, який, працюючи в інституті, захистив докторську дисертацію.

Одним з напрямків поповнення інституту науково-педагогічними кадрами було направлення до цільової аспірантури молодих асистентів. Так, у 1966-1967 навчальному році до цільової аспірантури були направлені і вступили асистент кафедри математики О. С. Хренова, асистент кафедри фізики М. К. Коновець, у наступному 1968 році – викладачі інституту М. М. Острячко і І. І. Редька, у 1969 р. – М. І. Гриценко, М. Ф. Бурляй, у 1970 р. – М. М. Мурач, у 1971 р. – О. Г. Бедринець, В. З. Іржавська [15, арк. 6, 5, 9].

Важливим напрямком підвищення фахового рівня викладачів інституту стало системне направлення їх на стажування до провідних наукових установ та навчальних закладів країни, а також на навчання в інститутах та факультетах підвищення кваліфікації. За п'ять років з 1967 до 1971 рр. підвищив свою кваліфікацію 41 викладач інституту.

Значну роль у покращенні якісного складу викладачів відігравав конкурс на заміщення вакантних посад. Не всі кафедри педінституту мали достатню кількість викладачів високої кваліфікації. Найкраще були укомплектовані кафедри математики, фізики, історії КПРС і наукового комунізму та філософії і політекономії. Проблеми з комплектуванням викладачів були на кафедрах іноземних мов, спорту і спортивних ігор, музики і співів. По кілька разів протягом навчального року педінститут оголошував конкурс на заміщення посад завідувачів кафедр іноземної мови та фізвиховання і викладачів – кандидатів наук зі спеціальностей англійської й німецької мов, електротехніки, теорії фізики і фізвиховання. Проте не завжди могли підібрати відповідні кадри на вакантні посади. Протягом 1967 – 1971 рр. за конкурсом був обраний доктор філософських наук, професор Ф. Я. Москаленко та кандидати наук, доценти: В. К. Філіпов, І. П. Левченко, В. В. Левицький, Н. О. Іванова, В. О. Татарчук, А. А. Васильєва, І. С. Матюшко, С. А. Білан, М. В. Жарських [16, арк. 6, 5, 9, 9].

Відбувались також кадрові зміни в педінституті, пов'язані з переїздом викладачів до інших місьць роботи. Так, у 1966- 1967 навчальному році з викладацького складу вибули П. П. Дема – завідувач кафедри педагогіки і психології (помер), Є. Г. Гуменюк – кандидат історичних наук, В. О. Йовенко – старший викладач електротехніки, В. Д. Ковальов – завідувач кафедри фізвиховання. За п'ять років вибуло 27 викладачів, з них – 5 кандидатів наук, доцентів. Вибували вони з різних причин: 8 – вступили до аспірантури, 3 – були призвані до армії, 3 – померли, решта – з різних причин.

З часу реорганізації інституту в педагогічній щороку практикувалося проведення внутрішнього конкурсу викладачів. Після завершення терміну обрання на викладацьку посаду кожен з них підлягав переобранню шляхом проходження конкурсного відбору. Випадків звільнення педагогів за непридатністю до викладацької роботи не було [17, арк. 6].

Отже, зусиллями ректора В. М. Костарчука на початку 70-х років ХХ ст. було проведено значну роботу по формуванню повноцінного науково-педагогічного складу викладачів. Відсоток осіб з науковими ступенями та вченими званнями перевищував 35% рубіж.

Наступна п'ятирічка з 1971 р. по 1975 р. характеризується зростанням кількості студентів як денної, так і заочної форм навчання. Якщо у 1971-1972 навчальному році, на його початку, на денному відділенні навчалось 1533, а на заочному відділенні – 1378 студентів, то у 1974-1975 навчальному році на денному відділенні навчалось 1981, а на заочному відділенні – 1712 осіб [18, арк. 143]. Загальна їх кількість становила 3693 особи, причому збільшення відбувалося щороку на 100 – 150 чоловік.

Зростала також і кількість викладачів. Якщо в 1971 р. їх було у штаті 151 особа, то у 1975 р. – 181. Збільшилась кількість докторів наук, професорів, на початку п'ятирічки був один, а наприкінці – стало три. Захистив докторську дисертацію І. К. Матюша та прийшов до інституту за конкурсом Ф. М. Протас. Кандидатів наук, доцентів було 51, а стало 69. Відсоток осіб високої кваліфікації збільшився від 35 до 40% [19, арк. 119].

За п'ять років захистили кандидатські дисертації 18 викладачів інституту:

М. Г. Пушкаренко, М. М. Острянка, В. К. Зволь, М. С. Чуприна, М. І. Гриценко, М. Ф. Бурляй, Е. В. Рафаловський, М. В. Тимчук, В. І. Страшинський, Л. О. Шибицька, М. С. Градобик, М. К. Коновець, М. І. Кислуха, М. М. Кононенко, І. Ф. Кирей, М. М. Мурач, І. П. Коваленко, О. І. Соколенко. У той же час навчались у цільовій аспірантурі 17 осіб: П. О. Мозоль, М. І. Кислуха, О. І. Соколенко, Л. П. Сергієнко, І. М. Майборода, Л. Б. Федосова, М. І. Антоненко, М. І. Борщ, А. В. Шморгун, Н. М. Федотова, М. О. Рудько, М. П. Краснолоб, М. М. Дедович, Л. О. Саприкіна, О. Г. Бедринець, В. З. Іржавська [20, арк. 132, 136].

Отже, за період 1971 – 1975 рр. у Чернігівському педінституті відбулося зростання кількісного складу студентів, яке на денному відділенні наблизилось до двох тисяч, а загальна кількість становила понад три тисячі шістсот осіб. Зростав і викладацький склад інституту, особливо важливе збільшення відбулось у якісному плані. Кількість викладачів з науковими ступенями та вченими званнями збільшилася до 40 відсотків.

З 1976 р. по 1981 р. продовжувалося зростання кількості студентів денної форми навчання. На початку 1976-1977 навчального року на денному відділенні навчалось 1992 студенти, а на заочному відділенні – 1853 студенти, тобто загальна кількість становила 3845 студентів [21, арк. 134, 135]. На початку 1981-1982 навчального року на денному відділенні кількість студентів збільшилась на 242 студенти і становила 2234 особи, а на заочному відділенні їх кількість зменшилась до 1552 осіб [22, арк. 4], загальна кількість студентів становила 3786 осіб.

Кількість викладачів на початок 1976-1977 навчального року становила 187 чоловік, з них 3 – доктори наук, професори, 78 – кандидатів наук, доцентів та 106 викладачів без наукових ступенів та вчених звань [23, арк. 105]. На початок 1981-1982 навчального року загальна кількість викладачів становила 229 осіб, з них 5 докторів наук, професорів та 90 кандидатів наук, доцентів [24, арк. 118]. Проте процентне співвідношення викладачів з науковими ступенями та вченими званнями у порівнянні із загальною кількістю викладачів за вищезгаданий період зменшилось. Так, на 1976-1977 навчальний рік відсоток викладачів вищої кваліфікації становив 43,3%, а на 1981-1982 навчальний рік зменшився до 41,4%.

Саме січень 1982 р. був останнім місяцем керівництва педінститутом В. М. Костарчуком.

Отже, за час його управління відбулися значні кількісні зміни у чисельності студентів педагогічного інституту. Якщо на час вступу на посаду ректора на денному відділенні навчалось 373 студенти, то на час завершення його керівництва контингент студентів денного відділення становив 2234 особи, тобто зріс у 6 разів.

Збільшився викладацький склад інституту. У 1954-1955 навчальному році працювало 33 штатних викладачі, з яких всього 6 були кандидатами наук, що становило 18,1%. На 1981-1982 навчальний рік у педінституті уже працювало 229 викладачів, з яких 5 – докторів наук, професорів, 90 – кандидатів наук, доцентів, що становило 41,4%. Саме за цей час педінститут піднявся на якісно новий рівень забезпечення науково-педагогічних кадрів.

1. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-608, оп. 2, спр. 139, 58 арк.
2. Там само, спр. 170, 39 арк.
3. Там само, спр. 210, 43 арк.
4. Там само, спр. 170, 39 арк.
5. Там само, спр. 283, 178 арк.
6. Там само.
7. Там само.
8. Там само, спр. 301, 205 арк.
9. Там само, спр. 359, 174 арк.
10. Там само, спр. 380, 197 арк.
11. Там само, спр. 399, 164 арк.
12. Там само, спр. 454, 128 арк.; спр. 484, 178 арк.; спр. 510, 157 арк.; спр. 542, 148 арк.; спр. 570, 102 арк.

13. Там само, спр. 542, 148 арк.
14. Там само, спр. 510, 157 арк. ; спр. 542, 148 арк. ; спр. 570, 102 арк.
15. Там само, спр. 454, 128 арк. ; спр. 484, 178 арк. ; спр. 510, 157 арк. ; спр. 542, 148 арк. ; спр. 570, 102 арк.
16. Там само.
17. Там само, спр. 454, 128 арк.
18. Там само, спр. 604, 143 арк.
19. Там само.
20. Там само.
21. Там само, спр. 773, 162 арк.
22. Там само, спр. 1215, 43 арк.
23. Там само, спр. 946, 128 арк.
24. Там само, спр. 981, 163 арк.

В статье речь идет об увеличении контингента студентов и преподавательского состава Черниговского пединститута за период руководства вузом В. М. Костарчуком.

Ключевые слова: контингент студентов, преподавательский состав, доктора и кандидаты наук, В. М. Костарчук.

The article deals with the increase of contingent of students and academic staff of Chernihiv Pedagogical Institute directed by Victor Kostarchuk.

Keywords: contingent of students, academic staff, doctors of sciences and PhD professors, Victor Kostarchuk.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ.

Марченко Михайло. Київська Русь у боротьбі з кочовиками до монгольської навали. – К.: Видавництво «Промінь», 2012. – 208 с.

Перед читачами цієї монографії незвичайне видання, в якого своя драматична історія. Немає вже серед нас її автора – талановитого українського історика, першого радянського ректора Львівського державного університету імені Івана Франка, доктора історичних наук, професора Михайла Івановича Марченка. Проте його думки, оригінальне викладення історичних фактів, версій, гіпотез як непересічного вченого заслуговують на увагу. Книга Михайла Івановича присвячена героїчним сторінкам боротьби та взаємин Київської Русі з кочовими народами до татаро-монгольської навали. Друком ця книга вийшла завдяки рішенням вченої ради Інституту історії України НАН України та учню професора і її упоряднику монографії, кандидату історичних наук Віктору Ткаченку.

Монографія складається з трьох розділів. У першому з них «Кочові племена і народи» мова йде про населення Східної Європи в першому тисячолітті н. е. та початкові свідчення про слов'ян. Особлива увага звертається на наслідки гунської експансії в Європі, боротьбу слов'ян з аварами, появу хазар та утворення Хазарського каганату. Зазначається, що в історичному житті Східної Європи в передслов'янській період важливе місце належало скіфським племенам, які відносилися до іраномовної групи племен, що з'являлися на початку першого тисячоліття до н. е. Охарактеризувавши три основні групи скіфів (царську, орачів та кочівників) і сарматів, посилаючись на письмові свідчення римсько-візантійських істориків, М. Марченко стверджує, що формування слов'янських племен Східної та Центральної Європи відбулося дійсно у першому тисячолітті до н. е. Саме в цей період завершився процес загальнослов'янського етногенезу і розпочалася нова сторінка історії – історія слов'янських народів, що стало в свою чергу етногенезом східних, західних і південних слов'ян. У подальшому автор зупиняється на історії східних слов'ян. Розвиток економічного, політичного і культурного життя слов'ян в період, коли їх у писемних свідченнях називають венедами, а потім антами і склавинами, характеризується значним кроком уперед у формуванні їхньої етнічно-полемічної єдності. Головними джерелами вивчення цього поступу в історичному житті слов'ян стали археологічні пам'ятки.

Ранній етап в історії східних слов'ян збігається з часом «великого переселення народів», яке значною мірою захопило Південно-Східну Європу. Наприкінці II – на початку III ст. н. е. з пониззя Вісли почали свій рух на південь войовничі північно-германські племена – готи (вельбарської археологічної культури). У розпалі боротьби слов'янських племен з готами в Південно-Східну Європу з Азії прорвалися багатолюдні племена гунів (хунну). На переконання вченого, гуні, як народ, що утворився у II – IV ст. внаслідок змішування тюркомовних хунну, прийшлих племен з Внутрішньої Монголії і угорських племен Приуралля та Поволжя, включав у себе багато місцевих європейських племен [с. 19].

Зруйнувавши Пантікапей і міста на Боспорі Кімерійському, гуні на чолі з каганом Баламбером підкорили остготів і вестготів та вирушили на захід через Дунай на Константинополь, через Дунайську рівнину в Центральну і Західну Європу. У 410 р. гуні тепер уже на чолі з Алахіром захопили і зруйнували Рим. Гунський племінний союз досяг могутності за царя Атілли (433–545 рр.). За двадцять років він завоював Середньо-Східну Європу. Його данниками стали Західна і Східна Римські імперії.

Центр своєї держави Хунгарії Ахілла переніс на Дунайську рівнину (сучасна Угорщина). Після смерті Атілли велика гунська держава розпалася під ударами Візантії. Гуни асимілювалися серед європейських народів. Такою була концепція професора М. Марченка на відміну від домінуючої на той час версії інших учених про те, що гуни були державним союзом слов'янських племен, які проживали в Придніпров'ї [с. 21].

Спустошливий рух гунів і сумний кінець його ніби підводить підсумок одному з перших найдраматичніших епізодів «великого переселення народів», початком якого стало переміщення північно-германських племен з Прибалтики на Північне Причорномор'я. Криваві події, пов'язані з експансією гунів, дорого коштували, зазначає автор, багатьом племенам і народам, що було пов'язано з великими жертвами. Проте вони знаменували кінець рабовласницькому античному періоду в історичному розвитку і поступово відкрили дорогу новій добі в Європі і Малій Азії. Після напівдержавного воєнного утворення гунів на його руїнах стали з'являтися менші, але також небезпечні для слов'ян політичні об'єднання кочівників. Ними стали племена аварів або, як їх називали в літописах – обри. Вони були племенами, спорідненими з гунами і тому в письмових джерелах їх називали аваро-гунами [с. 23].

Авари походили, вважає професор М. Марченко, з середовища угро-тюркського населення Північного Казахстану. Це був народ з певною усталеною культурою та традицією кочівників. Як й інші кочівники, які прийшли у Північно-Східну Європу з Азії, авари в середині VI ст. перетнули Волгу і опинилися в південних степах між Азовським і Каспійським морями. Просуваючись на захід, вони приєднували до себе інші племена, що склали ядро сильного союзу. До цього союзу входили також болгари і склавини. Опинившись у Північному Причорномор'ї, об'єднані сили різноманітних племен на чолі з аварами в другій половині VI ст. змусили багату Візантію платити їм данину [с. 24]. Візантія виконувала ці вимоги з тим, щоб авари воювали з її противниками, якими були сабіри, утігури та слов'яни – анти. Підтримані Візантією, авари ходили війною по всьому Середньому Подунав'ї і перетворилися в найзапекліших ворогів Візантії. Коли ж анти, після поразки 602 р. назавжди зникли з історичної арени, на їх місце виступили інші, значно дрібніші політичні об'єднання східних слов'ян. Серед них літописець називає союз дулібів, які змушені були воювати з аварами, коли останні окупували Паннонію й утворили каганат.

Аварський каганат, державне утворення аварів у середині VI – кінці VIII століть, засноване каганом Баяном, було об'єднанням кочових племен, яке постійно нападало на своїх сусідів. Основу його економіки становили екстенсивне кочове тваринництво і воєнна здобич. У 796 р. після могутнього натиску франків упала головна фортеця аварів, і каганат перестав існувати [с. 25].

Далі у монографії професора М. Марченка мова йде про хозар. Вони з'явилися у Східній Європі наприкінці II – на початку III ст. Автор стверджує, що про походження хозар в історичній науці точаться суперечки до наших днів, але всі сходяться на думці, що хозари і болгари – це близькі за мовою племена, які належали до західно-тюркської мовної групи [с. 26]. На початку VI ст., завдяки вмілій політиці об'єднуватися в союзи з сусідніми тюркськими племенами, вони утворили свою державу – Хозарський каганат. На думку М. Марченка, саме хозари побудували таку мережу укріплених міст, як Ітіль, Баланджер, Маркел або Біла Вежа, Семендер, Камідзе і Саксин [с. 29]. Столиця каганату Семендер мала широкі торговельні зносини з країнами Сходу, в ній проживало населення різних народностей, існували церкви, мечеті й синагоги. Основу економічного життя хазар становили доходи від торговельних митних зборів, кочового господарства та данини з підкорених племен, зокрема в'ятичів, сіверян, полян та ін. [с. 31].

Другий розділ – «Київська Русь у боротьбі з кочівниками в IX – на початку XI ст.» присвячений дослідженню становлення етнічно-племінної та державної території Русі на чолі з Києвом, взаєминам з хозарами та болгарами, а також боротьбі з уграми, печенігами і торками. У ньому простежується процес становлення у східних слов'ян міцного державно-політичного об'єднання та визначається героїчний період в історії Східної Європи раннього Середньовіччя, пов'язаний з боротьбою слов'ян з навалюю

кочівників. Перед натиском степовиків слов'янське населення змушене було відступати у лісово-степову зону, залишаючи здебільшого в руїнах місця своїх давніх поселень. Кочівників, підкреслює автор, приваблювали в Європі не лише обширні скотові пасовища, але й пограбування сусідніх племен, що збагачувало військово-племінних вождів та їхні роди. Так хозари стали панувати над слов'янськими племенами від Волги до середньої течії Дніпра [с. 36].

Остаточо вирішив долю Хазарії київський князь Святослав, зруйнувавши каганат з його основними укріпленнями. Розгромивши Хазарський каганат, Русь зіткнулася з нападами угрів та печенігів. Автор стверджує, що угри або мадяри – це племена угро-фінської групи, близькі до предків сучасних зауральських вогулів і остяків, мова яких й понині близька до угорської. Їх переселення з Приуралля розпочалося в VI – VII ст., а середнього Подніпров'я вони досягли в 20-х рр. IX ст. Про перебування угрів на Київській землі свідчать староруські літописи, згідно з якими під тиском печенігів вони рушили в напрямку Карпат, захопили землі волохів. Осівши там, воювали з греками, моравами і чехами, а потім утворили власну державу [с. 39].

Щодо печенігів, то професор М. Марченко стверджує, що вони належали до групи тюркських племен раннього Середньовіччя, які населяли простори від Монголії до Дунаю. Вони кочували також між Уралом і Волгою. Перші контакти печенігів з Київською Руссю пов'язані з князюванням Ігоря (912–945 рр.). Разом з ним вони ходили війною на Візантію. У відсутності Святослава (964–972) нападали на Київ. А підкуплені візантійським імператором, зустріли князя на дніпровських порогах, нав'язали йому битву, в ній у 972 р. Святослав загинув [с. 45]. З того часу понад два сторіччя печеніги перетворилися на найзапекліших сусідів найбільших держав раннього Середньовіччя – Київської Русі, Візантійської імперії та Дунайської Болгарії. Їх наступниками в XI – початку XIII ст. стали кочові племена половців. У зв'язку з цим автор пише: «Історична наука до кінця XIX ст. не змогла відповісти на питання – в чому ж полягала сила кочовиків XI – XII і початку XIII ст., до навали яких була прикована основна увага, зокрема вся зовнішня політика південних князівств Русі» [с. 45].

«Героїчна боротьба Русі з половцями в XI до початку XIII ст.» – третій розділ монографії. У ньому автор на основі переконливої джерельної бази подає свою концепцію наслідків дослідження таких проблем, як соціально-економічний і політичний лад кочівників XI–XII ст., походи руських дружин у Половецький Степ, боротьба Русі з половцями в період феодальної роздробленості, мирні відносини Київської Русі з половцями, культурні взаємовпливи та історична доля половців.

У давньоруських літописах, писав автор, половецькі орди поділялися на дві головні гілки – східну, що розташовувалася на схід від Дніпра, і західну, кочів'я яких простиралося від Дніпра до Дунаю. З'явившись у причорноморських степах сучасної України, половці окупували найвигідніші райони, в першу чергу багаті на пасовиська – в Подонні та Приазов'ї. Пізніше їх розселення продовжувалося у західних землях. На кінець XI ст. серед половців стали відомі такі великі угруповання – орди: кримські, придніпровські, лукоморські половці, очолювані такими могутніми ханами, як Тугоркан, Шарукан, Боняк, Кончак та ін. [с. 61]. Половці поділялися на 11 колін або племен чи орд. У кожного племені були свої «кани» (хани), що очолювали орди, до яких входили багато куренів (сімей родичів).

Суспільно-класова диференціація у половців зробила великий крок уперед порівняно з печенігами. Половецько-кочівницькі утворення в своєму розвитку сягнули швидкого етапу розпаду первіснообщинних відносин і зародження нових, ранньокласових. У них досить успішно розвивалися феодальні відносини. Крім знатних багатих, воїнів, бідних, але вільних членів суспільства, є свідчення і про наявність рабів, здебільшого з числа захоплених у полон. Раби використовувалися також і як звичайний товар на ринках работоргівлі.

У монографії автора значна увага приділяється табірному кочуванню половців, що велося цілорічно. Стада складалися як з великої рогатої худоби та табунів коней, так і з овець та верблюдів. За джерельними даними орда налічувала 20–40 тис. чо-

ловік, причому нерідко переважали 40-тисячні орди. У пік розвитку половецького суспільства (XII ст.) на просторах східноєвропейських степів гуляло до 15 орд, що дорівнювало 500 – 600 тис. чоловік населення [с. 62].

Професор М. Марченко звертає увагу на високе військове мистецтво половців. Вони володіли всіма тогочасними знаряддями ведення війни. Головним озброєнням були лук зі стрілами, списи та бойові сокири, відбірні воїни блискуче володіли шаблею. Захисними засобами слугували шоломи та шкіряні чи металеві панцирі. Під кінець XII ст. половці мали вогнеметні пристрої, що стріляли на досить значні відстані. Здебільшого військо складалося з легкої кінноти і відзначалося блискавичною швидкістю нападу та відступу на спиритних легкохідних конях. Бойовий порядок війська утворювали декілька великих загонів, позаду яких розташовувалися резерви. Уміли вони також успішно форсувати численні ріки [с. 65].

У Київській Русі організація військового ладу була побудована за десятковою системою, що далі складала тисячі. Тисяча поділялася на сотні, а сотні на десятки. Така система була засобом поділу війська на чіткі тактичні одиниці. Засобом пересування війська у віддалені землі були коні, а на воді парусники та «лодьї», що вміщували до 50 воїнів. Озброєння воїнів Київської Русі залежало від їх майнової спроможності. Зброя князівської верхівки вироблялася з гартованої криці, інкрустованої коштовним срібним, іноді золотим чи емальованим оздобленням руків'я. Взагалі ж озброєння простих воїнів нічим не відрізнялося за своїм призначенням від візантійського чи західноєвропейського, поділяючись на зброю ударну, бойову й захисну. Списи були вдосконаленою масовою зброєю з наконечниками з гартованої сталі листоподібної та ланцеподібної, пірамідальної форми, що мали можливість пробивати щит чи панцир. Кожен воїн вправно володів луком, двосторонньо загостреним мечем чи сокирою. Захисними засобами слугували шоломи та кольчуги. До них відносилися також щити з металу або товстої шкіри. Щит, кольчуга й шолом були надійним захистом воїна в бою [с. 71].

Порівнюючи озброєння і тактику половецького і руського війська, автор монографії показує, що Київській Русі протистояла добре вишколена навала, яка успадкувала від своїх попередників високе військове мистецтво і навіть значно удосконалила його. Боронили Русь від кочівників реформовані ще Володимиром Великим руські дружини, які пройшли складний шлях своєї підготовки і виучки. Удосконалювалася техніка ведення воєнних дій, військове мистецтво та озброєння зробили значний крок уперед, а система організації війська відповідала вищому ступеню мобілізації всіх сил на захист землі руської.

На початку XII ст., підкреслює професор М. Марченко, завойовницька політика половецьких ханів набрала широкого розмаху і набула системи майже щолітніх походів на землі Київської Русі. Так, за підрахунками дослідників, половці здійснили на Русь 46 походів, шкода від яких була значною. Крім того, окремі походи були викликані внутрішніми обставинами в феодальних князівствах Русі. «Запрошеннями» половців у якості своїх союзників для бойових дій проти конкурентів за той чи інший стіл не грабували як чернігівські, так й інші представники роду Рюриковичів [с. 75].

Якщо упродовж XII ст. боротьба з половцями носила хвилеподібний агресивний характер з обох сторін, то в XIII ст. сутички їх з Руссю становилися дедалі рідшими й зовсім незначними. Причину такого затухання автор монографії бачив у зміні соціально-економічного і політичного життя половців. Половецькі вежі помітно перетворювалися на постійне місце проживання їх поселенців, що переходили до осілого життя, основою якого ставало землеробство. Трудове життя половецького населення змінювало його побут та культуру [с. 129].

Багатівкове сусідство Київської Русі з кочівниками, наголошує М. Марченко, не могло обмежитися лише військовими походами, перемогами та поразками двох воєвничих таборів. З огляду на об'єктивні обставини вони змушені були перебувати в економічних, культурних, сімейно-побутових та інших формах спілкування. Внаслідок внутрішніх соціально-економічних змін, які відбувалися в половецькому середовищі, а також впливу на них культури Київської Русі, кочівники поступово

втрачали свої не лише войовничі риси, але й виробляли в собі нові якості культурних народів, схожих на їхніх розвинених в культурному відношенні сусідів. Упродовж XII – на початку XIII ст. значна частина половців прийняла руську християнську віру як вищу форму ідеології феодального суспільства в порівнянні з язичництвом, яке панувало в кочівників. Взаємовплив між Київською Руссю і половцями відбувався також через родинні зв'язки та династичні шлюби. Літописи згадують десятки випадків одруження руських князів на половчанках, а в повсякденному житті процеси етнічного змішування були значно ширшими [с. 130].

У загальних висновках монографії автор підкреслює, що в домонгольський період своєї історії Київська Русь пройшла складний шлях соціально-економічного, політичного та культурного життя. Вона виявилася здатною не лише затримати могутній наступ кочівників, але й вчинити на них такий натиск, який дав можливість звільнити руські землі від завойовників. Витримавши багатовіковий штурм, Київська Русь передала своїм нащадкам усі надбання матеріального й духовного багатства, свою високу культуру, яку врятували наші пращури від знищення та руїни.

Значної уваги заслуговує додаток до монографії, в якому доктор історичних наук, професор О. С. Рубльов досліджує наукову і громадсько-політичну діяльність автора. З цієї наукової розвідки ми дізнаємося, що Михайло Іванович Марченко, перший радянський ректор Львівського університету (1939–1940), автор багатьох оригінальних праць з історії України, народився 19 вересня 1902 року в с. Гатному (нині Києво-Святошинському районі Київської області). Після закінчення земської школи навчався два роки в інституті підготовки кадрів до Інституту червоної професури (ІЧП) при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті Рад (ВУЦВК), а потім три роки на основному (історичному) відділі Інституту червоної професури, спеціалізуючись з історії України.

Інститут червоної професури був вищим навчальним закладом УРСР, який готував висококваліфіковані кадри для наукової, викладацької і практичної роботи у народному господарстві й різних ділянках культурного будівництва, права та літератури. Рішенням директивних органів Михайло Іванович був направлений на роботу до Інституту історії України Академії наук УРСР. Як випускник Інституту червоної професури і ще не маючи дисертації, він призначається зав. сектором феодалізму. У жовтні 1939 р. його призначили ректором Львівського університету. За наполяганням нового ректора в січні 1940 р. урядовим рішенням Львівському університету було присвоєно ім'я Івана Франка, відкриті кафедри української мови, української літератури, української історії. Усі студенти університету мусили вивчати українську мову. На головному корпусі університету з'явилася вивіска: «Львівський український державний університет ім. Івана Франка». Поряд із запровадженням «українізації» навчального процесу в університеті, де навчання до цього велось польською мовою, новий ректор не тільки знайомився зі здобутками польської та зарубіжної літератури немарксистської історіографії, але як науковець збирав власну бібліотеку. Абсолютна більшість цих видань була заборонена в СРСР і зберігалася у так званих спецхранах. Перевезена до Києва, ця бібліотека стала причиною звинувачення Михайла Івановича у зберіганні та поширенні серед знайомих контрреволюційної націоналістичної літератури. Згодом його було звинувачено в організації контрреволюційної боротьби та спотворенні національної політики партії. У червні 1941 року М. І. Марченко був заарештований, а за недоведеністю обвинувачень у лютому 1944 року звільнений і до закінчення війни працював у Новосибірському педагогічному інституті. Після повернення до Києва читав лекції у столичних вишах. На засіданні вченої ради Ленінградського державного університету в лютому 1961 р. Михайло Іванович захистив докторську дисертацію на тему: «Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.)». Офіційними опонентами при захисті виступили академік АН УРСР І. П. Крип'якевич, доктори наук, професори О. Л. Шапіто, А. О. Введенський та В. В. Мавродін. Наукові розвідки М. Марченка набули розголосу не лише проміж вітчизняних дослідників, а й в закордонному українознавстві. Серед них особливою увагою користуються «Історіографія» та праці по історії Київської Русі. Помер професор М. Марченко 22 січня 1983 року.

Завершуючи рецензію на визначену монографію, зазначимо, що завдяки наполегливій і старанній пошуковій та організаторській роботі професору М. Марченку вдалося зібрати й опублікувати важливий науковий матеріал з історії України. Можна фахово дискутувати з автором про те, що наприкінці XII ст. хан Кончак був висунутий половецькою верхівкою на керівництво всіма ордами (с. 64) чи про те, що в умовах кочового господарства половців була створена своя держава, як це стверджується в монографії (с. 65), але при цьому неперевершеною заслугою є те, що історіографія домонгольського періоду Київської Русі поповнилася новим важливим науковим виданням.

Володимир Половець

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Журнал.

Коректор О.В. Василенко.

Підписано до друку 22.12.2014. Формат 70x108 1/16

Папір офсетний. Гарнітура PeterburgCyr., Journal Sans.

Ум. друк. арк. 24,75. Обл.-вид. арк. 32,18. Тираж 300 прим. Зам. .

Віддруковано Лозовий В.М.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК №3759 від 14 квітня 2010 року

тел. (0462) 972-661

www.lozovoy-books.cn.ua